БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

ИНСТИТУТ ЗА БЪЛГАРСКА ЛИТЕРАТУРА

II 6032a

ИВАН ВАЗОВ

СБОРНИК ПО СЛУЧАЙ СТО ГОДИНИ ОТ РОЖДЕНИЕТО МУ

СОФИЯ
ИЗДАНИЕ НА БЪЛГАРСКАТА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
1950

V
18220
Дар

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

ИНСТИТУТ ЗА БЪЛГАРСКА ЛИТЕРАТУРА

ИВАН ВАЗОВ

СБОРНИК ПО СЛУЧАЙ СТО ГОДИНИ ОТ РОЖДЕНИЕТО МУ

ПОД РЕДАКЦИЯТА НА

ТОДОР ПАВЛОВ, НИКОЛАЙ ЛИЛИЕВ
и СТОЙКО БОЖКОВ

СОФИЯ
ИЗДАНИЕ НА БЪЛГАРСКАТА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
1950

886.7.09(084)

B524832

II B032a

Инв. №: 154556/18

ДАР

БАН
БИБЛИОТЕКА

ПЕЧАТНИЦА НА БЪЛГАРСКАТА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
Пор. № 210—1950—3000
СОФИЯ, УЛ. ИВАН ВАЗОВ № 13

ПРЕДГОВОР

През 1950 година бе честувана 100-годишнината от рождението на нашия велик народен поет-реалист, демократ и пламенен патриот Иван Вазов. Българският народ, освободен от Съветската армия от монархо-фашисткото иго, героично изграждащ икономическите и културни основи на социализма при мощната и неоценима помощ на Съветския съюз, със законна гордост отдаде слава на своя велик син.

Творчеството на Иван Вазов е скъпо на нашия народ. Отразило много черти от народния живот за един дълъг период, вдъхновявало най-широките народни слоеве за творчество и борба — днес то добива особено значение. Вазовото родолюбие, безпределната му вяра в силите на народа, пламенната му любов и преданост към великия руски народ — нашия освободител, Вазовата възхвала на труда, неговата вярност към революционните традиции на Възраждането и органическата му омраза към гнилата западна империалистическа култура са мощни оръжия в ръцете на народа в борбата му за изграждане на социализма в нашата страна, за отстояване на независимостта на нашата родина, за всемерно укрепване на българо-съветската дружба и защита на мира между народите в целия свят.

Животът и делото на Иван Вазов още не са изучени и оценени както трябва от нашата марксическа литературна история, теория и критика. В миналото буржоазната литературна история, теория и критика съзнателно изтъкваха на предно място някои националистически елементи от творчеството на Вазов, като ги използуваха за буржоазните противонародни цели. Днес целият български народ ясно вижда, че тези елементи са били само отклонение от общия демократичен, патриотичен и реалистичен характер на Вазовото дело. Това бе дебело подчертано в тезисите на Комитета по честуване стогодишнината от рождението на Ив. Вазов, начело на който комитет стоеше Председателят на Министерския съвет др. Вълко Червенков:

„Но консервативните и националистически елементи представляват само едно отклонение от главното съдържание на Иван Вазовото творчество; тези елементи са странични, второстепенни, нетипични. Главното съдържание на неговото творчество съставляват неговият демократизъм и реализъм, правдивото художествено възсъздаване на народния живот, дълбоката вяра в народа, в народния труд, вазовското народолюбие, неговият безкористен и искрен — и тогава, когато се е заблуждавал — патриотизъм, неговата вярност към народа и родината."

Институтът за българска литература на Българската академия на науките подготви този сборник от изследователски студии и статии с цел да подпомогне правилното научно осветление на живота и творчеството на Иван Вазов. В него поместваме докладите, изнесени на устроената на 4, 6 и 8 юли 1950 г. научна сесия на Академията на науките, посветена на стогодишнината от рождението на поета, а също и някои други студии и статии. Авторите им са се старали да представят научно-обективно делото на народния поет. Ние смятаме обаче, че едва сега нашата наука започва да разработва въпросите, свързани с Вазовия живот и творчество и че много от работите, които поместваме, при по-нататъшните задълбочени проучвания могат да претърпят значителни оточнявания и допълнения. При подбора на студиите и статиите ние се стараехме да бъде обхванатата колкото е възможно по-цялостно богатата дейност на нашия народен поет, както и да бъде тя осветлена научно. Дали сме постигнали целта си — това ще кажат нашата научна общественост и критика.

От редакцията

ОСНОВНИ ЗАДАЧИ НА НАУЧНОТО ВАЗОВОВЕДЕНИЕ*

От академик Тодор Павлов

След като извърши на 9. IX. 1944 год. героичното си антифашистко въстание и бе освободен с решаващата помощ на победоносната Съветска армия от второто си и още по-тежко чуждоземно иго, българският народ за късо време се справи със своите вътрешни и външни врагове и пристъпи, сплотен в Отечествения фронт и под ръководството на Българската комунистическа партия, към построяването на икономическите и културни основи на социализма у нас. Непрежалимият наш народен учител и вожд др. Георги Димитров не веднаж бе казвал, че построяването на социализма и превръщането на България от аграрна в индустриално-аграрна социалистическа страна е труден и сложен процес, но че всички обективни условия са на лице той да бъде в най-къси исторически срокове завършен с успех, винаги, разбира се, и преди всичко с решаващата помощ и подкрепа на великия СССР и неговия, наш и на цялото прогресивно човечество учител и вожд, гениалния Сталин.

Известно е, че строителството на икономическите и културни основи у нас се извършва успешно и че нашите държавни народостопански планове се изпълняват и в много отношения преизпълняват. Известно е обаче също, че нито социалистическата култура може да се строи без построяване на основите, а след това и самата сграда на социализма, нито пък социализъм може да се строи без изграждане на новата социалистическа, но национална по форма култура. Оттук и онова огромно значение, което нашето народно правителство и ЦК на БКП отдават на строителството на нашата нова култура. Оттук и всички ония безпрецедентни грижи и внимание, които те отделят за всестранното развитие на нашата нова, национална по форма, социалистическа по съдържание култура. Оттук, най-сетне, и онова безпрецедентно в досегашната наша история значение, което у нас се отдава на положителното културно наследство, което може и трябва да бъде включено, макар на качествено нова основа, в сградата на нашата нова, народна, социалистическа култура. Оттук и фактът, че всички истински народни, демократични, прогресивни деятели в нашето по-близко и далечно минало са предмет на такава всенародна обич, почит и уважение, на каквито по времето на реакционно-буржоазните монархо-фашистки режими никога не са били и не са могли да бъдат.

---

* Встъпително слово, произнесено при откриване на научната сесия на БАН по случай 100-годишнината от рождението на великия народен поет Иван Вазов.

Настоящето всенародно честуване на нашия велик народен поет Иван Вазов е една нова манифестация на тая именно културна политика.

За характера и значението на днешното истински всенародно честуване на народния поет по случай 100-годишнината от рождението му, говори, преди всичко, крупният факт, че то става по специално решение на Министерския съвет и ЦК на БКП; че начело на комитета за провеждане на честуването стои сам Председателят на министерския съвет, секретарят на ЦК на БКП и председателят на Отечествения фронт, др. Вълко Червенков; че в комитета, а също и в самото честуване земат най-активно участие всички културни и научни организации у нас, в това число и на първо място самата наша Академия на науките и Съюзът на българските писатели; че в цялата страна се устройват масово посещавани събрания в чест на поета; че в честуването ще участвуват също и видни представители на великия Съветски съюз и народно-демократическите и други страни. Ясно е, че нищо подобно не можеше да стане и не е ставало при миналите, буржоазно-реакционни и фашистки режими.

Вярно е, че и тогава на поета бяха устроени, по почин на тогавашната Академия на науките и изкуствата, но при ръководната роля на буржоазните върхове, две честувания — по случай 25-годишнината и 50-годишнината от литературната деятелност на поета. Самите народни маси и народната интелигенция и тогава засвидетелствуваха своето положително отношение към великото дело на поета, но буржоазните и фашистки ръководни среди, начело с монархическата дворцова клика, направиха всичко възможно, щото делото на поета да бъде представено така, че у народните маси да залегне убеждението, че най-големите заслуги на поета се състоят тъкмо в онова, което в същност представлява от себе си само отклонение от общата линия, от истинската същност на неговото огромно и в основата си народно, демократическо, истински патриотическо, действено-хуманитарно творчество. Подчертавани бяха и се издигаха в култ тъкмо някои великобългарски и антисоциалистически възгледи и настроения на поета, а за неговото възторжено отношение към великия руски народ и към цялото славянство не се говореше почти нищо по простата причина, че монархо-фашистката клика у нас, както е известно, водеше една решително антируска, антиславянска, прохитлеристка, следователно и антибългарска политика.

Едва ли е нужно да се подчертава, че сега виждаме тъкмо обратното. Това личи, между другото, и от всичко онова, което вече се писа и продължава да се пише в нашата преса, списания, отделни книги, студии и пр. Това се вижда особено ясно и от крупната монографична работа на почетния член на нашата Академия и голям приятел на нашия народ, съветския академик и професор Николай С. Державин. Факт е, за позор на нашата буржоазия, че нейните учени, макар да смятаха, без основание, разбира се, Вазова за свой идеолог и привърженик, в продължение на 50 години не ни дадоха ни една що-годе сериозна, обективна и истински научна монография върху творчеството на Вазов, нито пълна научна библио-

графия и биография на поета, нито, най-сетне, едно истински академично научно издание на всички произведения на великия наш народен поет.

Като взема най-активно участие в днешното всенародно честуване на поета, нашата нова, народна, преустройваща се на социалистически начала Академия на науките за пръв път в историята на нашата родна наука и литература организира научна сесия, посветена специално на епохата, живота, литературното дело и значението на нашия велик народен поет. Тук аз съм длъжен да отбележа, че в самите научни планове на Литературния, Езиковедския и други институти на нашата Академия са включени вече такива задачи, които никога в миналото бившата Академия не си е поставяла. Като изключим книгата на проф. Иван Шишманов и поместването на някои произведения на поета в изданията на тогавашната Академия, тя не само не предприе, но и не можеше да предприеме оная научно-изследователска и критическа работа, която днес предприема нашата нова, народна Академия на науките.

На нашите институти е поставено като задача да приготвят пълна научна библиография и биография на поета, редица монографични изследователски работи, академични сборници с архивни материали и изследователски статии, пълно академично издание на произведенията на поета, специален речник за езика на Вазов, подобен на излизащия наскоро речник за езика на Ботев, обсъждане на редица доклади върху творчеството на Вазов и подготовка на специални научни кадри вазововеди и пр.

Само така, т. е. само чрез осъществяването на всички току-що изброени и други мероприятия от нашата Академия, с активната помощ на Писателския съюз и под ръководството на ЦК на БКП, ще може да се поставят правилно основите на едно действително научно вазововедение или вазовознание у нас. Основите на ботевознанието, може да се каже, вече са изградени, макар и тук още много въпроси да очакват своето правилно марксистко-ленинско решение. Вазововедението у нас обаче решително изостава. А трябва да се има пред вид, че да се изучи и оцени правилно делото на Христо Ботев и Иван Вазов би значело да се напише в основните си черти самата история на нашата нова българска литература от предосвобожденската и следосвобожденска епоха — до първата световна война. Известно е, че Вазов, подобно на Ботев, имаше отношение към всички без изключение тогавашни наши писатели, а също и към всички без изключение по-крупни събития в нашата национална история, която той многостранно и със забележителна художествена сила изобразяваше в своите лирически, епически, белетристически, драматургически, пътеписни и други произведения.

И ето, другари и другарки, на мене ми се струва и вярвам да не се лъжа, че нашата настояща сесия представлява и трябва да представлява от себе си опит за поставяне началото именно на нашето истински научно вазововедение. Ако нашата Академия реши правилно и в срок тая своя, безспорно трудна, но разрешима задача, тя по тоя начин, в тая област на нашата родна научна и литературно-критическа мисъл, ще изпълни своето основно предназначение

на най-висше научно учреждение, главната задача на което е сега да помага всемерно на строежа на икономическите и културни основи на социализма у нас. Няма и не може да има никакво съмнение, че в това отношение имаме и ще имаме винаги ценната подкрепа на нашите съветски братя и учители, макар, ще отбележа веднага, ние да позакъсняхме порядъчно с превеждането и обсъждането напр. на поменатата по-горе монографична работа на др. академик Н. С. Державин върху живота и творчеството на Вазов. Това обаче е грях не само на нашата Академия, но и на Писателския съюз и на неговите литературни органи, пред които лично Председателят на Академията е настоявал неведнаж, напр. пред редакцията на „Литературен фронт", да бъде написана поне рецензия за книгата на акад. Державин. Безусловна грешка е на нашия Литературен институт, че той също не намери досега за нужно и възможно да обсъди тая книга. Грешката на нашия институт се изкупва донякъде от факта, че вече издаде цял том с архивни материали, писма и спомени от и за Вазов; че готви нов том с изследователски научни и критически статии върху творчеството на Вазов; най-сетне, че заедно с нашия Езиковен институт обсъди сериозно първия проект на доклада на др. Любомир Андрейчин „Вазов и българския език". В реда на самокритика трябва да кажа, че издаденият том с материали за Вазов страда от обективизъм, че в него има някои не особено ценни материали, макар да има и някои много ценни, а главното е, че липсва сериозна марксистко-ленинска встъпителна статия, вместо която е даден безцветният и сам по себе си нищо съществено неказващ кратък предговор на академик Николай Лилиев. За това отговорност носят и Издателско-редакционният съвет, а също и сам Председателят на Академията, още повече че той има, макар и скромни, претенции за литературно-теоретически и критически работник.

Позволете ми сега, другари и другарки, да кажа няколко думи по въпроса, как се очертават основните задачи, които нашето вазоведение и съответно нашите академични институти (Литературния, Езиковедския и др.) има да решават.

Преди всичко, пред нашите институти и цялото наше научно вазоведение стои задачата да се разреши правилно въпросът за характера, закономерностите, вътрешно-класовите противоречия и пр. на двете епохи, които Вазов отрази в своето творчество — доосвобожденската и следосвобожденската, а също и на самия преход от първата епоха към втората.

Ние обикновено се задоволяваме да подчертаваме, че до Освобождението пред българския народ, обективно-исторически взето, са стоели за разрешение задачите на буржоазно-демократическата, антифеодална революция, която се извърши не чрез Априлското въстание, а чрез Руско-турската освободителна война. Всичко това е вярно, но то е явно недостатъчно, щом трябва правилно да си обясним и оценим такива явления като напр. утопическия социализъм на Ботев и сложното и противоречиво идеологическо и художествено развитие на Иван Вазов. Като изхождаме от основния исторически факт, че в епохата на империализма след 1870 год. буржоазията

изобщо в света, в Русия, а също и у нас никога и никъде не се прояви вече като хегемон, даже в буржоазните и национално-освободителните революционни движения; като имаме пред вид също и безспорния исторически факт, отразен недвусмислено в произведенията на Л. Каравелов, Хр. Ботев и Иван Вазов, че нашата, българската, зараждаща се буржоазия по време на въоръжените въстания се отказа сама от своята хегемонна революционна роля и че главни движущи сили на нашата революция се оказаха трудещите се селяни, бедните и средни занаятчии и търговци и народната интелигенция; най-сетне, че по онова време у нас нямаше нито развит капитализъм, нито пролетариат, — като имаме всичко това пред вид, ние бихме могли правилно-научно да поставим и решим въпросите за идеологията, дейността и творчеството не само на Каравелов и Ботев, но и на Иван Вазов и други. Тук се поставя и въпросът за научната характеристика на демократизма на Ив. Вазов, който не беше, както е известно, нито социалист-утопист, нито революционен демократ, но същевременно не беше след Освобождението буржоазен демократ от типа на Такев, Малинов и още по-малко на Ляпчев и др. Аз, разбира се, не решавам тук всички тия въпроси, макар да имам свое мнение по тях, неведнаж формулирано в някои научно-изследователски и литературно-критически работи. Искам само да подчертая, че правилното поставяне, всестранното проучване и марксистко-ленинското решение на тия въпроси е първата основна задача, която нашето ново научно вазововедение ще има да решава.

Друга важна задача е да се очертаят и оценят главните етапи в живота и самото литературно творчество на Иван Вазов. Факт е, че като почнем от „Немили-недраги“ и „Под игото“ и завършим със „Светослав Тертер“ и някои шовинистически стихотворения на Вазов през време на двете последни войни, в идеологическото и литературно развитие на поета се очерта една не възходяща, а низходяща линия. Общо взето обаче цялото негово литературно творчество и особено онова от десетилетието преди Освобождението и първите две десетилетия подир Освобождението, а също и по-късните му критико-реалистически работи доказват, че нашата обща преценка за неговото цялостно творчество не може да бъде освен положителна. Общо взето, Ив. Вазов от началото и до края на своето развитие се прояви като истински народен поет, демократ, пламенен патриот, прогресивен хуманист и непоколебимо убеден привърженик на идеята за славянска дружба и сътрудничество и особено пък и на първо място за българо-съветска дружба и сътрудничество. Известно е, че в миналото, докато буржоазията раздуваше и издигаше на пръв план шовинистически и антисоциалистически грешки и отклонения у Вазов, българските социалисти, в това число и Димитър Благоев и Георги Бакалов (като изключим последните му предсмъртни работи), заеха по отношение на Вазов отрицателна и явно неправилна позиция. Единствен Гео Милев, преди около 20 години, публично и смело зае, общо взето, правилна позиция в знаменитото си открито писмо до брата на поета Б. Вазов и в своята „Кратка история на българската литера-

тура". За съжаление, и до ден днешен още се срещат у нас литературно-критически работници, които претендират, че са марксисти-ленинисти, но не са се освободили решително и напълно от споменатото неправилно отношение към творчеството на Вазов и все още обичат прекалено дебело да подчертават въпросните грешки и отклонения на Вазов, а не виждат онова, което, както съвсем правилно е казано в тезисите на Комитета за честуване на Вазов, съставлява най-основното, най-съществения и най-ценното в неговото творчество и поради което ние днес с пълно научно и политическо основание устройваме сегашното всенародно честуване на поета. Този въпрос също стои като един от основните и главни въпроси пред нашето ново, научно вазововедение. Работата е там, че не е достатъчно да се изтъква и подчертава, че Вазовото творчество, в общи черти, е отразило обективно вярно нашата обществена действителност през двете споменати епохи, с всичките ѝ основни обществени движущи сили, класови противоречия, исторически тенденции и пр. Да се казва и доказва всичко това е наш пръв и основен марксистко-ленински дълг. Същевременно обаче ние бихме изпаднали в обективизъм, ако, подчертавайки познавателното значение в тоя смисъл на цялото Вазово творчество, не бихме правилно разкрили и оценили, първо, неговата действено-възпитателна роля и значение и, второ, ако не бихме повели решителна и цялостна борба срещу всички и всякакви опити от дясно и ляво да се осветлява и оценява неправилно великото дело на Иван Вазов. Образец в това отношение трябва да ни бъде великият Ленин, който не пропускаше случай да изтъкне и подчертае революционно-възпитателната роля и значение напр. на творчеството на Л. Н. Толстой, а не се задоволяваше само с подчертаване на неговото познавателно значение. В този смисъл за нас е извънредно важно, като вземем пред вид семейната и обществена среда, сред която Вазов живя и работи, и всички идеологически и литературни влияния, вътрешни и външни, които той претърпя в своето развитие, правилно да обясним и оценим напр. неговата борба срещу космополитизма, срещу националния нихилизъм и срещу низкопоклонничеството пред загнилата западноевропейска култура, неговите възгледи за труда и патриотизма и особено за дружбата и братството между българския и руски народ, също неговите възгледи за войната и мира, за езика, като общонационален български език и т. н. Също така, във връзка с всичко това особено важно е да се проследят конкретно разбиранията на Вазов за обществено-възпитателната роля и значение на изкуството, неговата борба против естетическия формализъм, символизма и декадентството, неговата полемика с Кръстьо Кръстев и Пенчо Славейков, а също и с тогавашните наши социалисти, както и собствените му усилия за създаване на едно дълбоко народно, демократическо, патриотическо и хуманитарно изкуство, което е длъжно, според Вазов, да има типичен народен стил и език, да бъде понятно за най-широките народни маси и

поради това да ни служи като мощно, незаменимо средство за прогресивно политическо, културно и художествено превъзпитание на народните маси.

Тук, най-сетне, се включва и въпросът за отношението между мироглед и художествен метод у Вазов. Този въпрос не е така прост и лек, както се струва на някои наши литературни историци, теоретици и критици. Защото факт е например, че докато Вазов, чрез устата на своя главен герой от „Под игото" Бойчо Огнянов, развива възгледа, че нашата революция била чисто национална и поради това трябвало да разчита не само на народните маси, но и на чорбаджиите, в самата си художествена практика, в същия тоя роман „Под игото", благодарение на своя критико-реалистически художествен метод, той ни е нарисувал чорбаджията Йордан Диамандиев и неговото оръдие Стефчов така отрицателно, с такава политическо-партийна страст и така унищожително, че това в никой случай не може да се съгласува с току-що споменатите мирогледно-идеологически възгледи на самия поет и на главния му герой Бойчо Огнянов. Такива факти могат да се посочат много в творчеството на Вазов: и в повестта „Немили-недраги", и в поемите „Грамада" и „Загорка", и в по-късните критико-реалистически разкази и повести, в които синът на заможния търговец Марко, членът на буржоазното семейство Минчови и на народняшката партия Иван Вазов, все пак, благодарение на своя именно критико-реалистически метод, ни остави забележителни и дълбоко-изобличителни произведения, в които художествено правдиво изобрази всички отрицателни страни и герои на нашата буржоазия от периода на първоначалното натрупване, а по-късно и от периода на класическото натрупване на капитала у нас. Разбира се, между демократизма и хуманизма на Вазов и неговия реалистически метод има известна и безусловна положителна връзка. В тоя смисъл неговият метод се определяше от тях, но мирогледът на Вазов не беше единен, монолитен, а съдържаше, поради редица причини, и някои консервативно-буржоазни елементи или моменти. Те именно влизаха в противоречие с неговия художествен реалистичен метод, който у Вазов бе така силно развит, че в повестта „Немили-недраги" позволи на поета да ни даде обективно-правдиво изображение на хъшовете „комунари", въпреки че Вазов никога сам не е бил „комунар". Тази повест е толкова правдива и революционно-действено възпитателна, че ако Вазов не бе написал нищо друго освен нея, бихме се изкушили да причислим Вазова към Ботевото „комунарско" крило.

Във връзка с това, стои и въпросът за характера на романтическите елементи или моменти в поезията на Вазов, а също и за наличието в нея, особено в по-късния период, на известни елементи или моменти от натуралистически и импресионистически характер (напр. в неговите „Драски и шарки", в стихосбирката „Люлякът ми замириса" и др.). Вазовата романтика, от своя страна, също беше различна. Докато в „Под игото" и „Епопея на забравените" тя носеше безусловно прогресивен характер, в историческите му повести, романи, драми и други произведения от втория период на творчеството му придоби буржоазно-консервативен

характер, във връзка, разбира се, и с неговото идеалистическо схващане за нацията. Нашето научно вазововедение е длъжно правилно да отчете, обясни и оцени всичко това, като същевременно го съпостави със съотношението между социалистическия реализъм и социалистическата революционна романтика у Горки, Маяковски, Смирненски, Никола Вапцаров и др.

Общо казано, нашето научно вазововедение е длъжно не само, не просто да изтъкне положителното във Вазовото литературно наследство, но също така да ни отговори ясно и определено, защо именно и по какъв начин днес можем и сме длъжни да включим положителното Вазово наследство в нашата нова, национална по форма, социалистическа по съдържание култура и литература, а не да го прибавяме чисто еклектически към нея.

Ясно е, че за да бъде решена тая задача, ние сме длъжни конкретно и всестранно да проучим мирогледа и художествения метод на Вазов в тяхното непрекъснато развитие, противоречия, съвпадения и пр. Можем ли да се похвалим, че нашата литературна история, теория и критика вече са поставили и решили правилно тия въпроси? Не, не можем! Следователно, тепърва нашето научно вазововедение ще има да ги поставя и решава конкретно, всестранно и винаги, разбира се, марксистки-диалектически. Така например, общият Вазов мироглед, наред с някои явно идеалистически и пантеистически, бих казал религиозни елементи или моменти, съдържаше в себе си и материалистически такива, особено що се касае до възгледите върху изкуството като реалистично правдиво и прогресивно-възпитателно отражение на самата действителност — възгледи, с които Вазов се доближаваше до ония на Л. Каравелов, Ботев и Белински, когото сам Вазов обичаше да цитира. Естетиката на Вазов беше материалистическа също и поради това, че той, макар и стихийно, гледаше на природата и на обществото като на противоречиво развиващи се. Вазов не познаваше великото учение на Маркс-Енгелс-Ленин и Сталин, но често пъти, както в пътеписите си, така и в своите стихотворения, романи, разкази и драми, той стихийно, благодарение главно на своя реалистически метод, идваше до изобразяването на редица антагонистически и други противоречия в природното и обществено развитие. При това Вазов знаеше, че общото, вечното и общочовешкото не може да съществуват и художествено да бъдат изобразявани вън от конкретното, конюнктурно-актуалното и личното, поради което Вазовото творчество беше винаги и неизменно дълбоко актуално. Вазов се отзоваваше буквално на всички събития в нашия живот, вземаше повече или по-малко правилна или неправилна позиция по тях и се стремеше съзнателно да бъде не само гражданин-поет, но и поет-гражданин, да въздействува в един или друг смисъл и степен чрез изкуството си върху развитието на самата наша, българска, пък ако щете и световна действителност. В това отношение той е надминат само от Ботев, но не може да се каже, че мнозина от днешните наши писатели, макар и да имат претенцията да бъдат социалистически реалисти, са го достигнали и надминали. Тоя въпрос също би трябвало да бъде най-подробно и сериозно разработен от нашето ново, научно вазововедение.

Особено интересно и важно би било за нас да се изследва и установи по-точно и по-конкретно отношението на Вазов към Пушкин, Гогол, Некрасов и другите демократични и прогресивни руски поети и писатели, а също и отношението му към критиката и самокритиката и съответно с това — начина, по който той създаваше, постоянно преработваше и сам подлагаше на една или друга преценка своите произведения, както и произведенията на другите български автори, в това число и произведенията на Ботев, критиките на проф. Кръстьо Кръстев, Димитър Благоев, Георги Бакалов и др. Аз съм убеден, че такова едно изследване ще ни открие много интересни и важни страни или моменти в литературните творби и в самия творчески процес на нашия голям народен поет.

Най-сетне, всички наши работи върху Вазов, всички проучвания на неговото творчество, които ще предприемаме отсега нататък, трябва да бъдат дълбоко политически заострени и целесъобразни. А това значи, че напр. такива въпроси, като въпросите за отношението на Вазов към езика, патриотизма, войната и мира, славянското братство и особено и на първо място дружбата между българския народ и руския, би трябвало да стоят на пръв план при нашите изследвания. Това е толкова по-нужно, като се има пред вид сегашното вътрешно и международно положение и по-специално отношението между нашата Народна република България и фашистка Турция, монархо-фашистка Гърция и титовска Югославия.

В светлината на най-новата гениална работа на др. Сталин „Относно марксизма и езикознанието", написана във връзка с провеждащата се на страниците на в. „Правда" забележителна дискусия по езиковото учение на академик Н. Я. Мар, въпросите за отношението на Вазов към българския език и за нашето отношение изобщо към българския език и научното езикознание придобиват нов смисъл, нова насока и ново теоретическо и политическо значение, което, несъмнено, трябва да намери съответния си израз също и в нашата сесия, особено във връзка с доклада за отношението на Вазов към българския език.

Така се очертават, другари и другарки, основните задачи, които стоят пред нашето, тепърва оформяващо се, научно вазововедение.

Така, следователно, се очертават и основните задачи, които настоящата научна академична сесия трябва да постави и реши, макар и в най-общи, бих казал провизорни черти, ако искаме тя да остане наистина начало на развитието на нашето ново научно вазововедение. При това едва ли е нужно особено да се изтъква и подчертава тук, че както самите доклади, така и разискванията по тях биха допринесли нещо сериозно за правилното поставяне и решаване на всички тия въпроси, само ако всички ние приложим в своята работа изпитания вече метод на критика и самокритика, като не забравяме нито за миг, че трябва да ориентираме българската литературно-историческа, теоретическа и критическа мисъл към опита на нашите колеги и учители от СССР и преди всичко и главно, разбира се, към произведенията и указанията на Ленин, Сталин и ЦК ВКП(б) по въпросите за науката, културата и изкуствата. В тоя смисъл, както вече бе казано, новата гениална работа на др. Сталин „Относно марк-

сизма в езикознанието“ безусловно ще изиграе огромна и най-благотворна роля в цялата наша преустройствена теоретическа и методологическа работа във всички области и на българската наука, култура и изкуство и по-специално на философията и езикознанието.

Във връзка с това длъжен съм да кажа именно тук следното. Във всички свои работи и особено в „Теория на отражението“ и „Основни въпроси на естетиката“, а също и в някои изказвания на разни научни дискусии и сесии в БАН, макар да съм правил винаги известни критически резерви относно прословутите четири езикови елементи на Мар и други отделни негови възгледи, винаги съм смятал учението на акад. Н. Я. Мар за марксистко езиковедско учение, което би трябвало в някои отношения да бъде оточнено и развито по-нататък. Дали е имало у нас марксистки философски, езиковедски и пр. научни работници, които предварително да са дошли по свой собствен път до Сталиновото поставяне и решение на тия въпроси, ще оставя на тях самите да кажат — и докажат — това. За себе си лично аз не мога, освен най-чистосърдечно да призная, че съм смятал акад. Н. Я. Мар за марксист и че никога не съм се дори и съмнявал в надстроечния характер на езика, макар по-специално за езика на Иван Вазов да съм поддържал, че той е език на българския народ, а не само на българската буржоазия. Тая оговорка, разбира се, не унищожава основната ми грешка, — че съм считал акад. Н. Я. Мар за марксист-езиковед, че съм гледал на учението му като на марксистко учение, поради което енергично съм го бранил от неговите критици. В предстоящите академични и др. обсъждания на състоянието и задачите на нашата литература, езикознание, философия и пр. в светлината на съветската езиковедска дискусия и особено на новата гениална работа на др. Сталин, всички тия въпроси, несъмнено, би трябвало да бъдат конкретно поставени и осветлени. Ако сега, в настоящето встъпително слово, ги засягам, правя това, първо, защото и в настоящата научна сесия, доколкото стои на обсъждане и въпросът за отношението на Вазов към българския общонационален литературен език, тия въпроси неизбежно се изпречват на нашия път, и, второ, защото, като правя това свое самокритично признание, с това, искам същевременно да кажа, че в статията си в „Раб. дело“ от 27 м. м. „Иван Вазов и българския език“ съм имал пред вид именно отношението на някои наши млади академични работници към езика на Вазов или, по-точно, ще добавя сега, имал съм пред вид др. Мутафчиев, който при предварителното обсъждане в Академията доклада на др. Андрейчин „Ив. Вазов и българския език“ се опита да докаже буржоазно-класовия семантичен характер и значение на речника на Иван Вазов. Присъствуващите тук другари ще си спомнят какво именно възразих тогава на др. Мутафчиев, в духа именно на въпросната покъсна моя статия.

Това е, другари и другарки, което сметнах за свой научен дълг като Председател на БАН и скромен литературно-теоретически и критически работник да кажа в настоящето си встъпително слово.

Позволете ми сега, от ваше име и от името на Управителния съвет на БАН да отправя към почитаемия Министерски съвет на НРБ и към ЦК на нашата славна Димитровска БКП — и лично към

Председателя на министерския съвет и секретаря на ЦК на БКП—другаря Вълко Червенков нашата най-дълбока и искрена благодарност, признателност и възхищение за всички ония грижи, внимание, указания и съвети, които те са давали и оказвали на нашата Академия и изобщо на нашата нова народна наука, която иска и трябва да бъде истински народна наука и да служи на народа, на икономическото и културно социалистическо строителство на нашата страна.

Най-дълбока братска благодарност от името на Управителния съвет на БАН и от мое име изказвам също така и на нашите скъпи гости, именити представители на научната и културна мисъл на Съветския съюз и на народна република Полша, нар. република Чехословакия, Унгария и Румъния.

Тяхното присъствие на нашата сесия и, надявам се, участието им в нейната работа ще окажат безусловно благотворно влияние върху по-нататъшното развитие на нашата научна, литературоведска, историческа, теоретическа и критическа мъсъл. Това тяхно участие е един нов и прекрасен пример за това, че нашата обща дружба и сътрудничество не са само платонически благопожелания, а реален факт и фактор, с който можем да си обясним и забележителното обстоятелство, че във връзка с честуването на Вазов у нас, а и още преди това в Съветския съюз и в народно-демократическите страни интересът към великия наш народен поет все повече нараства, като се изразява не само в редица статии и студии, публикувани в пресата, и не само в нови преводи и издания на Вазови съчинения, но също и в организиране на научни и литературни конференции и обсъждания, като станалите неотдавна в Москва.

Също така, от името на Управителния съвет и от мое име, позволявам си да отправя апел към присъствуващите тук наши литературно-теоретически и критически работници, а също историци, философи, езиковеди и др. да вземат най-активно участие в обсъждането на докладите, като се проникнат дълбоко от мисълта, че именно по тоя начин, и особено като се напечатат след това материалите на сесията, ние най-добре бихме засвидетелствували онова внимание, признателност и възхищение от великото литературно дело на големия наш народен поет-класик Иван Вазов, които действително му дължим.

Същевременно, другари и другарки, длъжен съм да напомня, че настоящата наша академична сесия съвпада с дните, през които целият български народ (и не само българският) отдава заслужена почит и манифестира своята безпределна вярност, преданост и възхищение от великото дело на нашия непрежалим народен учител и вожд др. Георги Димитров, който, както знаете, беше най-големият вдъхновител, покровител и ръководител на нашата нова научна и литературна мисъл и по-специално на нашата нова народна Академия на науките.

Предлагам със ставане на крака и едноминутно мълчание да почетем неговата памет, както и паметта на най-стария негов другар и съратник-другаря академик Васил Коларов, а също и на големия наш учен академик Д. Костов и на великия български писател-критически реалист—др. академик Елин-Пелин.

Другари и другарки,

Ние току-що почетохме със ставане на крака и едноминутно мълчание паметта на безсмъртния наш народен учител и вожд другаря Георги Димитров и неговия най-стар другар и съратник — другаря Васил Коларов. Нужно ли е да се доказва специално в случая, че всички ние ще изразим най-добре тая своя почит, любов и вярност към другаря Димитров и другаря Коларов, ако правилно, по Димитровски, по Ленински-Сталински поставяме и решаваме всички основни и най-важни задачи на нашата действителност, в това число, разбира се, и на нашата нова народна наука? Днес, когато побеснелият американски империализъм с безподобна наглост и цинизъм нападна гордия, храбър и свободен корейски народ и сее смърт в корейските села и градове, ние, българските учени, не можем да не се присъединим с цялата си душа към ония чувства на възмущение и протест към американските агресори и на съчувствие, любов и възторг към храбрия и свободолюбив корейски народ, които чувства изпитват всички честни, патриотични, свободолюбиви и прогресивни хора в света, начело с народите на великия Съветски съюз — най-голямата опора на световния мир, на деморацията и човешкия прогрес.

Нужно ли е, другари и другарки, да се доказва по-специално, че тия наши чувства и нашата воля да бъдем едни от първите в славните редици на световното движение за мир, демокрация и социализъм ние можем и трябва да изразим също така и в самата чисто научна работа на нашата днешна академична сесия, като правилно определим и оценим отношението, което Вазов е имал към въпросите за справедливите и несправедливи войни и за мира, демокрацията и непрекъснатия културен прогрес в света?

Не беше ли Вазов, който по време на английската империалистическа война срещу южноафриканския малък, но горд и свободен бурски народ, бе казал, говорейки за настъпващия двадесети век:

А как зажаднял е човешкият род
За правда, за мир и за щастие!

Не беше ли Вазов, който в знаменитото си стихотворение „Трансваал", изразявайки своя гневен протест срещу тая империалистическа война, бе писал:

О виждам светлата зора
На истинното възрожденье
И радостното на мира
Пришествие и въцаренье.
Не питам аз: кога и как?
Но зная, че на тез въпроси
Градущето, месия благ,
Решение велико носи;
. . . . . .
Защото възмъжа света
И в идеали други гледа
И на войната гибелта
Брои на славната победа.

Гибелта на войната и славната победа на мира, демокрацията и социализма са исторически необходими, но за да се реализират нужно е всички хора на труда, на честната научна мисъл и на истинското изкуство да обединят своите сили и, под ръководството на най-великия теоретик, стратег, тактик и организатор на мира — корифея на днешната научна марксистко-ленинска мисъл — гениалния Сталин, да се наредят смело и активно в славните редици на световния антиимпериалистически фронт на мира. По-специално за нас, хората на науката, нужно е всички ние да се проникнем дълбоко от мисълта, че лозунгът на нашата Академия „науката в служба на народа“ днес, в същност, значи: „науката в служба на социализма и демокрацията“, „науката в служба на българо-съветската дружба и дружбата между всички народи“, „науката в служба на борбата против войната, за пълната и окончателна победа на мира в целия свят“, за която победа така вдъхновено и пророчески писа, както току-що видяхме, и нашият велик народен поет-класик Иван Вазов.

ИВАН ВАЗОВ

ПО СЛУЧАЙ 100-ГОДИШНИНАТА ОТ РОЖДЕНИЕТО МУ*

от академик Тодор Павлов

От днеска нататък българският род
История има и става народ!
Ив. Вазов

А как изждаднял е човешкият род
За правда, за мир и за щастие!
Ив. Вазов

Русия! Колко ни плени
Туй име свято, родно, мило!
То в мрака бива нам светило,
Надежда — в нашите злини.
Ив. Вазов

I

Във встъпителното слово към Вазовата научна сесия на БАН бе казано, ще си позволя да повторя и тук, че след като извърши на 9. IX. 1944 г. героичното си антифашистко въстание и бе освободен с решаващата помощ на победоносната Съветска армия от второто и още по-тежко чуждоземно иго, българският народ за късо време се справи със своите врагове и пристъпи, сплотен в Отечествения фронт и под ръководството на Българската комунистическа партия, към построяването на икономическите и културни основи на социализма у нас. Непрежалимият наш народен учител и вожд — др. Георги Димитров не веднаж бе казвал, че построяването на социализма и превръщането на България от аграрна в индустриално-аграрна социалистическа страна е труден и сложен процес, но че всички обективни условия са на лице той да бъде в най-къси исторически срокове завършен с успех, винаги, разбира се, и преди всичко с решаващата помощ и подкрепа на великия СССР и неговия, наш и на цялото прогресивно човечество учител и вожд — гениалния СТАЛИН.

Известно е, че строителството на икономическите и културни основи у нас се извършва успешно и че нашите държавни народостопански планове се изпълняват и в много отношения преизпълняват.

---

* В съкратен вид настоящият доклад бе изнесен на 8. VII. 1950 г. на тържественото заседание в Софийския народен театър, устроено по случай 100-годишнината от рождението на българския народен поет Ив. Вазов.

Известно е обаче също, че нито социалистическа култура може да се строи без построяване на основите, а след това и на самата сграда на социализма, нито пък социализъм може да се строи без изграждане на новата социалистическа, но национална по форма култура. Оттук и онова огромно значение, което нашето народно правителство и ЦК на БКП отдават на строителството на нашата нова култура. Оттук и всички ония безпрецедентни грижи и внимание, които те отделят за всестранното развитие на нашата нова, национална по форма, но социалистическа по съдържание култура. Оттук, най-сетне, и онова безпрецедентно в досегашната наша история значение, което у нас се отдава на положителното културно наследство, което може и трябва да бъде включено, макар на качествено нова основа, в сградата на нашата нова народна социалистическа култура. Оттук и фактът, че всички истински народни, демократични, прогресивни деятели в нашето по-близко и по-далечно минало са предмет на такава всенародна обич, почит и уважение, на каквито по времето на реакционно-буржоазните монархо-фашистки режими никога не са били и не са могли да бъдат.

Настоящето всенародно честуване на нашия велик народен поет Иван Вазов е една нова манифестация на тая именно културна политика на нашата народна власт и на ЦК на БКП, а също, разбира се, и на целия наш строящ социализма народ.

Вярно е, че Иван Вазов по предложение на тогавашната Академия на науките и изкуствата бе на два пъти честуван у нас — по случай 25 и 50-годишнината на литературната му деятелност, но между тия две честувания и настоящето има огромна и съществена разлика. Самите народни маси и прогресивната българска интелигенция взеха искрено участие и в тогавашните честувания, но монархизмът и реакционната, по-късно фашистка буржоазия направиха всичко, щото великото народно дело на Иван Вазов да бъде осветлявано и използувано така, както на тях, а не на самия народ и на самата наша култура бе изгодно. Думата е за това, че както дворцовата клика и буржоазните политически партии, така и техните учени и литературни прислужници правеха всичко възможно, щото онова, което е истински народно, демократично и прогресивно в творчеството на Вазов, да бъде или просто премълчавано, или пък изопачавано и отричано, като същевременно дебело се подчертаваше, раздуваше и приподнасяше на народните маси като истинска заслуга на Вазов тъкмо онова, което съставляваше и съставлява в неговото творчество известни отклонения от неговата, общо взето, правилна, реалистическа, демократическа и прогресивно-хуманитарна линия. Тъкмо великобългарското и други някои отклонения, които несъмнено Вазов бе допуснал (ще видим по-нататък защо) в своето творчество, както и критическото му и отрицателно отношение към българските социалисти и социализма, се изтъкваше и поднасяше от нашата буржоазия и нейните учени и литературни прислужници на народните ни маси като най-голяма заслуга на великия народен поет.

Днес виждаме тъкмо обратното. Целият наш народ, включително и народната ни интелигенция, начело с Народното ни правителство, под ръководството на Българската комунистическа партия и с участието на културни представители от Съветския съюз, народно-

демократическите и други страни, устройват на великия ни национален поет, по случай 100-годишнината от рождението му, такова, истински всенародно чествуване, което, смело може да се каже, е безпрецедентно в цялата наша досептемврийска история. Най-същественото и най-важното в това чествуване е, от една страна, небивалото масово и най-активно участие на трудещите се маси в него и, от друга страна, обстоятелството, че именно сега се подчертават и правилно оценяват тъкмо ония постижения на великия народен поет, които съставляват най-характерното, най-същественото и най-ценното в неговото творчество — неговият демократизъм, критическия му реализъм, с ярки моменти на прогресивна романтика, дълбоко народностния характер на цялото му творчество и т. н. При това, ние чествуваме днес Вазова не просто току-така, за да го чествуваме и на другия ден да минем към „текушите дела". Не! Нашето днешно чествуване означава истински преломен пункт в отношението към Вазов, означава такова отношение към завещаното ни от него културно наследство, което отношение предполага и налага органично включване на това наследство в цялата наша по-нататъшна социалистическо-строителска културна работа или, с други думи, използуването му като едно от най-мощните средства за правилното по-нататъшно мобилизиране, организиране и активизиране на нашия народ по пътя на социалистическото строителство, на движението за мир, демокрация и социализъм в света и особено пък на движението за вечна дружба между нашия народ и народите на великия Съветски съюз, начело с руския народ — нашия двукратен освободител от чуждоземно иго и най-искрен и мощен приятел и покровител. Разбира се, ние строим и ще строим нова социалистическа култура, но тя не би била никаква социалистическа култура, ако не би била преди всичко дълбоко народностна. И тъкмо затова — дълбоко народностната Вазова поезия ние можем и сме длъжни да я включим критично творчески в качествено новата ни днешна и още повече утрешна култура, национална по форма, социалистическа по съдържание.

Поради всичко това позволете, другари и другарки, да се опитам, макар и в ограничените рамки на настоящия доклад, да отговоря именно на въпроса:

Как ние днес разбираме и ценим великото литературно дело на големия наш народен поет-класик Иван Вазов и как критично и творчески го включваме в нашата нова, национална по форма, но социалистическа по съдържание култура?

II

Роден на 9 юли (по стар стил 27 юни) 1850 година в градеца Сопот, който, живописно разположен в южните поли на Стара планина, е бил забележителен на времето си по своята търговия и занаятчийско-манифактурна промишленост, Иван Вазов е израстнал в средата на заможно търговско семейство, под чието влияние са се оформили у него и някои характерни психологически и идеологически черти, които и по-късно — до края на живота му — оказваха, от

своя страна, влияние върху неговата гражданско-политическа и литературно-творческа дейност. Наследил от майка си нейната поетическа чувствителност и интерес към литературата, Иван Вазов е претърпял значително влияние и от страна на баща си — заможния търговец Минчо Вазът, който на времето си е търгувал с Румъния и Цариград и е бил наричан в Сопот от българи и турци „чорбаджи Минчо". Тоя именно прякор е въвел в заблуждение някои литературни историци и критици да причислят бащата на Вазов към класата на тогавашните същински чорбаджии, които макар да се занимаваха и с търговия и с промишленост, бяха общо взето лихвари и крупни земевладелци, а също така, което е особено важно, открити агенти на турската власт и гнусни, с много малко изключения, врагове на българския революционизиращ се и революционизирал се народ.

В „Под игото" и други свои произведения Вазов, под прякора „чорбаджи Марко", е нарисувал именно своя баща, но същински чорбаджия, пак в „Под игото", той ни е дал в лицето на Йордан Диамандиев, нямащ нищо общо с „чорбаджийството" на Вазовия баща, който, както се каза вече, е бил в същност заможен търговец, някои от синовете на когото по-късно станаха ярки представители на следосвобожденската българска буржоазия. Сам „чорбаджи" Марко е нарисуван от Вазов не като революционер, но не и като реакционер от типа на Йордан Диамандиев. Вазов в образа на „чорбаджи" Марко ни е дал „типичен характер в типични обстоятелства" на тогавашната оформяваща се българска буржоазия, която по време на борбите за така наречената черковна самостоятелност стоеше начело на националното политическо и културно движение, но по-късно, когато това движение прерастна в революционно-въстаническо и си постави и по-радикални социални задачи, тя започна да се колебае и, в края на краищата, сама капитулира от своята хегемонна революционна роля — явление, което стана типично за буржоазията изобщо, откато световният капитализъм мина във фазата на империализма след 1870-та година. Отделни представители на тая именно наша буржоазия продължиха, поради редица конкретни причини, да се колебаят, а някои, под въздействието на мощната и всенародна стихийна революционна вълна, в известни моменти, се накланяха на ляво и взимаха, повече или по-малко, активно участие в революционните комитети и общата народна революционна борба. При първите неуспехи обаче на тая борба те първи се разколебаваха и изпадаха в паника и отчаяние, които, както е случая с бащата на Вазов, не ги спасяваха от ятагана на султанската реакция. Такъв именно е нарисуван „чорбаджи" Марко в „Под игото" и „Нова земя". В дните на най-големия подем на революционната вълна в страната и специално в Бяла Черква, „чорбаджи" Марко, макар да не става открит и последователен революционер, минава на страната на революционния народ и поетът трогателно ни го описва в забележителните глави от „Под игото" — „Молитвата на Марко" и др.

Ако бихме се опитали да извлечем целия характер и по-нататъшното гражданско-политическо и литературно творческо развитие на Вазов като определени главно и изключително от влиянието на

БАН 2
БИБЛИОТЕКА

така нарисувания от самия него „чорбаджи“ Марко, бихме направили явна грешка, в която, за съжаление, някои наши марксистки критици, в това число и Георги Бакалов в по-ранните си работи, изпаднаха. Работата е там, че психологията и идеологията на хората и особено на литературните творци, в случая на Иван Вазов, не се определят и развиват така просто и механично. Вярно е, както се каза и по-горе, че влиянието на „чорбаджи“ Марко остана да тежи върху поета до края на живота му. Именно под това влияние, под влиянието и на някои други фактори и събития от вътрешен и международен характер след Освобождението, Вазов не веднаж и не по един повод е проявявал известни колебания и отклонения от буржоазно-консервативно естество, каквито са случаите, например, с великобългарския шовинизъм в много от стихотворенията и други работи, писани по време на междусъюзническата и първата световна война, консервативния романтизъм в по-късните му исторически повести и драми, отрицателното му отношение към българските социалисти, стихотворението му „На руските войни“ през първата световна война и други подобни. Същевременно обаче не трябва никога да се забравя и умаловажава фактът, че идеологията като духовна надстройка над икономическата обществена база не се определя механически, направо и изключително от нея, а може да търпи значителни влияния и на цяла редица други условия и фактори от класово-политически и духовно-културен характер. От своя страна, като се определя от битието, идеологията, бидейки относително-специфично и относително-самостойно явление, може благодарение именно на това да действува обратно, в положителен или отрицателен смисъл, върху определилата я обществено-материална база. Тук, когато става дума особено за истински даровитите и творчески хора на науката и изкуството, не малка роля може да изиграе самата тая творческа природа и дейност на личността и, например, да се получи така, че както е случая с Балзак, Гогол и други, художественият реалистически метод да се окаже, повече или по-малко, независим от известни консервативни реакционни мирогледни възгледи и чувства на автора и да се обуслови създаването на високохудожествени, реалистически и обективно-прогресивни произведения.

В случая с Вазов за нас е особено важно, че той израстна и се оформи като първокласен поет-реалист и демократ не само и не толкова под влиянието на своята семейна среда, но преди всичко и главно под влиянието на цялата тогавашна революционна обстановка у нас, на революционната стихия на нашите безимотни, бедни и средни селяни, дребни и средни занаятчии и търговци и народната революционна интелигенция. А те именно, за разлика от чорбаджи марковци, се оказаха истинските движущи революционни сили в предосвобожденската епоха и те именно откърмиха, издигнаха и наложиха в нашата действителност и литература такива забележителни, последователно-революционни фигури като Левски, Ботев, Бенковски, Каблешков и други. И това, разбира се, не беше случайно. За да си обясним това явление, достатъчно е да си спомним, че именно тия обществени класи и прослойки търпяха тежестите и ужасите на три робства: първо, онова на турските султани и цялата турска

НАРОДНА БИБЛИОТЕКА

държавна власт, все още феодална; второ, на турските бейове-чифликчии и други, а също и на българските чорбаджии-изедници, агенти на турските подтисници и експлоататори и заклети народни врагове и предатели; трето, на разоряващия нашето занаятчийство и манифактура, а следователно и нашето земеделие западноевропейски капитализъм, който завладяваше пазарите на турската империя. Всичко това дълбоко революционизираше тия класи и прослойки — дотолкова, че именно те, макар обективно-исторически да беше поставен на разрешение въпроса на нашата буржоазно-демократическа революция и национално освобождение, стихийно се стремяха към поставянето и на някои по-радикални социални въпроси, които придаваха на нашата национална и буржоазно-демократическа сама по себе си революция характер на такова народно въстание, което да означава разкриване на възможности за решаването и на редица социални въпроси, надхвърлящи рамките на чисто буржоазната и национална революция. Тук трябва да се добави и обстоятелството, че докато западноевропейските сили покровителствуваха и същевременно жестоко експлоатираха Турция, войните на Русия с нея действуваха върху революционизиращите се народни маси в смисъл на повишаване на тяхната революционна енергия, воля и мисъл, които още повече се радикализираха под влиянието на руската прогресивна и демократическа мисъл и особено на великите революционни демократи и социалисти-утописти Херцен, Белински, Чернишевски, Добролюбов и други.

Историческа беда за нашите народни революционни маси, идеолози и дейци преди Освобождението бе това, че по това време в България още нямаше индустриален пролетариат, който да вземе хегемонната революционна роля в ръцете си и да постави за решаване по-радикалните социални задачи на нашата революция след решаването на буржоазно-демократическите и национално-освободителни задачи. Обективно тогава у нас предстоеше и можеше да се извърши (и чрез Руско-турската война се извърши) буржоазно-демократическия антифеодален преврат, след който именно започна бързото развитие на българския капитализъм, а следователно и на българския пролетариат и научния социализъм у нас. Предосвобожденската епоха обаче, и особено непосредствено преди и по време на нашите въстания, се характеризира с дълбокото революционизиране на народните маси, намерили естествените си идеологически и политически водачи в лицето на Левски, Ботев, Бенковски и други (от началото — и Каравелов, до капитулацията му), които водачи, поради това, особено Ботев, в своите мирогледни и социални възгледи и цели надхвърлиха рамките на буржоазно-демократическата и национална революция и се проявиха като революционери-социалисти и то дотолкова, че Ботев стана предтечата (но не основателят) на по-късния научен социализъм у нас.

При това положение понятията народ, отечество, социална правда, народна свобода и пр. бяха тогава особено дълбоко свързани с поменатите революционни движущи сили — класи и прослойки, чието идеологично и политическо влияние беше, особено в навечерието и по време на Априлското въстание, най-мощно и решаващо у нас.

Под това именно тяхно влияние Ив. Вазов стана и остана през целия си живот велик патриот, демократ и хуманист, макар под влиянието на „чорбаджи" марковското си потекло и следосвобожденското си буржоазно окръжение не можа да разбере и отричаше социализма.

И тъкмо поради това всички негови отклонения от тая основна за него линия не са нищо друго, освен именно само отклонения, а не най-характерното, най-същественото и най-ценното у него.

С една дума, именно защото и доколкото Вазов израстна и се оформи като гражданин и поет в така очертаната в най-общи черти тогавашна обществена и духовно-културна обстановка, той стана и остана до края на живота си типично народен, демократичен, реалистичен и прогресивно-хуманен наш поет-гражданин и гражданин-поет.

Не се ли разбере добре всичко това, не е възможна никаква правилна характеристика и преценка на великото литературно наследство на Вазов. И обратно — разбере ли се добре това, ще ни стане напълно ясно, каква именно бе ролята и значението на Вазов като поет и как и защо именно неговото велико литературно наследство може и трябва да бъде включено в днешната наша качествено нова социалистическа по съдържание, но национална по форма култура.

III

У нас, в България, ние все още нямаме нито пълна научна биография на поета, нито пълна научна библиография, нито що-годе сериозна монографическа научна работа върху епохата, живота, литературното дело и значението на Иван Вазов, нито, най-сетне, пълно академично издание на цялото Вазово литературно наследство.

Българската академия на науките е възложила на Литературния си и други свои институти да извършат тепърва онова, което в същност буржоазната наука нито можеше, нито желаеше да извърши по проста причина, че пълната обективна истина за живота, литературното дело и значението на Вазов съвсем не беше в хармония с нейните антинародни и антикултурни политически и идеологически интереси и цели, особено пък в периода на монархо-фашисткия режим.

Поради това не е случайно, че някои буржоазни литературни критици и историци, като хвалеха, уж, Вазова, в същност съвсем превратно определяха характера на неговото литературно дело, като проява на романтизма у нас, а други пък, особено критиците и писателите около някогашното списание „Мисъл", начело с проф. Кръстьо Кръстев и Пенчо Славейков, откриха кръстоносен поход срещу поета, обвинявайки го в натуралистично битописателство, отсъствие на дълбока философска мисъл и изтънчени естетически разбирания и т. н. От трета страна, ще повторим пак, още преди войните, и особено пък през време на самата война и след тях, буржоазни литературни историци и критици се опитваха да видят основното и най-важното във Вазовото творчество тъкмо в онова, което в същ-

ност представляваше само отклонение от основната му линия, т. е. тъкмо онова, което беше слабост у поета, като например елементите на великобългарския шовинизъм и реакционен романтизъм, отношението му към социализма и пр.

Ако хвърлим макар и най-бегъл общ поглед върху живота на Ботев и Вазов, веднага ще видим, че докато Ботев живя, твори и умря като последователен докрай революционен демократ, национален революционер и „комунар", като сложи най-сетне и живота си за народното революционно дело, у Вазов имаме нещо по-друго. Както бе казано вече, под влиянието на общата революционна атмосфера в самата страна и особено по-късно под влиянието на революционната емиграция в Румъния, на Априлското въстание и революционния подвиг на Левски и Ботев, Вазов за известно време попадна в течението на тия дълбоко революционни събития дотолкова, че, първо, сам се включи след смъртта на Ботев в новообразувания централен революционен комитет, като призоваваше народа да продължи своята революционна борба и, второ, именно в произведенията, с които отрази тая борба, той достигна най-големите височини в смисъл на художествен реализъм, революционна романтика и действено-възпитателна роля на изкуството, до които той по-късно вече никога не се издигна. Не е важно, разбира се, че напр. „Немили-недраги", „Епопея на забравените" и „Под игото" бяха написани след Освобождението. Важното е, че те бяха написани именно под прясното още въздействие върху него на всички тия революционни събития и фактори. По-късно, попаднал под влиянието на новите условия на вече освободена България, гдето се раждаше и бързо се развиваше капитализмът с всичките си присъщи прелести, Вазов започна да се отдалечава от революционната епоха и, намирайки се в буржоазно семейно и обществено окръжение, той зае позиция на критическо-реалистическо отношение към новата действителност, но революционният патос и действена сила на неговите произведения постепенно почнаха да отслабват, докато в последните десетилетия на живота му и особено по време на междусъюзническата и първата световна война той стигна в някои свои работи до открити великобългарски, консервативно-романтически разбирания и настроения.

Едно влияние обаче не само не изчезна никога в живота и литературното творчество на Вазов, а тъкмо обратно непрекъснато се засилваше и задълбочаваше. Това бе влиянието на Русия, руския народ и руската реалистическа и прогресивна литература. Сам Вазов, например, не веднаж, и не по един повод говори за онова грамадно влияние, което са оказали още в детинството и юношеството му неговите учители по руски език и особено пък четенето на самата руска литература, която той бе намерил в библиотеката на калоферското училище, гдето бе учителствувал и бащата на Христо Ботев, — даскал Ботю, голям народен будител и патриот. Това влияние се засили още повече в периода на второто емигриране на Вазов в Румъния и на Руско-турската освободителна война, а по-късно на емигрирането му, поради преследванията на Стамболовия режим, в Одеса. Това влияние бе толкова мощно и дълбоко, че още в нача-

лото взе решително надмощие над влиянието на Юго, Беранже, Хайне и други, макар и прогресивни, западноевропейски поети и писатели.

Голямо влияние оказаха по-късно върху живота и творчеството на Вазов също и борбата около съединението на Северна и Южна България, справедливата отбранителна война в 1885 година срещу крал Миланова Сърбия, борбата срещу режима на Стамболов, македонското национално революционно движение и трите войни — балканската, междусъюзническата и първата световна, с последвалите ги национални катастрофи.

Във връзка с това обаче тъкмо тук трябва да се подчертае, че Вазов никога не попадна под влиянието на тримата царе от третото българско царство и не им написа нито едно апологическо произведение, а тъкмо обратно, жестоко разобличи Батемберга заради извършения от него антиконституционен преврат, срещу Фердинанд пък написа някои повести и драми (напр. „Към пропаст"), които бяха в същност прозрачни алегории, поставили си за цел да докажат че българските царства обикновено са пропадали поради грешките и разложението на българските царе. Както ще видим по-нататък, макар да възпяваше руския цар, по време на освобождението на България, Вазов в същност правеше това не от любов и уважение към монархизма изобщо, а само защото гледаше на руския цар именно като на р у с к и и защото, разбира се, сам нямаше ясно определена политическа програма и научни исторически разбирания.

Проследим ли стъпка по стъпка живота и литературното творчество на Вазов, ще се убедим, че самият наш демократичен, трудолюбив, миролюбив и хуманен народ и нашата прекрасна родна природа, която той не можеше да си представи без органична връзка с историята и живота на народа, трябва да бъдат отнесени към ония основни и най-важни положителни фактори, които са действували върху неговото творчество в продължение на целия му живот. Те именно, заедно с Русия и руската литература, оказаха най-мощно влияние върху оформяването, както на личността и общата идеология, така и на цялото — демократичното, реалистичното и хуманитарно творчество на Вазов.

В личния си живот Вазов се оказа не особено щастлив. Първият му брак завърши печално, а последната му любов се оказва безперспективна, макар да го вдъхнови за някои забележителни лирически стихотворения, поместени в сбирките му „Какво пееше планината" и „Люлека ми замириса". След някогашното си общуване с Каравелов и Ботев, Вазов подир Освобождението общуваше предимно с хора из средата на българската буржоазия и буржоазна литература, главно с проф. Милетич, Кирил Христов и особено с проф. Иван Шишманов, който оказа върху му значително макар не винаги благотворно влияние. А с д-р Кръстьо Кръстев и естетите-индивидуалисти около сп. „Мисъл" Вазов поведе и води дълга и ожесточена война, която му струваше не малко нерви, за лечението на които не веднаж, както и за да си отдъхне поне временно от „прелестите" на новия капиталистически строй, той бягаше в „лоното" или „недрата" на природата, на Родопите, Рила и Стара планина.

Двата юбилея, които по предложение на тогавашната Академия на науките и изкуствата му бяха устроени приживе, не оказаха някакво положително влияние върху неговото творчество, а, тъкмо обратно, до известна степен подтикнаха и задълбочиха някои негови отклонения от основната линия на творчеството му, което поради това в последните години на живота му не отбеляза вече нито едно такова литературно-поетическо постижение, до каквито той бе стигнал в предосвобожденския период и първите години след освобождението на България. Поради всичко това, във връзка с някои езикови постижения на нашите модернисти, а също и във връзка с обстоятелството, че творчеството му не беше правилно разбрано и оценено от социалистите у нас, в туй число и от самия Димитър Благоев и Георги Бакалов, създаде се в края на краищата, в значителна част от нашата прогресивна интелигенция и особено в социалистическите среди, едно, общо взето, отрицателно отношение към неговото велико литературно дело. Дори и днес все още се намират литературни историци и критици, в това число и марксисти, които все още не могат да се освободят напълно от тая по същество сектантска оценка на великото литературно дело на големия наш народен поет, и все още дори в нашите училища и университети, като изключим Академията, Вазов не е заел онова място, което по достойнство му се пада. Все още, без да се гледа на факти като тоя, че именно Вазов е бил и остава най-много издавания и четен у нас и в чужбина български писател, намират се литературни критици, които не могат да разберат веднаж за винаги, че Вазов не беше нито поет на нашата реакционна капиталистическа класа, нито антидемократ, нито антихуманист, а беше и ще остане завинаги в историята на нашата литература образец на демократ от предосвобожденски (възрожденски, както се казва често у нас) тип, прогресивен хуманист и велик български патриот.

IV

Достатъчно е само да си поставим няколко по-конкретни въпроси, за да си отговорим на общия, интересуващ ни тук въпрос за характера, ролята и значението на Ив. Вазов като велик поет-гражданин и гражданин-поет.

Ето някои от тия въпроси.

Първи въпрос. Когато след освобождението на България нашата буржоазия, използувайки държавата и правейки сделки със западноевропейските лихвари, като започна с бясна страст да трупа богатства в периода на първоначалното натрупване на капитала у нас и се отрече от народните възрожденски идеали и деятели, кой именно с неподражаема художествена сила, небивал патриотически патос и истинско пророческо прозрение възкреси в своите най-хубави произведения безсмъртните образи на „забравените“: Паисий, Раковски, Левски, Караджата, Ботев, Бенковски, Каблешков и други народни будители, патриоти и революционери? Кой припомни на нашия народ неговото славно минало, като го облече в прекрасна художествена форма и го превърна в мощно оръжие за борба против

капитуланството, предателството, апатията и националния нихилизъм на българската буржоазия? Отговорът е — Иван Вазов.

И наистина, кой от нас, стари или млади, не е чел и заустявал безсмъртните стихотворения и разкази на Вазов за Левски, Паисий, Раковски, Ботев, Кочо и други? Кой не е тръпнал и горял по цели нощи над светлите образи на народните революционери, нарисувани от Вазов с такава художествена сила и патос в „Немили-недраги", „Под игото", „Грамада", „Загорка", народните му песни за Татунчо, Либен и др.? Не станаха ли Вазовите песни „Боят настана, тупат сърца ни", „Тих бял Дунав се вълнува" и много още други истински народни песни дотолкова, че мнозина от нас впоследствие са узнавали, че техният автор е именно Вазов?

А можеше ли Вазов да напише всички тия свои, истински народни и революционни произведения, ако не бе сам голям демократ, искрен патриот и възторжен поклонник на народната свобода, добруване и прогрес? Неговото търговско-буржоазно потекло му попречи, разбира се, да достигне Ботевата сила на „Хайдути", Жив е той, жив е" и „Борба", но и онова, което той ни завеща с повечето от своите най-хубави поетични и белетристични произведения, можеше ли да бъде написано от поет, който е бил буржоазен демократ от типа на следосвобожденските такевци, малиновци и др. п. или пък консерватор и фашист от типа на буровци и ляпчевци?

Друг въпрос. Няма или почти няма значително произведение на Иван Вазов (да си спомним пак „Немили-недраги", „Чичовци", „Под игото", „Нова земя", няколкото му тома разкази, „Епопея на забравените", „Грамада", „Загорка" и пр.), в което българските трудещи се и особено селските маси, честната народна интелигенция, народните хайдути, хъшовете, революционерите и др. да не са нарисувани от поета с дълбока, искрена и непреодолимо заразяваща симпатия, а оттук и с голяма естетическа сила, докато всички чорбаджии и народни подтисници, изменници и предатели от типа на Йордан Диамандиев и Стефчов, селските тузове в „Грамада" и „Загорка" и всички други народни подтисници, експлоататори и предатели са, точно обратно, предмет на поетовата най-остра разобличителна критика, сатира, порицание и безпощадно бичуване. Това отношение на Вазов към приятелите и враговете народни пронизва като червена нишка почти цялото му творчество. Нещо повече, някои наши марксистки критици в миналото не можаха, например, да разберат, че драмата „Към пропаст" и съответната историческа повест на Вазов (да не говорим за повестта и драмата му „Ивайло") бяха в същност прозрачна сатира и предупреждение към тогавашния български цар, който тикаше (и наистина тикна) третото българско царство към нови катастрофи също тъй, както някои стари български царе, според Вазов, станаха една от главните причини за пропадането на второто българско царство. Даже в тия си произведения Вазов, както справедливо отбелязва това академик Н. С. Державин, се е опитал да изрази в художествена форма своето дълбоко патриотическо и народностно-държавническо отношение към далечните исторически събития и съдбините на българския народ. Това особено ярко проличава в неговите „Легенди при Царевец", които нашата

прогресивна критика на времето изцяло отрече поради несъмнените и значителни елементи в тях на исторически идеализъм, консервативна романтика, национализъм и пр. Как би могъл Вазов да се прояви като такъв страстен изобличител на всички народни подтиснници, измамници и експлоататори, ако той е бил в същност дълбоко в душата си буржоазен демократ от типа на такевци, малиновци и др. и още повече буржоа-консерватор и реакционер?

Друг въпрос. Кой в цялото си творчество от най-ранните до последните си произведения водй решителна и неотстъпна война срещу злотворното разлагащо, демобилизиращо влияние на така наречената западна капиталистическа цивилизация върху освободена България и нейния трудещ се народ и интелигенция? Кой винаги е протестирал най-енергично срещу низкопоклонничеството пред тая западноевропейска цивилизация? Прочетете макар само знаменитата Вазова „Сантиментална разходка из Европа“ или неговите стихотворения срещу Дизраели, Блънт и други и ще си отговорите: Иван Вазов.

Ето какво пише той за английските империалисти в това свое знаменито произведение:

Кой е този остров, потопен в морето
И пълен с машини, с пари, с колелета?
В мъглата му вечна Джон Бул е запрян.
Той от вси народи получава дан.
Бомбай, Суец, Малта, Гибралтар, Канада —
Са верига яка, с коя света влада.
Неговият идол от край и до днес
Носи страшно име: хладний интерес.
Ирландия бедна, Индия богата
На тоз идол тежък пъшкат под нозата.
А там — в един ъгъл стои дипломат
И пише романи. Той ми е познат.
Неговата слава далеч се е чула:
Потомък на Юда, брат на Велзевула,
На злината гений, на лъжата жрец,
Граф и лорд английски, изверг и подлец
И комуто ние от сред Румелйя
Пращаме му свойта вечна проклетия!

Вазов, разбира се, разобличава и жигосва не само Дизраели и другите английски империалисти, като протестира срещу въведените от тях в бурската война куршуми „дум-дум“ (а какво ли би казал днес поетът за Трумановите атомни бомби?), но и германските, австрийските и др. западни империалисти и въобще цялата тогавашна западнокапиталистическа и реакционна Европа:

Но Боже? Що съглеждам? Европа се заклина
Тиранина да пази и бича на света,
И милост християнска в душата й застина,
И смей се безпощадно над нашите тегла!

И дума, като мисли за плячка само тлъста:
„Хасан е нам потребен, нам требува мирът“

Ако Вазов би могъл да види как днес потомците на Дизраели, Дерби, Блънт и др. преместили бърлогата си във Вашингтон, готвят нова, още по-страшна, унищожителна и позорна война, ръководени единствено от стремежа си за „плячка тлъста“, и ако би могъл да види мощния размах на световното движение за мир и демокрация, начело с великия СССР, може ли да има най-малкото съмнение, че поетът би бил пак на страната на своя и всички заплашени и експлоатирани народи и че сам той достойно би възглавил нашето национално движение за мир и демокрация в света?

А можеше ли да мисли, да чувствува и да пише така един следосвобожденски буржоазен демократ или консерватор, макар сам Вазов да се числеше в консервативната народняшка партия и даже стана по едно време министър в кабинета на Стоилов? Сам поетът по-късно не веднаж е подчертавал, че това е било една негова грешка и че той и тогава и по-късно би предпочел да се усамотява в дивната наша природа, отколкото да служи на буржоазните „политикани“. Разбира се, Вазов нямаше ясно установени политически възгледи и програма и по темперамент и възпитание не беше борческа политическа натура, но това е друг въпрос, който не може да унищожи факта, че той беше и си остана докрай по своите общоидеологически разбирания и традиции искрен възрожденски демократ и активен хуманист, проповедник на вечния мир, разбирателство и братство не само между славянските, но и между всички народи.

Друг въпрос. Когато в тъмната и гнусна „епоха-кърмачка на велики хора“, синтезирана по-късно в безсмъртния образ на „Бай Ганьо“ от Алеко Константинов, пресадените у нас и буйно поникнали отровни цветя на западната цивилизация започнаха да отравят със своето зловоние цялата наша атмосфера; когато върху почвата на първоначалното натрупване на капитала, а и по-сетне, в периода на класическото капиталистическо натрупване, разцъфтяха буйно у нас бюрократизмът, политическата и морална поквара, кариеризмът, подлизурството, гешефтите, търгашеството, зверският полицейски терор, измамничеството, предателството и т. н., кой се опълчи със своето бойко и неподкупно поетическо перо срещу всичко това? Кой го усмиваше жестоко, разобличаваше безпощадно и шибаше неуморно със своите сатирически стихове, разкази, комедии и пр.? Отговорът е — Иван Вазов.

А можеше ли да извърши той всичко това, ако не беше искрен патриот прогресивен хуманист и голям демократ от доосвобожденски тип? Можеше ли един буржоазно-консервативен поет да хвърли в лицето на нашите и всички народни тирани:

Тирани, всуе се морите!
Не се гаси туй, що не гасне!
Лучата, що я днес гасите.
Тя на вулкан ще да порастне.

Вазов нямаше и не можеше да има, при своето потекло и тогавашно окръжение, ясна представа за характера и значението на тоя вулкан, но той с честната си и възторжена възрожденска душа не

можеше да не почувствува неговото буботене под нозете на нашите и всички народни тирани, Вазов, ще повторя пак, не стана социалист, и не само не стана, а критикуваше и отричаше социализма, както, да речем, и Л. Н. Толстой в Русия, но е ли това достатъчно основание да се отрече на поета неговия дълбоко демократичен, хуманен и прогресивен дух? Не, разбира се! Нашите марксисти на времето си не разбраха това и отрекоха почти изцяло великото литературно дело на Вазов, макар някои от тях да включваха в издаваните от тях антологии на българската поезия много от написаните на социални теми стихотворения и разкази на Вазова, каквото е например знаменитото стихотворение „Елате ни вижте".

. . . Под — гола пръст! Смрад, дим, стени окадени,
Тъмничен въздух; в полумрак потопени
Човеци и дрипи. . . На също гноище
Лежи скот и стопанин, духовно сближени.
„Елате ни вижте!"

Зла бедност! Неволя! Души затъпели,
Набърчени булки, деца застарели;
Със ръжено тесто в пушливо огнище
Загрява се там за гърла изгладнели.
„Елате ни вижте!"

Кой друг, ако не един демократичен, дълбоко народен, високо патриотичен и прогресивно-хуманен поет би могъл да напише подобно стихотворение, макар, разбира се, то да не очертава пътя към истинския изход от това положение на нашите трудещи се селяни? Ако би могъл да стори това, Вазов би се изравнил, а може би, в известен смисъл, и би надминал Ботева, но макар да не го надмина и достигна, Вазов ни даде забележителни художествени произведения в проза, стихове и драми, които на времето си оказаха мощно демократическо и прогресивно влияния върху цялата наша интелигенция и народ, но които съвсем не се харесваха на буржоазията и на нейните научни и литературни прислужници, които тъкмо поради това побързаха да отрекат великия народен поет под предлог, че бил много злободневен и публицистичен, много политичен и тенденциозен в своите творения. На тия възражения Вазов отговаряше спокойно и уверено с насмешка, а понякога и с ядовити сатири, но нито за миг не се поддаде на внушенията на кръстьо кръстевци и компания, а остана до края на живота си верен на своя възрожденски демократизъм, патриотизъм и прогресивен хуманизъм.

Друг въпрос. Когато западноевропейското декадентство, символизъм и нитчеански индивидуализъм нахлуха у нас, намирайки определена социална почва, кой издигна глас на протест и не престана да протестира срещу тях до края на живота си? Кой учеше нашите поети и целия ни народ, че писателят трябва по некрасовски да бъде преди всичко верен и честен гражданин на своя народ и време; че поетичната муза трябва да зове народните маси и всичко честно и будно за борба срещу социалните злини и развала, а не да се усамотява в старовремските кули от слонова кост; че истинският народен поет трябва да пише не само за народа, но да пише така,

че народът да го разбира и да се възпламенява от неговите песни в борбата си за свобода, добруване и всестранен прогрес, че изкуството трябва да бъде реалистично, а не символистично, не мистично, не понятно само за избраниците по върховете на човешкото общество? След като плати в най-ранните си младежки работи определен данък на безидейната, чисто еротична поезия, Вазов още в 1876 година в знаменитото си стихотворение „Новонагласената гусла“ писа:

. . . . . .
Ако са мили птичите песни, —
Наш'те въздишки пò са горчиви,
Да онемеят струни несвесни,
Да опустеят песни лъжливи!
. . . . . .
Доста съм веке бивал одушен!
Доста страх подъл, мисли безплодни!
Днес на дълга си аз съм послушен:
Ази ще пея песни свободни.

По-късно, даже в поемата си „Царството на самодивите“, наглед означаваща бягство от живота в природата, Вазов пише:

. . . . . .
Не мрат песни вдъхновени,
Отклик на душа народна,
От любов и скръб изляни
Във реч сладка и свободна.

Не мрат песни, гдето блика
Струята на гений родни,
На природата ни лика
Гдето свети благородни.

В знаменития си предговор към „Легенди при Царевец“, Вазов, като излага своя възглед върху същината, ролята и значението на поетическото изкуство и като подчертава отчуждеността на тогавашните поети-модернисти и индивидуалисти от народа и „народната българска душа“, казва между другото и следните забележителни думи:

Те „станаха символисти, индивидуалисти, декаденти, свръхчовеци и не знам какви още. Поезия космополитична, студена, небългарска, нестоплена от живо човешко чувство, защото не е расла на българска почва, чужда на българския дух. Те забравиха (а сам Вазов никога не забрави, Т. П.) правдивите думи на великия Белински: „Поезията на всеки народ е непосредствено изражение на неговото съзнание, тя е тясно свързана с живота на народа. В силата на това, поезията на всеки народ трябва да има национален характер и да не прилича на поезията на всеки друг народ“. Разбира се, „да не прилича“ съвсем не ще рече да бъде враждебна на общата дружба и културно сътрудничество между народите, — сътрудничество, за което в случая сам Вазов дава чудесен пример, като си служи с думите на великия руски революционер и демо-

крат Белински. За Вазов всякога е било ясно едно — че не може да цени, уважава и обича другите народи оня, който не цени, уважава и обича своя народ. А нима това не е напълно вярно, както е, разбира се, напълно вярно и обратното — че не може истински да цени, уважава и обича своя народ оня, който не цени, не уважава и не обича другите народи и преди всичко народите на великия СССР?

А в ненадминатото свое стихотворение „Моите песни" Вазов казва пророчески:

В тях вее на Балкана лъхът здрави
И тайните хармоний му звучат
И гръмът на народните ни слави,
Та моите песни все ще се четат.

Във тях душата ми изля се цяла
С най-скъпите си бисери, цветя,
В тях всичко светло, ценно си е дала,
Във тях живей, звънти и тръпне тя.

. . . . . .

Те жив са отклик на духа народен,
А той не мре, и дор сърца туптят
От скръб и радост в наший край свободен
И моите песни все ще се четат.

Можеше ли това да бъде изпято от поет, който не е бил дълбоко народен, високо патриотичен, демократичен и прогресивен? Би ли могъл един същински народняк да изпее подобна, изумителна по своите искрени и пророчески идеи и чувства, песен?

Друг въпрос. Нашата родна природа, както всички знаем, е изумително красива. Тя крие в своите майчини пазви не само най-скъпите народни предания и народни блянове, но също и несметни богатства, необходими за всестранното преуспяване, могъщество и щастие на целия наш народ. Тия несметни богатства обаче експлоататорската брадва и безпощадният чук косяха и разрушаваха в полза не на народа, а на неговите вечни подтисници и изедници. Вазов, който обичаше да се скита в лоното на нашите чудни планини и да мечтае из нашите вълшебни долини, не веднаж в своите пътеписи, както и в други свои произведения, давайки ни редица ненадминати описания на хубостите на нашата природа, същевременно никога не пропусна случай да ни предаде, както редица скъпи народни предания и битови картини, така и редица свои размишления и протести за варварското разхищение на нашите природни богатства и за нечовешкото отношение преди всичко към нашите селяни, които с кръвта и потта си от векове са орали и отглеждали родната земя, а с гърдите си и мишците си са я бранили от всички и всякакви врагове и подтисници. Вазов не можеше, разбира се, да даде правилно научно обяснение на хищническите тенденции и методи на българския капитализъм, не можеше да посочи ясно и точно истинските неприятели на нашата родна природа и нашия трудещ се народ, но с чувствителната си поетическа душа той интуитивно налучкваше исти-

ната, а понякога разсъждавайки за живота на нашите гори, за взаимозависимостите между растенията и животните в тях, за тяхната борба със стихиите, пониквaне, растене и загиване, той, в разсъжденията си не веднаж, е идвал до мисли, напомнящи диалектическите разсъждения при подобни случаи на Херцен, Белински и др. Вазов нямаше философско образование и въобще не се занимаваше специално с чисто философски въпроси. Доколкото пък ги срещаше на своя път, той плащаше данък при тяхното разглеждане на тогавашния буржоазен еклектическо-идеалистичен мироглед. Но това не му пречеше да бъде голям реалист, наблюдател и тълкувател на природните и обществени явления и често пъти да идва до някои материалистически мисли и разсъждения, особено във връзка с наблюденията си над природата.

По-специално в естетиката той, подобно на Ботев и Каравелов, стоеше, общо взето, на материалистическа позиция, а именно — че изкуството трябва да бъде преди всичко реалистично-правдиво отражение на обективната действителност, и при това не пасивно-обективистическо, а дълбоко прогресивно-възпитателно действуващо. Същевременно обаче той не рядко изпадаше пред лика на природата в пантеистически настроения и размишления, с които одухотворяваше своите природни картини, влагайки в някои от тях символистическо-исторически значения. Ще си позволя да процитирам едно от неговите стихотворения — „Нощ в манастиря“ (Рилския):

Луната изгрява на Царевий връх.
Реките екливо бучат и приспиват,
Чардаците неми вековний си дъх
И тайни легенди в покоя разливат.

Намусено Хрелевий замък стърчи;
Сребрят се на храма кубетата мощни,
И сякаш, при лунните тихи лъчи
От тях се възнасят моления нощни.

И тихо, и чудно. Душата мечтай.
Ту в старата древност дълбоко се взира,
Ту в някакви спомени сладко блуждай,
Ту просто униса се нейде в ефира.

И тихо, и чудно. Луната сияй.
Спи сводът. Потоците пеят дълбоко.
Поемата нощна пленително трай
И дрямка не иде до будното око.

А ето, например, как Вазов, като рисува дивно крсивите Родопи, свързва органично своите чувства на естетическо възхищение от природната красота на българските планини с народните възпоменания за три големи събития в нашата история: турските кланета в Батак, бягството на разгромената турска армия през Родопите по време на Освободителната война и „гордото кацване“ на руския „орел“ върху родопските „хълми класични“.

О, тайнствени Родопи! Зад ваший гръб кръстати
Разстила се цял хаос от планини космати,
От върхове плешиви, от диви лесове:
Цял хаос неизходен от урви, чуки голи,
Кръстосвани с потоци, с клисури и с юдоли,
И с хищни зверове;

Цял океан от камък, гора и дипли гъсти,
Що в някой час на буря бог някой уцъвръсти
И, по една прищявка, нов лабиринт сторй,
Кому светът не знайше ни пътя, нито входа,
Дор' пламъкът баташки таз тайнствена природа
Внезапно не откри.

Изгря това сиянье! И адът сам настръхна!
И злобата човешка пред ужаса издъхна,
И полюсите чуха тоз страшен вик: Батак!
И цял мир видя бледен, под страшното светило,
Момата във безчестье, младежа на бесило,
Детето на маждрак!

Карлъко снежноглави, гранитна пирамида!
Под твоя взор вършй се към бога таз обида,
И тя на твойте преспи записана е с кръв...
И ваш'та слава мрачна от мрачни ви вртопи
До край света отиде, о тайнствени Родопи!
От вас излезе пръв

Страхотний вопъл, който гръмна под небосвода
И тайно ни предсказа желаната свобода.
О драма! О развързка! О страшни времена!
О бяг на Сюлеймана!.. И днеска вий трептите
От пълчищата бледни, що бягаха разбити
През ваш'те рамена

И помни ваший екот гърмежите победни,
На счупен'те вериги дрънченьята последни,
И първий вик: свобода! що вази разлюля,
Когато една заран, цял в лаври героични,
Орелът кацна гордо на тез хълмй класични,
С разперени крила!

В тия и много други подобни стихотворения е целият Вазов като вдъхновен певец на нашата наистина дивна природа, отразена от него дълбоко реалистично и същевременно като романтично преливаща се с историята на народа, творил тая своя история винаги неразделно свързан с нея.

Кой друг би могъл да изпее подобни песни, освен един народен поет като Вазов, който дори и когато бяга от „злъчната врява, „горести“ и „ядове“ на новия капиталистически град, отново и отново, дори и в най-девствените „недра“ на природата, дори и в най-първичното й „лоно“ се оказва лице срещу лице със своя собствен народ; с неговите свещени исторически предания, мечти и „унеси в ефира“, т. е. в бъдещето?

И най-сетне, още един въпрос. В първобитната родова общинна и в по-късната патриархална задруга, трудът, като зависеше напълно от природните стихии поради недостатъчното развитие на производителните сили, е бил обкръжен с известен обрядно-

религиозен и идеалистично-нравствен ореол. По-късно, в робовладелското, феодалното и капиталистическото общество трудът бе станал предмет на експлоатация и „привилегия“ само на робите, крепостните селяни и пролетариите, които, естествено, са гледали на него като на непоносимо, тежко и черно бреме. У днешните бедни и средни занаятчии и селяни, стремещи се да станат по-крупни и по-богати производители, трудът запазва в известна степен своя религиозен и гражданско-нравствен ореол, но същевременно те гледат на него като на средство за капиталистическо забогатяване. Само при социализма трудът, станал вече свободен, колективно-планов и научно организиран, се освобождава от всякакви религиозни и идеалистично-нравствени елементи и се превръща в дело на чест, доблест, геройство и слава, т. е., става най-висш човешки дълг и добродетел, става главен източник на най-голяма мощ, благополучие и щастие, както за самото общество, така и за индивида и семейството му.

Като не дорасна до социализма, но се отнасяше критически към капитализма, Вазов в много свои стихотворни и прозаични произведения стигна до утопично-апологетически патриархални и религиозно-етични възгледи за труда на обикновените български граждани, т. е. на народа и особено на българския селянин. Във стихотворението си „Трудът“ („Скитнишки песни“) Вазов говори:

Почитам тихия труд на мъдреца,
На дееца усилията ценни,
Художнику пламтежа, на певеца
Умората във бдения вдъхновенни,

И всички, що с ламтежи висши дишат,
Що умовете будят, озаряват...
Но боже, при ръцете, дето пишат,
Творят, управят, водят, повеляват —

Ти наспори у нас — ръцете здрави,
Що работят, морят се, благоплодни,
Що тихо вършат подвиг величави —
Ръцете с шия от труд благородни!

След двете национални катастрофи Вазов потърси и видя именно в труда главното средство за изход от тежкото положение на държава и народ. Той, понятно е, не разбира, че в рамките на капитализма това разрешение в кавички означаваше в същност прехвърляне на всички разноски във войната и кризата върху плещите на трудещия се народ, но въпреки това в неговите песни за труда имаше и има нещо дълбоко народно-демократическо, прогресивно-хуманитарно и безусловно възпитателно. И поради това именно тия негови песни, като напр. „Да работим!“, „Нивата“ и др., могат и сега да служат като прекрасно средство за трудова мобилизация, възпитание и вдъхновяване на нашите строители на социализма и особено пък на нашата славна и героична младеж.

Да работим! Тази славна дума
Нека екне кат камбанен звън,
Нека стряска къщата и друма,
Нека стресне спящий тежък сън.

Но особено интересно и прелестно е неговото стихотворение „Буйните нивя“. Войниците през 1913 година се завръщат от фронта в родината си. Поетът ни ги рисува как те тъгуват за своите парясани села, как се радват на вида на родната земя, на шума на гората, на блясъка на синеещата се Марица, на славеевите песни в горичките.

А влакът сè лети с войници пълен млади,
Пияни от възторг... Внезапно там „ура!“
Чудовищно гръмнà и въздуха раздра —
Ехти до небеса!... Но кой се там зададе,

Та този бурен вик из хиляди гърла
Изтръгна?...

След като задава някои въпроси, които свидетелствуват, че по това време сам е бил в плен на известни великобългарски илюзии, поетът пита:

Ил здравите момци за някоя победа
Велика спóмниха — де стягат им се вя?
Ил майки зърнаха, ил либета, ил чеда?
Не — викаха „ура“ на буйните нивя.

Във връзка с всичко това трябва да се отбележи именно тук, че Вазов през целия си живот остана дълбоко убеден и страстен проповедник на народната просвета, без която той не можеше да си представи истинското благополучие и по-нататъшното развитие на своя народ. Стихотворения като „Размишления в колата“, „Чети, говедарче“ и др. п. не са у него нещо случайно, навеяно отстрани, а в пълно съответствие с неговите общи мирогледни възгледи за демокрация, хуманност, трудолюбие и човешки прогрес. Същевременно той не намира достатъчно тежки и остри думи да жигосва мракобесието и варварството на народните тирани и палачи на прометеевците и хусовците, като особено страстно се нахвърля и върху „Ватиканския идол — чудовищния Рим-папа“, който, като се е продал сам на западноевропейските империалисти, отново продава Христа като Юда за тридесет сребърника, ставайки „съюзник на Корана“.

Възхвалата на „труда благородни“, която у Вазов често прерастваше в религиозно-етичен апотеоз, бе у него същевременно органично свързана с рязко отрицателното му отношение към всяко лентяйство, мързел, апатия, паразитизъм. В поменатото вече стихотворение „Да работим!“ той пише:

Да работим! Мързелът е страшен,
Мръсен блуд с живота и с умът!
Мързелът е враг, другар всегдашен
На тегла, съюзник на срамът.

Това отношение на Вазов към труда, умствен и физически, и особено пък към „труда, благословен на селяка“, прекрасно може и трябва да бъде използувано от нас днес за мобилизирането, възпитаването и ентусиазирането на хората на умствения и физически труд в освободената ни и вече строеща социализъм Народна репуб-

БАН
БИБЛИОТЕКА

лика България, а по-специално — на нашата славна и героична димитровска младеж, на нашите славни, социалистически ударници, изобретатели и стахановци.

Нужно ли е да се подчертава, че подобно отношение към труда, умствен и физически, не можеше да бъде присъщо нито на буржоазните консерватори и реакционери, нито дори на буржоазните следосвобожденски демократи от типа на такевци, малиновци и тем подобни, а само на един дълбоко народен поет, велик патриот, хуманист и, макар буржоазен, но от предиосвобожденски тип демократ, какъвто беше именно Ив. Вазов?

V

Като обобщим всичко казано дотук, можем да кажем, че именно Вазов, като претърпя благотворното влияние на великите руски демократи и реалисти и като продължи основната за нашата литература демократическа и реалистическа линия, идеща още от Л. Каравелов и Хр. Ботев, се оформи като най-големият наш критически реалист с ярки елементи на прогресивна романтика. Най-хубавите му произведения („Немили-недраги“, „Под игото“, „Епопея на забравените“, „Грамада“ и др.) са именно и преди всичко ярко-демократически, патриотически и хуманитарно-възпитателни по своето идейно съдържание и критико-реалистически, с елементи на ярка прогресивна романтика по своя метод. Вазов израстна и се наложи в нашата литература като първокласен писател, който пишеше не от любов към самото писане, а за да изпълни своя патриотичен и културен дълг на гражданин и човек и затова не обичаше да занимава читателите си със своите чисто лични преживявания (именно той — по-малко от всички други наши съвременни поети, е писал чисто лични, любовни и др. стихотворения). Вазов искаше да бъде и наистина стана духовен учител и възпитател на своя народ, като го учеше на родолюбие и хуманност, на трудолюбие и любов към просветата, на стремеж към „чест, правда, и свобода“. Във всички тия понятия, разбира се, той не влагаше тъкмо онова съдържание, което ние сега влагаме в тях, но, както видяхме вече, неговата омраза и любов, неговото отвращение и възторзи, неговите устреми и мечти не бяха ония на тогавашните монархо-буржоазни и фашистки управляващи среди, нито пък на повечето от тогавашните наши декаденти, символисти и индивидуалисти. Именно Вазов, като възпяваше в своите стихове, романи, разкази и драми честните труженици на ралото, иглата и перото, народните будители, революционери и патриоти, онеправданите, оскърбените и унизените, същевременно страстно и безпощадно снемаше маските на всички и всякакви тунеядци, лъжепатриоти, народни измамници, морално разложени, предатели и др.

Той не достигна, разбира се, огромната революционно-социалистическа сила на Ботевите песни и фейлетони. Нещо повече, достатъчно е да изредим само имената на по-важните му произведения в

НАЦ. АРХИВ

хронологичен ред, като почнем от „Немили-недраги“ и „Под игото“, минем през „Нова земя“ и „Казаларската царица“ и завършим със „Светослав Тертер“ и великобългарските му песни от първата световна война, за да се очертае веднага пред погледа ни низходящата линия, както на неговото мирогледно идеологическо развитие, така и на художествено-реалистическото му творчество.

Най-хубавите си произведения, както видяхме вече, Вазов написа през първия период на творческото си развитие, когато и доколкото бяха у него още пресни и ярки впечатленията от Априлското въстание, от подвига на Левски и Ботев, от живота на Браилските хъшове и Освободителната война. И тъкмо затова ние сега така високо ценим оставеното ни от него огромно литературно наследство, а особено и преди всичко неговите безсмъртни произведения от първата половина на творческото му развитие. И тъкмо за това някои негови произведения, като „Немили-недраги“, „Под игото“, „Епопея на забравените“ и др. бяха и остават и до днес ненадминати в нашата нова българска литература. Вярно е, че Вазов най-слабо, най-невярно и художествено-неубедително отрази в своите произведения живота, борбите и идеалите на българската работническа класа и българските социалисти. Неговото отрицателно отношение към българския социализъм и социалисти беше и си остава един от най-големите му недостатъци и като поет-гражданин и като гражданин-поет. В това отношение, ще повторим пак, Вазов плати своя данък на буржоазно-търговското си потекло и окръжение, сред което живя през целия си живот. Затова пък като изключим Елин Пелин, Йордан Йовков и Влайков, никой български писател не ни е оставил толкова произведения, посветени на нашето село и главно на нашите бедни и средни селяни-труженици, колкото Вазов. За българските селяни-труженици Вазов винаги намираше най-прекрасни и най-трогателни поетически изрази, с които той им изказваше не само своето дълбоко съчувствие, но и синовно-благоговейната си обич и признателност. И съвсем не е случайно, че през първата Балканска война, като се обръща към скулптора-ваятел, който би искал да въплъти в мрамор безкрайното величие, героизъм и слава на българската мощ, той казва

Недей вая, кат техен израз славен,
Горд пълководец с меч в ръката гол,
Ни бранний Марс, на пиедестал изправен,
Ни лев ревящ — на силата символ,

Ни на трумфа геният надменни —
Богиня светла, що развява стяг —
А друг кумир за нашто поколение:
Извай от мрамор български селяк.

В много свои произведения Вазов, от една страна, усмива, разобличава и жигосва светската буржоазна жена и, от друга страна, с дълбока симпатия ни рисува редица положителни образи на български жени-революционерки, като баба Тонка от „Немили-недраги“, Рада, кака Гинка и Стайка от „Под игото“, българката-патриотка

от разказа „Една българка“, Цена и Руска от „Грамада“ и „Загорка“ и много още други.

Във Вазовите произведения срещаме също и редица типични образи на народни учители — революционери или просветители, на скромни, честни и патриотични труженици от низините на народа, безименни ратници за „правда, чест и свобода“ и др. От особено важно значение е обстоятелството, че именно Вазов ни остави богата галерия от художествено-реалистически нарисувани и същевременно дълбоко загрети от великия му хуманизъм образи именно на най-обикновените, „простите хора“ от народните низини, чиято патриархално-нравствена чистота, гражданска скромност, трудолюбие и патриотизъм и любов към руския народ поетът обичаше да противопоставя на нравствената поквара, лъжепатриотизма, користолюбието, вулгарната партизанщина и робското подражаване на „Запада“ на хората от собствената негова класова среда — предприемачите, лихварите, търговците, управниците, бюрократите от всички стъпала на държавната иерархия, стамболовските полицейски герои, авантюристите и други. Образите напр. на Боримечката, слепия Колчо, Марийка, Стайка и пр. от „Под игото“, на Странджата, Македонски и др. от „Немили-недраги“, на баба Цена, Кина и Радулчо от „Иде ли?“, на българката-патриотка от „Една българка“, на безименната бабичка от „Пейзаж“, на Нягул и Нягулица от „Ново преселение“, на цирковите артисти от „Една изгубена вечер“ и много други са украсени от поета съзнателно, но не изкуствено, а дълбоко художествено-правдиво с ореола на някакво духовно-нравствено сияние. Същевременно, образите на чорбаджи Диамандиев и Стефчов от „Под игото“, на предателя поп Кръстьо от „Васил Левски“, на Гороломов, от „Епоха-кърмачка на велики хора“, на Иван Александър от драмата „Към пропаст“, на Цеко и Куздо от поемите „Грамада“ и „Загорка“ и много още други са най-доброто доказателство за това, че Вазов, въпреки своето буржоазно-търговско потекло и окръжение е могъл да превъзмогне идеологическото им влияние и, благодарение на своя забележителен реалистически художествен метод, да ги нарисува художествено правдиво, реалистическо-критически и същевременно с прогресивно-възпитателна тенденция.

Тук именно пред нашата литературна история, теория и критика изпъква проблемът за единството и противоречията между мирогледните възгледи и художествено-реалистическия метод на поета. Безспорно е, че очертаният вече от нас по-горе демократичен и прогресивно-хуманитарен мироглед на Вазов беше в хармония с неговия художествено-реалистически метод. Да се отрича това би значело да не се разбере нищо от характера, ролята и значението на цялото литературно творчество на Вазов, особено от първия период на неговото развитие. Същевременно обаче, както вече знаем, Вазов никога, даже и в първия период на развитието си, не можа да се освободи напълно от влиянието на своя буржоазно-класов произход и окръжение, поради което именно никога не можа правилно да разбере и правдиво-художествено да отрази в произведенията си българските социалисти и социалистическото движение. Затова именно ние виждаме неговият главен герой от „Под игото“, в полемиката

си със социалиста Кандов, да обвинява последния, че бил фантазьор-мечтател и да му противопоставя своята мисъл, че освободителната борба на българския народ, разбирана от самия Огнянов като чисто национална, без всякакви социални цели, изисквала еднаквото въвличане и използуване в борбата и на ратаите, и на чорбаджиите.

Чрез устата на Огнянов, разбира се, говореше в случая и самият автор. Какво виждаме обаче същевременно в самата художествено-реалистическа практика на писателя и то в същия тоя роман „Под игото“? Та кой друг като Вазов ни е дал такова ярко, художествено-правдиво, критико-реалистическо изображение на типичните диамандиевци и стефчовци, гнусни народни изедници и предатели, както и на дълбоката пропаст, която животът бе изкопал между тях и огромната маса на революционизиращия се и революционизирал се български народ? Кой друг, като изключим Ботева и Каравелова, ни е нарисувал така художествено-правдиво и действено-възпитателно дълбоките и непримирими социални противоречия между тия основни обществени сили в епохата на Априлското въстание? Кой друг, също така, ни е дал такива художествено-правдиви типични характери в типични обстоятелства и същевременно ярко индивидуализирани образи като тия на кмета Цеко в „Грамада“ и лихваря Куздо в „Загорка“? Кой друг е нарисувал така художествено-правдиво и така безпощадно е жигосал гороломовщината, стамболовщината, попкръстьовщината, службогонството и пр. в своите стихотворения, романи, разкази и комедии? Още преди Освобождението, но особено след Освобождението у Вазовото творчество се набелязва определено противоречие между неговия възрожденски хуманизъм, от една страна, и влиянието, от друга страна, на наговото буржоазно-търговско потекло и окръжение. И докато демократизмът и хуманизмът на Вазов никога не достигнаха равнището на Ботевия демократизъм и хуманизъм, Вазовият национализъм и буржоазен консерватизъм не рядко, особено през втората половина на живота и творчеството му, избиваха във великобългарски шовинизъм и отрицание на социализма. И въпреки всичко това, въпреки наличието и даже все по-голямото задълбочаване и изостряне на това противоречие, Вазов, общо взето, в своето художествено творчество почти никога не сбърка да изобрази чорбаджиите и користолюбците от своята собствена класа със симпатия и любов, а тъкмо обратно, винаги ги разобличаваше и жигосваше, докато народните революционери, патриотите и простите хора на труда от низините на народа винаги ги е рисувал художествено-правдиво и често пъти с най-дълбока симпатия и любов.

Ясно е, че ограничените буржоазно-демократически и хуманитарни мирогледни възгледи на Вазов не са достатъчни за правилното и изчерпателно обяснение на тая именно забележителна особеност на неговото литературно творчество. Тя може да има и има, в същност, само едно обяснение. Това обяснение се крие в характера, ролята и значението на самия художествено-реалистически метод на Вазов. Както казахме вече, ще повторим още веднаж, мироглед и художествен метод са дадени винаги в диалектически-

противоречиво единство. Те никога не могат да бъдат дадени в метафизически-абсолютно тъждество, нито пък в метафизически-абсолютна противоположност. Даже при социалистическите реалисти, въпреки дълбокото единство между мироглед и художествен метод, методът все пак си остава метод и никога не може и не трябва метафизически-абсолютно да се отъждествява с мирогледа, но същевременно между него и мирогледа не съществува антагонистическо противоречие, каквото напр. е съществувало между художествения метод на Балзак, Гогол и Толстой и някои техни мирогледни възгледи, чувства, настроения.

У Вазов, който не беше и не можеше да бъде социалистически реалист, нямаше, разбира се, и не можеше да има дълбоко диалектическо единство между мироглед и художествено-реалистически метод. Както току-що видяхме, самият мироглед на Вазов не беше цялостно и последователно до край демократичен и прогресивно-хуманитарен. В мирогледа на Вазов през всичкото време на неговия живот и творчество винаги е имало, в началото по-малко, а по-късно все повече, известни елементи или моменти от буржоазно-консервативен националистичен характер. Тия именно елементи или моменти не позволиха на Вазов да се изравни като гражданин-поет и поет-гражданин с Христо Ботев. Тия именно елементи или моменти определиха и не веднаж вече споменатите отклонения в творчеството му от линията на неговия демократизъм и хуманизъм. И все пак, въпреки тия моменти и елементи във Вазовия мироглед, неговото литературно творчество, общо взето, беше и остана до смъртта му в основата си дълбоко демократично и хуманитарно, критически-реалистическо, с елементи на прогресивна романтика, патриотическо и прогресивно-възпитателно. Как може да бъде обяснен тоя факт, ако не се вземат пред вид също и характерът, ролята и значението на самия художествено-реалистически метод на Вазов?

И действително, Вазов беше тънък наблюдател на нашата действителност във всичките нейни страни и тенденции; той изучаваше най-добросъвестно, обективно и конкретно цялата действителност, за което не малко му помагаше и неговата поетическа творческа дарба; той винаги търсеше за своите герои живите прототипове в самата действителност, умееше да ги открива и правдиво, художествено-реалистично, като си служеше често, подобно на Балзак, и със своята художествено-реалистическа интуиция, да ни дава типични характери в типична обстановка, при това така индивидуализирани, че почти всички негови герои се обличат, действуват и говорят по свой собствен маниер, който не позволява да бъдат смесени с които и да било други. И в „Немили-недраги“, и в „Под игото“, и в „Чичовци“, и в „Нова земя“, и в „Грамада“, и в „Загорка“ и др. не само главните герои на Вазов, но често пъти и второстепенните са давани като типични и в типични обстоятелства, проявяват се, действуват и говорят на свой собствен индивидуален, неповторим маниер. Обяснението на всичко това в никой случай не може да бъде търсено и намерено само или изключително във влиянието на Вазовия мироглед върху неговото цялостно литературно творчество. Това обяснение може и трябва да се търси само по един път: като изхож-

даме винаги от мирогледа на автора и като не забравяме никога неговата първостепенна и определяща роля, ние същевременно никога не трябва нито да забравяме, нито да подценяваме характера, ролята и значението на неговия художествен метод.

За съжаление, в нашата литературна история, теория и критика тая истина и до ден днешен не е намерила припадащото ѝ се по същество място. И затова днес ние сме свидетели на факта, че някои наши иначе не лоши литературни историци и критици-марксисти се мъчат да обясняват Вазовото творчество единствено и изключително с влиянието, било на неговия демократизъм, патриотизъм и хуманизъм, било пък на неговото буржоазно потекло и по-късното му буржоазно-консервативно и реакционно окръжение. Ясно е, че по тоя път не може да се отиде далече и че в края на краищата, той неизбежно води към вулгарен социологизъм и естетически формализъм, който в същност не е нищо друго, освен опаката страна на същия медал, чиято лицева страна е именно вулгарният социологизъм.

Няма и не може да има никакво съмнение, че нашата марксистка-ленинска литературна история, теория и критика ще се справят с чест с тоя проблем, който не случайно е вече поставен като една от основните задачи на нашето научно вазововедение, което тепърва ще се изгражда у нас с активното, а може би и решаващо участие на нашата нова, преустройваща се на социалистически начала Академия на науките. Толкова засега по тоя въпрос. Нека преминем към общата, но кратка характеристика на Вазов като лирик и белетрист.

VI

Ако Вазов не можа в някои отношения (главно по социално-идейната революционна наситеност и сила) да надмине поезията на Ботев, той въпреки това беше и остава до днес най-големият наш лирик, въпреки че Яворов, Пенчо Славейков и др. внесоха някои нови и ценни елементи в поетическия български език, а Д. И. Полянов и по-късно Смирненски, Н. Вапцаров и др. ни дадоха прекрасна поезия, с ново, вече социалистическо революционно съдържание.

Общо взето, Вазов ги надхвърля всички по богатство от теми, стихотворно-художествени форми и разработка на поетическия език и, следователно, смело може да се каже, че той наистина беше и остава и до днес най-големият наш, български лирик.

Крайно интересно е, че много негови стихотворения, в които се срещат думи и изрази, излезли вече от употреба в нашата днешна лирика (напр.: Българйя, кат, сал, ил,ази, нашта, бляск и др. подобни) все пак и до ден днешен ни правят дълбоко впечатление, вълнуват ни емоционално, мобилизират ни граждански-идейно и естетически ни услаждат. А други, като: „Той не умира“, „Новото гробище над Сливница“, „Нощ в манастира“, „Епопея на забравените“ и много още други са написани с такова лирическо майсторство, че ние просто не забелязваме някои техни езиковостилни и въобще

картина на действителността, на живота на народа и на своя собствен живот, винаги схващан от него като органична съставна част от живота на самия народ. Вазов пишеше, за да учи народа, да лекува раните му, да го брани от най-злите му врагове, да го възпитава на честен труд, демократичност, хуманност, славянство и човешко единство, сътрудничество и дружба. И докато за самия народ, както и за нашата дивна родна природа и не само за народните герои, но и за най-обикновените, простите орачи, копачи, овчари и всички труженици. Вазов имаше на поетическата си палитра винаги най-ярки, най-живи, най-сочни багри, той умееше същевременно най-сурово да разобличава, да бичува, усмива и предава на съда на народното възмущение и презрение всички родоотстъпници, самозабравили се властници, безотечественици — космополити, подлизурки, „практични хора“ и др. т. Кой друг като Вазов у нас досега ни е дал изобличителните образи на типичните селски и градски тузове-експлоататори и турски и др. агенти, като напр. кмета Цеко от „Грамада“, Куздо от „Загорка“, поп Кръстьо от „Епопея на забравените“, превратаджията Батемберг и др.? И кой друг е възпял така патетично, искрено и неподражаемо художествено великите образи не само на Левски, Паисий, Раковски, Ботев и др., но и на простия чизмар Кочо Честименски и др.? Кой друг като Вазов е възпял, както казах вече и по-преди, черния, тежък, но благороден и благодатен труд на нашия селяк? Кой друг като Вазов е възпял така патетично и художествено майсторски нашите герои от Априлското въстание, Шипка, Сливница и първата балканска война? И, както видяхме вече, кой друг е възпял така възторжено нашата дивна природа, винаги схващана от поета в органично единство с историята, бита, чувствата и идеалите на целия наш български народ? Смело може да се каже — никой.

Кой друг е внесъл в нашата лирика такова богатство от форми и изразни средства, такова разнообразие в строежа на поетичните строфи, на поетичния ритъм и рими, на поетичната музика, на сравненията, алегориите, епитетите, метафорите и особените обрати на речта, без които лириката не може, както и на особеното използване словесната и емоционално изразна характеристика на отделните думи и фрази? Кой друг е могъл да постигне такова единство на дума и мисъл, ритъм и чувство, образ и символ, трезво наблюдение и крилата фантазия като Вазов? Никой, разбира се, ако изключим Ботев, а в известен смисъл Хр. Смирненски и Никола Вапцаров. Колкото за Пенчо Славейков и символиста Яворов, те, въпреки някои свои постижения в езиково-стилно отношение, общо взето, не можаха да надхвърлят оня предел, до който доведе нашата лирика Вазов. Тяхната „свръхчовешка“ философска задълбоченост и емоционална изтънченост се показаха в същност чужди на нашия народ, внесени отвън или просто съчинени в писателските кабинети, книжни, безжизнени. А Вазовата поезия цялата, даже и с най-слабите си работи, даже и с ония, които днес дращят нашите уши с някои свои надживени вече езикови и други изразни средства, все пак продължава дълбоко да ни вълнува, да ни разкрива художествено обективната правда за живота, да ни мобилизира, вдъхновява и води в нашата

трудна, но славна борба за пълна и окончателна победа на „честта, правдата и свободата“ у нас и в целия свят, против всички и всякакви подтиснници и експлоататори на народите и човека, против всички и всякакви народни отстъпници и предатели, за мира, дружбата и сътрудничеството между всички народи и преди всичко и главно между нашия и великия руски народ.

Нито е възможно, нито пък е нужно да привеждам тук всички образци от Вазовата лирика и да ги подлагам на подробен анализ и преценка. Кой що-годе културен български патриот не знае наизуст „Епопея на забравените“ и други хубави Вазови стихотворения, някои от които, като напр. „Боят настана, туптят сърца ни“, „Тих бял Дунав се вълнува“, „Малко цвете съм в полето“ и пр. се пеят отдавна у нас, както бе казано вече, като същински народни песни?

По-специално за „Епопея на забравените“ трябва именно тук да се каже, че напразно някои критици подчертаваха отсъствието у поета на „класов подход“, включването от него в понятието народ еднакво и на бедни, и на богати, наличието на Юговска поетическа риторика в стила му и пр. Вярно, че, напр., в „Левски“ сам поетът казва:

И всякоя възраст, класа, пол, занятье
Зимаше участье в това предприятье:
Богатий с парите, сюрмахът с трудът,
Момите с иглата, учений с умът.

Значи ли обаче това, че в думите „всяка класа“ поетът е включвал, напр., също и чорбаджиите диамандиевци и куздовци, шпионите стефчовци, черните предатели поп кръстьовци и др.? В понятието народ, съгласно с идеологическите си мирогледни схващания, Вазов би трябвало наистина да включи и тия всички изедници, шпиони и предатели, но реалистическият художествен метод на поета ги изключваше и ние виждаме, че в същото това и други стихотворения, колкото е голям възторгът на Вазов от Левски и от целия борещ се за свободата си народ, толкова голяма, ако не и по-голяма, е неговата омраза към народните предатели, шпиони и изедници. При това Вазов беше безусловно прав, че нашата национална революция и освобождение не бяха и не можеха да бъдат дело само на отделни класи, съсловия и личности, а именно на всички ония класи, съсловия и личности, които той, както и сам Ботев, включваше в понятието народ. Най-сетне, какво говори самото общо заглавие на тия стихотворения „Епопея на забравените“? Кой именно бе „забравил“ народните революционери и революция? Не бяха ли това следосвобожденчески диамандиевци, стефчовци, кръстьовци и др. п.? А ако Вазов написа именно против тях своите знаменити стихотворения и ако тия негови произведения допаднаха дълбоко именно и главно на истински народните маси и дейци у нас, не говори ли всичко това не против, а в полза на Вазовите знаменити образи от „Епопея на забравените“, които образи, въпреки наличието в тях на известни юговски езиково-риторични и др. п. елементи, бяха и остават и до днес ненадминати в цялата ни поезия по художествено-реалистическата си правдивост (дълбока типичност и съще-

временно най-богата индивидуализация), по ярката си, дълбоко-възпитателна и вълнуваща революционна романтика, по неизказано живия си, мощен, изразителен, гъвкав, звучен и сладък български език?

. . . Селяните прости светец го зовяха;
И сбрани, сдушени във тайни места,
Слушаха със трепет, с зяпнали уста
Неговото слово, сладко и опасно.
И тем на душата ставаше по-ясно.

Цели български поколения са чели и заустявали с дълбоко вълнение това и други стихотворения от „Епопея на забравените“ и от тях винаги им е „ставало на душата по-ясно“; цели български поколения са били вдъхновявани, мобилизирвани, ентусиазирвани и възпитавани за дейно и всеотдайно участие в „делото опасно“ от тия и много още други произведения на Вазов. Как тогава може, правилно ли е, допустимо ли е да се забравя всичко това и, като се раздуват някои отделни по-слаби елементи или моменти в „Епопея на забравените“, да се отрича, че тя, наред с песните на другия наш великан — Хр. Ботев, бележи един от най-високите върхове в българската поезия?

А за да ни станат още по-ясни характера, постиженията и значението на Вазовата лирика изобщо, ще си позволя да процитирам именно тук и някои от ония, на глед по-незначителни лирически работи, които обикновено не фигурират в нашите христоматии, но са образци на художествена лирика и на прекрасен български поетически език. Ето, например, стихотворението „Славянски звук“, което Вазов е написал в парахода на път към Италия, под впечатлението на разговорите с една руска пътница:

По гладкия шир на Йонийското мо̀ре
Шумящ парахода талазите пори.
Как чуден е тук
Славянският звук!

Лазурен и чист грей над нас небосклонът.
Кора̀ба делфините весело гонат.
Как хубав е тук
Славянският звук!

Далеч се синее свещена Елада.
Душата внушава поезия млада.
Как сладък е тук
Славянският звук!

Веч бряг се не вижда, ни облак, ни суша,
Едната хармония морска се слуша.
Как страстен е тук
Славянският звук!

Само дълбокоискрените чувства на поета към славянството и славянската дружба са могли да го вдъхновяват за това малко, но във всяко отношение прекрасно стихотворение. И само любовта към миналото на родния град и целия народ е могла да вдъхнови поета да ни опише в стихотворението „Мегданя при лунна нощ“ чудния

временно най-богата индивидуализация), по ярката си, дълбоко-възпитателна и вълнуваща революционна романтика, по неизказано живия си, мощен, изразителен, гъвкав, звучен и сладък български език?

. . . Селяните прости светец го зовяха;
И сбрани, сдушени във тайни места,
Слушаха със трепет, с зяпнали уста
Неговото слово, сладко и опасно.
И тем на душата ставаше по-ясно.

Цели български поколения са чели и заустявали с дълбоко вълнение това и други стихотворения от „Епопея на забравените“ и от тях винаги им е „ставало на душата по-ясно“; цели български поколения са били вдъхновявани, мобилизирвани, ентусиазирвани и възпитавани за дейно и всеотдайно участие в „делото опасно“ от тия и много още други произведения на Вазов. Как тогава може, правилно ли е, допустимо ли е да се забравя всичко това и, като се раздуват някои отделни по-слаби елементи или моменти в „Епопея на забравените“, да се отрича, че тя, наред с песните на другия наш великан — Хр. Ботев, бележи един от най-високите върхове в българската поезия?

А за да ни станат още по-ясни характера, постиженията и значението на Вазовата лирика изобщо, ще си позволя да процитирам именно тук и някои от ония, на глед по-незначителни лирически работи, които обикновено не фигурират в нашите христоматии, но са образци на художествена лирика и на прекрасен български поетически език. Ето, например, стихотворението „Славянски звук“, което Вазов е написал в парахода на път към Италия, под впечатлението на разговорите с една руска пътница:

По гладкия шир на Йонийското мо̀ре
Шумящ парахода талазите пори.
Как чуден е тук
Славянският звук!

Лазурен и чист грей над нас небосклонът.
Кора̀ба делфините весело гонат.
Как хубав е тук
Славянският звук!

Далеч се синее свещена Елада.
Душата внушава поезия млада.
Как сладък е тук
Славянският звук!

Веч бряг се не вижда, ни облак, ни суша,
Едната хармония морска се слуша.
Как страстен е тук
Славянският звук!

Само дълбокоискрените чувства на поета към славянството и славянската дружба са могли да го вдъхновяват за това малко, но във всяко отношение прекрасно стихотворение. И само любовта към миналото на родния град и целия народ е могла да вдъхнови поета да ни опише в стихотворението „Мегданя при лунна нощ“ чудния

образ на слепия Колчо от „Под игото“ — как свири, сякаш, на мегдана на Бела Черква, под лунното сияние.

В струите на чучурите буйни
Лунните зари блещят, играят —
Чучурите само шумноструйни
В мъртвий сън подлунен сън не знаят.

Спи мегданя. Зидовете вети
С черни, чупени го сенки шарят,
А на свода, с тих светлик залети,
Бледните звезди се разговарят.

Нийде зрак в прозорците, в къщята,
Нейде пред вратите — живи сенки —
Женоря, със хурки под луната
Златна, са излезли на седенки.

Спи мегданя. Чучурите пеят
Еднозвучно. Тишина... Но ето:
Звуци чудни зеха да се леят —
Слепий Колчо свиреше с кларнето!

Също така само един истински влюбен в нашата родна природа поет и истински познавач на идейно-емоционалната и художествено-изразна сила на българския език би могъл да ни даде следното стихотворение:

Вечерний здрач вълшебно було мята
Над дол, над лес, над зъбери и чуки.
Замлъква пиле; вятър спре в гората.
Мълчат усойно потъмнели буки;
От някой водопад шум иде, като плач,
В вечерний здрач.

Във влажната клисура е спокойно.
На зъбера орлите неподвижни
Стоят; прибра се стадото нестройно
Не чуй се вече смях в лозята ближни
На здравите копачки. Млъква квак и грач
В вечерний здрач.

Край Искъра един стоя, унесен.
Сумти долът. В въздуха прилеп фърка,
Звезди засипват бързо свод небесен;
Последна птица нейде в страх изцвърка;
Мина последний закъснял косач
В вечерний здрач.

Да вземем неговите сатири. Да си спомним, напр., забележителните му стихотворения „Средство да нямаш врагове“, „Светските условия“, „Прогресист“ и др., но особено да си спомним страстната и пророческа присъда, която поетът не веднаж бе изричал над тогавашната (а сегашната е още по-грозна) „цивилизована“ западнокапиталистическа Европа:

Да, зех да мисля вече, че принципи човешки
Не са освен досадни измислици глупешки,
Че правда, братство, обич — едни са басни тук,
Че думата свобода е само празен звук,
Че милостта е глупост, че господ е металът,
Кому се всички кланят, боят и свещи палят,
Че злото се не махва чрез никакъв способ,
Че силний сè тиран е, че слабий сè е роб;
Че таз цивилизация, че това християнство
Не са освен измама, лъжа и шарлатанство;
Насилството е правда, мерзостта е слава,
Че нищо си нагона под свода не менява;
Земята сè е люта, и Каин сè кръвник,
И человекът сè човек до този миг!

Макар, разбира се, Вазов да не можа, поради известните ни вече причини, да види истинските човеци там, гдето можеше да ги види, и макар да не можа да предвиди недалечната победа на „доброто над злото", на „свободата над тиранията", кой друг след Ботев ни е дал подобно изобличително и дълбоко възпитателно действуваща поетична картина на загнилата още по Вазово време капиталистическа Европа и цивилизация?

Най-сетне, само един истински гражданин-поет и поет-гражданин, проповедник на „чест, правда и свобода" и сеяч на „добро" в родната „родлива почва", можеше да ни завещае и следното прекрасно стихотворение, което звучи днес като наш собствен, социалистическостроителен марш-лозунг:

Сейте, сеячи, доброто засявайте
В младата нива у нас,
Истини здрави в душите втълпявайте,
Важен е днешния час.

Сейтеламтеж къмто правда божествена,
Сейте любов — не вражда,
Милост в сърцата и обич мъжествена
Къмто дълга и труда.

Жадна за хубаво семе е нивата,
Силна е, сочна е тя:
Всичко се фаща в горката, родливата:
Бурен, и клас, и цветя.

Лъчите и бисерите, скрити в душите на три поколения блестят в поезията на Иван Вазов. Сам поетът е имал съзнанието за това и прекрасно го е изразил в двукуплетното си стихотворение „Паметник":

Не на стъгда многолюдна моя
Паметник надменно е изправен,
Не от бронза, не от мрамор тоя
Паметник нетленен е направен.

Той излян е от неща по-трайни:
От лучи и бисери, но скрити,
Пръснати невидими, незнайни
На три поколения в душите.

Вазов не доживя, за съжаление, да види, че лъчите и бисерите от душите на трите поколения сияят с още по-ярък блясък в душите на нашето, четвъртото поколение, а ще сияят с все по-голям блясък в душите и на всички грядущи поколения, — щастливи да видят България истински свободна, независима и щастлива — в епохата на социализма! И затова именно ние сега всички четем и винаги ще четем дивните песни на Вазова. И затова именно великият наш народен поет Иван Вазов живее и ще живее на вечни времена в душите на целия наш (и не само на нашия) народ.

VII

Като белетрист Иван Вазов има не по-малки, а може би и по-големи заслуги към новата българска литература.

Както в страната, така и вън от нея огромните заслуги на Вазов като български белетрист-класик са днес общопризнати. Нещо повече, въпреки известните големи постижения на Любен Каравелов, няма да сгрешим, ако кажем, че именно Вазов е създателят на художествената белетристика в новата наша българска литература. Веднага обаче трябва да се добави, че нито буржоазната литературна история, теория и критика, нито днешната наша литературна история, теория и критика са ни дали научно-правилна и пълна характеристика и оценка на великото белетристично Вазово творчество. Буржоазните естети-формалисти и индивидуалисти, начело с проф. Кръстьо Кръстев и Пенчо Славейков, отрекоха на времето си почти изцяло Вазовата белетристика, като я охарактеризираха като грубо-тенденциозно и еснафско-натуралистическо битописателство; реакционерите и по-сетнешните фашисти около С. С. Бобчев и Йордан Бадев търсеха и подчертаваха у Вазов-белетриста преди всичко и главно неговите великобългарски и антисоциалистически идеи и тенденции; историците и критиците-идеалисти и романтици като проф. Арнаудов, Иван Радославов и др., като не можаха да видят и преценят правилно критико-реалистическия характер и значение на Вазовата белетристика и да ѝ дадат научно-правилно обяснение и оценка, завършиха по същество пак с изтъкването и подчертаването на ония страни и тенденции на Вазовото творчество, които в същност (като например неговите отклонения към великобългарския шовинизъм и реакционния романтизъм) не съставляваха най-основното, най-трайното и най-ценното в него. Социалистическите литературни историци, теоретици и критици пък, в това число Димитър Благоев и Георги Бакалов (с изключение на някои по-късни работи на последния), заеха на времето си, общо взето, отрицателно отношение към Вазовите белетристически и драматически, а също и към значителна част от лирическите му произведения, като подцениха народния възрожденско-демократически и прогресивно-хуманитарен характер, роля и значение на цялостното негово творчество и заостриха извънредно много вниманието си именно върху великобългарските, антисоциалистическите и други подобни отклонения на Вазовото творчество от основната му линия.

Пръв публично и смело постави у нас въпроса за цялото литературно творчество на Вазов от правилно гледище големият наш

поет Гео Милев, който в знаменитото си писмо до брата на поета — Борис Вазов и в своята „Кратка история на българската литература" изтъкна народния, патриотичен, демократичен и хуманистичен характер, роля и значение на цялостното Вазово литературно творчество. Гео Милев обаче нема нито време (фашистите го изгориха жив), нито всички необходими идеологически и др. условия, за да доразработи това свое, общо взето, правилно схващане и да постави основите на новото научно вазововедение у нас.

Съвременната наша литературна марксическа история, теория и критика отбелязаха несъмнено значителни успехи в това отношение. Но трябва чистосърдечно да си признаем, че ние все още сме далеч от цялостното и във всяко отношение научно и политически правилно обяснение и преценка на колосалното Вазово литературно дело и по-специално на неговата белетристика.

Работата е там, че не е достатъчно да се изтъква влиянието, което Каравелов, Друмев, Ботев и великите руски белетристи, а също Юго, Евгени Сю и други са оказали безспорно върху Вазов, макар да се подчертава първостепенното и решаващо влияние на великите руски белетристи. Не е достатъчно също така да се казва и доказва общо, че Вазов в своите белетристически произведения е отразил реалистично-правдиво и демократически-хуманитарно-възпитателно нашата действителност отпреди и след Освобождението, до първата световна война и последвалата я втора национална катастрофа включително. Не е достатъчно да се казва и доказва, че Вазов с цялото си творчество и особено със своята белетристика е изобразил художествено-реалистично-правдиво цялото историческо развитие на нашия народ отпреди и след Освобождението в неговото богато многообразие и основни исторически тенденции, разкривайки основните движущи сили на това развитие и рисувайки цяла галерия типични и същевременно индивидуализирани образи на представителите на разните обществени класи и слоеве у нас.

Всичко това е вярно, но все пак то е още много сумарно и не ни дава ясна, пълна, конкретна, теоретически и политически правилна характеристика и преценка на цялостното Вазово творчество и по-специално на неговата белетристика. Научното вазововедение у нас, което тепърва ще се изгражда и развива, за да реши тия важни и от голямо значение задачи, би трябвало да има пред вид следното:

Преди всичко, самата наша българска действителност би трябвало да се изучи и прецени най-дълбоко и конкретно в своето диалектически противоречиво и същевременно настъпателно движение — от епохата на феодализма и зараждането в неговите недра на новите капиталистически отношения, през епохата на развитието на капитализма от Освобождението и зараждането и борбите на пролетариата и на неговата партия, до 9 септември и започналата се след 9 септември нова социалистическа епоха в нашата национална история. Вазов с цялото си творчество и особено със своята белетристика ни даде грандиозно художествено, дълбоко правдиво и високо възпитателно художествено изображение на епохата отпреди Освобождението, като с особена художествена сила изобрази самия революционен преход от фео-

дализма към капитализма, като по-късно ни даде и блестящо критическо-реалистическо изображение на епохата на капитализма. Но той нито се опита дори да ни даде също такова художествено-правдиво и действено-възпитателно изображение на зараждането, развитието, борбите и победата на социализма у нас и началото на новата социалистическа епоха, не само защото умря много по-рано от тая победа, но и защото въобще той не можа правилно да разбере основните движущи сили и историческата роля и значение на пролетарската класа и на социалистическото движение у нас.

С отбелязването на този факт обаче въпросът съвсем не се изчерпва, а наопъки — тепърва чака своето конкретно и цялостно решение.

Работата е там, че не само нашата действителност през цялото това време се развиваше непрекъснато и дълбоко диалектически противоречиво, но развиваше се също така и самият писател или, по-точно, развиваха се непрекъснато, в един или друг смисъл и степен, и неговият мироглед, и самият му художествен метод.

Видяхме вече как в „Под игото“ Вазов, плащайки данък на своя класов произход и окръжение, чрез устата на Огнянов в полемиката му със социалиста Кандов, защищава възгледа, че нашата революция е чисто национална и затова би трябвало да се опре не само на демократическо-прогресивните народни класи и слоеве, но и на чорбаджиите. Ние видяхме също, че в самата си художествена практика Вазов в „Под игото“ постъпи не в съгласие с тоя свой мироглед, политико-идеологически възглед, а тъкмо обратно — безмилостно, дълбоко правдиво и възпитателно сне маската на чорбаджи Йордан Диамандиев и неговите последователи и оръдия като Стефчов и други. Каза се вече също, че тоя крупен успех писателят дължи на своя художествено-реалистически метод, който в тоя смисъл и степен влезе в явно противоречие с поменатия политико-идеологически мироглед и възглед на писателя.

Да вземем сега друг пример, не по-малко интересен и важен за нас в случая. Даже и след второто си емигриране в Румъния, Вазов не стана социалист, макар и утопически, а още по-малко, разбира се, марксист. Той обаче влезе сам в средата на хъшовете — велики патриоти и с „комунарски“ ботевски идеи и настроения, заживя отблизу с тях, наблюдаваше ги внимателно и обективно-честно съчувствуваше на техния висок патриотизъм и идеалистическо-романтически пориви — и ето, в резултат на всичко това, той ни остави своята знаменита повест „Немили-недраги“, в която, както в никое друго свое произведение, поетът се приближава до идеите на Ботев дотолкова, че ако, да допуснем за момент, не бе написал след това нищо друго, ние сега бихме били склонни, основавайки се единствено на тая повест, да го причислим към крайното революционо крило на тогавашните „комунари“. От всичките по-късни политически проявления и литературни произведения на Вазов ние днес виждаме, че даже и тогава, когато се бе толкова много приближил до „комунарските“ идеи на Ботев, той дълбоко в душата си бе останал само буржоазен, макар от предосвобожденски тип демократ и голям патриот, за когото нацията се оказа идеалистическо понятие, поради което

именно националната революция нямаше защо, според него, да се примесва с утопическите социалистически ботевски и кандовски идеи и стремежи. Ясно е, че в случая пак реалистическият метод на Вазов се е оказал от голямо значение за постигането на тоя голям художествен успех, какъвто представлява от себе си повестта „Немили-недраги".

По-нататък. Възрожденските мирогледни възгледи на Вазов му позволиха по-късно (например, в неговите „Драски и шарки" и „Видено и чуто " и други разкази и повести) да се отнесе критически към отрицателните страни и тенденции на установения и трескаво развиващ се капиталистически обществен строй у нас. Не веднаж и не по един повод, особено в „Епопея на забравените" и в някои белетристически и други произведения, поетът най-сурово жигосва българската буржоазия, задето бе изменила на възрожденските народни идеали и бе станала антипатриотична, антинародна и пр. Тук именно между реалистическия метод на Вазов и неговите възрожденски мирогледни възгледи имаме определена хармония или съгласуване. Същите тия обаче възрожденско-мирогледни възгледи, които започнаха у него да прераства в апология на патриархалното минало и нрави на нашия народ, се оказаха вече недостатъчни, за да може писателят правилно да схване, прецени и художествено да изобрази новото, социалистическото движение у нас. В тоя случай реалистическият метод на Вазов се оказа безпомощен. Защо?

Защото художественият метод, макар и да се определя преди всичко и главно от мирогледа на даден автор, не се определя само, изключително метафизически абсолютно, веднаж за винаги и при всички обстоятелства от мирогледа, а има известна своя специфическа особеност и относителна самостойност, благодарение на които, определяйки се преди всичко и главно от мирогледа, може сам от своя страна и в известен смисъл и степен да му влияе обратно в едно или друго отношение. От какво обаче се обуславя тая именно специфичност и относителна самостойност на художествения метод? Отговорът е само един: от средата, от личния опит на автора, от неговите преживявания, възпитание, художествена школовка, сетивно-емоционални способности, способност да общува непосредствено и да наблюдава обективно-честно предметите на своите художествени изображения и т. н. В това отношение в браилския хъшовски период Вазов бе поставен в безусловно по-благоприятно положение. По-късно обаче и особено през втората половина на литературното творчество, се оказа напълно откъснат от социалистите и тяхното движение и в една чисто буржоазна семейна и обществена среда. Той не бе имал случай да наблюдава непосредствено и обективно-честно самите социалисти и тяхното движение. Изработените вече у него навици или похвати на наблюдение явно не хармонираха с качествено новите обекти, които животът предлагаше за художествено изобразяване от поета. Тук трябва да се добави, че самите негови възрожденско-мирогледни идеи и идеали, които бяха почнали да прераства в апология на някогашните патриархални възгледи и настроения, същевременно все повече, особено след двете империалистически войни, се примесиха с великобългарски и други буржоазно-реакционни мирогледни възгледи, чув-

ства и настроения. Всичко това именно даде в резултат това, че художественият реалистически метод на поета се оказа безпомощен, когато се касаеше да се изобразят реалистично-правдиво и прогресивно-възпитателно социалистите и социалистическото движение у нас.

Във всички тия отношения пред нашето научно вазововедение стоят важни, все още нито поставени достатъчно ясно, нито, още по-малко, решени въпроси във връзка с огромното и цялостно литературно наследство на Вазов. Пред нашето научно вазововедение стои основният въпрос за общата научна, марксистко-ленинско-сталинска характеристика и оценка на цялостното Вазово творчество, на основната негова същност, тенденции и значение и правилно определение на поменатите вече отклонения в дясно, които отклонения обаче, както напълно правилно е казано това в тезисите на Комитета за сегашното всенародно честуване на поета, не съставляват основното, най-същественото, най-важното в цялостното литературно творчество на поета.

Взето в своята цялост, в основната си линия, тенденции и постижения, Вазовото литературно творчество несъмнено и безусловно представлява от себе си един колосален положителен факт и фактор в развитието на нашата нова българска литература. И ако и доколкото до ден днешен все още се срещат марксистко-ленински литературни историци и критици, които не искат или не могат да разберат това, толкова по-зле за тях, а не за Вазов.

С цялото си литературно творчество Вазов ни остави една ненадмината, грандиозна, реалистично-правдива, дълбоко демократична и хуманитарно-възпитателна художествена картина не само на двете епохи отпреди и след Освобождението, но и особено, ще повторя пак, на великия революционен преход от феодализма и националното робство към освобождението на България и развитието на новия капиталистически строй. В своите произведения, рисуващи живота на нашия народ до Освобождението, Вазов ни дава не само ярка художествена картина на бита, нравите и фолклора на нашия народ, но ни разкрива също така основните социално-класови и дълбоко-противоречиви отношения и борби между чорбаджиите, средните и богати търговци и занаятчии, дребните и средни селяни и занаятчии, народната интелигенция и т. н.; най-сетне, той ни дава грандиозно, с епически замах, дълбоко реалистично и същевременно революционно-романтично и високо-възпитателно изображение на революционния подем, движение и борби на българския народ, особено по време на Априлското въстание и на първата освободителна война. „Немили-недраги“, „Чичовци“ и „Под игото“ са особено характерни в това отношение и тъкмо затова никакво съмнение няма и не може да има, че тъкмо тия произведения, заедно с „Епопея на забравените“, „Грамада“, „Загорка“ и някои разкази на Вазов като „Една българка“, разказите за Левски, „Дядо Йоцо гледа“, „Иде ли“ и други, представляват от себе си най-високите върхове, до които можа да стигне литературното творчество на Вазов, а заедно с това и цялата наша художествена литература в първите десетилетия след Освобождението. Всички тия и други подобни работи на Вазов се характеризират също така със своя велик патриотизъм, прогресивен хуманизъм и

чувство на безкрайна любов и благодарност към великия руски народ, както и с основното чувство на Вазов на безкрайна синовна любов, възхищение и вярност към самия български народ, с изключение, разбира се, на новите народни подтисници, експлоататори и предатели, които Вазов, въпреки своите собствени буржоазни възгледи, с неподражаемо майсторство и рядка действено-възпитателна сила разобличаваше в по-късните си критико-реалистически разкази, повести, романи, комедии, сатири, поеми и пр. Поради това, макар Вазов да остана до края на живота си убеден привърженик на частната собственост и макар да плати скъп данък на великобългарския шовинизъм, явно неправилно би било да се твърди, че той, общо взето, е бил не народен, а буржоазно-капиталистически поет и писател и че основната задача на своето творчество е виждал в апологията, защитата и поддържането на буржоазно-капиталистическия обществен строй. Ако това би било вярно, нашето днешно всенародно честуване на поета би се оказало най-малкото пресилено и в известен смисъл и степен ненужно, та дори и политически вредно. За щастие, това не е така. За щастие, Вазов, както в лириката, така и в белетристиката си и дори в драмите си остана, общо взето, народен поет, прогресивно-хуманистичен, демократичен, патриотичен и безкрайно предан на идеята за славянска и българо-руска дружба, поради което именно ние днес така тържествено честуваме неговото велико литературно дело, с участието и на видни представители на политическата и културна общественост на великия Съветски съюз и народно-демократическите и други страни.

От обстоятелството, че Вазов не можа да посочи правилния изход от капиталистическите антагонистически противоречия в освободена България и че не можа да ни даде новите положителни социалистически герои, още ни най-малко не следва, че трябва да бъде подценено онова, което той ни даде в смисъл на художественоправдиво и високо-възпитателно изображение на предосвобожденската революционна епоха, на революционния преход към капиталистическата епоха и на самите, дълбоко присъщи на капитализма и неразрешими върху неговата основа противоречия. Поради това работи като „Немили-недраги“, „Под игото“, „Епопея на забравените“ и други имат не само огромно познавателно значение, но и огромно възпитателно-действено, дълбоко демократично, прогресивно-хуманитарно и литературно-естетическо значение. И тъкмо поради това, смело може да се каже, романът „Под игото“, бе и остава и до днес най-хубавият роман в нашата литература, както не веднаж вече сме имали случай да казваме това. И тъкмо поради това той е преведен на десетки езици, като много пъти е издаван на руски, а отдавна е преведен дори и на китайски и е получил най-възторжени отзиви от мнозина руски и световни критици и писатели, в това число и от великия Горки, академик Н. С. Державин и други.

Критиките от дясно и ляво, които бяха правени у нас на тоя роман не забелязаха неговото огромно художествено, революционно, възпитателно и национално-културно значение, а нашите днешни белетристи, проявяващи склонност да надценяват поменатите по-горе

идеологически слабости на главния герой на романа и на самия автор, а също и някои дефекти в строежа на романа (напр., не винаги достатъчно правилното използуване на случайностите в развитието на събитията и други подобни), като че ли все още недостатъчно разбират значението на романа като образец как именно би могло и би трябвало да се изобразяват днешните, не по-малко грандиозни и драматични революционни събития и новите не по-малко забележителни герои и обикновени „прости“ хора, които обаче сега вече строят у нас социализма, т. е. вършат такава стопанска и културна революция, пред която бледнеят и най-драматичните революционни събития и герои от нашето по-близко и по-далечно минало. Нашите днешни социалистически белетристи и поети има какво да научат от Ив. Вазов и в смисъл на конкретно-реалистическо правдиво изобразяване на нашата нова действителност, и в смисъл на дълбоко-възпитателно въздействие чрез изкуството върху нашите читатели, и в смисъл на героичен патос и истинска революционна романтика, без която социалистическият реализъм е немислим и в смисъл на грижливо, системно, всестранно изучаване на цялата наша действителност и упорито, системно, денонощно работене над художествената форма на белетристическите, лирическите, драматически и други произведения. Даже историческите романи и повести на Вазов могат да се окажат в някои отношения полезни за нашите днешни белетристи, преди всичко с оня народностно-исторически патос, драматизъм и държавническо-национално чувство, с които Вазов изобразяваше историческите събития и герои, макар именно тук той да плати голям данък на великобългарския шовинизъм, на консервативния романтизъм, на надценяването ролята и значението на царете и подценяването на богомилското движение, което изобщо той не можа правилно да разбере и оцени. Вазов пише интересно, сочно, свежо, страстно, на понятен за народа език и винаги с определена и най-конкретна възпитателна цел. Вазов смъртно ненавижда всеки обективизъм и формализъм, макар понякога да изпада в натурализъм, особено в по-късните си произведения. Той умее да разказва, и то не само в романите си, но и в късите си разкази, в своите „драски и шарки“. Той умее така да подбира сюжета и така да рисува и раздвижва своите герои, че читателите задъхано следят развитието на разказа и получават не само дълбоко естетическо, но и високо възпитателно въздействие от прочетеното. Даже Вазовите пътеписи често придобиват характер на художествени разкази, а повестите и романите си сам той често драматизира („Под игото“, „Хъшове“, „Руска“, „Към пропаст“, „Ивайло“ и други). Това показва, от една страна, колко дълбоко драматично е писал Вазов самите си белетристически произведения и, от друга страна, какво значение е отдавал той на идейно-политическата страна на своите драматически произведения. Правилно бележи академик Н. С. Державин, че „на Вазов като автор на комедии безспорно принадлежи заслугата, че той е открил за българската литература обществено-сатирическата и особено политическата комедия; че той пръв я е извел от ограничения кръг на доосвободителната семейно-битова морализираща тематика и пръв ѝ е предал оная политическа острота,

която е обезпечила (например на „Службогонци“) тъй широк общественотзвук“.

Много и много още би трябвало да се каже за белетристиката, пътеписите и драмите на Вазов, но засега ще се задоволим с казаното с надежда, че нашето научно вазововедение и особено нашата литературна социалистическо-реалистическа критика ще ни дадат в най-скоро време нужните научно-изследователски и литературно-критически изследвания и оценки на цялото Вазово творчество — изумително богато и необикновено резултатно в художествено-естетическо и в идейно-възпитателно отношение, по-специално — на неговата прекрасна и все още недостигната (не обаче недостижима) белетристика.

VIII

Огромна, просто неоценима и вечна ще остане заслугата на Вазов за развитието на нашия, българския, национален литературен език.

Както е известно, голяма заслуга в това отношение се пада преди всичко на нашите възрожденци, начело с Любен Каравелов, Христо Ботев, П. Р. Славейков и други, които разработиха нашия национален литературен български език. Те, разбира се, нито го изсмукаха от пръстите си, нито го внесоха като готов продукт от чужбина, а творчески го разработиха, като взеха за основа съществуващия вече основен речников фонд на българския език и неговите основни граматически закони или правила. Самият български език е продукт на хилядолетно развитие и е претърпял ред промени, но в основата си той винаги си е оставал именно български език. Някои чисто диалектни елементи, които Любен Каравелов, Христо Ботев и други внесоха в нашия общонационален литературен език, сами отпаднаха по-късно, но, общо взето, именно у Каравелов, Ботев и П. Р. Славейков намираме оформен нашия нов, общонационален литературен език, който бе възприет и доразвит по-късно от Вазов и др. Именно заВазов е характерно, че той направи сполучливи опити да внесе в нашия общ литературен език нови думи и форми, взети от всички диалектни области или диалекти на българския език. Това явление беше напълно закономерно, напълно в духа на изискванията на всеки истински общонационален литературен език. Щом общонационалният литературен език, който не е нито диалект, нито класов или съсловен жаргон, е длъжен, като средство за общуване между всички индивиди, класи и прослойки на даден народ или нация, да отговаря на новите нужди на материално-производствения, икономически и културно-идеологически живот на своя народ, ясно е, че той не може да не се попълва с нови думи и езикови форми, винаги обаче, върху основата на своя общ речников фонд и основните граматически закони или правила. Вазов разбираше добре това и не само с поетическото си творчество, но и с някои специални статии, бележки и разсъждения, като тия в пътеписа му „В недрата на Родопите“ и др., той направи опит да заеме и научно-езиковедска позиция по въпроса. Като внесе обаче сам някои нови думи и езикови форми в нашия общонационален ли-

тературен език, Вазов беше решителен противник на произволното изковаване на думи, както беше решителен противник и на крайния пуризъм. От самата си писателска практика и наблюдения той се бе убедил, че при съвременното развитие на нашия народ и на цялото човешко, техническо, икономическо, научно и културно развитие невъзможно е да не навлязат в нашия език редица думи от чужд произход. Вазов смяташе обаче, че когато имаме собствени думи, трябва да се предпочитат именно те, а когато нямаме такива — да се предпочитат думи и форми от руски произход.

Както знаем вече, като идеолог и поет Вазов плати и не можеше да не плати известна дан на своя класов произход и посетнешно класово окръжение. Той обаче сам гледаше на българския език не като език на някогашните и съвременните чорбаджии и богати търговци, а като общонационален език, създаден от самия народ в продължение на дълги векове. Поради това в знаменитото си стихотворение „Българския език" той казва:

Език свещен на моите деди,
Език на мъки, стонове вековни,
Език на тая, гдето ни роди
За радост не — за ядове отровни!

Вазов гледаше на езика като на средство за общуване с българския народ. А лично той искаше да общува преди всичко и главно именно с широките народни маси, с трудещия се народ. И поради това именно той беше дълбоко убеден, че езикът на писателя трябва да бъде народен, понятен за народа, годен да гарантира общуването между всички българи. И оттук именно, макар да плати известна дан на класовия си произход и окръжение, Вазовият език се характеризира с класическата си простота, яснота, стегнатост, изразителна сила, гъвкавост и пр., за разлика от тъмния, абстрактен и често пъти от никого неразбиран език на известни наши символисти, декаденти и свръхчовеци. Оттук и Вазовите общи разбирания за природата, ролята и значението на литературата, която трябва да бъде, преди всичко и главно, реалистическа и дълбоко народностна или национална и да не изпада нито в крайностите на диалектните говори, нито в нитчеански или какъвто и да било индивидуализъм, нито в пусто оригиналничене и формализъм. В тоя смисъл Вазов продължи линията на демократичност и дълбока народностност и идейност в нашата, общо взето, реалистическа нова българска литература, първите блестящи пионери на които бяха Каравелов, Ботев, П. Р. Славейков и др. А всичко това и особено по-нататъшното развитие на нашия общ национален литературен език от Вазов е такава голяма заслуга, че ако беше само тя, би била достатъчна да му осигури за вечни времена едно от най-първите места между творците на нашата литература и на нашия общонационален литературен език.

За Вазов е особено характерно също така, че именно той най-страстно реагираше срещу хулите на чужди и „родни" критици, които в хор отричаха силата, хубостта и величието на българския език. В поменатото преди малко стихотворение Вазов дава такъв отпор на тия „критици":

Не си можал да въплътиш във теб,
Създанията на творческата мисъл:
И не за песен геният ти слеп —
За груб брътвеж те само бил орисал.

Туй слушам сè, откак съм на света:
Сè туй ругателство ужасно, модно,
Сè тоя отзив, низка клевета,
Що слетя всичко мило нам и родно.

Ох, аз ще зема черния ти срам
И той ще стане мойто вдъхновенье,
И в светли звукове ще те предам
На бъдещето бодро поколенье;

Ох, аз ще те обриша от калта
И в твоя чистий бляск ще те покажа,
И с удара на твойта красота
Аз хулниците твои ще накажа.

Това бе писано от Вазов в 1883 год. Няколко десетилетия покъсно в „Люляка ми замирисa“ Вазов пише друго стихотворение, посветено на д-р Иван Шишманов, „Родната реч“, в което сам прави, така да се каже, общата равносметка на дългогодишното развитие на българския език и с дълбоко удовлетворение и гордост констатира колко мощна и във всяко отношение чудесна е станала българската реч:

Обичам те, българска реч,
Звук сладък, най-мил в звуковете,
Ту арфа звънлива, ту меч
На майстор художник в ръцете.

Обичам те, роден язик,
Ту гъвкав, ту твърд, като камен
Елмазен, жив израз и клик
На мисъл, на блян, на дух пламен;

Язик за песнй и за бран,
Язик, сечиво благородно,
От твойта съм сладост пиян —
Как лейш се, звучиш ти свободно!

Как твойта хармонйя плени
Слуха, о реч мощна, напета,
В песнйте на наш'те жени,
В крилатия стих на поета!

Аз лично нито мога, нито пък е нужно да добавям тук каквото и да било към казаното от поета в смисъл на характеристика на нашия, българския литературен език, чийто голям майстор и творец бе именно сам поетът. Не мога обаче като изразявам всеобщия наш възторг и безкрайната ни благодарност към поета за всичко онова, което той направи за нашия, наистина прекрасен, литературен български език, да не поставя тук именно един въпрос (само въпрос), — а ние сега, мнозинството от нас и по-точно ние, българските журналисти, публицисти, учени, пък ако щете и белетристи и поети, какво направихме и какво правим за тоя чуден български език, завещан ни от нашия велик народен поет? Разхуба-

БАН
БИБЛИОТЕКА

вихме ли го ние още повече, наточихме ли го ние още повече, закалихме ли го ние още повече в пламъците на нашите днешни, не по-малко съдбоносни и не по-малко люти и славни социални и културни битки, или пък го занемарихме, затъпихме и го оставихме дори да заръждавее? Не говоря, разбира се, за Смирненски, Никола Вапцаров и други наши, безспорни майстори на езика.

На друго място и по други поводи би могло и би трябвало да поговорим по-специално и по-сериозно по тоя въпрос, а сега ще се спра на друг един от първостепенно значение и за нас днес въпрос, във връзка с всенародното честуване на Иван Вазов по случай 100-годишнината от рождението му.

IX

Ако е въобще неправилно, когато се говори за живота и творчеството на Ив. Вазов, да не се говори също и за отношението му към войната и мира, още по-неправилно и просто недопустимо е, когато се честува днес, в 1950 г., стогодишнината от рождението му, да не бъде разгледано по-специално неговото отношение към войната и мира. Нещо повече, тъкмо по тоя въпрос нашите литературоведи и публицисти би трябвало да ни дадат специални статии, студии и дори цели книги.

Тук ще отбележим само следното.

Преди всичко, трябва особено да се подчертае, че Вазов не беше съзерцателен, бездеен и сантиментален пасифист. Никога, нито в политическата си дейност, нито в произведенията си, той не се е поколебавал да възпява най-патетично и да съдействува на оная войни, които са били справедливи, освободителни и отбранителни, както бе например случая с първата освободителна руско-турска война и с отбранителната война на българския народ и младата му токущо освободена държава срещу австро-унгарския агент крал Милан.

В стихосбирката „Избавление“, която почва с възторженото стихотворение „Топът заехтя“ и която цяла е поетически апотеоз на първата освободителна война, ето как поетът рисува тая наистина напълно справедлива и прогресивна война в стихотворението си „Разходка до Баняса“ — посрещането на руските войски:

Аз гледах, аз гледах. Те идеха там!
От радост, вълненье поимах едвам...
. . . . . .
Русите! Това са, аз си хортувах,
За кои мечтаех, за кои сънувах,
За кои народът плачеше до днес
И с вяра търпеше страшната си чест;
Кой в своите скърби сладко се тешеше
Името им само като споменеше,
И вред толкоз мъки, мрежи, изпитни,
Нито на миг свойте чувства не мени.
Заветната вяра, дори Господ чу го,
Едно поколенье връчваше на друго;
На кои в ума си, малки йощ' деца,
Виждахме със трепет мъжките лица;
За които вечер (о как сладко беше!),
Баба ни във къта като ни сбереше
С разкази чудесни душа ни пленеше.

НАЦ
АНЗТОЛ

Те идеха стройно и пееха там.
И тяхната песен, като в някой храм
Се пръскаше гръмко вред под небосвода
И лейше в гърдите мисъл и свобода.

По-късно, през 1885 г. поетът се обръща към завръщащите се победоносни български войски с характерните именно за него думи:

Само ти, солдатино чудесни,
Всичко снесе на плещи си здрави,
Само ти, юнако неизвестни,
Нас спаси, България прослави!

А за падналите в гробището над историческата Сливница поетът изпя една от най-хубавите свои (и в цялата българска поезия) песни, която всеки културен българин знае и в която тая, също така напълно справедлива и народна отбранителна, война бе в най-висока степен патетично-художествено възпята:

Борци, венец ви свих от песен жива,
От звукове, що никой не сбира:
От дивий рев на битката гръмлива,
От екота на Витоша бурлива,
От вашето „ура".

И тоз венец — той няма да завене.
И тая песен вечно ще гърми
Из българските планини зелени,
И славата ще вечно пей и стене
Над гробни ви хълми.

По-късно, в Одеса, под влиянието на някои панславистки среди Вазов се отрече от това си стихотворение, за нас обаче е в случая важно, че през 1885 г. сам той смятаще тая война за напълно справедлива и чудесно изрази това си отношение към нея в своите тогавашни произведения и особено в „Новото гробище над Сливница".

Още по-късно, когато избухна първата балканска война, за която сам Ленин писа, във връзка с победите в източна Тракия, че е била обективно-исторически справедлива, защото е имала за цел да ликвидира окончателно остатъците от феодалното турско господство в полуострова, Вазов възпя възторжено също и тая война, без да знае, разбира се, какво бе писал за нея Ленин и особено без да знае уговорката му относно възглавяването и използването ѝ от монархо-буржоазните правителства, поради отсъствието на масови и силни социалистически движения в съюзилите се страни.

Интересно е при това, че Вазов, като възпява победите при Лозенград, Булаир и Люле Бургас и сочи като основен герой самите народни и особено селските маси, не посвети нито едно хвалебно стихотворение специално на цар Фердинанд, но затова пък написа нови и най-патетични строфи за Русия, които ще имаме случай да процитираме по-нататък, като същевременно най-безпощадно разобличи „новейшата история на Турция от тридесет години насам", винаги правейки типичната именно за него разлика между турските

управляващи и други отговорни и реакционни среди и самите народни турски маси, за чиито пленници, болни и др. поетът намираше на палитрата си винаги достатъчно ярки и нежни тонове на един просветен, прогресивен хуманизъм.

Някои великобългарски идеи и настроения, които бяха явни още в „Под гърма на победите", в следващите стихосбирки, писани във връзка с втората междусъюзническа и първата световна война, се засилиха още повече и доведоха поета най-сетне дотам, че като жигосваше най-сурово и не без право белградските великосръбски шовинисти, не виждаше, че и софийските им събратя не падаха подолу във великобългарския си шовинизъм, не разбираше също така, че Фердинанд и буржоазните клики около него имат незаличима вина за вкарването на България в междусъюзническата балканска и първата световна империалистическа война, въпреки протестите на целия народ и народната ни интелигенция и особено пък на българските социалисти, начело с Д. Благоев. Вазов обаче най-искрено вярваше, като, разбира се, дълбоко се заблуждаваше, че и двете тия войни са също народни и прогресивни като руско-турската освободителна — и затова именно се опита да ги възпее и тях със същия патос и художествена сила като първите, но, явно, това не му се удаде.

Същевременно обаче за нас в случая е от особен интерес и важност обстоятелството, че когато в 1899—1900 г. избухна англо-бурската война, Вазов без всякакви колебания взе рязко-отрицателно отношение към тая явно и напълно империалистическа война. В стихосбирката си „Под нашето небе", в стихотворението „Двадесети век" той подчертава, че

Ний влазяме в нов век, но не в нови дни.
Въпроси зловещи висят нерешени,
Неправди царуват и вечни злини,
Вериги дрънчат нестрошени.

и заключава:

А как изжаднял е човешкият род
За правда, за мир и за щастие!...

И сякаш, за да се подгаврят тъкмо с тия поетови идеи и блянове, английските империалисти започнаха явно разбойническата си война срещу малкия, но свободен, горд и храбър бурски народ. И ето, Вазов пише стихотворението си „Трансваал", което и днес е запазило такава актуелност и възпитателно-мобилизиращо значение за борбата против днешните подпалвачи на войни и за защита на мира и демокрацията в света, че ще си позволя да процитирам тук изцяло това наистина знаменито и особено поучително и за самите наши днешни поети стихотворение. Ето го:

О не! Не се отчайвам аз
На злобата пред тържеството:
Аз виждам в тоя тъжен час
Зората светла на доброто;

Аз виждам я във честний гнев
На всичките души високи,
Потръпнали при бесний рев
И гръм на битките жестоки,

Във всички очи и лица,
Във общий укор и роптанье,
На милионите сърца
В свещеното негодуванье ,

Аз чувствувам я в милостта,
Която правдата възбужда,
Във гръмкий вик на съвестта
Всемирна, дето се пробужда ;

Аз виждам я във страшний съд
Вселената кой произнася
Над силата, и във срамът
Кой кривдата бере, понася.

О виждам светлата зора
На истинното възрожденье
И радостното на мира
Пришествие и възцаренье.

Не питам аз : кога и как?
Но зная, че на тез въпроси
Грядущето, месия благ,
Решение велико носи ;

И разум, милост, — а не нож
Последното ще имат слово,
И правдата — върховна мощ,
Ще бъде бог в сиянье ново...

Защото веч е уморен
Света от кърви и клането,
И на войната, възмутен,
Той гледа кат на вещ проклета ;

И кървавий димящий меч
Извиква ужас, погнусява,
И славата, в човешка сеч
Пожъната, е черна слава ;

Защото веч настръхва той
От толкова насилья, злоби,
И в съвестта му, не герой —
Джелат е, който сее гроби.

Защото възмъжа света
И в идеали други гледа
И на войната гибелта
Брои на славната победа.

Като се вземе също така пред вид, че и след двадесет години, когато ще се разрази първата световна война, поетът отново ще се връща на темата за войната и мира и отново ще задава въпроса :

Стоя и мечтая :
Кога на таз буря —
На халата тая —
Що цял свят претуря,
Ще видиме края?

като се вземе пред вид всичко това, и особено като не се забравя колко тежко преживя поетът двете национални катастрофи, можем да заключим: Вазов явно и дълбоко се заблуждаваше, че в първата световна война България е влязла за осъществяване на справедливи свои национални идеали; той нямаше ясна представа кое именно „поколение“ ще постави край на всяка война и как, по какви пътища това може да стане; той най-сетне не бе способен да види корените на войната в самия капиталистически обществен строй и възможното им отсичане единствено в социалистическия обществен строй. Въпреки това обаче в тия си стихотворения и изобщо в цялото си творчество Вазов се прояви и остана до края на живота си като искрен хуманист, който дълбоко бе убеден, че „светът възмъжава и вече гледа в други идеали“; че разните спорове между народите биха могли да се решават и с по-други, мирни средства; че тия средства се крият именно в дружбата, сътрудничеството и стопанското и културно съревнование между народите; че всички народи не желаят войната и предпочитат мира, освен когато им се наложи да водят справедливи войни; че, въпреки всичко, ние трябва да бъдем оптимисти и, следователно, да работим дружно, съзнателно и неуморно за мира, против войната. Като вярваше дълбоко в човешкия прогрес, в „честта, правдата и свободата“ и макар да не можа да предвиди днешното грандиозно световно движение на народите за мир, възглавявано от великия СССР, начело с любимия на поета руски народ „месия“, Вазов, все пак, благодарение на своето честно гражданско сърце и на своя реалистически художествен метод, значително се доближи до самата истина за истинските корени на злото и за поетическия път към тяхното пълно и окончателно отсичане.

Може ли да има каквото и да било съмнение в това, че нашият народен поет — велик патриот, народен демократ и хуманист, с цялата си поетическа страст и сила би разобличил и жигосал новите трансвалски империалистически разбойници и мракобеси, макар, да речем, днес в ролята на бурите да са китайците, индокитайците, индонезийците, индийците, бирманците, корейците и др. и макар, разбира се, днешните „бури“ да не са вече безпомощни като някогашните, защото преди всичко и главно се опират на морално-политическия авторитет и помощ на великия СССР, в който пък челна нация е любимия на нашия поет и на всички нас великоруски народ. И трудно ли е да си представим, напр., как би поздравил Вазов историческите победи на поробените или зависими до вчера народи в Китай, Корея и др.? И може ли следователно да има каквото и да било съмнение в това, че поезията на Вазов, въпреки посочените отклонения от основната си, бих казал, генерална линия, прекрасно може и трябва да бъде използувана от нас сега в нашата обща и наистина свещена борба за мир, демокрация и социализъм в света?

X

Като ценим Вазова за неговия демократизъм, за хуманизма му и за отношението му към мира, ние днес най-високо го ценим за

неговия патриотизъм и особено пък за отношението му към Русия и великия руски народ.

Да се говори или пише за патриотизма на Вазов, — това ще рече да се говори и пише за цялото му полувековно творчество, и то не само лирическо, но белетристическо, драматическо и пр. Като оставим настрана някои националистически елементи у Вазов, с които той плати неведнаж вече поменатия данък на своето класово потекло и окръжение, както и на ограничеността на своя мироглед, би могло на цялото му творчество да се поставят като основно мото знаменитите думи, вложени от поета в устата на Паисий:

От днеска нататък българският род
История има и става народ!

Именно раждането, укрепването и развитието на българското национално съзнание, с всичките родилни мъки и радости на всяко раждане, тъкмо у Вазов са така предадени в най-различни поетически форми и по най-различни конкретни поводи, та смело може да се каже, че той в това отношение нито е надминат, нито дори е достигнат от който и да било наш поет или писател след освобождението на България. Неговият велик патриотизъм е живецът на всичките му положителни герои в романите, повестите, разказите и драмите му и остана до самия край на живота му една от основните теми на така прекрасната му и богата лирика. Не е случайно поради това, че всички ние още от отделенията сме бивали закърмени с патриотичните песни на Вазов, като „Отечество любезно, как хубаво си ти“, „Питат ли ме де зората“, „Тих бял Дунав се вълнува“, „Левски“, „Паисий“ и много други. Няма да ги цитираме тук, както няма да цитираме и неговото „Родно пепелище“, което няма българин да го не знае наизуст или поне десетки пъти да не го е чел или слушал от официални и самодейни естради. Пред мене на масата ми в тоя момент е томът с „Епопея на забравените“ и поемите на Вазов. И, ето, отварям го наслуки, попадам на поемата „Загорка“ и чета:

Не тъй лесно се напуща
Бащин покрив бедни —
Всичко тамо мило ти е
В тоя час последни:

И дворчето тревясало
И плетът разбити,
И коминя, и гнездото
Тамо на гредите,

Дето лястовичка ланска
Иде пак да мъти,
И крушата, по коя си
Лазял толкоз пъти;

И щъркела дългокраки,
Радост на селата,
И люлката, и нуждите,
И дори теглата!

Всичко тогаз свидно става
И не ти се губи,
И сърцето, като лудо,
Фаща да се скуби.

В тия куплети няма никаква Юговска риторика, никакви сухи разсъждения или кабинетни чувства и настроения. Тук всичко е така непосредствено, задушевно и просто казано, с такава дълбока човешка емоционалност и същевременно с такава истински народна поетичност, че веднаж прочетени тия куплети, също както и знаменитото обръщение на поета в същата поема към нашите балкански гори

Ой, гори, гори балкански,
Гори неначети,
Любя, гори, ваший таен
Говор с вековете.

не само веднага и веднаж завинаги се запомнят и залягат в най-съкровените дълбочини на българската, пък и на всяка истински жива и честна душа, и не само ни доставят най-висша естетическа наслада със своята съвършена и типично народна поетическа форма, но и най-неотразимо и направо действуват върху цялото наше същество и поведение или, с една дума, действуват върху ни в най-висока степен възпитателно, мобилизиращо и организиращо в дълбоко патриотичен, демократичен и хуманитарно-прогресивен смисъл.

А подобни места във Вазовите произведения има със стотици и хиляди, дадени в най-различни форми и по най-различни поводи. И тъкмо затова, ще повторим, Вазов като патриот-поет и поет-патриот остава, като изключим Хр. Ботева, действително ненадминат досега в цялата наша нова българска литература. И затова именно ние всички така високо ценим неговата дълбоко патриотична поезия.

Не обаче само за това, а също така и за нещо друго, което тъкмо днес ние сме длъжни правилно да разберем и оценим, за да ни стане напълно ясно великото значение на Вазовата патриотична поезия.

Думата ни е за това, че именно Вазов през целия си живот и в цялото си полувековно и изумително богато, както вече видяхме, творчество винаги, неизменно и най-дълбоко-органично е свързвал своя велик патриотизъм с безпределната любов, уважение и вечна признателност на нашия народ към великия руски народ — нашия освободител.

Днешният наш патриотизъм е нов, по-висок и по-съвършен, защото, както не веднаж са казвали и подчертавали това Георги Димитров, Васил Коларов и техният достоен ученик и приемник — др. Вълко Червенков, е органически — неделимо свързан, първо, със строителството на социализма у нас, второ, с решителното и активно участие на България в световното движение за мир, демокрация и социализъм и, трето, най-важното, с вечната и ненарушима дружба и съюз за приятелство, сътрудничество и взаимна помощ между Народна република България и великия СССР. Не само у Вазов, но и у Ботев първия елемент не можеше да го има, а у

Вазов въобще отсъствуваще елемента социализъм, докато пък у Ботев той имаше, както е известно, утопически характер. Но, както по времето на Ботев, така и по времето на Вазов самият наш народ, целият наш народ, с изключение на монархо-фашистката клика и съвременните йордан диамандиевци и стефчовци, винаги е свързвал своята историческа съдба с великия руски народ и не можеше и не може да си представи противното.

Закърмен още от люлката си с безпределна любов към руския народ и преживял дълбоките трепети и възторзи на първата освободителна война, Вазов и като гражданин и като поет остана до края на живота си безпределно верен на тия свои разбирания и чувства към руския народ, като напълно и неподражаемо ги отрази в цялото си творчество и особено пък в някои от най-хубавите си поетични, белетристични, драматични и други произведения.

На въпроса за отношението на Вазов към Русия, руския народ и руската култура може и трябва да се напишат специални изследвания, с които нашата днешна Академия вече се е ангажирала, за разлика от старата Академия и цялата тогавашна научна и литературна мисъл, които не ни оставиха нито една що-годе сериозна работа в тоя смисъл, както и въобще нито можеха, нито пък имаха класово-политически интерес да ни дадат пълната научна биография и истинска научна монография върху живота, творчеството и значението на Иван Вазов. И така се случи, че пръв съветският академик, голям приятел на нашия народ и забележителен историк, етнограф и литературовед, почетният член на нашата нова Академия на науките — проф. Н. С. Державин трябваше да ни дари първата солидна научна монография върху живота, делото и значението на българския поет Иван Вазов.

Тука ще си позволя да подчертая само, че именно поради току-що изтъкнатите причини, ние днес особено високо ценим самия патриотизъм на Вазов; че именно поради това свое отношение към великия руски народ — нашия двукратен освободител и най-мощен и безкористен приятел и покровител — Вазов е и трябва да се сочи като пример и учител на нашето ново поколение, наред с Христо Ботев и Димитър Благоев, въпреки различията му от тях по въпроса за социализма.

Ето, вземете например „Под игото". Не само главите за черешовото топче и разговорите в кафенето, но и целият роман, а особено пък главата „Радини вълнения", са неподражаемо правдиво, високохудожествено и във висша степен възпитателно действуващо отражение на това отношение на нашия народ и на самия поет към Русия и руския народ. Препрочетете тая изумителна глава и вижте — има ли нещо подобно и до ден днешен в цялата ни литература, в смисъл на дълбоко правдиво, високо реалистично-художествено и в най-висша степен възпитателно действуващо изображение на вярата, любовта и вечната признателност на българския народ към руския, като изключим, разбира се, чорбаджи диамандиевци и шпионите и предателите от типа на стефчовци, които след Освобождението се бяха още повече наплодили у нас.

Вземете също забележителното стихотворение на Вазов „Опълченците на Шипка“. Това не е само неподражаемо художествено-правдиво и във висша степен възпитателно действуващо описание на епичния патриотически подвиг на славните наши българи-опълченци. Не! Това е вдъхновена, рядко срещана дори в световната литература поема-апотеоз едновременно и на великия български патриотизъм, и на боевата, морално-политическа и исторически-съдбовна, бих казал, взаимна дружба и любов между нашия и руския народ, — дружба и любов, олицетворени неподражаемо в оня куплет, гдето се говори за пристигането на отряда на Радецки, с което се и решава победоносния изход на тоя от огромно стратегическо и тактическо значение бой.

Боят се обръща на смърт и на щик,
Героите наши, като скали твърди,
Желязото срещат с железни си гърди
И хвърлят се с песни в свирепата сеч,
като виждат харно, че умират веч...
Но вълни по-нови от орди дивашки
Гълтат, потопяват орляка юнашки...
Йоще миг — ще падне заветния хълм.
Изведнаж Радецки пристигна
със гръм!

Това е изумително художествен, нямащ равен на себе си в нашата поезия поетичен символ: не пристигна ли също така „изведнаж и с гръм“ славният маршал Толбухин на 9 септември, изпратен от великия Сталин, за да освободи вдигналата се на ново народно въстание България от второто, още по-тежко и по-опасно чуждоземно иго — хитлеристко-фашисткото? Има ли и до ден днешен нещо подобно в цялата наша съвременна поезия?

Някои шушукат: „Но Вазов не възпяваше ли и самия руски цар?“ Да, възпяваше го. Но руският цар, както бе отбелязано и преди, за Вазов не беше просто цар, някакъв цар (Вазов заедно с Левски и Ботев не обичаше въобще царете). За Вазов руският цар беше преди всичко и главно именно руски. И затова той го и възпяваше. Но затова пък именно посветените на Русия негови стихотворни и други произведения достигнаха най-високата си точка на художествена правдивост, на прогресивна романтика и на най-високо възпитателно въздействие тъкмо там, дето възпяваше не руския цар, а самата Русия и самия руски народ.

Русия! Колко ни плени
Туй име свято, родно, мило!
То в мрака бива нам светило,
Надежда — в нашите злини.

То спомня ни, че ний кога сме
Забравени от целий свят,
Любов, що никога не гасне,
За нази бди с най-сладък свят.

Русия! таз земя велика
По шир, по брой, по сила! Тя
С небето има си прилика
И само с руската душа!

Там, там молбите ни се чуват,
И в днешния печален час,
Сърца сè братски се вълнуват
Осемдесет милйона с нас!

И ето, като се обръща към Русия и като казва, че България я вика и че е настанал часът за изпълнението на нейната мисия велика в света, Вазов заключава:

За туй си ти прочута, славна
И друга нямаш с тебе равна;
За туй обфащаш полусвет —
Царствà, народи, океани,
И нямаш изглед, край и чет;
За туй те Бог до днес отбрани
От толкова беди, душмани;
За туй можà да съкрушиш
Мамая Хан и Бонапарта,
За туй врага си ти страшиш,
Кога те гледа и на карта,
За туй зовеш се ти Света,
За туй те любим, кат' баща,
И чакаме, като Месия:
За туй си ти Русия!

Кой български поет след Вазов е написал нещо подобно?

А през първата балканска война Вазов пише, между другото, и две свои знаменити стихотворения, едното озаглавено „Новейшата история на Турция", а другото — озаглавено с една единствена дума „Русия." Ето как синтезира само в два куплета Вазов „новейшата турска история".

Абдул Хамид — сеч и кланета
И ужаси по цяло царство;
Кланета, сеч — при хуриета,
Господство на по-диво звярство.

Земи превръщани в пустини,
Реки проляна кръв гяурска:
От тридесет и пет години
Туй бе историята турска.

А ето какво пише Вазов за Русия:

Тресе се Българйя цяла
На боя от гръма и клика,
А тамо далеч, кат от хала,
Тресе се Русия велика.

Тресе се и тя от войната,
Тя цяла звучи, като лира,
Тя цяла е духом в борбата:
С нас радва се, тръпне, примира.

БАН
БИБЛИОТЕКА

Вълнуват се мощните й гърди,
От всякой наш стон ил сполука;
Ах, може ли инак да бъде —
Половината й сърце е тука.

Аз, разбира се, не мога да определя каква част от сърцето на Русия е тук, защото в същност нейното голямо сърце е в целия свят, всякъде и всякога, гдето и когато който и да било поробен народ се е борил и се бори за своята свобода и независимост, за мир, демокрация и социализъм или, да се изразя с думите на Вазов за „чест, правда и свобода". Едно обаче е безспорно и абсолютно вярно: сърцето на Вазов, сърцето на България, сърцето на целия наш народ, както и на всички освободени и освобождаващи се с великата помощ на Русия народи е не половината, а изцяло, беззаветно и на вечни времена там, гдето бие великото сърце на руския народ-освободител, на народите на Съветския съюз и на техния, наш и на цялото прогресивно човечество гениален учител и вожд — генералисимус Сталин.

Такива бяха патриотизмът на Вазов и отношението му към Русия и руския народ. И тъкмо затова ние днес така високо го ценим и органично го включваме в нашата нова, национална по форма, социалистическа по съдържание култура, национална политика и социалистическо строителство. И тъкмо затова, ще добавя, ние днес така високо ценим и общославянските чувства на нашия велик народен поет, на които той не веднаж бе давал прекрасни, художествени и възпитателно-действуващи изрази, каквито са например неговите знаменити стихотворения, посветени на черногорския храбър народ, на чехите, на поляците и изобщо на славянството и на вечната братска дружба и сътрудничество между славянските народи, винаги, разбира се, начело с великия руски народ.

И никак не е случайно поради всичко това, че у всички славянски народи (и не само славянски, разбира се), Вазов винаги е бил и е на особена почит, представлявайки достойно нашия народ и нашата литература пред тяхната културна общественост. Но особено (и твърде понятно) Вазов е бил и продължава да бъде на особена почит, и не само почит, у руския народ. Още преди повече от 45 години, руският историко-литературен деятел А. Сиротинин писа за Вазов: „Вазов е наш, той е наш, понеже е славянин, а нали и ние сме славяни. Той е наш, защото, по собственото си признание, се е учил у Пушкин, Лермонтов, Хомяков, Некрасов и другите наши поети. Той е наш, понеже нас ни свързваха с него кръвните връзки на Освободителната война, най-светлото събитие в нашата история от миналия век... Той е наш най-после, понеже винаги и неизменно обича и цени руския народ и Русия". За великото дело на Вазов, и особено за „Под игото" и други някои негови реалистически произведения, възторжено са се отзовавали и гениалният руски писател, любимец и на българския народ — Максим Горки, и именитите съветски писатели Фадеев, Сурков и др. За Вазов днес се пишат положителни и същевременно дълбоко правдиви и поучителни статии от първенците на съветската литературна и научна мисъл. За Вазов днес се устройват беседи и научни конференции в Съветския съюз, чиито

НАЗ
БЪЛГАРИЯ

представители не случайно виждаме и тук, на това наше тържествено юбилейно заседание. И най-сетне, както поменах вече и по-рано, на Вазов и на неговото творческо дело е посветил цяла научна и литературно-критическа монография академик проф. Николай С. Державин, в която монография великото дело на нашия голям народен поет е изследвано със забележителна ерудиция и правдивост и е оценено по достойнство. Поради това, Комитетът за честуване на Иван Вазов, по случай 100-годишнината от рождението му, смята за уместно да процитира мнението на академик Н. С. Державин, което и аз тук ще си позволя в заключение на всичко казано да процитирам:

„За младата българска литература — казва академик Н. С., Державин — която се раждаше в мъките и страданията на борбата за правото на съществуване, за правото да говори със своя народ и да бъде негов учител, творчеството на Вазов беше необходим и положителен етап на развитие. Здравите, прогресивните, действително демократическите начала на неговото творчество укрепиха в българската литература нейното основно демократическо народно начало. Отделните идейни грешки на великия български писател не могат и не биха могли да имат поради това решаващо значение при окончателната оценка на неговото литературно наследство, което е съкровищница на българския език и основа за по-нататъшното плодотворно развитие на българската литература. В страниците на своите произведения Вазов даде блестяща картина на широки кръгове от съвременната нему българска общественост, започвайки от 70-те години на миналото столетие и свършвайки с годините на националната катастрофа, като вложи в тази картина целия свой патриотически патос и цялата си любов към родината и към родния народ. При това трябва да се подчертае, че Вазов никога не гледаше на своята литературна работа, като на бягство от живота „в страната на забравата". Затова творчеството на Вазов изигра в живота на българския народ значителна роля на активна сила в строителството на националната култура". (Н. С. Державин, „Ив. Вазов", издание на Съветската академия на науките, 1948 г., стр. 336—337).

XI

Към тази забележителна характеристика и оценка ще си позволя тук да добавя само едно, което в същност и сам академик Н. С. Державин е подчертал на други места в своята книга, а именно, че Иван Вазов изигра и има още да играе значителна роля на активна сила в изграждането на вечната и ненарушима дружба между нашия народ и народите на Съветския съюз, дружба, без която биха били немислими нито освобождението на българския народ от второто чуждоземно иго, нито строителството на социализма и на нашата нова, национална по форма, социалистическа по съдържание култура. Ако пък това е вярно (а то е безусловно вярно), ако е вярно, че националната форма на нашата нова култура е немислима без положително отношение към Вазовото литературно и особено към езиковото му творчество; ако отношението към Съветския съюз,

както ни учеше др. Г. Димитров, е водоразделът, който днес дели реакционните от прогресивните сили в света, свободата от робството, мира от войната, тогава напълно логично е да се заключи, че Вазов е бил, остава и днес отсам водораздела, т. е. в лагера на мира и демокрацията, въпреки поменатите вече не веднаж негови отклонения от основната линия на собственото му народно поетическо творчество. Поради всичко това, съвсем правилно е казано в тезисите на Комитета за честуване на поета, по случай 100 години от раждането му, че тия негови отклонения са странични, второстепенни, не типични. „Главното съдържание на неговото творчество съставляват неговия демократизъм и реализъм, правдивото художествено възсъздаване на народния живот, дълбоката вяра в народа, в народния труд, вазовското народолюбие, неговият безкористен и искрен — и тогава, когато се е заблуждавал — патриотизъм, неговата вярност към народа и родината". И затова именно пък съвсем правилно се казва в тезисите, че „само след 9 септември 1944 година, след освобождението на страната ни от ярема на капиталистическото робство, Иван Вазов получава истинската си достойна оценка, и нашият признателен народ му въздава почит и слава като на свой велик син — писател и поет".

И затова именно напълно вярно е, че „Иван Вазов е любим и всенароднопочитан български поет и писател-реалист, с подчертана прогресивна романтика, пламенен патриот, неуморен глашатай на дружбата между нашия народ и руския народ-освободител, изобличител на упадъчната западна капиталистическа цивилизация, голям познавач на народния живот, възторжен певец на труда, културата и прогреса, майстор на българския език и слово, гордост на българската литература, наша национална слава".

И тъкмо поради всичко това, най-сетне, целият наш народ начело със своето народно правителство, Димитровският ЦК на славната БКП и Министър-председателят и секретар на ЦК на БКП, достойният ученик и приемник на др. Димитров — др. Вълко Червенков, честувува днес своя народен поет по такъв начин, по какъвто никога в миналото не е ставало и не е могло да стане: най-свещените Вазови завети днес се превръщат в живо дело чрез героическия труд на целия български народ и особено на нашата славна младеж за построяване иа социализма; чрез героичната бдителност и готовност на нашата славна народна армия да пази свободата, независимостта и суверенитета на българската държава и народ; чрез героичните усилия на цялата наша народна интелигенция и на целия ни народ да бъдат изградени час по-скоро икономическите и културни основи на социализма; чрез активното участие на целия български народ в световното движение за мир, демокрация и социализъм, начело с великия СССР — нашия двукратен освободител и покровител и гениалния учител и вожд на съветските народи и на нашия народ и на цялото прогресивно човечество — генералисимус Сталин.

Има ли, може ли да има по-хубаво, по-достойно, по-славно честуване делото на един заслужил народен поет от това? Има ли, може ли да има по-ярко доказателство за сбъдването пророческите думи на самия поет:

Не мрат песни вдъхновени,
Отклик на душа народна,
От любов и скръб излени
Във реч сладка и свободна.

Не мрат песни, гдето блика
Струята на гений родни.
На природата ни лика
Гдето свети благородни.

Прекрасните песни и цялото прекрасно творчество на Иван Вазов живее и вечно ще живее в душите не само на нашето, четвъртото, но и на всички грядущи поколения.

Заедно с Христо Ботев и всички безсмъртници от епохата преди и след освобождението на България, Вазов живее и вечно ще живее в съзнанието на целия български народ, мобилизирайки го за все по-героични борби и победи по пътя към осъществяването на великите идеали за „чест, правда и свобода" в света, за вечна дружба и всестранно сътрудничество между народите за мир, демокрация и социализъм в света.

Преди няколко години, по случай 25-годишнината от смъртта на поета, бе казано:

„С Ботев, Вазов и много още други велики наши революционери, писатели и културни дейци, ние спокойно можем да заявим на света, че нашият малък, но трудолюбив, храбър, героичен и даровит народ има всичкото право да претендира за пълна национална свобода и независимост и за създаване на пълни условия от вътрешен и международен характер за по-нататъшното си държавно, стопанско, социално и културно развитие. И не е случайно, че именно тоя народ, който в миналото роди великани като Л. Каравелов, В. Левски, Хр. Ботев, Ив. Вазов, Д. Благоев, Хр. Смирненски и много още други, роди също така и своя най-велик син, патриот и интернационалист, най-велик българин и най-горещ почитател на безсмъртното дело на Иван Вазов — основателя на Отечествения фронт у нас, учителя и вожда не само на българските комунисти, но и на целия наш народ— др. Георги Димитров.

Сега, по случай 100-годишнината от рождението на Иван Вазов, която почти съвпада с годишнината от рождението и смъртта на др. Георги Димитров, може и трябва да се подчертае, че именно др. Георги Димитров бе оня, който, очертавайки блестящо характера, ролята и значението на нашата нова, национална по форма, социалистическа по съдържание култура, винаги и по най-различни поводи ни е учил: 1) да съчетаваме органично истинския патриотизъм с пролетарския интернационализъм; 2) да гледаме на българо-съветската дружба като на първооснова на нашата национална свобода, независимост и по-нататъшното ни развитие по пътя на социализма и 3) да ценим правилно и творчески да използуваме цялото наше културно наследство, в това число и оставеното ни от Вазов, като го включваме органично в изграждането на нашата качествено нова социалистическа култура. И наистина, не беше ли именно др. Георги Димитров, който още на VII конгрес на Коминтерна, след като напомни известните знаменити думи на Ленин, че

за руските съзнателни пролетарии чувството на национална гордост не е чуждо и че те обичат своята родина и се гордеят със своята литература и език, каза от своя страна: „Ето какво писа Ленин за националната гордост. Аз не мисля, другари, че не постъпих правилно на процеса в Лайпциг, когато при опита на фашистите да оклеветят българския народ като варварски взех под защита националната чест на трудещите се маси на българския народ, беззаветно борец се против фашистките узурпатори, тези същински варвари и диваци, и когато заявих, че аз нямам никакво основание да се срамувам, че съм българин, а наопаки — гордея се с това, че съм син на героичната българска работническа класа".

Днес, като си припомняме тия знаменити думи на Лайпцигския титан, в паметта ни неволно изпъкват и пророческите думи на Вазов, вложени в устата на Паисий в безсмъртното едноименно стихотворение:

От днеска нататък българският род
История има и става народ!

Българският род наистина стана вече народ, по-точно нация, при това вече и социалистическа нация, като измина един крайно труден, но славен път от Атон до Лайпциг и от славната Лайпцигска битка — до Девети септември и последвалите го велики събития, главно пристъпването към построяване на икономическите и културни основи на социализма у нас, винаги, разбира се, в братска и ненарушима дружба с великия руски народ — нашия двукратен освободител. Тоя исторически път на българския народ е отбелязан с безбройни славни дела, едно от които е именно творческото дело на Иван Вазов, към което сам др. Георги Димитров винаги е проявявал най-дълбок интерес, почит и възхищение.

И ето, днес ние, учениците на др. Георги Димитров, като правим равносметка на онова, което е вече направено от нас, и онова, което предстои да бъде направено тепърва, можем и сме длъжни да отправим няколко въпроса към днешните български поети, писатели, литературни критици, научни изследователи и др.

Разбрани ли са достатъчно и усвоени ли са достатъчно добре от нас великите уроци, които Вазов така щедро ни даваше? Изпълнени ли са вече достатъчно от нас неговите велики творчески завети? Вярно е, че Вазов не ни остави положителни художествени образи на новите, социалистически герои на нашето време; нашите писатели обаче дадоха ли в творчеството си тия нови герои с оная дълбока реалистичност, ярка романтичност, пророчески патос и действено-възпитателна сила, с каквито Вазов ни очерта незабравимите герои на нашето Възраждане, на Априлското въстание и на първата освободителна война? Нашите днешни поети и писатели изобразили ли са в такава грандиозна художествена картина цялата многостранна социалистическа действителност, както навремето си направи това Вазов с полувековното си творчество по отношение на тогавашната действителност, макар нашето социалистическо движение и новата социалистическа действителност да са неизмеримо и във всяко отношение по-богати с идеи и преживявания, със събития, герои и ге-

роични дела? Нашите днешни поети и писатели използували ли са вече както трябва прекрасните и мощни средства, които не само новата държава и общественост, но и самият наш нов марксистко-ленински мироглед и нашият нов, социалистическо-реалистически метод ни дават? Нашите поети и писатели, макар да са постигнали вече значителни творчески успехи в някои отношения, все пак, общо взето, научили ли са се да черпят с пълни шепи от неизчерпаемата съкровищница на нашето социалистическо движение и обществена действителност и да се отзовават така живо, страстно-творчески и действено-възпитателно на всички основни, конкретни, животрептущи въпроси на нашето време, както това правеше Иван Вазов? Усвоили ли са вече те достатъчно и развили ли са творчески по-нататък прекрасния народен български език и всички забележителни художествени изразни средства, които Вазов ни завеща? Поучили ли са се те в достатъчна степен от Иван Вазов на упорита, неуморна, денонощна и системна работа над идейното съдържание и художествената форма на своите произведения, без каквато работа всяко поетическо дарование остава, в края на краищата, мъртво и безплодно? А по-специално нашите литературни критици освободили ли са се вече напълно и веднаж завинаги, както от влиянието на вулгарния социологизъм, така и от остатъците на буржоазния обективизъм и формализъм и превърнали ли са напълно и веднаж завинаги нашата нова литературна критика в действително средство не само за идейно-политическа и естетико-художествена оценка, но и за идейно-политическо и естетико-художествено ръководство и направляване на нашата нова литература? И най-сетне, нашите учени — историци и теоретици на литературата, езиковеди, психолози и др. поставили ли са и разработили ли са сериозно, системно и всестранно основните въпроси на нашата литература и по-специално на научното вазововедение, които въпроси нашата реакционна и фашистка буржоазия нямаше нито класово-политически интерес, нито теоретико-методологическа възможност да постави и реши правилно?

Като се ограничавам с тия няколко въпроса, чийто отговор е ясен, ще си позволя да добавя, че тъкмо безпрецедентното в историята ни всенародно честуване на нашия велик народен поет, по случай 100-годишнината от рождението му, може и трябва да послужи на всички нас — поети, белетристи, литературни историци, теоретици и критици, езиковеди и др. — като прекрасен повод и подтик да си спомним дадената тържествена клетва пред гроба на нашия народен учител и вожд др. Георги Димитров и да изпълним в срок и докрай историческите му указания към нашите писатели, критици и учени, едно от които бе: правилно, марксистки-ленински-сталински да се отнасяме към нашето национално, културно и литературно наследство, в това число, разбира се, и на първо място към великото литературно наследство на Иван Вазов.

И това именно ще бъде от страна на нашите писатели и всички културни и научни деятели най-достойното честуване на безсмъртното дело на великия наш народен поет-гражданин и гражданин-поет Иван Вазов.

Поклон пред прекрасното безсмъртно дело на великия български народен поет-класик **Иван Вазов.**

Вечна, неувяхваща слава на великия син на нашия народ, забележителен критически реалист, голям патриот, демократ и хуманист и неуморен ратник за мир в света и вечна дружба между българския и руския народ-освободител — **Иван Вазов!**

25. VI. 1950 г.
София

ВАЗОВ В РАЗВИТИЕТО НА БЪЛГАРСКАТА ЛИТЕРАТУРА[1]

от проф. Петър Динеков

Литературната дейност на Вазов обхваща един период от петдесет години — от 1870 год., когато се появява първото му обнародвано стихотворение „Борба“ в Браилското „Периодическо списание“, до 1921 г., от когато датират — два-три месеца преди смъртта му — последните му спомени и очерци, печатани в „Развигор“, „Напред“, „Демократически преглед“ и другаде. В същност, това е един изключителен по важност период, който обхваща главните етапи от развитието на новата българска литература. Тия етапи са: създаването на нашата революционно-реалистична литература, отражение на революционно-демократическата идеология на най-прогресивните кръгове от българския народ в навечерието на Освобождението; литературата след Освобождението, която през 80-те години е още твърде често свързана в тематично отношение с национално-революционните освободителни борби; народничеството през 90-те години и развитието на критическия реализъм у нас; създаването на марксическата критика и революционната пролетарска литература със зараждането на социалистическото движение и основаването на Българската социалдемократическа партия в 1891 г.; разцветът на индивидуализма в края на 90-те години и началото на настоящия век; символизмът; подчиняване литературата на великобългарската шовинистическа идеология през войните от 1912—1918 г.; активизирането на революционната пролетарска литература след Великата октомврийска социалистическа революция. Това са основните линии в развитието на новата българска литература през половин век — по времето, когато работи Вазов. От гледище на нашето обществено-историческо развитие, това е също един решителен период, през който се проваля турската феодална подтиснически система и с освобождението от турското робство се извършва истински социален преврат, закрепва българската буржоазия и започва индустриализацията на страната на капиталистически основи, оформя се пролетариат и се създава социалистическото движение; буржоазията води първите си завоевателни войни, в резултат на които настъпва националната катастрофа през 1918 г.; българската работническа класа започва своя революционен възход и се разширява и засилва влиянието на Българската комунистическа партия.

Вазов е свидетел на всички тия големи обществено-политически предвижвания и събития и отчасти участник в тях. Неговата активност се проявява не толкова върху плоскостта на непосредната об-

[1] Доклад, четен на 4. VII. 1950 г. на Вазовата научна сесия, устроена от БАН.

ществена дейност, а преди всичко в областта на литературата, в която почти през целия тоя период той заема централно място или едно от централните места и с чието развитие и с чиито творци той е свързан най-тясно. Колко широко се е врастнала творческата дейност на Вазов в развитието на българската литература в протежение на половин век личи от тая най-бегла съпоставка: Вазов е съвременник на П. Р. Славейков, Л. Каравелов и Хр. Ботев, на Зах. Стоянов, Ал. Константинов, Т. Г. Влайков и Антон Страшимиров, на Дим. Благоев, Д. И. Полянов и Г. Кирков, на д-р К. Кръстев, Пенчо Славейков и П. К. Яворов, на Елин Пелин и Г. П. Стаматов, на Димчо Дебелянов и Н. Лилиев, на Георги Бакалов и Христо Смирненски... В зората на своето творческо развитие той чете с вълнение през 1864 г. повестта на В. Друмев „Ученик и благодетели“ във всеки нов брой на в „Съветник“, посещава през 70-те години Славейков в Цариград и се среща с Ботев в Румъния, а в заника на своя живот, на 18 февруари 1920 г., разговаря с проф. Ив. Д. Шишманов за новата книжка на сп. Везни на Гео Милев. От 1864 до 1920 г. нашата литература е извървяла огромен път на развитие и Вазов е живият свидетел и дейният участник и творец в това развитие. За да се очертае неговото изключително значение в историята на българската литература, необходимо е да се разкрият ония нови, трайни и значителни моменти, които Вазов внася в нея в продължение на своята дълга литературна дейност, да се посочат линиите на неговото идейно и творческо развитие; да се очертае неговият метод и огромното познавателно и възпитателно значение на творчеството му — естествено, в най-добрите, в положителните му прояви; да се изтъкне неговият голям принос за жанровото обогатяване и художественото издигане на нашата литература, а също тъй и в областта на българския книжовен език. Най-сетне трябва да се изясни оная дълбока връзка, която съществува между Вазовото литературно дело и нашето прогресивно-демократическо обществено развитие и която именно придава на това дело не само голяма национална стойност, но и особена актуалност в епохата на нашето социалистическо преустройство и развитие. Не случайно народнодемократична България устройва такова грандиозно честуване на великия народен поет и не случайно в тезисите на комитета по честуването стоят следните забележителни думи: „Вазовото творчество... е прекрасно средство за възпитанието на нашия народ и младежта на родолюбие, на дълбока вяра в силите и възможностите на народа, в духа на революционните традиции от Възраждането, в пламенна любов и преданост към великия руски народ — наш двоен освободител, против преклонението пред западната империалистическа култура, в духа на активна борба за защита на мира, против подпалвачите на нова война, в любов и уважение към труда, в любов към звучната българска реч, към родния език. Нашите писатели трябва постоянно да се учат от богатото наследство на Иван Вазов и от позициите на социалистическия реализъм да развиват и обогатяват дълбоко народното начало на Вазовото творчество“.

Ето, само когато се осветлят всички тия въпроси, може да се схване и види действителното място на Вазов в развитието на българската литература.

*

Вазов се оформя като писател през 70-те години на миналия век, в епохата на най-усилените борби на нашия народ за национално освобождение. Излязъл от средата на среднозаможната търговска класа, Вазов се възпитава „в идеологията на буржоазния демократизъм от тоя период и до края на живота си той му остава верен" („Тезиси"). Пробуждането на неговите литературни интереси започва още в ученическите му години — в Сопот, Калофер и Пловдив, под прякото въздействие на неговите учители — Партений Белчев, Съйков, Богдан Горанов и др. и особено под влияние на четивото, което Вазов жадно поглъща: „Царственик" на Хр. Павлович, „Горски пътник" на Раковски, стихотворенията на П. Р. Славейков, повестите на Друмев, някои френски романи. На 14-годишна възраст Вазов вече пише стихове — с наивно патриотическо съдържание. Истински поетически изблик той преживява през 1868—1870 г. в Сопот, след връщането си от Пловдив, но онова, което пише, има изключително сантиментално-любовен характер (по-голямата част влиза по-късно в сбирката „Майска китка"). Като оформен поет обаче Вазов израства през следващите години и то попадайки в съвършено друга, нова обстановка и изпитвайки три решаващи въздействия: на първо място — на национално-освободителната революционна идеология и особено на Ботевата поезия; на второ място — на руската реалистична литература и на трето място — на френската поезия в лицето на поетите Беранже и Юго с техния дребнобуржоазен демократизъм и либерализъм. Особено голямо значение имат първите две въздействия.

За първи път Вазов влиза в досег с революционната емиграция при първото си пребиваване в Румъния (1870—1872). Нейното въздействие все още не е силно върху него, при все че дори сътрудничи на Каравеловия вестник „Свобода". Там помества през 1871 г. стихотворението „Днес", в което, по повод на Френско-пруската война, посреща с радост падането на Наполеон III — „големият притеснител", „удушвачът на волността", „тиранският покровител", „гладникът за слава и за кръв", и призовава българите към революционно действие. Обаче основният тон на по-голямата част от Вазовите стихотворения е еволюционно-просветителски или личен. От тоя род са например стихотворенията „Вярата ми", осмяно от Ботев, и „Свещникът да свети", с тяхната наивна, необоснована с нищо вяра, че мрачните облаци над народа ще се пръснат едва ли не от само себе си, и реакционното предупреждение да не се предприемат никакви революционни действия, за да не се угаси свещникът, т. е. току-що основаната екзархия.

Решително нова насока взима поезията на Вазов през 1875—1876 г., когато той се включва в революционното движение и взима участие в подготовката на Априлското въстание. Още в Сопот той пише въстаническия химн „Боят настава, тупат сърца ни". Очевидно,

той е завладян от революционно-патриотическото въодушевение на народната маса, която широко участвува в подготовката на въстанието. Принуден да избяга в Румъния, Вазов в Браила и Букурещ попада в нажежената революционна атмосфера на емиграцията, запознава се и се сближава с нейните вождове, има срещи с Ботев, с когото се познава от по-рано, и с Каравелов, споделя бедняшката участ на хъшовете, участвува дейно в Централното благотворително общество — продължение на революционния комитет, преживява с дълбоко вълнение кървавия разгром на Априлското въстание, преминаването на Ботевата чета, надеждите в освободителната мисия на руския народ, вярата в близкото освобождение.

Тоя период има решително значение за идейното оформяне на Вазов и за цялото му по-нататъшно развитие изобщо. Той се приобщава с национално-освободителната идеология, без обаче да се издигне до социалната и утопично-социалистическа идеология на най-лявото крило на емиграцията, водено от Ботев. За прогресивното влияние на хъшовската среда той говори пред проф. Ив. Шишманов на 22. VI. 1916 г.: „Малък когато бях, бях много набожен. Но като заживях с хъшовете, вярата ми значително се разколеба. Тия хора бяха повече безверници“ (Ив. Д. Шишманов, Иван Вазов — спомени и документи, 1930, с. 105). Влиянието на Ботевата поезия върху него е явно и се оказва особено благотворно (спомнете си „Новонагласената гусла“ от Вазов и „До моето първо либе“ на Ботев). Вазов е познавал Ботевата поезия несъмнено и по-преди, но едва сега той изпитва нейното силно въздействие, още повече, че подвигът на Ботев го изпълня с искрен възторг и преклонение, както се вижда не само от негови по-късни спомени, но и от редица тогавашни стихотворения „Радецки“, „Подъл ли е българския народ“, „Бунтът“. Вазов застава на революционните позиции на национално-освободителната борба; неговата творческа работа получава силен тласък; в кратко време той написва три стихотворни сбирки, които издава последователно — „Пряпорец и гусла“, „Тъгите на България“, „Избавление“. През тоя период и в мирогледа и в творчеството на Вазов здраво укрепват възрожденският патриотизъм и хуманизъм, неговата дълбока любов към народа. Вазов особено дълбоко преживява събитията на Априлското въстание и национално-освободителната борба изобщо, изпълва се с безкрайна почит към техните герои. Техните образи оставят такава силна и трайна следа в съзнанието му, че той, както тогава, така и по-късно им посвещава най-хубавите си произведения, между които най-значително място заемат „Епопея на забравените“, „Немили-недраги“ и „Под игото“ — безсмъртни и ненадминати страници в творчеството на Вазов и в българската литература изобщо.

За идейно-творческото оформяне на Вазов и за неговия реалистичен метод има огромно значение и запознаването му с великата руска литература. Поради близостта на езика, тя е най-достъпната от големите европейски литератури, а безграничната почит, с която се ползува у нас всичко, свързано с Русия и с руския народ през тоя период и която почит Вазов е успял да изобрази прекрасно в редица свои произведения, й придава особено обаяние и привлекателна сила.

Красотата и богатството на руската поезия му разкрива пръв неговият учител в Сопот Партений Белчев, руски възпитаник. За него Вазов разказва: „Той беше поетическа природа: декламираше с чувство стихотворения от Державина, Ломоносова, Крилова, особено панславистките стихотворения на Хомякова... Тогава той се запалваше, махаше с ръка из въздуха с възторжен лик, със заискрели от вдъхновение черни очи. Ние пръв път слушахме руски стихове. Тяхната музика омайваше слуха ми и сърцето ми“ („Даскалите“). Много по-важно значение обаче за запознаването на Вазов с руската литература има престоят му в Калофер през 1865—1866 г. Тук той намира богата руска библиотека, подарена на училището от калоферци, живеещи в Русия. Как е ставало доставянето на руски книги за калоферската училищна библиотека, показват и обнародваните от Н. Трайков писма на калоферската община от 1867 год. (в Сборник „Христо Ботев“, 1949, с. 780—781), когато вероятно по указание на младия Ботев, току-що завърнал се от Русия, се искат книги от Чернишевски, Добролюбов, Некрасов и др. По времето на Вазов библиотеката притежава „многобройните томове от „Отечественныя записки“ със статии и съчинения от Белински, Лермонтова, Пушкина, Григоровича, Гончарова и др.“, които — по собственото му признание — Вазов поглъща с жадност. На проф. Ив. Д. Шишманов той съобщава: „Тая училищна библиотека игра голяма роля в моето развитие. Без нея аз нямаше да бъда нищо... Наистина, не разбирах всичко, но все пак доста бях научил от Партения Белчева в Сопот (по руски език), та не бях съвсем невежа в тоя език. И понеже не ходех почти никъде и постояно се ровех в библиотеката, цял нов мир се откри за мене. Нов вкус се развй така благодарение на руската литература. И днес още помня от тая епоха прекрасното стихотворение на Пушкина:

Для берегов отчизны дальной
ты покидала край чужой,
в час незабвенный, в час печальный
я долго плакал пред тобой...

То е пет куплета. Знам го цялото наизуст. Мога и днес да го рецитирам“ (Ив. Д. Шишманов, Иван Вазов — спомени и документи, 1930, с. 22—23).

Това първо сближаване на Вазов с руската литература има решително значение за неговото творческо развитие. С течение на времето той все повече разширява познанията си в областта на руската литература и не само става за целия си живот неин възторжен ценител, но и търпи нейното изключително благотворно влияние. Като ученик в Пловдив, по-късно в Румъния, след Освобождението в Свищов, Русе, Берковица и Пловдив, като емигрант в Русия и след завръщането до края на живота си той чете и следи руската литература и се учи непрекъснато от нейните велики творци. Той многократно говори за творческото влияние, което е изпитал от произведенията на Пушкин, Лермонтов, Некрасов, Шевченко. Обаче онова, което е най-важното, то е именно оня н о в в к у с, както Вазов се изразява, който той възпитава у себе си благодарение на руската

литература. Тоя нов вкус — това е дълбокият непрекъснат интерес към живота на народа, към съдбата на човека, към прогреса и реалистичния метод. Характеризирайки руската литература в пътеписния си очерк „Извън България“ (1891), Вазов подчертава: „Политическият и социалният строй в Русия породиха въпроси, на които литературата стана силен проводник в обществото. Един ред талантливи писатели станаха красноречиви защитници на свободата и свободолюбивите начала, които създадоха новата в руската литература либерална школа. Нейното влияние не беше безплодно. Тя постави задача на руската мисъл, разшири умствения кръгозор на руското общество и внесе в съзнанието му идеите за свободата, правдата и прогреса“. Запознаването отблизо с реалистичния метод на тая „либерална школа“, което става най-вече по време на Вазовото емигрантство в Русия (1887—1889), помага на Вазов да се взре по-дълбоко в българската действителност и да изобрази нейните социални противоречия особено през 90-те години, когато закрепналата българска буржоазия минава към създаване в бързи темпове на едрокапиталистически отношения. Тъкмо в периода след завръщането си от Русия Вазов написва ония произведения, в които неговият критически реализъм се проявява най-пълно и най-остро.

*

Първото, което трябва да отбележим като важен принос на Вазов в развитието на българската литература, е неговото разбиране за обществената служба на литературата и здравият му реалистичен метод. В това отношение неговото дело е непосредно свързано с делото на Каравелов и Ботев. През цялата си дълга творческа дейност Вазов остава верен на това разбиране, при все че, поради класовата си ограниченост, не винаги правилно го осъществява. В това отношение той не търпи никакви колебания, макар че живее в периода, когато у нас почват да се ширят и да се затвърждават редица антиреалистични школи, като индивидуализмът, символизмът и други буржоазни упадъчни течения. Вазов не само не се поддава на тяхното влияние, но и упорито, неотстъпно се бори срещу тях и защищава своите демократични разбирания за ролята на изкуството и реалистичния си метод. Най-важният момент от тая борба е рязкото му противопоставяне на антиреалистичната насока във възгледите и творчеството на индивидуалистите от кръга „Мисъл“.

Своите разбирания за изкуството Вазов формулира теоретически сравнително рядко, но той ги утвърждава преди всичко на практика в творческата си дейност. Още преди Освобождението в стихотворението „Новонагласената гусла“ Вазов заявява, че нагласява гуслата си „с по-нови струни“, поръсени от неговите сълзи, и нейният глас „този, който пъшка, ще го разбира, този, който плаче, ще го обича“. Няколко години по-късно в 1880 год. в стихотворението „Поет и вдъхновение“ отново подчертава обществената роля на поезията и близостта до народа и народния живот като нейно основно начало. Тия възгледи го ръководят и при оценката на българската литература в литературно-критичните бележки, които помества във вестник „Народний глас“ (1880—1885), сп. „Наука“ (1881—1883), сп. „Зора“

(1885) и другаде. Той не веднаж подчертава, че никога не е признавал принципа изкуството за изкуството. В 1920 г. пред проф. Шишманов отбелязва: „Аз никога не съм писал, само за да забавлявам. Принципът l'art pour l'art във всеки случай не е мой. Аз мисля — това съм ти го казвал и друг път —, че поетът е длъжен и да поучава. Това е неговата социална мисия“ (Ив. Вазов — спомени и документи, стр. 173—174). Вазов особено набляга на близостта между писателя и народа. В предговора към „Легенди при Царевец“ (1910) той пише, че „писателят трябва да бъде син на своя народ и на своето време“, че „с писането си да засегне която и да е струна от народната душа, да я направи да кънти от всяко негово чувство, радост и копнеж, той да бъде отзив на нейните. И за симпатията той ще срещне симпатия. Без това сродство между неговата душа и душата на народа, той ще остане чужд на последния, колкото и талант да е вложил в творението си“. И по-нататък: „Писателят, когато пише, трябва да знае какво пише и за кого пише, да помни, че той пише, за да бъде четен, разбран и оценен не от чужденци, а от българи. Така само може да остане самобитен и да влияе със словото си на широките народни маси. А да бъде ценен и обичан от своя народ — има ли по-завидна участ за един писател — бил той и с най-широкото честолюбие?“

От тия позиции Вазов преценява нашата литература от първото десетилетие на настоящия век, когато в нея проникват и се ширят антиреалистически, декадентски и антинародни течения. Това е преди всичко индивидуализмът на писателите около списание „Мисъл“ и символизмът — негова естествена рожба. В посочения предговор от 1910 год. Вазов пише: „Съвременната ни поезия не се стреми да говори на народната душа, тя се чужди от нея. Тя се развива из крива посока. Нашите млади поети, между които има и със силни дарования, в стремежа си, законен впрочем, за оригиналност, да дирят нови пътища и нови форми за мисълта си, откъснаха се от народната среда и запяха според нововремските навеи в западноевропейската литература. Зареяха се в областта на олимпийската отчужденост и индиферентизъм, оглъбиха се в самосъзерцание и скъсаха всяка връзка с окръжающия живот. Станаха символисти, индивидуалисти, декаденти, свръхчеловеци и не знам още какви. Поезия космополитична, студена, небългарска, нестоплена от живо човешко чувство, защото не е расла на българска почва, чужда на българския дух. Те забравиха правдивите думи на великия Белински: „Поезията на всеки народ е непосредствено изражение на неговото съзнание, тя е тясно свързана с живота на народа. В силата на това, поезията на всеки народ трябва да има национален характер и да не прилича на поезията на всеки друг народ“. Вазов продължава: „И онова, което е характерно у тоя род поезия, то е тъмнотата ѝ, старанието на мнозинството от представителите ѝ да пишат отвлечено, да забулят с нарочита мъгла на изразите мислите си или тяхната убогост, за да изглеждат дълбоки и по-малко понятни за читателите... И настана разрив между тия наши поети и народа и той ги не чете“.

Конкретно Вазов се обявява против литературната политика на д-р К. Кръстев: „Той отклони Пенча и други по-млади даровити

поети в лъжлива насока на някакво изкуство за изкуството и ги отчужди от истинското творчество, и от живота, и от народа" (в. Мир, 1912 г.). Той се противопоставя на упадъчната западноевропейска литература, която прониква у нас, както като четиво, така и в репертоара на Народния театър (вж. статиите във в. Ден от 1910 г. и в Развигор от 1921 г.). В 1921 г. той пише; „Имам само един укор да направя на Народния театър: защо той ни дава и пиеси като „Мъртвешки танц", „Адам, Ева и змията", „В ноктите на живота" и други подобни символични дивотии — извинете за изражението! Кому са нужни те? Кой разбира тия мъгливи шаради? Какво възпитателно облагородяюще влияние могат да упражнят те в сърцето и душата на българина? Защо се изтезава вниманието на зрителите, които си дават парите за друга духовна храна, отговаряща на развитието им и на нашите нравствени нужди? Защо се трепят с тях и силите на артистите, които се мъчат като дяволи да предадат живот на безжизнени и нелепи творения, родени от болнави въображения, жадни да поразят с нещо ново, чудато и страшно блазираната публика на запад? Нека си ги играят там. Нам не ни трябват. Нам е нужно нещо здраво, човешко, действително художествено" (Развигор, януари 1921 г.).

В последните години на живота си Вазов наблюдава пораженията, които прави в нашата поезия символизмът, и много пъти — било в печата, било в разговорите си с проф. Шишманов, се изказва рязко срещу символистическата поезия. В спомените си за К. Величков от 1910 год. той пише: „Величков не можеше без скръб да гледа на новото декадентско течение, чиято вълна започваше да залива нашата лирика. Нас ни възмущаваше това антихудожествено течение и безсмислието, което го характеризува, и мъглата, която затъмнява в него мисълта, когато я има, на поета". В 1919 г. Вазов казва за Шоу: „Не обичам и не разбирам Шоу. Въобще мразя всичко тъмно и парадоксално. Затова не обичам и символизма" (Ив. Д. Шишманов. с. 137). На 18 февруари 1920 г. преглежда последния брой на „Везни" и отбелязва: „Тия хора трябва да са луди, но какво съвършенство на формата" (Ив. Д. Шишманов, с. 167.) Говорейки за езика на символистите, той пише: „Техният модернизъм рано или късно ще изфиряса като всяко неестествено и фалшиво нещо, но езикът им ще остане скъпо достояние на бъдещите самобитни, не подражатели на Самена и Брюсова поети" (1919 г.). Отричайки по тоя начин всички отклонения от здравата реалистична насока, влиянията на западното упадъчно изкуство, отчуждеността на писателя от народа, откъсването му от заобикалящата го обществена действителност, Вазов се обръща със следния позив към българските писатели: „Млади поети, бъдете българи, синове на своя народ. Чувствувайте и пишете по български. Черпете вдъхновение не от чуждите души, а от българската, от богатата и здрава българска душа. И разкрийте ни я. осветлете я. Засявайте в девствената й почва, заедно с почитта към родното, и благородните семена на любов към доброто, към истината, към човека, и тя ще ви се отзове с благодарност" (Предговор към „Легенди при Царевец", 1910).

Ето как Вазов формулира своето отношение към литературата и делото на писателя. Оформил се идейно под решителното влияние на национално-революционната прогресивна, демократична идеология в навечерието на Освобождението, — както вече бе изтъкнато, споделящ разбиранията на революционната партия за обществената мисия на изкуството, изградил реалистичния си метод при благотворното въздействие на великата руска класическа литература, Вазов през целия си живот остава верен на това свое основно разбиране — и се бори решително за неговото утвърждаване, следва до края на живота една демократична линия. Това е една от първите и най-големите му заслуги в историята на българската литература. В тоя пункт той се сближава решително с нашата съвременност, с нашата съвременна демократична литература. Колко близки са до нас неговата борба срещу упадъчните влияния на западноевропейското реалистично изкуство, срещу „поезия космополитична, студена, небългарска, нестоплена от живо човешко чувство", неговият позив за литература, която да насажда „любов към доброто, към истината, към човека". Несъмнено, съществува съществена качествена разлика между нашата социалистическа естетика и естетиката на Вазов, но тяхната обща демократическа основа ги сближава и свързва. Оттук и актуалността на Вазовите литературни възгледи, поради което именно в тезисите на комитета по честването се подчертава дебело: „Нашите писатели трябва постоянно да се учат от богатото наследство на Иван Вазов и от позициите на социалистическия реализъм да развиват и обогатяват дълбоко народното начало на Вазовото творчество".

*

Втората важна особеност, която определя мястото на Вазов в развитието на българската литература, е неговият огромен принос за разработката на всички жанрове — от малката лирическа песен до романа и драмата. Той разработва и затвърждава всички литературни родове, създава забележителни — в някои отношения ненадминати — образци, проправя пътя на по-нататъшното развитие и на лириката, и на белетристиката, и на драмата, и на очерка. В това отношение Вазов се очертава като всестранен талант: само за десет години след Освобождението, с един почти невероятен изблик на творчески сили, той разработва всички жанрове и дава физиономия на българската литература — като литература цялостно развита, с високохудожествени образци във всички родове, с дълбоко национално по характера си съдържание, със забележително богатство и разнообразие във формите. Именно, за тия десетина години Вазов създава първокласни творения в лириката — като сбирките „Гусла" и „Поля и гори" с „Епопея на забравените", поеми като „Грамада" и „Загорка", разкази като „Хаджи Ахил", „Митрофан и Дормидолски", „Иде ли", „Кандидат за хамама" и др., повестите „Чичовци" и „Немили-недраги", романът „Под игото", очерци и пътеписи като „Един кът от Стара планина", „Извън България", „Великата рилска пустиня", „В недрата на Родопите", драмите „Руска" и „Хъшове". Когато говорим за Вазовия принос в разработката на литературните жанрове, ние не трябва да мислим тая разработка като формално,

откъснато само за себе си развитие. Нас ни интересува преди всичко съдържанието, което Вазов е вложил в тия литературни форми, и тъкмо значителността, важността на съдържанието, което е изразено с високо художествено майсторство, дава стойност на Вазовото дело.

Несъмнено, най-напред вниманието ни трябва да спре лириката. Вазов започва с лирика и до Освобождението печата изключително стихотворения; първите му белетристични творби „Неотдавна" и „Митрофан" се появяват в 1881 г. Вазовите наченки като лирик са свързани със сантиментално-любовната поезия и са повлияни от песните на П. Р. Славейков (особено от „Смесна китка") и някои френски поети (Парни). Обаче истински значителни произведения в периода до Освобождението Вазов създава в 1875—1878 г. — в годините на най-високо революционно и национално напрежение, когато социално-политическата и икономическа криза в Турската империя се изостря най-силно, широките народни маси се революционизират, начело на революционната партия в Румъния застава Ботев със своя ръководен вестник „Знаме", избухва Априлското въстание, последвано от нечувани турски зверства, Русия обявява война на Турция. През тоя период Вазов живее в кипежа на събитията, изцяло е погълнат от тях — непосредствено до избухването на Априлското въстание се намира в Сопот — близко до неговия център, а след това — в Букурещ, в средището на революционната емиграция. Дълбоко развълнуван и вдъхновен от великите събития, които преживява българският народ, той се намира в непрекъснато творческо напрежение и в къс период написва и издава трите стихотворни сбирки „Пряпорец и гусла", „Тъгите на България", „Избавление". В тях Вазов възпява „тъгите" и страданията на народа, революционно-патриотичната устременост на демократичната народна маса, героизма и драматичното напрежение на освободителната борба. В предговора към първата от тия сбирки „Пряпорец и гусла" (от 1876 г.) Вазов изразява своето отношение към големите събития и отзвука, който те намират в неговото творчество: „Великата драма, която се разиграва днес на възток, е едно събитие толкоз извънредно, щото очите на всичкия свят са втурачени към Балканския полуостров — театъра на тая кървава и отчаяна борба между цивилизацията и варварщината, между свободата и тиранията, между кръста и полумесеца.[1]

Всеки следува с внимание и интерес различните фази, които приима тя; всеки народ, според интересите си, които са преплетени в нея или според националните си възрения, много или малко се вълнува.

---

[1] Вазов и другаде подчертава това противопоставяне на кръста и полумесеца, на християнство и мохамеданство. То е свързано не само с неговия мироглед, но до известна степен е типичен похват на тактиката на революционната партия, когато трябва да се предизвика съчувствието на християнска Европа. Същото противопоставяне използува и Ботев в своето възвание до народите на Балканския полуостров, отправено до европейския печат при преминаването на четата му. Там се говори постоянно за „християнската българска нация", за „отзвук в сърцето на всеки християнин" за „поддръжката на християнските нации", за „безчестието на нашата вселенска черква", за фанатиците, „които ненавиждат и преследват християните", за „сраженията между кръста и полумесеца", за „светия кръст" и пр. (М. Димитров, Христо Ботев. Биография, София 1948, стр. 169—174).

Владетелите се безпокоят за бъдещето; дипломатите се потят; политиците буйно разискват; журналистите пишат; капиталистите се страхуват; деспотите се мръщат; поетите се вдъхновяват... И наистина, каква храна за духа в тия събития, какъв материал за въодушевлението, какъв простор за фантазията!...

От една страна гледаш милиони хора, цели народи, че вдигат светия пряпорец на свободата и проливат кръвта си на бойните полета за своето човешко право; от друга — милиони беззащитни оковани человеци, които пъшкат в тежкия хомот или мъченически гинат под неумолимия ятаган на една варварска, на една азиатска орда, която вътре в пет века още не е утолила бясната си жажда за християнска кръв; гледаш злочести жени, девойки и дечица, които се давят в кръвта си и се задушават в адските пламъци; слушаш техните отчаяни гласове и вопли, които стигат до небесата, но които не покъртват каменните души... Да, трагедия мрачна, трагедия действителна, но която ние не познаваме във всичкия й ужас, за която доста се писа, много ще се пише още и пак няма да се доизкаже и при спомена на която идущите поколения ще треперят!

Нашата българска муза в днешно време не може да бъде освен жаловита; а за дълго още тая жаловитост ще вее на нейните песни, защото за дълго няма още да заздравят раните на България...

Като заинтересуван в сегашните обстоятелства като българин, аз не съм бил чужд от впечатленията, от тия силни впечатления, които произвожда на всяко честно и чувствително сърце печалното състояние на нашето хубаво, но поробено отечество. Наедно с него съм страдал и въздишал, делил съм неговите горести и надежди, неговите злочестини.

... Аз съм пял усилните страдания на народа ни под жестокото му иго: тъй и благородния и велик подвиг негов за избавлението му от гнета на турчина—до прочутото събитие — минуването на Ботевата чета през Дунава".

Тоя цитат от предговора на „Пряпорец и гусла" разкрива идейно-политическата атмосфера, в която Вазов пише първите си значителни, с трайно въздействие поетически произведения, реакциите, които будят у него големите обществени събития, зараждането на творческите импулси и идейната насоченост на тяхната реализация. Ясно е, че Вазов застава на позициите на борещите се за освобождение народни маси и прогресивни кръгове на българския народ, без да достига обаче до яснотата и дълбочината на революционните дейци от типа на Ботев в класовия анализ и социалната оценка на събитията. Несъмнена е обаче неговата дълбока връзка с основната демократична маса на народа и тая връзка дава решителната насока на неговата поезия.

Тя намира израз в програмното стихотворение „Новонагласената гусла" (написано през септември 1875 год.) — програмно стихотворение към цялата лирика на Вазов изобщо. Поетът разкрива дълбокия прелом, който е настъпил у него — от певец на интимните си чувства и природните красоти, той се превръща в борец и изобличител на тирана и възвестител на свободни песни:

Ази до този ден младост минувах
в песни любовни, тихи, безгрижни,
с гусла в ръката радост бълнувах,
без да усещам ядове скришни.

Ази възпявах всичко, що кити
горе небето, долу земята,
слънцето, йоще месец, звездите,
златното утро, птички, цветята.

Ази възпявах мойте надежди,
мойте желанья лудешки, мили,
черните очи, витите вежди,
що са нас млади сявга пленили.
. . . . . .
Пеях пренесен! О, заслепленье!
Хвалех цветята, славех живота ...
А не поглеждах как около мене
моите братя влачат хомота!

Но каква полза — питам се веке, —
ако възтокът бил румен, ален?
Дали тегла ни по̀ щат са леки
и живота ни по-малко жален?

Що ни нас радва, ако земя ни
била прекрасна, райска природа,
кога я тъпчат диви тирани,
когато в нея няма свобода?

Изхождайки от това съзнание, поетът решително скъсва с дотогавашното си творчество („Да опустеят песни лъжливи!“) и нагласява гуслата си за нови песни — борчески и революционни песни, свързани със свободата на народа — песни свободни.

Вече въставам върху тирана!
Този в мен скритий пламен небесни,
който заглъхнал до днес остана,
трябва най-после навън да блесне.

Вазов решително се включва в революционно-борческата линия на народната литература, ръководена и създавана главно от Каравелов и Ботев. Той подхваща техните основни теми и една от тях — възпяването на революционно-освободителната борба, нейните безсмъртни герои и масовия героизъм на народа — издига като основна тема на цялата своя лирика, нюансира я, обогатява я, разнообразява я, придава ѝ бляскав и заразителен патос. Към тая тема трябва да се прибавят и други три, които намират ярък израз още в предосвобожденския период на творчеството му: изобличението на прогнилия морал и лицемерието на западната буржоазна цивилизация, любовта към руския народ, българската природа.

Революционното въодушевение на българския народ при подготовката на Априлското въстание и през време на самото въстание е предадено в стихотворенията „Пряпорец“, „Панагюрските въстаници“, „Свобода или смърт“ и др. Те са изпълнени с призивна устременост и отразяват готовността за решителна борба срещу турската

тирания. Вазов е изразил един нов момент в съзнанието на народа, когато открито отхвърля робството и не само е решен да извоюва свободата с оръжие в ръка, но и е започнал въоръжената борба:

Боят настава, тупат сърца ни,
ето ги близо наште душмани.
Кураж, дружина вярна, сговорна,
ний не сме веке рая покорна!

Нека с тоз удар врага да смажем,
нека му гордо, братя, докажем,
че сме строшили мръсни окови,
че сме свободни, а не робове.

В самата борба Вазов възпява, както смелостта на отделните борци и водачи, така и масовия героизъм на народа. Няколко пъти той се спира на образа на Ботев („Радецки", „Подъл ли е българския народ?", „Бунтът"), към когото поетът храни възхищение и възторжено преклонение, което личи дори от изрази като: „О, Ботев храбри, душа велика"; „в борба живя с мрака, със злото и тирана, и пак в борба загина под пряпореца свой". Вазов изразява възторга си от делото на Хаджи Димитър, Каблешков, Волов, Бенковски, също от доброволците — участници в сръбско-турската война (особено от героизма им, проявен при Гредетин). Стихотворението „Бунтът", посветено на Априлското въстание и неговите борци, се сближава по патос и изображение с „Епопея на забравените", на която то е първото предзнаменование.

Разгромът на въстанието изпълва поета с дълбоко съчувствие към жертвите и страданията на народа. Той рисува редица ярки картини на турските жестокости. Състраданието и болката обаче не водят до отчаяние: през жертвите и пролятата кръв прозира светлата бъдеща свобода на народа. Поетът е възмутен само от едно: от безстрастието и равнодушието на християнска Европа, нещо повече — от подкрепата, която тя дава на тираните и кървавите престъпници. В тоя период Вазов написва няколко пламенни стихотворения, в които остро разобличава позициите на европейските правителства, фалша и лицемерието на западния капиталистически свят. Още в стихотворението „Свобода или смърт" (от май 1876 год.), Вазов подчертава безучастността на Европа — естествено, буржоазно-капиталистическа и империалистическа Европа, която е решена да запази мира с турците на всяка цена — с цената на изобилно пролятата кръв на българския народ. Във „Векът" тая позиция е разобличена остро и смело:

Млъкнете вие, бедни хвалители на века,
във който назовахте свободен человека:
млъкнете с вашта правда, свобода и прогрес,
безумия, с които глушихте ни до днес!
Със нас се не ругайте! От срам се зачервете,
защо тоз век нищожен велик го вий зовете?

Наблюдавайки безучастието на Европа, поетът идва до заключението:

Взех да мисля вече, че принципи човешки,
не са освен досадни измислици глупешки,
че правда, братство, обич — едни са басни тук,
че думата свобода е само празен звук,
че милостта е глупост, че господ е металът,
кому се всички кланят, боят и свещи палят,
че злото се не махва чрез никакъв способ,
че силний все тиран е и слабий все е роб;
че таз цивилизацья, че това християнство,
не са освен измама, лъжа и шарлатанство.

Вазов остро разобличава ролята на черквата в лицето на „ватиканский идол, чудовищний Рим-папа, съюзник на корана"; прави ярка изобличителна характеристика на представителите на империалистическа Европа от рода на английския министър-председател Дизраели, английския посланик в Цариград Елиот, английския консул в Одрин Блънт — всички защитници на турската тирания и морални отговорници за извършените насилия и зверства над българското население. С тия стихотворения Вазов дава блестящи образци на актуално-политическа лирика. За своето време те изиграват важна обществена роля — като изобличения на фалшива капиталистическа Европа; остротата на разобличението те са запазили и до днес, когато милиони честни хора в света отново се опълчват срещу западноевропейските империалисти — подпалвачи на нови войни. Няма да бъде пресилено, ако отбележа, че нашите съвременни поети могат много да научат от политическата лирика на Вазов, от нейната страстност и целеустременост, от нейната разобличителна сила и сатирична острота.

В противовес на бездушието на империалистическия запад към съдбата на поробените Вазов поставя дълбокото, искреното съчувствие и реалната помощ на великия руски народ. Стихотворенията „Русия", „Разходка до Баняса", „Здравствуйте, братушки", „Погребените солдати", „Голгота" и редица други, които Вазов написва през този период, разкриват надеждите, които нашият народ възлага за своето освобождение на руските братя, дълбоката обич, която храни към руския народ, радостта, с която посреща освободителната руска армия, възхищението от героизма на руския войник, трепета пред славата на руското оръжие. Аз няма да се спирам на тоя извънредно важен момент в лириката на Вазов, защото той е предмет на специален доклад (докладът на др. Людмил Стоянов), но не мога да не подчертая дълбокото лирическо чувство, искреното вълнение, с което е предадена обичта към руския народ, силата на художественото майсторство, което осигурява на тия стихотворения максимална въздействена сила. За Вазов името Русия е „свято, родно, мило", „то в мрака бива нам светило, надежда — в нашите злини". В последната част на стихотворението „Русия" той прави най-силната и дълбоко вълнуваща характеристика на великата славянска страна в нашата поезия:

Затуй си ти прочута, славна
и друга нямаш с тебе равна;
затуй обхващащ полусвет —
царства, народи, океани,

и нямаш изглед, край и чет;
затуй те бог до днес отбрани
от толкова беди, душмани;
затуй можа да съкрушиш
Мамая Хан и Бонапарта,
затуй врага си ти страшиш,
кога те гледа и на карта,
затуй зовеш се ти Света,
затуй те любим кат баща
и чакаме като месия:
затуй си ти Русия!

Тия стихове, написани през ноември 1876 г., след кървавото потушаване на Априлското въстание и в навечерието на освободителната война, действително отразяват надеждите на нашия народ и неговото безкрайно преклонение пред великата славянска страна. Обаче при по-подробен анализ на Вазовите стихотворения, посветени на Русия, несъмнено трябва да се държи сметка за идейната слабост, проявена от Вазов при уеднаквяващата оценка, която дава на всички обществени сили в Русия в отношението им към поробения български народ: за него на еднаква позиция стоят „и мужика прост и князът"; оттук и редица оди, които посвещава на монарха. Важното обаче е, че зад всичко това той в последна сметка вижда като основен двигател благородството на великия руски народ. Стихотворенията, посветени на Русия, са свързани с радостните надежди за освобождение, с възторга от освободителния поход на руската армия, с радостта от придобитата свобода — оттук и техният заразяващ и мощен оптимизъм.

Ясно е, че Вазов отразява в своята лирика преди Освобождението основните прояви в българската действителност през тоя период. Той се прониква дълбоко от необходимостта да стои близо до народа, да взима дейно участие в неговите борби и стремежи и с творчеството си да помогне за бързото разрешаване на обществено-историческите задачи, които стоят пред българския народ. Вазов отразява страданията и революционния устрем на народа, вижда прогресивните тенденции на развитието на живота, живее с тежненията на широките народни маси, изразява техните основни интереси. Така неговото творчество придобива дълбоко народен характер. Той изразява борческо-демократичната, патриотична и хуманистична идеология на Възраждането.

Влиянието на тая идеология е толкова дълбоко, че тя определя и основната линия на поетическото творчество на Вазов след Освобождението. Израснал и оформил се през епохата на Възраждането, усвоил нейните демократично-хуманистични идеали, Вазов се озовава до голяма степен в положение на конфликт с общественото развитие след Освобождението — с моралното разтление на управляващите политически партии, с бясната партизанщина, с егоизма, с бруталността на капиталистическата буржоазия, с бездушието и кариеризма на бюрократизиралата се интелигенция. На тая действителност той противопоставя идеалите на Възраждането, светлите образи на възрожденските дейци, революционния и хуманистичен патос на възрожденската епоха. Така се явява „Епопея на забравените" — най-високото постижение в поетическото му творчество.

Във възторжени химни, изпълнени с патос и емоционална сила, с ярка идейна насоченост Вазов възпява дейците от Възраждането, сочи техния героизъм и дълбок патриотизъм, силата на характерите им, величието на подвига, издига ги като велики примери на любов към народа, свободата и светлите идеали на човечеството. Той започва с Паисий, минава през делото на братя Миладинови и Раковски, за да стигне до революционния кипеж по времето на Левски, Априлското въстание, подвига на Шипка и освободителната мисия на руската армия. Рисувайки личния и колективен героизъм, Вазов предава революционния патос на борците за свободата. В голямата борба на роби и подтисници неговите симпатии са изцяло и решително на страната на първите. Той изобличава с остри думи тиранията и възторжено възпява свободата и нейните борци. Неговият изобличителен патос стига своята най-висока точка, когато разкрива предателството на поп Кръстьо — „тоя мръсен червяк, тоя низък роб, тоз позор на бога, туй петно на храма", „тоз човек безстиден със низко чело, пратен на земята не се знай защо, тоз издайник грозен", „на кого устата, пълни с яд и злост, изрекоха подло: „Хванете тогоз!", на кого ръката не благослови, а издайство свърши" и „чието име не ще спомена от страх мойта песен да не оскверна, и кого родила една майка луда, който равен в ада има само Юда"... Колко високо като прогресивен ум се е издигнал Вазов в тоя момент и изобщо в цялата „Епопея на забравените" личи от съпоставката с периода на монархо-фашизма у нас, когато се направиха неимоверно големи усилия — в редица статии, сказки и дори отделни книги — да се прикрие предателството на поп Кръстьо, да се фалшифицира историята, за да се спасява престижът на черквата и духовенството. Вазов обаче не се поколеба да каже истината и я каза с думи силни, удрящи като камшик.

Вазов вярва дълбоко в светлите сили, демократичните идеали, които ръководят развитието на човечеството. Вярва в неговия прогрес, вярва в „истината вечна, вечно що живей", вярва в искрата на Прометея, в кладата на Хус: „царете, тълпата, мръсните тирани" никога не могат да ги задушат и унищожат. За него истинската вяра не е вярата в оня бог, който наблюдава сечта и погрома на храма на Перущица „тих, невъзмутим"; оня бог, който дава дързост на фанариотските духовници да се прекръстят и да пратят отрова на братя Миладинови. По-високо от религията и от подчинението на черквата стои дългът към страдащия и подтиснатия народ. Затова Левски напуска килията и се хвърля в борбата, за да даде живота си за своя ближен, за своя брат, за човека. Ясно е тук влиянието на демократичната идеология на революционната партия и на идеите на френската просветителска философия от XVIII век.

Смъртта в името на свободата, за интересите на народа, издига загиващите на непостижима нравствена висота. Бесилката, на която увисва Левски, не е позорна, а славна. Едва ли може да се намери в нашата поезия друга творба, в която да се възпява с такъв възторжен и същевременно изобличителен патос смъртта на бесилката:

О, бесило славно!
По срам и по блясък ти си с кръста равно!
Под теб ний видяхме, уви, да висят
много скъпи жертви и да се тресят,
и вятърът южни с тях да си играе,
и тиранът весел с тях да се ругае.
О, бесило славно! Теб те освети
смъртта на геройте. Свещено си ти.
Ти белег си страшен и знак за свобода,
за коя под тебе гинеше народа,
и лъвът, и храбрий; и смъртта до днес
под тебе, бесило, правеше ни чест.
Защото подлецът, шпионът, мръсникът
в ония дни мрачни, що „робство" се викат,
умираха мирни на свойто легло,
с продадена съвест, с позор на чело,
и смъртта на тебе, о бесилко свята,
бе не срам, а слава нова на земята
и връх от където виждаше духът
към безсмъртието по-прекия път!

Това издигане на смъртта в името на свободата е един от най-внушителните и силно въздействуващи моменти в „Епопея на забравените".

Трябва да се отбележи още нещо: възхвалявайки делото на борците за свобода, Вазов не се задоволява да го постави само в национални рамки, но потърсва и по-широк мащаб, за да изтъкне неговото величие: сравнява го с подвига на Прага и Сарагоса, Картаген и Спарта, извиква образите на Прометей и Хус и т. н., издига го до проява с общочовешка значимост. По тоя начин Вазов свързва българската революционно-освободителна борба през Възраждането с великите прогресивни традиции и борби на цялото човечество.

Застанал на такава идейна висота, естествено е Вазов да се отвърне от онова, което наблюдава в нашия обществен живот след Освобождението. Той не само наблюдава и отбелязва, но и рязко изобличава моралното падение, егоизма, фалша, кариеризма, партизанщината, липсата на високи идеали, грубия материализъм на достигналата господство буржоазия. Това основно отношение към обществената действителност е отразено почти във всичките му стихотворни сбирки — „Гусла" (1881), „Поля и гори" (1884), „Звукове" (1893), „Скитнишки песни" (1899), „Под нашето небе" (1900) и др. Още в стихотворението „На детето" (писано в Берковица 1880 г.), с което се открива сбирката „Гусла", Вазов нахвърля нерадостната картина на нашата действителност. По-нататък той посочва апатията, която пречи на прогреса („Апатията"), застоя и убийствения мраз („Линее нашто поколение"); тържеството на лъжата, триумфа на насилието, победата на низостта („Борецу"); тежкия живот на бедните планинци („Планинци"), бедствието и нищетата на българското село („Елате ни вижте!"), грубия практицизъм и подлостта, хамелеонството и безгръбначността, ретроградността и лицемерието в сатирите „Практическият человек", „Средство да нямаш врагове", „Прогресист", „Паякът" и др. В „Сантиментална разходка по Европа" и „Епитафия" неговият поглед надхвърля границите на страната, за да

разкрие лицемерната и подла политика на западноевропейските държави. Неговите стрели особено са насочени срещу английския империализъм:

Той от вси народи получава дан.
Бомбай, Суец, Малта, Гибралтар, Канада
са верига яка, с коя света влада.
Неговият идол, от край и до днес,
носи страшно име: х л а д н и й и н т е р е с.
Ирландия бедна, Индия богата
на тоз идол тежък пъшкат под нозата.
А там — в един ъгъл стои дипломат
и пише романи. Той ми е познат.
Неговата слава далеч се е чула;
потомък на Юда, брат на Велзевула,
на злината гений, на лъжата жрец,
граф и лорд английски, изверг и подлец,
и комуто ние от сред Румелия
пращаме му свойта вечна проклетия.

При смъртта на същия лорд Биконсфилд (Дизраели) Вазов написва следната епитафия:

Лорд Биконсфилд умря,
изчезна в тъмний мрак,
и всичко честно се засмя
от Лондра до Батак.

В тая „Сантиментална разходка", преминавайки през Русия, Вазов отново изразява голямата си обич към руския народ:

На туй царство днес е Петербург вратата,
де животът блика, хълта светлината:
Москва му е пъпът, центърът — далек,
де всякой вик стига и намира ек,
дето старий Кремъл, паметник свещенни,
в чийто зид разби се Бонапарт надменни,
завет велик пази под гордий си свод.
Там се чува пулсът на руский народ.
Кога тя й готова, всичко е готово,
там се произнесе в е л и к о т о с л о в о.

Какво противопоставя Вазов на мрачната картина на нашия следосвобожденски обществен живот? В своята критика на действителността той не достига до коренно отричане устоите на буржоазния свят, затова и не може да му противопостави идеалът за един нов, из основи, социално реформиран строй. Вазов се движи главно в границите на своята демократична и хуманистична възрожденска идеология. Той издига в култ с к о р о м н и т е и д е а л и — дългът, трудът, любовта, честта („Скромни идеали"); честта, правдата и свободата, към които зове младежта („Чест, правда и свобода"); вярата в светлия утрешен ден, твърдостта в тежката борба, смелия устрем напред („Борецу", „Напред"); дълбокия, затрогващ стремеж на хората от народа към образование и наука („Размишления в колата", „Чети, говедарче"); трудът на честния работник,

на мълчаливия герой, който ни храни с потта си; трудът не само на интелектуалеца, на художника и певеца, но благородния физически труд на хилядите прости, обикновени хора — труда на сечивото, ралото и чука; труда на орача, който „над браздите в пот плава“ и пред когото трябва да снемем шапка („Пред гумното“, „Трудът“, „Пред орача“). Към своите сънародници Вазов се обръща с един призив, който за него е най-важният: да работим! („Нивата“, „Да работим“).

Да работим! Тази славна дума
нека екне кат камбанен звън,
нека стряска къщата и друма,
нека стресне спящий тежък сън.

Да работим! Нека дигнем знаме
с тая дума и вървим напред.
Труд! Спасеньето от робство там е,
идеал е той на новий свет.

Тия с к р о м н и, всекидневни идеали Вазов открива преди всичко у хората от народа. Оттук и редицата образи, които той възсъздава в лириката си с голяма топлота и дълбока симпатия, като орача („Пред гумното“, „Нивата“, „Пред орача“), планинците („Планинци“), говедарчето („Чети, говедарче“), малкото момче от Батак („От Батак съм, чичо, знаеш ли Батак“) и особено селянина от „Размишления в колата“. Образът тук е нарисуван със забележителна простота и икономия на средствата, но живо, непосредно, вълнуващо, като в него са вложени и дълбокият стремеж на народа към просвета, и ненавистта към селския чорбаджия и обскурантизма на селския поп, който проповядвал на селяните, че „в учений дявол влязвал, пò е харно да сме прости“; и затрогващата обич на майката и бащата към сина. Това прекрасно стихотворение започва непосредно и просто:

Хладно, зима. Ветровете
сняг по пътя сипят вече.
Сивчо, Кривчо! Дя, теглете,
че градът не е далече.
Там ще вземем наший Яка:
разпус пише ни, че има,
майка му дома го чака,
Коледа ще минем трима.

Също така просто и непосредно по-нататък бащата обосновава необходимостта от просвета и наука, противопоставяйки се на думите на селския поп:

Не е право, не е право,
има нещо в тая книга,
тя върти света наздраво,
тя струпаля, тя повдига.
С едно рало и волове,
видях, царства не се грабят;
времена дойдоха нови,
и човеци нови трябат,

Мина робство, неволия,
но да спим и то не струва;
простият и в слободия
пак е сляп и пак робува.
Едно време бе парата,
тя ум даваше за двама,
а днес питат във главата
какво има, какво няма.

Колко добре Вазов е познавал народа, за да може с такова умение да изрази неговия дълбок стремеж към просвета, и колко е близък той на нашето време, когато рисува с такава искрена любов и симпатия обикновените, прости хора, когато така умело обосновава необходимостта от наука и образование.

Неговият демократизъм и хуманизъм прозвучават още по-силно в редица стихотворения, които посвещава на великия, непрекъснатия, непобедимия ход на прогреса и свободата („Не се гаси туй, що не гасне“, „Великата мисъл“, „Керванът“, „Към свободата“ и др.). Вазов изразява дълбоката си вяра в победата на прогреса:

Тирани, всуе се морите!
Не се гаси туй, що не гасне!
Лучата, що я днес гасите,
тя на вулкан ще да порастне.

Нищо на тоя свят не е вечно — нито тиранията, нито престолите и царщините, — само светлината. Тя не може никога да бъде унищожена.

Във мрачен гроб хвърлете нея —
тя повеч блясък ще да пръсне,
убийте я във Прометея —
тя във Волтера ще възкръсне.

И ако слънцето изчезне
от тия небеса приветни,
то някой в ада ще да слезне,
главня да вземе — да ни светне!

Освен светлината, Вазов издига в култ свободата. Той пише през май 1883 г. следните смели и силни думи в стихотворението „Към свободата“:

Пред твоя пряпорец короните
бледнеят, люшка се светът;
ти раждаш генийте, Дантоните
що бутат тронове и мрът.

Ти даваш вяра, мощ на робите,
ти пълниш целий свят с борба,
полята с кръв и с кости гробите,
и вдигаш мъртвите с тръба.

С демократичния патос и борчески устрем на тия стихотворения са се възпитавали у нас цели поколения; не малко пъти те

са служили за подкрепа и вдъхновение на нашата работническа класа и на хилядите антифашистки борци срещу мракобесието и тиранията в нашата страна. Вазовата поезия в тия случаи е играла действително важна обществена роля.

Той възпява още един от скромните идеали: патриотизмът, любовта към народа и родината. Още преди Освобождението той заявява („Де е България?“):

Дето ази и да трая —
за теб мисля и горя,
в теб родих се и желая
в теб свободен да умра.

Далече от България (през 1888 г. в Одеса) поетът копнее за родината — в чужбина той се чувствува ненужен; смисълът на неговия живот е единствено работата в родината („В изгнание“). В „Под нашето небе“ той заявява:

Сърце ми знай да тупа и копней
над всяка скръб и звукове да лей,
и всяка струна в него закънти,
щом някой външен стон удари я;
но то най-страстно чувствува, тупти
с сърцето на България.

Любовта към родината се проявява в живия интерес на Вазов към своята съвременност, към съдбата на народа, към неговото минало, в култа към борците за свобода, в преклонението пред неговия труд. Патриотизмът му обаче има и един друг израз — любовта към родната земя и нейната природа. Може смело да се каже, че Вазов пръв разгръща в българската лирика широко и всеобхватно мотива за природата. Всичките му сбирки, особено „Поля и гори“, „Звукове“, „Скитнишки песни“, „Какво ми пее планината“, „Люлека ми замириса“, са изпълнени със стихотворения, посветени на природата. Тия творби обаче не са някакви абстрактни съзерцания, откъснати от живота и съдбата на човека. За Вазов природата е свързана със съдбата на народа, с неговото минало, с неговото настояще, с неговия труд. Изкачил се на Ком (1880 г.), пред погледа му възкръсват редица картини от близкото и далечно минало. Пътувайки по „райските долини“, той вижда труда на народа, крепките мишци, простите сърца, „школа красиви, бръмнали от деца“ („По райските долини“). В химна „Към природата“ той не само възпява природната красота, но и поставя въпроса за съдбата на човека. Възхищавайки се от прекрасните изгледи, които разкриват Родопите, Вазов не може да не си спомни за Батак, баташките клането и борбата за свобода. Скитайки из Стара планина, той описва с възторг красотата на планината, но същевременно тъкмо тук се среща с бедните планинци, опознава тежкия живот на селяните, вижда поразителната социална неправда (в сбирката „Скитнишки песни“).

За Вазов природата има силата да въздействува благотворно на неговия творчески труд; природата го обновява, вдъхва му нови сили, вдъхновява го за ново творчество и за нова обществена борба.

Онова, което обаче специално трябва да се подчертае, то е неговото умение да види, да почувствува и да разкрие красотата на българската природа и своя възторг и обичта си към нея да предаде на читателя. Българската природа и досега не е намерила по-вдъхновен и възторжен певец и поклонник.

Когато говорим за патриотизма на Вазов и неговото значение като народен поет, не можем да изоставим въпроса за неговата военна великобългарска и шовинистическа лирика. Българската буржоазия и монархо-фашизмът у нас използуваха тъкмо тия творби за целите на своето класово господство и върху тях изграждаха „патриотизма" на Вазов. „Националистическите елементи в творчеството на Иван Вазов, особено в периода 1912—1919 г., с които той плати данък на своите неоформени политически възгледи, бяха подхванати и раздути от буржоазно-фашистката и царедворска клика за целите на великобългарската пропаганда" („Тезиси по честването"). Поради своя ограничен политически мироглед, изграден върху буржоазния демократизъм, Вазов не успя да се ориентира правилно в развитието на нашата буржоазно-капиталистическа действителност, не можа да схване ролята на работническата класа, нейните освободителни борби и перспективите на социалистическото движение и той му остана не само чужд, но и в редица моменти бе настроен враждебно към него. Все по същите причини той не долови буржоазно-класовия характер на войните между 1912—1918 г., вярвайки, че се осъществяват „национални идеали", и помагайки обективно със своята ярка националистическа, великобългарска поезия за затвърждаване господството и реализиране на хищническите завоевателно-експлоататорски интереси на българската буржоазия. Трябва да се отбележи, че Вазов и тук не стигна до крайните шовинистични изстъпления на редица свои съвременници, че в неговата военна лирика не веднаж проблясват ноти на хуманизъм и антимилитаризъм (спомнете си още в сбирката му „Сливница" стихотворения като „В окопа", или по-късно „Четвъртата годишнина на Сливница"). В края на живота си той не веднаж пред проф. Ив. Д. Шишманов проклина военната си лирика (Иван Вазов — спомени и документи, с. 128, 137) и се връща в сбирката „Люлека ми замириса" към спомените от своето детинство и младост, към природата и своя личен живот. Когато днес преценяваме лириката на Вазов от военния период, не можем да не отбележим нейния шовинистичен и реакционен характер, неспособността на поета да види — особено през Световната война — отрицателното отношение на широките народни маси към военните авантюри на българската буржоазия и българския монархизъм, фалшивото възпяване на „ентусиазма" и „възторга" на народа. Но поставени тия военни творби в рамката на целокупното лирическо творчество на Вазов, ние виждаме, че те представят само едно отклонение от неговата основна демократична линия, че те са нетипични, второстепенни, странични моменти в неговото творчество и само упоритото им раздухване от буржоазията е правило от тях капитал. В нашата оценка на Вазовото дело те не могат да играят решаваща роля.

Очевидно, че с казаното дотук не се изчерпва цялото тематично богатство и разнообразие на Вазовото лирично творчество. Аз

се спрях само на най-същественото и най-важното — онова, което представя съществен момент в развоя на българската лирика и нейно трайно идейно-художествено завоевание. За да се очертае по-пълно големият принос на Вазов тук, трябва да бъдат споменати и неговите лироепични поеми като „Грамада", „Загорка", „Видул", „Моята съседка Гмитра", „Зихра", „В царството на самодивите" и др. Той затвърждава тоя поетичен жанр у нас, а в някои от поемите си (особено „Грамада" и „Загорка") дава ярко изображение на народния бит, на класовите отношения и освободителните борби в навечерието на Освобождението. Приносът на Вазов в развитието на българската лирика няма да бъде достатъчно осветлен, ако не се изтъкне и неговата заслуга в усъвършенствуване на стиха и особено онова необикновено, непостигнато от никого другиго от нашите поети, разнообразие и богатство, което той внася в метриката и строфиката.

*

Втората област, в която Вазов прави съществен и важен принос за развитието на българската литература, е белетристиката. Интересът му към художествената проза и белетристиката се явява след Освобожденито — за първи път в 1881 год. и е до голяма степен свързан със задълженията му като редактор на сп. Наука в Пловдив. От тоя момент нататък той насочва голяма част от вниманието си в областта на белетристиката и създава редица разкази, повести и романи („Повести и разкази", т. I—III 1891—1893; „Драски и шарки", част I—II, 1893—1895; „Видено и чуто", 1901; „Пъстър свят", 1902; „Утро в Банки", 1905; „Под игото", 1889—1890; „Нова земя," 1896; „Казаларската царица", 1903; „Светослав Тертер", 1907; „Иван Александър", 1907 г.). Те рисуват най-крупните събития и промени в обществено-историческото развитие на България в навечерието на Освобождението и първите десетилетия след него и имат огромно познавателно значение. Първата група произведения, на които трябва да се спрем, са онния, които рисуват патриархалните нрави и отношения на нашето провинциално общество преди Освобождението. Освен спомените и очерките (като „При Ивана Гърбата", „Неотдавна", „Даскалите" и др.), тук трябва да поставим преди всичко големия разказ „Хаджи Ахил" (1882) и повестта „Чичовци" (1884). Още в тия две творби се набелязват някои от най-важните черти на Вазов повествователя и белетриста: неговият реализъм, основан, на вярно наблюдение и здраво познаване на живота, неговият интерес към хората от народа, неговото забележително чувство за хумор. Вазов търси своите теми в действителността и оттам извлича героите си. И за двете произведения Вазов отбелязва, че зад героите се крият действителни лица: „Хаджи Ахил в действителност се казваше Хаджи Христо (Лилко) Славчов. Такъв беше, какъвто съм го описал". А за „Чичовци": „Не знам как съм имал кураж да осмея толкова свои съграждани в тая хумореска", защото действуващите лица са „живи типове, които всеки можеше да познае по онова време" (Ив. Д. Шишманов, стр. 236, 237). В „Хаджи Ахил" и „Чичовци" Вазов показва голямата си наблюдателност, портретното

си изкуство, умението да разказва увлекателно и интересно. В личността на Хаджи Ахил той е насочил погледа си към неговата забележителна смелост в изобличението на чорбаджиите и богатите в провинциалното градче — черта, с която Хаджи Ахил престава да бъде само провинциален оригинал — неговият образ придобива по-широко обществено значение.

Обаче животът преди Освобождението спира вниманието на Вазов преди всичко с революционно-освободителните борби на народа. Те са изобразени най-добре в „Немили-недраги", „Под игото" и няколко отделни разказа. Между последните трябва да бъдат отбелязани разказите, посветени на Левски („Из кривините", „Апостолът в премеждие", „Най-чистият път"). В тях образът на великия апостол на свободата е нарисуван с дълбока симпатия и искрено преклонение; с особена сила са подчертани безстрашието, самообладанието, героизмът и душевното благородство на Левски. Епизод от революционното движение е нарисуван в разказа „Една българка". Тук е даден образът на простата, обикновена жена от народа, която в своето желание да спаси ранения Ботев четник, се ръководи не само от милосърдие, но от дълбокото съзнание, че делото на борбата е дело право, народно, свято. В нашата белетристика няма по-силен образ на българската жена от периода на революционно-освободителната борба — образ, който въплъщава патоса на възрожденския патриотизъм и хуманизъм.

Широка картина обаче на освободителната борба Вазов дава в повестта „Немили-недраги" и романа „Под игото". Тия две произведения представят най-високия връх във Вазовата белетристика, а в развитието на българската литература през разглежданата епоха те са изключително постижение и в много отношения не са надминати и до днес. В тях реалистичният метод на Вазов достига най-пълния си израз; но тук реализмът е съчетан с прогресивна, революционна романтика, която писателят открива в изобразената действителност и която отразява неговото възторжено отношение към изобразените героични лица и събития. Следователно тия две произведения имат не само огромно познавателно, но и действено-възпитателно значение, което те не са загубили и до днес. Написана въз основа на лични преживявания и наблюдения, на непосредно познаване на действителността, повестта „Немили-недраги" представя най-доброто изображение, което има в нашата литература на живота на българската революционна емиграция в навечерието на Освобождението. Чрез образите на хъшовете Вазов е възсъздал революционната атмосфера на предосвободителната епоха, с нейната борческа устременост, с високия й идеен подем, с нейния чист патриотизъм и идеализъм, с нейния устрем към политическа свобода и социална правда. В тая творба Вазов е дал израз на своето дълбоко съчувствие към всички бездомни, отхвърлени, измъчени, но възторжени и смели борци за по-добър и по-щастлив живот, и е обкръжила подвига им с искрена почит и преклонение. В изображението на отделните лица, включително и образа на Левски, писателят показва своето високо художествено майсторство.

Картината в романа „Под игото“ е по-широка, изображението е построено върху значително по-широк план, галерията от образи е извънредно богата и разностранна. Романът обединява трите основни момента в изображението на българската действителност преди Освобождението, намерили поотделно израз в другите произведения на Вазов, а именно: всекидневния бит, провинциалните нрави и отношения (както и в „Чичовци“ и другаде); основните социално-класови отношения (демократичната народна маса — селяни, дребни еснафи, средни търговци и занаятчии, народна интелигенция — се противопоставя на консервативната и туркофилска чорбаджийска класа в лицето на чорбаджи Йордан Диамандиев, Стефчовци и т. н.); най-сетне освободителната борба с нейната революционна устременост и напрегнатост, с народния революционно-освободителен ентусиазъм (Вазов го нарича „пиянство на един народ“), с дълбокия патриотизъм, решителност в борбата и готовност за жертви. Последният, третият момент намира най-широко отражение в романа. Вазов правилно е схванал, че той именно характеризира епохата най-ярко, той е най-типичната, най-характерната проява в живота на нашия народ през дадения исторически период. Би било погрешно, за да се прецени сполуката или несполуката на Вазов в това отношение, да се изхожда от обстоятелството, че в последната част на романа писателят е представил самото Априлско въстание не в неговата най-пълна, най-широко разгърната проява, не в пунктовете на неговото най-високо напрежение. Също така би било погрешно и при оценката на лицата да се държи сметка само за редица допуснати слабости при характеристиката на личността и идеологията на главния герой Бойчо Огнянов и в отношението на писателя към социалиста Кандов. Силата на романа, неговият реализъм и дълбока историческа правдивост, ненадминатото изобразително изкуство на Вазов се проявяват в изображението на основните сили, които движат нашето обществено развитие през дадения период, в разкриването на демократичните, свободолюбиви, революционно-освободителни стремежи на народните маси, във вълнуващото изображение на народното въодушевение, патриотизъм и борческа устременост, в изтъкването на високите качества на обикновените, простите хора от народа. Оттук произтича и заразяващият оптимизъм на романа, при все че в него се рисува турското подтисничество и страданията през робството. Вазов е разкрил правдиво и реалистично, с дълбоко вълнение и живо народните настроения и тежнения в навечерието на Априлското въстание. Преди всичко той е нарисувал редица моменти от подготвката на въстанието, някои от които представят едни от най-хубавите страници в нашата литература. Той е уловил пулса на епохата, оня дълбок трепет и патриотичното въодушевение, които вълнуват народните маси. В това отношение незабравими са главите „Представлението“ (краят), „В Генковото кафене“, „Победителите угощават победените“, „Два полюса“, „Около един труп“, „Новата молитва на Марко“, „Пиянство на един народ“ и др. Все в тия картини, в които се рисуват приготовленията за въстанието, въодушевението и героизма на народа, Вазов по един прекрасен и дълбоко вълнуващ начин ни е разкрил и надеждите, които нашият

народ възлага за своето освобождение на руския народ, безкрайната привързаност и любов към руския народ. Още в първата глава на романа Вазов засяга тоя момент. Вечерта на трапезата Марко се обръща към своя син:

„— Василе, я разправи днеска какво ви предава учителят?

— Урок от всеобща история.

— Добре, разкажи ни от историята, кое беше?

— Война за наследството на испанския престол.

— За шпаньолците ли? Остави ги, те не ни влизат в работа... Кажи нещо за Русия.

— Кое? — попита Васил.

— Например за Иван Грозния, за Бонапарта, кога запали Москва.

Марко не довърши думата си. Изрухтя нещо в тъмното дъно на двора; керемиди паднаха с трясък от стряхата на зида“...

Спомнете си един друг момент — публичния изпит на ученичките, когато Огнянов задава въпроси:

„Едно живо, русокосо момиченце стоеше пред него и го гледаше кротко в очите. Огнянов помисли малко и попита:

— Събке, кажи ми сега: кой цар освободи българите от гръцко робство?

— От турско робство освободи българите... — захвана момичето погрешно.

Мичо чорбаджи извика:

— Събке, стой! Ти, кажи татовата, от гръцко царят дето ги освободи, а то от турското има кой цар да ги избави...

— Което си е речено от бога, то ще стане — продума поп Ставри.

Простодушното загатване на чорбаджи Мича извика съчувствена усмивка по много лица. Шепот и глухо кискане се разнесе из залата. Събка извика звънливо:

— От гръцко робство избави българите цар Асен, а от турско робство ще ги избави цар Александър от Русия.

Тя зле разбра думите на баща си.

Цялата зала утихна подир думите на ученичката“.

Ето така непосредно, естествено, живо Вазов рисува настроенията на нашия народ в навечерието на Освобождението. Покрай другите високи достойнства на романа, трябва да се отбележи още нещо — неговият език — свеж, сочен, удивително звучен и изразителен. Спомнете си особено диалозите, напр. в главата „Представлението“. Поетът с рядко изкуство подчинява езика на своите цели и постига чрез него незаменимо художествено внушение. Вижте напр. как той успява да даде цяла характеристика на лице само чрез неговия език. Иванчо Йотата говори на бай Марко: „Та ви казвам, продължаваше Йотата, че тъкмо кога наша Лала дигна трапезата и прочие, аз зачух крамолическа пропаганда у вас, бай Марко. Кучето и то лаеше удивително. Уплаших се, сиреч не се уплаших, ами рекох на Лала: „Лало мари, що става у бай Марко? Я погледни от чардака в техния двор!“ Но после си помислих: това не е женска работа. И аз дързновено се покачих на чар-

дака и гледам: във вашия двор тъмно... Защо беше тая пропаганда? — рекох си умствено, сиреч, изразбуди се махалата... А Лала стои зад мене, държи ме за сетрето... Къде? — казва... Да не скочиш у бай Маркови?... — Няма нищо, мари — казвам ѝ; заключи комшулука откъм бай Марка. Тогава рекох си умствено: трябва да обадим на конака; господин бай Марко е съсед и не можем да го оставим в безопасност... И тогаз дръпнах се из стълбите надолу, а Лала все тя крамолически вика след мене... — Мълчи, мари, — казах ѝ мъжествено... Излязох из портата и гледам на улицата — всемирна тишина"...

С подобно умение е предаден езикът на Марко, Фратьо, Хаджи Смион и т. н. Вазов свободно разполага с изразните средства на българския език и ги използува умело за характеристика на лицата. Пишейки романа си далеч от България, в Одеса, той сякаш и в езика, чрез неговото богатство, неговите изразни възможности, неговите тънкости, които така майсторски използува, — е осъществявал своя копнеж по родината, както казва за романа си изобщо: „Той ме държеше чрез скъпите спомени, що будеше в душата ми в постоянна връзка с изгубеното отечество; той ми беше едничката утеха в скитния ми изгнанически живот" (Преди тридесет години. Сборник в чест на Ив. Д. Шишманов, София 1920, с. 14—16).

В историята на българската литература романът „Под игото" представя крупно явление, голямо завоевание на реализма, на развитието на който дава силен тласък. Към това трябва да се прибави и ролята, която „Под игото" изиграва за популяризирането на нашата литература в целия свят. Преведена на многобройни езици (само на руски език има шест издания), тая книга създава международен престиж на българската литература.

Изразявайки по такъв блестящ начин дълбокия копнеж на нашия народ за свобода и героизма на неговата национално-освободителна борба, естествено е Вазов да посрещне Освобождението с искрен възторг и въодушевение. Тоя възторг е предаден най-добре в разказа „Дядо Йоцо гледа". Това е възторгът преди всичко на народните маси, които в Освобождението виждат осъществяването на своите вековни стремежи към свободен, справедлив и щастлив живот, тяхната вяра и дълбоко убеждение, че само свободата може да осигури нормалното развитие и напредъка на народа.

Вторият голям дял от белетристиката на Вазов представя изображение на живота след Освобождението. Две неща трябва да се подчертаят тук: първо — постоянният, непрекъснатият интерес, който Вазов проявява, както към всекидневния живот, така и към големите обществено-политически събития, които изпълват историята на младата българска държава, и второ — противоречието, което вижда между възрожденските идеали и следоосвободителната епоха. Дълбоко развълнуван от все повече увеличаващата се пропаст между борческо-демократичните традиции на Възраждането и основите, върху които се изгражда новата буржоазна държава и буржоазното общество, Вазов се обръща в редица разкази към народните слоеве, към обикновените трудови хора и в тях потърсва опора за своята вяра в човека. Животът на тия хора е твърде често тежък, пълен

със страдания и нещастия, но в тях се крие дълбок нравствен героизъм, който изпълва писателя с вяра и оптимизъм. Между тия обикновени хора са героите на разказа „Ново преселение“ Нягул и Нягулица, които, въпреки сполетелите ги многобройни изпитания, не загубват своята сърдечност и жизнерадост. Тук са трогателните образи на баба Цена, Стоянка, Кина и Радулчо от прекрасния разказ „Иде ли“. В тоя разказ Вазов е разкрил с вълнуваща непосредност преживяванията на майката, сестричката и братчето, които са изпратили Стоян на война и напразно го чакат да се върне; писателят е показал необикновеното си умение да прониква в психологията на хората от народа. Това личи и в разказа „Негостолюбиво село“, в който селяните дават израз на своята голяма обич към руския народ. Когато разпознават в чужденеца русин, те заявяват живо и естествено: „А бе холан, човече, оти не каза по-рано, ами ни мъчи така и ни овря в грях?“... „Ела, господине, всичко дал господ у нас: и студена вода, и вино, и хляб, и пиленце за християни като ваша милост“. Предавайки живо и увлекателно тая толкова характерна случка, Вазов на края на разказа привежда с ирония думите на Ст. Стамболов, че бил отслабил руското влияние в България за петдесет години... Между обикновените прости хора е и Йорго — „учителя по история“, който цял живот остава верен на младежката си обич, при все че нейният нещастен край го е потресъл дълбоко, и на Павле Фертига, обладан от дълбока братска любов. Вазов успява не само да посочи човешки-благородното в тия образи на прости обикновени хора, но и да разкрие трагизма на тяхната съдба, да покаже тежните социални условия, в които са принудени да живеят. Три разказа заслужават особено отбелязване в това отношение — „Пейзаж“, „Василица“, „Една изгубена вечер“. В първия от тях Вазов хвърля един ярък лъч върху едно покъртително човешко нещастие: той среща на Ломското шосе в един студен февруарски ден стара, седемдесетгодишна селянка, която цял ден е вървяла от малкото планинско селце, за да занесе в София внучето си, чиято майка е умряла предишния ден при раждането, два месеца подир смъртта на мъжа си. „Няма то ни баща, ни майка... — говори тя. — Прибра ги, нали ти казвам, господ... Пък аз, стар челяк, как и с какво да го гледам? Утре ще се поваля да умра и аз... Сега го носим в град да го харижем... Ако ще някой да го вземе. Ще умре клетото от глад, не е задоено още“. Вазов обаче не отива по-далече от протеста, при своя ограничен мироглед на хуманист и идеалист не намира изход от това „мирово зло“, оказва се напълно безпомощен пред него, особено със заключителната фраза в разказа. В „Една изгубена вечер“ е нарисувана също тежка картина на бедност и мизерия — съдбата на циркови артисти, чиито представления остават без посетители, и те трябва да мрат от глад. Поразителна е картината на човешкото нещастие във „Василица“, един от най-хубавите Вазови разкази. Това е злочестата жена, чийто мъж се е пропил и развратил, но тя не губи вяра да го върне към честния живот и, въпреки неговото държане, намира сили да го защити, когато това става необходимо. В тия разкази Вазов разкрива не само човечно-

благородното в образите на хора от народа, но посочва и трагизма на тяхната съдба, тежките социални условия, в които са принудени да живеят. В тоя случай вече се проявява критическият реализъм на писателя. Той обаче проличава най-добре в творбите, които рисуват типове и прояви на бързо закрепващото буржоазно чиновническо и капиталистическо общество и управляващите партийно-политически върхове. При възхода на капитализма у нас през 90-те години новите социално-икономически отношения издълбават все по-голяма пропаст между едрата търговско-индустриална и бюрократично-чиновническа буржоазия и широките народни маси. В тоя период се заражда народничеството, тогава се поставя и началото на социалистическото движение.

Вазов принадлежи към една от консервативните политически партии (макар и повече формално, с изключение на периода, когато влиза в правителството на Стоилов) — и това естествено дава известни отражения в неговия мироглед, а следователно и в неговото творчество. Но от друга страна, закърмен с идеалите на възрожденския хуманизъм и демократизъм, Вазов е смутен от новото обществено развитие, не може да приеме новите обществени порядки — на морално падение, жестока експлоатация, политически разврат. Забележителен наблюдател, проявяващ дълбок интерес към онова, което се извършва в живота на следосвободителната епоха, той се вглежда внимателно в новите явления, долавя същността на новия обществен строй, — обективно — разкрива неговите основни противоречия. Несъмнено, той е далече от възможността да направи последователен извод от своите наблюдения (за това му пречи неговата идейно-класова ограниченост), но, забележителен реалист, благодарение на своя реалистичен метод и до голяма степен в противоречие с мирогледа си, той успява да даде широка и твърде вярна картина на новите обществени условия. Оттук и голямото познавателно значение на неговата белетристика, особено на сборниците с разкази „Драски и шарки“, „Видено и чуто“, „Пъстър свят“, които представят богата хроника на епохата.

Вазов заема критично отношение към чиновническо-управляващите кръгове на столицата. Той разкрива, с погледа на критически реалист, много от пороците и недъзите на това общество. Някъде се касае за иронично дадени, облъхнати с лек хумор изображения, другаде за силно изобличителни, пропити със страстен гняв сатири. Писателят рисува падението на чиновническия морал и тежките условия на чиновническия живот („Изпросила“); търгашеството на адвокати и лекари („Двете врати“, „Доктор Андрозов“); упадъка на нравите („Обикновена история“, „Тотка“, „Драма“, „Савó“, „Кардашев на лов“); лекомислието, суетността, разглезеността и бездушността на буржоазната жена („Коприва“, „Траур“, „Урок“, „Наводнението“) и т. н. Някъде той дава ярка картина на мизерията на бедните слоеве („Наводнението“), другаде стига до остър рисунък на нравите („Драма“).

Изображението се заостря още по-силно, когато Вазов засяга прояви от обществено-политическия живот. Той спира вниманието си на редица типични случаи на политическа демагогия и грубо изопа-

БАН
БИБЛИОТЕКА

чаване на демократично-парламентарния режим още в първите години след Освобождението. В големия разказ „Кандидат за хамама“ (т. е. кандидат за депутат в Областното събрание на Източна Румелия — събранието е заседавало в бивш турски хамам) е разкрит произходът на оная безгранична и безскрупулна партизанска демагогия и политически разврат, които по-късно българската буржоазия развиде крайни размери, за да подтиска свободната воля на народните маси. В други разкази Вазов рисува политическия опортюнизъм, липсата на гражданска смелост, празното дърдорковство, бюрократическия паразитизъм, продажничеството и подлостта на чиновническата интелигенция (напр. „Сладкодумен гост на държавната трапеза“, където е представен един типичен кариерист, безхарактерен дърдорковец и подлец).

Особено остро Вазов изобличава полицейския терор и политическото насилие, грубата партизанщина, долния кариеризъм и моралното падение по време на Стамболовия режим, в периода на установяването и затвърждаването на монархизма в нашата страна. Един от най-ярките образи е тоя на Гороломов в „Епоха — кърмачка на велики хора“. Вазов посочва как авантюристът, безскрупулният кариерист, престъпникът заема най-високите постове. Ограничеността на Вазовия мироглед обаче е позволила да бъдат допуснати и някои съществени слабости в очертаването на образа, особено що се касае до връзките на героя със социалистическото движение. Полицейският терор е намерил ярък израз в разказите „Травиата“ и „Тъмен герой“. И в двата разказа полицейските инквизиции са нарисувани с цялата им бруталност. Писателят е потресен от проявената жестокост и грубо унижение на човешкото същество; в края на втория разказ той изразява своето дълбоко отвращение от това същинско варварство и своя копнеж за човечност. В тия разкази Вазов се очертава като убеден и искрен хуманист. Те разкриват с забележителна смелост язвите на буржоазната диктатура и разобличават дълбоката порочност на буржоазното общество. Не случайно те са предизвикали голямото негодуване на властта тогава. Вазов е бил повикан в полицията и му е било заповядано грубо да престане да пише подобни творби (Ив. Д. Шишманов, Иван Вазов, с. 82).

Ясно е, че макар и да не застава на революционни или социалистически позиции — това не може да се очаква от Вазова, — обективно той разобличава новите социални отношения и разкрива редица основни противоречия и недъзи на буржоазно-капиталистическия строй. Той критикува новите обществени порядки от гледището на своя хуманистично-демократичен мироглед, свързан с най-добрите традиции на Възраждането. Ограниченият му мироглед не му позволява да види общественото развитие в перспектива напред, да намери правилен изход от тая подтискваща го действителност. Той търси опора от една страна в миналото, героичната романтика на национално-освободителното движение, а от друга — в примера на ония обикновени, малки, прости хора, които наистина са подтиснати и страдащи, но са носители на честния труд, правдата, човечността, любовта към човека. Към тях Вазов се отнася с пълно съчувствие, изобразява ги с дълбоко разбиране и любов. Оттук и нравственото

НАЦ
БИБЛИОТЕКА

сияние и затрогващата и вълнуваща сила на образи като Кина и Радулчо (от „Иде ли“), Павле Фертига, Василица, старицата, която в студения февруарски ден е понесла в града новороденото си внуче („Пейзаж“), цирковите артисти („Една изгубена вечер“), Нягул и Нягулица („Ново преселение“) и др. Техните качества — честност, труд, човечност — се превръщат за Вазов в опора и извор на оптимизъм и бодрост. Човекът, отдал се на честен труд, скромният труженик в селото и града, е неговият обществен идеал. Ограничеността на тоя идеал е очевидна, защото тоя честен труженик най-често е представен като безропотен роб, обречен на нещастия и беди, безпомощен да се бори, потънал в труд и грижи, сам невиждащ и ненамиращ никакъв изход.

В периода от 1896 до 1907 г. Вазов написва романите „Нова земя“, „Казаларската царица“, „Светослав Тертер“ и повестта „Иван Александър“. Първите два романа рисуват българската действителност след Освобождението — от Освобождението до Съединението и в началото на настоящия век. Те днес представят интерес дотолкова, доколкото дават картина на моралното и политическо разложение на буржоазното общество и управляващите върхове. Обаче в оценката на обществените явления, политическите събития, социалистическото движение, с идеализацията на патриархалното минало, Вазов е дал редица неверни осветления, които намаляват и понижават реалистичния характер на изображението. Що се отнася до историческите романи и повести, в тях намира отражение консервативната романтика на автора. Очевидно той не познава основно рисуваните епохи. По-ценни в повестта „Иван Александър“ са страниците, в които се рисува политическото, социалното и моралното разложение на българската държава през XIV век. Без да бъде сатира, без да има ярко изобличителен характер, повестта е един опит да се погледне открито на причините, които доведоха българската държава до катастрофа в XIV век. В историческите си произведения Вазов показва и своето умение да постигне стегната и динамична композиция, да създаде напрежение и драматизъм, но също така и известна слабост към външни ефекти.

При общата преценка на Вазовата белетристика трябва да се отбележи, че Вазов е обхванал нашето обществено развитие в навечерието на Освобождението и първите десетилетия след него, отразил е богата галерия от образи. Белетристичните му творби свидетелствуват за непрекъснат интерес към живота на нашия народ, за необикновено жива отзивчивост, за постоянно вглеждане и вникване в заобикалящата го действителност. Вазов е изобразил тая действителност с перото на реалист, който вижда — изобщо взето — съществените и типичните. Тънък наблюдател, той си служи постоянно със своите непосредни впечатления и наблюдения, използува много често личните си спомени, изрично подчертава при редица случаи, че изхожда от факти. Наблюденията и знанията си за действителността той възвежда в типични, обобщени образи и картини, в които се чувствува неговата дълбока лична, гражданска и творческа заинтересованост. Силата на неговия реализъм идва тъкмо от интереса му към живота и човека, от неговата близост до живота, от

богатите му наблюдения и впечатления. И обратно — понижението на неговия реализъм в някои от по-късните му белетристични творби се дължи тъкмо на откъсването му от непосредната действителност и от прогресивните и демократични стремежи в нея.

Белетристиката на Вазов представя важен и решителен етап в развитието на българската литература. Усвоил най-доброто от повествователното изкуство на Л. Каравелов, учил се у великите руски писатели-реалисти, Вазов решително утвърждава реалистичната линия в нашата белетристика. Неговият принос за укрепването на реализма е толкова голям и от такова решително значение за развоя на нашата реалистична литература, че по-късните му отклонения от реализма и прогресивната романтика не могат да обезценят целокупното му дело на белетрист-реалист. Вазов разработва и в повечето случаи пръв въвежда в българската литература всички форми на разказа — от малката скица („драска“ — както я нарича) до голямата и широко развита композиция; той затвърждава формата на романа. Вазов е учителят на цяло поколение писатели. Без неговите разкази, повести и романи е немислимо по-късното развитие на нашата белетристика изобщо.

*

Без съмнение, поезията и белетристиката са двете области, в които Вазовият принос е не само най-голям, но и от важно, решително значение за развитието на българската литература. Обаче Вазов работи и в други области — очерка (главно пътеписа) и драмата. Още през 1882 г. той напечатва своя твърде обширен пътеписен очерк „Един кът от Стара планина“. По-късно минава към още по-големи очеркови, по-точно пътеписни композиции, каквито са „Извън България“ (1891), „Великата Рилска пустиня“ (1892), „В недрата на Родопите“ (1892). Но покрай тях той печата и редица по-къси очерци, които събира под общо заглавие „Живописна България“. Пътеписите в творчеството на Вазов не са случайно явление, напротив те са израз на постоянен и траен интерес. За това свидетелствува както техният голям брой, така и тяхната планомерност. Дълбоко обичащ природата, Вазов постоянно търси нейната близост и като резултат от съприкосновенията му с нея се явяват пътеписните му очерци. Вазов подбира обектите на своите излети с оглед да обгърне цялата страна, да обходи всички нейни забележителни места, да покаже в творенията си нейната целокупна красота. Обектите са избирани не само с оглед на естетическия живописен интерес, който представят, но и с оглед на тяхното значение в миналото и настоящето. Ето, Вазов посещава най-напред местата, свързани с неговото детинство и юношество и със съдбата на неговите близки — Стара планина над Сопот и Карлово („Един кът от Стара планина“). По-късно той си поставя за задача да обходи и проучи околностите на София, най-вече Витоша, Искърския пролом и подножията на Стара планина. За да опознае родната природа, Вазов предприема големи излети из по-далечни обекти: Рила и Родопите, Плевен и Търново. В пътеписите си проявява интерес към твърде разнообразни проблеми. В никакъв случай той не пристъпва към тях с намеренията и склонностите на

естет-съзерцател, който съзнателно се откъсва от живота и съдбата на човека, за да се отдаде напълно на своите художнически съзерцания. Колкото и да обича природата, колкото и да е способен на дълбоко, интимно сродяване с нея, Вазов никога не се превръща в екзалтиран поклонник-естет, който в природното съзерцание забравя живота и човека. Напротив, природата му говори многозвучно, буди най-различни асоциации и въпроси, не го отделя от живота и човека, а — колкото и странно да звучи това — по-тясно го свързва с тях. Отношението му към самата природа се характеризира с постоянна и дълбока любов и вълнуващо възхищение — и то от българската природа, която буди у него патриотична гордост. Пред природата поетът се изправя безсилен да изобрази цялото ѝ величие и неповторимата ѝ красота. Не веднаж той отбелязва това — и все пак неговите пътеписи дават многобройни картини от природата, особено планинската, която най-силно го плени и най-дълбоко го вълнува. В това това отношение „Великата Рилска пустиня“ представя една огромна панорама, в която са отразени красотата и величието на планината във всичките им прояви. Читателят е запленен не само от природните картини, от изобразителната сила на художника, но и от емоциите на поета, който преживява всичко с дълбок трепет. За Вазов природата е нещо повече от обект за съзерцание — тя е един огромен свят, който показва живота пълно, в неговите реални очертания, който възражда уморената душа и ѝ възвръща отново нейната способност за възприемчивост и вяра в живота и човека. Богатството и пъстротата на впечатленията определят и характера на Вазовите пътеписи — те са разкази за пътувания и в това отношение се сближават с пътеписите на Алеко Константинов. Четат се леко, увличат, разказани са живо и интересно, често пъти с естествен непринуден хумор Основното в тях си остава възхищението от българската земя и природа, искреният патриотизъм на автора.

Какъв е приносът на Вазов в областта на драмата? Интересът му към драматичното творчество се явява още преди Освобождението — през 1868—1870 год. работи в Сопот над драмата „Светослав Тихо“. Очевидно, тоя интерес се е събудил под влияние на Войниковите драми и зачестилите театрални представления в страната. Още в първите години след Освобождението той пише фарса „Михалаки чорбаджи“ (1878), политическата комедия „Господин Мортагон“ (1882, заедно с К. Величков) и драматизира поемата „Загорка“ под заглавие „Руска“ (1883). Вазов и по-нататък продължава да драматизира някои от повестите и романите си: „Под игото“ (1911), „Казаларската царица“ (1912), „Хъшове“ (1894). Между тях най-високо стои драмата „Хъшове“, която отразява живота на нашата революционна емиграция в Румъния, дава редица живи и симпатични образи на хъшовете, изпълнена е с горещ патриотизъм, действува силно върху читателя, поради което продължава да се играе и в наши дни. С много голям успех се ползува на времето и „Руска“, главно заради своя героичен национално-освободителен и социален патос. В нея са изобразени от една страна борците срещу турското подтисничество, а от друга селският чорбаджия Куздо, туркофил и предател на своя народ. Макар и осветлени в сантимен-

тален стил, положителните герои на драмата са действували силно върху въображението на зрителите.

Върху наблюдения от живота на столицата през 90-те години са изградени трите комедии „Вестникар ли?“ (1900), „Кандидати на славата“ (1901) и „Службогонци“ (1903). В първите две се осмиват покварата на печата и грандоманията и взаимната завист на писателите. По-голям интерес представя третата комедия „Службогонци“ — както по тематика, така и по художествени достижения. В нея Вазов осмива политическите и партизански нрави, службогонството и чиновническия паразитизъм. Службогонството се превръща в истинско бедствие, защото — според разбирането на автора — то е бягство от честния труд. Службогонството е представено като резултат от политическата поквара в страната. „Всяка партия — говори един от героите на комедията — има своите хиляди гладници, хиляди „наши“, които е длъжна да нареди на държавната трапеза... Всяка партия си има войска паразити, откъснати от живота, непотребни на обществото, които могат да живеят само на народния гръб... И тая сган расте, увеличава се всеки ден и час... Ужасно. Ето неизлечимият недъг на изкилените парламентарен живот у нас“... Главно с оглед на комедията „Службогонци“ проф. К. Н. Державин характеризира по следния начин Вазовите комедии: „На Вазов като комедиограф безспорно принадлежи заслугата, че открива за българската литература обществено-сатиричната и особено политическата комедия. Той пръв я извежда от ограничения кръг на доосвободителната семейно-битова, морализираща тематика и пръв ѝ придава оная политическа острота, която е обезпечила напр. на „Службогонци“ толкова широк обществен отзвук“ (Н. С. Державин, Иван Вазов, Москва—Ленинград 1948, с. 307).

В периода от 1908 до 1911 г. Вазов написва трите исторически драми „Към пропаст“, „Борислав“ и „Ивайло“. Тия драми са свързани от една страна с интереса, който Вазов проявява към историческата тематика в началото на нашия век, а от друга — с историческите традиции на българската предосвобожденска драма (Войников и Друмев). Вазовите драми — в идейно-тематично и формално-композиционно отношение — се намират в тясна зависимост от тия два момента. Идеологически те са свързани несъмнено със „Светослав Тертер“, „Иван Александър“ и „Легенди при Царевец“ и свидетелствуват за увлечението на Вазов в реакционната историческа романтика. Той се поддава на националистично-шовинистическите тенденции на буржоазната класа, с която е свързан още от епохата преди Освобождението, но която през дадения период напълно е загубила прогресивния си характер, закрепнала е като капиталистическа експлоататорска класа и вече подготвя бъдещите войни за господство над Балканския полуостров. Не случайно в някои от драмите на Вазов („Борислав“) прозвучават открито ярки националистично-шовинистически призиви. Несъмнено, откъсването на Вазов от живота на демократичните народни маси го довежда до неправилно схващане на основните движещи сили и тенденции на действителността и се отразява върху неговия метод, в който откриваме значително понижение на реализма. Оттук и увлечението на Вазов във

външни ефекти — в ущърб на жизнената правдивост на изображението. От трите исторически драми сравнително по-голямо значение има „Към пропаст“ — като картина на упадъка на българската държава през XIV в. В сравнение с повестта „Иван Александър“, в драмата Вазов заостря трагичните последици от поведението на царя, а заедно с това — недоволството и негодуването. Той извежда на първи план дейността на Раксин, честния служител, смел и неустрашим борец срещу покварата и произволите на владетеля. Разбира се, неговата критика изхожда от позициите на тогавашния държавен строй, а не е насочена срещу него, — Раксин се обявява само срещу моралната поквара и своеволията. Той протестира смело срещу политическото късогледство, насилието и егоизма на владетеля. И тоя протест в 1908 г., когато излиза драмата, буди известни алюзии за личния режим и за покварата на Фердинанд, с което несъмнено се увеличава общественото значение на творбата. Обективно взето, независимо от намерението на автора, драмата „Към пропаст“ до голямата степен се превръща в обвинение срещу монархическия институт изобщо.

Сериозните недостатъци — идейни и формални — на Вазовите драми са несъмнени. Но все пак последните се явяват един необходим етап в развитието на българската драма, с успеха си сред зрителите допринасят извънредно много за затвърждаване на интереса към родната драма и разчистват до голяма степен пътя за нейното по-нататъшно развитие. Днес, с изключение на „Хъшове“ и „Службогонци“, те имат само историческо значение.

*

От направения преглед на Вазовото творчество вече личи неговото място в развитието на българската литература. Ние посочихме основните линии в Вазовото литературно дело, без да разкриваме всички противоречия, които се крият в него и които са дали основания за толкова много спорове и отричания, както от страна на буржуазната, така и от страна на марксическата критика. Тия противоречия се обуславят от обществените позиции на писателя, от неговия класов произход и принадлжността му към една класа, която претърпява твърде сложно и бързо развитие от 70-те години на миналия век до първите десетилетия на нашия век и все повече и повече се превръща в реакционна сила. Вазов ту следва това развитие, ту се отдалечава от него, сближавайки се с основната демократична маса на нашия народ; в редица моменти той се намира в конфликт с буржоазно-капиталистическата класа, а в други моменти се оказва — съзнателно или несъзнателно — на нейна служба. Всички тия противоречия намират отражение в неговото литературно дело и в идеологичното му развитие, което, изобщо взето, върви в низходяща линия. В случая обаче нас ни интересува онова, което е здраво и положително в него, онова, което изиграва положителна роля за демократичното развитие на нашия народ и дава решителен тласък за развитието на българската литература. В случая интересът ни не е толкова теоретично-исторически, колкото конкретен, свързан с нашето народно-демократическо развитие и социалистическо

преустройство. Творчеството на Вазов представя огромно богатство на нашата национална култура; всичко здраво и положително в него трябва да легне—върху нова качествена основа — като градивен камък в нашата нова, народна, социалистическа култура.

В навечерието на Освобождението Вазов се сближи с революционната емиграция в Румъния и възпя страданията, борбите и революционните устреми на българския народ; той претърпя силното влияние на Ботевата поезия, без обаче да може да достигне нейната идейна висота. Тая близост с революционната емиграция определя до голяма степен и литературното му развитие след Освобождението. Преценявайки неговия огромен влог в българската литература, ние особено трябва да подчертаем: основната демократично-хуманистична насока на неговите идейни позиции, намерила широко отражение в литературното му творчество; яркото изображение на национално-освободителните революционни борби и техните герои, включително и изображението на руския народ — нашия освободител; критичното отношение към обществено-политическата действителност след Освобождението, намерило израз особено в белетристиката на Вазов; утвърждаването на реалистичната линия и реалистичния метод в развитието на нашата литература; борбата срещу упадъчните литературни течения, формализма, индивидуализма, естетизма, символизма; разностранното обогатяване на нашата литература — лирика и поема, разказ, повест и роман, пътепис, драма; развитието на езика и използуването на всички негови изразни възможности. Най-сетне не може да не се подчертае, покрай огромното познавателно значение, и голямата възпитателна роля, която е играло и ще продължава да играе — върху нова качествена основа — творчеството на Вазов със своя демократизъм, хуманност и патриотизъм. Разбира се, подчертавайки здравото и положителното в това творчество, ние не забравяме и неговите съществени слабости, резултат на обстоятелството, че Вазов не можа напълно да преодолее своята класова и историческа ограниченост, не разбра новите обществени сили, взе отрицателно отношение към социализма.

Тезисите за честването на Вазов правилно отбелязват: „Консервативните и националистическите елементи представят само едно отклонение от главното съдържание на Иван Вазовото творчество, тези елементи са странични, второстепенни, не типични. Главното съдържание на неговото творчество съставят неговият демократизъм и реализъм и правдивото художествено възсъздаване на народния живот, дълбоката вяра в народа, в народния труд, вазовското народолюбие, неговият безкористен и искрен — и тогава, когато се е заблуждавал, — патриотизъм, неговата вярност към народа и родината". Тъкмо за това Вазов стои по-близо до нашето време, до нашата съвременна реалистична литература — и по метод, и по основни тенденции, и по основното си съдържание, отколкото до буржоазната, индивидуалистическа, антиреалистическа и декадентска литература, от чиито представители той беше рязко отричан. Няма да бъде много смело, ако кажа, че началото на нашата пролетарска поезия стои по-близо до Вазовата демократична, народно-хуманистична поезия и не случайно родоначалникът на нашата пролетарска

поезия Д. Полянов е в много отношения свързан с Вазовата поетическа традиция, не случайно и Г. Бакалов — иначе отрицател на Вазовото дело — в своята прогресивно-революционна антология „Лъчите на поезията“ бе поместил голям брой Вазови стихотворения.

Литературното дело на Вазов представя изключителен по важност етап в историята на българската литература — то даде силен тласък на нейното развитие. Новата българска литература е немислима без делото на Вазов. Достатъчно е да се проследи развитието на реализма от Освобождението насам, за да се види какво мощно въздействие е оказал Вазов върху най-добрите наши писатели-реалисти. То по-трудно се открива в областта на лириката, понеже тъкмо тук от началото на настоящия век най-силно се проявиха антиреалистическите тенденции. Но в това отношение Вазовата лирика ще има занапред да играе положителна въздействуваща роля със своя патриотичен патос и гражданска заостреност, които още Гео Милев така смело посочи („Отворено писмо до г. Борис Вазов“). Трябва специално да бъде подчертано огромното Вазово влияние върху развоя на нашата белетристика. След Каравелов, той е нейният истински създател и учител на всички крупни наши белетристи след Освобождението. Изследването на това дълбоко и всестранно влияние представя една от големите задачи на нашата литературна наука. Значението на Вазовото дело още повече нараства, когато се припомни неговият принос в развитието на българската драма, за която той съумя да спечели интереса на масовия зрител, или на пътеписа, където остави забележителни, в някои отношения ненадминати образци и изрази възторга си от българската природа. По същия начин трябва да бъде оценен и приносът му в развитието на българския литературен език. Изобщо, върху който и дял на творчеството на Вазов да спрем поглед, навсякъде откриваме забележителни творения и категорични свидетелства за една голяма литературна дарба, за една необикновена творческа плодовитост. Делото на Вазов — при цялото критично отношение, което трябва да вземем към него, — представя едно от най-големите богатства, които нашият народ е създал. Значението на Вазовото творчество става още по-голямо от обстоятелството, че то вече повече от петдесет години представя достойно нашата литература в чужбина, пред народите в света и особено пред братските славянски народи, където е проникнало с многобройни преводи и е спечелило хиляди приятели на нашия народ. В страните с народна демокрация и в Съветския съюз то днес се ползува с изключително внимание и намира висока оценка.

Честването на стогодишнината от рождението на Иван Вазов е още едно блестящо доказателство за високата оценка, която нова демократична България, Българската комунистическа партия и нашето правителство дават на големите творци на българската култура. Българските трудещи се, демократичните слоеве на българския народ се гордеят с делото на Вазов, както се гордеят и с безсмъртното дело на Ботев, на Смирненски, на Н. Вапцаров. В своя доклад пред VII световен конгрес на Комунистическия интернационал (2. VIII. 1935 г.)., др. Г. Димитров, като разяснява отношението на комунистите към националните чувства на широките трудещи си маси,

което няма нищо общо с буржоазния национализъм във всички негови разновидности, цитира бележитите думи на Ленин от 1914 г.: „Чуждо ли е нам, на великоруските съзнателни пролетарии, чувството на национална гордост? Разбира се — не! Ние обичаме своя език и своята родина, ние най-много работим, за да повдигнем нейните трудещи се маси (т. е. девет десети от нейното население) до съзнателния живот на демократите и социалистите. Нам е по-болно от всичко да виждаме и чувствуваме на какви насилия, гнет и гавра подлагат нашата прекрасна родина царските палачи, дворяните и капиталистите. Ние се гордеем с това, че тези насилия предизвикаха отпор от нашата среда, от средата на великорусите, че тази среда издигна Радишчева, декабристите, революционерите-разночинци от 70-те години, че великоруската работническа класа създаде в 1905 г. могъщата революционна партия на масите...“ Др. Димитров продължава: „Ето как пише Ленин за националната гордост. Аз мисля, другари, че не постъпих неправилно на процеса в Лайпциг, когато при опита на фашистите да оклеветят българския народ като варварски, взех под защита националната чест на трудещите се маси на българския народ, беззаветно борещи се против фашистките узурпатори, тези същински варвари и диваци, и когато заявих, че аз нямам никакво основание да се срамувам, че съм българин, а наопъки — гордея се с това, че съм син на героичната българска работническа класа“ (Георги Димитров, За литературата, изкуството и науката, София, 1949 г., с. 22—23).

Когато днес чествуваме делото на Вазов, нека си припомним тия думи на нашия безсмъртен учител и вожд. В тоя смисъл Вазов — с всичко прекрасно, здраво, положително, което е създал и с което е обогатил нашата литература и подпомогнал прогресивно-демократичното развитие на българския народ, — представя истинска наша национална гордост.

ИВАН ВАЗОВ — ПИСАТЕЛ РЕАЛИСТ*

от доцент Пантелей Зарев

I

Във връзка с преоценката на литературното дело на Вазов изникват много въпроси. Със своята художествена дейност Вазов обхвана две важни епохи от историята на нашия народ: епохата до Освобождението и оная след Освобождението, до края на първата световна война. В неговото творчество намери израз с цялото си богатство и противоречивост развиващата се действителност през тия две епохи — едната характерна с всенародния патос и романтично-революционна устременост в борбата за освобождение, другата — с тържеството на себичността, егоизма, байганьовщината, а по-късно и патриотар-шовинизма. В личните поетически изповеди на Вазов, както и в широките платна на неговите епични произведения намериха отражение основните стремежи и конфликти на тия две епохи, на които поетът беше съвременник.

Вазов беше свидетел на всенародния подем в революционно-освободителната борба, когато народните маси жертвуваха всичко в името на освободителния идеал. Вазов бе съвременник на оня голям идеен подем, който достигна нашият народ преди Освобождението чрез идеологията на революционерите. Те можеха да твърдят чрез изказването на Левски, създателя на програмата на Българския централен революционен комитет следното:

„1. Българският централен революционен комитет има цел да освободи България чрез революция, морална и с оръжие. Формата на бъдещото българско управление ще бъде неопределена до онова време, дорде българското освобождение не стане дело свършено.

2. За да бъде изпълнена тая цел, позволява се всяко средство: пропаганда, печат, оръжие, огън, смърт и пр.

3. Ние, българите, желаем да живеем с всички наши съседи дружествено, а особено със сърбите и черногорците, които съчувствуват на нашите стремления, и с румъните, с които нашата съдба е тясно свързана, и желаем да съставим с тях федерация из свободни земи.

4. Ние желаем, щото тая земя, която е населена с българи, да се управлява български, т. е. съобразно с нравите и характера на българския народ; а ония земи, които са населени с румъни, със сърби, с черногорци и гърци, да се управляват съобразно с характера на румънския, сръбския, черногорския и гръцкия народ.

5. Нека всяка народност, както и всеки човек, уварди своята свобода и да се управлява по своята собствена воля. Ние не же-

* Доклад, четен на 6. VII. 1950 г. на Вазовата научна сесия, уредена от БАН.

лаем чуждото, т. е. онова, щото не е наше; но не желаем да дадем и другиму своето.

. . . . . .

7. Ние желаем за себе си свобода народна, свобода лична и свобода религиозна; с една дума свобода човеческа и затова желаем такава съща свобода и за нашите приятели и съседи. Ние не желаем да владеем над другиго и затова не позволяваме да ни владеят и другите".

Тая идеология проникваше в съзнанието на народа. Нейни носители ставаха не само пропадащата дребна буржоазия (еснафството) и селските маси, но и голяма част от патриотичната интелигенция на другите класи.

Вазов бе в известен смисъл участник в избухването на Априлското въстание през 1876 година, най-високата точка на демократическата революция.

Освобождението на България, осъществено с помощта и жертвите на братския руски народ, причини дълбок прелом в развитието на нашата страна. Осъществена бе заветната мечта на нашите възрожденци и революционери. Ликвидирано бе с феодализма и се сложи началото на ерата на мирното развитие на капитализма. С това нашият народ направи голяма историческа крачка, която се дължи на намесата на Русия, придобила значение на истински „месия" за народа ни. За тая роля на Русия Маркс и Енгелс писаха:

„Когато в 1804 г. избухна сръбската революция, Русия веднага взе под своя защита въстаналите „раи" и като ги поддържа с две войни, закрепи в два договора вътрешната независимост на Сърбия. Кой реши изхода на борбата при въстанието на гърците? Не заговорите и бунтовете на Али паша при Янина, не битката при Наварин или французката армия в Морея, или лондонските конференции и протоколи, а Дибич, който мина Балкана начело на руската армия и настъпи в долината на Марица; и в туй време, когато Русия съвършено спокойно и без да се бои от нищо, вършеше делото си на разпокъсване на Турция, западните дипломати продължаваха да гарантират и поддържат „статуквото" и неприкосновеността на Турция. Дотогава, докато тая традиция бъде ръководно начало за западната дипломация, девет десети от населението на европейска Турция ще вижда в Русия своя единствена опора, своя освободителка, свой месия".

Поради това и нашият народ хранеше още преди Освобождението чувство на дълбока любов към великия руски народ. Всички надежди на народа ни за освобождение, цялото му културно, идеологическо и политическо развитие бе свързано с Русия, възпитателката на нашата народна интелигенция. Името на Русия бе станало родно и мило на широките демократични маси, на всичко честно в страната.

Освобождението на България бе логически резултат от цялото развитие на нашето Възраждане — на народната демократическа революция, приела характера на национал-освободителна борба. Но то се осъществи с колосалните човешки и материални жертви на руския народ.

С Освобождението на България изникна новият обществен строй — буржоазният, който бе една прогресивна стъпка напред в развитието на нашия народ. Създадоха се условия за по-нататъшен напредък, създадена бе демократическа държава, ликвидиран бе феодализмът в областта на икономиката и политиката. И същевременно новият обществен строй разкри своите противоречия, разсея много от илюзиите, които подхранваха идеолозите на демократическата революция, неуспели да осъществят докрай в борба своята програма.

Вазов бе активен участник в развитието на буржоазното общество. Той бе свидетел на бързите успехи на буржоазната класа с нарастването на нейната икономическа мощ за сметка на мизерията и безправието на широките народни маси, както и на завоевателните войни, които води тая класа.

Животът, който се развиваше в тия исторически рамки, обхващащи две епохи, бе отразен в творчеството на Вазов с едно могъщо поетическо разнообразие. Вазов е поет, майстор на късото лирично произведение и на по-широко разгънатото лироепично творчество. Той е писател-епик, който се е проявил особено с белетристичното изобразяване на действителността чрез повести и романи. Вазов е майстор също така на пътеписа (оставил незабравими страници за красотата на българската природа) и на краткия реалистичен разказ. Той е също драматург. Всички по-значителни събития от историята на народа ни и от обществения живот са намерили израз в творчеството на писателя. Здравото и положителното в светогледа на Вазов бе резултат от влиянието на възрожденската идеология върху му. Благодарение на това влияние поетът можа да прекрачи до голяма степен ограничеността на своята класа.

Свободата бе истински кумир на Вазов и с нея той свързваше всички перспективи за бъдещото развитие на народа. Вазов не беше привърженик на свободата само от национално-патриотическо гледище. Той съчувствуваше на освободителните борби и на другите народи, поддържаше правото им за национално развитие и самоопределение. Цели 20 години след освобождението на България Вазов се отнесе съчувствено към борбата на бурите срещу английските колонизатори. Той ненавиждаше политиката на империализма, на колониалното поробване и подтисничество на народите. Всмукал здраво народната любов към Русия, Вазов не се примири с усилията на Фердинанд да насади у нас влиянието на немския империализъм. В лицето на Фердинанд поетът виждаше справедливо чужд агент и затова в творчеството му, дори в периода на националистически увлечения, няма нито едно стихотворение, посветено на монархията като „вдъхновител“ на националните войни. Макар че от началото на нашия век Вазов изразяваше в известна степен чрез своето творчество стремежите на българската буржоазия, а не на демократичните народни маси, през целия период на своя живот той не измени на любовта си към народа, на своето възхищение от героизма и идеалите на възрожденците и на своята признателност към великия руски народ-освободител. Прогресивният и демократичен мироглед на Вазов подсилваше реалистичните тенденции на неговия художе-

ствен метод. И Вазов създаде творби, в които отрази до голяма степен реалистично и правдиво, с необикновена широта на художествено-тематичния обхват живота на народа през тия важни исторически периоди.

Поради всичко това значението в нашия национален живот и култура на тоя класик и могъщ представител на българската литература може да се разгледа от много страни, без да се изчерпи съдържанието на неговото дело. По израза на Белински за Пушкин— неговото творчество дава възможност на всяко ново поколение да каже за него нещо ново. То може да се обхване и изследва литературно съобразно със значението на Вазов за обогатяването на литературните форми и развитието на езика ни; обществено-исторически с оглед на това отражение, което са получили в творчеството на Вазов големите събития и социалните отношения до Освобождението и след Освобождението; философско-идеологически с оглед на тия демократични идеали, които приема Вазов от Възраждането, оплодени от хуманизма на френските просветители от XVIII век и влиянието на руската гражданска литература (Некрасов), намерили израз в стремежа на Вазов да подтикне в хуманитарно-патриотичен дух развитието на своя народ и т. н.

Важно значение обаче придобива проблемът за реализма на Вазов с оглед на градежа и развитието на нашата нова литература, изправена пред твърде важни задачи. Правилната оценка на писателя позволява също да се използува идейното и образно-пластично богатство на творчеството му за целите, които поставя нашата съвременност.

II

След Ботев Вазов е най-могъщата фигура в нашата литература, израсъл през една героична епоха и самият направил епоха с полувековната си литературна дейност в служба на народа. Неговото литературно дело е огромно, както по своя обем и значение за развитието на нашата литература и език, така и със своето обществено-възпитателно значение, оставило трайни следи в съзнанието на цели поколения, изиграло активна роля в живота на народа през важни периоди от новата ни история. Като голям писател на прелеза на две исторически епохи Вазов отрази в своето многообхватно творчество не само възрожденския, патриотичен и хуманитарен патос на прогресивното развитие на живота, обхванало дълбоко и изцяло основните слоеве на народа преди Освобождението. Той разкри в редица свои произведения противоречията между идеалите на Възраждането и следосвобожденската епоха, като разобличи критически новите социални отношения и новите идеали на живота. Като голям художник-реалист, който е доловил правдиво тенденцията на развитието, както и със своята цялостна личност на възрожденец и народник, Вазов влезе в стълкновение със своята съвременност след Освобождението. Бичувайки я, морализувайки върху нейните недостатъци, противопоставяйки я на чистите идеали на Възраждането, Вазов неизбежно (и донякъде неволно) разкри същността и характера на новия обществен строй с неговите основни противоречия.

Но силата на Вазовия реализъм си остава главно в отразяването на освободителните борби на нашия народ, в пресъздаването на народния живот през доосвобожденската епоха.

Вазов отрази патриотичния подем на народните маси не само в своята предосвобожденска лирика, но и след Освобождението неговият поглед е насочен назад към героичното минало. В никоя своя творба върху следосвобожденската действителност Вазов не е отразил така богато и пълно бита и стремежите на нашия народ, както в „Под игото", „Чичовци", „Немили-недраги", „Епопея на забравените".

На какво се дължи това?

То се дължи на първо място на характера на самата епоха, засегнала дълбоко основните слоеве на народа, извикала могъщ духовен подем, увлекла в патриотичното дело на народната революция всичко честно, поставила на разрешение въпроси за бъдещето и съдбата на народа. Това именно съдържание на епохата изостри погледа на Вазов, подхрани неговия интерес към бита на народа, изпълни го с патриотично въодушевление от подвига на народа, пораснал изведнъж в борбата с няколко века.

Но то се дължи и на личното отношение на Вазов към колосалното дело на тая епоха като неин възпитаник, като патриот. Епохата след Освобождението не дава на поета такъв материал за патриотичното възпитание на народа, както епохата до Освобождението. Идейна опора на Вазов и на неговата вяра в качествата на народа и в бъдещето му бяха патриотизмът, героизмът, всеотдайността на народното дело, проявени през епохата до Освобождението. Тая епоха придоби в представите на поета очертания на прекрасното и възвишеното в националния ни живот. Затова и той се обръщаше към нея след Освобождението, извиквайки в съзнанието си образите на миналото, пресъздавайки ги с реалистическа сила и пълнота.

Но реализмът на Вазов достигна своята най-голяма сила в отразяване на епохата до Освобождението и по друга причина. През епохата след Освобождението Вазов не следваше вече прогресивното развитие на живота и не прояви реалистична дълбочина и сила в отразяването на героизма и историческите перспективи на новото. След Освобождението поетът беше поставен на голямо историческо изпитание. Той нямаше към живота това цялостно, единно, изяснено и непоколебимо отношение, което имаше към епохата до Освобождението. Разкриха се противоречията в новата действителност. Вазов по силата на редица класово-исторически причини не можеше да не бъде в известен смисъл апологет на тая действителност и същевременно той не можеше като писател-реалист и идейник-възрожденец да не вижда нейните противоречия. Вазов обаче не разбра историческата роля и значение на работническата класа за по-нататъшното развитие на живота. А всичко това неизбежно се отразяваше на неговия мироглед и на неговия художествен метод. През този период се понизяваше все повече и повече реализма в творчеството му.

За нас днес има значение това, което е положително в делото на Вазов, което е свързано дълбоко и органически с демократи-

ческата култура на народа ни, в което се изрази с най-пълна сила Вазовият реализъм.

III

Какви са особеностите на Вазовия реализъм в областта на лириката?

На първо място на Вазовата лирика беше свойствена патриотично-борческа и демократическа насоченост. Поетът отрази в своите предосвобожденски творби патриотичния устрем на народните маси в освободителната борба. В своето творчество от предосвобожденския период той възпява борбата като единствен изход за народа, приближавайки се значително по тематика до творчеството на нашите поети-революционери (Ботев, Чинтулов). Наистина поетът не виждаше тая социална перспектива в борбата, която виждаше и поддържаше Ботев. Вазовата поезия се движи в границите на патриотично-борческото въодушевление. Но това не намалява значението на нейния борчески характер, като насочена изцяло в подкрепа на освободителните борби на народа.

Съществена особеност на Вазовата лирика бе нейното богато идейно съдържание. Поетът-патриот стана трибун и глашатай на здравите прогресивно-патриотични идеи, възгледи и принципи, които изразяваха непосредствено освободителните и демократични стремежи на широката народна маса. Реализмът в лириката на Вазов не може да се изясни правилно, без да се вземе под внимание това нейно огромно и богато идейно съдържание. Ръководен от голямата си любов към народа и земята ни, Вазов се прояви в своята лирика като страстен полемист: той защити нашия език от неговите хулители, поклонници на чуждото, които не виждаха хубостта и богатството на българската звънлива реч. Той защити нашето близко минало от неговите отрицатели, заинтересовани да се хвърли прах на забрава върху героизма и борбите на народа. Вазов защити бъдещето на нашия народ в спор с агентите на капитализма от Запад и с домашните лъжепатриоти и предатели. Светогледът на Вазов, проникнат от материалистически и демократически елементи, придобил политическа острота, влияеше върху неговата отзивчивост, върху реалистичния характер на творчеството му. На Вазов не бе свойствен никакъв обективизъм. За всяко събитие той имаше своя, ясно изразена гледна точка — националните интереси и прогресивните стремежи на народа. Той стоеше винаги на предния пост на нашия национален живот и не вървеше след събитията, а бе винаги с тях, и това определи страстната сила и поетическата развълнуваност на Вазовата лирика.

Лирическото творчество на Вазов се отличаваше винаги с голяма актуалност. Достатъчно е да се спрем на два характерни мотива от тая лирика, за да проличи това.

Вазов бе истински изразител на народните чувства на ненавист и омраза към западния капитализъм, отнасящ се враждебно към освободителните усилия на нашия народ. Той създаде редица лирически творби, в които заклейми и порица със страст и негодуване хищническата политика на западните капиталистически дър-

жави, които поддържаха насилието на една назаднала нация над нашия народ. За стихотворението си „Към Европа", написано през 1876 г., в което поетът възкликва:

Ще може ли раята да найде състраданье,
Раята що работи, оре и се поти,
От тия паразити, аги, кадии, тирани,
Хайдути и черкези, дервиши и софти?

той казва в разговорите си с проф. Шишманов по повод на написването му: „Европа поддържаше тогава Турция, затова я мразех." За стихотворението си „Дизраели", в което обвинява английския политик, Вазов казва: „Мразех Дизраели, както цяла България." Същото казва той и за епиграмата си „Биконсфилд": „Мразех тоя безсърдечен дипломат, както всички българи тогава". В поетическото творчество на Вазов намериха израз най-актуалните проблеми за нашия народ. И поради това поетът можа да проникне дълбоко в същността на своята съвременност, да разкрие бездушието и хладната жестокост на цивилизацията на капитализма, която гледаше равнодушно как се дави в кръв цял народ.

Актуалността, характерна за реализма на Вазовата поезия, личи и в дълбоко отрицателното отношение на поета към господството на турската нация, представлявана от едно паразитно сборище от кадии, дервиши и софти. В своите предосвобожденски творби Вазов възпя героичните освободителни борби на нашия народ. В стихотворението „Сабята на Абдул Керим паша" Вазов взе рязко и гневно отношение към подаръка на унгарските студенти на турския паша за неговите разбойнически военни успехи. В стихотворението „Политика" той реагира остро срещу ликуването на европейския печат за превратa в Турция през 1876 г., тъй като с това тая нация „се била възраждала". В своите творби, писани по повод на Балканската война, която носи освобождение на славянските малцинства от насилието и кървавия деспотизъм на турската тирания, Вазов сочеше справедливо прогресивния характер на тая война.

Тия творби на Вазов не губят своята актуалност и днес, тъй като в тях поетът отрази действителния характер на западния капитализъм и на турската държава в отношението им към нашия народ.

Реализмът на лирическото творчество на Вазов се отличава и с една друга съществена особеност — с дълбока и неизменна народност. Никога творчеството на Вазов не беше самоцелен художествен продукт, функция само на неговата „поетична" природа. Вазов твореше, като се вълнуваше дълбоко и всеотдайно, увлечен от основните интереси на народа. Той преживяваше народните чувства и настроения като свои лични, идентифицираше своя душевен свят на възторг, умиление или болка с преживяванията на народа. Неговата поезия беше популярна не само със своята форма, въодушевено-риторична, задушевна или патосна, но тя се и раждаше в събитията, които засягаха непосредствено целия народ. Най-добре личи това, ако се проследи исторически развитието на Вазовото лирическо творчество в излизащите почти ежегодно стихосбирки. До Освобождението Вазов пишеше за тежкия живот на народа ни под

турската тирания. Родината е красива и благодатна, в нея всичко зрее и цъфти. Тя има всички „прелести природни“. Но едно само няма — свободата.

Всичко в теб е пълно с плод и с благодат,
хълмите ти с грозде, горите ти с хлад,
полята ти с ниви, гърдите ти с щедрост,
реките ти с злато, небето ти с светлост,
селата ти с радост, с хорà и с моми,
градините с рози, а те с миризми:
теб всичко дала светата природа:

Едно само нямаш... Ох, нямаш свобода.
(„Разходка до Баняса“)

Той желае свободен да живее в родината си и свободен да умре в нея:

Детоази и да трая,
за теб мисля и горя,
в теб родих се и желая
в теб свободен да умра.
(„България“)

Той възпява борбите през Априлското въстание, изразява националното самочувствие на издигналия се в борбата народ. Всяко от събитията, които се развиват в страната и извън нея, но засягат съдбата на народа, намира отзвук в поезията му. Вълнува го смъртта на Каблешков, порицава поведението на английския консул в Одрин — Блънт, който насърчи турските жестокости в Тракия, възпява сраженията при Гредетин, давайки израз на южнославянските си чувства:

Ако да бяха слели тез братски племена
поцепени, враждебни, без цел, без светлина,
в едно тело велико, под същи знамена?
Съдбината на Изток каква ли днес била би
и силата слявянска до кой предел дошла би?
Но техните погрешки да бъдат нам урок.
Единството е сила, разколът е порок,
(„Южнославянска солидарност“)

Но по силата на историческите условия народът ни хранеше най-големи надежди за помощ от Русия. Към никоя друга страна нашият народ не е изпитвал чувство на такава дълбока, искрена и трогателна любов, както към руския народ. И Вазов стана изразител на това всенародно чувство чрез вдъхновените сили на своя поетически талант.

Той отразява в редица стихотворения надеждите, лелеяни от народа за помощта, която ще му окаже братска Русия, изразява възторга на народа от необятността на нейните простори и военна мощ:

За туй си ти прочута, славна,
и друга нямаш с тебе равна;
за туй обфащаш полусвет —
царствà, народи, океани,

и нямаш изглед, край и чет;
за туй те бог до днес отбрани
от толкова беди, душмани;
за туй можа да съкрушиш
Мамая хан и Бонапарта,
за туй врага си ти страшиш
кога те гледа и на карта,
за туй зовеше се ти Света.
за туй те любим кат баща
и чакаме като месия:
за туй си ти, Русия!
(„Русия")

По-късно народното умиление и възторг от посрещането на руските войски и техните пълководци, вярата в мощта на Русия, битките по пътя на руската армия бяха възпети в редица стихотворения, отразяващи основните чувства на народа през тая епоха. В тия стихотворения Вазов с внушаваща сила възвеличи великото дело на братята-освободители и остави траен спомен за следващите поколения от дълбокото народно чувство на признателност към Русия.

Ако се проследят по-нататък поетическите творби на Вазов в „Избавление", „Гусла", „Епопея на забравените", „Поля и гори" и тъй нататък ще се долови ясно и определено изключителната близост на поета до народния живот през всеки един от новонастъпилите периоди.

Така след Освобождението, при изменилите се обществени условия, при вълчия морал и снизяването на обществените идеали, Вазов си постави задачата чрез „Епопея на забравените" да запечата в съзнанието на новите поколения величавата епопея на народните борби до Освобождението. Той извая и увековечи образа на героите от близкото минало, утвърждавайки вярата в героичните сили на народа. При това Вазов не възпя подвизите и героизма на възрожденците в ограничени патриотични и национални рамки. Той сравнява героите от Възраждането с най-значителните представители на човечеството, представя ги като борци за прогрес, като апостоли на бъдещето. Той нарича присъдата над Левски насилие над прогреса и „духа", съпоставя я с присъдата на „царете", на „мръсните тирани" над Прометей, Сократ, Хус и пр. в опитите им да задушат „мисълта, що грей, истината вечна, що вечно живей".

В стихотворението „Кочо" („Защитата на Перущица") поетът сравнява подвига на града-герой с подобни събития в човешката история. Градът се е борил

славно като Прага, като Сарагоса,
обвита в пушек, окъпана в кръв.

Героите от нашата национална история се издигат до равнището на героите от световната история, изравняват се с борците за общочовешките интереси.

По такъв начин и романтиката във Вазовото поетическо творчество бе плод на неговата близост до народния живот, отражение на народния героизъм и насоченост към бъдещето в национал-осво-

бодителните борби. Тая романтика проникваше в творчеството на Вазов и като израз на любов към красотите и прелестите на нашата земя и нейното минало. Неправилно е да се свързва романтиката на Вазов в тия му творби с романтизма на Юго. Вазов наистина е търпял влиянието на тоя писател. Но сантименталните разсъждения на Юго в стихове и неговото разбиране за романтичното като свободна проява на творческото „аз", стигаща до субективен произвол, не са характерни за романтиката на Вазов, подхранена от борческия подем на народните маси и от дълбоката му любов към родната земя.

Поради близостта до живота на народа, поради това, че Вазов познаваше своята съвременност и изхождаше от нейното типично историческо съдържание, на неговата романтика, с изключение на някои творби след Освобождението, беше чуждо всяко отлитане „отвъд" — към символизъм или мистика, — всяко откъсване от основните проблеми на живота. Неговата романтика в борческо-патриотическата лирика на поета до Освобождението не се противопоставяше на прогресивните тенденции на развитието, но подпомагаше тия тенденции. Като придаваше възвишен смисъл и полет на образи и характери като Раковски, Левски и пр. в „Епопея на забравените", Вазов отразяваше действителното, реално, героично съдържание на епохата. Ето защо романтиката на Вазов не беше нещо откъснато от живота и абсолютно самостойно в творчеството на писателя. Тя беше качество, същностна особеност на реализма на поета. С това Вазов превъзхождаше такива писатели като Юго и Ламартин.

На реализма на Вазовата лирика бе свойствено и критическо отношение към действителността, проявено още в епохата преди Освобождението. Той отричаше всичко онова, което пречеше на прогресивното и демократическо развитие на нашия народ в лицето на турската тирания и западния империализъм. След Освобождението, съобразно с новите условия, се проявиха и критическите елементи в лириката на Вазов. В критиката на действителността, установена след Освобождението и характерна с гешефтарството и грубия практицизъм, намериха израз също така народностните тенденции във Вазовото творчество. В „Линее нашто поколение" Вазов бичува моралния упадък на личността и безидейността на поколенията:

Стресни се, племе закъсняло!
Живейш ли, мреш ли ти не знайш!
След теб потомство иде цяло —
какво ще да му завещайш?

В редица обществено-политически сатири Вазов разобличава новите нрави на кариеризъм и себичност. В „Елате ни вижте!" той сочи тежката картина на социалното угнетение. Но най-висок подем на чувствата и образите поетът достигна в стихотворенията, в които пред изгледа на нерадостната действителност, още преди периода на Стамболовата диктатура, изразява вярата си в свободата и прогреса, дозел в идеалите си нещо от просветителството на XVIII в. и обърнал поглед напред към бъдещето:

Тирани! Всуе се морите!
Не се гаси туй, що не гасне!
Лучата, що я днес гасите,
тя на вулкан ще да порасне.
(„Не се гаси туй, що не гасне")

В света съществува преходност, падат престоли, загиват „царщини", но стремежът на човечеството напред в духа на тая идеалистична, но хуманитарно бодра философия не загива. „Великата мисъл" се губи, блуждае, скита се нечувана в света, за да възтържествува накрая и да вдъхне нови сили на човечеството („Великата мисъл").

Не е възможно в рамките на един доклад да се проследят всички народно-реалистични и демократични мотиви в многообхватната поезия на Вазов, който възпя българската природа, възпроизведе редица легенди и предания от миналото на народа, възпя труда на селянина и труженика, а в редица стихотворения даде израз и на своите хуманитарни идеали за човещина, правда, истина, свобода и т. н. Извор на всички тия мотиви, дори и когато поетът не говори пряко за съвременността, а се увлича от красотата на природата или възпява полското цвете в „Песента за синчеца", е здравият му хуманизъм, действуващ възродително със своя оптимизъм. Поетът обича света, обича хората; радва им се със здраво самочувствие и същевременно ненавижда скръбта и нещастието, невежеството и тъмнотата в народния живот („Чети, говедарче"). Тая свободолюбива оптимистична и патриотично-хуманитарна бодрост в творчеството на поета, който се вълнува дълбоко и всеотдайно от болките на народа, не губейки никога вяра в неговото бъдеще, е вечното, нетленното в поезията на Вазов.

Дълбоко заинтересуван от прогресивното развитие на живота след Освобождението, когато се разгръщаше нашироко картината на моралния и духовен упадък, Вазов се опита да даде идеали, светоглед, философия, да търси лек за социалните противоречия в честността, в труда, в подвига на селянина и труженика. Като антитеза на установяващия се бит след Освобождението Вазов издигна вярата си в историческата прогресивна мисия на човечеството и на народа. Той не беше революционер-демократ от типа на Ботев. Но той беше хуманист, патриот във възрожденския смисъл на думата, певец на любовта към родината, на стремежите на народа към свобода и правда, певец на честния труд и на труженичеството. И с тия именно идеали Вазов влезе в конфликт със следосвобожденския строй на живота. Той осъзнаваше дълбоко тоя конфликт и в своите творби му даваше ярко критичен израз.

За значението на Вазовата поезия през тоя период като учител на поколенията в духа на безкористния и народостен идеализъм Гео Милев пише: „Още в гимназията, когато четяхме христоматията на Мишев и Костов, дълбоко у нас е запалена вярата, че „не се гаси туй, що не гасне"; още от гимназията ние се научихме да кипим в благороден гняв, когато видим „в кал светите идеали, а знамената честни оплюти парцали, с които търгува мръсната лъжа", „когато видим честността — в окови, правдата — в тъмница"; още от гим-

назията ние се научихме да се гаврим с мъдростта на подлеците, която ни съветва да не ритаме тръна боси, да не се борим с големците и да им ставаме мост, защото „преклонената главичка остра сабя не сече"; още от гимназията ние знаехме, че „царете, тълпата, мръсните тирани, да могат задуши гордото съзнание, гласа, който вика, мисълта, що грей, истината вечна, що вечно живей — измислиха всякой по една секира, да уморят всичко, дето не умира"; още от гимназията ние възприехме съзнанието на Левски..."

„Вазовата поезия, продължава Гео Милев, оказва това силно и благотворно възпитание в духа на скромните, но велики идеали: правда, свобода, дълг пред народа, труд, честност, човещина, подкрепени от патоса на Възраждането, защото „според мене, както съм казал и друг път, Иван Вазов не е поет за онова властвуващо днес съсловие, наречено българска буржоазия, което въпреки малобройността си иска да узурпира патента да представлява българския народ в неговата расова целокупност — не; защото Вазов беше нещо повече: последният представител на отдавна изчезналата вече честна генерация на българското Възраждане, която започва с Паисий, преминава през Раковски, дядо Славейков, Ботев, Левски и много други и завършва именно с Вазов. И като такъв Вазов сгреши тъкмо там, дето се опита да се откъсне от своята генерация — генерацията на Възраждането — да се приспособи към чуждия нему дух на новите опошлени поколения, които проиграха идеалите на Възраждането — и духовни, и политически — още на другия ден след Освобождението, 1879. Оттам и честните тонове във Вазовата поезия. Тя ни свърза нас, народната интелигенция, с далечните затрупани с толкова много обществена поквара източници на здравото, честното чувство у нашия народ. Оттам и самото значение на Вазов като „народен поет" (Гео Милев, Писмо до Борис Вазов, Литературен сборник Гео Милев", стр. 110—112).

Разбира се, не бива да се премълчава, че Вазов в своята поезия не беше последователен докрай представител на „чистите идеали" на Възраждането. При развитието на новите обществени отношения Вазов не само не разбра обновлението, което разкрива социализмът за народния живот в историческа перспектива, но той и в друго отношение се раздели с действителността. Когато народните маси все по-съзнателно и по-активно се надигаха срещу великобългарските завоевателни и противославянски войни, насочени против техните интереси, и при Владая издигнаха лозунга за република и за наказване на виновниците за националната катастрофа, Вазов се беше утвърдил официално като певец на великобългарския шовинизъм. В тоя период той погрешно отъждествяваше интересите на народа с интересите на правителството и на шепата алчни и противонародни кръгове около него и беше с част от поезията си техен изразител. Разрешаването на балканската проблема Вазов не търси вече в духа на своите възрожденски идеали — по пътя на сътрудничеството на балканските народи, а чрез разширението и господството на Балканите на българската държава, което означаваше господството на Балканите на българската капиталистическа буржоазия.

Много от стихотворенията в „Под гърма на победите“, „Нови екове“, „Песни за Македония“ вече свидетелствуват не само за едно отдръпване на поета от отразяването на основните противоречия в развитието на живота, но даже за тяхното ретуширане поради увлечението му във великобългарските идеали. Тая негова поезия още в миналото беше чужда на нашия народ.

И все пак трябва да се подчертае, че в посочените стихосбирки има много мотиви с осъждане на войната. В тях личат отзвуци от възрожденския и хуманитарен патриотизъм на поета, долавя се съчувствие към страданието на войнишките и народни маси. Поетът не можеше да осъзнае своята измяна на народните маси и затова оставаше искрен, когато пишеше през 1916 година в духа на своята довоенна, хуманитарна идеология:

О, прав си, брате, знам:
менят се времената,
но само туй не знам:
менят ли се сърцата!

За слава, за любов
не ще ли все жадуват,
при всяк за правда зов
не ще ли се вълнуват!
(„Дъб“)

С голямо вълнение той преживя и националната катастрофа, загрижен за съдбата на България, за съдбата на народа.

Малцина поети в нашата литература, с изключение на Ботев, Алеко Константинов и Смирненски, са били толкова близко до обществения живот като Вазов, живели са така напрегнато със своята съвременност и са горели с такъв могъщ и благороден патос в стремежа да служат на народа, да вземат на плещите си дял от неговата съдба, да бъдат учители и вдъхновители на поколенията като Вазов.

Положителното в лириката на Вазов беше това, което отразяваше народния живот, народните стремежи и идеали, което беше свързано с народа и с неговите борби. Песимизмът на Вазов след Освобождението в моменти, когато поетът губеше вяра в масите и в народа, религиозността му с фатализма и подчиняване на слепите сили на случайността, патриотаршовинизмът с разпалване на омраза към другите народи за целите на българската буржоазия — изобщо всичко отрицателно в неговото творчество — беше плод на влиянието върху му на буржоазната класа и на буржоазното общество. И поради това то няма и значение за нашия народ. То представлява случайното и несъщественото в творчеството на Вазов като народен поет.

III

Вазов не беше само лирик, но и повествовател. В своите големи белетристични творби — „Под игото“, „Нова земя“, „Казларската царица“, „Немили-недраги“, „Чичовци“, в разказите: „Иде

ли?", „Дядо Йоцо гледа", „Една българка", „Тъмен герой" и т. н., в пътеписите: „Един кът от Стара планина", „В недрата на Родопите", „Великата рилска пустиня" — Вазов, доколкото е възможно, разбира се, такова сравнение, прояви пантеистично и възторжено отношение към природата, характерно за писател като Гьоте, дълбок патриотизъм и голяма хуманистична любов към човека от народа и към самия народ, характерно за писател като Пушкин, дълбоко проникване в същността на обществото и на неговите противоречия, характерно за писатели — критически реалисти като Балзак, всичко това съчетано с възторжено-романтичното изображение на една епоха на „буря и натиск", каквато представлява нашето Възраждане. С тоя характер на творчеството си — с всички уговорки за значението на Вазов в нашата и световната литература и за особеностите на нашето национално литературно развитие — Вазов беше дълбоко вътрешно сроден с големите писатели-реалисти от края на XVIII и началото на XIX век, като представител на една епоха в историята на нашия народ, сродна в основните линии на развитие с епохата, отразила се многостранно в творчеството на най-големите писатели на това време в световната литература. Причина за тоя характер на неговото творчество, и за неговото активно отношение към съвременността беше социалната база на писателя — демократично настроената народна маса преди Освобождението и в първите две десетилетия след Освобождението. Поради това именно в неговите творби освен елементите на критически реализъм са силни и елементите на патос, на романтизъм, подхранен от борческата устременост на тия маси в периода на национал-освободителните борби на нашия народ.

В своите пътеписи Вазов възпя и описа възторжено природния облик на българската земя. В широките табла на своите романи, повести и разкази той изобрази народния живот с големите исторически събития до Освобождението и с основните социални изменения, които се извършиха в живота на народа след Освобождението. Не винаги достатъчно задълбочен, но винаги непосредствено близък до събитията, Вазов можа да долови до известна степен самата същност на живота и да го отрази също така в значителна степен правдиво с неговите противоречия и дълбоко историческо съдържание. В своите белетристични творби Вазов никъде не се увлече в самоцелно трактуване на чисто психологически теми. Той не се откъсна никъде от големите проблеми на живота. Поради това и творчеството на Вазов има голямо познавателно значение. Той би могъл да се нарече крупен хроникьор на живите исторически събития, на народните преживявания и на типичните характери и отношения, на които беше съвременник.

Трябва да отбележим, че като разглеждаме творчеството на Вазов с оглед на неговия реализъм, ние трябва да обясним не само това, което авторът субективно си е представил за живота, но и това, което обективно се е отразило от живота в неговите романи, повести и разкази. Защото огромната познавателна и действена сила на Вазовия реализъм се заключава именно в правдивото отразяване на съвременното му общество — в неговия героичен и романтичен

период до Освобождението и по-късно — с пороците и противоречията в него след Освобождението.

В живото, конкретно-индивидуално и своеобразно-неповторимо, но типично отразяване на същественото от живота през епохата се заключават големите художествени достойнства на Вазовия реализъм, както и на реализма изобщо.

Епохата преди Освобождението Вазов изобрази в три по-значителни книги — романа „Под игото“ и повестите „Немили-недраги“ и „Чичовци“, както и в редица разкази. Изображението на тая епоха би могло да бъде разгледано условно от три страни: като изображение на бита и нравите на някои слоеве от народа, като изображение на социалните отношения в обществото и най-после като широка епична картина на борбите, на революционната напрегнатост на времето, на основното историческо съдържание на епохата.

В „Чичовци“, „Хаджи Ахил“ и други разкази Вазов изобрази картината на тогавашното провинциално общество, с патриархалните нрави и отношения на чичовците, с техния дребен и ограничен свят на интереси, проникнати все пак от духа на времето. В „Под игото“ Вазов изобразява семейни и битови отношения: вечеряята на чорбаджи Марко, изпитите в училището, разговорите в Ганковото кафене, представлението на многострадална Геновева, тлъката в Алтъново и т. н., които разкриват многообразна картина на тогавашните нрави на изобразяваната среда. Но Вазов не беше ограничен битописател. Той проникна и по-дълбоко в социалната същност на епохата, като показа широко картината на социалното разслоение. В лицето на трудещото се градско население и на еснафските семейства, на народната интелигенция и на селяните от Веригово и Алтъново Вазов изобрази демократичната народна маса като извор на революционери и като движеща сила в събитията. Чорбаджи Марко, Мичо Бейзадето и някои от постоянните посетители на Ганковото кафене са представители на среднозаможното търговско и еснафско съсловие, — патриотично, но несигурно в изхода на борбата, основаващо своите очаквания и надежди на Русия. И най-после той нарисува правдиво типичния образ на чорбаджийството в лицето на чорбаджи Йордан, злостен враг на революцията, който се страхува от народните маси и се стреми да запази своето привилегировано социално положение като лихвар, търговец и близък човек на конака.

Чрез правдивата външна картина на социално разслоение, интереси и умонастроения Вазов долови самия характер на епохата с борбите и взаимоотношенията на трите основни партии: революционната, умерено-либералната и чорбаджийско-консервативната. Той долови основното противоречие на епохата — между народните маси и чорбаджийската класа, като показа в значителна степен исторически правдиво и конкретно в живи типове и отношения сблъскването на антагонистичните обществени сили: от една страна — Огнянов, Соколов, отец Викентий и т. н., и от друга страна — чорбаджи Йордан и Киряк Стефчов. Един от основните потици, който движи действието в романа, е борбата между Стефчов — оръдие на чорбаджиите, и Огнянов — представител на революционната партия. Тяхната борба приема формата на съперничество. Но по-късно по

силата на класовото им положение в обществото тая лична борба прераства в остър обществен конфликт. Типична особеност на Вазовия реализъм, проявена в „Под игото“, е умението на писателя да даде характерите с цялото им индивидуално богатство чрез единството на типичното и индивидуалното, неповторимото.

В развитието на конфликта писателят е изобразил жизнено това единство между класово-типичните и индивидуално своеобразните черти и качества на всеки от характерите. Типичен в това отношение е чорбаджи Йордан като представител на консервативната и противонародна чорбаджийска класа. Той дълбоко ненавижда народа поради неговите демократични, свободолюбиви стремежи и с всички сили, най-често с доноси, клевети и заплахи, брани и поддържа неизменността на социалния и държавен ред, а с това — и турското господство. И като характер той е мрачен, необщителен и сприхав. Освен турската власт той не уважава никого, дори и своя зет Стефчов, който винаги е готов да служи на чорбаджийската, противонародна кауза.

Вазов правдиво рисува образа и поведението на чорбаджиите и отношението на народа към тях не само в „Под игото“. В поемата „Грамада“ се издига народната „грамада“ като символ на възмездие и паметник на народната победа над чорбаджията. В „Немили-недраги“ Мравката изразява дълбоката народна омраза:

— Чувате ли? Тия чорбаджии се хранят с потта на сиромасите. Аз казвам, че преди да изтребим турците, трябва да изколим тях.

— Няма друго спасение — викаше трети, който беше върл читател на „Свобода“ (Вазов, Съч., т. 5, стр. 43, 1946 г.).

С правдивото изобразяване поведението на българските чорбаджии и на отношението на народа към тях Вазов трайно отпечата основния социален конфликт, който движеше борбите през епохата на Възраждането.

В „Под игото“, „Немили-недраги“ и в редица разкази Вазов изобрази големите исторически събития и техните живи герои и двигатели — революционерите, хъшовската емиграция и широките народни маси. Епохата се характеризира с всеотдайността на народното дело, с безстрашния характер, неустрашимия мъжествен дух, практическата трезвост и висок демократизъм на Левски; с беззаветната героична готовност на простата българка баба Илийца да жертвува внучето си, да се изложи на опасността, за да помогне на четника в Балкана, в който пъплят турските пълчища. В „Под игото“ кака Гинка, слепецът Колчо, малкото момиче Марийка, Боримечката са „прости“ представители на народа, осъзнал една историческа задача и увлечен беззаветно в нея. В техните ежедневни постъпки и поведение пред турската власт се разкриват сили и качества на характера, които вълнуват със своето благородство, смелост и сила.

Главният герой на романа, Бойчо Огнянов, е представител на революционната партия. Той е изобразен с качества, които излъчват очарование: преданост на революционното дело, организаторски талант, инициатива и смелост. Наистина, в характера на Огнянов личат и съществени слабости, които свидетелствуват за това, че Вазов до голяма степен не можа да даде правдиво образа на рево-

люционера. Твърде много са засилени идеалните благородни качества на Огнянов, без да е показана достатъчно трезвата, практическа, делова устойчивост на революционерите от оная епоха. Известна сантименталност определя поведението на тоя герой. Той е склонен на компромис с чорбаджийството, в което се долавят възгледите на самия автор, несъвпадащи напълно с линията на революционната партия. Но въпреки тия недостатъци образът на Огнянов си остава един светъл образ в романа на Вазов и в нашата литература. Чрез другите герои Вазов е съумял да покаже волната жизнерадост, характерна за еснафската класа и за нейната интелигенция, страстното русофилство на представителите на тая среда и т. н.

Действително Вазов не можа в „Под игото", роман с централна задача, да изобрази подготовката и размаха на Априлското въстание, да ни даде типичния образ на революционерите така, както революционната борба оформи техните характери и идеология. Бойчо Огнянов, Соколов и дори ентусиаста Каблешков съвсем не представляват в романа революционера, който сумира в своята личност борческото мъжествено настроение на епохата и високия идеен подем на демократичните маси. Самото въстание в романа на Вазов е изобразено без всеотдайност на народните маси и на техните водачи в борбата, без замах и перспектива, без въодушевление и героизъм.

Но народният живот в романа на Вазов е изобразен изцяло проникнат от революционния кипеж на епохата. Във всекидневието на хората от провинциалния градец, изобразен така пъстро и богато със своите нрави и бит, в живота на селото се чувствува изключителното въодушевление на тая епоха, нейният дух и подем в борбата, увличаща всичко честно.

Оттук и голямата романтика в произведенията на Вазов, изобразяващи епохата до Освобождението. Основата на тая романтика беше в самата действителност. „Романтизмът" във Вазовите произведения и специално в „Под игото" не се заключава в приключенческия начин на изобразяване събитията и в използуването от Вазов на случайностите — похвати, които Вазов безспорно е заимствувал от западноевропейските романисти Виктор Юго, Евгени Сю и др. Той се проявява във високия подем на чувствата, в героичната готовност да се даде всичко за народното дело, в желязната воля и геройското безстрашие, което граничи с презрението към смъртта, в революционната устременост изобщо напред към бъдещето. Типична в това отношение е повестта на Вазов „Немили-недраги".

За нейните герои писателят пише: „Румъния им даваше гостоприемство, но гостоприемство, което дава пустият морски бряг на изхвърлените от бурята мореходци, разложени и съсипани. Бяха всред обществото, но бяха в пустиня. Къщята, магазините, кесиите, сърцата бяха затворени за тях. Живееха само с подаяние на други, почти като тях бедни, и то не винаги. Гладните дни през всяка седмица идваха на реда си редовно, неизбежно, фатално".

Такъв е животът на българските хъшове в емиграция. Но Вазов основателно ги нарича „български юнаци", „българските орли", „герои", „пролетариат", „облечен и вдрипи и слава". Те са такива поради своето патриотично въодушевление, което личи и във фирмите

на лавките им: „Свободна България“, „Български лъв“ и в имената, които си дават: Странджата, Македонски и пр. Тая бедна, бездомна и гладна хъшовска емиграция поставя над всичко идеала за освобождението на България. „Ние се жертвуваме за свободата на България — казва Странджата, говорейки като че ли с думите на Левски — и ако найдем отплата, то тя ще бъде освобождението на България — ни повече, ни по-малко.“

Читателят вижда живо изобразени тия герои. Той си представя конкретно техния мъчителен живот. Но всички те са устремени към една велика цел: освобождението на народа. Те живеят с мисли и дела, насочени към бъдещето. Готови са да жертвуват живота си за своя идеал. И това им придава романтична красота и очарование. Романтиката прониква и в самото повествование на писателя, който често се отклонява от реалистичната нишка на разказа, за да предаде своите чувства на възторг от героизма и себеотрицанието на хъшовете, забравили всичко лично в името на свободата.

Поради това, макар че голяма част от героите завършват трагично в борбата, повестта на Вазов излъчва бодър, завладяващ оптимизъм. В нея се чувствува великият размах на народната борба. Лицата израстват пред читателя до равнището на истински герои.

На това правдиво изображение на живота се дължи и романтиката в тия произведения на Вазов. Тая романтика бе важно постижение на неговия реализъм. Тя блика от епохата, от оня човешки материал и оная действителност, които авторът изобразяваше. Но същевременно тя е характерна и за самото отношение на Вазов като художник към действителността. То бе също така възторжено, романтично, повдигнато. Поради това тя прониква в неговото творчество, явявайки се особеност на неговия художествен метод.

Ако речем да определим романтиката на Вазов, ние трябва да я характеризираме като прогресивна и действена романтика, в която няма празно, идеалистическо мечтание за бъдещето, тъй като тя се основаваше на реалния характер, на революционните устреми на самата епоха. Поради това и тая романтика има такава голяма и съществена стойност в творчеството на Вазов. Никъде в тия свои произведения Вазов не прекрачи действителните граници на епохата, не измени на правдата на самата действителност при романтичното изобразяване на живота.

Всичко това важи главно за творбите на Вазов, отнасящи се към предосвобожденската епоха.

По-друг характер има белетристичното творчество на Вазов, изобразяващо нашата следосвобожденска действителност.

До голяма степен реалистично и с известен елемент на романтика Вазов отрази и народния възторг от Освобождението в цяла редица разкази. Типичен между тях е разказът за стареца от планинското селце над Искъра, който, изгубил зрението си преди Освобождението, „проглежда“ при раждането на българската държава („Дядо Йоцо гледа“: „Чинеше се на стареца, че той пръв път след пет години бе прогледнал за един миг и видял „българското“ — една лучица от „българското“ — и се беше напълно уверил, че няма турци вече и е настала слободия по света“. Съч., т. VIII, стр. 34, 1946 г.).

Във възторга на тоя старец от свободата се долавя и възторгът на автора. Тоя възторг беше типичен и за широките народни маси след Освобождението.

Нито авторът, нито героят поставят под съмнение бъдещия живот в освободената държава. Но действителността изпари скоро илюзивните надежди. Умилението от възторга на дядо Йоцо се замени скоро от печалните наблюдения на автора върху новия бит след Освобождението.

При изменилата се обстановка, при новите форми на живота след Освобождението, реализмът на Вазов издържа своя най-тежък изпит. Епохата след Освобождението се характеризира с нови нрави, с нови социални и морални отношения. Идеализация на тая епоха е невъзможна — напротив, нейното ново съдържание влизаше в открит конфликт с демократичните и прогресивни завети на Възраждането.

Новите егоистични и сурови закони на живота измениха облика на много от познатите ни герои от „Под игото", които поетът оживи и в романа си „Нова земя". Те издребняха, обезличиха се. Патриотичният патос загасна под напора на новите чувства, интереси и влечения. Новите герои на живота са вече рицари на кариерата, на служебогонството и на стремежа към забогатяване. Под маската на перфидния патриотизъм се прикриват сметката, егоизмът, измамата и безчестието — изобщо пороците на буржоазното общество.

Близък до живота, Вазов откри краткия сатирично-изобличителен разказ като най-добра форма за нагледно, убедително, натуралистично понякога отразяване на тоя нов бит — с героите му, с „идеалите" му и с нравите му. В много от тия разкази, събрани в сборниците „Утро в Банки", „Драски и шарки" и др., се долавя яснията стремеж на автора да се противопостави на живота, да му въздействува, да превъзпита човека нравствено и да изобличи властогонеца, егоиста и кариериста.

Но като могъщ реалист същевременно Вазов долавяше, че индивидуалната съдба на неговите герои е свързана с цялостния бит на обществото, което се разлага и установява едновременно нови форми и отношения по силата на собствената си логика. И поради това Вазов неизбежно разголваше основните противоречия на съвременното му общество. Той го разобличаваше и съпоставяше с епохата на Възраждането, с патриотизма и героизма на дедите и бащите. Със своето реалистично и критическо изобразяване на предосвобожденската епоха, той разкрива, макар и до известна степен неволно, корените на злото, заложени дълбоко в характера на самото общество.

Вазов обаче не намери правилен изход, и на това се дължи ограничеността на неговия реализъм. Не приемайки до края на живота си социализма като възможност за справедливо преустройство на живота и за по-нататъшното му „идеално" развитие, той мечтаеше за разрешаване на противоречията чрез изправянето на хората в рамките на самото буржоазно общество. Така се проявяват в творчеството на Вазов заедно с критическото изобличение и елементите на една консервативна вече романтика.

Картината на живота в освободената столица Вазов вижда така: „Тук се срещат, кръстосват, здрависват представителите на по-гор-

ните класи на софийското общество, представителите на модата и разкоша, излезли на сеир или на показ, огледвайки се самодоволно или крадешком в големите стъкла на прозорците. Който през тия прозорци гледа на софийския свят, ще намери, че София е едно щастливо Елдорадо, кипнало в богатство, светнало от великолепие и красота. Но нека се готви за горчиви разочарования, когато се реши да надникне по-дълбоко зад тия редки декорации в скритата страна на столичния живот. Там е едно мътно море от нищета, развала, срам и леност" (Съч., т. VIII, стр. 56 и 57, 1946 г.). Оставайки до голяма степен верен на правдата на живота, Вазов долавяше характера на новото общество, в което изведнъж изплуваха пороците и противоречията на капитализма.

Новия положителен човек след Освобождението Вазов си представяше в лицето на трудещия се гражданин, който с чест и постоянство изгражда своето лично и обществено щастие. Политическата свобода трябваше да се съчетае, според писателя, с идеалите на спокойния и честен труд. От развитието на живота обаче тия идеали на писателя, както и идеалите и заветите на Възраждането, претърпяха голямо историческо крушение. И писателят, изобличавайки новото общество, остана верен на реализма въпреки някои отклонения към идеализация на преуспяващия „гражданин на епохата". В редица свои произведения той показа, колко напразни са усилията да се намери положителен герой при условията на новата историческа обстановка. Фактори в живота — показва писателят — са каишиевци и гороломовци, ръководени само от корист, предприемачи на държавни доставки и полуинтелигенти, издигнали се ловко до властта. Писателят Кардашев в разказа на Вазов „Кардашев на лов" търси да открие в живота герой, който да вълнува с благородни и възвишени пориви, с примера си да облагородява и възпитава човека.

„И наистина каква полза — каза си той — вечно да рисувам картини на дребнави характери и души, да изваждам на сцената все тия делнични, прозаични интереси и тревогици из живота на столицата. С такива дреболии и аз ще издребнея. Аз ще се обърна просто на един вид монотонен хроникьор на дневните скандали" (Съч., т. VII, стр. 308, 1946 г.). Кардашев търси нещо „по-силно", по-романтично, по-идеално в човека — „по-добри проблески и по-благородни въл нения". „А че ги има, има ги, вярва той. Животът е сложен, човешките подбуждения са най-разнообразни, има и низки, пазарски, има и по-високи страсти — малки и големи, които правят да бият всички гърди. Има и възвишени типове — не само егоизъм и глупост, но аз не искам да измислям — нека ми ги подскаже животът" (пак там). Животът обаче разсейва жестоко тия илюзии на героя-писател, който се вълнуваше от мисли много близки до тия, които изказа и Алеко Константинов по повод на тогавашната действителност. Пред него се разголват типичните буржоазно-себични отношения. Първият познат, който среща писателят в своя „лов на герои", го моли за ходатайство пред министъра за утвърждаване на търг. Самоубийството на улицата, което увлича фантазията му като възможно героично дело, се оказва извършено поради загуба на комар. И т. н. Срещу поетичните мечти и илюзии на писателя да намери в самия живот „идеал-

ното", вълнуващото и благородното — последният му предлага своите реални герои, движени само от себични интереси и сметки.

Вазов показа колко тежък е животът на човека от народа при новите социални отношения. В разказа „Тъмен герой" героят, западнал еснафин и жител на градските покрайнини, става жертва с цялото си семейство и болна жена на партизанските нрави. В разказа „Пейзаж" Вазов разказва как в мразовит зимен ден, възхищавайки се от красотата на природата, срещнал 70-годишна бабичка, изминала дълъг път от планината до столицата с внучето си на гръб, което носи, за да го хариже някому. И той е потресен от дълбочината на народните нещастия:

„Няма никога да забравя тежките мисли, безпомощното страдание на душата си в тая минута" (Съч., т. VI, стр. 361, 1946 г.).

Авторът морализува. Той напътствува към нравственост и труд. Той пише в тоя период разкази като „Коледен дар", в който посочва християнската милост към ближния като ръководеща добродетел. Но зад тия нравствени усилия на автора в разказите му се разкрива грозната картина на социалните отношения и в това именно се заключава голямата изобличителна сила и значение на Вазовия реализъм от тоя период.

Елементите на консервативна романтика не са преобладаващото в тия разкази. Те личат, но са сподавени в значителна степен от реалистичното, правдиво възпроизвеждане на живота от писателя.

Както в произведенията, изобразяващи големите исторически събития до Освобождението, така и в разказите, изобразяващи живота на народа след Освобождението, Вазов долови вярно същността на новия живот. Поради това и тия белетристични произведения на Вазов имат голямо познавателно значение. Те са правдива историческа картина на живота, негово изобличение. Но от критиката на обществото Вазов не отиде по-нататък в тия си творби. Това ги отличава от творчеството му върху теми от предосвобожденската действителност.

Мощта на Вазовия реализъм проличава особено при изобразяването на характери и типове от народа. В своите романи, повести, разкази той изобразява цяла галерия от такива типове: Боримечката, Странджата, Македонски, Рачко Пръдлето, кака Гинка, дядо Йоцо, баба Илийца, Ненко от „Тъмен герой", децата — братче и сестриче на загиналия войник Стоянчо — от „Иде ли?". В могъщото, възможно като че ли само за Вазов в нашата литература, разнообразие на лица и герои се набира многоликият образ на народа. Вазов не проявява качествата на локален градски или селски писател. Той обхваща и града, и селото, и столицата — разказва, както по видено и преживяно, така и по чуто и доловено в многообразието на живота.

След Вазов нашата литература не достигна вече такава широта в изобразяването на лица и герои от различни социални среди, такава пълнота и сила на правдивото и многообразно отражение на живо наблюдаваните от автора човешки индивидуалности, както Вазов.

В образа на Мунчо, който е като че ли случайното в романа на Вазов от гледище на главните събития в него, Вазов е дал в същ-

ност типичния облик на живота, за който не са изключение именно такъв род членове на обществото. И същевременно в образа на Мунчо Вазов е сполучил да даде в едно единство и грозното, и красивото, така, както се срещат в живота — с налудничавото поведение на героя и с дълбоката му патриотична, непосредствена любов към Огнянов.

Но не е само тоя герой във Вазовите произведения, който ни говори за способността на писателя да отразява живота не схематично, а с цялата му реална жизнена пълнота.

Особено качество на Вазовото белетристично творчество е хуморът на писателя. В тоя хумор личи здрав усет към естествено комичното, несъобразното в живота, когато се проявява в поведението на героите като тяхно качество. Жив и естествен, поради което и така убедителен, е портретът на Хаджи Смион с хамелеонството и липсата на характер у героя, за да прояви чувствата и симпатиите си. Какъв типичен представител на епохата е Иванчо Йотата, характеризиран от писателя не само с поведението си на „учен“ и „книжовник“, но и чрез речта си:

— Та ви казвам — продължаваше Йотата, — че тъкмо кога наша Лала вдигна трапезата и прочие, аз зачух, крамолическа пропаганда у вас, бай Марко. Кучето — и то лаеше удивително. Уплаших се, сиреч не се уплаших, ами рекох на Лала: „Лало, мари, що стана у бай Марка? Я погледни от чардака в техния двор!“ Но после си помислих: това не е женска работа. И аз дързновено се покачих на чардака и гледам: във вашия двор тъмно. Защо беше тая пропаганда? — рекох си умствено, сиреч изразбуди се махлата... А Лала стои зад мене, държи ме за сетрето... „Къде? — казва — да не скочиш у бай Маркови?“... „Няма нищо, мари — казвам й, — заключи комшулука откъм бай Марка“.

— Няма нужда Иванчо. Нищо нямало — забележи усмихнато Марко.

— Тогава — продължи Йотата — рекох си умствено, трябва да обадим на конака; господин бай Марко е съсед и не можем да го оставим в безопасност... И този час дръпнах се аз из стълбите надолу, а Лала все тя крамолически вика след мене... „Мълчи, мари!“ — казах й мужествено... Излязох на портата и гледам на улицата — всемирна тишина („Под игото“).

Колко вярно са доловени характерите на „чичовците“ откъм комичната им страна в „Чичовци“. Тоя хумор е също така важно качество на Вазовия реализъм и белег за неговото богатство и разнообразие, съответствуващо на това в действителността.

С всички тия качества Вазов, търпейки влиянието на руската литература и отразявайки правдиво нашата действителност, сродява реализма в литературата ни с реализма на великите представители на руската класическа литература, запазвайки при това цялата самобитност и неповторимост на своето творчество.

Трябва да се отбележи, че снижаването на реализма в творчеството на Вазов се прояви по-определено в по-късните му произведения и в историческите повести и драми. Авторът, попаднал под влиянието на великобългарската идеология, с тенденциозно-патриотарска цел, например в „Светослав Тертер“, отрече богомил-

ството и поради това не можа в тоя роман да изобрази правдивата картина на народния живот през епохата на българския феодализъм. В тия произведения и романтиката на Вазов е вече изкуствена и реакционна със съзнателното идеализиране на управляващите слоеве в миналото и преднамерено критичното отношение на писателя към носителите на социалния „ферментˮ — богомилите.

Това все по-определено понижяване на реализма в творчеството на Вазов се дължеше на нарастващите противоречия в живота след окончателното установяване на новото буржоазно общество. Тия противоречия се отразяваха на идеологията на писателя, защитник на новото общество, и това обезсилваше неговия реалистичен художествен метод. Това снизяване на реализма в творчеството на Вазов личи още в романите „Нова земяˮ и „Казаларската царицаˮ. В тях Вазов се стремеше да даде като положителен герой осъществителя на еснафско-буржоазното благополучие. Той посочваше в тия творби като обществено ценни буржоазните нравствени идеали, проявявани в борбата за осъществяване на лично благополучие. В тия си книги Вазов критикува новите идеи на социализма като „опасниˮ за обществото, тъй като създаваха първите брожения в умовете на търсещите изход от противоречията на живота. Това беше едно изоставане на писателя от обективното прогресивно развитие на действителността, един упадък на неговия мироглед, отразил се неизбежно и на художествения метод. Произведенията, написани през тоя период, с цел да се утвърди „правотатаˮ и „нормалноститаˮ на буржоазния обществен строй, се оказаха неизбежно бледни и художествено неубедителни. С тях писателят изменяше вече на правдата на самата действителност.

IV

Кои са характерните черти на Вазовия реализъм?

Трябва да се отбележи, че в произведения като „Немили-недраги“, „Под игото“, „Епопея на забравените“ и редица стихотворения, в които отразява предосвобожденската действителност, Вазов се приближи значително по тематика до революционното творчество на Ботев, макар и далеч да не го достигаше по разработка на проблемите, тъй като не беше носител на такава идеология, каквато имаше Ботев. За разлика от Ботев, който беше последователен представител на революционната партия и утопист-социалист, Вазов в тия си творби се явява изразител само на патриотично-настроената демократична маса на народа. Те обаче са венецът на неговото художествено дело и носят в себе си белезите на реализма и на прогресивната действена романтика.

Творчеството на Вазов, в което писателят отразяваше живота след Освобождението, носи характерните черти на критическия реализъм. Важни особености на Вазовото творчество са значителното познавателно съдържание, прогресивната идейна насоченост и народността. Дори в своята лирика, както видяхме това, Вазов не е поет на ограничено, „личноˮ съдържание. И в нея той разкрива обществените стремежи и типичния облик на социалните отношения, характерни за времето, през което писателят твори („Елате ни вижте!“

и др.). Особено богато е познавателното съдържание на неговите белетристични произведения. Съвременник на две исторически епохи, Вазов отрази в художествени образи широката картина на народния живот и на развиващото се общество. А това стана възможно благодарение на голямата близост на писателя до живота и на изобилните му впечатления от неговото време. Действителността и героите бяха близко познати на своя автор.

„Този хумористичен портрет — разказва Вазов на проф. Шишманов за хаджи Ахил, — напечатах първен в „Наука“ (г. II, кн. 1 и 2, 1882 г.). Хаджи Ахил в действителност се казваше хаджи Христо (Лилко) Славков. Такъв беше, какъвто съм го описал. Оригинален, духовит и голям сопотски местен патриот, ако и да критикуваше смело и язвително пороците на някои свои съграждани, особено тяхното лукавство и тартюфство, без да се придържа о една или друга партия“.

За „Чичовци“ Вазов също отбелязва:

„Не знам как съм имал кураж да осмея толкова свои съграждани в тая хумореска, която напечатах първен в „Зора“ (1884, кн. 1 и 2). Защото под Мичо Бейзадето, Иванчо Йотата, Хаджи Смион, Иван Селямсъза, Карагьозоолу, господин Фратя, Мирончо, поп Ставри, госпожа Нимфидора, Евдокия, Соломония, Секла, Евгения, Полидора, Мунчо, Миал Пандурина се крият живи типове, които всеки може да познае по онова време“.

За „Под игото“ Вазов пише също така: „С усърдие и въодушевление аз се отдадох на работа и заживях с образите на своето творческо въображение, усещайки голям подем. Много от епизодите в романа са плод на личните ми спомени и наблюдения. Повечето от действуващите лица са истински личности от Сопот с други или преиначени имена“.

Вазов беше писател с необикновена наблюдателност и усет за богатото разнообразие на действителността.

Но от наблюдаваното в живота оставаха трайни следи в съзнанието на писателя поради неговата заинтересованост, както от отделния човек, така и от цялостната съдба на народа. В тая обществена заинтересованост за развитието на живота и съдбата на народа се заключава един от съществените елементи на Вазовия реалистичен художествен метод. Тая заинтересованост на Вазов от съдбата на народа му спомагаше за упознаването на народния живот през различните исторически периоди. Същевременно стремежът на Вазов да изобрази своето време реалистично, пълно, богато и многостранно, за да въздействува така на своите съвременници, спомагаше за художественото развитие на неговия талант.

Макар че се опираше на мемоарен материал, на спомени и впечатления, Вазов не пресъздаваше обикновената хроника на събитията, а се издигаше до значителни обобщения, до изобразяването на широки картини на предосвободителната епоха с нейните типични характери и особености. Натурализмът на Вазов се прояви в по-късните му произведения и особено в по-малките разкази, в някои от които той емпирично възпроизвежда действителността, вместо да обобщава въз основа на опита си. И още-

временно трябва да се подчертае, че в тия разкази Вазов не беше ограничен фотограф, безразличен към това, което снима от живота. Във всяка своя фреска, във всяко изобразено срещнато събитие той търсеше елементи и стойности, които разкриват основната същност на обществото. Той никога не беше чужд на стремежа към съзнателно подбиране на фактите, за които разказва, както това личи в сборниците „Драски и шарки", „Утро в Банки" и др.

Реализмът на Вазов се отличава с конкретно отразяване съдържанието и духа на епохата, което особено важи за предосвобожденската епоха. Той опозна не само нейните исторически стремежи, но и нейните нрави, бит, понятия, характери и пр., поради което можа да създаде действително поетически художествени произведения.

Колоритът на времето, предаден в събития, нрави и характери се чувствува най-богато в нашата литература именно в творчеството на Вазов. Той постигна действителна поетическа пълнота във възпроизвеждане на нашия национален живот с цялото му многообразие, както изискваше това реализма. Отразявайки бита, нравите и характерите на предосвобожденската епоха, Вазов създаде творчество, имащо дълбоко обществено значение, тъй като той долови и въплоти в широките епически платна основните исторически стремежи на народа.

Отразяването от Вазов на нашия национален живот не само укрепи реализма в литературата ни, не само я направи самобитна и богата, но и придоби особено значение в борбата срещу усилията на космополитичното и декадентско направление на индивидуализм и символизма да отклони нашата литература от здравата насока на развитие. Това декадентско-космополитично направление отричаше национално-самобитния и патриотичен характер на литературата ни, отразяваща народния живот. То изискваше творчество, изразяващо бедния и откъснат от националния живот личен свят на поета, имащо някакво универсално и извънвременно значение. Вазов не само реагира с конкретни изказвания срещу тая фалшива и нездрава насока в развитието на литературата ни, но и чрез целокупното си творчество служеше като щит срещу нейното вредно влияние у нас.

Срещу студената и бездушна космополитична поезия на индивидуализма и символизма, откъсната от народния живот и поради това лишена от живот, умъртвена и стилизирана, Вазов противопостави своето реалистично творчество, богато с наблюдения и представи, пълнокръвно и жизнено не само със съдържанието си, но и с реалистичните си средства. С тия качества на творчеството си Вазов демократизира нашата литература, насочи я по здрав път на развитие.

Народностният характер на Вазовото творчество е белег за неговата висока художественост. Не е пълноценно такова художествено произведение, което със своето съдържание или форма остава непонятно на народа или е враждебно на неговите стремежи. Творчеството на Вазов, изпитал силното влияние на руската литература — на Пушкин, Лермонтов и Некрасов, беше проникнато от силна гражданска устременост. И поради това за тоя характер на Вазовото творчество, различаващо се от това на индивидуализма и символизма,

важат до голяма степен думите на Белински: „Свободата на творчеството леко се съгласува със служенето на съвременността, затова не е необходимо да принуждаваме себе си, да се пише по теми, да се насилва фантазията, затова е необходимо само да бъдем граждани, синове на своето общество и на своята епоха, да усвоим неговите интереси, да слеем своите стремежи с неговите; затова са необходими симпатия, любов, здраво практическо чувство към истината, които не отделят убежденията от делата, творбите от живота". (В. Г. Белински, Съч., т. VII, стр. 312). За творчеството на Вазов би могло да се каже, че то се идентифицира с основните прогресивни стремежи на народа през значителен период от нашата нова история. При това със субективния стремеж на автора да служи активно на народа си се е отразила обективно в творчеството на писателя и по-далечната цел — мечтата за по-нататъшното развитие на народния живот и за неговото истинско щастие и благоденствие, което не беше възможно през епохата на Вазов, но е възможно в наши дни. Реализмът на Вазов е неотделим от мисията на поета като педагог, учител и наставник на своя народ. Поради това и творчеството на Вазов запазва могъща действена сила и днес. То вдъхновява и съвременните поколения в стремежа им да пресъздадат живота в нашата страна, да осигурят чрез социализма нейния материален и духовен напредък и да създадат условия за свободен и пълноценен живот за всички.

Не случайно борбата на кръга „Мисъл" — а с това и на известна част от буржоазията — не беше насочена само срещу „старата" художествена форма на Вазов, но и срещу народностната, демократическо-реалистическа, „опълченска", както я наричаха, традиция в поезията му, срещу дълбоката връзка на творчеството му с освободителните и демократични стремежи на народа.

Народно-демократичните тенденции в творчеството на Вазов намериха израз и в неговите литературни възгледи. С тях Вазов синтезираше принципите на тая реалистична естетика, която се прояви на практика чрез неговото творчество и чието изучаване е особено необходимо за нас днес. За Вазов не съществуваше съмнение, че изкуството трябва да възпроизвежда живота. Но той отиваше и по-нататък. Той изискваше създаването на национално-самобитна литература, която да служи конкретно на съвременните нужди на народа чрез богатството и пълнотата на правдивото възпроизвеждане на живота. По повод на творчеството на нашите поети-декаденти, откъснати от живота на народа ни и съвременността, Вазов писа с ирония през 1919 г.:

„Неволно засегнах литературата. И погледнах на нашата. Търся в нея отражение на страшните събития, които преживяваме — нали литературата във върховни моменти като днешния не може да не бъде и трябва да бъде отражение на живота? Особено лирическата поезия? Но нашите поети, нашите млади поети, препускат на своите пегаси в области, милиони километри далеч от живота ни. Те са щастливи хора. Те са велики писатели на чистата поезия. „Еснафската" поезия не е достъпна за лирата им. Ето например що чета в едно списание, излязло тия дни:

В край суров, в страна безцветна
слезе кротката Иштар
там, де мъка безответна
бремени и роб, и цар.

Тая Иштар сигурно — по името личи — е някоя жена в Арабия или в Индия! Прекрасно, прекрасно!... А ето една друга поезия, дълбока и ефирно-неземна, също така далече от еснафска България:

Аз нося сърцето на плаха и нежна девица,
и злобата — присмех на демон коварно жесток,
в душата ми крее копнежа по синята птица
и светлата вяра на черния земен пророк.

Добре, че в душата на поета крее копнежът по синята птица. Какво му трябва нему нашият живот с неговите необятни като море скърби? Великолепно. Някога покойният Пенчо Славейков нарече ония, които предпочитаха понятната поезия, „фасулковци". Защо наистина да пишем за фасулковците, т. е. за стотици и хиляди четци, които търсят храна за душата си в книгата?

О, колеги, пишете, пишете за кротката Иштар и за синята птица" (Съч., т. 20, стр. 337).

Вазов не отделяше изкуството от обществения живот. Той разбираше, че великото предназначение на поезията е да участвува в народния живот, да възпитава поколенията и да се бори за идеалите на живота. За никое произведение на Вазов не може да се каже, че е плод на „чисто" самоцелно изкуство. Неговото творчество в една или в друга степен вземаше върху себе си и функцията на политика, като авторът си поставяше определени обществени и агитационно-пропагандистки цели. И благодарение на това поезията на Вазов не отрази едностранно, пасивно и съзерцателно живота, а го отрази пълно, многообразно и действено. В това отношение Вазов прекрачи в известен смисъл рамките на собствената си природа — съзерцателна и пасивна. На поета бяха неприятни политическите и обществени борби след Освобождението, той предпочиташе съзерцанието на природата пред шума и гнета на градския политически и обществен живот. И въпреки това Вазов стана певец и изразител на напрегнатия обществено-политически живот на народа, превърна поетичното си дело в жива история на своята съвременност.

В своето творчество преди Освобождението и в първите десетилетия след Освобождението Вазов не утвърждаваше „красотата" на ограничения еснафски бит, на буржоазната нравственост, на индивидуализма. Поетът виждаше красотата в подвига, в героизма за народополезно дело, в устремите и борбите за интересите на целия народ. Като поет Вазов имаше усет, както към обикновеното, делничното в живота, така и към великото, героичното. Във великото и героичното поетът виждаше човешкото и обикновеното. Това е така, защото в поезията на Вазов намираше израз героизмът и величието на историята, творена от познатите прости, обикновени хора. В поезията на Вазов народът беше олицетворение на най-чистото и святото, за което заслужава да се води борба и да се дадат жертви

в нея. И същевременно народът беше представляван от обикновения, познатия на автора прост човек, който страда, търпи неволите на робството или вдига десница на борба.

Вазов отразяваше с изключителна близост до живота борческите устреми на народа, неговата жива патриотична дейност в национал-освободителното дело, неговите чувства на любов към славянските народи и към Русия. Но в патриотическото си въодушевление поетът виждаше реалните факти в светлината на героическата романтика, без с това те да губят своето реално-правдиво и конкретно очертание. Здравото, бодро, наслаждаващо се на живота светосъзерцание на народа, неговата здрава, демократична жизненост Вазов долавяше и изразяваше с патетичен апотеоз, но от това неговите чувства не губеха характера на естествено, човешки — непосредствено преживяване.

Като вземаше и най-обикновени поводи от живота за създаване на поетически творби, Вазов никога не оставаше при единичния факт само, но като педагог и наставник на народа си винаги се стремеше да каже нещо по-съществено, обществено-полезно за живота, открито от него с помощта на единичния факт. Така именно неговата поезия, макар и да бе писана по установени поводи и да имаше характер на хроника, ни говори винаги за съществёното и значителното в обществения живот, намерило отзвук в конкретните вълнения и трепети на поета. Това важно качество на Вазовата поезия ѝ придава една „вечна“ актуалност, макар че от нея се налага впечатлението за хроника, за дневник на отминали събития.

Вазов живееше като поет изключително със „злобата на деня“, с вълненията и стремежите, болките и разочарованията на народа. Но винаги той имаше пред вид голямата, историческа съдба на България. Ето типичната характеристика, с която поетът определяше поетическата насоченост на творчеството си:

Сърце ми знай да тупа и копней
над всяка скръб и звукове да лей,
и всяка струна в него закънти,
щом някой външен стон удари я;
но то най-страстно чувствува, тупти
със сърцето на България.
(„Под нашето небе“)

Въпросът за общественото предназначение на поета, за неговите задължения пред народа той разрешава на практика още с първите си стихотворения, предназначени да пробудят националното патриотично съзнание на народа и да го вдъхновят в борбата. Задачата на своята лира поетът определя така:

Да учи, пей, бичува
от малки брат, до тоз, що грей в порфирата
(„Какво ми каза тя“).

Задачата на поезията е да служи на светата истина, която излиза от сърцето на поета по-красива, по-пречистена, добила „чудна мощ“. Тя трябва да разглася тая истина и да я насажда в сърцата

на другите, без да се страхува поетът от съпротивата на „глупеца и злодея".

В изгнание поетът се измъчва от мисълта, че е откъснат от народа си, че не може да го крепи със своето творчество, да му бъде полезен. И това го изпълва с тъга и униние, с болка, че чезне „нечут":

Не свети ли умът под челото ми,
и в мен не кипи ли кръвта,
не трябва ли вече животът ми
за нищо добро във света?

Ил няма кому подкрепление
духовно в бедата да дам,
да влея заря, пробуждение
в заспалите съвести там?

(„В изгнание")

Особено го тревожи въпросът дал ли е достатъчно на народа си и на човечеството, прибавил ли е нещо добро в общата „скудост", завещал ли е нещо светло и хубаво. В тия стонове на съвестта на поета проличава неговата благородна устременост да служи на народа си, да подпомогне със своя дар на поет и със своите сили и съзнание на общественик народните усилия за развитие и напредък. Защото за такава цел само трябва да се използува „тайни пламък свещен" на дарованието.

Вазов създаде своя естетика, дълбоко проникната от разбирането за обществената мисия на поезията изтъкваща нейното емоционално и идейно-нравствено значение, разкриваща връзката на поезията с живота на народа и с борбата за осъществяване на най-благородни обществени идеали. Тая естетика изискваше здраво чувство, непосредствено преживяване, отклик на живота чрез личното вълнение и вдъхновение на поета. Според нея осъществяването на обществено-педагогическата, гражданска мисия на поета, създаването на самобитна литература е възможно само чрез отразяване националния живот на народа. В предговора към „Легенди при Царевец", имащ характер на истински манифест на реалистичната демократическа естетика на Вазов, поетът писа:

„Млади поети, бъдете българи, синове на своя народ. Чувствувайте и пишете по български. Черпете вдъхновение не от чуждите души, а от българската, от богатата и здрава българска душа. И разкрийте ни я, осветлете я. Засявайте в девствената й почва заедно с почитта към родното и благородните семена за любов към доброто, към истината, към човека, и тя ще ви се отзове с благодарност."

Вазов имаше за идеал цялостния, здрав човек, заинтересован от националния живот на народа си, човек комуто са чужди тясноегоистичните, лични интереси. Неговият лирически герой не потъваше в ограничения свят на личността, а преживяваше като съвременник цялата национална история на народа. Той се вълнуваше не от индивидуалните си успехи и неуспехи, а от злото и порочното в живота на обществото.

Оня упадък, който настъпи в литературата ни след Вазов (като не става дума за пролетарската ни литература) със затваряне на поета в неговия личен свят, с увличане в света на символите и в самоцелната игра със словото, бе критикуван не веднаж от поета, който имаше винаги пред себе си широките национални идеали на народа. В това отношение неговата обществена отзивчивост, неговата патриотична идейност и етичност по своя дълбоко благороден и хуманитарен характер стояха много по-високо от дребните интереси, нищожните и „неуловими“ субективни преживявания на нашите декаденти.

V

Творчеството на Вазов е дълбоко поучително за съвременната ни литература. В сравнение с Вазов и неговата епоха нашите съвременни писатели имат редица исторически художествени предимства. Вазов все пак не можа да отрази пълно и реалистично-правдиво типа на революционера от епохата на Възраждането. Той напразно търсеше положителен герой в епохата след Освобождението, като се натъкваше на нейната обществено-историческа ограниченост, на нейната същност, осакатяваща духовно и нравствено човека, тъй като го подчиняваше на егоизма и себичността. Новата перспектива, която социализмът разкриваше в живота на народа, Вазов не можа да разбере. Животът предлагаше на твореца Вазов много по-малко „героично“ и „идеално“, отколкото днес предлага на нашите писатели, които живеят в друга историческа епоха. Социалистическите идеали на нашето време, легнали в основата на мирогледа на нашите съвременни писатели, стоят много по високо от патриотичните и хуманитарно-демократични идеали на Вазов.

Но при тия исторически предимства, благодарение на нашата съвременност, съумяват ли българските писатели да се издигнат до могъщото равнище на Вазов, да проявят неговата художествена мощ и идеен и обществен патос съобразно с новите изисквания на живота?

Въпреки всички исторически и идейни превъзходства очебийно се разкриват слабостите на съвременните ни писатели при съпоставянето на тяхното литературно дело с това на Вазов. Те все още не могат да дадат съответен пълноценен художествен израз на богатото съдържание на нашата съвременност, поради своя недостатъчен жизнен опит и слаб контакт с народа, въпреки своето идейно предимство в сравнение с Вазов.

Ето защо реализмът в нашата литература се укрепва, както от развитието на новото съдържание в живота, което обуславя неговата нова насоченост, неговото ново качество в сравнение със стария реализъм, така и от помощта на традицията, на предшествуващия литературен и художествен опит с всичко положително в него. Използуването обаче на нашето литературно наследство е съвсем слабо. Връзката между реализма в съвременната ни литература и тая от миналото е недостатъчно изследвана и установена, за да може това, литературно наследство със своите положителни страни да оказва благотворно влияние върху развитието на съвременната литература.

Мнозина от нашите поети обикновено се развиват под влиянието на най-близките предшественици, което неизбежно обеднява съдържанието и образната изразителност, народностните елементи и тенденции в творчеството им.

А нашата съвременна литература може да осъществи своето пълно идейно-тематично и художествено развитие не само като се опира на опита и на обществено-историческите тенденции на съвременния живот, но и като използува за своите задачи литературните постижения на миналото, литературната традиция, разбрана в най-широк и пълен смисъл.

Тая литературна традиция се изразяваше не само във формално литературно развитие на нашия език. Тя е и в това национално съзнание, носители на което бяха нашите писатели от миналото, когато отразяваха чрез своите мисли, чувства, преживявания и творчески замисли основните исторически интереси и стремежи на народа. Тая традиция се изразява в любовта на нашите писатели към народа, в техния велик и благороден стремеж в миналото да тласнат напред неговото развитие — национално, обществено и културно.

В това отношение, както и в своеобразието на художествената форма и на жизнения материал, се е изразил особеният национален характер на нашата литература. Тя се отличава с близост до народа (както при Ботев, Каравелов, Алеко Константинов, така и при Смирненски и Вапцаров), с остър усет за болките в народния живот, с високо обществено и нравствено съзнание, подкърмено от живота и интересите на народа. Огромен дял за тоя характер на нашата литература има и Вазов със своето реалистично и патриотично творчество. Поетическата форма на неговите творби бе реалистично-жизнена, богато изразителна. Стремейки се да пресъздаде картините на народния живот, пъстрите характери, които е наблюдавал, да даде израз на патоса на предосвобожденската епоха и да бъде учител и възпитател на своя народ чрез творчеството си, Вазов си изработи стил, отличаващ се с яснота, образно богатство и близост до народно-представното мислене. С всички тия качества, както и с идейно-патриотичното си съдържание и живите пластични изображения на характери и събития, неговото творчество е неоценима съкровищница и днес за възпитанието на нашия народ. Това творчество е придобило вече свое безсмъртие в националната ни култура.

ИВАН ВАЗОВ И РУСИЯ*

от акад. Людмил Стоянов

Стогодишнината от раждането на Иван Вазов — този ненадминат колос в нашата литература — ни изправя пред нови и важни задачи за всестранната и пълна оценка на неговото литературно дело. Значителното и разнообразно творчество на Иван Вазов трябва да получи онова високо признание, което то по право заслужава, както поради своето художествено богатство, така и поради голямото му национално значение.

Ние оценяваме литературното наследство на миналото според ленинската установка за приноса на делото на писателя за прогресивното развитие на обществото, по това, доколко то е противодействувало на старите консервативни и реакционни тенденции на историческото развитие и доколко е подпомагало движението на обществото, на народа към нов, по-добър живот. Творчеството на Иван Вазов, в по-значителната си част е именно дълбоко хуманистично, свързано с народа и с народните борби, страдания, възторзи, свързано особено с руската литература, под чието благотворно влияние то се развива, с най-чистите реалистични внушения на руската поезия и руската критическа мисъл.

Буржоазната и фашистка критика и литературна история в миналото правеха всичко, за да покажат оная страна на Вазовото творчество, която от нейно гледище допринасяше за укрепване на „царските“ и монархически настроения, за националистическите завоевателни замисли на българската буржоазия.

Буржоазната и фашистка критика особено замълчаваше или умаловажаваше влиянието на великата напредничава руска литература върху творчеството на нашия национален поет, като изтъкваше и подчертаваше влиянието на западната литература. Тя подценяваше изключително големия принос на поезията на Вазов в отразяването на национално-освободителната борба, на героичното Априлско въстание в 1876 година и неговите водачи и особено на възторга и въодушевлението на българския народ по време на руско-турската освободителна война в 1877—1878 година. Отношението на Вазов към великия руски народ — отношението на любов и признателност — тя премълчаваше в интереса на германските агенти в България и на българската буржоазия, ориентирана към империализма на големите западни държави.

---

* Доклад, четен на 6. VII. 1950 г. на Вазовата научна сесия, уредена от БАН.

Значението на Иван Вазов за българската литература израства днес именно в перспективата на историческия напредък, в онова влияние, оказано от него за демократическото и прогресивно развитие на нашата страна и на нашия народ. Ние не можем да си представим нашата литература без Вазов. Без Вазов тя би била твърде бедна, тъй като една цяла епоха от нашата история би останала без художествена документация, би изчезнала от зрителното поле на поколенията.

Какво наистина бихме знаяли ние за героизма на масите в Априлското въстание, ако в такива произведения, като „Под игото", „Епопея на забравените", „Немили-недраги" „Чичовци" и други, не бе отразен от Иван Вазов народния възторг, перипетиите на въстанието, разорението на страната от турски войски и башибозуци? Какво бихме знаяли за вярата на народа ни в помощта на Русия, а така също за народния възторг от освобождението, от посрещането на руските войски — ако не бяха стихотворенията му от „Избавление" и другите му стихове и разкази, в които се отразява широкото му славянско сърце и любовта му към великия руски народ?

С тия свои творби Иван Вазов допринесе много за укрепването на братските чувства на българския народ и неговата безгранична признателност към народа-освободител, укрепи вярата му във великата освободителна мисия на руския народ.

Огромната литературно-историческа заслуга на Вазов се състои в това, че той ни е дал в художествени образи чувствата и мислите на народа, възторга на епохата, въодушевлението от свободата, преклонението и умилението пред жертвите на войната и великия подвиг на руския войник и на руския народ.

Съвременник на събитията, които описва, Вазов взима ясна и открита позиция срещу западната дипломация, която се мъчи да продължи живота на „болния човек" — Турция. Съкрушен от разгрома на Априлското въстание, той пише остри сатири срещу Бисмарк, Биконсфилд-Дизраели и други представители на европейската туркофилска реакция, която отрича правото на българския народ за свобода и национална самостоятелност. Английският министър на външните работи, Дизраели се съмнява в наличието на турските жестокости в Тракия, тъй широко и открито изнесени от Леди Странгфорт, а маджарските студенти-аристократи поднасят златна сабя на Абдул Керим паша, победител във войната със Сърбия. Възмутената съвест на Вазов се излива в гневни строфи:

Дерзайте! Тоз век беден осъден е да види
все що е най-омразно, чудовищно и зло:
един злодей да дига от кости пирамиди,
а друг венци да слага на негово чело!

Той характеризира създадената след Априлското въстание международна обстановка по следния начин: „Владетелите се безпокоят за бъдещето; дипломатите се потят; капиталистите се страхуват; деспотите се мръщят; робите въздишат или се възпламеняват; поетите се вдъхновяват..."

Въпреки усилията на европейската феодална и капиталистическа реакция, борбите и въстанията на потиснатите славянски народи на Балканския полуостров не остават без внимание. В повдигнатия по настояване на руската дипломация „източен въпрос“ тия народи виждат вече възможност за национално освобождение. Често империалистическите тежнения на руския царизъм, отразени в официалното руско славянфилство, отбягват от вниманието на Вазов, пък и на повечето наши обществени дейци тогава, писатели, публицисти, книжовници, с изключение на Христо Ботев. Ботев, който познаваше самодържавния руски деспотизъм в обширната руска империя, правеше сериозни резерви за „безкористието“ на славянофилите и царската руска дипломация по отношение на пъшкащите под турска власт народи. Възпитан в идеите на Херцен, Добролюбов, Чернишевски, той знаеше, че руските революционни демократи се бореха за освобождението на руския народ и че официалното славянофилство е оръдие на завоевателните стремежи на руския царизъм.

Въпреки това обаче славянските народи възлагаха всичките си надежди за освобождение от турското и австро-германско робство на могъщата руска държава. В лицето на Русия те виждаха единствената сериозна сила и незаменим защитник и тази вяра укрепваше тяхната воля за борба. В тяхното първично политическо съзнание зад царската руска дипломация стоеше спонтанната, укрепнала през вековете, пропита с нравствено величие воля на руския народ, призван да освободи от робство славянските и всички други поробени народи.

„Сърбинът, българинът, босненският рая, славянският селянин от Македония и Тракия — писаха тогава Маркс и Енгелс — хранят голяма национална симпатия към русите и имат с тях повече допирни точки, повече средства за духовно общуване, отколкото говорящите на същия език римо-католически югославяни; каквото и да се случи те очакват от Петербург своя месия, който да ги освободи от всички злини“ (Маркс и Енгелс, Съч., т. IX, стр. 377).

Засилването на националното съзнание на руския народ през 19 век допринесе за засилването на симпатиите в руското общество към братските славянски народи, особено към южните славяни. Редица общества, създадени за подпомагане на борбата на тия славянски страни, като кръжока на Н. П. Румянцев, идеите на декабристкото „Общество на обединените славяни“, идеите на Кирило-Методиевското братство в Украйна и особено идеите и дейността на славянофили като М. Н. Погодин, И. С. Аксаков издигнаха на преден план въпроса за ролята на Русия в освобождението на тия народи от чуждо иго.

И наистина, благодарение на руско-турските войни през 19 век гърци, сърби, румъни и българи получиха национална самостоятелност. Обективният резултат от тия войни бе именно тоя, макар че на царизма, от който пъшкаха народите на Русия, субективно бяха чужди всякакви освободителни задачи по отношение народите на Балканския полуостров. Царизмът имаше в тия войни свои специални задачи — гарантиране на своите интереси в Черно море и Босфора.

Все пак, царската дипломация често се ползуваше от традиционните симпатии на балканските народи към Русия и руския народ.

Така, под натиска на прогресивните и революционни настроения, пряко интересите на руската царска дипломация, както и под влиянието на хуманистичната и свободолюбива руска литература, в съзнанието на руския народ растяха симпатиите към балканските славянски народи.

Още в дълбокото робство българският народ намира начин да не дразни ушите на турската власт и едновременно да изрази дълбоката си почит към великия братски руски народ с прозвището „дядо Иван". Вярата в „дядо Иван" израстна в съзнанието на българския народ като резултат на дълбоката безпомощност и изолираност през времето на турския феодализъм, когато през руско-турските войни се издига все повече авторитета на руската държава.

Ето защо, казва др. Васил Коларов, „освобождението на България от русите беше изключително събитие в историята на нашия народ". Той прибавя още: „Русия беше единствената независима славянска държава в оная епоха. Благодарение на вековните духовни връзки между Русия и старата българска държава, първите искри на българския ренесанс дойдоха именно от Русия, дето бяха запазени множество паметници от старата българска култура и писменост. Руският литературен език от оная епоха имаше корените си в древния славянобългарски или черковнославянски език и беше напълно достъпен за дейците на нашето национално възраждане. И естествено, руската литература представляваше изобилна духовна храна за нашите възрожденци".

Вярата в „дядо Иван" бе една от любимите теми в творбите на Иван Вазов от предосвободителния период. Тя се засилва особено преди и след Априлското въстание. Хората на революционното действие — Левски, Каравелов, Ботев — се бояха от „дядо Иван" и неговите царски казаци, които държаха в робство руския и всички други народи в обширната царска империя. „Чрез руските писатели-революционни демократи — те бяха се издигнали до схващането на нови, по-справедливи обществени отношения" (В. Коларов. Освободителната роля на руския народ. С перо и слово за българо-съветска дружба, София, 1946, стр. 209).

Така или инак, Априлското въстание бе разгромено от турската войска и башибозушките орди и пред озлочестения народ изникна едничката и последна надежда — че може да се тури в действие историческата роля на руския народ, ролята му на „Месия", по израза на Маркс, по отношение на другите славянски народи.

Настъпилите след това велики исторически събития трябваше да намерят в лицето на Иван Вазов своя най-пламенен и даровит изразител. Вазов изрази по един съвършен начин големия прелом от мъка и отчаяние, в каквато бе изпаднал българския народ след разгрома на въстанието, към нов исторически подем, към всенародна радост и възторг пред изгрева на Освобождението.

Огромна е литературно-историческата заслуга на Вазов, че той ни е дал в художествени образи чувствата и мислите на народа,

възторга на епохата, въодушевлението от свободата, преклонението и умилението пред жертвите на войната и великия подвиг на руския войник и руския народ. Без това вдъхновено свидетелство, окрилено от силата на поетическия талант, ние не бихме имали ясна представа за дълбоките исторически промени, за силата на народните чувства.

Пряко гласовете на западната реакция за завоевателните планове на царската руска дипломация, за стремеж към Дарданелите, Средиземно море и пр., Вазов правилно и непринудено отразява всенародните чувства на благодарност към великия руски народ, дошъл на Балканите.

Не корист, не слава да дири в победа,
не иго да туря, а да го разбий!

В ярки художествени образи и убедителни метафори разкрива Вазов любовта на българския народ към Русия, към великия руски народ-освободител, чиито синове сложиха кости в боевете при Стара Загора, Шипка и Шейново, който създаде величавата епопея на Плевен и в победоносния си поход стигна до стените на отоманската столица.

Русия! колко ни плени
туй име свято, родно, мило!
То в мрака бива нам светило,
надежда — в нашите злини!

Пред изгрева на свободата, озарила родната земя, и костите на падналите борци, в душата на поета избликват необикновено силни чувства на признателност към народа-освободител, очакван с трепет от старо и младо „Тъй както Лазар чака в гроба да чуй гласа на своя Спас".

Навред де чуват се въздишки,
де сълзи ронят се вдовишки,
де тежки железа дрънчат
и дето кървите течат,
и дето има мъченици,
и обезчестени девици,
и бедни голи сироти,
и окървавени бащи,
. . . . . .
вред, дето робът жаловит,
към Север горестно поглежда,
вред, дето грей една надежда,
. . . . . .
една се дума чуй сега,
един стон, един глас: Русия!

Вазов се мъчи да прозре в същината на събитията, зад абстрактното понятие Русия да види образа и волята на руския народ, чиито дълбоки нравствени качества и огромна сила на волята, ясен ум, устойчив характер, смелост и търпение преодоляват сметките на абсолютическия царски режим, когато е нужно да се осъществи едно велико дело на правда и освобождение.

Русия! Таз земя велика
по шир, по брой, по сила! Тя
с небето има си прилика
и само с руската душа!

Тия пропити с любов стихове към Русия Вазов пише към края на ноември 1876 година, пет месеца преди обявяването на освободителната руско-турска война (24 април 1877 година). Очевидно събитията бяха назрели и главно вярата на народните маси в нравственото величие на руския народ бе вече тъй голямо, че Вазов не можеше да противостои на общото настроение. Той завършва одата си с призив към Русия да се притече на помощ на злочестия, разорен български народ:

О, здравствувай ти, Русио мощна,
светът трепна от твоя глас.
Скокни, царице полунощна,
зовем те ний, ела към нас!
България сега те вика.
Часът настана: Твой завет
и твойта мисия велика
да ги изпълниш в тоя свет!

Вярата в Русия, която въодушевяваше Вазова, не бе плод само на народно суеверие. Тя имаше реални основания, които лежат в историята, географията, литературата на руския народ. Вазов има пред очи редица исторически аналогии и факти:

За туй си ти прочута, славна
и друга няма с тебе равна;
за туй обхващаш полусвет —
царства, народи, океани,
и нямаш изглед, край и чет.
. . . . . .
За туй можа да съкрушиш
Мамая хан и Бонапарта.
За туй врага си ти страшиш,
кога те гледа и на карта,
за туй зовеш се ти Света,
за туй те любим кат баща,
и чакаме като Месия;
за туй си ти, Русия!

Вазов виждаше само една задача на руското оръжие —

България волна и смазан тирана.

В резултат на войната, която се очертаваше, той виждаше счупени оковите не само на българския народ, но „на двайсет народи от Босфор до Елба". И тия народи ще живеят сговорно — „да няма дялба между тях" — „един вожд да имат, един същ олтар". Тия предвиждания на Вазов будят известни аналогии с нашето време — те разкриват голямата историческа роля на руския народ, който в края на крайщата смаза тиранията в своята собствена страна, взе преди 32 години съдбата си в своите собствени ръце и заедно с другите народи на Съвєтския съюз нанесе съкрушителна победа над

силите на фашизма и реакцията, над всички феодални останки в Европа, като донесе наистина свобода и независимост на цяла редица поробени от фашизма народи.

2

Като четем Вазова, ние си представяме радостта и буйните чувства, които са вълнували българския народ при вида на братските руски войски, при тяхното посрещане, при победите им във войната, както и при участието на българските опълченци в сраженията при Стара Загора и Шипка и създаденото по този начин бойно другарство между руси и българи. „Войната на Русия с Турция се явява като най-великото събитие в историята на българския народ" — казва др. Коларов. „Десетките хиляди руски войница, които сложиха костите си на българска земя, посадиха в душата на българския народ чувството на най-дълбока, неизкоренима признателност към Русия и руския народ за извоюваната свобода" (В. Коларов, С перо и слово, стр. 14).

Вазов посреща руските войски при село Баняса край Букурещ. По този случай той пише стихотворението „Разходка до Баняса", където изразява в ярки образи и картини необикновеното събитие:

Към нази препуска
с пряпорци развяни конницата руска.

По-нататък — в този малко по-дълъг цитат — Вазов ни дава цяла гама от душевни вълнения, общи за широката маса на българския народ. Той прави апология на своята любима България, в чиято земя природата е изсипала щедро своите богатства: — „Теб всичко е дала светата природа!" И той добавя: „Едно само нямаш... Ох, нямаш свобода!"

Тогава се сепва. „Идат!" — гледа той чудото.

Аз гледах, аз гледах. Те идеха там!
От радост, вълнение, поемах едвам...
Сърце ми безумно в гърдите тупташе.
Чувство едно тайно душа ми мрачеше,
тъй как се примрежват нашите очи
утром кога зърнат първите лъчи,
тъй как, кога срещнем на прага си прости
от много години очаквани гости.
Те идеха с песни на врани коне,
(като че на свадба, а не на клане).
Русите! Това са, аз си хоротувах,
за кои мечтаех, за кои сънувах,
за кои народът плачеше до днес
и с вяра търпеше страшната си чест.

Идва естественият резултат от този единствен в историята на народите момент — сълзите пред изгряващата свобода, умилението от края на народните страдания, на насилията на поробителя:

и като изглеждах тез войни отбрани,
тез конници горди, на война призвани
под същото знаме, под същий закон,
от Урал, от Волга, от Двина, от Дон,
борци неуборни, силни и високи,
със сулици дълги, със шашки широки,
с шапки накривени, с развена коса,
със радост в очите, с песен на уста;
и кат гледах тия силни ескадрони,
улани, хусари, войнствени драгони,
на степите дяца, родени за бой,
волни кат небето, буйни кат порой,
и като помислих, че всичките тия
идат да умират зарад Българйя,
и като си помислих и като гледах
сичко туй — плакàх!

Жени, деца, старци, мъже, момци и девойки — младо и старо излиза да посрещне освободителните руски войски. Вазов ни рисува трогателни картини, които отразяват радостта на българския народ от великите събития, от зрелището на счупените вериги, от края на робството:

и на Тракия момите
срещат храбрите борци
и покриват със венци
техни глави, коне, пушки...
И, кат стискат им ръце,
викат от сърце:
здравствуйте, братушки!

Вазов мисли и за падналите руски борци, сложили кости в далечна братска земя:

От кой ли край далек
съдбата ги доведе
за бран и за победи,
та в тоя гроб навек
те станаха съседи?

От кой ли небосклон?
Дали от Кавказ славни?
От степите ли травни?
От тихият ли Дон
с вълни дълбоки, равни?
(„Погребаните солдати").

Нам са познати тия чувства от второто наше освобождение, на което бяхме съвременници — освобождението от робството на фашизма. Но тук трябва да отбележим още една аналогия, характерна за оня момент — отношението на западните капиталистически страни, главно на Англия, към българския народ и току-що започналата руско-турска война. Настъплението на руските войски към Цариград предизвиква в Англия истински шовинистически поход. Кралица Виктория пише на Биконсфилд отчаяни писма, че, ако би била мъж, ведната би потеглила да се бие с русите. Преговорите с Австрия довеждат до компромисно решение: да се предадат за разрешаване на една европейска конференция всички въпроси, възникнали от вой-

ната. Паролата между двете правителства е ясна: да не се позволи създаването на Балканите на голяма славянска държава. Можем да си представим възмущението в средата на българския народ от подлата политика на западните капиталистически страни. Дълбоко възмутен от жестокостта на английската дипломацня —

Че в тоя миг додето
един свещен народ
за нашто племе клето
си жертвува сърцето
и свойта кръв и пот;

че дор пищи покрусен
народът ни в беда,
там някой мъж изкусен,
там някой Джон Бул гнусен
се смее от душа...

Вазов чувствува разбити най-чистите си идеали за правда и чест, вярата си в западната култура. Той се убеждава, че целта на западните империалисти не е друга, освен

. . . да държат илоти,
да има кой за тях
да гний и да работи.

Той е убеден, че „днес изново епохата настана, която бе видяла Атила, Тамерлана". Изучаването на тази епоха дава обилен материал за силата на тогавашната политическа реакция, която крепи лицемерно съществуването на „болния човек". Докато в резултат на руско-турската война Черна гора, Сърбия и Румъния добиват самостоятелно съществуване, Австрия заграбва Босна и Херцеговина, а Англия окупира остров Кипър, без да са пролели капка кръв. Берлинският конгрес се характеризира от Ленин като грабителска хайка: „Грабят Турция". — Разочарованието на Вазов от съвременната му западна култура се отразява в много стихотворения, в които кипи истински гняв срещу лъжата и лицемерието на тази божем „християнска" цивилизация:

че тази цивилизация, че това християнство,
не са освен измама, лъжа и шарлатанство.

3.

Това, че Вазов можа отрано да се запознае с руската литература, укрепи още повече чувствата му към руския народ-освободител. Десетгодишен, той слуша руска реч и руски четива от първите си учители от Сопотското училище — Партений Белчев и Йордан Ненов, получили образование в Русия. По разказа на Вазов, Партений Белчев често се отклонявал от урока и разказвал съкратено драмите на Шекспир или декламирал стихове от Ломоносов, Державин и Хомяков. По-късно, в Калоферската училищна библиотека той чел Пушкин и Лермонтов. „Тая библиотека — изповядва той пред Ив. Д. Шишманов — игра голяма роля в живота ми. Без нея аз нямаше да бъда нищо".

Той с особена жадност поглъщал руските книги в библиотеката: — „многобройните томове от „Отечественныя Записки“ със статии и съчинения от Белински, Лермонтова, Пушкина, Григоровича, Гончарова и др.“ „И понеже не ходех почти никъде и постоянно се ровех в библиотеката, цял нов мир се откри за мене. Нов вкус се разви така благодарение на руската литература“.

По същия път, както знаем, минаха Христо Ботев, П. Р. Славейков, Найден Геров, Добри Чинтулов, път на най-благотворно влияние на руската литература, на нейното езиково и идейно богатство, на нейната художествена дълбочина. „Под нейно влияние — пише др. В. Коларов — се почна и формирането на новия български литературен език. Тя, както никоя друга чуждестранна литература, допадаше на нашия народ със своя дълбок хуманизъм, с неподкупното чувство на протест срещу безправието на народа, срещу потискането на човешката личност и експлоатация на народните маси, с което тя беше пропита“ (В. Коларов, С перо и слово, стр. 14).

Голямото влияние на руската литература не само върху Вазов, но и върху редица български писатели, изобщо върху цялата българска литература, е причина дето тя бързо израстна и се нареди с литературите на другите по-напреднали народи. „Руската литература и изобщо многобройните книги, които ни идат от Русия — пише проф. Б. Цонев — постоянно освобождават българския дух от невежество, както легионите руски войски освободиха българския народ от робство... Чрез руската книга ние твърде рано усвоихме множество културни понятия, твърде лесно се запознахме с руската и европейска мисъл, с една дума в кратко време подигнахме народния интелект“.

Още в началото на 80-те години Вазов превежда (в Христоматия от Вазов и Величков) редица стихотворения от Пушкин, Лермонтов, Некрасов, избрани страници от Гогол, Тургенев, Лев Толстой и други руски писатели, за да запознае нашата младеж с най-хубавите образци на руската литература. Той не забравя и литературите на другите славянски народи. Той превежда късове от Мицкевич, Ян Неруда, Змай Йованович, Шевченко. С това той сложи началото на по-близкото опознаване и превеждане на български на най-хубавото в руската, украйнската, полската, чехословашката и сърбо-хърватско-словенската литература. Значението на Вазов като славянски поет, като борец за славянското единство, е също важна тема, където той показва високоблагородни и хуманистични пориви и надежди. Той се въодушевява от девиза на Палацки: „В единението е силата на славяните“. Закърмен от идеите на революционните дейци за южнославянска солидарност, той страда всеки път, когато тази идея търпи крушение.

Но най-дълбоко чувствува Вазов руската литература, нейната оздравяваща сила, реализъм и близост до народа. В очерка „Извън България“ (сп. Денница, год. 11, кн. 1—6), той предава впечатленията си от емигрантството си в Русия: Одеса, Киев, Москва, Петербург. Той говори за списанието „Отечественныя Записки“ като орган на най-напредничавата руска мисъл, където са сътрудничели „най-даровитите умове, като захванеш от Белински“. Той се възхи-

БАН
БИБЛИОТЕКА

щава от Херцен, Чернишевски, Добролюбов... които, казва Вазов, „разшириха умствения кръгозор на руското общество и внесоха в съзнанието му идеите на свободата, правдата, прогреса". Той подчертава за себе си благотворното влияние на Некрасов, най-вече поради „неговата остра сатирична реч и неговия реализъм".

Макар да се ориентира доста трудно в идейните, литературни и обществени движения сред руската интелигенция от онова време, Вазов отбелязва все пак главното в руската литература — нейната „реалистична подкладка": „Един куп могущественi таланти подир Пушкина — казва той — създадоха трезво възрение върху литературата и тя тръгна из свой, самобитен път, и това рязко я отличава от западните литератури".

Този основен мотив на руската литература, свързана тъй здраво с народа, с борбите му, със земята му, литература борческа, която изважда на преден план човека, жертва на неправедните сили на общественото развитие, за да му вдъхне воля и кураж, да го изправи на крака — Вазов провежда в своето творчество от народноосвободителната епоха, в „Под игото", „Епопея на забравените", „Немили-недраги", „Иде ли?" „Дядо Йоцо гледа" и други.

Вазов разказва по-нататък как тържествено е била честувана в Русия петдесетгодишнината от смъртта на Пушкин. Свидетел на любовта на руските хора към личността и поезията на Пушкин, той пише: „Ликуване, култ към човешката личност обхваща цяла Русия. Руското народно чувство пръв път може би изпитваше силно ощущение от една истинска народна слава, слава, която не е костувала ни една капка кръв, ни една вдовишка сълза".

По случай стогодишнината от раждането на Пушкин в 1899 год., Вазов отново изразява своята дълбока обич към великия руски поет, като му посветява стихотворението: „Стогодишнината на Пушкина". Той нарича Пушкина „велика слава на Русия", „гений славянски", „братски певец" и подчертава неговото безсмъртно дело:

. . . Столетия ще минат,
а славата му мила сѐ громко ще ехти,
във любовта народна ще расне исполинът
с напевите си чудни, с високи си мечти.

Той намира случай да изрази отново любовта си към руския народ, към неговата сила и духовна мощ:

Привет, земя велика, по шир, по брой, по сила —
по дух велика също — що Пушкина роди;
чело по-славно нивга с венци не си красила,
ни толкоз сладко били са руските гърди!

Под влиянието на реалистичната руска литература, той вижда упадъка на западната литература, нейната отчужденост от живота. Той осъжда рязко упадъчните литературни течения, дошли от запад, и овладели в началото на века голяма част от нашия литературен живот. В предговора към „Легенди при Царевец" той полемизира с тия поклонници на западната упадъчна поезия — „символисти, инди-

видуалисти, декаденти, свръхчовеци" — чиято поезия е, казва той, „космополитична, студена, небългарска, нестоплена от живо човешко чувство, защото не е расла на българска почва и е чужда на българския дух". В подкрепа на своята мисъл и на отрицателното си отношение към западните упадъчни влияния в литературата, той се позовава на Белински: „Поезията на всеки народ е непосредствено изражение на неговото съзнание, тя е тясно свързана със живота на народа. В силата на това, поезията на всеки народ трябва да има национален характер и да не прилича на поезията на всеки друг народ".

4

Значението на Иван Вазов за българската национална култура не се изчерпва само с големия му принос за увековечаване чувствата на любов и признателност на българския народ към великия братски руски народ, но безспорно в това отношение той има огромна заслуга. Това, че той възвеличи борците и героите от Априлското въстание, а по-късно, в периода на „личния режим" на цар Фердинанд, на съюза на българската буржоазия с коронования германски агент, в редица свои разкази разобличи общественото разложение, издига името му на най-високото стъпало в българската литература. В този период той наистина извърши някои грешки, като позволи щото буржоазията да използува закърмения от него в революционно-освободителните борби национален патос да бъде използуван за нейните завоевателни и панбългарски цели. Обаче Вазов си остава предимно певец на освободителната епоха, когато той създава най-зрелите си пълноценни и съзвучни с епохата творби, допринася за художественото отразяване на събитията, за тяхното внедряване в съзнанието на народа.

Като подчертава, че Вазов в известен период плаща данък на великобългарския шовинизъм, акад. Державин казва:

„Без да притежава ясен политически мироглед, Вазов бе обаче във висока степен надарен с характерния за него демократически инстинкт, с чувството за народност, с широк усет и разбиране на живота, бляновете и надеждите на народните маси. Оттук — и дълбокото му познаване на народния живот и връзката му с народните традиции в поезията, и най-сетне демократическият реализъм на творчеството му".

„Демократ-просветител, демократ-хуманист от 70-те години — пише по-нататък акад. Н. С. Державин — Вазов не прие и упорито не искаше да приеме капиталистическата действителност — преди всичко като действителност антидемократична, антихуманистична и антинародна". В това отношение Вазов създаде редица произведения — разкази, стихотворения, — в които показа уродливостта на новото капиталистическо устройство на страната.

Дълги десетилетия създадените от Иван Вазов образи от героичното минало възпитаваха народа към борба, въпреки съпротивата на монархо-фашизма и неговите идеологични прислужници. Дълги десетилетия, въпреки непрестанната и дълга агитация и натиск от страна на германската агентура у нас чрез всички обществени органи —

училище, черква, казарма, преса — да изличи от сърцето на българския народ чувствата му към великия руски народ, чувства на преданост, любов и благодарност — именно чрез творбите на Вазова тия чувства оставаха живи и непокътнати. Това се видя при второто ни освобождение, когато, благодарение на победите и решителната помощ на Съветската армия, нашият народ на 9 септември 1944 година извоюва своята свобода и независимост. Армията освободителка бе посрещната с бурен възторг, цветя и песни.

Страстно влюбен в българската природа, в българската земя, Вазов възпитаваше поколенията в безкористна любов към родината, любов, която фашистите се мъчеха да използуват за своите пъклени цели. Неговият патриотизъм не беше „патриотизмът" на чорбаджиите и грабителите, изобличен тъй страстно от Ботева, патриотизъм „за парата" — това е патриотизмът на Каравелов, Ботев, Левски, на борците от национално-освободителната и революционна борба. Ние трябва също да направим разлика между патриотизма на Вазов и нашия днешен патриотизъм, патриотизма на строителите на социализма. В патриотизма на Вазов има класова диференциация, той е патриотизъм на буржоазно-демократическата революция, който лесно може да премине в шовинизъм. Патриотизмът на нашето време, на днешните строители на социализма, е патриотизъм на социалистическата нация, който е неразривно свързан с интернационализма, с великото учение на Маркс-Енгелс-Ленин и Сталин, с борбата на народите за мир, демокрация и социализъм.

„Не може да има истински народен патриотизъм, без международна солидарност, както не може да има истинска международна солидарност, без истински народен патриотизъм" — казва др. Г. Димитров в приветствието си до българския народ, по случай 1 май 1945 г.

Писател-патриот, Вазов в много свои стихотворения, като „Една муза в траур", „Не се гаси туй, що не гасне", „Елате ни вижте!", „Средство да нямаш врагове", „Към свободата" и други, се издига до широки общочовешки идеи, до хуманизма на великите просветители. В тия и много други негови творби е отразена особено ярко обществено-прогресивната страна на руската поезия, на руската напредничава литература. Вазов е дълбоко уверен във всемирно-историческото значение и влияние на руската литература. „Ще бъде абсурдно — пише Вазов в очерка „Извън България" — да приемем, че изворът на творческия руски дух се е изчерпил в творенията на Пушкин, Лермонтов, Гогол, Тургенев и граф Толстой. На руската мисъл предстои още широко поприще за развитие и творческа деятелност; гигантските сили на могъществената династия не са се изчерпали още. Тя има задачи благородни да гони още в областта на духа, както и във всемирната история". В тия думи на Вазов се съдържа една дълбока историческа истина.

Вазов показва широко познаване на руската литература. Той се учи от драматургията на А. Островски, чиито типове, „са подчертани ярко и живо". В драмите на знаменития драматург той намира „малко хумор, но много художественост, съединени с необикновено-наблюдателен талант". Той цени Толстоя главно за романите

му „Война и мир“, „Ана Каренина“ и „Възкресение“, както и за драмата му „Силата на мрака“. Той цени художника Толстой, но се отнася отрицателно към проповедника Толстой. Тургенёв, Гогол, Гончаров — той ги чете непрекъснато и се учи от тях. Короленко, Чехов — не са за него само звуци: те отразяват руската съвременност.

Увлечен в богатата, многообразна руска литература, Вазов се учи от нейния реализъм, идейност и човечност. Всичко най-хубаво, създадено от него, той дължи на руските си учители — майстори на словото: разбира се, тук не става дума за формално заимстване, а за идейно-художествено възпитание, за усвояване реалистичната „насока“ и хуманистичен мироглед, с които е тъй богата руската литература, и които издигат името на Вазов до положението на европейски и световен писател.

Името на Иван Вазов е именно за това скъпо за нас, защото той пръв между българските писатели ни разкри най-широко огромното значение на руската литература. Сам той ни даде произведения, в които се чувствува нейното благотворно влияние. Някои от тия произведения намериха в славянските страни и Русия радушен прием и издигнаха значението на Вазов като първостепенен писател. Романът „Под игото“ бе многократно превеждан и издаван в Русия. По свидетелството на писатели като А. Фадеев, А. Твардовски и други, „Под игото“ е имало върху тях идейно-възпитателно влияние. М. Горки, който показва жив интерес към българската литература, цени Вазова като голям национален писател с европейско значение.

Произведенията на Иван Вазов се посрещат в Съветския съюз с интерес и се четат от най-широки кръгове. Неотдавна излязоха от печат негови „Разкази“, а „Под игото“ излиза в трето издание. Библиографията на Вазови работи, печатани на руски, е твърде обширна.

По случай 25-годишнината от смъртта на Вазов в 1946 година, от името на Съюза на съветските писатели бе изпратена до Съюза на българските писатели телеграма, подписана от Ал. Фадеев, К. Симонов и Борис Горбатов. В нея се казва:

„В деня на 25-годишнината от смъртта на най-големия писател-класик, създател на новата българска литература, Иван Вазов, съветските писатели се присъединяват към всенародното честуване в България на паметта на този виден деец на славянската култура. Името на Иван Вазов, пламенен трибун на българо-руското братство, е добре известно в нашата страна. С неговото пребиваване в Русия е свързана появата на ползуващия се със световна известност и любим на славянските читатели роман на Вазов „Под игото“. Ние помним горещите симпатии на Вазов към руския народ и неговата любов към руската литература, с чиито най-изтъкнати произведения той запозна българските читатели. А пътят и великият пример на Иван Вазов способствуват за по-нататъшното укрепване дружбата между нашите народи и братските връзки между нашите литератури“.

Тия топли чувства на съветските писатели към националната гордост на нашия народ — певеца на революционно-освободителните борби и на съкровените чувства на българския народ към великия

руски народ-освободител — Иван Вазов — са за нас, съвременниците, гордост и указание за пътя, който ние трябва да следваме. Примерът на Иван Вазов ще бъде винаги за нас въодушевяващ и решаващ — пример на истински патриот, вдъхновител на братска дружба с великия руски народ.

Ние честваме стогодишнината от раждането на Иван Вазов в обстановката на напрегнат труд и усилия в изграждането на социализма в нашата страна. В тия усилия и в тоя културен подем, творчеството на Вазов играе и ще играе вдъхновяваща роля, ще укрепва младото поколение в борбата му за нов и щастлив живот.

Стогодишнината от рождението на Иван Вазов ние честваме в момента, когато военолюбците-империалисти от Англия и Америка дрънкат оръжие и заплашват с нова световна война. Когато у нас се редят такива културни празници, като днешния, в страните на западната „демокрация“ денонощно се тръби за война, за разрушения, за атомни бомби. Творчеството на Вазов ни въоръжава за мир и мирен труд, за борба срещу западните империалистически сили, с прословутата западна цивилизация, която, казва той, „не е освен измама, лъжа и шарлатанство“.

Ние честваме стогодишнината от рождението на Иван Вазов в атмосфера на пълна свобода, каквато нашата народна република си извоюва при неоценимата помощ на Съветската армия-освободителка, на руския и на всички съветски народи, свобода, за която Вазов бе само мечтал, оная, „истинна“ свобода, която, „ражда генийте, Дантоните“ и „пълни целий свят с борба“.

Ние честваме тая стогодишнина в такава свободна обстановка, когато чувствата на българския народ към великия руски народ могат да се манифестират най-свободно и спонтанно, когато целия наш народ със всеки нов ден укрепва и прави гранитна дружбата със Съветския съюз, с руския и всички съветски народи. В тази дружба той, както през дните на първото освобождение, вижда гаранцията за своето щастливо бъдеще, за своята свобода и независимост. За тая дружба никой не е казал такива прости и дълбоки думи, не я е запечатил в сърцето на българския народ, както нашият покоен вожд и учител, др. Г. Димитров: „За българския народ дружбата със Съветския съюз е тъй жизнено необходима, както слънцето и въздухът за всяко живо същество“.

Горещите симпатии на Иван Вазов към великия руски народ и любовта му към свободолюбивата руска литература отразяват чувствата на нашия народ и интелигенция. Днес тия чувства стоят на по-висок идеен етап, свързани с най-великите идеали на нашето време, с изграждането на социализма и комунизма в нашата страна и в целия свят. Знаменосец на тия идеали е Съветският съюз, партията на Ленин и Сталин, великият руския народ.

На това тържествено честване стогодишнината на Вазов, ние не можем да не изкажем нашите чувства на уважение, любов, преданост и благодарност към великия руски народ, към съветските народи и към др. Сталин за неоценимите блага на свободата, която днес имаме, за всестранната подкрепа, която те ни дават и за топлите братски чувства, които ни засвидетелствуват.

Великият руски народ не веднаж е спасявал народите на Европа от чужди нашественици и завоеватели; бранейки своето национално достоинство и чест, той е развил в себе си воля, трезвен ум, себеотрицание, дал е огромен принос за културата и прогреса на света.

Руският пролетариат, създавайки великата партия на Ленин и Сталин, можа да сплоти народите на обширната царска империя и да ги обедини в могъщия Съюз на Съветските социалистически републики, който днес върви начело на народите в борбата за мир, демокрация и прогрес.

В деня на победата над фашизма преди пет години, другарят Сталин произнесе наздравица за великия руски народ, за неговите изключителни качества, за ролята му в историята и за доверието му в Партията, в правителството и в самия Сталин. „Това доверие на руския народ в Съветското правителство — каза другарят Сталин — се оказа оная решаваща сила, която обезпечи историческата победа над врага на човечеството — над фашизма".

Вечна слава на поета, наша национална гордост — Иван Вазов!

Да пребъде във вековете великият руски народ, стожер на братството на народите, факленосец на мира и прогреса, създател на непобедимата партия на Ленин и Сталин, строител на новия щастлив свят на комунизма!

Да живее великият Съветски Съюз, първообраз на бъдещия обществен строй в целия свят, защита на всички угнетени и поробени народи!

Да живее учителят и вождът на цялото свободолюбиво човечество — Йосиф Висарионович Сталин!

ИВАН ВАЗОВ И БЪЛГАРСКИЯТ ЕЗИК*

от проф. д-р Л. Андрейчин

В резултат на доста оживени и продължителни филологически борби, около средата на миналия век бяха установени основите на нашия национален книжовен език. В книжовната дейност на Л. Каравелов и Хр. Ботев нашият книжовен език преди Освобождението намери изразени най-правилните линии и най-високата точка на своя развой за онова време. След Освобождението главната линия на неговия развой минава несъмнено през творчеството на Ив. Вазов.

Като писател реалист и демократ, надарен със значителен, твърде плодовит и разностранен талант и изразител на положителните и прогресивни идейни традиции на Възраждането ни, Ив. Вазов е изиграл огромна роля в процеса на изграждането и развоя на нашия книжовен език. Не трябва да се мисли, че тази роля на Ив. Вазов в областта на езика произтича автоматически от характера и значението на неговото литературно творчество. То се дължи в голяма степен на неговото съзнателно и активно отношение към различните въпроси, свързани с практиката и с устройството на книжовния ни език. Макар и самоук в областта на филологията, той е притежавал значителна езикова култура. Няма у нас друг поет, който да е изразил толкова ясно, определено и конкретно своето становище към въпросите на езиковата ни практика и езиковото ни строителство. Като положителен фактор в неговата езикова дейност се явява и дълбоката му и възторжена обич към нашия роден език.

Филологическите борби у нас преди Освобождението не се дължат, разбира се, на изолирано сблъскване между различните вкусове и предпочитания на нашите тогавашни книжовници. Те са в по-голяма или по-малка степен отражение на класовите борби, в резултат на които се налага като ръководна сила на нашата историческа сцена нова класа — българската буржоазия и се оформя като нова историческа категория българската нация.

Оформянето на националното съзнание и създаването на националната идеология на българския народ се свързва с нарастване на общественото съзнание, с разширение на умствения кръгозор и с издигане на културното равнище не само на младата българска буржоазия, но и на народните маси. Явяват се светски училища и книжнина, печатни органи на обществено-политическия и културен живот, изгражда се нова обществена идеология, с различни оттенъци всред различните класи и слоеве на народа. Ролята на езика в тези разнообразни и сложни процеси, като „оръдие на развитието и бор-

---

* Доклад, четен на 8. VI. 1950 на Вазовата научна сесия, уредена от БАН.

бата" (Й. В. Сталин), е огромна. Но за да стане годен за изпълнението на тази роля, самият език преживява сложен процес на изграждане и обогатяване, в резултат на който се явява новобългарският книжовен език като национално словесно оръдие, което изпълнява по-сложни и по-висши обществено-политически и културни функции от функциите на отделните диалекти.

Оформянето на един нов книжовен език е сложен и противоречив процес. В хода на класовата и национална борба националният книжовен език се оформя при участието на различни кръгове от интелигенция, представящи идеологията на различни класи и съсловия. Представителите на различните обществени среди градят книжовния език, въпреки еднаквата общонародна основа, с известни различия в метода, материала и източниците на влияние. Така напр. консервативно и реакционно настроените представители на едрата буржоазия държат доста много на черковнославянската традиция, противопоставят се на въвеждането на говоримия език със съвременния му граматичен строй в книжнината и задържат повече турски и гръцки елементи. Представителите на прогресивно и революционно настроената дребна буржоазия държат преди всичко на съвременната народна реч, отхвърлят черковнославянската традиция и възприемат богата терминология и фразеология от руската прогресивна литература. Постепенно всред тази пъстра обстановка се оформя националният ни книжовен език с новобългарски народен словен фонд и новобългарска граматична система, обогатен значително, главно от руски език или чрез негово посредство, с нови лексикални и фразеологични елементи в областта на културния и обществен живот.

Вазов произхожда из средата на нашата търговска буржоазия преди Освобождението, т. е. от времето, когато тази класа беше още прогресивна класа в борбата си срещу чуждото политическо иго и феодалния строй на турската империя, в борбата си за национално сплотяване и освобождение на българския народ. Бъдещият народен поет оформя своя мироглед върху основите на буржоазно-демократичната идеология на прогресивните наши възрожденски среди и остава в общи линии верен на този мироглед до края на живота си, без да се стреми да го развие по-нататък, но и без да се поддава решително на влиянието на реакционната и упадъчна буржоазна идеология по-късно. Мирогледът на Ив. Вазов налага ясен отпечатък не само върху неговото литературно творчество, но също и върху неговата езикова теория и практика. Вдъхновен от благородни чувства и ръководен от една правилна от историческо гледище линия на действие, той изиграва твърде съществена роля в живота на нашия език.

Приносът на Ив. Вазов за изграждането и усъвършенстването на нашия национален книжовен език добива още по-голямо значение в светлината на новото Сталиново утвърждение, че „националните езици не са класови, а общонародни езици, общи за членовете на нациите и единни за нацията" (в. Правда, 20. VI. 1950). Заслугите на Вазов в полето на нашия език нямат и не могат да имат ограничено класово значение. Във връзка с общественото развитие, ръководено, разбира се, от буржоазната класа, езикът се приспособява

като оръдие за общуване и мислене във всички области на изменения повече или по-малко народен живот. Измененията засягат живота на цялата нация, а не само на отделни класи. „Езикът, като средство на общуването, винаги е бил и си остава единен за обществото и общ за неговите членове език“ (пак там).

Ив. Вазов има заслуги като певец и като строител на нашия език. На тези две основни страни на неговата дейност ще бъде посветено следващото изложение.

*

Никой друг наш поет не е обичал тъй дълбоко и горещо нашия език и не го е възпял с тъй чист патриотичен възторг, както Ив. Вазов. В неговите стихотворения, посветени на българския език, не се изразява само едно лично чувство и отношение. В тях се откроява и една здрава идеологическа концепция, и затова ще бъде уместно да ги подложим на анализ и преценка, преди да преминем към преките въпроси на езиково строителство у нашия народен поет.

Още през 1883 г., т. е. пет години след Освобождението, Ив. Вазов написва стихотворението „Българският език“ (поместено в сбирката „Поля и гори“). В това стихотворение поетът влага ясно и правилно разбиране за значението на езика в живота на народа. Езикът на нашите деди и на нашите майки е за нас свещен език, който е съпътствувал живота и историята на народа ни през вековете. Но той е несправедливо хулен и клеветен, от чужденци и от българи, че бил несъвършен и беден, груб и немузикален, неспособен за развитие и за изпълнение на високи културни задачи:

Не си можал да въплотиш във теб
създанйята на творческата мисъл!
И не за песен геният ти слеп —
за груб брътвеж те само бил орисал!

Поетът слуша това още от дете. Ние знаем, че тази заблуда е била разпространявана от гърчеещата се българска буржоазия преди Освобождението; това говорят след Освобождението и чужденците с повърхностна култура; това повтаря след тях и чуждопоклонната българска интелигенция от онова време. Със своя верен усет и реалистичен ум Вазов схваща, че е неправилно да бъде подценявано и отричано това наше най-ценно народно достояние.

Проникновеният поет, който вижда по-ясно нещата, съзира, че българският език крие в себе си всички положителни качества: — хубост и сила на израза, гъвкавост, изразителност и музикалност — и че той има и всички данни за развой и културна обработка:

Език прекрасен, кой те не руга
и кой те пощади от хули гадки?
Вслушàл ли се е някой до сега
в мелодйята на твойте звуци сладки?

Разбра ли някой колко хубост, мощ
се крий в речта ти гъвкава, звънлива, —
от руйни тонове какъв разкош,
какъв размах и изразитост жива?

Ние трябва да разработваме и усъвършенствуваме нашия роден език, а не да го хулим и отричаме. И поетът дава обет, че ще изпълни достойно този свой дълг чрез творчеството си:

Ох, аз ще взема черния ти срам
и той ще стане мойто вдъхновение,
и в светли звукове ще те предам
на бъдещето бодро поколение;

ох, аз ще те обриша от калта
и в твоя чистий бляск ще те покажа,
и с удара на твойта красота
аз хулниците твои ще накажа.

Днес ние можем да потвърдим, че Вазов изпълни с чест този свой обет към българския език.

В това стихотворение поетът е вложил чист и здрав патриотизъм. Тук не намираме тесногръдо заслепение и шовинистични чувства. Затова стихотворението „Българският език" запазва своето художествено и възпитателно значение и днес. Нещо повече, то може да бъде разбрано и оценено в днешно време още по-дълбоко и попълно в светлината на ленинско-сталинското учение за нацията и националната култура, което именно поставя с пълна научна тежест въпроса за ролята на езика в живота на народа. Това стихотворение ще продължи да вдъхновява нашите поколения и днес, при построяването на нашата нова култура, социалистическа по съдържание, а национална по форма, и при борбата ни срещу национализма и космополитизма на нашето време. Нека да отбележим, че в същото време, когато възпява тъй възторжено нашия роден език, Ив. Вазов не пропуща да изтъкне достойнствата и на други езици, специално на руския. Ето как се изказва той пак тогава за руския език в едно свое разсъждение върху художествения превод: „Байрон, Шекспир, Омир, Шилер и всички други гении са преведени в прекрасни звучни стихове (които — само руският език е способен да има), и тези велики автори, изтълкувани на руски, не губят нищо от величието си" (Събр. съч. XXI, 139).

Много по-късно, след повече от три десетилетия, Ив. Вазов написва второ стихотворение, посветено на българския език — „Езикът наш" (в сбирката „Песни за Македония", 1916). В обстановката на първата световна война, горд с победите на българското оръжие, движено от една реакционна националистическа идеология, поетът се разтревожва от съобщението на един вестник, че „в новозавоюваните земи войници, чиновници и офицери се мъчат да говорят на населението по сръбски, когато самото население много добре разбира български език". Поетът е огорчен от тази проява на чуждопоклонство у българите, плод на робско смирение, „от миналите дни печат неизличим". Тук, покрай някои добре подхванати мотиви (напр. мотивът, че ние все още не познаваме достатъчно своя език), намират израз и известни националистически настроения:

И тоя най-скъп дар помежду даровете,
щит, нас от гибел, смърт пазил през вековете,
не любим, не ценим — на чужди правим чест.

. . . . . .

Мнозина ли сме ний — пир, път ли сбрал ни тамо —
едничък чужденец намери ли се само,
на неговий език завчас ще загълчим!

Може обаче да се каже, че тези настроения, макар и дали пряк повод за написването на стихотворението, са останали в него на заден план, а на преден план изпъква чувството на огорчение, че нашата интелигенция все още не познава добре своя роден език и не умее да се наслаждава от неговата красота:

Език свещен, нам страж и в вековете дални,
чудесно сечиво за творби идеални,
от твойта красота кога ще се омайм?
Съкровище си ти, но то кому е драго?
От всичките блага най-скъпоценно благо,
най-малко те скъпим, ний даже те не знайм!

Трябва да признаем, че този упрек на поета запазва своя смисъл и днес.

В последната си сбирка — „Люляка ми замириса", 1919 — Вазов посвещава още едно стихотворение на българския език. Това е стихотворението „Родна реч", в което поетът дава нов израз на безграничната си любов към нашия роден език:

Обичам те, българска реч,
звук сладък, най-мил в звуковете.

Тук българският език се възпява вече като един високо обработен и богат културен език. Чрез ярки антитези поетът изтъква голямото богатство и разнообразие на нашия език като изразно средство за най-разнообразно съдържание. Българският език е „ту арфа звънлива, ту меч", „ту гъвкав, ту твърд като камен елмазен"; той е „език за песни и за бран", той е хармоничен, строен и напет „в песните на наште жени, в крилатия стих на поета", т. е. и като народна реч в народното творчество, и като културна реч в творчеството на нашите поети.

Народният поет е опиянен от сладостта на родната реч и е възхитен от нейното свободно движение:

От твойта съм сладост пиян —
как лейш се, звучиш ти свободно!

Това стихотворение, вдъхновено от същото искрено и благородно патриотично чувство, както и „Българският език", запазва също своето значение и днес. Обаче необходимо е при изучаването му да се вдъхва на нашата младеж не отвлечена, а действена обич към родния език, която да подтиква към труд, старание и амбиция за правилно овладяване и умело използуване на това „благородно сечиво" — нашия книжовен език — за верен израз „на мисъл, на блян, на дух пламен". За тази цел ще трябва още доста да помислим над системата на нашето езиково обучение в училищата.

Не трябва в никой случай да се мисли, че възхвалата на българския език в посочените Вазови стихотворения е резултат на моментни поетически настроения и увлечения. Тя се гради върху редица конкретни фактически преценки, свидетелство за които поетът ни е дал в своя кратък очерк „Нашият поетичен език (бежливи бележки)", писан през 1920 г., където той говори така за българския език: „Хубав ли е нашият език? Хубав. Звучен ли е? Да... Той е гъвкав, преливен, ярък в звуковете си, разнообразен в интонациите си, енергичен, бих казал, мъжествен. А поради падането на ударенията не на същи слогове на думите, той, както и руският, обладава богата ритмичност, годен е за всички стихотворни форми, ползува се с безкрайно богатство от рими мъжки и женски и е способен за най-музикален стих... И ние си го обичаме, като едно от най-скъпите наследства, завещани нам от дедите ни" (Събр. съч. XXI, 368, 370). В очерка си Вазов говори и за някои „слабости" на езика ни (по негова преценка „слабост" е липсата на падежни форми и на инфинитив в нашия език); това показва, че той се е стремил да разсъждава обективно, когато е преценявал достойнствата на българския език.

Българският език е възпяван и от други наши поети, като напр. П. К. Яворов („Родина") и К. Христов („Българската реч"). Обаче тези техни творби далеч не крият в себе си такива поетични и идейни ценности, каквито крият разгледаните стихотворения на Вазов. Възпявайки българския език, модернистът Яворов е безразличен към българската земя и българския народ. За него родината е „откровителният дух" на майчиното слово, а родната земя, „която днес един — друг утре ще насели", му е безразлична, той я вижда „еднакво мъртва в зной, под дъжд и град". Поетът се е отчуждил от българския народ и се чувствува „сам в безброя", носейки родината си — майчиното слово — вътре в своята душа. Естествено, такъв патриотизъм на индивидуалистична почва не е здрав и не може да бъде назидателен за нашите съвременни поколения. Подобно отношение има към езика ни и К. Христов: „Какво оставям там, щом ти си ми в душата?" — обръща се той към българската реч през времето, когато прекарва в чужбина. Освен това в неговото стихотворение се съдържат и някои мистични и шовинистични елементи. Нашите днешни и бъдещи поколения трябва да бъдат възпитавани в истински, здрав и пълен, а не едностранчив, болен и мистичен патриотизъм. Стихотворенията, които народният поет Ив. Вазов е посветил на нашия роден език, са твърде ценни за нас, защото съдържат здрава идейна храна.

За да можем да преценим по-добре ролята на Ив. Вазов като певец на българския език, нека да си спомним, че и у други народи големите поети са се вдъхновявали от чувства на обич и възторг към своя роден език. За пример можем да посочим великия Пушкин: „Пушкин любил русский язык с силой и страстностью патриота. Он называл его „богатым и прекрасным", „гибким и мощным в своих оборотах и средствах". Для Пушкина — народного поэта, родоначальника русской литературы, высоко державшего знамя национальной чести русского народа, русской культуры, — великий русский

язык был как бы воплощением гения русской нации“ (В. В. Виноградов, А. С. Пушкин — основоположник русского литературного языка, Изв. АН СССР, ОЛЯ, т. VIII, вып. 3, стр. 215).

*

Обичта на Ив. Вазов към българския език не е само една изолирана емоция. Тази обич тласка поета към непрекъснати грижи за развитието и обогатяването на езика ни. Както споменах и по-горе, Вазов е имал и богати лични данни за работа от този род. В резултат на всичко това той изиграва наистина огромна роля в изграждането на книжовния ни език. Тази роля, призната отдавна и от нашата буржоазна критика, макар и почти неизследвана досега конкретно и обстойно, е справедливо оценена в „Тезисите“ на Комитета за честуване на стогодишнината от рождението на поета (публикувани във всекидневния печат): „Неоценими са заслугите на Иван Вазов за развитието на нашата литература, на нашия език. Като използува грижливо и с любов богатството на народната реч и песен и се опира на постиженията на художествената ни литература (Ботев, Каравелов, П. Р. Славейков), Иван Вазов допринесе много за изразителността, силата, гъвкавостта, музикалността на българския език“ (т. 4). Главната задача на моя доклад е да разгледам и посоча конкретно, с помощта на съответни факти и материали, ролята и приноса на Ив. Вазов за изграждането на книжовния ни език.

Ив. Вазов се явява на книжовното поле през последните години преди Освобождението, в момент, когато основният състав и строеж на нашия книжовен език е до известна степен установен в книжовната школа на Л. Каравелов и Хр. Ботев. Тази книжовна школа е основана в речниково и граматично отношение върху новобългарския говорим език, с доста ярък отпечатък от копривщенското наречие и с доста добре установена културно-политическа терминология, изградена в значителна степен от възприети из руски език културни думи и изрази. Правописната система на тази школа е най-прогресивната за онова време, а и за дълго след това (близка до нея, но по-консервативна, е М. Дриновата правописна система, прилагана в изданията на Браилското книжовно дружество). Обществеият авторитет на емигрантската езикова школа е твърде голям: нейно дело са революционните политически вестници „Свобода“, „Независимост“, „Знаме“ и някои други след това, както и известен брой литературни издания. Вътре в страната през 70-те години съществува значителна пъстрота в езиковата и правописна практика; общо взето, тенденциите са значително по-консервативни, културно-политическият лексикален и фразеологичен фонд е по-неустановен и търпи повече черковнославянски, турски и гръцки влияния.

Благоприятното и авторитетно въздействие на каравелово-ботевската езикова школа върху Ив. Вазов е безспорно. То се обяснява както с идеологичното влияние на емигрантските революционни среди върху поета, така и с пребиваването му през известно време в Румъния, където той издава и първите си сбирки. Езикът на новия талант в нашата литература, почти единственият укрепнал и

всепризнат писател у нас през първите 10—15 години след Освобождението, се опира здраво в лексикално и граматично отношение върху живата народна реч. Това е първата му и най-важна черта. Така Вазов продължава да върви по пътя, очертан и следван твърдо от Л. Каравелов и Хр. Ботев. По отношение на някои конкретни въпроси, особено из областта на правописа, Вазов е последовател по-скоро на М. Дринов. Разбира се, процесът на езиково строителство в една вече свободна и бързо развиваща се в културно и обществено отношение страна поставя различни практически и теоретически проблеми. Към тях Вазов не закъснява никога да вземе живо и реалистично отношение.

Още в първите години след Освобождението в критичните си бележки, печатани във вестници и списания, уреждани предимно от самия него („Народний глас", „Наука", „Зора"), Ив. Вазов не пропуща да оцени и откъм езикова страна разглежданите или отбелязвани книги. Също и в редица свои репортажни и белетристични произведения по-късно той засяга някои животрептящи въпроси на нашия език (напр. „В недрата на Родопите", „Разходка до Искъра", „В електрическия трамвай" и др.). Може да се каже, че това, което Иван Вазов осъществява на дело в практиката и устройството на книжовния ни език, се намира в доста пълно съгласие с неговите теоретически изказвания по езикови въпроси. Затова тези изказвания ще бъдат разглеждани тук заедно с езиковата практика на писателя.

Ив. Вазов е непримирим враг на езиковата неграмотност. Той бичува безпощадно авторите, които не могат да си служат правилно с българския език. Така напр. намираме у него преценки, че някое съчинение е написано „безграмотно и безобразно", че известен автор продължава да пише все със „същата безграмотност, нечистота и тривиалност на езика", че в друга книга „има доста небрежности в езика и правописанието", че в множество книги „най-безжалостно се тъпче нашият мъченик език", че някой преводач е допуснал „доволно груби недостатъци по езика на своя превод". В това отношение трябва да се поучат сериозно от Ив. Вазов и някои наши млади съвременни автори, които пренебрегват въпросите на езиковата правилност и грамотност, като ги обявяват лекомислено за формални дреболии. В други случаи Ив. Вазов обръща внимание, че дадена книга е написана „с език ясен, прост и естествен", отбелязва, че книжнината ни била „тъй скръбно наводнена от произведения, задръстени с мъглива и усукана фразеология", че в известен случай не е разбрал нищо положително „от тоя куп слова, наредени в стихове", или пък че някоя книга е преведена на „доволно гладък език", че преводът на друга книга е „забележително ясен и хубав". Естествено, Иван Вазов държи много и на естетичната страна на езика: той преценява езика на К. Величковия превод на „Ад" от Данте като „чист и хубав", етюдът на същия автор върху Л. Каравелов е написан „с изящен и благороден език", с „красота на формата", езикът на една пиеса е „чепат, тежък, пресилен, лишен от изразителност и изящество, а главно от естественост". Ив. Вазов обръща внимание и върху достъпността на езика на издаваните книги за по-широките среди: „приказките [по драмите на Шекспир—

бел. Л. А.], просто и ясно изложени и написани в добър и вразумителен език, се четат с голямо удоволствие"; „простото съдържание и популярен език" на Ил. Блъсковите книжки „им дават възможност да се разпространяват из народната среда"; на една авторка „би могло да ѝ се препоръча само избягването на многото чужди и непонятни думи, би могло да ѝ се препоръча и повече чистота".

От тези оценки се вижда, че Ив. Вазов има критично отношение към всички страни на езика: граматична правилност, яснота и достъпност, простота и естественост, чистота и изящество. Писателят, според Вазов, трябва да бъде твърде внимателен към своя език, трябва да умее да спазва всички изисквания за правилност, да пише ясно и естествено, да се старае постоянно да обработва и усъвършенствува своите изразни средства, а по този начин да обогатява и усъвършенствува и българския език. Сам Ив. Вазов се стреми непрекъснато да осъществява на дело в своето творчество тези изисквания. Той е продължавал да работи върху езика на своите произведения и след публикуването им. При ново издание той нерядко е внасял поправки в текста, наложени от непрестанното търсене на по-сполучлива езикова форма. Блестящите качества на Вазовия език и стил са плод не само на една вродена дарба и сръчност, на една вродена „лекота на перото", но също и на едно съзнателно културно отношение към езиковата страна на поезията. Те се намират в тясна връзка и единство с Вазовите схващания за същината и задачите на поезията, с неговото демократично литературно „верую" и с конкретния характер на самото му творчество. Вазов е заклет враг на всичко тъмно, неясно и недостъпно за народа в поезията. „Писателят, когато пише, трябва да знае какво пише и за кого пише, да помни, че той пише, за да бъде четен, разбран и оценен не от чужденци, а от българи. Така само може да остане самобитен и да влияе със словото си на широките народни маси. А да бъде ценен и обичан от своя народ — има ли по-завидна участ за един писател...?" (Из предговора към „Легенди при Царевец", 1910).

Реалистът и демократът Вазов осъжда решително ония наши писатели, които се стараят „да пишат отвлечено, да забулят с нарочита мъгла на изразите мислите си, или тяхната убогост, за да изглеждат дълбоки и по-малко понятни за читателите" (пак там). До голяма степен на тази почва възниква известното отрицателно отношение на Ив. Вазов към творчеството на П. П. Славейков. „Странно е как г. П. Славейков намира средство да прави стиховете си тежки и напънати" — пише Вазов в една критическа бележка. А по повод на прелюдията във втората песен на „Кървава песен" казва, че „една тъмнина, претрупаност и неясно откроряване господствующата мисъл на поета разслабват вниманието, въпреки изрядните отделни неща. Тежкотата, сродният недостатък на Пенча Славейков, и тук охладява читателя... Препоръчваме г. Славейкову повече ясност, краткост и простота" (подчертаванията са от Ив. Вазов).

За да изясним конкретно значението и влиянието на Ив. Вазов в областта на нашия книжовен език, необходимо е да характеризираме основните страни на неговата езикова практика и прилаганите от него методи на езиково строителство, като преценим всичко това

от обществено и национално гледище. Преди да пристъпим към самите тези въпроси, необходимо е, след като вече изтъкнахме основното положение, че Вазовият език се опира здраво върху съвременната българска народна реч, да изясним въпроса за диалектната основа на неговия език.

Както е известно, всички важни течения в строителството на нашия книжовен език през последните десетилетия преди Освобождението се спират върху източнобългарската реч. Както ще видим по-долу, този факт не е случаен и не е свързан само външно с факта, че главните наши книжовници от онова време произхождат от източнобългарски области.

Макар и последовател на основните принципи на каравелово-ботевската езикова школа, Вазов проявява още от началото на книжовната си дейност ясно предпочитание към Дриновата правописна система, която, различавайки се до известна степен от Каравеловата, го привлича вероятно с това, че съответствува в някои отношения по-добре не само на родния на поета сопотски говор, но и на една широка околна говорна област; напр. тук имаме мн. ч. при м. р. на -и: овчари, гълъби, орачи (у Каравелов — овчаре, гълъбе, ораче). глаголните окончания са тъмни: четѫ, стоѩ, търпѩ (у Каравелов: чета, стоя, търпа — с ясни крайни гласни).

Каравеловата езикова школа, при ярко изразената си и географски твърде ограничена диалектна основа (само малък брой селища около Копривщица) е могла да се наложи в условията на емигрантския печат във връзка с големия авторитет на Л. Каравелов като политически идеолог и писател. Към тази школа се приобщава скоро и Хр. Ботев, въпреки че неговото калоферско наречие се различава доста от копривщенското. Този факт се обяснява с обстоятелството, че Каравеловата езикова система се налага като установена вече езикова форма на новата революционна идеология.

Езиковата практика на Ив. Вазов, без да изменя установената вече народна основа, допринася за преодоляването на някои подчертано диалектни особености на езиковата школа на Каравелов и Ботев (напр., както видяхме, вместо споменатото окончание за мн. ч. при м. р. -е Вазов употребява -и; вж. примерите по-горе) Прави обаче впечатление, че Вазов не се придържа сляпо нито към правилата на Дринов, нито към ограничената практика на своя роден сопотски говор, а се стреми да отрази редица по-разпространени езикови особености; напр. той употребява член при прилагателните -ият, а не -ий, както е у Дринов (добрият човек, а не: добрий човек); дава място, макар и не последователно, и на краткия член -а, -я (човека, коня), и на меките глаголни окончания (любя, мисля), въпреки че тези особености са чужди на сопотския говор, — защото схваща, че те са доста разпространени в останалите източни говори. Така диалектната изходна база на нашия книжовен език сé връща, в сравнение с Каравеловата и Ботевата практика, пò на изток от Копривщица, към широката област на един относително по-слабо диференциран комплекс от говори.

Ролята на Вазов, както и на неговите книжовни предходници, при установяване на характерните особености на нашия книжовен

език не може да бъде правилно разбрана, ако не се постави върху фона на обективните исторически процеси и тенденции в икономическия и културния живот на нашата нация и нейната ръководна класа в онова време. По-бързото икономическо развитие на областите около Средния и Източен Балкан, което е исторически факт, довежда до по-подчертано изпъкване и налагане на източнобългарския елемент в икономическия, културен и политически живот в национален мащаб. Заедно с това изпъква постепенно и източнобългарската реч като естествена база за оформяне на една общонационална езикова система. Този процес се е развивал не само по книжовен, но също така и по устен път. Историческата роля на Вазов тук се състои в това, че той схваща правилно и подпомага със своя голям талант, по силата и на личната си връзка с източнобългарската реч, тенденциите на общественото развитие в областта на езика. В случая той проявява завидно реалистично чувство, като държи сметка за по-разпространената практика.

Речник и фразеология. Както вече се изтъкна, основният фонд на Вазовата лексика и фразеология, доста стабилизиран и в творчеството на неговите предшественици, е почерпан от нашата народна реч. В същност този материал е в повечето случаи общ на всички наши диалекти и служи като естествено ядро, около което се извършва по-нататък концентрацията на диалектите в национален език (Маркс). Разбира се, при съществуващата диалектна пъстрота, налага се в основния речников фонд да се въвеждат и областни думи, които стават по този начин национални.

За илюстрация на това първо и основно положение могат да ни послужат следните примери от „Под игото“:

Слънцето беше излязло високо и прекарваше зарите си през зелените лози, които висеха над манастирския двор. Тоя двор, колкото беше мрачен и грозен нощя, дето всякой предмет добиваше образ на привидение, толкоз сега беше спокойно весел, тих и светъл. Птиченцата го оглашаваха с радостни цвъркания; прозрачните струи на кладенчето чучуркаха приятно и весело; стройните кипариси и тополи шумяха сладостно от утрения горски ветрец. Всичко беше тука ясно и празнично. (Из ч. I гл. VII).

Третата ученичка отговори съвсем друго: тя не разбра питането. Като видя в погледа на Стефчова неодобрение, тя се възчуди, па се озърна безнадеждно наоколо си. Стефчов й зададе друг въпрос. Тоя път момичето нищо не отговори. Смущението затъпи погледа му, без кръв останалите му устни затрепераха и то изведнъж заплака с глас и бега, та се скри при майка си. Всички чувствуваха мъка и товар на душата. Майките, чиито дъщери не бяха още изкарвани, в недоумение и уплашени гледаха напред. Всяка трепереше от страх да не чуе името на своето дете. Рада стоеше като тресната. Капка кръв не беше останало в лицето й. (Из ч. I, гл. XI).

Разбира се, трудно е да се намери у Вазов и изобщо в нашата литература откъслек, който да съдържа само народни думи и изрази. Културното преобразяване на нашия живот и език от един век насам е твърде дълбоко.

У Иван Вазов срещаме някои народни думи и изрази, които днес не са се запазили в книжовния ни език; напр. Вазов употребява глагол найда вм. намеря, туря вм. сложа, хвана вм. започна („хвана да вали дъжд“), предлог въз вм. върху („падам въз нещо“, „сипя хули въз някого“), прилагателно напрежен вм. предишен и т. н.; също така намираме у него изрази като „съм на мегдан“, „не падам по-долу“, „остави дето..., ами...“ („Остави,

дето се възбуди подозрителността на турската власт, ами и околното турско население закипя“ — „Под игото“); срещат се и някои диалектни форми като остаям, остал, бегàх и др., днес заменени в книжовния език с други. Самият Вазов е престанал с течение на времето да употребява някои думи и форми, като напр. векe (вече), он (той), които се срещат в първите му сбирки.

Във връзка с тези факти пред нас възниква въпросът за развитието на Вазовия език и за развитието на книжовния ни език изобщо. Безспорно е, че езикът на Ив. Вазов е претърпял развитие в някои отношения в течение на неговата полувековна книжовна дейност. В същото време за развитието на езика ни са действували и други фактори, давали са своя принос в тази област и други дейци от различните области на живота. В много случаи Ив. Вазов не само е давал насока в развитието на книжовния ни език, но и сам се е движил и напредвал заедно с общото развитие, възприемайки новото, наложено от живота.

Въпросът за езиковото развитие на Ив Вазов, както и по-общият въпрос за развитието на нашия книжовен език преди Освобождението и от Освобождението насам не е бил поставен на разглеждане в нашето буржоазно езикознание. Необходимо е занапред да се насочат сериозно нашите изследвания в тази насока и да се запълни голямата празнина. Заслужава тук и по-специално внимание въпросът за ролята на народния лексикален фонд в творчеството на писателите от различните литературни направления: може напр. да се установи, че в езика на символистите народната реч играе сравнително твърде ограничена роля.

Твърде важна страна в езиковата практика на Ив. Вазов е употребата на „хубави и изразителни“ народни думи, които той взема от различни диалекти и ги използува за обогатяване на книжовния език. Вазов си дава ясна сметка, че книжовният език не може да бъде изграден само върху основата на един диалект или една група диалекти. Националният книжовен език трябва да съсредоточава постепенно в себе си езиковите богатства на всички народни говори. Търсейки непрекъснат допир с целокупната българска народна реч, народният поет обогатява с много нейни елементи книжовната ни реч. Така напр. думи като тучен, тежкотия, дируги, пролом, ладия (смятана по-рано за руска, но намерена от него в употреба около Искъра), неуред („безпорядък“) и мн. др. не са рядкост в неговата белетристична и стихотворна реч. Интересни и ценни са за нас следните бележки на Ив. Вазов по въпроса за народните думи, които намираме в пътеписа му „В недрата на Родопите“: „Слънцето залазяше вече зад високия рът, изпречен като стена над Белово, отвъд реката. Това време тук се нарича: „заник-слънце“, прекрасен български термин, както и „изгрев-слънце“, който другаде чух. Но пишущите братия никога не им дават достъп в литературния език, а ги заменят учено с километрическите и чужди на духа на българския език: „изгряването на слънцето“ и „захождането на слънцето“. Един господин, който превождаше в един български вестник романа „На разсвете“ от Ежа, беше велемъдро предал това название с „При пукнуване на зората“!... Въобще народът не обича прото-

ченостите и грижливо ги избягва" (СбНУ, т. VIII, 1892, отдел II, стр. 10). Той — казва по-нататък Вазов — употребява дума призори вместо „пукване на зората", напън вместо „напъване", тътен вместо „тътнене", ревот вместо „реване", почив вместо „почиване" и пр. Нашите писатели трябва да изучават езика на народа. Недостатъците на техния език се дължат в много случаи „колкото на безвкусието, толкова и на голямата им убогост в знанието на езика, който тъй добре знае народът". Не е необходимо да се въвеждат в езика ни нови изкуствени, книжни думи и изрази, ако за същите понятия съществуват вече народни думи, съставени с много по-голямо умение и усет от народа.

Ив. Вазов цени народните думи не само в естетическо и формално отношение. Народната реч е за него важен източник също и за обогатяване на книжовния език с думи за означаване на повече и по-разнообразни оттенъци. В разговор с Ив. Шишманов той се изказва така по този въпрос: „Нам ни трябват думи, които да изразяват полутонове. С тая цел аз въведох много народни думи в употреба. Например думата лъх е моя. Също и заник, и изгрев, и здрач, и чука, и усте (вм. клисура). В новите ми стихотворения ще намериш много народни думи." Известно е, че Вазов си е служил с „Речник на български език" от Н. Геров, за да изучава по него народната реч и да черпи оттам народни думи за обогатяване на книжовния език. „Винаги се съветвам с Герова — казва той, — особено когато се съмнявам за народното ударение на някоя дума. Но като прелиствах речника му, намерих много думи, които аз зная и които у него липсват. Например думата „поруха" (буря, катастрофа, голям катаклизъм), няма я у него. Изгарянето на Сопот е една голяма „поруха". Ах, какви хубави са въобще българските думи! Жал, че по небрежност не ги отбелязвах едно време." Още по-важно за Вазовия метод на работа в този случай е даденото пак пред Шишманов съобщение, че той си е служил усърдно и със „Сборник за народни умотворения" за същата цел: „Служех си едно време много усърдно и с министерския сборник. Сега, за жалост, нямам толкова време. Но какво неизчерпаемо богатство се крие в този сборник! Каква рудница е той за младия писател! Наместо да коват, защо не изучават неговото словно съкровище?" Също и в споменатите по-горе „бежливи бележки" върху нашия поетичен език Вазов казва, че „най-голямото съкровище, което ни отваря вратата си, е нашият народен език и народните умотворения. Добре е писателите по-често да шетат из тях" (Събр. съч. XXI, 367). Трябва тук дебело да се подчертае стремежът на Ив. Вазов да търси народните думи в живата реч на народните умотворения и така да вниква по-точно и по-правилно в техния смисъл и употреба.

За да поставим делото на Вазов в това отношение в по-широка перспектива, нека да напомним, че по същия начин като него са постъпвали винаги големите писатели. Така напр. великият Пушкин е завещал следния съвет на младите писатели: „Вслушивайтесь в простонародные наречия, молодые писатели, — вы в них можете научиться многому, чего не найдете в наших журналах." „Язык создается народом — казва М. Горки. — Деление языка на литературный и народный значит только то, что мы имеем, так сказать,

„сырой“ язык и обработанный мастерами. Первым, кто прекрасно понял это, был Пушкин. Он же первый показал, как надобно обрабатывать его“. Подобна роля в полската литература е играл А. Мицкевич.

Отношението на Ив. Вазов към употребата на народните думи в книжовния език се различава доста от отношението на други наши писатели, които също си служат, понякога доста изобилно, с народни думи. Докато Вазов постъпва в този случай като езиков строител, който се стреми да обогати общия книжовен език с нови изразни средства, индивидуалистите използуват с известна стилизация народната лексика, обикновено само от един говор, за да постигнат отвлечена естетическа идеализация на народния бит (най-типичен пример — П. Ю. Тодоров). Повечето от модернистите-символисти, както отбелязах преди малко, се откъсват напълно от народната реч; те изобщо не си служат със специални народни думи, а с отвлечена и мистична книжовна лексика, стигайки в някои случаи до особен „поетически“ жаргон. Има и такива модернисти, като Н. Райнов, които черпят с пълни шепи материал от народната реч, за да го използуват повече за формалистично-естетични ефекти. Ив. Вазов се отличава и от ония наши битови писатели реалисти, които си помагат с диалектната лексика за по-ярко изобразяване на бита, като си служат с диалектни думи даже и тогава, когато за същите понятия са установени вече други книжовни думи (напр. Ст. Ц. Даскалов). Без да отричаме всички други споменати методи, трябва все пак да се съгласим, че Ив. Вазов повече от другите наши писатели стои на трезво общонационално гледище по този твърде важен за нашия език въпрос. Той издига строителството на националния книжовен език на по-висш етап, схващайки това строителство като един постепенен процес на концентрация на всички диалекти.

Нека да отбележим веднага, че Вазов застъпва същото гледище и в областта на граматичната система; напр. той изразява силно задоволство, че сме приели от македонско наречие „прелестната форма“ чакайки, мислейки, и съжалява, че в никой кът на България не се е запазило неопределеното наклонение в пълната му форма, за да бъде то включено и в книжовния език (Събр. съч. XXI, 370).

Разбира се, Ив. Вазов е бил далеч от националистическата мисъл, че нашият книжовен език трябва да черпи материал за обогатяването си само от нашите народни говори. Народният поет е имал ясно разбиране за ролята на заемките от други културни езици, особено от руския. При дълбоките промени в обществения и културен живот и в съзнанието на хората по това време, битовата реч вече не разполага с достатъчни средства за израз на новото съдържание на живота. Нека да вземем за илюстрация пак един малък откъс от „Под игото“:

Още щом зайде слънцето, театърът хвана да се пълни. Предните чинове заеха първенците и беят, нарочно поканен. От едната му страна седеше Дамянчо Григорът, за да го забавлява, както той знаеше. Всичкото останало място беше напълнено от пъстър свят, който бръмчеше в очакване да се дигне завесата. Между господите най-голяма врява дигаше кака Гинка, която знаеше наизуст драмата, и разправяше на ляво и на дясно кои думи най-напред ще каже графът. Хаджи Смион, на един друг чин, разказваше колко е по-голям букурещкият театър от тоя

и обясняваше какво значение имаше шестакът на завесата. Оркестъра съставляваха местните цигани-гъдулари, които повечето свиреха австрийския химн... Най-после настана тържествената минута. (Из ч. I, гл. XVII).

В този откъс срещаме думи като театър, драма, оркестър, химн, минута, заети от международния културен речников фонд. Тук срещаме и думи като забавлява, значение, съставляваха, тържествена, които са преминали в нашия език от руски, за означаване на някои нови, по-специални или отвлечени понятия.

Към такива чужди по произход думи, които означават нови културно-обществени и отвлечени понятия, Ив. Вазов има положително отношение. Във връзка с тази категория думи намираме интересни и ценни негови разсъждения в пътеписа му „В недрата на Родопите": „Аз с удивление чух в устата на полупияните или скарани селяни сума думи и фрази, кой знае как прилетели до тоя планински ъгъл и добили вече право на гражданство. За мене беше голяма изненада да чуя „заявление", „правителство", „подадох апелативна жалба", „партия" и куп още термини от съдебно-административно-политическия език. Въобще администрацията е силен проводник и в най-заглъхналите краища на общеприетия господарствен, и ако щеш, литературен език. Администрацията, заедно с училищата, са главните цивилизаторски агенти в селската маса — заедно с новите работи, с новите понятия, се внасят и новите думи в нея, фамилиарни вече на по-културната част от народа. По тоя начин с намаляването местните диалектически разници, усили се духовната свръзка на селото и града, което е един прогрес. Може да се сърдят господа пуристите, че тая духовна свръзка е сплетена от думи, които не са съществували в езика ни, но те не могат да ни дадат други, нито тия пък могат да унищожат. Вмъкването новизните и чуждиците в държавния и литературен език не е резултат на една прищявка или случайност, а на силата на работите, на една историческа необходимост" (СбНУ, т. VIII, 1892, отдел II, стр. 56). Първоначално Вазов е употребявал повече чуждици; напр. в критичните му бележки на литературни теми, писани в първите години след Освобождението, срещаме такива френски думи като: ридикулност, утрира, сциантифически, сюпремна, сюбтилни, блазиран, импозантно, или пък руски думи и изрази като: развязка, вразумително, обиденни фрази, образ на живот, убежденна, неподделен лиризъм, улучшение и др. С течение на времето количеството на чуждиците у Вазов намалява: явно е, че много от тях стават излишни, тъй като българският език се развива и обогатява непрекъснато. Характерно е, че при нови издания на съчиненията си Вазов заменя някои чужди думи с подходящи български (напр. в цитирания по-горе на стр. 171 откъс от „Под игото" думата очакване е поставена по-късно, а в първото издание на нейно място е стояла руската дума „ожидание"; също така на друго място в първото издание е стояла думата „ощущения", която след това е била заменена с „усещания"; може да се каже, че Вазов се е стремил да избягва непонятните в българския език русизми). Вазов с право счита, че всичките въведени в езика ни чуждици не могат да имат еднаква съдба с течение на времето: „Времето, със съвъ-

купното сътрудничество на опита, критиката, требователността на просветения ум и на добрия вкус, ще изхвърли на купището много непотребни заимствувания, но ще задържи настойчиво много други от тях, необходими, и ще ги наложи. Минали през това сито, те са вече свещени и неприкосновени. Кой ще се помъчи днес да употреби филологическата си лопата на думи като: свобода, отечество, правителство, конституция, политика, история и хиляда още подобни, чрез които ни се откри цял мир от нови понятия, неизвестни на езика ни и на съзнанието ни?" (пак там). Специално за някои влезли в езика ни руски думи Вазов се изказва така: „Влезли са в езика ни чисто руски думи, добили право на гражданство. Такива са „погром", „тревога" и още доста други, повече изразяващи нравствени състояния. Пуристите може да се въсят, но аз мисля, че можем да ги запазим, едно, че мъчно можем да намерим съвсем съответни в езика ни, а друго — и то е важно, когато се касае за нашата поетична реч — те са кратки и звучни" (Събр. съч. XXI, 307).

Главен източник за обогатяване на българския език с нови културни думи през време на Възраждането и дълго време след Освобождението е бил руският език. Обикновено чрез посредството на руския език са влизали в нашия език и западноевропейските думи. Ролята на братския славянски език за културното развитие на нашия език е огромна. При по-друга историческа обстановка, тя продължава и днес. Тази роля на руския език в нашето езиково развитие се обуславя от няколко важни обстоятелства: 1. голямото политическо влияние на Русия у нас, между всички среди на нашия народ, 2. огромното влияние на богатата руска култура, 3. достъпността на руския език за българите и удобството да се заемат думи, които ни са ясни и понятни по смисъл, по състав и по външен граматически облик; тук бихме могли да прибавим и близостта на руски език с черковнославянски, чиято лексика е била до известна степен позната на широките среди у нас по онова време. Мисълта, че българският език би могъл да се развива изолирано от руския, е била изобщо чужда на нашите тогавашни книжовници. Тя е била напълно чужда и на Ив. Вазов. Времето прекрасно доказа, че Вазов е бил и в тоя случай на прав път.

Що се отнася до турцизмите, по онова време вече те се явяват от гледище на културното ни и политическо развитие един излишен слой в нашия език. Към тях Вазов има същото отношение, каквото са имали и Каравелов и Ботев. В неговия език те не играят никаква съществена роля. Характерна е употребата на някои турцизми напр. в разказа „Дядо Йоцо гледа", чрез които остарелите понятия на слепия старец се противопоставят на новата българска действителност: „Разпита, да разбере, тоя големец като какъв е, като какъв м е й м у р и н. Казаха му по-вещи селяни, че началникът е нещо като к а й м а к а м и н, като п а ш а... А дядо Йоцо цял час разпитва за българския с а р а й в София, за българските т о п о в е, за българския т а л и м и за всичко..."

Трезвото отношение на Ив. Вазов към чуждиците в нашия език го предпазва от пуристични увлечения. Както личи обаче и от някои споменати по-горе факти, той е бил за едно разумно опазване на

чистотата на нашия език, против въвеждането на чужди думи за понятия, които биха могли да се изразят със съществуващи вече думи в езика ни. Видяхме също, че Вазов е изоставял употребата на въведени вече чуждици, когато е намирал българска дума, подходяща да ги замести.

По-късно като че ли Вазов заема по-строго отношение към чуждиците. За това можем да съдим от драската му „В електрическия трамвай“ (1901), където той изразява мисъл, че българският език се е задръстил доста с чуждици: „После научих, че ги викали [чиновниците в трамвая] ватман и ресевьор! Ето ти и трамвая, че внася нов международен вклад в речника ни! Всяко нововъведение в живота ни влачи подире си рой чужди думи в езика, и той, сиромахът, ги гълта, усвоява, обогатява се, оварварява се. Научихме българина да си троши езика и задръстя паметта без нужда, направихме го да произнася: урна — не кутия, секция — не бива отдел, тротоар — плочник не е български! (тъй го чух от селяни), екскурзия вместо излет — чешка и сръбска дума, но хубава и на български; записаха и заказваха: палач — вместо джелатин, оръдие — вместо топ, площад — вместо мегдан; ние неразбрано изхвърляме звучни турски думи, придобили право на гражданство у нас; взехме руските: упрек (вместо укор, натякване), намеквам (!) (вместо загатвам, подхвърлям), прицелвам се вмество луча, меря... и стотина такива...“ (Събр. съч. VIII, 221—2).

Преценката на Вазов при повечето от тези конкретни примери не бе възприета от обществената практика. До известна степен това говори, че той е изпаднал в крайност в някои случаи. Не трябва да се забравя обаче, че особената индивидуалистична анархия в буржоазното общество не позволява да се осъществят често пъти и правилни препоръки в областта на езика. Теоретически позицията на Ив. Вазов за грижи над чистотата на езика е приемлива. На практика случаите, в които той се опитва да я прилага, не са винаги най-уместните (напр. при думи като оръдие и площад, които се налагат у нас във връзка с дълбоки изменения от обществен и технически характер в нашия живот). Само в условията на социалистическото общество може да се постигне по-тясна връзка между езиковата теория и практика.

Грижите на Вазов за чистотата на българския език не ни дават основание да го смятаме за пурист. Към пуристите, които не държат сметка за реалните възможности в езиковата практика, а се ръководят от предвзети теории и хрумвания, той има категорично отрицателно отношение. Така напр., макар и да признава, че д-р Богоров има някои заслуги към нашето езикознание, Вазов не един път осъжда неговата „прискрѣбна страст да изковава нови думи, без да обяснява на какви филологически данни ги е измислил, или пък на кое място е чул да се говорят“ (Събр. съч. XXI, 104). „Школата на г. Богорова успя да даде само няколко смехории на разговорите ни, но внесе много малко свое в естественото развитие и формация на езика. Г. Богоров ограничаваше се да заменя една дума, приета вече, с друга, под предлог, че последната е по-българска от първата.

Знаем колко малко успя. Днес, при другото, нам трябват още в езика ни думи-нюанси, думи-полутонове.“ Следователно, Вазов насочва езиковите работници към създаване на думи за нови понятия, а не толкова за замяна на готови вече думи с други. „Делото на неговото [т. е. на български език] облагородяване — забележете, че не казвам — пречистяне — пречистянето е често осиромашаване — тепърва предстои, като важна задача на нашата писателска интелигенция“ („В недрата на Родопите“, СбНУ, т. VIII, отд. II, стр. 56, 57).

Участието си в строителството на нашия книжовен език Ив. Вазов е засвидетелствувал и като автор на известен брой нови думи, до днес още не събрани и не проучени. Досегашните проучвания на някои автори посочват като създадени от Вазов известен брой думи с наставка -еж: шептеж, пламтеж, топеж, летеж (образувани по образец на народни думи от този тип), както и различни други отделни думи като: захлас, неповолен, укривка, хвалбиво, разядка, избух, плочник, изкусник „артист“ и др. (Срв. Б. Ангелов, Стремежи и похвати за строителство в книжовния ни език, СбМил. 1912, стр. 1—10). Броят на тези думи би могъл да се увеличи напр. с: примеждлив път, създавници, влагалища на науката, усетна загуба и др. Съдбата на тези Вазови неологизми е различна. Към самостойно словотворство Вазов е прибягвал сравнително рядко. Обикновено той е предпочитал да търси и употребява готови народни думи. Вазов се е водил от правилната мисъл, че думите, създавани от писателите, трябва да отговарят точно на установените в народната реч закони. За тази цел е необходимо писателят да изучава внимателно народната реч. Характерна е следната бележка, която Вазов прави на П. П. Славейков по повод на употребената от него дума гъстеж: „В българския език съществителните, окончаващи на -еж,... изразяват действие: вървеж, ламтеж, гърмеж, растеж и пр. С изковаване думата гъстеж г. Сл. изнасилва и тук духа на езика“ (Събр. съч. XXI, 334).

Известно място в речника на Ив. Вазов заемат и архаизмите, с които той си служи умерено и то предимно в случаи, когато разработва сюжети из миналото. Такъв е случаят напр. в одата „Паисий“, където са употребени архаизмите: мир „свят“, конец „край“, пища „храна“, дан „данък“, бран „война“. Срещат се в други случаи и архаизми като: битие, величав, дебри, витая, забвение, изстъпление, казън, сонм, стид, унииние, убог и др. Някои от тях днес вече не се чувствуват като архаизми, а само като „литературни“ думи (напр. битие, витая, унииние). Изглежда, че самият Вазов се е стремил понякога чрез своите „архаизми“ да обогати езика с „хубави“ думи, а не да ги подчертава именно като архаизми, свързани с определена историческа обстановка. Това личи и от следните думи в бележките му за нашия поетичен език: „Можем ли да заемаме думи от славянския — старобългарския език? Не само че можем, но и сме длъжни. Русите с кривачи гребат от това езиково съкровище. То си е наше, можем свободно да се ползуваме с богатството му. Разумява се, и там трябва мярка и вкус (Събр. съч. XXI, 367). У Вазов преобладават черковнославян-

ските архаизми пред чисто старобългарските (той не е имал специална подготовка по старобългарски език).

И тъй, като обобщение на изложеното дотук по въпросите на речника, може да се каже, че с всички страни на своята практика, както и с теоретичните си изказвания, Вазов поддържа преди всичко народното начало в областта на нашия книжовен речник. В същото време той има твърде сериозно, грижливо и правилно отношение и към въпроса за неговото културно обогатяване. Работата му в тази област може да се прецени като положителна във всяко отношение.

Граматическа система. От казаното вече по-горе следва, че граматичната система на нашия национален книжовен език се основава здраво върху граматичната система на съвременната българска народна реч. За окончателното затвърдяване на това важно основно положение, както и за установяването на редица съвременни конкретни граматични норми, Ив. Вазов има значителни заслуги като приемник на Каравелов, Ботев, П. Р. Славейков. Изтъкнах вече, че Вазов се е стремил в своята практика да отразява такива граматични особености, които имат по-широко разпространение в народната реч. В това отношение той е помогнал за преодоляването на някои твърде подчертани диалектизми в системата на Каравелов. От друга страна той е взел под внимание и някои особености, несвойствени на родното му Сопотско наречие (вж. по-горе, стр. 12). Може също да се предполага, че Вазов е допринесъл за установяването на приетите от М. Дринов местоименни форми ме, те, се (у Каравелов и изобщо в източните говори — ма, та, са). Разбира се, в областта на граматичната система, която се изменя значително по-трудно и по-бавно от речника, не може да се очаква, че един писател би могъл да направи някакви съществени нововъведения. Обаче историческият момент, в който е творил Вазов — момент на изграждане на един нов книжовен език — е бил благоприятен за някои синтактични усъвършенствувания в книжовната практика. Вазов има определени заслуги за обогатяване и усъвършенствуване на нашия книжовен език и в областта на синтаксиса.

Още през 1892 г. Ив. Вазов поставя правилно въпроса за синтактичната употреба на отглаголните съществителни в книжовния ни език, които, като думи с отвлечено значение, се натрупват вече в твърде голямо количество в нашия нов речник. Преди всичко Вазов разграничава народните съществителни на -не: даване, връщане, спане, тръгване, ходене, казване (а не—давание, връщание, мръквание, ходение, спание, както пишели тогава) от книжовните — руско-черковнославянски — на -ние: обещание, значение и пр. Вазов обръща внимание, че в народната реч се предпочитат по-кратки съществителни от отглаголните (напън, ревот вм. напъване, реване), „а когато [народът] не е намерил подобни кратки форми за изражението на подобни действия, той на драго сърце ги заменя с глаголи. Той казва, напр.: пукаше зора, кога тръгнах, или: тръгнах, току припукваше зората, което му иде много по-лесно и естествено, нежели: тръгнах при пукването на зората! Това е една характерна черта в нашия език, която граматиците и филолозите ни още късней да отбележат“ (СбНУ, т. VIII, отд. II, стр. 11). Нека да напомня

че едва две години по-късно излиза статията на Л. Милетич „Един важен недостатък в нашия книжовен стил“ (БПр. I, 1894), където се разглежда поставеният от Вазов въпрос. Във връзка с отглаголните съществителни трябва да отбележим още и доста разпространената практика на Вазов да употребява при тях пряко, а не косвено допълнение: „откриването личността на Бойча“ (а не „откриването на личността“). Тази практика, широко разпространена у Каравелов и възприета и от Ботев, остава и до днес неустановена ясно в книжовния ни език, поради някои практически усложнения в прилагането ѝ.

По отношение на членовете при съществителните имена Вазов е препоръчвал предпазване от „излишната им употреба“, но е имал ясно разбиране за тяхната служба: „Каква яснота и определеност дават на мислите!... В народната песен те до крайност са намалени. Избягват ги и нашите поети там, дето допуска духът на езика.“ (Събр. съч. XXI, 308). В този случай Вазов като че ли не схваща ясно, че случаят с изпущане на членовете в стихотворна реч е съвсем друг. В прозаичната реч на Вазов употребата на членовете е нормална.

Преминавайки към въпроса за ролята на Ив. Вазов в синтактичното развитие на нашия книжовен език, необходимо е да имаме пред вид думите на Й. В. Сталин, че граматичната наука „... дава правилата за съставяне на изречения, като има пред вид не конкретните изречения... а изобщо всякакви изречения, безотносително към конкретната форма на това или онова изречение. Следователно, като се абстрахира от частното и конкретното, както в думите, така и в изреченията, граматиката взема общото, което лежи в основата на изменението на думите и съчетаването на думите в изречения, и извежда из него граматически правила, граматически закони“ (в. Правда, 20. VI. 1950). По този начин синтактичната наука стига до установяване на определени синтактични категории и типове в езика. От богатството и разнообразието на синтактичните типове зависи богатството, разнообразието и гъвкавостта на синтаксиса на един език. В духа на това особено ценно за езикознанието положение трябва да установим главните и характерни синтактични форми у Вазов, за да можем по-нататък да посочим ролята на народния поет и неговите заслуги за установяването, развитието и обогатяването на синтаксиса на нашия книжовен език.

Строежът на изречението у Вазов е извънредно богат и разнообразен. Със своята свобода и естественост, както и с въвеждането или утвърдяването на някои нови синтактични форми Вазовото изречение представя важен етап в книжовната обработка на нашия съвременен синтаксис, който се отличава вече със значително богатство и гъвкавост. Най-интересен, от гледище на развоя на книжовния ни език, е синтаксисът на Вазовата прозаична реч.

Излишен е въпросът дали Вазов предпочита прости или сложни изречения. Тяхната употреба е в зависимост от конкретния ход на мислите, от предмета и от обстановката. Вазов е майстор на всички видове изречения. У него и простото изречение може да стигне до значителна усложненост, както и сложното изречение може да бъде ту елементарно упростено, ту усложнено до изненадваща степен, ту

периодично плавно, ту темпераментно и стремително развиващо се със смели скокове.

Важна особеност на Вазовото изречение е широката употреба на т. нар. обособени части на изречението (пояснения, заемащи посамостойно място, отделяни в изговора интонационно, а правописно — чрез запетая от своите поясняеми); напр.: „Песента се свърши, последвана от ръкоплескания". „Аз не свалях очи от тая вълшебна гледка, толкова пъти виждана и все тъй нова и драга на душата ми!" Обособените части на изречението не са свойствени по начало на нашата народна реч (затова те не се срещат напр. у Л. Каравелов). Но те увеличават значително възможностите за обогатяване на синтактичния строеж на книжовната реч, като позволяват да се избягва натрупване на много подчинени изречения. Обособените части на изречението у Вазов могат да бъдат в едно и също изречение значителни по размер и по количество, а могат да имат към себе си за пояснения и цели подчинени, даже и цели съчетания от подчинени изречения:

Тоя дядо Йоцо, прост, но събуден старец, прекарал тежкия живот на роба във всичките му тегла, грозотии и безнадеждност, беше имал злочестината внезапно да ослепее в родното си гнездо.

Денковата къща — едничката в селцето по-прилична — на две ниски катчета, измазана с кал, с прозорчета, от които едното даже със стъкло, с тесни стълбици отвън, беше отредена от селото да приеме високия гост.

Често някой нов кондуктор, учуден, че вижда все на същия час на канарата един старец, който маха с шапка към летящия влак, запитваше на ближната станция селяните, що се качваха в третия клас..

Ив. Вазов използува доста свободно и широко деепричастията на -ейки, -айки в конструкции, които представят разширени по състав обособени части (обстоятелства) в изречението:

Йоцо беше ненадейно издъхнал, поздравявайки нова България.

Понеже не беше видял железница през живота си, въображението му я рисуваше като един чудовищен крилат змей, който пуща пламък из устата си, бучи и реве, фучи с невъобразима сила и бързина из планината, разгласявайки силата, славата и напредъка на свободна България.

Слушаше как долу шуми Искърът, мислейки, че той пътува от далеко и е видял много по-големи работи, и се радваше.

Както видяхме по-горе, Вазов цени много тези деепричастни форми, наричайки ги „прелестни". С право той вижда в тях едно ценно средство за обогатяване на книжовния ни синтаксис. Въпреки че по-късно тези форми бяха поставени под запрещение от някои наши филолози, те останаха в езика ни, защото той не може без тях.

У Вазов се срещат доста форми от сегашно действително причастие, но само в служба на обикновено (а не обособено) определение:

Но слънцето на свободата скоро изгря над димящите се още пожарища.

Не се случи никакво събитие в еднообразното прозябание на селцето му, което от далеко даже да науми кипящия живот на България.

В днешния ни синтаксис тези причастия се употребяват и като обособени определения, което е една крачка по-далеч от практиката на Вазов. Разбира се, тук не се засяга въпросът за стилната упо-

треба на тези форми (както и на деепричастията). По начало обаче и те представят едно ново богатство в книжовния ни език.

За строежа на сложното изречение у Вазов не би могло да се говори особено конкретно в един общ доклад като настоящия. Ще си позволя обаче да приведа само два примера, в които намираме характерната за Вазов свобода и лекота, въпреки голямата сложност и пъстрота в постройката.

И като слуша чудосиите, що разправя войникът, нему се струва, че някъде в дълбочините на душата му едно слънце изгрява и осветлява всичко и той вижда пак зелени планините, и голите чуки с орли, накацали по тях, и белия божи свят, чудесно хубав!

[Тук намираме употреба на голям брой и разнообразни по служба и по строеж подчинени изречения към едно главно — „нему се струва"; същевременно намираме и употреба на обособени части покрай подчинените изречения].

Когато си спомняме за нашите бащи, деди, роднини, преселили се на оня свят преди освобождението на отечеството, преди да лъснат пред очите им сладките лъчи на свободата, често ни минува през ума, какво би било учудването им, радостта им, ако по едно чудо се събудеха от вечния си сън в гробовете, излезеха на бял свят и погледнеха около себе си; как щяха да бъдат поразени от всичко онова непознато, невероятно в живота, което ще ги обикаля, и в което те ще се чувствуват чужденци.

[И тук намираме по начало същия случай (главно изречение—„често ни минува през ума"), усложнен още повече с това, че към обособената част в първото подчинено изречение се явява ново подчинено изречение („преди да лъснат..."); освен това към непреките въпроси — „какво би било..." и „как щяха да бъдат..." — представящи подчинени изречения, се явяват редица други подчинени (последователно подчинени) изречения].

Характерни са често за Вазов известни натрупвания на еднородни части, не винаги градационни, но все пак оцветени емоционално:

В своите прости едноселци, в разговорите им, в мислите им, в грижите на всекидневния живот той не усещаше нищо особено ново. Все същите хора със същите страсти, неволи и сиромашия, както преди. Той слушаше същата глъчка и шум в кръчмата, същите селски крамоли, същите борби с нуждите и природата в тая изгубена безплодна покрайнина, отдалечена от света.

В рамките на сложното изречение се стига чрез такива натрупвания до периодичен строеж на речта:

Той пак видя с трепет стръмноурвестата плосковърха могила, с исторически остатки там от стара славна крепост, и срещните високи скали срещу нея през реката, мрачно надвиснали над пропастта, и дрипавите селски хижи и дворища, пръснати безредно надлъж по Струма; и високите клонести върби край нея, които едни хвърлят със зеленината си веселост в затънтеното, голо и сиромашко село, и безброй още предмети, познати и мили нему, и сърцето му се сви сладостно, болезнено в гърдите.

„В тия няколко бедни хижи вестник не идеше, защото никой не четеше, даскал нямаше, защото нямаше школо, поп нямаше, защото нямаше черква, стражар не стоеше, защото нямаше община, а зимата със снеговете си и каловете спираше съвсем през седем месеца и така мъчното им съобщение със света.

У Вазов се срещат и доста синтактични форми, почерпени от народната реч или изградени върху нея, които днес не се срещат в книжовния ни език. Без да ги подлагам на анализ, ще посоча за пример само някои от тях:

Той виждаше с мислите си ясно, което е виждал с очите си някога.

Българският ум измислил работи, да се чуди и мае човек.

Да беше излязъл сега лицеподражателят и да кажеше, че няма възможност да довърши представлението, биха полетели столове въз него.

Тоя весел другар и събеседник... знаеше да обича и които мразеше, и които го мразеха правеше да го обичат.

Необходимо е да се направи по-специално проучване на синтактичните форми на Вазов, като се вземат пред вид и въпросите на словореда.

Необходимо е най-после да се обърне внимание и на факта, че Вазов успява да се ориентира преди нашите филолози в различните категории български глаголни времена и което е още по-важно успява да разреши и принципно въпроса за употребата на глаголните времена в художественото творчество. В критичната си бележка по повод на един превод той изказва, още през 1881 г., следните правилни мисли: „Изречението „Иван седял" дава понятие, че оня, който ти казва това, не е видял Ивана лично, не е бил свидетел на седенето му, а е чул от другиго и следователно не може да увери положително в истинността на факта, а предполага се, че авторът на един роман е бил непременно очевидец на събитията, които ти разказва с такава точност и подробност, инак вероятността и свежестта на разказа ослабва пред читателя." Затова Ив. Вазов си служи последователно с преки глаголни времена в своя художествен разказ; напр. в „Под игото":

От дясната му страна се чуха детински гласове. Те излазяха из едно прозорче, малко по-високо от главата му, из което влазяше видело в килерчето. Юрдан стана да се изкачи по стълбите. На третото стъпало той машинално се спря и погледна в прозорчето. Тогава той видя, че и двамата му маловъзрастни сина... стояха пред огнището, пълно с жарава, и вършеха нещо там...

(Срв. употребата на преизказани глаголни времена в разказа на Л. Каравелов, напр. в „Българе от старо време": „Когато Хаджи Генчо видял своята дъщеря, то той станал и срещнал я. Но когато това нежно любимо чедо видяло баща си, че върви към него, то дотолкова се уплашило, щото насмалко щяло да изпусне стовните...").

В този случай Вазов има не само практическа, но и не малка теоретическа заслуга за установяването на едно правилно използуване на глаголните времена в практиката на нашите разказвачи и преводачи.

*

Изводи. 1. Вазовата литературна дейност започва във време, когато нашият книжовен език се намира в началото на своето изграждане. На това обстоятелство се дължат редица особености на неговата дейност в областта на езика.

2. Ив. Вазов гради своята книжовна езикова практика върху основите на народната реч. В това отношение той продължава да върви по пътя преди всичко на Л. Каравелов и Хр. Ботев.

3. С богатото си и авторитетно творчество Вазов допринася значително за установяване на съвременния облик на нашия книжовен език.

4. Ив. Вазов е активен строител на нашия книжовен език. В това отношение той проявява верен реалистичен усет и висока култура и допринася дейно за установяване на езика ни в много отношения. Методите на езиково строителство, които прилага Вазов, запазват своето значение и днес.

5. Особено важно е за нас в днешния момент правилното разбиране, което е имал Вазов за ролята на руския език в развитието на нашия млад книжовен новобългарски език.

6. Езиковото дело на Вазов не е още проучено пълно и подробно. Една от важните близки задачи на нашето езикознание трябва да бъде конкретното проучване на неговата богата езикова практика и езиков опит.

7. Значението на Вазовия реалистичен език за работата на нашите писатели от епохата на социалистическия реализъм е голямо.

8. Като певец на родния език, вдъхновен от чисти и благородни патриотични чувства, Вазов има голямо възпитателно значение за нашите съвременни поколения.

ВАЗОВ И СЛАВЯНСТВОТО

от проф. д-р Емил Георгиев

Голямото народно литературно дело на Иван Вазов съдържа творби, в които народният поет проявява необикновено силно славянско съзнание и главно гореща любов към Русия. Наред с патриотизма, хуманизма, демократизма и просветителството на Вазов, и неговото славянско съзнание и любов към Русия, намерили широко и високо художествено отражение в творчеството му, са важен факт в целокупното дело на поета и при възпитанието на българския народ.

Славянското съзнание и любовта на Вазов към Русия са проявени още в предосвобожденския период на неговото творчество. Дори две от най-хубавите и най-силни творби на народния поет, посветени на Русия и на славянската солидарност, „Русия“ и „Южнославянска солидарност“, възникват още преди Освобождението. Славянското съзнание и любовта на Вазов към Русия обаче не само се появяват в предосвобожденската му поезия, но имат и корените си в епохата преди Освобождението — в епохата на Възраждането.

Пробуждането на славянското съзнание у нас се придружава, ако не и предшествува, от надеждата за помощ от страна на руския народ в епохата на разлагането на турската феодална система и на войните на Турция с Русия, когато положението на българския народ става крайно тежко. Противоречията в турската феодална система, борбата на разни паши да станат пълни, независими от султанската власт господари, дезорганизацията във вътрешно-административния апарат, кърджалийското движение, експлоатацията на съюзените с турските грабители чорбаджии са онези обществени условия, които каляват у българския народ волята за по-добър живот, усилват жаждата му за освобождение от поробителя, карат го да търси начини и помощ отвън за събаряне на тираничния режим, който се гърчи в предсмъртна агония. Руско-турските войни изтъкват пред българите Русия като могъщ враг на турските тирани. В тези войни и започващите търговски сношения на новосъздаващата се българска буржоазия с външния свят българите се опознават с руския народ като с народ братски, сроден по език, със същата религия, с ред допирни точки в областта на обществено-икономическия и културен живот. Руският народ, Русия, руският цар се назовават интимно и с роднински близкото „дядо Иван“, може би име на стар, полулегендарен руски цар още от времето на Иван III и Иван Грозни[1],

---

[1] Акад. Н. С. Державин, Иван Вазов, жизнь и творчество, Москва-Ленинград 1948, стр. 89.

може би най-популярното руско име, разпространено върху целия руски народ. Българският народ започва да чака този „дядо Иван" като избавител, като спасител.

С появата на българската буржоазия започва възраждането на българския народ. Младата българска буржоазия бързо се ориентира към Русия и славянството, докато старото чорбаджийство остава привързано към турската феодална система и към елинизма. Още Паисий заговорва в своята „Славянобългарска история" за родството на българи, сърби и руси, които произлизали от славянския род „скандавляни". Чувството на принадлежност към славянството се появява в българската литература още от самото й начало. В стихотворение на Неофит Рилски, написано по случай „издаването" на Хатишерифа в 1839 год., „Болгария" нарича „Россия" своя „еднокръвна мила сестра", а сърбите — „родствени". В своето ранно стихотворение „Цветница", от 1853 год., П. Р. Славейков нарича българските деца „славянски в робство синове". В епохата на Възраждането към Русия се отправят мнозина българи, стремещи се към по-високо образование: Найден Геров, Добри Чинтулов, Никола Михайловски, Димитър Мутев, Ботю Петков, Никола Катранов, Иван А. Богоров, Марин Дринов, Васил Друмев, Нешо Бончев, Любен Каравелов, Христо Ботев.

Вазов е роден и израства в среда, която живее със силна любов към Русия, с вяра в нейната непобедима мощ и с надеждата че руският народ ще освободи угнетения български народ. За русофилството на баща си сам поетът говори: „Най-много се интересуваше за политика и история и с особено удоволствие слушаше да му се говори за Русия и нейното величие"[1].

В една бележка към стихотворението „Леевица" (поместено в сбирката „Поля и гори"), след като обяснява, че Леевица е долина в Стара планина над Сопот, Вазов пише: „Там на 1878 год. през юлия са били избити от башибозуците голям брой сопотненци, като бягали през Балкана от близостта на Сюлейманпашовите пълчища, по едно време победоносни. Баща ми не е можал да си въобрази, че е възможно Русия да се победи[2], и до сетния час е чакал да види появяването на казаците. В тая упорита надежда той бил нападнат от башибозуците и заклан там".

В ученическите години на Вазов в България вече се оформя като най-силно руското влияние. Повечето от поменатите по-горе българи и мнозина други непоменати са приключили своето образование в Русия и са носители на това влияние в България. Учители на младия Вазов са руските възпитаници Партений Белчев от Троян, когото Вазов е изобразил в „Чичовци" и „Под игото" в лицето на учителя Климент, и Ботю Петков, баща на великия ни поет и революционер Христо Ботев. Партений Белчев, учител на Вазов в Сопотското класно училище, бил свършил Киевската духовна семинария и преподавал по руските учебници, по които бил учил.[3] Той реци-

---

[1] Проф. Ив. Д. Шишманов, Ив. Вазов, спомени и документи, София 1930, стр. 8.

[2] Курсивът е на автора — на Иван Вазов.

[3] Юрд. Трифонов, Иван Вазов, Юбилеен сборник, София 1921, стр. 4.

тирал пред учениците си одите на Ломоносов и Державин, басните на Крилов и панславистичните стихотворения на Хомяков. На своите ученици той разказвал и случки из своя личен живот в Русия, за професорите в семинарията, за тържествеността на изпитите там и други. Партений Белчев преподавал на учениците си руски език и е първият учител по руски език на Вазов[1]. Ботю Петков учи в началото на 40-те години в Одеската семинария. Тоя забележителен деец на нашето Възраждане и книжовник, който превежда от руски „Критически издиряния за историята българска" от Ю. И. Венелин (изд. в Земун през 1853 год.), ще е оказал несъмнено немалко влияние върху Вазов. В Калофер, дето се намира от 1866 год., Вазов има възможност да чете руски книги и списания, които били подарени на училищната библиотека от богати калоферци, живеещи в Русия[2]. На Шишманов Вазов разказва, че в калоферското училище имало „един огромен стъклен шкаф, пълен с френски и руски книги", и продължава: „Тая училищна библиотека игра голяма роля в моето развитие. Без нея аз нямаше да бъда нищо... Аз не можех обаче да се ползувам от богатствата на френската литература, знаейки слабо езика. Но затова с толкова по-голяма жадност поглъщах руските книги от шкафа — особено многобройните томове от „Отечествени записки" със статии и съчинения от Белински, Лермонтов, Пушкин, Григорович, Гончаров и др. Наистина, не разбирах всичко, но все пак доста бях научил от Партений Белчев в Сопот, та не бях съвсем невежа в тоя език. И понеже не ходех почти никъде и постоянно се ровех в библиотеката, цял нов мир се откри за мене. Нов вкус се разви така благодарение на руската литература. И днес още помня от тая епоха прекрасното стихотворение на Пушкин „Для берегов отчизны дальной..."[3]

Оформящ се като поет в тези условия на живот, Вазов от дете и юноша заживява с любов към Русия, с надежда за подкрепа и помощ от братския народ, дадени безкористно на българските славяни, с вяра в освободителната мисия на русите. По-късно тая любов, надежда и вяра намериха отражение в неговото патриотично поетическо дело, любовта към Русия стана важна съставка във Вазовия патриотизъм.

Горещата любов на поета и българския народ към Русия, надеждата за помощ в безпросветното турско робство и вярата в освободителната мисия на руския народ намериха израз най-напред във великолепното стихотворение на Вазов „Русия". Това стихотворение е поместено още в предосвобожденската Вазова сбирка „Тъгите на България" и носи дата 22 ноември 1876 год. Стихотворението е на първо място свидетелство за любовта на Вазовото семейство, на средата, от която Вазов произхожда, и на българския народ изобщо към Русия и за надеждата за „спасение" от турците, възлагана от близките на младия Вазов и от българския народ на великия руски народ, който „се родее с нас":

---

[1] Шишманов, пос. изд., стр. 17—18.
[2] Юрд. Трифонов, пос. статия, стр. 5.
[3] Шишманов, пос. изд., стр. 23.

От моя тейко аз узнах,
че р у с к и й цар родей се с нази,
че турците той гони, мрази,
че той ще ни спаси от тях...

В стихотворението Вазов сочи ясно, че е получил своето славянско съзнание и своята любов към Русия още в семейната среда: като дете майка му го вдигала, за да види отблизо „тоз лик свят и стар“ и нежно му думала: „Чадо, целуни тоя хубав дядо, целуни б ъ л г а р с к и я ц а р!“ Като дете още поетът чувал как тиранинът-поробител в гнева си към поробените, „когато ги псувал“, ги назовавал „московци“. И той разбира, още като дете и юноша, че баща му е имал право, когато е чакал спасение от русите, и сам започва да вярва в тежките за народа часове („се колчем плачехме със глас“), че русите „ще хвъркнат бърже къмто нас“ „да ни отбранят“.

Стихотворението възпява по-нататък величието на Русия—нейната мощ и нейното великодушие; не само малкият славянски народ храни любов към нея — и тя е изпълнена от любов към него, тя дори има мисията да закриля малкия славянски народ.

Стихотворението, най-сетне, е зов към Русия да дойде и да освободи българския народ от тежкото иго — да изпълни „великата си мисия на света“; тоя зов е толкова по-горестен и по-пламенен, защото е отправен скоро след разгрома на Априлското въстание, когато България е заляна в кръв и когато става ясно, че наличните сили в България не са достатъчни за нейното освобождение:

О, здравствуй ти, Русио мощна,
светът трепнà от твоя глас,
скокни, царице полунощна,
зовем те ний, ела към нас!
България сега те вика.
Часът настана: твой завет
и твойта мисия велика
да ги изпълниш в тоя свет!

В тежкото за българския народ време, в което поетът пише стихотворението си, той дори вменява в дълг на братска Русия да се притече на помощ на страдащия народ, да го спаси от непоносимото страдание, да го отърве от страшното варварско робство, подкрепяно от „бездушните“ империалисти на чело с английския „премиер-министър Дизраели“, „нагъл“ и „хладен“, „циничен“ и „зверовит“ (сравни стихотворението „Дизраели“ от август 1876 год.).

В цялата българска литература няма друго произведение, в което да трепти толкова гореща любов към братска Русия, любов, съчетана с надеждата за братска помощ и с вярата във великата освободителна мисия на могъщия руски народ.

За разгледаното стихотворение Вазов разказва на приятеля си проф. Иван Шишманов: „За пръв път възпях своята любов към Русия, откърмена още в бащиния ми дом. Каквото казвам в това стихотворение („Бях малък аз, но още помня: Във стаята ни бедна, скромна висеше образ завехтел до божата света икона. Над него

имаше корона, под него пък — двуглав орел"), е вярно. Тая стая беше на баба ми хаджийка Вълa, майка на майка ми, жена на хаджи Никола. У баба си прекарвах често. Майка ми ми казваше: „Чадо, цалуни тоя хубав дядо, той е българският цар!"[1]

Както се слага у младия Вазов, любовта му към Русия се развива върху по-широката основа на едно славянско съзнание — съзнание за близост и родство със славянските народи, един от които е и руският народ. Това личи от разгледаното стихотворение „Русия": поетът узнал от „тейко си", че „руский цар родей се с нази". Славянското съзнание на Вазов е проявено и в други негови стихотворения от същата епоха. В стихотворението „Свобода или смърт" от сбирката „Пряпорец и гусла" (датувано „май 1876") българският народ е наречен „племе славянско":

Но племето славянско, във мъките калено,
омръзна му да тегли туй иго на светът
и бори се юнашки...

В стихотворението „Подъл ли е българският народ" (от „Тъгите на България") Вазов нарича българския народ „слава, гордост на Славско племе".

В стихотворението „Триумфът на турчина", написано след разгрома на Априлското въстание (стихотворението има дата 30 юли 1876 год.) и поместено в сбирката „Тъгите на България", русите са наречени наши „братя и роднини". Стихотворението, написано в духа на поезията на френския революционен поет Беранже, представя монолог на тържествуващия турчин. В последната строфа турчинът говори:

„А Русия?!... От години
враг е наш непримирим!
Нека днес сеир да чини
в нейни братя и роднини
как ще да я поразим!"

В „Чуйш ли гръмът при Морава?" и „При Морава" (в „Тъгите на България") Вазов е във възторг от това, че заедно се бият „сърби, българи и руси". Техният съюз е „братски". Паднали в боя, те „разделят помежду си една слава, една смърт". При вестта за борбата на южните славяни за свобода „закипява" „руско сърце", „тръпне руски небосклон", „и Вит и Дон и Морава братски пращат си поклон."

В стихотворението „Сабята на Абдул Керим паша" (от 1876 год., поместено в „Тъгите на България") поетът остро напада унгарците, които поднасят на турския паша сабя след победата му над сърбите.

Важно място между славянофилските произведения на Вазов заема стихотворението „Южнославянска солидарност". Това стихотворение е написано, както говори сам поетът в бележка към него, „по случай на изваждането в Бялград от сръбските власти на 50-мина българи бунтовници из парахода „Радецки" в 1876 год., които бъл-

[1] Шишманов, пос. изд., стр. 194.

гари австрийците откарваха да предадат на Турция". Стихотворението носи дата декември 1876 год. и е поместено в сбирката на Вазов „Избавление". То иде подир стихотворения като „Завърналий се доброволец от Сърбия" и „Подъл ли е български народ", поместени в сбирката „Тъгите на България". За първото стихотворение Вазов говори на приятеля си проф. Ив. Шишманов: „Тук изобразявах тогавашните доброволци, които се върнаха в 1876 год. от сръбската война в крайно мизерно състояние. Аз обичах още сърбите, но бях възмутен от грубото им отнасяне към нашите волонтири."[1] Второто стихотворение, „Подъл ли е българският народ", което носи дата 31 август 1876 год., е придружено от бележка, в която авторът казва: „Написано по повод крайно оскърбителния език на сръбските вестници към нашите доброволци в Сърбия и към българите изобщо през сръбско-турската война на 1876 год. Това раздражение, извикано от неуспехите на сръбското оръжие и от шовинизма на известни сръбски кръгове, се почувствува много тежко от емиграцията ни в Румъния и събуди скръб и силно негодуване, отзвук на които са тия стихове. Искрен привърженик на идеята за сръбско-българско братство, аз ги считам като израз на едно преходно възбуждение и ги поместих тука като характерни за настроенията в оня исторически момент." В стихотворението „Южнославянска солидарност" поетът, въодушевен от посочената постъпка на сърбите, вече говори: „Вий чувства по-достойни явихте къмто нас." И продължава:

О, вий сте нежни братя, покланям се на вас.
Напразно враговете зарадваха се тайно,
че таз вражда минутна у нас бе нещо трайно,
че тя като задýши естествения глас,
дълбока, вечна яма ще тури между нас.

И с вдъхновен патос Вазов възпява южнославянската солидарност: сговорът на славяните е сила; когато единият брат страда и гине в робство, другият не може да бъде щастлив, нито свободен; българи и сърби са свързани с една съдба. И слеят ли се двата братски народа, те биха изменили съдбата на Изтока. Но ако живеят в „разкол" и не черпят сила в самите себе си, те ще изпитат грозния удар на многобройните си врагове. Поетът завършва със стиховете:

Славянска солидарност! Гореща братска связ!
Това да й нашто знаме и нашата девиза!
Туй щит е, който нищо не може го прониза...
Без нея ний сме крехки, кат летни класове,
които се прегъват от всички ветрове;
без нея враговете на нас ще зъби точат.
А с нея ний ще бъдем и силни, и за почит.
Тя нам е крепост здрава, що в сичките борби
ни крупове, ни мълний не могат я разби.

В годините, в които Вазов израства и се оформя като поет, шестдесетте и седемдесетте години на миналия век, идеята за род-

[1] Шишманов, пос. изд., стр. 193.

ство и единство на славяните е жива и дейна всред всички славяни: в Русия тя създава движението на славянофилите, в Чехия и Словашко продължава епохата на панславизма или коларизма, в Хърватско приключва епохата на илиризма и властвува югославизмът, както го разбира, например, един Щросмайер. Славянската филология цъфти вече в няколко славянски и неславянски страни и учените-слависти гледат на славянството като на една цялост, с особени племенни черти, със свой дух и характер, четат лекции по славянска граматика, която градят върху основата на един общославянски език, близък до кирилометодиевия, пишат история на славянските литератури (у П. Й. Шафарик дори единствено число: „История на славянския език и литература по всички наречия“[1]), стремят се да възсъздадат славянския „праезик“, дирят славянската „прародина“ и под. Вазов не може да остане чужд на идеята за родство и единство на славяните, която вдъхновява политици, учени и поети на всички възраждащи се славянски народи — чехи и словаци, хървати и словенци, българи и лужичани; ще помена само Йосиф Юнгман, Павел Йосиф Шафарик, Фр. Л. Челаковски и Ян Колар у чехите, Людовит Гай и Петър Прерадович у хърватите, Людовит Щур и Светозар Хурбан Ваянски у словаците, Станко Враз и Франце Прешерн у словенците и Хандрий Зейлер и Ян Ернст Смолер у лужичките сърби.

И другите по-малки славянски народи в своите борби срещу поробителите и угнетителите си, турци, немци, унгарци, италианци, дирят да се опрат на огромните славянски маси и на многомилионния руски народ, с които се чувствуват родствени.

Ето как Вазовият съвременник Йован Йованович Змай говори за Русия (Стихотворение на паметника в Алексинац):

Кад бојна труба Србију диже,
да Српство одбрани,
пођоше гинут', ал' брат повика:
„Не ћете сами!“
И чак са даљних северних страна
Русадија с' диже,
и љубав братска и љубав славска
у помоћ стиже.
Ох, сви су они бесмртно име
задобити знали,
Многи су, многи за народ српски
свој живот дали.
Дали су живот, који ке никад
не може да врати, —
може ли ико, може ли иком
што више дати!

[1] P. J. Šafařík, Geschichte der slavischen Sprache und Literatur nach allen Mundarten, Ofen 1826.

[2] Когато по зова на бойната тръба Сърбия се вдигна, за да защити сръбството, сърбите се отправиха на гибел, но брат им извика: „Вие не ще останете сами!“ И чак от далечните северни страни Русия се вдигна, и любов братска и любов славянска дойдоха на помощ. О, всички те заслужиха безсмъртно име. Мнозина, мнозина дадоха живота си за сръбския народ. Дадоха живота си, който никога не ще се върне. Може ли някой да даде някому нещо повече!

Друг голям съвременник на Вазов, словенецът Антон Ашкерц, певец на правдата и свободата, говори в стихотворението си „Руският език“:

Ruski jezik

Ti krasni jezik bratovski slovanski,
kako razveseljuješ mi uhó!
Kadar zaslišim te, v dnu duše moje
sorodne, tajne strune zapojó.

Veliki jezik ruski blagoglasni,
kaj nisi tí pač tudi jezik moj?
Ni pogovarjala li mati moja
v glasovih sladkih tvojih se z menoj?

Srebrna harfa si, ubrana nežno,
če duh pesniški nate zaigrá;
in poezije tvoje godba rajska
odmeva do globine mi srcá...

. . . . . .

A mislecu si kládivo jekleno,
ki s tabo kuje si resnici bran,
ki na jekleno padaš nakovalo,
ustvarjaš misli nove dan na dan...

Ti jezik ruski, velikan slovanski,
kakó bi suženj biti htel junak!
Kako bi dal se vklepati v okove?
Kako prenašati bi hotel mrak?

Ne! Ti ne moreš služiti tiranom!
Ustvarjen si, da si sveta gospod,
da si glasnik resnice in svobode,
da iz temine k solncu kažeš pot!

Prižigaj luč, mogočni jezik ruski,
vse tam od Balta sinjega bregov
črez step in hrib, črez tundre in črez reke
do oceana Tihega valóv!

Od morij polunočnih, ledovitih
do solnčne Indije tvoj silni glas
vzdiguj potrte iz prahu in bede,
prinažaj narodom prosvete spas![1]

[1] Ти хубав братски славянски език, как ми радваш ухото! Когато започна да те слушам, в дъното на моята душа запяват сродни, тайни струни.

Велик, благозвучен руски език, нима не си и мой език? В твоите сладки звуци не говореше ли моята майка с мене?

Ти си сребърна, нежно-хармонична арфа в ръцете на поетическия дух, и райската мелодия на твоята поезия отеква в глъбината на моето сърце...

За мислителя ти си стоманен чук, той си кове с тебе оръжието на правдата, когато падаш на стоманената наковалня, създаваш нови мисли...

Ти език руски, великан славянски, как би искал юнакът да бъде роб! Как би се дал да бъдеш окован във вериги! За тебе мракът е непоносим!

Не! Ти не можеш да служиш на тираните! Създаден си, за да си господар на света, да си гласител на правдата и свободата, за да показваш пътя от тъмнината към слънцето!

Обливай с лъчи, могъщ език руски, всичко от бреговете на синия Балтик през степи и хълмове, през тундри и през реки до вълните на Тихия океан!

От полунощните ледовити моря до слънчевата Индия нека твоят силен глас вдига от праха и бедата падналите, нека носи на народите спасението!

Както е известно, славянофилството на официалните руски славянофили е било едно реакционно явление. Оттук обаче не бива да се вади заключението, че и славянското съзнание и любовта на българския народ, както и на по-малките славянски народи изобщо към великия руски народ е едно реакционно явление. Едното и другото славянофилство не могат и не бива да се отъждествяват. Не бива да се абсолютизира славянофилството и като се има пред вид реакционното руско славянофилство, да се смята, че и нашето славянофилство от XIX век има реакционен характер. Не бива да се мисли, че нашата буржоазия от епохата усвояваше официалното руско славянофилство. Тя си имаше свое славянофилство и русофилство, възникнали при специфичните наши условия. Тя вярваше в освободителната роля на руския народ, тя обичаше тоя братски народ и неговата братска земя, тя чакаше като „месия" Русия да го избави от тежкото робство, в което гинеше.

Нещата трябва да се разбират диалектически: едно явление в една среда, при едни условия, в една епоха може да бъде реакционно, в друга среда, при други условия, за друга епоха може да бъде прогресивно. Не бива да се забравя „познатата марксическа теза, че една и съща идея може да бъде при различни конкретни исторически условия както реакционна, така и прогресивна" (А. А. Жданов).

Любовта и привързаността към Русия и славянството у нас в епохата на Възраждането завладяват широки кръгове, но преди всичко, както изтъкнах, младата българска буржоазия — и нейните прогресивни и революционни слоеве, и умерените — либерални слоеве, а също така и известен слой от по-едрата буржоазия, която влиза в търговски връзки с Русия.

Най-прогресивните, революционни дейци на епохата, като Ботев, запознали се с реакционния характер на официалното руско славянофилство и с идеите на руските революционни демократи, се отнасят отрицателно или най-малко резервирано към официалните славянофили, но и в техните възгледи славянофилството играе важна роля. Така, Ботев нарича официалните руски славянофили „подковани добитъци", „високоученн старчета, които имат голяма склонност да говорят за безсмъртието на душата" („Независимост", бр. 49, 1874 год.). Но и Ботев мисли за славянската общност и гради на нея. Още в първия брой на „Дума", от 1871 год., той изтъква, че българският народ, който „нямал настояще", има „бъдеще светло, защото с другите славяни той ще има, що да каже в света, що да внесе в човещината". Той разбира добре ролята на Русия в освободителното дело на славянството и пише: „Християнските народности на Балканския полуостров ще да намерят съчувствие само в Русия" („Независимост", бр. 47, 1874). Особено пламенен защитник е Ботев на идеята за южнославянска федерация. В по-късната публицистична дейност на гениалния поет-революционер (от периода на „Знаме") въпросът за федерирането на южните славяни е централен въпрос. Българо-сръбските отношения Ботев разисква особено в брой 13 на в. „Знаме", от 3 април 1875 год. Тук Ботев говори: „На Балканския полуостров живеят две главни племена, в ръцете на които се

намират двата края на онзи гордиев възел, който ние сме привикнали да наричаме източен въпрос. Тия племена са българският и сръбски народи.“ Това са, изтъква Ботев, „две хубавици“, които „отдавна вече би трябвало да плеснат с ръце и да се прегърнат в името на братството, на свободата, на равенството и на ония демократически начала, на които е основан животът и на българина, и на сърбина“.

Като горещи русофили и славянофили се изтъкват мнозина представители на по-едрата буржоазия. Такива Иван Вазов е изобразил например в лицето на чорбаджи Марко и чорбаджи Мичо Бейзадето в „Под игото“.

Още в първата глава на романа, „Гост“, чорбаджи Марко е показан като въодушевен привърженик на Русия. На вечерната трапеза той иска от сина си да му разкаже „нещо за Русия“:

„— Василе, я разправи, днес какво ви предава учителят?

— Урок по всеобща история.

— Добре, разкажи ни от историята; кое беше?

— Война за наследството на испанския престол.

— За шпаньолците ли? Остави ги, те не ни влизат в работа... Кажи нещо за Русия.

— Кое? — попита Васил.

— Например, за Ивана Грозния, за Бонапарта, кога запалил Москва.“

Чорбаджи Мичо Бейзадето е охарактеризиран като горещ руфил в XVIII глава — „В Ганковото кафене“:

„Чорбаджи Мичо Бейзадето беше стар, нисък и чернолик човечец... Черните му живи и подвижни очи блещяха умно на сухото му лице, набраздено с дълбоки бръчки. Една странност, която го направи пословичен между съгражданите му, беше крайното му пристрастие към политиката и непоколебимото му убеждение в скорото падане на Турция. Естествено, той беше русолюбец до пес plus ultra, до фанатизъм, до смешност. Всички помнят как той се разсърди в един изпит, когато един ученик каза, че Русия била победена на Севастопол.

— Грешка имаш, синко, Русия не може да се победи; ти да си вземеш парите от даскала, който те е учил, — каза му чорбаджи Мичо ядосан.

Но понеже учителят още там, с историята в ръце, доказа, че Русия била бита в Кримската война, Мичо се развика, че неговата история лъже, и понеже беше настоятел училищен, той не допусна да бъде условен учителят занапред.“

По същия начин чорбаджи Мичо Бейзадето е охарактеризиран и в повестта „Чичовци“.

В увод към „Под игото“ проф. Михаил Арнаудов обяснява участието на чорбаджиите в революционния кипеж на епохата с това, че дори те не останали „хладни към агитацията и буйната решителност“[1]. Но това обяснение е недостатъчно. За да разберем идеологията на този обществен слой, за да разберем и русофил-

[1] Ив. Вазов, Избрани съчинения, т. VII, изд. Хемус, София 1938, стр. 9.

ството, и участието в народните движения на част от т. н. чорбаджии, трябва добре да си изясним съдържанието, което влагаме в термина „чорбаджия".

Изобразените от Вазов представители на нашето общество от типа на чорбаджи Марко и чорбаджи Мичо Бейзадето не са излезли от средата на онова чорбаджийство, което е израсло на почвата на турската феодална система и което е било кръвно свързано с нея. Представители на това чорбаджийство са Вазовите герои чорбаджи Юрдан Диамандиев в „Под игото", чорбаджи Цеко в „Грамада", Куздо в „Загорка" и под. За чорбаджи Юрдан Диамандиев Вазов пише в „Под игото": „Стари неправди и грабителства над сиромашта, братувания с турците бяха го направили омразен и сега, когато не правеше или не можеше да направи зло. Той беше целокупен чевек на миналото". (Гл. VIII, „У чорбаджи Юрдана").

Чорбаджиите в техния, така да се каже, класически вид са представяли оная върхушка в нашето село, която се е насланяла към горния слой в турската феодална система и в сдружение или подпомогната от турските феодали и административни власти е администрирала и експлоатирала широката селска маса. Когато се появява българската буржоазия, терминът, който не е бил схващан с определеното си класово съдържание, започва да се употребява за означение и на новите селски и градски индивиди, забогатели от търговия и получили авторитет всред местното население. Но тези, да ги наречем „нови" чорбаджии са се отличавали твърде много от „старите" чорбаджии. Изхождащи от една друга класа, класата на буржоазията, те са носители на по-друг идеен мир, на по-друго съзнание, на по-други стремежи. Те участвуват в борбата за духовното освобождение на българския народ, а по-късно някои от тях биват увлечени дори и от революционния кипеж в България. Една от характерните черти на този обществен тип — представители на новата българска буржоазия — е тяхното русофилство и славянофилство. Следователно спокойно бихме могли да определим като славянофилски и русофилски широкия слой на българската буржоазия от епохата на Възраждането.

Но революционен елемент широката маса на заможни търговци от типа на чорбаджи Марко и чорбаджи Мичо в никой случай не е и не може да бъде. Чорбаджимарковци, които като представители на класата на буржоазията, не могат да бъдат носители на феодално съзнание, но също така, поради своето привилегировано положение и поради своето богатство, на което една революция би могла да сложи край, не могат да бъдат носители на революционното съзнание, носители на което бяха представителите на по-бедния и пролетаризиращ се слой на българската буржоазия, най-вече чакаха освобождението от Русия. На революционната дейност на революционерите те противопоставяха вярата в близка помощ от страна на Русия, влизаха във връзка с официалните руски славянофили, ставаха техни оръдия, възприемаха от тях реакционни идеи и пречеха на разрастването на революционното движение у нас. Закърмени с русофилски идеи, и след Освобождението някои от тях останаха русофили и се противопоставяха на германофилската политика на следосвобожден-

ската българска буржоазия, на Стамболов и Фердинанд Кобургски. Но голямото мнозинство от тях и главно техните наследници застанаха на фронта на официалната българска буржоазно-капиталистическа държава и намериха съюзник при ограбването на новата българска държава и експлоатирането на българския народ в германския империализъм.

И така, в доосвобожденската епоха славянското съзнание, съзнанието за близкото родство с великия руски народ, любовта към него и надеждата за освобождение, възлагана на Русия, бяха важна съставка и в идейния мир на революционерите; в умерено-либералния слой на буржоазията обаче те се развиваха за сметка на идеята за общонародна революция.

На кой идеен кръг в случая принадлежеше Вазов със своето славянско съзнание и със своя култ към Русия?

Вазов произхожда от по-заможния слой на българската буржоазия, ето защо и не се нарежда между водачите и героите на революцията. За своя герой чорбаджи Марко той говори: „Чорбаджи Марко, който гологлав по халат вечеря с челядта си на двора[1] — това е баща ми. Описвам го с всичките му физически и морални качества, с всичките му привички, слабости и силни страни. Това е един портрет, какъвто за жалост от него нямаме." За баща си поетът разказва: „По професия търговец, баща ми имаше бакалница в Сопот, но беше и комисионер на търговци в Букурещ и като такъв имаше и кантора (викаше я „пйсарница") с маси, столове, етажерки, тефтери, които чичо ми Кирко беше донесъл от Румъния. Изпращаше във Влашко през Свищов денкове с аби, гайтани, мешини от Карлово, човали с оризища. Често ходеше в Хасково за първокачествени тютюни. Обикаляше и Плевенско за вълна („юлма"). Беше въобще много предприемчив."[2]

Излязъл от тая среда, очакваща повече от Русия, отколкото от революцията, Вазов трябваше да бъде и бе повече русофил от много дейци на революционната епоха и по-малък, много по-малък революционен деец в сравнение с Левски, Ботев, Бенковски, Каблешков и пр.

Разбира се, не бива да се отъждествява Вазовият идеен мир с идейния мир на средата, от която поетът е излязъл. Не бива да се забравя, че Вазов рано се откъсва от средата, в която израства, и бива грабнат от революционната вълна, заляла България в навечерието и по време на въстанието от 1876 година. Освен това, запознаването на Вазов с великата руска литература изпълни с реално съдържание романтичното блеяуване по Русия, по силата и благородството на руския народ и обогати у поета буржоазния демократизъм на неговата среда. Знаем, че Вазов се запознава с руската литература още като юноша. От поезията и изказванията на самия Вазов разбираме, че той се учи на своето изкуство особено от най-големите дотогава представители на руската литература Пушкин, Гогол, Лермонтов, Белински, Шевченко, Некрасов, велики майстори на художественото слово, велики хуманисти и велики демократи.

---

[1] Бележка моя: в първа глава на „Под игото".

[2] Шишманов, пос. изд., стр. 8.

Обстоятелството, че Вазов получава своето славянско съзнание и любовта си към Русия преди всичко в средата на нашата по-едра буржоазия, не намалява значението на неговите творби, в които е изразено чувството му на привързаност към славянството и Русия и вярата му в освободителната мисия на руския народ. Тъй като славянското съзнание и главно любовта към Русия и вярата в освободителната мисия на руския народ бяха обхванали широки слоеве от българския народ, създавайки своите творби със славянска тематика, изпълнени с любов към Русия и вяра в нейната освободителна мисия, Вазов отрази едно типично и важно явление в нашия живот до Освобождението, даде израз на общонародни чувства и идеи. При това трябва още да отбележим, че Вазов написа великолепното си стихотворение „Русия“, както и другите си стихотворения от рода на „Триумфа на турчина“, „При Морава“ и пр. след потушаването на Априлското въстание. Революционната партия бе претърпяла тежко поражение, единствената надежда за освобождение оставаше славянска Русия.

*

Вазов преживя освобождаването на България от Русия, което и той сам, и оная среда, в която израстна, очакваха с вярата на чорбаджи Марко или Мичо Бейзадето от „Под игото“, и тоя факт не можеше да не извика дълбоката благодарност на поета към великия славянски народ, да не подхранва и по-нататък неговото русофилство и славянофилство. Преди всичко трябва да отбележим, че славянската и славянофилската тематика в героичния период на Освобождението и веднага след него заема широко място в творчеството му и е обработена с действително, с искрено вдъхновение. Половината от сбирката „Избавление“ от оная епоха е изпълнена с русофилско-патриотични стихотворения. Тук спадат „Топът заехтя“, „Ода на император Александър II“, „Николай Николаевич“, „Царят в Свищов“, „Разходка до Баняса“, „Здравствуйте, братушки!“, „Царят в Бяла“, „Погребените солдати“, „Голгота“, „Падна Плевен!“, „Чувства на новата 1878 година“. В тия стихотворения са дадени надеждата за освобождение, възлагана на руския народ от българския, и сюблимната радост на започващата борба срещу поробителя („Топът заехтя“, „Разходка до Баняса“), химни за освободителите-руси и техните водачи („Ода на император Александър II, „Николай Николаевич“), картини на посрещането на русите от българския народ („Царят в Свищов“, „Здравствуйте, братушки!“, „Царят в Бяла“), победната, но кървава борба („Голгота“, „Падна Плевен“), мъка за падналите в боя руски войници („Погребените солдати“), надежда, че новият живот на българския народ ще бъде така устроен, че да заслужи пролятата от русите кръв („Чувства по новата 1878 година“). Поетът чувствува слаб своя талант, за да възпее „хубостта на тоя час“, в който русите идат да дадат „удар грозен“ „на грозните тирани“; за възпяването на „тая епопея“ са нужни „Омир, Пушкин, Тас“. Но той не може и да „немее“ „при възторг такъв голям“; тъй както птичето „среща с песен“, „а цветето — с дъх“ слънчевия „лик небесен“, ще посрещне с песен освободителите („Ода на император Александър II“).

В стихотворенията на сбирката е изтъкната братската връзка на руси и българи. Русия е „сестра“ на България и „двуглавият орел“ се разкриля над нея „горд и смел“ („Николай Николаевич“). Царят, който символизира Русия и руския народ, иде „с разкрити обятия“, със своите герои и своите орли да стори свободни „горките си братя“, като смаже „с един мах“ „тираните зли“ („Ода на император Александър II“).

Поетът изразява целия копнеж, с който широките маси на българския народ са очаквали освободителите-руси:

Русите! Това са, аз си хоратувах,
за кои мечтаех, за кои сънувах,
за кои народът плачеше до днес
и с вяра търпеше страшната си чест;
кой в своите скърби сладко се тешеше,
името им само като споменеше,
и всред толкоз мъки, мрежи, изпитни,
нито на миг свойте чувства не мени.
Заветната вяра, дори господ чу го,
едно поколене връчваше на друго;
на кои в ума си, малки йощ деца,
виждахме със трепет мъжките лица;
за които вечер, (о как сладко беше!)
баба ни във къта като ни сбереше,
с разкази чудесни душа ни пленеше.
(„Разходка до Баняса“).

В стиховете на „Избавление“ оживява бурната радост, с която българският народ посреща освободителните войски на русите. Когато започва войната и „Северът затреща“, „старий се люшна, радостно умря“; той може само да прошушне: „Топът загърмя“ („Топът заехтя“). Всички сърца туптят, всички очи се наливат „с радостни сълзи“ („Царят в Свищов“). Майка отправя детето си да поздрави руските войници, детето ги здрависва и им „дава крушки“ („Здравствуйте, братушки“). Идването на войските „се чини“ на орача сън; той, който е свалял шапката си само в черква, я сваля пред тях“ („Здравствуйте, братушки“). Пред гледката на пленените хайдушки полкове „засмян“ е ликът на народа („Здравствуйте, братушки!“). Песента на войските се пръска гръмко „като в някой храм“ под небосвода и лее в гърдите „мисъл и свобода“ („Разходка до Баняса“). Сам поетът посреща руските войски дълбоко развълнуван; когато те идат, той едва може да поеме дъх от радост и вълнение, сърцето му тупа безумно в гърдите:

Аз гледах, аз гледах. Те идеха там!
От радост, вълнение поимах едвам...
Сърце ми безумно в гърдите туптеше.
Чувство едно тайно душа ми мрачеше,
тъй как се премрежват нашите очи,
утром кога зърнат първите лучи,
тъй как кога срещнем на прага си прости
от много години очаквани гости.
(„Разходка до Баняса“).

Целта на русите е „славна“, за пръв път започва война с такава благородна задача — освобождението на един народ:

За пръв път вселенната смаена гледа
един цар да тича на бой да се бий,
не корист, не слава да дири с победа,
не иго да туря, а да го разбий!
(„Ода на император Александър II“).

Да! силната Русия
дошла е тоя път
кат друг един Месия,
с кръвта си от робия
да отърве светът.
(„Голгота“).

Вазов не се съмнява в най-чистите намерения на русите, за него руските управници не разкриват деспотичния си образ, за него противоречията в царска Русия не съществуват. Завоевателната политика на руския царизъм той не разбира, Русия е за него земя на щастие и свобода, която дарява от излишека на своето щастие и свобода щастие и свобода на българския народ. Освобождението на България е дело на неин великодушен жест, защото, както бе казал поетът в навечерието на Освобождението, „тя с небето има си прилика и само с руската душа!“ („Русия“). Русия на надеждите на българския народ за „избавление“, Русия на вярата на българския народ за сломяване на веригите на тежкото робство не би могла да бъде друга. Десетилетия и векове българският народ бе работил с мисъл, чувство и фантазия, за да си създаде този идеален образ — образ на саможертва, на мощ, на месия-освободител. При възпяването на Русия, русите и руския цар народният поет, явно, живее с представите и чувствата на народа.

Руският цар за Вазов е „наш цар“, поетът го вижда като някакъв патриархален баща между чедата си („Царят в Свищов“). Не можем да мислим, че Вазов има на ум и възпява царизма изобщо, монархическия принцип. Знаем, че по-късно той не даде израз на преклонение пред царствуващите особи у нас. Братът на поета д-р Борис Вазов разказва: „Брат ми не чувствуваше никакви симпатии към княз Фердинанд, макар за малко време да му бе министър. Впрочем, такова беше настроението на цялото ни семейство. Много му беше мъчно един ден, когато Фердинанд го помолил да напише стихотворение за един отсечен пън на многовековно дърво, който бил пренесен в градината на двореца. Брат ми ми се оплака.“[1] Руският цар е за Вазов не монарх, а водач на освободителните братски войски, той е само символ на руската мъдрост и мощ, на руското великодушие и смелост. Възпявайки него, Вазов възпява руския народ-освободител, който ломи веригите на нашето петвековно иго и ни носи безкористно най-скъп дар — свободата.

---

[1] Д-р Борис Вазов, Спомени за брат ми, Иван Вазов, Сборник от спомени, материали и документи, изд. Бълг. акад. на науките, София 1949, стр. 42.

Че Вазов схваща борбата на руския народ за безкористна, за велик благороден жест, за помощ, дадена от брат на брат, личи и от заключителната строфа на стихотворението от сбирката „Чувства по новата 1878 година". Като мисли за бъдещия свободен живот в нашето отечество, Вазов изтъква тук, че подвигът и жертвата на руския народ изискват от нашия народ след неговото освобождение съвършено обществено устройство:

Свещеният закон
на равенство и правда
у нас да има трон,
та щастие да влада,
та да познай света,
че род не сме бездушен,
на русите кръвта
така да я заслужим.

Вярвайки в безкористната борба на русите, Вазов ни разкрива в цитираното стихотворение ведно с дълбоката благодарност към руския народ и своя възрожденски демократизъм и хуманизъм.

Вазов противопоставя на жертвуващия се за нашата свобода и щастие руски народ безчувствения, „гнусен Джон Бул", който е способен на всичко, за да владее и експлоатира. С дълбоко негодуване изтъква поетът, че „догдето един свещен народ за нашто племе клето си жертвува сърцето и свойта кръв и пот"; докато „пищи покрусен народът ни в беда, там някой мъж изкусен, там някой Джон Бул гнусен се смее от душа". Джонбуловци осъждат без колебание нашия народ и народи като нашия „на хиляди Голготи", за да имат илоти, „да има кой за тях да гний и да работи". Обхванат от дълбока скръб и възмущение поетът се пита:

В тоз блясък и прогрес,
в туй време тъй похвално
защо сърцето й кално
и правдата без чест?...
(„Голгота").

В лицето на Джон Бул Вазов заклеймява английския империализъм, поддържащ турците.

От същата инспирация са изтекли стиховете на стихотворението, посветено на Блънт, английски консул в Одрин, който подбудил фанатизма на турците да опустошат Тракия. Вазов изсипва в това стихотворение най-остри думи на гняв и омраза: Блънт е „подъл в сърцето, в душата е кръвник"; „от змията, дето лази", по е „хитър тоя път"... („Блънт").

Народният поет дори призовава българския народ на борба с империалистическите хищници, заплашващи нашата току-що извоювана от русите свобода:

На тоя, който те избави
кат бесни гадове реват;
о срам! веригите гнуснави
те йзново за теб коват.

Не се съмнявай, не унивай,
съмнението за теб е смърт;
не пъшкай, сълзи не проливай,
сълзйте срам са тоя път.

Борбата й близко, що бледнееш?
Ти имаш случай, ако щеш,
чрез нея славно да живееш,
ил' в нея славно да умреш.

(„Надей се, Българио!", Русе
14 май 1878 год.).

В епохата поетът-патриот не може да храни чувство и за найдивната красавица на света — чужденка, щом скръбният му зов за родината „в душа й отзив не намира" („Луиза").

Освен за Русия и русите, химнични тонове Вазов има само още за Черна гора. Той „уважава" и „поздравява" тая „бедна, горска земя", защото е свободна, защото не търпи „ни тиранин, ни роб". С много патос, с много полетни и игриви стихове Вазов възпява героичния славянски черногорски народ, за да завърши с думите:

Живота ти й жалък,
суров имаш лик,
корав имаш залък! —
Но ти, народ малък,
си народ велик!

(„Черна гора", Букурещ,
юни 1877 год.).

В произведенията, посветени на руския народ-освободител, Вазов изразява, разбира се, не само своите чувства, своя възторг, своята признателност; неговите чувства, неговият възторг, неговата признателност са общи и типични в онази епоха за целия български народ. Ето какво разказва сам поетът за възникването на стихотворението „Царят в Свищов" в очерка си „Първите дни на свободата", поместен в сборника „Пъстър свят (разкази, спомени, драски)":

„На другия ден Свищов бил честит да дочака и императора Александър — една година нещо след смъртта на Ботев! — минал с лодка. Царят бил придружен от главнокомандуващия Николай Николаевич, Наследника, Горчаков, Игнатиев. Възторгът бил неописуем. Викове, китки, сълзи от радост. Иконом поп Христо го поздравил с реч. Царят минал през улици, поръсени с цветя, и отишъл към черквата, яхнал на чер кон, за да благодари богу за великата победа. Разказваха ми за степента на ентусиазма тоя ден. Едни му целували стремената, майки му подавали децата си да ги помилва, момиченца, с риск да ги стъпчат конете, му поднасяли китки. Осемдесетгодишният уважаем старец Иваница Алексов застанал пред императора и извикал: „Нине отпущаеши раба твоего, владико...!" и същия ден умира от радост. Подир благодарствения молебен в черквата, царят прегърнал и целунал брата си Николай Николаевич, а народът в по-

луда завикал „ура“, всички лица били измокрени от сълзи. Царят извадил кърпата си и отрил очите си: и той заплакал!... После целувал ръка на иконом поп Христа и му представил Наследника!

Под впечатлението на тия разкази аз написах и пръснах в летящи листове стихотворението „Царят в Свищов“ със следващото начало: „Лей се, Дунаве славянски...“

Малко по-нататък в същия очерк Вазов продължава:

„Наистина, честито е със съдържателен живот онова поколение. То преживя тежки борби и ужаси, каквито рядко народ е познавал; но изпита и възхищенията, които никога няма да изпита никое наше поколение. Всичките велики събития подир Освобождението бледнеят по отношение на дълбокото значение пред оня чуден час, когато руският император, като въплъщение на лъчезарния блян на цяла върволица поколения, стъпи на българския бряг, обиколен с обаянието и славата на едно божество, и изрече думите: „Да бъде свободна тая земя!“

С разгледаните стихотворения от сбирката „Избавление“ Вазов се явява певец на освобождението на българския народ от руския. Той си остава единственият вдъхновен певец на тъй голямото събитие в нашата история. Разбира се, и други Вазови събратя по перо бяха вдъхновени от великото събитие. Петко Р. Славейков написва популярното в онова време стихотворение „Руский цар е на земята...“, което също възпява величието на Русия и нейното освободително за нас дело:

Кат Русия няма втора
тъй велика на света;
тя е нашата подпора,
тя е нашта висота.

В своя очерк „Първите дни на свободата“ Вазов поменава и за една ода на А. Франгя, която започвала с думите:

В хилядо осемстотин седемдесет и седем
цар Александър избави наший народ беден.

Но всички останали поети, възпели освобождението на България, Вазов оставя далеч зад себе си, единствен той може да бъде наречен певец на това велико събитие, единствен той даде сравнително най-пълен израз на народния възторг и признателност към освободителите ни. Наистина, Вазов не дава епопеята на борбата; на самата борба той остава чужд — времето е така бурно, че за епическо възсъздаване на събитията не е в състояние да намери нито време, нито спокоен епически тон; остава му само буйният лирически тон. Но неговата песен е песен на най-възвишен възторг и братски привет, на радостно ожидание и на дълбока благодарност; като истински народен певец Вазов възпява с нея вдъхновено най-крупното събитие в историческия живот на нашия народ. Чрез него ликуващият народ изразява своите чувства и мисли, признателният народ възславя подвизите на своите освободители, благодари за своето освобождение, въздига за поколенията паметник на трайна слава и признателност.

*

Както е известно, след Освобождението българската буржоазия, която стана господствуваща класа, се отказа от своите възрожденски идеали. Свободата, щастието и благоденствието на широките народни маси престанаха да я интересуват. С установяването на новите капиталистически обществени отношения у нас натрупването стана главна задача на българската буржоазия, гешефтарството, кариеризмът и грубият практицизъм дойдоха да сменят чистите патриотични пориви на възрожденците. Егоизъм и хищничество завладяха в нашата обществена действителност и патриотизмът започна да служи само за тяхното прикриване. Порочното буржоазно общество не само се отчужди от болките и стремежите на народните маси, но то се обръщаше към последните, само за да ги експлоатира. В тази епоха на безскрупулно първоначално натрупване, на ограбване на държавата и на широките народни маси, прогресивните и демократични идеали на Възраждането изпаднаха в немилост. По ред икономически и политически причини нашата буржоазия се отказа и дори грубо се противопостави на любовта и признателността на нашия народ към Русия. Нейните интереси и представителят на немската кобургска династия Фердинанд я отправиха към Германия, и България доста бързо бе включена в стремежите и политиката на немския империализъм на Балканите.

Един народен поет-патриот като Вазов не можеше да стане съучастник в моралното и културно падение на господствуващата класа, макар класово да принадлежеше към нея. Нещо повече. Вазов, жива съвест на епохата и верен син на своя народ, неминуемо трябваше да влезе в конфликт с новите форми на живот у нас, наложени от господствуващата буржоазия, с хищничеството на тая класа, с новоизпечените буржоазни политици, с порочното буржоазно общество. Неговият чист възрожденски патриотизъм бе дълбоко засегнат, възмутен, силно развълнуван. „Линее нашто поколение“ — мисли и говори Вазов само няколко години след Освобождението — в началото на 80-те години. „Тирани, всуе се морите! Не се гаси туй, що не гасне!“ — се провиква той по същото това мрачно време, когато буржоазията започва да установява тиранията и диктатурата си над народа. „Елате ни вижте!“ — зове той малко по-късно от името на бедствуващия български народ. С разказа си „Тъмен герой“ от времето на диктаторския режим на Стамболов народният писател издига глас на протест срещу зверските побоища над невинни хора в участъците. С разказа си „Епоха-кърмачка на велики хора“ с метода на критическия реализъм разкрива образа на най-грубия кариерист в обществения живот у нас след Освобождението — през байганьовския период от господството на нашата буржоазия. И т. н. и т. н.

Търсейки да създаде нови идеали за тази епоха на безогледно натрупване, Вазов започна да противопоставя на егоизма и хищничеството на буржоазията здравите идеали на нашето Възраждане, героичните образи на една славна епоха, подвизите и патриотизма на едно поколение, което бе живо още пред очите му. Така възникнаха произведения като „Епопея на забравените“, „Немили недраги“ и

„Под игото“. Докато при разработката на сюжети от настоящия живот на Вазов се налагаше методът на критическия реализъм, патос и романтика окръжиха лицата и картините, заети от миналото.

Следосвобожденската българска буржоазия измени на идеалите на Възраждането, но Вазов им остана верен: той продължи да служи на идеалите на патриотизма, хуманизма и демокрацията; той остана близък до болките и стремежите на нашия народ; у него оцеля и славянското съзнание; той продължи да живее с любовта и признателността към освободилия ни руски народ. Тези идеали рязко отделят Вазов от представителите на съвременната му българска буржоазия.

В историческото си писмо до брата на поета Борис Вазов Гео Милев пръв отбеляза тоя факт. „Според мене... Иван Вазов — писа Милев — не е поет на онова властвуващо днес съсловие, наречено българска буржоазия, което — въпреки малобройността си — иска да узурпира патента да представлява българския народ в неговата расова целокупност — не; защото Вазов беше нещо повече: последният представител на отдавна изчезналата вече честна генерация на българското възраждане, която започва с Паисия, преминава през Раковски, Дядо Славейков, Ботев, Левски и мн. др. — и завършва именно с Вазов. И като такъв, Вазов сгреши тъкмо там, дето се опита да се откъсне от своята генерация — генерацията на Възраждането — и да се приспособи към чуждия нему дух на новите опошлени поколения, които проиграха идеалите на Възраждането — и духовни, и политически — още на другия ден след Освобождението, 1879. Оттам и честните тонове във Вазовата поезия. Тя ни свързва нас — народната интелигенция — с далечните, затрупани с толкова много обществена поквара, източници на здравото, честното чувство у нашия народ. Оттам и самото значение на Вазов като „народен поет.“[1]

Славянското съзнание на Вазов и любовта и признателността му към Русия са проявени в многобройни негови произведения, възникнали от Освобождението дори до края на живота му. Те личат и в много негови изказвания.

На първо място тук трябва да отбележим едно постоянно възвръщане у Вазов към освободителното дело на великия руски народ, за което поетът говори с най-голяма признателност. Тъй като основна тема в творчеството на Вазов е националното освобождение на българския народ, Вазов постоянно говори и за освободителя на българския народ — руския народ. Така, в поемата „Грамада“ е дадена картина на буйната радост на българския народ при пристигането на русите:

Чу се, че казаци идат,
не били далеко...
Усмихна се цяло село
и побледня Цеко.

---

[1] Гео Милев, Отворено писмо до г. Б. Вазов, Гео Милев, възпоменателен сборник, София 1936, стр. 111—112.

Героят на поемата дядо Анто се обръща към народа:

Сто години що сънувах,
днес видях наяве:
дядо Иван от поганци
с калъч ни избавя.

Туй времѐ благочестиво
чакаме отдавна:
русите са наши братя,
вяра православна.

Драмата „Руска“ има русофилска тенденция. В последната сцена е дадено освобождението на България от русите. Представена в Източна Румелия, зависима още от Турция, драмата има важно значение.

Много любов и признателност разкриват редовете, посветени на русите и славянството, в най-крупните произведения на Вазов: „Немили недраги“ или „Под игото“. Вярата на българския народ в освободителната мисия на Русия в тия произведения е намерила отражение на много места, например в главите на „Под игото“ „Радини вълнения“, „В Ганковото кафене“, „Комитетът“ и пр. В „Немили недраги“ Вазов говори вдъхновено за братството на славянските народи и за любовта на нашия народ към руския в гл. XV така:

„Хъшовете първи път виждаха русите и хвърляха към тях погледи, пълни с любопитство и симпатия. Те не можеха да им се нагледат. Тия хора, дошли от разни далечни краища на Русия, за да вземат участие в борбата на славяните против „басурманите“, също изглеждаха с любопитство своите непознати събеседници; вслушваха се в разговорите им и като схващаха някои думи, понятни и сродни тям, очудваха се и приказваха си простодушно... Без никакви етикети и препоръки тия хора се сближиха, разбраха се, обикнаха се. Славянският дух даваше на сърцата им ново биене. В очите им се четеше една мисъл, една душа и едно страдание. Излиянията на братска любов ставаха по-горещи и по-сърдечни.“

Дори когато през балканската война, в 1912 год., Вазов написва стихотворението „Не за завоевания се борим“, той завършва със строфата:

Ний чупим братско иго, както нашто иго
друг брат счупи на бойните полета.
Българио, до края изпълни го
на Цар Освободителя завета.

Неизменната любов на Вазов към Русия през епохата на Източна Румелия се чувствува всякога, когато поетът заговори за братската славянска страна, за нейния народ, за нейния език. В „Сантиментална разходка по Европа“ (1880 год., в сбирката „Гусла“) той обхожда, „яхнал“ на свойта фантазия лека, европейските страни от „Волга до Таго“. Стиховете му, посветени на Русия, разкриват само възторг. Това е страна „кат небето вечна“; това е

империя страшна, що в себе обзима
гори, моря, степи, есен, лято, зима,
езици, народи, вери чудна смес,
всичките степени на людский прогрес...

Русинът е „приветен", до него „всякой вик стига и намира ек". На тая братска отзивчивост е противопоставен „хладний интерес" на Джон Бул. Империалистическа Англия „от вси народи получава дан"; много народи „пъшкат под ногата" на нейния „идол"—„хладний интерес". Нейният държавник Биконсфилд е

потомък на Юда, брат на Велзевула,
на злината гений, на лъжата жрец,
граф и лорд английски, изверг и подлец.

На тоя държавник, който „пише романи", нашият народ „от сред Румелия" изпраща „свойта вечна проклетия".

Стихотворението „Славянският звук", поместено в сбирката „Италия" (от 1884 година), е посветено на рускиня-съпътница на Вазов по Йонийско море. Слушайки на парахода под лазурното южно небе сладкозвучната руска реч, Вазов възкликва: „Как чуден е тук славянският звук!" „Славянският звук" е още „хубав, сладък, страстен".

Вазов е обичал и високо ценял руския език. На проф. Шишманов той говори през 1916 година: „Как хубаво пишат руските млади писатели, даже неизвестните. Какъв чуден език!"[1] През 1920 год. съобщава на Шишманов, че е написал фейлетон в „Напред" за нашия поетически език и че е поставил тук българския език над всички други славянски езици с изключение на руския.[2]

Възторга си пред гения на руското слово и руската литература Пушкин Вазов изразява в стихотворението „Стогодишнината на Пушкина", поместено в сбирката „Под нашето небе". В лицето на Пушкин Вазов възпява „гений славянски"; Пушкин е не само певец, който „омайва сърцата", „Орфей на чувства благи, любов и красота", той е влял още в славянската реч „мощ, сладост непозната". След като възпява в химнични тонове гения, поетът приветствува и великата земя, която го е родила. В първите строфи на стихотворението той сочи участието на близкия български народ в празника на руския народ:

И ний ведно с Русия великата й слава
празнуваме — поета й празнуваме любим...

Въпреки германофилската политика на господствуващата Фердинандова и буржоазна клика, Вазов чувствува и изтъква близостта на нашия народ с руския.

Славянското съзнание и любовта на Вазов към Русия по времето, когато българската буржоазия решително се ориентира към Германия, са не само крепки, но са дори борчески проявени.

[1] Шишманов, пос. изд., стр. 100.
[2] Пос. изд., стр. 176.

В своята автобиография поетът говори: „Аз не можех да одобря особено жестокия начин, с който Стамболов преследваше своите противници-русофили, поставени извън закона... Тези настроения се отразиха в моето творчество от тази епоха". На приятеля си проф. Шишманов той говори: „Стамболов ме изпрати до външните врата с уверение, че ако и русофил, мога да разчитам на неговата защита."[1] В средата на 90-те години Вазов, като русофил, взема участие в депутацията, натоварена, начело с еп. Климент-Васил Друмев, да помири България с Русия.[2] През 1902/1903 г. той е председател на славянското дружество в България.

Дълбока печал и яростен гняв поради „умопомрачението", поради „жестоката измяна" на нашите правителствени среди към руския народ-освободител Вазов е изразил в стихотворението си „Пред гроба на Царя-Освободителя" (от 1888 година, в сбирката „Звукове"). С освобождението на България руският народ извършва истинско чудо: то е удивило народите, „невидели подир Христа такова чудо и любов". Скоро след това България „с друго чудо" „смайва" света:

Осмяхме твоето благодеяние
и в нашите сърца за тебе няма кът.
. . . . . .
Скъсахме родни връзки, с порой кръв скрепени...

Поетът моли покойника за прошка, моли го да не изрича „клетва люта", защото

корàбът ни из бурите се лута,
не види бряг из тоя мрак жесток.

Но Вазов вярва, че правдата и любовта ще възтържествуват —

... ще блесне истината яркозрачна
в нощта на нашето съзнание и сърца.

В бележка към стихотворението Вазов говори: „По него време (1888 година), както е известно, връзките между България и Русия бяха съвсем прекъснати и ненавистта против Русия бе стигнала дотам, щото самото споменуване името на Александър II се считаше за престъпление. Тия стихове бяха израз на тежкото чувство, което изпитвах, като българин и славянин..."

Горещо славянско чувство и чувство на привързаност към Русия бликат от очерка „Изпъденият марш", възсъздаващ случка от времето на емигрантския живот на Вазов в Русия и поместен в сборника „Пъстър свят". С какъв възторг предава Вазов тук вълненията и думите на Кривцов: „Разбирате ли какво значи всичко това, господа? Това значи: любов. Избухна тя, не се одържа. Сърцата, които бяха затворени за България, се разтвориха, запалиха се при първата психологическа искра. Ние искаме да ви се сърдим, да ви не видим,

[1] Шишманов, пос. изд., стр. 81.
[2] Шишманов, пос. изд., стр. 85.

но не можем... И когато имаме вид, че ви мразим, знайте, че ние пак ви обичаме, против волята си... Във ваша полза говори сърцето ни, говори кръвта на руския човек, проляна за вас... Връзката между нас и вас е неразривна, симпатията безсмъртна... Помнете го винаги, кажете го у вас, когато идете!" Сякаш да изпълни пожеланието на Кривцов, Вазов е написал своя очерк — за да каже на българския народ, колко много го обичат русите... Очеркът носи дата 19 декември 1890 година.

За привързаността на Вазов и на българския народ към Русия и руския народ през епохата на владичеството на Фердинанд Кобургски свидетелствува особено Вазовият разказ „Негостолюбиво село" от 1901 година, в който Вазов показва и своето, и на българския народ отрицателно отношение към проникващите у нас агенти на германския империализъм, покровителствувани от германофилските управляващи среди. Тук Вазов разказва следното: През горещ летен ден русин попада в едно софийско село, мъчен от глад и жажда. Тъй като селяните го чуват да говори немски със свой познайник-немец, с когото се среща случайно в селото, мислят го за немец и отказват да му дадат каква да е храна, вино и вода, за да утоли глада и жаждата си. Когато обаче разбират, че е русин, „триумфално" го въвеждат „в хладната механа", за да го нагостят. Вазов завършва с думите: „По това време именно Стамболов, още всемогъщ властник, говореше на дописника на „Кьолнише цайтунг":

— Аз отслабих руското обаяние в България за петдесет години.

Ако искрено е говорил Стамболов, това показва, че тоя даровит държавен мъж е бил лош психолог."

Съвсем слабо Вазов е скицирал в разказа си образа на немец-чиновник в едно чуждестранно учреждение в София, с когото разговаря русинът-герой на разказа. Немецът (фон Шпигел) гледа на България като на дивашка страна. Разговора си с русина той завършва с думите: „Вие, драги мой, направихте величайшата глупост, която познава историята" (мисли: като освободихте България!). Явно е отрицателното отношение на Вазов към агентите на германския империализъм у нас.

Прекарвайки в Русия като емигрант и посещавайки я по-късно като член на делегацията, водена от Митрополит Климент—Васил Друмев, Вазов влиза във връзка с официалните руски славянофили. Той сам изповядва, че е живял със славянофилски мечти. В своите спомени за емигрантския си живот разказва: „В първите дни бях очарован от живота в Одеса. Новите впечатления в страната на моите славянофилски мечти изгониха грозните спомени за близкото минало."[1] Славянофилските кръгове, на които Вазов е бил вече известен,[2] приемат много добре поета. В Одеса той намира радушен прием особено в дома на адвоката Кривцов, член на Одеското славянско благотворително дружество.[3] Пътувайки до Москва, Петербург и Киев, Вазов прави посещения и се запознава с лица като „всесилния" Катков, редактор на „Московски ведомости", литератора

[1] Шишманов, пос. изд., стр. 75.
[2] Шишманов, пос. изд., стр. 77.
[3] Шишманов, пос. изд., стр. 75.

Панаев и поета княз Голенищев-Кутузов, професорите Ламански и Флоринski. Но връзките на Вазов със славянофилите не са били потесни. Това личи от очерка „Извън България", който съдържа впечатленията на Вазов от неговото пребиваване в Русия като емигрант. Тук Вазов почти не говори за свои срещи и познанства със славянофили.

Обстоятелството, че Вазов е имал известна връзка с официалните руски славянофили или с представителите на официалната руска политика, наука и изкуство, не означава, че Вазов усвоява идейния комплекс на руското славянофилство или реакционните идеи на царските политици, учени и литератори. Нему бе чужда политическата зрялост на един Ботев например, за да разбере реакционния характер на официалната руска мисъл. Наистина, нито до тоя момент, нито по-късно той има разбиране за прогресивните сили в недрата на руския народ, както и у нас. Но Вазов остана чужд и на съвременните реакционни течения и продължи да живее само със своите най-общи идеали — прогрес, хуманизъм, служене на народа и родината. И славянофилството на Вазов остана свободно от реакционните политически стремежи на официалните руски славянофили. Политическият идеал на славянофила Вазов се изчерпва със задружния живот на славяните, укрепване на връзките между тях, взаимна подкрепа, особено в борбата им за национално освобождение.

Отношението на Вазов към сръбския народ продължава да бъде такова, каквото се очертава в предосвобожденската му поезия: отношение към братски славянски народ. Зачестилите след Освобождението спорове и борби между двете държави, предизвикани от управляващите буржоазни клики и монарси самодури и агенти на чужди интереси, будят у поета много скръб и гняв. Връхна точка скръбта и гневът на Вазов поради тия отношения стигат в стихотворенията, написани през братоубийствената Сръбско-българска война и поместени в сбирката „Сливница".

Както и сам Вазов изтъква, основни теми на сбирката „Сливница", наред с възторга от победата на българските войски, са и негодуването на поета против измяната на сръбските управляващи среди начело с крал Милан към славянското братство на българския и сръбски народ, към „южнославянската солидарност" и скръбта поради братоубийствената война. В предговора към второто издание на сбирката си (от февруари 1886 година) Вазов говори:

„Не ще ни дума, че ако книгата ни вижда тъй бързо второ издание, то това се дължи най-много на обстоятелството, в което се появи. Сливница беше съвременна, т. е. тя беше просто израз на вълненията на българската душа през бурния период, който вчера едва изминахме; тя беше слаб, но верен отзвук на господствуващите чувства, които мъчително повдигаха трепетните народни гърди от Дунава до Олимп.

Кои бяха тия чувства?

Две: възторгът на победата, и скръбта — за войната.

Последното беше по-живо.

А сега, когато опиянението от лаврите позамина, ние сещаме още по-болезнено лютата и кръвоизпускаща рана от тая братоубий-

ствена война; всичката големина на злото, всичкия позор на светотатството, всичкия ужас на престъплението!... И като гледаме това ново издание на труда си, ние чувствуваме една вътрешна мъка, прилична на гризение, задето освежаваме, вместо да направим да се забрави, спомена на тази проклета война.

Както и да е, ние идем да благодарим публиката за съчувственото посрещане на нашите песни.

Но колко бихме били по-честити, ако българската поезия да нямаше да възпява такова едно нещастие, нито славянската история да запише такъв срам!"

В гл. X на очерка „Извън България" Вазов оспорва твърдението на един руски критик-славянофил, че българската литература и сам Вазов със сбирката си „Сливница" изразили само радост от победата на българите над сърбите в Сръбско-българската война, и привежда в руски превод стихотворението си от „Сливница" „Не ще се радвам кръвожадно". В отговор на своя критик Вазов пише:

„Колкото за мъмърът, че българската литература е изказала радост за успехите на българското оръжие в о н и я м о м е н т и, той би бил справедлив, ако се отправяше към едно общество от безстрастни и ледени философи, а не към един млад и впечатлителен народ, който при Сливница хвърляше на з а р своята чест, непокътнатост, може би и съществуване. Ако един български поет поискаше да бъде тогава моралист, а не българин — с българска кръв, душа и чувство — той щеше да бъде фалшив и смешен. Цял свят ръкоплескаше на България, сиреч, на тържеството на правото дело — камо ли българското сърце!... Но сърцето на България, като изливаше радостта си, лееше и кръв и сълзи в широката й струя. Един друг критик русин, г. Каплуновски, умя да съзре в същата книга и израз на това болезнено чувство. За любопитство ние цитираме и някои от куплетите, които г. Каплуновски привежда из „Сливница", в руски превод..."

Скръбта и гневът на поета поради братоубийствената война прозвучават най-силно в стихотворенията на сбирката „Пролог", „Бойното поле при Сливница (III)", „Първият убит сърбин", „На сръбската граница", „На непукналата граната", „Орел", „На Милош Милоевич и съдружие", „Не, не ще се радвам кръвожадно", „О, братя, ний се бихме заради вас", „В окопа". Скръбта на поета е тъй силна, че кръвта му „студенее" („На сръбската граница"). Поетът мисли преди всичко за оная пропаст, която войната изкопава между двата народа:

О позор! кръвта ми студенее,
страшно бъдеще сега се сее,
бъдеще от бури, вражди нови,
плод на тия кърви и гробове,
и потомството ни в завещане
ще наследи вечно живи рани,
и историята ще се чуди
в кой кът скришен таз война да гуди.

(„На сръбската граница").

О братя сърби, плача ази!
Умря великата надежда:
Кръв, кръв, сѐ кръв! от нас до вази
пътека кървава отвежда.

(„Орел").

Колко сълзи всяка песен струва!
Всяк възторг е океан от злоба,
в други гърди що бесней, върлува,
всякой лавър е триумф на гроба.

Не, не ще се радувам безумно:
кръвта дето леем наша кръв е,
не нудете ме да пея шумно —
на плача всегда певецът пръв е.

(„Не, не ще се радвам кръвожадно").

За изкопаването на пропастта между двата народа поетът справедливо обвинява австрийския агент крал Милан и управляващата шовинистична клика около него. Милана Вазов заклеймява с позорното име Каин и обръщайки се към него, пита гневно:

Защо запали огъня
на таз борба проклета,
та с кръв обагри нашите
балкани и полета?

И брат въз брата дигна ти,
опълчи два народа
с един завет и бъдеще,
родени за свобода?

(„Бойното поле при Сливница").

„Като Юда" е предал „тоз кръвник за злато Славянството" („На непукнатата граната"). Той е „душа дето лази, лют разбойник на трон обезславен, в чиста кръв до шията удавен, звяр в порфира, идиот с корона" („На сръбската граница").

Не по-малко безпощаден е Вазов и към великосръбската клика около Милан, която „не е губила никой случай да внуши в сръбския народ омраза към българите и презрение към най-светите им права" (бележка към стихотворението „На сръбската граница"). Идеологът на великосръбския шовинизъм Милош Милоевич и неговите сподвижници са сеятели на „гнусна лъжа", те са „коварни жреци", които са поили половин век душата на сръбския народ с татул, „нещастни комедияши", „пияници" („На Милош Милоевич и съдружие"), „мозъци фантаксани, нетрезни" („На сръбската граница"). Те са вдъхнали на своя народ „духа на враждата срещу братя млади и свободни" и Вазов ги призовава на съд пред цял свят:

Да, вий криви сте, туй прогласявам —
пред цял свят на съд ви призовавам.

(„На сръбската граница").

Предприели военна авантюра, те не носят нищо добро на своята страна и своя народ. Те търпят поражение в безумната си авантюра

и Вазов ги подканя да изтрезнеят и прогледат, а призовава и сръбския народ да ги прогони:

Пияници, изтрезнейте, веч е време,
слепци, прогледайте и вижте зрака,
ил ти поне стани, о сръбско племе,
и прогони тез бухали на мрака!

(„На Милош Милоевич и съдружие").

Не можем да не отбележим, че цяла редица стихове и стихотворения от вида на току-що приведените звучат съвсем актуално и днес, когато титовата клика в Югославия върви по стъпките на крал Милан и Милош Милоевич.

За сръбския народ поетът не изрича хулни думи. Това е народ от братя: „О, братя сърби, плачаази!" („Орел"). „О, братя, ний се бихме зарад вас" (стихотворение без заглавие от декември 1885 година). В сръбско-турската война от 1876 година сърбин и българин са се били един до друг срещу турците, сега се избиват един друг („В окопа"). Вазов оплаква падналия в борбата сърбин и неговата вдовица и сираци („Първият убит сърбин"). Поетът проклина от името на двата народа онези, които са разпалили кървава вражда между два народа:

Проклет, проклет оня нека бъде,
що таз кървава вражда навъди
между нас — помежду два народа.

(„На сръбската граница").

Две десетилетия по-късно, в баладата „Велбъжд и Сливница", поместена в сбирката „Легенди при Царевец", Вазов се връща към кървавата вражда между българи и сърби, за да я осъди отново остро и да изтъкне, че двата народа трябва не да се бият помежду си, а задружно да се борят с общи врагове. Такива са били някога турците, а по времето на възникването на баладата такива са били империалистическите държави, които са гледали вече на славянството като на „тор" за своите нации. Цар Михаил (от първите десетилетия на XIV век) замисля поход срещу Сърбия. Напразно старият български патриарх иска да възпре царя. Грях е — изтъква той — да се пролива кръвта на братя. „Ваший общи враг е друг" — изтъква патриархът. Михаил не послушва и погива в бой със сърбите. Минават пет столетия и половина. Тоя път крал Милан повежда „метежни пълчища" „към българския предел". В една дива клисура пред сганта и крал Милан застава „сляп гусларин белобрад, сянка стогодишна жива" и повтаря пред краля думите на българския патриарх. Милан не послушва и боят при Сливница започва. След страшния тридневен бой всред омълчаното бойно поле, „настлано" с трупове и „пияно" „от юнашка кръв", се изправя Михаиловият дух. Свидетел на пролятата братска кръв, на лютата и зла омраза, хвърлила траур върху Балкана, Михаил чувствува нова болка на старите си рани. Боли го, че „старото безумство още в родни братя свирепей, сили снажни маломощи" и пита:

„Господи, кога ли до-ще
край на свади, — да изгрей
за любов денят свещени
въз славянските земи?“

Накрай се обръща към „братя, върху братя хвърлени за звярска сеч“ и пожелава да бъдат те „сетни жертви на раздорний бяс“ и да светне из гроба им „слънце на любов“ за двата народа.

Вазов добре разбра и изрази, че със Сръбско-българската война започва епоха на недоверие и вражда между официалните буржоазно-капиталистически българска и сръбска държави. В Междусъюзническата война и в Първата световна война българи и сърби отново бяха изправени едни срещу други, разбира се, от управляващите буржоазно-капиталистически клики в страната, агентури на чужди империалистически сили. Както е известно, през поменатите войни Вазов не остана чужд на шовинизма на управляващите клики. Но той не измени напълно на онези чувства към сръбския народ, които намериха израз в сбирката „Сливница“.

В ред стихотворения, написани от 1913 година нататък („Па ща си ти?“, „На Македония“, „На сръбските поети“, „Ни педя земя!“ и други), звучи мотивът: „О, сърби, погазихте клетви свещени за братство!“ Вазов наново укорява идеолозите на великосръбския шовинизъм. На сръбските поети той говори:

Ни един възвишен глас
на светó негодуванье
за потъпканата чест
и за правдата разпята,
за коварний удар, днес
който дава брат на брата.

(„На сръбските поети“ от 1913 год., в сбирката „Песни за Македония“).

На шовинистичното твърдение на поета Воислав Илич „Не може истодобно блистати врх Балкана и круна Симеуна и скиптар цар Душана“ Вазов отговаря със стихотворението „Тесен бил Балкана!“ от януари 1916 г. (поместено в „Песни за Македония“). От името на българския народ поетът говори, че всред нашия народ е имало и желание и мечта за „живот във сговор братски под същи кръгозори“. Но идеята за единство не е намерила отзвук у сърбите, тя била посрещната „надменно, с нож джелатски“. Въпреки всичко Вазов проявява симпатии към сръбския народ, съчувствува му в неговите страдания през Първата световна война. Картини на тези страдания и съчувствие към страдащите дава в стихотворенията „Сръбското бягство“ и „На сръбския народ“ (1916 год., „Песни за Македония“). Пред неимоверните страдания на сръбския народ поетът се провиква: „И как ни става болно!“ За голямото тегло на сърбите обвинява сръбските управници, „водачи безумни и палачи, слепци с отворен взор, овчари пощурели, народа си довели до гибел и позор“ („Сръбското бягство“).

В стихотворението „Епилог“ (датувано 14 февруари 1916 година и поместено в „Песни за Македония“) поетът скърби за пролятата братска кръв по бойните полета — у него „славянски“ полета:

Грамади трупове! Порои братска кръв
по бойните поля — славянските поля!
О, родино, не ти подаде знака пръв
за страшната борба. О, друг кръвта заля!

Увлечението на Вазов по великобългарския шовинизъм на българската буржоазия е проявено тук главно в това, че народният поет затваря очи за действията на управляващата у нас клика на чело с Фердинанд Кобургски, диктувани от тоя шовинизъм, и обвинява само сръбските управници за братоубийствените враждебни действия, за проливането на братската кръв. Живеейки още с борбите и идеалите на нашето Възраждане, Вазов не забеляза, че и македонският народ, в желанието си да заживее свободен и независим живот, бе започнал да се противопоставя не само на великосръбския и великогръцкия шовинизъм, но и на великобългарските домогвания на софийските управници.

На съчувствието на славянските народи към българския народ, проявено в Балканската война, Вазов дава отговор в стихотворенията си „Русия“ и „На чехите“, поместени в сбирката „Под гърма на победите“. Първото стихотворение носи дата „декември 1912 година“. Това стихотворение свидетелствува, че поетът храни още същите чувства към Русия, каквито е изразил в „Русия“ и „Избавление“. Той вижда и чувствува Русия „духом в борбата“: и тя се „тресе от войната“, „звучи като лира“, „с нас радва се, тръпне, премира“, „мощните ѝ гърди“ „се вълнуват“ „от всякой наш стон ил сполука“. Поетът завършва с възклика:

Ах, може ли инак да бъде —
половината ѝ сърце е тука!

В стихотворението „На чехите“, което носи дата „ноември 1912 година“, поетът отправя от името на българския народ дълбока благодарност към чешкия народ за неговото съчувствие, изразено смело „в горещо слово и горещо дело“. Съчувствуващите души на чехите поетът оприличава на благородно трептящи струни; скръбта на българския народ причинява болка у чехите, триумфът на българите се превръща за чехите в „триумф народен“. Въодушевен славянофил, Вазов мисли, че когато настане часът на борба за чешкия народ, българският народ ще му се отплати за неговите симпатии с кръвта си:

Ще видя ли денят неоценими
на вашата борба света, о братя,
кога за тази ви любов, симпатия
с кръвта си вам ще отплатиме?

Живото славянско съзнание на Вазов от това време личи и от стихотворението „Лозенград“ (ноември 1912, „Под гърма на побе-

дите"). Пред стихотворението са поставени думите на военния специалист фон дер Голц: „Лозенградските силни позиции могат да бъдат заети само след шестмесечна обсада, и то от пруси." Обръщайки се към Лозенград, Вазов говори:

Е, добре, ний зехме ги за два дни,
твойте непристъпни твърдини

и продължава:

Не сме пруси, а балкански чеда,
мощ славянска в нашта гръд бучи,
ний на щик грабнахме таз победа —
тъй ни даскалът руснак учи.

В навечерието на Първата световна война, 1915 година, Вазов застава на чело на един комитет, който е бил създаден, за да възпрепятствува обвързването на България с централните сили и опълчването ѝ против Русия. Когато управляващата немска агентура у нас изправи нашия народ срещу руския, Вазов продължава да храни дълбока симпатия към него. В стихотворението „На руските войни", написано в 1916 година и поместено в сбирката „Нови екове", той говори с дълбока скръб:

О, руси, о, братя славянски,
защо сте вий тука? Защо сте
дошли на полята балкански
немили, неканени гости?
Желали би вас възхитени
да срещнем със сълзи и китки...

В цитираното стихотворение Вазов подчертава особено любовта на нашия народ към русите:

И пак не ви мразим (не крия:
обича ви още народа).

И през Първата световна война, когато България е изправена срещу всички други славянски народи, славянското съзнание у Вазов е будно. Когато в 1916 година умира големият полски писател Хенрих Сенкевич, Вазов се откликва със стихотворението „Сенкевичу" (поместено в сбирката „Нови екове").

И така, като изключим известни творби и изказвания на Вазов, плод на увлечението му по великобългарския шовинизъм на българската буржоазия, Вазов остава общо взето верен на хуманистичните и демократични идеали на нашето Възраждане, верен и на Русия и на славянството. Тогава, когато след Освобождението буржоазната класа се отказва от възрожденските си демократични, хуманистични и борчески идеали, отправи се по съвсем нов път в своето развитие и в своето хищничество се обръщаше към народа само за да го експлоатира и използува за своите кариеристични цели, Вазов се противопостави на новия начин на живот и на новите политически идеали на буржоазната класа с ред свои идеи и произ-

ведения, продължи да се вдъхновява от възрожденския демократизъм и хуманизъм, от възрожденското просветителство, от съзнание за необходимост от близост с народа, често се изстъпваше срещу хищничеството, политиката и културата на нашата капиталистическа буржоазия, която поведе борба с него от страниците на списание „Мисъл“. Също така, когато нашата буржоазия след Освобождението сля своите интереси с интересите на германския империализъм, като доведе и една германска династия у нас, и се противопостави на любовта на нашия народ към Русия и славянството, Вазов, свързан с най-хубавите традиции на нашето Възраждане, не измени на любовта и признателността си към Русия и на своето славянско съзнание. Вярно е, че Вазов остана чужд на прогресивните сили в Русия, на прогресивното развитие на руския народ, че когато емигрира в Русия и я посети по-късно, държеше връзка с реакционните официални руски славянофили. Но във Вазовото дело ние ще ценим тая негова роля, че ориентираше широки обществени слоеве у нас към славянството и Русия, поддържаше съзнанието за естественото място на българския народ между славянските народи за близост с велика славянска Русия.

*

Славянското съзнание на Вазов и неговата любов към Русия, руския народ и руския език го водят към руската и другите славянски литератури. Вазов е познавал и обичал руската литература, а се е интересувал и от другите славянски литератури. Към дейността на поета, която произтича от неговото славянско съзнание и любовта му към Русия, трябва да причислим и усилията му да запознае българските четци с поетични произведения на другите славянски литератури. Вазов е дал първите по-многочислени поетични преводи от няколко славянски литератури.

Вазов започва да се запознава с руската литература още в ученическите си години. Пред Шишманов той прави признания, че някои негови стихотворения били „инспирирани“ от руски поети. Такова било още едно от първите му стихотворения, „Дайте ми уединение“, което започвало така:

Дайте ми уединение
някъде далеч от шум
вън от мирското кипение,
где смутен е моят ум.[1]

Друго ранно стихотворение на Вазов, „Борба“, е подражание на стихотворението „Чернь“ от Пушкин; Вазов е използувал и темата, и строежа на Пушкиновото стихотворение.

За ранното си стихотворение „Утрен поздрав“ пак сам Вазов изтъква, че било подражание на Фет[2]. Пак сам Вазов признава, че размерът на „Грамада“ заел от поемата „Катерина“ на Шевченко,

---

[1] Шишманов, пос. изд., стр. 28.

[2] Шишманов, пос. изд., стр. 32; стихотворението на Фет започва така: „Я пришел к тебе с приветом, | Рассказать, что солнце встало...“

която слушал още в Сопот от своя учител Белчев и откъси от която чел по-късно в известния сборник на Гербел. За Некрасов изповядва, че попаднал „под негово влияние“[1], че първите му стихотворения в „Наука“ — „Пустота“, „Старият стражар“ — отразявали некрасовски настроения. За симпатиите си към Парни в ранните години на своето творчество говори, че обичал много Парни, защото бил срещнал у Пушкин стиха: „Я любил Парни“[2]. Когато издава повестта си „Митрофан и Дормидолски“, бива обвинен от Захари Стоянов в груб плагиат от Гогол. Макар че Вазов отрича заимствуване от Гогол, руският писател е бил един от учителите му при написването както на тая повест, така и на други някои произведения.

Отхвърляйки обвинението на Захари Стоянов за плагиат от Гогол, Вазов пише във фейлетона „За моята си черга“ (поместен в „Драски и шарки — очерки из столичния живот“): „Защо да крия? Влиял съм се. Пушкин и Лермонтов са ми откривали тайната на стихотворството, давали са ми уроци по музиката на речта, по красотата на формата, по изразителната краткост на мислите... в някои мои граждански стихотворения стои песимизмът на Некрасова, както в някои поеми — веенето на Шевченковия лиризъм.“

Изобщо, влиянието на Пушкин, Гогол, Некрасов, Шевченко и Белински върху Вазов е несъмнено. Както за Вазов, така и за ред прогресивни български дейци и писатели великата руска литература е била втора родна литература.

Ред стихотворения на Вазов носят епиграфи от руски поети. Така, „Панагюрските въстаници“ (от „Пряпорец и гусла“, в първото издание „На бой“) има мото от Плещеев: „Вперед без страха и сомненья“; „На Ком“ (от „Гусла“) има мото от Пушкин: „Отселе я вижу потоков рожденье | И грозное первых обвалов движенье“; „Име“ (от „Майска китка“) има мото от Лермонтов: „Есть речи — значенье | Темно, иль ничтожно, | Но им без волненья | Внимать невозможно“; „Борби и борци“ (от „Поля и гори“) има мото от Некрасов: „Песни мне мешали быть бойцом, | Мне борьба мешала быть певцом“; „Нивата“ (Морен орачът из нивата сееше — от „Под нашето небе“) има мото също от Некрасов: „Сейте разумное, доброе, вечное!“; и пр. и пр. Епиграфите свидетелствуват, че Вазов е живял непрекъснато с руската литература.

От руски Вазов превежда: от Пушкин — баладата „Удавений“ („Утопленик“), „Медний конник“ („Медный всадник“), „Възпоминание“ („Воспоминание“), късове от „Борис Годунов“, втора сцена на „Скъперника рицар“, откъс от „Евгений Онегин“ (песен II, строфа I—IV), „Птиче“ (из поемата „Цигани“); от Лермонтов — откъс от първата част на „Демон“, „Пророк“, „Сам излязох на поле широко“ („Выхожу один я на дорогу“), „Облаци скитници“ („Тучи“); от Некрасов — „Кат гледам страхотийте на войната“ („Внимая ужасам войны“), „Откъслек“ — „Настая вечер пак“ (из „Елегия“); от Колцов — „Тъгата на селянина“ („Раздумье селянина“); от Крилов — „Слон и мъниче“ („Слон и моська“); от Надсон — „Брате мой“ („Друг мой, брат мой усталый“), „Не, музо, не зови, не ме увличай сладко“

[1] Шишманов, пос. изд., стр. 66.
[2] Шишманов, пос. изд., стр. 32.

(„Нет, муза, не зови! Не увлекай мечтами"); от Ал. Толстой—„Разхубавяла, разцъфтяла". [1]

Казаното, мисля, е достатъчно, за да направи ясно, че връзката на Вазовото литературно творчество с руската литература е тясна и плодоносна както за самия поет, така и за българския народ.

Другите славянски литератури Вазов познава по-малко. Той чете по нещо от сръбската литература. На приятеля си Шишманов говори, например, че е „чел много Змай Йовановича", макар че не го смята за голям поет[2]. Веднъж дори донася на Шишманов една сбирка от Змай[3]. На Шишманов съобщава още, че е чел Йован Дучич, че му е харесал, че се бил заловил да го преведе, но не му се удал[4]. През 1920 год. съобщава на Шишманов, че е написал своя фарс „Дуел" „по подражание на сърбина Трифкович", и продължава: „От него бях чел подобни фарсове. В тоя дух написах и комедията „Вестникар ли?"[5] От Змай Вазов превежда стихотворението „Видиш ли". Могат да бъдат прокарани и някои паралели между двете сбирки „Розички" („Ђулићи" и „Ђулићи увеоци") на Змай и „Трендафилите" на Вазов.

Докато и преди Вазов имаме някои преводи от руската и сръбската поезия, Вазов пръв прави достояние на българския народ произведения от най-големите полски и чешки поети. Немного след Освобождението Вазов превежда късове от великия полски поет Адам Мицкевич: Из „Кримски сонети" — „Утихнало море", „Аюдаг", „Гробът на Потоцка", баладата „Алпухара" из „Конрад Валенрод" и началото на встъплението на „Пан Тадеуш". Работите на Мицкевич Вазов превежда от руски.

Същевременно или малко по-късно Вазов превежда едно стихотворение от големия чешки поет Ян Неруда — „Отколе нас съдбата зла потиска" и 4 стихотворения от Ярослав Врьхлицки: „Долу крилата", „Припомняне из Тацита", „Ехуда Халеви", „Разговор на морето". В „Денница", год. 1, кн. 10, където е поместено „Долу крилата", е отбелязано, че стихотворението е „заето от най-последния брой на чешкото периодическо списание „Lumír".

Във всички преводи на Вазов се чувствува големият поет. Поместени още в известната Христоматия, съставена от Вазов и Величков[6], повечето от тия преводи са се чели, знаели и са оказвали въздействие. Посочените поетични преводи на Вазов из славянските литератури несъмнено закръглят неговия образ на поет-носител на славянско съзнание.

*

От всичко казано личи, че Вазов е крупен представител на славянската мисъл и на любовта към Русия у нас, певец на друж-

---

[1] Ср. М. Милетич—Букорещлиева, Поетическите преводи на Вазова, Иван Вазов, юбилеен сборник, София 1921, стр. 174 сл.

[2] Шишманов, пос. изд., стр. 116.

[3] Шишманов, пос. изд., стр. 117.

[4] Разговор с Шишманов от 21 януари 1917 год.

[5] Шишманов, пос изд., стр. 162.

[6] Българска христоматия, или сборник от избрани образци по всичките родове съчинения с приложение на кратки жизнеописания на най-знаменитите списатели, две части — проза и поезия, Пловдив 1884.

бата на нашия народ със славянските народи и с братския руски народ. След като българският народ сломи веригите на фашизма и прогони немската династия, която го държеше в обоза на германските империалисти, у нас започна едно ново ориентиране към славянските народи и към съветските народи, между които първо място заема великият руски народ. Както някога Русия ни бе освободила от турското феодално робство, така в ново време Съветският съюз ни освободи от фашисткото, буржоазно-капиталистическото и германско-империалистическото робство. Пътят на нашия народ завинаги вече тръгна успоредно с пътя на великия руски народ, на Съветския съюз и на редицата други демократични славянски народи. Поради всичко това нашият интерес към славянската тематика, към произведенията на нашата литература, разкриващи славянско съзнание и любов към Русия, към певците на славянската дружба и на дружбата на нашия народ с руския народ необикновено ще нарастне, ще нарастне, разбира се, и интересът към произведенията на Вазов, отразяващи славянското му съзнание и любовта му към Русия. Един пример: великолепното стихотворение „Русия“ като че възкръсва сега, след народното въстание на Девети септември 1944 година. Кой го беше чувал по-рано? Славянската солидарност, любовта към Русия и дружбата със славянските народи и руския народ, които проповядваше и възпяваше Вазов, оживяха в нашата съвременност и дори стават все по-популярни, по-актуални, по-задълбочени.

Отражение на славянската мисъл и славянското чувство на нашия народ срещаме често и у съвременните си поети. Нашето поколение и нашите съвременни поети преживяха това, което преживя и Вазов — освобождение на нашия народ от Съветския съюз, от великия руски народ. Както погледът на Вазов и неговите съвременници преди Освобождението бяха обърнати към Русия и чакаха отам „избавление“, така и нашите погледи и погледите на нашите най-добри поети преди девети септември 1944 година бяха обърнати към великия Съветски съюз. Както Вазов и неговите съвременници след Освобождението бяха изпълнени с благодарност и признателност към освободителката ни Русия, а Вазов даде израз на тая благодарност и признателност, така и нашето поколение е изпълнено с благодарност и признателност към Съветския съюз и великия руски народ за нашето освобождение от фашисткото робство, а нашите съвременни поети често пеят за могъщия ни освободител. При това положение Вазов със своите славянски мотиви и със своята любов към Русия, Вазов-певецът на дружбата ни със славянските народи и с великия руски народ е толкова жив за нас, колкото и Вазов патриотът, демократът, хуманистът — и в това отношение ние ще гледаме на Вазов като на свой предтеча и учител.

СТОПАНСКО-ГЕОГРАФСКА ХАРАКТЕРИСТИКА НА ВАЗОВГРАД, РОДНИЯТ ГРАД НА ИВАН ВАЗОВ

от доцент д-р Игнат Пенков

. . . Амбарица висока,
върви стръмни дето спуща
във долината дълбока,
във долината цветуша,
де градеца родни дреме
орлово гнездо в градини...
(Ив. Вазов. „Под Амбарица").

С указ на Президиума на Народното събрание от 4 юли 1950 година по случай 100 години от рождението на народния поет и писател Иван Вазов град Сопот се преименува на Вазовград. Само след народната победа на 9 септември 1944 год. талантливият народен поет получи правилна и достойна оценка на своето дело. С право Тодор Павлов го нарече „народен поет и класик".[1] Народна република Бъл-

Фиг. 1. — Родната къща на Иван Вазов.

гария, свободна, единна и здраво вървяща напред и все напред, такава, каквато безсмъртният Вазов си я представяше в своето поетично и истинско патриотично въображение, въздаде почит и слава на народния поет, като преименува родния му град във Вазовград.

[1] Т. Павлов, Иван Вазов народен поет и класик, София, Нариздат 1946 год., стр. 32.

*

Вазовград е създаден в обществено-икономическите условия на тоя край от нашите земи, който до голяма степен се покрива със средната част на Карловската котловина.[1]

Карловската котловина, наричана преди Стремска или Гьопса, има триъгълна форма. Тя се огражда на север от най-високата и най-стръмна част на Стара планина, на юг — общо от Средна гора и то от двата ѝ дяла: същинска Средна гора на югозапад и Сърнена гора на югоизток. Дължината на котловината има посока от северозапад към югоизток и стига до 55 км (Козница-Стражата), а ширината ѝ е до 16 км. Средната ѝ надморска височина е 320—400 м, при Вазовград е 370 м.

Като част от задбалканските котловини Карловската котловина се отделя от съседните ѝ чрез напречни изкорубвания-прагове: на запад — от Златишко-Пирдопската котловина чрез Козница, а на изток — от Казанлъшката котловина чрез Стражата.

Според известния наш физико-географ Ж. Гълъбов,[2] Карловската котловина, както и всички останали задбалкански котловини, е структурна форма, обусловена от тектонски движения. Те не са получени нито от заприщване на покривни плочи, влачени от юг, нито от едностранен грабен, както мислеха Йован Цвиич, А. Пенк, Ж. Радев, Н. Николов, В. Радев, Ст. Бончев и други, а са образувани от изкорубвания в различни посоки. Напречни коруби са праговете при Клисура (Козница) и Калофер (Стражата), а напречна хлътнатина е коритището на Стрема между Сърнена и същинска Средна гора.

Южният склон на Стара планина не е нито покривна плоча, нито разсед, а флексурно огъната плиоценска денудационна повърхнина.[3] Скалите, от които се състои Вазовградската част на Стара планина, са филитови шисти, гнайси и гранито-гнайси — западно от манастира Свети Спас. Филитовите шисти продължават и навътре в Балкана. Върху филитовите шисти срещаме още и варовици (при местността „Меча пързалка“ и другаде). Същият произход има и склонът на Средна гора.

Релефът на котловината е много еднообразен и тя е бедна на форми, като изключим 6 и 15 метровата тераса по р. Стрема и притоците ѝ Леевица и Манастирска река. Причината за това е, че котловината е потъвала чак до Вюрмско време, а на места продължава да потъва и днес, например при с. Баня (Карловско), гдето и най-младата тераса е покрита с наносни материали.

---

[1] Сведения за написването на тоя труд събрахме чрез лични изследвания и наблюдения и от познатата ни литература. Много сведения получихме от следните вазовградски граждани: Георги Дамянов, 78 годишен, местен историк и добър познавач на развитието на града, Тана Пиперкова, 70 годишна; Васил Беров, 65 годишен; Софроний Билизирев, 58 годишен; Иван Гешков, 59 годишен; Ганчо Маджаров, Иванка Зокова, Вельо Шопов, Киро Росчуков и други. На всички изказваме нашата сърдечна благодарност.

[2] Ж. Гълъбов, Кратка физико-географска характеристика на България — в „Геология на България“, София 1946 год., стр. 54.

[3] Ж. Гълъбов, п. там, стр. 54.

Котловината е покрита на юг с тънък слой от четвъртични чакъли и речни наноси, а на север — с тънки делувиални наслаги. Към Стара планина последните са все по-груби и на места са подобни на наносни конуси, например при манастирската поляна. Те се състоят от филитни шисти, гнайси, кварц-порфири и други.

Терасите на Стрема и притоците й се губят в средата на котловината, като при с. Баня се покриват от млади заблатявания. Последните се дължат на много младо потъване, на което съответствува и образуването на млади наносни конуси в периферията на котловината и особено по левите притоци на р. Леевица. Тези млади конуси наместа достигат значителна дебелина.

Фиг. 2. — Общ изглед на Вазовград — стария град.
На заден план Средна гора.

Еднообразният релеф на котловинното дъно е почти запазен и в оградните части на котловините. Това е направило силно впечатление и на народния поет Иван Вазов.

Вазовград лежи в северната част на Карловската котловина, 4 км западно от Карлово, в подножието на централната част на Стара планина. Тоя кът е любим на народния поет и за него той пише: „Никога не съм се наситил да гледам Стара планина, оная Стара планина, която загражда като стена северния кръгозор на Стремската долина. Тук картината е поразителна и величието на зрелището има нещо подобно на вековете — безконечно и ужасяващо. Тук Стара планина без предгория, без стъпала, без тераси се издига внезапно в небесата гола, страшна, велика. Тук е и Юмрукчал, тази пустинна планинска височина, дето цари съвършен покой, мъртва безлюдност, дето се чувствува човек странник и изоставен.“ Взрем ли се по-внимателно в структурата на планината, ще видим и прагове. Това забелязва понякога и самият Вазов. „Мълчаливо вървяхме нагоре по каменистия рът, наричан Трапето, един праг на Стара планина, която с всичката си дивост и величие изпречваше и въздигаше пред очите ни своите огромни гърбушки, обрасли с трънаци и бу-

рени, прорити от пороите и поръсени с големи остри каменяци".[1]

Но Иван Вазов се възхищава и от южната част на своята любима Стремска долина — Средна гора. За нея той пише: „една планина с облини и форми меки, сложни, с видове прекрасни и картини свежи, но без величествеността на Стара планина и Рила. Онова което поразява тук, това са горите, гори високи, столетници, що покриват плещите и билата на бърдата, които заобикалят Богдан." Средна гора огражда Стремската котловина с гористите си склонове над Войнягово и Каравелово. Тук се редят от изток на запад върховете Черни Острец и Плешивец, а още по на запад Алексица и Богдан.

Вазовград има интересно местоположение между старопланинските рекички Манастирска река и Леевица. Долините на тия рекички са потънали в зеленината на вековни орехови горички, които им придават особена красота.

Фиг. 3. — Общ изглед на Вазовград — стария град.
На заден план Стара планина.

За прелестта на околностите на града и самия град допринасят още розовите градини, лозниците, люляците, овощните градини и китната изкуствена борова гора на Трапето.

Ливади има само покрай реките. При тях личи най-добре резкият преход от полето към Балкана, напр. по р. Леевица при водопада Скокът и по Манастирска река при Манастира.

Вазовград лежи върху дилувиални и алувиални наноси, които имат различен състав и големина, но са с общ наклон на юг към р. Стрема. Тези наноси, чрез изветрителния процес и климата са превърнати в плодородни почви, които са подходящи за зърнени храни, а още повече за овощни, розови и зеленчукови градини.

Релефът на града и непосредствената околност е по-разнообразен. Вазовград, както споменахме, има територия с наклон на юг.

[1] Ив. Вазов, Един кът от Стара планина (избрани пътеписи под редакцията на П. Динеков), София 1946 год., стр. 13.

По-стръмна е северната градска част, която допира до много интересната в геоморфоложко отношение местност Трапето. Последната, която е над днешния град, е залесена с хубава борова гора и съвсем не е такава, каквато я възпява Ив. Вазов.

Местността Трапето е образувана от срутването на скални блокове от Остро бърдо, което е първата висока част на Стара планина над града и обхваща земите между двете реки Леевица и Манастирска.

От Остро бърдо започват на север два конусовидни и стръмни върхове — Малкият и Големият Купен. Непосредствено зад Големия Купен се издига заоблен връх Левски (Амбарица 2166 м), който е лесно достъпен. Масивът на връх Левски е съставен от гнайс, ва-

Фиг. 4. — Терасиран склон (изкуствено) на Стара планина източно от р. Леевица. Преди лозя — сега ниви.

ровици, а наместа и от конгломерати. На югозапад от връх Левски е по-ниският, но легендарен връх Добрила (1850 м), възпят от Иван Вазов. От три страни — западна, северна и източна — върхът представлява идеален конус, който е залесен с елова гора почти до билото.

Климатът на Вазовград, най-общо казано, е климатът на Карловската котловина. Стара планина служи за климатична бариера и предпазва града и котловината от северните ветрове. Освен това за микроклимата е от значение обстоятелството, че южните склонове на Стара планина са стръмни, скалисти и лишени от растителност. Те се нагряват силно и отразените от тях лъчи силно затоплят атмосферните пластове. От съществено значение за мезо-и микроклимата е и затвореността на котловината от всички страни, южното ѝ изложение, а така също и изходът ѝ към юг по долината на р. Стрема, откъдето полъхва преходният средиземноморски климат от „тракийския“ тип.

Карловската котловина е преходна по температури и валеж от континенталната област към средиземноморската. Това показва и виреенето на някои средиземноморски растения: смокини, кипариси, розата и пр. Тук, както споменахме, виреят още орехът, люлякът, лозата и други.

Есен, а понякога и в края на лятото, в котловината нощем пада студен въздух, който изтласква по-топлия въздух във вертикална посока, напластява се в най-низката южна част на котловината и причинява студове. Въпреки това Карловската котловина е по-топла от Казанлъшката, понеже студения въздух се оттича по долината на р. Стрема.

По сведения на Карловската метеорологична станция за 10 годишен период (1920—1930 год.) средната януарска температура е 1,0° С, средната юлска 22,9° С, а средната годишна е 12,1° С. Тези данни показват, че зимата на Вазовград е мека и лятото — топло.

Годишното разпределение на валежите за същия период 1920—1930 год. е: зима — 123 мм, пролет — 181 мм, лято — 194 мм, есен — 131 мм — при среден годишен валеж 629 мм. Най-много вали през май и юни, а най-малко през август и септември. Летните засушавания понякога достигат 3—4 месеца, средно са сухи два месеца. Сняг се задържа 10—20 дни, като са чести годините със снежна покривка от 5—7 дни. Ранните есенни и късните пролетни слани са нещо обикновено за разглеждания край. Мъгла пада често и през всички годишни времена. Град бие рядко, главно в западната част на градското землище.

Вазовград е запазен от силни ветрове. Населението познава следните ветрове: д о л н я к а — южния вятър, който духа почти през цялата година, а най-вече напролет. От опит сопотчани знаят, че когато има облаци по връх Богдан, то „той не лъже“, т. е. идват дъждове. А има ли мъгли по Рибарица, то те са признак за ветровито време. Други ми разправяха, че когато на Богдан има една „яма“ (т. е. облаче) то ще вали продължително. Долнякът е топъл вятър, докарва дъждове, а напролет разлиства дърветата. Когато лете се задържи по за дълго, той изгаря царевицата. Г о р н я к ъ т — северният вятър — е студен и сух. Той духа зиме и докарва сняг. Познат е още и западния вятър — „клисуреца“, но той е с по-слабо стопанско отражение.

Локално значение има в е ч е р н и к ъ т, който духа от Стара планина към котловината. Прохладен вятър, той прави и летните нощи приятни след дневния зной.

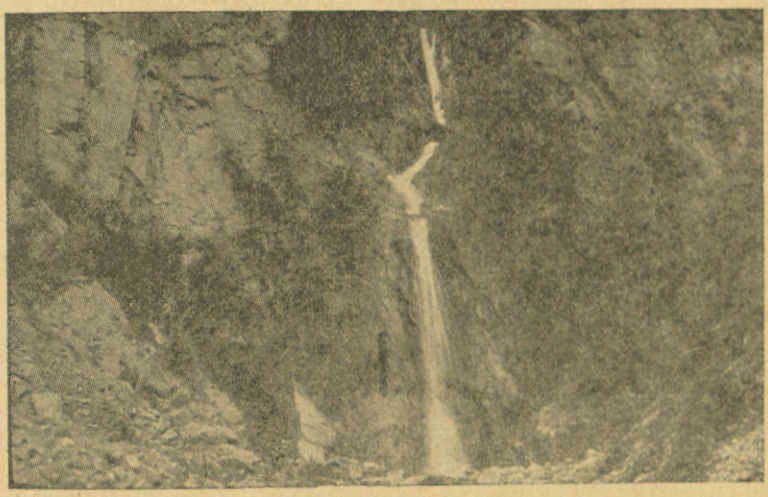
Изобщо климатът на Вазовград е здрав и в известна степен позволява използуването на селището за летовище, доколкото, както ще видим по-нататък, други фактори благоприятствуват за това.

В о д н о т о б о г а т с т в о на котловината, което е в голяма зависимост от климата, не е голямо, но има стопанско значение. То е представено от водите на р. Стрема и притоците й. Водите са използувани в зависимост от обществено-икономическото развитие на населението, например при манифактурното занаятчийство — като силов източник, а днес — за напояване на градините и до известна степен за индустриалните предприятия. За стопанството на града са имали, а

имат и днес, огромно значение реките Леевица и Манастирска, но за това ще говорим на съответното място.

Реките имат сезонен характер, т. е. менят водното си количество със сезоните. Те са значително пълноводни през пролетта, особено април и май, през лятото намаляват като в началото на септември водите им са едва забележими, вода остава главно във „ваните" издълбани сред коритата им, например при водопада „Скокът" по река Леевица и т. н. Само напролет може да бъде вярно писаното от Ив. Вазов: „Планинските водопади гърмяха наблизо и пълнеха цялата околност с диво ехтене."[1]

Реките Леевица и Манастирска извират от Стара планина. Режимът им е нивален и плювиален.

Фиг. 5. — По р. Леевица над водопада „Скокът", Вазовград.

Река Леевица, която е дала име на една от очарователните и исторически местности край града, при напускане на Стара планина е буйна река напролет и образува пет водопада, които се редят живописно един над друг, като водно стълбище. Най-висок и най-красив е оня от тях, който носи името „Скокът". Напролет, при топене на снеговете, а така също и при проливни дъждове, Леевица приижда силно, дълбае коритото си, като откъртва и влачи грамадни скални блокове. Оттам, според местното население, иде и второто й име „Мурла". При пълноводие тя се разлива на широко в коритото си, което е с полегати, но високи брегове. Леевица се влива в река Стрема при с. Дъбене.

По река Леевица са останали три воденици тип „караджейки" с по един камък още от „старо време". Те са една от редкостите на феодалната стопанска техника.

---

[1] Ив. Вазов, Събрани съчинения, том III Лирика, София 1948 год., стр. 306—307.

Напролет, когато реката е пълноводна, водениците „пеят“ непрестанно, но през лятото, когато водите ѝ намаляват и едва шумят по каменистото ѝ корито, те престават да работят.

Иван Вазов обича река Леевица и на нея посвещава едни от най-хубавите си описания. Напр.: „От дясната ни страна, из разсечените гърди на планината, гърмяха глухо водопадите, чиито вълни от камен на камен, от яма на яма се хвърляха с бясна бързина до самите поли на планината, дето се изгубваха, разделени от малки вадички и бари из градините.“[1] В същия пътепис Ив. Вазов ни описва и горното течение на реката: „Леевица, из която вървяхме от един час насам, приемаше повече и повече див и големлив изглед. Гигантските стени от дясно и от ляво загръщаха тесния и дълбок преход, в дъното на който реката стремеше вълните си. На някои места изскокваха твърде фантастични видове на скалите. Там, на ляво, върху един озъбен и каменист рът, се мярна висока фигура, като че това е гранитната статуя на някой великан, който мисли и гледа над страшната пропаст. По-нататък изведнаж ти се изпречва един феодален замък с кулите си, със зъберите си, с бастионите си, като че е построен да пази оттам тесния проход. Далеко в дъното на Леевица се чернеят пирамидовидни ели, накацали една въз друга по стръмната урва. Обърнеш ли се назад и погледнеш ли към тесния хоризонт, който ти оставят грамадните стени, тебе ти се представя, като в една своенравна рамка, картината на Стремската долина, хубава, прекрасна, възхитителна в своята далечина.“[2]

Манастирска река носи името си от манастира Св. Спас, покрай който тече. Тя е по-стара река от Леевица, богата е на тераси, има широко корито, след като напусне планината под манастира. Манастирска река има голямо стопанско значение. Цялата ѝ долина е прекрасен оазис всред околните местности. Заета е от хубави орехови горички, овощни градини, лозя и фабрични и жилищни сгради. По левия ѝ бряг е прочутият манастир Свети Спас. За него Ив. Вазов пише стихотворението „Манастирът.“[3]

Аз пак го виждам, във душата си,
опрян до Стара планина,
. . . . . .
Чердаци глухи и високи,
мълчи тревясалия двор,
. . . . . .
Немеят хладните килий
де старците за отдих седят.
и древний храм, в кой ред светий
с избодени очи те гледат...

Така Иван Вазов е видял манастира след турския погром над града и манастира в 1877 година.

---

[1] Ив. Вазов, Един кът от Стара планина (Из „Избрани пътеписи“), София 1946 год., стр. 14.

[2] Пак там, стр. 18.

[3] Ив. Вазов, Събрани съчинения, т. III Лирика, София 1948 год., стр. 306—307

Хубавата поляна край манастира, заета от тучни пасища и китни орешаци, е вълнувала не един път поета и той й посвещава стихотворението „Манастирската полянка."[1]

Привет на тебе, о поляно
зелена, с твоите сенки хлад
сред рая райче разцъфтяно,
на горски вили към благат...

Хубавата панорама на „Манастирската поляна" е изцяло пред нас с дебелите орехови сенки, с планинския хлад и т. н.

Манастирската река се влива в Стрема при Павликенската воденица.

Градът има значително количество изворна вода, която извира в подножието на Трапето. Водата е сравнително студена, бистра, мека и приятна за пиене. С разрастването на селището обаче тя не е достатъчна и заради това е каптирана част от водата на Манастирска река на около 1·5 км от града. Извори има и в околностите на града — около Манастира до „Трапето", също и в местностите „Сарая" и „Пикаковец" в долината на р. Леевица. В града има 15 чешми. Водите на някои от тях са хванати още в турско време. В миналото са се запасявали с вода, като са отвеждали р. Леевица в „Гьола" — огромна негативна форма в местността „Трапето".

Фиг. 6. — Воденица — тип караджейка — на канал от р. Леевица.

Във Вазовград няма кладенци (бунари). Копали са на 30—40 метра, но не са намерили подпочвена вода. При гарата са дълбали до 50—60 метра, но вода не са намерили. При с. Дъбене на 5 км от Вазовград кладенците са дълбоки до 10 метра.

Интересно е, че водите на р. Леевица се губят под земята. Стари хора разправят, че боя или остен, пуснати в реката, излизат отново при с. Дъбене. Те казват: „Балканът се обезлеси, а и изворите загубихме, а може би и земетресението (през 1928 г. б. н.) ги отне"!?

Растителният свят във Вазовградския край е много разнообразен. Причина за това е обществено-икономическото развитие и приятната климатична обстановка. Тук почти не е запазена старата

[1] Пак там, стр. 307.

растителна покривка, като се изключат високите старопланински и средногорски райони (например хубавите гори по Богдан и Алексица).

По разкази и предания на старите във Вазовград е имало хубава дъбова гора, изсечена преди около 300 години. От нея били направени и къщите на тогавашното селище. На много места из самия град, а още повече в околността, има хубави тополи. Местността Трапето, над самия град, е залесена изкуствено с хубава борова гора.

Планинските склонове около града са голи и покрити само туктам с храсти. Рядко има горски китки от бук и дъб, а още по-рядко — от габър, клен, бреза, ясен, явор, леска. Специфични са люлякът и чемширът. По склоновете виреят още къпини, дренки, шипки, малини, боровинки и ягоди. За тях споменава Ив. Вазов в „Един кът от Стара планина": „наместа... из зелените шубраци и лещаци се смееха стъркове от пресни малини, червени като корала на Персия, сладки като устните на ихтиманските девойки."

Фиг. 7. — Орехова горичка в долината на р. Леевица край Вазовград.

По билото на Стара планина има богата тревиста растителност, която образува прочутите „сопотски и троянски" старопланински пасища, възпети и в народните ни песни. По пасищата се срещат още чубрицата, равнецът, тинтявата, валерианът и други.

По реките има големи и стволести върби. От културните растения преуспяват зърнените храни, царевицата, фасулът, лещата, картофите. Има хубави ливади, които са прошарени и обградени от овощни дървета. Последните са разсадени главно покрай реките и в дворовете на отделните стопани. Отглеждани са хубави овощни градини, дето преобладават ябълки, сливи, круши, череши, вишни, орехи, дюли, праскови, кестени, смокини, бадеми и други. От маслодайните храсти вирее отлично розата. Лозата е отличителна не само

за Вазовградското землище, но и за дворовете в самия град. Във Вазовград няма двор без лоза (асма) и вода.

Тоя богат и пъстър растителен свят не е останал чужд на Иван Вазов. В „Под игото" Вазов пише: „Той (Соколов, б. н.) често поглеждаше из прозореца към двора, сега в буен шумалак и зеленина. Черешите и вишните мязаха да са покрити със сняг от цвета си. Ябълките простираха като гирлянди листнати клони, увенчани с бял и румен цвят. Чуден маргарит засипваше прасковите и зарзалите, израсли до самите прозорци. Тревясалата пътека, която минуваше през сред дворчето, превърнато сега в градина, стоеше в сянка покрита от събраните клони на овошките като алея."[1] В самото начало на „Под игото" Ив. Вазов при описанието на майската вечер в Сопот дава следната картина, ценна и за растителността: „Господарската трапеза сложена... под лозата между бистрия и студен чучур на барата, който като лястовичка пееше деня и нощя, и между високите бухлати чемшири, що се тъмнееха край зида, зиме и лете все зелени. Фенерът светеше, окачен на клончето на едно люляково дръвче, което приятелски надвисваше с миризливите си люляки над главите на челядта."[2]

Иван Вазов не един път се е радвал на хубавите старопланински гори, но не и един път се е възмущавал от делата на ония, които ги секат. Той пише: „Прекрасни са горите от ели, които растат по вътрешните урви на Стара планина. Българската гороизтребителна ръка е бръкнала в самото сърце на Стара планина и е оставила вечни следи от своята опустошителност. Остават вече сравнително малко гори от букове и ели в Балкана. В продължение на много векове топорът е оголвал тези непристъпни области от кичести зеленолистни лесове. Всяка година е бил пропъждан по един влажен плодотворен облак от тези висоти, всяка година, цели векове наред, е било пресушавано по едно изворче, е била убивана една речка, е била унищожавана една хубост, е бил изгонван един рой славеи, едно царство от благодат... Видях насваляни по земята, оставени да гният безбройно число борики, отсечени без време, и както се види, без полза... В това същото време всред гората видях и турци от Аиево (сега Анево, б. н.), село близо до Сопот, които сваляха безпощадно великолепни млади и тънки ели, кастреха им клоните и ги караха на магарета в града — знаете ли за какво? За върлини по лозите... Проклятие."[3]

За възстановяването на горите досега е направено много малко. Тепърва при народната власт се обмисля въпросът за плановото им възстановяване и разширение на горските площи.

Животинският свят е представен от заека, лисицата, вълка, мечката, златката, пора и язовеца. По-рядко се срещат сърна, рогач, дива коза и други. Птиците са сравнително по-малко: планински и полски яребици, глухар, бекас и други. Врабци се срещат в изобилие.

---

[1] Иван Вазов, Под игото, издание ДИ „Народна просвета", София 1948 год., стр. 205.
[2] Иван Вазов, Под игото, издание ДИ „Народна просвета", София 1948 год. стр 24.
[3] Ив. Вазов, Един кът от Стара планина, стр. 33.

В реките някога се е ловило много пъстърва, но сега тя е извънредно намаляла.

От домашните животни се отглеждат воловете, кравите, биволите (останали съвсем малко), конете и много магарета. От дребния добитък се отглеждат овце, кози и малко свине. От домашните птици, освен кокошките, има и много гъски и патици.

В землището на Вазовград са по-важни следните местности: Трапето (борова гора), Бойкова нива (борова гора), Остро бърдо, (закелявяла габърова гора), Манастирските лозя (лозя, ниви, зеленчукови градини), Бели брегове, (Бели яр — скали, залесени тук-там с бор), Бозалан (предимно лозя и ниви), Гробът (габърова гора), Рапонът (гора), Ковчега (гора), Почивалото (голяма и хубава поляна — пасище), Купените (Малкият Купен и Големият Купен), над Бозалан е Кючук кория (изключително работна земя), Кърът (ниви), Дългата могила (зеленчукови градини), Мал тепе (ниви, а по-рано хубави лозя), Карачево[1] (на границата със с. Каравелово работна земя), пак Кърът (с по-малки местности, като Морев орех, Панчева черница, Копчева могила, Рендева могила), Гьоловете—„предшественици“ на микроязовири — вода за добитъка и за поливане, Яков орех, Големият друм (Кръстопътят), Малкият друм, Панчов орех, Шишка садина (Мера), Корията (лозя) има старо черквище — Св. Троица (Аязмото). Тая местност се напоява, прохладна е и е отлично място за разходки. Говедарната (голямо и хубаво балканско пасище), Петков камък (пасище), Куклата (красива поляна), Сараят (хубава местност с орехи и зеленчукови градини — през нея протича р. Леевица) и др.

*

Сопот, както показват историческите сведения е стар град. Иречек говори, че името Сопот означава „дървена водна тръба или воденичен улей“, и че тая дума е старославянска. Тя се среща и у поляците, чехите, а така също и у сърбо-хърватите. Според В. Миков[2] думата Сопот е старобългарска от „сопах“, т. е. извор, водата на който е прокарана през дървена или металическа тръба — чучур. С името Сопот В. Миков изброява селища в Карловско, Ловчанско (по Г. Дамянов — „микренски или угърчински Сопот“) и изчезналото село Сопот в Севлиевско, което по наши проучвания е било заселено от 20 турски семейства изселници от „Карловски Сопот“ към 1633 година. Освен това В. Миков привежда и името „Сопо“ до Кралев дол — Софийско. Ние добавяме и името Сопово, което се дава на селището на р. Ботуня при кръстосването на старото шосе Берковица — Враца („турският път“) с новото шосе през Вършец.

Според Г. Дамянов (устно съобщение) Сопот се наричал в турско време не Акче клисе (Бяла черква), а Алтик клисе (Ниска черква), понеже черквата е била наполовина в земята. Това е забелязал и Иречек.[3]

---

[1] Име на изчезнало след Освобождението турско село.

[2] В. Миков, Произход и значение на имената на нашите градове, села, реки, планини и места, София 1943 год., стр. 178.

[3] К. Иречек, Княжество България, ч. II; Пътувания по България, Пловдив 1899 год., стр. 367.

Сопот е съществувал дълго време преди падането на България под турско робство. Той е бил важно кръстопътно средище на задбалканския път от София за Поморие и на пътя от Пловдив и Хисаря през Сопот за Троян и Дунава.

Исторически сведения говорят, че още в 1399 година в завещанието на Карлъ Али бей се споменава „Сопотският път", наричан тогава с турското име на града „Акче клисе йолу".

Името на Сопот „Акче клисе" (в българския превод Бяла черква) е описано от Ив. Вазов в романа му Под игото. Това име се дължи на голямата бяла черква, която се намирала в горния край на града, в местността „Трапето". Тя е доминирала над цялата околност и се е виждала отдалече. Разрушавана е на няколко пъти. Известно е разрушаването в 1833 година. След това била възстановена, но в 1877 година при погрома тя е отново в развалини. Оттогава не е възстановявана.

Историческото минало на града е богато. Карловската котловина, по сведения на историците, е била заселена с тракомизийско население. В Римско време Карловската котловина е заселена, понеже през нея е минавал важният път от Пловдив за Улпия Уескус (Гиген) и Нове (източно от Свищов).

През ранното средновековие за нашия край няма почти никакви сведения. Едва у арабския географ Идризи (1153 г.) се споменават Ловеч, Крън и пътя от Крън за Ихтиман, който вероятно е минавал през Карловската котловина. Много остатъци от градищата на полунезависимите феодални владетели говорят за поселищен живот при борбите между византийци и българи (11 до 14 век). И до днес се срещат остатъци от градища в землището на Вазовград и околните села, например при Анево. На 2 км североизточно от града има развалини от малка крепост — край р. Леевица. Северно от него е градището при „Света Троица". Тези градища са наблюдавали цялата долина и са пазели пътищата.

При падането на България под турско робство нашият край остава на страна от важните военни и търговски пътища на Турция, а именно — от диагоналния път Будапеща — София — Цариград и от морския път през Босфора покрай Черно море за Дунавския басеин.

С право бележи П. Мутафчиев[1], че областта около горна и средна Стрема остава до такава степен неизвестна, че френският пътешественик Лежан (краят на 60-те години на миналия век) се смята за „откривател" на Стремската долина за западноевропейския свят. Барт (1862 година) само споменава градовете Карлово и Сопот, понеже ги е видял отдалече. След него за Стремската котловина „Гьопса" споменава нашият географ д-р Иван Богоров, който прави и много сполучлива икономическа характеристика на Карлово, но не споменава Сопот.

Малко по-късно Хохщетер има заслугата, че пръв определи точното положение на Карловската котловина. До 1870 година Средна гора, долината на Стрема, а и другите задбалкански котловини из-

[1] П. Мутафчиев, Стари градища и друмове из долините на Стрема и Тополница, София 1915, стр. 4—5.

точно от Гълъбец са били почти неизвестни за европейските географи и картографи. В сбирката от стари карти на нашите земи (пазена в Географския институт на Университета) фигурира рядко и то като малък и безимен поток р. Стрема. До 1864 година почти няма картено изобразяване на градовете Карлово и Сопот.

П. Мутафчиев, подобно на К. Иречек, предполага, че Стремската котловина е била колонизирана с гъсти турски маси — българите са били унищожени или прогонени в планините. Затова говорят доскорошните селищни имена и честото непокриване на местонаходищата на старите селища с тия имена. Според В. Миков[1] звучните и старинни български названия, запазени в и около Вазовград, дето изключително преобладават названия от турски произход, говорят за потурчени българи. Вероятно при потурчването част от българите, за да се запазят са приели католичеството. Например изчезналото в 1688 година село Павликяне е било католическо.

Не е вярно твърдението на П. Мутафчиев,[2] а така също и на някои доморасли вазовградски историци, че „през всичкото време на робството Сопот се запазил като чисто българско селище". От разказите на живите още вазовградци Г. Дамянов и Тана Пиперкова узнахме, че в града е имало турска джамия. Местността Сарая, която и сега е заета от хубави овощни градини, е била любимо място за разходка на турските ханъми. За турското население в нашия край говори и самият П. Мутафчиев, който изпада в противоречия. Той пише „старопланинската окрайнина в Стремската котловина е била заселена преди Освобождението изключително с турци".[3] Турците в града са били малко и в самостоятелна махала, именно Сарая. Затова говори и К. Иречек.[4] „В старо време тук имало и турци с джамия и своя баня, ала още преди 150 години измрели" (т. е. към 1730 година, б. н.). Според нас това „измиране" едва ли ще е станало толкова рано, та джамията им да съществува толкова късно и да се помни дори от съвременници, както вече отбелязахме. Освен това на няколко от градските чешми има запазени турски надписи.

Според поп Константин (1819) година Вазовград е бил село с 500 къщи, докато в Карлово е имало 1000 къщи. От тия данни се вижда, че още в началото на 19 век Карлово е имал предимството на средищно административно селище в Карловската котловина. Карлово е бил предимно турско поне до 1850 година, а Вазовград — предимно българско селище. След това българският елемент доминира и в двете селища. Българският елемент, запазен най-добре във Вазовград, е бил истински остров сред околните турски селища.

Интересно е, че преди Освобождението селището е нямало определен икономически административен профил на градско селище и затова са го наричали „село" почти до 1854 година. Иречек го нарича „градец".[5] Сам Иван Вазов го нарича ту „град"[6], ту „село",[7]

[1] В. Миков, Произход и значение на имената на нашите градове, села, реки, планини и места, София 1943 год., стр. 22—23.
[2] П. Мутафчиев, цит. съч., стр. 9.
[3] П. Мутафчиев, стр. 14.
[4] К. Иречек, цит. съч., стр. 367.
[5] К. Иречек, Княжество България, ч. II. Пътувания по България, стр. 366.
[6] Ив. Вазов, Под игото, стр. 203—204.
[7] Пак там, стр. 336.

но най-често „градец“. В „Под игото“ Вазов започва втората част с глава, посветена на „Бяла Черква“. Той описва селището като „градец с мъжко и девическо училище, със специалист фотограф австриец“. Освен това селището е имало и пазар, на който дохождали и „читаци от околните села.“[1] По сведения на В. Даков населението и до днес в обикновения си делови разговор казва: „Иди на нивата под селото“ или „Иди на харманите до селото“ (устно съобщение).

Интересно е, че мястото на средновековния български град Копсис се търси от П. Мутафчиев при село Текия (днес — Христо Даново), а от Константин Иречек при Узун шехир, т. е. между Вазовград и Карлово. Затова К. Иречек пише: „Долу в полето между двата града (Сопот и Карлово, б. н.) внимателното око веднага ще познае биещите в очи редица камъни и явните основи от сгради. Преданието гласи, че тука някога се намирал голям град. Турците добавят, че се наричал Узун шехир (дълъг град) и че в него някога бил центърът на Гьопса. Всичко това е важно за историческата география на тези покрайнини.“[2] Нам се струва, доколкото познаваме поселищните отношения в разглеждания край, че истината е с Иречек, още повече, че „Старият път от Пловдив е вървял през Хисаря източно от Богдан през низките хълмове на Средна гора, т. е. излизал срещу средата на котловината между Карлово и Сопот, т. е. Узун шехир и през Теке (б. н. Текия) — отивал през Троянския проход за Ловеч... от тази главна линия (разредка наша) се отклонявал при Теке друг калдаръмен път, който вървял под самите поли на Стара планина за Казанлъшко... един къс от този калдаръм се вижда 10 минути на запад от Карлово тъкмо при дирите на споменатия „Узун шехир“, той е около 3—4 крачки широк, с малък каменен свод през един поток.“[3] Същият автор заключава: „На Узун шехир е лежала без съмнение българската крепост Копсис споменавана от византийците в 14 столетие.“[4]

Подир 17 столетие селището, може би под влияние на някои местни обстоятелства, например срутване на балканските склонове, било изместено (у К. Иречек „пренесено“) към изток — на мястото на днешното Карлово. Възможно е при това „изместване“ една част от стария град Копсис (при турците Узун шехир) да се е заселила на мястото на днешния Вазовград и да е поставила началото на стария Сопот. В полза на това наше мнение говори един турски ферман от 1633 година, който определя граничната линия между землището на Сопот и Сушица (селището е предтеча на Карлово). Преди това е имало голям спор между двете селища за земя и споменатият ферман го е уреждал.

Народът разказва редица легенди за възникването на града, някои възприети и от К. Иречек, например, че градът бил най-напред лукарско село (жителите на което произвеждали много лук) и то южно от днешния град в местността „Шишка садина“. Оттук селището се преместило на днешното си място, което било залесено

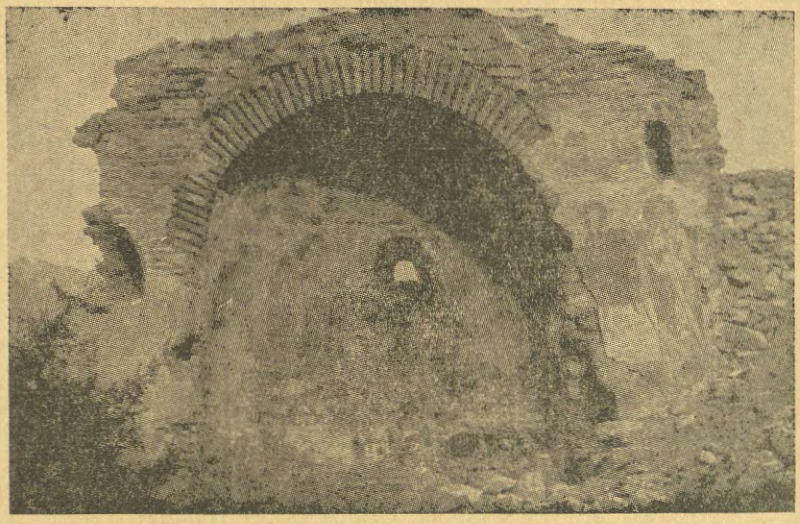
---

[1] Пак там, стр. 336.
[2] К. Иречек, цит. съч., стр. 368.
[3] К. Иречек, цит. съч., стр. 368.
Пак там, стр. 369.

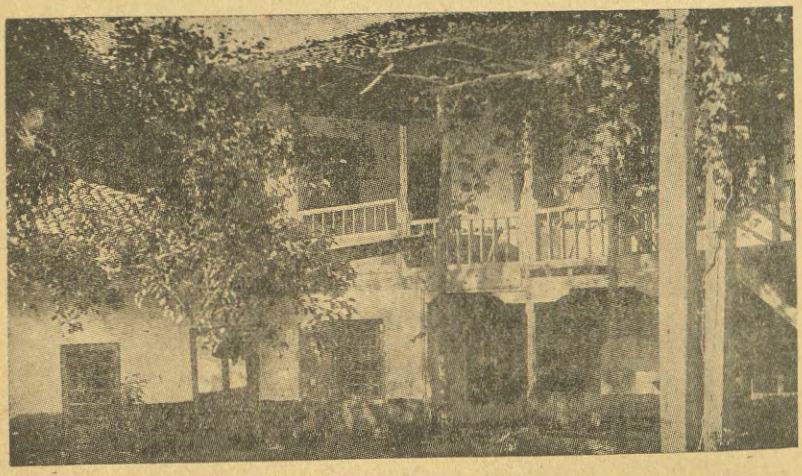
от хубава дъбова гора. Друга легенда разказва, че първоначално селището е било в местността „Кайряка“ между Карлово и Вазовград до р. Леевица и от силно земетресение или срутване се изместило на днешното си място и т. н. И едната, и другата легенда не са далече от историческата истина.

*

Вазовград е участвувал дейно в революционно-освободителното движение. Тук Васил Левски организирал революционни комитети и

Фиг. 8. — Турците разрушават града — останки от олтаря на църквата „Св. Богородица“.

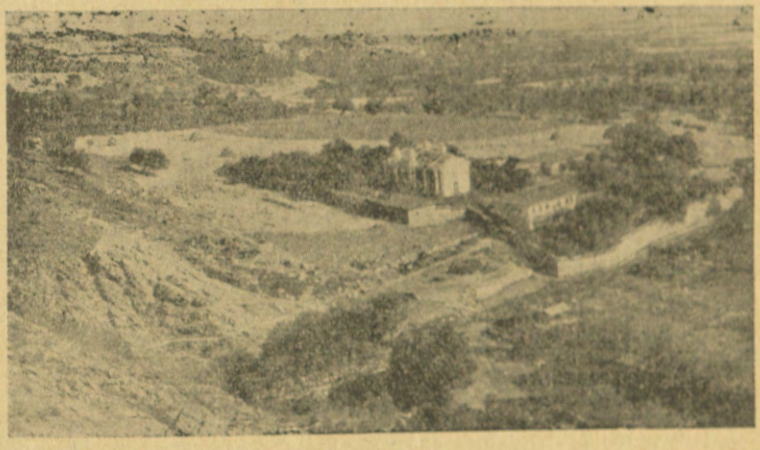

Фиг. 9. — Девическият метох и скривалището на Васил Левски.

не веднаж в дни на опасност е намерил убежище в скривалището на метоха. По-късно тук са работили Т. Каблешков и П. Волов, които са възстановили революционния комитет през 1876 година. По разни причини Вазовград не можал да играе онази активна роля, каквато му се падала.

От старините на Вазовград ще отбележим остатъка от олтара на църквата Св. Богородица (Бяла черква — Акче клисе), който е датиран от 12 до 13 столетие по фреските. Църквището на метоха е малко. Строено е дълбоко в земята още преди Освобождението. В неговата изба е било скривалището на Васил Левски. Църквата Петър и Павел е строена след Освобождението във византийски стил. В стария град тя е една от най-забележителните сгради и личи отдалече.

На северозапад от Вазовград на по-малко от 1 км е манастирът Свети Спас, който бил изгорен от турците по време на Освобож-

Фиг. 10. — Манастирът Св. Спас — зад него манастирските лозя.

дението, а след това възстановен. В неговия двор е построена нова триетажна сграда от Пловдивската митрополия. Тая сграда е в пълен контраст със старата запустяла в горния етаж сграда на манастирската магерница и склад. Долният й етаж е използуван за склад на вино, картофи и дърва. Черквището почти няма никаква историческа стойност. Сградата на митрополията се е използувала някога за ученически колонии — деца от Пловдив и другаде. Сега е превърната в пансион за работнички и работници.

Константин Иречек пише[1] за манастира: „През войната (б. н. 1877-78 год.) той е изгорял със всички свои паметници; Григорович е видял в него няколко нови ръкописи (б. н. 1844 год.), а тукашни хора ми твърдяха, че в тях имало интересни бележки от турско време."

[1] К. Иречек, цит. съч., стр. 368.

БАН БИБЛИОТЕКА

Райно Попович, който е бил първият модерен учител в Карлово, пише в записките си, че в Карлово под водопада Сучурум се намирал Сушицкия манастир, а на мястото на днешния Вазовград е бил чифлика му. По-късно турците разрушават Сушицкия манастир и разрешават на калугерите да си построят нов манастир при чифлика им край Вазовград, като първоначално манастира се наричал Сушицки, а по-късно бил преименуван Свети Спас.

Извън Вазовград има две черквици: Св. Георги над селището, т. е. североизточно от черквата Петър и Павел; Св. Троица — източно от града и един параклис Аязмото край Манастирската река.

По разказите на Г. Дамянов и др. стари вазовградски жители училищното дело е било развито още преди Освобождението, а по предания още в 16 век. През втората половина на 18 век числото на килиите в училището порастнало значително, но ръководството е било в ръцете на духовни лица. Към 1780 год. се появяват първите приватни (частни) килийни училища, ръководени от светски лица. След 1835 год. по подобие на габровското училище във Вазовград се отворило светско и обществено училище.

След Освобождението Вазовградското училище, което е било едно от най-уредените в страната, дава едни от първите наши общественици, чиновници и пр.

*

Заселници във Вазовград се помнят от края на XVI век и началото на XVII век. Знае се, че тогава идват една група преселници от Арнаутлука (от Западна Македония), между които и Вазовия род. Родоначалникът на тоя род Кирко идва от Дебърско или Костурско, гдето е участвувал във въстанието на селата Сопот и Яньовене, които не са искали да се помохамеданчат. Те донасят името Сопот на Акче клисе (старото българско име Бяла Черква).[1] Споменатият Кирко е ходил да търси заселище чак до Русчук (Русе), но се завърнал и отседнал в Сопот. В 1688 год., когато турците унищожават заради чипровското въстание католишкото село Павликени, което се е намирало между Анево и Овчиларци (сега Св. Климент) на 8 км югозападно от града, идва нова вълна от заселници. Последните дават днешните родове: Базаидски (от тях името на една от градските махали), Фирядови, Цончовци, Доменовци (днес 15 къщи), Баталови (от тях преселници по-късно в София, гдето стават дори кметове), Айверковци и др. Интересно е, че всички католишки родове от Павликени с идването си във Вазовград стават източноправославни. Последното обстоятелство говори за силния български елемент по онова време в селището.

Във Вазовград има много заселници от Троян и Троянско и то още от края на 16 век. Знае се, че Караганчеви са от Черни Осъм. Някои семейства от този род, разправят стари хора, „все нещо ги влече“ оттатък Балкана и се връщат в родните си места. Това „влечение“ старите не разбират, че се дължи на по-бързото и по-ранното развитие на Троян и Троянско по пътя на индустриализацията. Много често се е говорило при усилената пролетаризация на

[1] Това мнение на Г. Дамянов се нуждае от допълнителни проучвания.

НАЦИОНАЛНА

Таблица за разселването на населението на Вазовград

Посока	Причина	Време	Брой на домакинствата
София	служащи, работници, занаятчии, търговци	1878—1892 1892—1910 1910—1920 1920—1925 1930—1938 1945—1950	80 52 98 Общо=380 68 44 38
Пловдив	търговци и служащи, занаятчии, работници	непрекъснат поток от 1878 и до днес	220
Карлово	занаятчии, търговци, работници	1878—1892 1910—1920 1934—1944 1946—1950	162
Казанлък и околията	търговци, занаятчии, работници и за земеделие	непрекъснато	59
Карловската околия (Свежен, Хисаря, В. Левски, Божидар (18), Кърнаре и др.)	За земя и служащи	непрекъснато до 1944 год.	64
Троян и Троянско	работници за земя (пасища, гори)	1878—1920	21
Калофер	за земя (пасища, гори)	1878—1910	14
Пловдивска околия	за земя	непрекъснато	12
Плевен	търговци	1878—1920	11
Сталин	»	1878—1936	19
Коларовград	за търговия с коприна	»	6
Враца	»	1878—1936	6
Клисура	търговци	»	8
Панагюрище	»	»	2
Пазарджик	»	»	8
Пещера	»	»	2
Асеновград	»	»	6
Ловеч	»	»	5
Бургас	»	»	17
Русе	»	»	13
Балчик	»	»	3
Ямбол	»	»	6
Търново	»	»	8
Г.-Оряховица и околията	»	»	3
Димитровград (Раковски и др.)	»	»	3
Луковитско	за земя и служащи	»	2
Провадийско (Блъсково)	»	»	4
Златица	»	»	6
Пазарджишко	»	»	4
Кричим	»	»	2
Божурище	»	»	3
Чирпанско (Оризово и Спасово)	»	»	2
Любимец	работници	»	1
Габровско	»	»	6
Димитрово	»	»	2
Белово	»	»	3

населението „хайде да бягаме в Троян“, т. е. към текстилните и други фабрики в Троян. Подобни отношения има и с род Русчукови.

Освен тия големи вълни на заселване, които са станали преди Освобождението от края на 16 век насам и са били подклаждани от политически и икономически причини, има и много единични заселвания. Последните са станали главно по икономически причини. Те са по-многобройни във връзка с развитието на капитализма, особено след 1912 год. Така в града се заселват хора от Русе, Годеч, Тетевен и др. Много от заселилите се във Вазовград са бивши изселници, които след като не са успели по новите места се завръщат при своите близки. Някои пък се завръщат като пенсионери за „тих и спокоен живот“. Десетки случаи на подобни заселници във Вазовград има от София, Пловдив, Карлово, Казанлък и др. Възвръщания има също от Русе, Враца, Сталин, Божидар, Троян и др.

Изселниците от Вазовград са многобройни. Както се вижда от таблицата за разселването, а и от данните, които имаме, но по технически причини не можахме да поместим в кратката си работа, няма селище в средна Северна България, особено в Плевенски и Горнооряховски окръг, гдето да не се е преселил някой или група сопотчани.[1]

Разселването на сопотчани започва още в края на 18 век, засилва се през кърджалийско време, когато цели махали в Тетевен и Троян се образуват с изселници от Сопот. В Тетевен и Троян се помнят много попове, учители и игумени на манастири, които са граждани (или родителите им) във Вазовград.

С настъпилата силна диференциация в начина на производството през XIX век, когато стопанството променя своя селскодомашен характер и преминава в манифактурно, изселването на търговци и майстори към Карлово, Казанлък, Пловдив, Русе, Троян, Ловеч, Плевен и т. н. се засилва.

В град Силистра има цели махали преселници от Сопот, които са се заселили още в първата половина на XIX век. Много от жителите на Сопот се заселват по икономически и политически причини още преди „бягането“ в 1877—78 год., в Румъния (Крайова, Турно Северин, Каракал и др.). Напр. Дамяновци се заселват в Крайова, като търговци на кожи и обувки.

Истински поток на изселници обаче идва след Освобождението, когато започва бързия упадък на феодално-занаятчийската икономика.

През тоя период, когато у нас капитализма е все още много слаб, се изселват предимно търговци и занаятчии. По-късно се изселват и пролетаризираните „земеделци и занаятчии“ граждани и то в Пловдив, Казанлък, Карлово и най-вече в София. Много служащи, работници, занаятчии и търговци се заселват в София още в първите години след Освобождението.

Според Г. Дамянов, който дълги години е бил председател на Сопотската културна дружба в Пловдив (до 1906 год.), в Пловдив

---

[1] Забележка: по 1—2 до 4 домакинства по най-различни причини са се изселили още в селищата: Копривщица, Михайловград, Карнобат, Смолян, Севлиево, Провадия, Брацигово Сливен, Перущица, Търговище, Червен бряг, Лясковец и др.

е имало изселници над 250 семейства или 1000 души. Пак по негови сведения до същата година (1906 год.) броят на изселниците в София е бил над 1500 души. Голям е потокът от изселници към София и Пловдив и до наши дни. Това личи от дадената таблица. Видно е, че в София са се заселили до 1950 год. над 380 домакинства от Вазовград, а в Пловдив — 220. Липсата на място ни кара да не правим засега подробен анализ на огромния фактически материал от таблицата ни. След София и Пловдив по броя на изселилите се вазовградци следва Карлово с 162 домакинства, като занаятчии, търговци и работници; Карловска околия с 64 домакинства като търговци, занаятчии, работници и земеделци; Казанлък и околията му с 59 домакинства, като търговци, занаятчии, работници и земеделци (за земя); Троян и Троянско с 21 домакинства като работници и земеделци; Калофер с 14 домакинства, като горски, земеделци и тъкачи и др. Много търговци се заселват в Плевен (11), Сталин (19), Коларовград (6), Враца (търговци на коприна — 6), Клисура (8), Панагюрище (2), Пазарджик (8), Пещера (2), Асеновград (6), Ловеч (5), Бургас (17 — предимно в първите години след Освобождението), Русе (13), Балчик (3), Ямбол (6), Търново (8), Горна Оряховица (3), Димитровград (в някогашния Раковски — 3) и много други.

Много вазовградци са се изселили за земя в Луковитско (2), Провадийско (Блъсково—4), Златица (6), Пазарджишко (4), Кричим (2), Чирпанско (Оризово и Спасово 2) и др.

Като индустриални и общи работници напоследък вазовградци отиват още и към Габрово (3), Любимец (1), Димитровo (2), Белово (3) и т. н.

Тоя поток от изселници и гурбетчии (временни или сезонни изселници) е направил дълбоко впечатление на народния поет и неговите съграждани. На тях Ив. Вазов посвещава стихотворението „Плачи орехче", към което дава следната обяснителна бележка: „Така се наричаше усамотеният, на запад от Сопот, на къра орех, до който домашните, по стар обичай, изпращаха пътника, който отиваше за дълго на печалба във Влашко."[1]

*

Териториалното развитие на града е отражение на неговата икономическа мощ. През турското робство Сопот не е имал завидно положение почти до края на 18 век. В епохата на Възраждането, което в основата си има икономически причини, наред с другите задбалкански и прибалкански селища и Сопот се съживява. Жителите на града се занимавали с градинарство, овощарство и най-вече с предене, тъкане, производство на гайтани и търговия. Обширният турски пазар поглъщал жадно финните стоки на сопотчани, а именно: копринени тъкани, най-разнообразни гайтани, кожи, женски кърпи (за глава), черги, килими, розово масло и т. н. За нуждите на търговията на розово масло в града дори възникнала стъкларска фабрика, известна с името „шишеджийницата". Така по структурата

[1] Ив. Вазов, Лирика т. III, стр. 313.

на своето класово разслоение Сопот е бил типичен център на утвърдилото се градско еснафство в условията на разпадащия се турски феодализъм [1].

Оттогава града се развива като цветуще селище. Нараства популярността му всред абаджиите, гурбетчиите и техните търговски посредници в Анадола, Египет, Босна и Албания. Ежегодно излизали из града хиляди коли с денкове от шаеци и гайтани. Търговията била много оживена.

Териториалното разширение на града е ставало по начин типичен за селищата, които се оформят по време на манифактурния период, а именно по дължината на реката. Причината за това е

Фиг. 11. — Вазовград — улица от феодално-занаятчийския град. В дясно стар хан, в ляво занаятчийски работилници с дюкани.

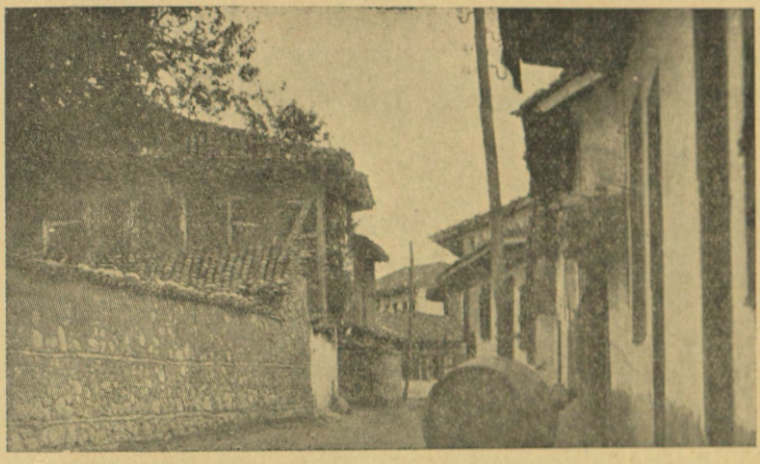
водното колело, което при оная степен на развитие на производителните сили се явява двигател при манифактурното производство. То привързва манифактурната индустрия към определени места, в които има водни потоци с достатъчно прагове и водопади. Точно такъв е случая с манифактурната индустрия на Вазовград по реките Леевица и Манастирска.

Тоя икономически живот се отразил и върху оформянето на селището: няколко улици с редици от двукатни къщи, като долния етаж бил използуван за работилница и дюкян едновременно, а горния за склад и живеене. Улиците били тесни, криви и често задънени. Градът пази и до днес някои черти на феодално манифактурния период. Запазени са малките и криви улички с наредените по тях работилнички-дюкянчета, странопримници (ханове) и пр.

---

[1] Н. С. Державин, Иван Вазов, (Жизн и творчество), Москва — Ленинград 1948, стр. 4.

Интересни са още и старите сгради със зидове, дебелината на които достига някъде 1 метър, а и повече. Те са изградени от речни камъни и кал. Къщите имат големи портали, покрити с керемиди и т. н.

Фиг. 12. — Вазовград — къщи строени в първите години след Освобождението.

Фиг. 13. — Улица и сгради типични за доосвобожденската епоха — феодализма.

Идва Освобождението. Градът, който пострадал силно от турците, почти замрял. Разбягалото се население по Троян, Тетевен и колибите се завръща и започва възстановяването на града. Още-

лелите от пожара градски части и до днес пазят своята физиономия. Край тях се застрояват еднокатни къщи от разореното и ограбено население. Тези къщички и досега са важна съставна част от града. Те са спретнато уредени, с хубави веранди, с китни градинки и са омайно засенчени от лозите в двора.

Фиг. 14. — Лозница в двора на Тана Пиперкова. На заден план — най-старата къща във Вазовград отпреди 180 години.

На своя роден град Ив. Вазов е посветил в 1882 год. стихотворението „Родно пепелище“ в сбирката „Поля и гори“, а така също и стихотворението „Сопот“ в сбирката „Люляка ми замириса“— „Под Амбарица“. За Вазовград, т. е. за Сопот, Ив. Вазов пее и в други 6 стихотворения в тази сбирка под общото заглавие „Спомени от Бяла черква“. В тях, а и в романа „Под игото“, Вазов рисува като истински писател-реалист природната и битова картина на своя роден край.

В „Родно пепелище“ Ив. Вазов ни рисува картината на разорения му роден град:

Печално гледат тез останки прашни,
тез срутени стени, грамади, ями,
тез дупки с бурени обрасли, страшни
кат гробове зинали под крака ми[1]

Тая картина е била за дълго време пред погледа му понеже селището не е било възстановено в целия му ръст за дълго време. Сам Ив. Вазов пише: „На 21 юли 1882 год. (т. е. почти 5 години

[1] Ив. Вазов, Лирика т. III, стр. 341.

след разрушението на града, б. н.), по четири часа заранта, аз излизах из разрушения и печален Сопот"[1] (разредка наша). Ясно е, че до 1882 год. градът е бил частично възстановен, за да изглежда „печален" някогашния „герджик Сопот". Подобни спомени изпитва Вазов и в стихотворението „Сопот":

. . . Печално, бащино огнище,
печалний граде роден мой,
любимо, люлко, пепелище
на скъпи радости безброй . . .

. . . И дворчето ни дълго, тясно,
чучура с бистрата вода,
и чемшира виждам ясно,
и люлеката край зида.

Аз виждам и Школото мило
белнàло се на оня рът . . .

В периода на първоначалното натрупване на капитала у нас градът започва подчертано да упада. Проникналите отвън фабрични стоки конкурират произведенията на дребните занаятчии. Последните се разоряват и част от населението напуща града и се заселва в София, Пловдив, Карлово, Казанлък, Русе и др. Запада и търговията, много от търговците на Сопот прехвърлят капиталите си в София, Пловдив и др.

Останалото в града население се препитавало главно със земеделие, зърнени храни, овощия, розови градини и лозарство. От 8000 жители преди Освобождението Сопот остава в 1884 год. с 3775 жители, с 3457 жит. в 1900 год., с 2489 жит. в 1934 г. и т. н.

Движение на населението на Вазовград

Години на преброяването	Брой на населението	Увеличение или намаление на насел.		
		по периоди	абсолютен прираст	в %
1884	3775	1884—1887	— 89	— 2,35
1887	3686	1887—1892	—182	— 4,93
1892	3504	1892—1900	— 47	— 1,34
1900	3457	1900—1905	+ 75	+ 2,16
1905	3532	1905—1910	—398	—11,27
1910	3134	1910—1920	—276	— 8,81
1920	2858	1920—1926	—218	— 7,63
1926	2640	1926—1934	—151	— 5,72
1934	2489	1934—1946	+759	+30,49
1946	3248	1884—1946	—527	—13,96

От тая таблица се вижда, че истински прогрес във Вазовград започва едва след 1944 год., когато се разраства индустрията. Градът бързо увеличава населението си.

[1] Ив. Вазов, Един кът от Стара планина, стр. 13.

Класовото разслоение се задълбочава, а пролетаризацията на някогашните занаятчии, търговци, земеделци, скотовъдци достига небивали размери. Това личи от земепритежанията. Почти 1·5% от населението на Сопот е без земя, 22% има до 2 декара, 24·2% до 5 декара, 23·6% до 10 декара, 18% до 20 декара, 6·7% до 30 декара и само 4% от населението има над 30 декара земя.

Част от пролетаризираното население навлиза в индустриалните предприятия на града, а част се изселва или търси други поминъчни възможности. Така в града около 10 семейства започват да се занимават изключително с цветарство, а други намират работа в индустриалните предприятия на близкия Карлово и по ж. п. линия.

Ново развитие града започва след 9 септември 1944 год. Бързо структурата на населението се променя и вместо „земеделци", преобладаващата част от населението са работници, занаятчии, чиновници и т. н.

Фиг. 15. — Къща на изселници — горният етаж напълно изоставен.

Така в последно време населението се е диференцирало по социални категории в: работници, занаятчии, земеделци и служащи.

Градът нараства по главната улица, т. е. шосето Карлово — София, а така също и по посока на гарата. Над 180 нови къщи биват построени от 9 септември 1944 год. до 1950 год. (лятото). Новите къщи и работническите блокови жилища са в пълен контраст с остатъците от феодалния и капиталистически Сопот. Социалистическите елементи в града изтласкват миналото, доколкото то не е ценно. Родната къща на Ив. Вазов обаче, която е общонационална съкровищница — музей (възстановена в 1935 год.) — манастира Св. Спас и метоха, гдето се е крил легендарния Васил Левски, старата от 180 години къща на Тана Пиперкова и т. н. се запазват.

Бързото развитие на града предизвиква един постоянен прилив и частичен отлив на населението. Във Вазовград се чувствува остра жилищна криза. Липсва достатъчен дървен строителен материал. Има над 130 нови къщи, застроени в последните 3—4 години, но недостроени.

Голяма е липсата и на помещения за занаятчийските кооперации, особено за килимарската, която обединява 220 тъкачки и тъкачи — килимарски работници.

От всички къщи в града около 25% се използуват за стопански цели и са негодни за живеене. Около 15 къщи са съвсем необитаеми. Това са къщи на изселници. Не са малко и полуобитаемите къщи.

Днес Вазовград е седалище на сборна община. В нея влизат освен града и селата Анево, Московец и Певците. Общият сбор на населението е 6187 жители.

В днешната структура на Вазовград различаваме десет махали. Тяхното място в територията на града личи много добре на долната схематична скица (вж. стр. 244 и 245). Отчитането на отделните махали, които са се оформили по икономически път, между другото и под влиянието на старите данъчни участъци, днес е по-трудно, отколкото преди. Днес с разгърналото се ново строителство границите между тях се изличават. Това личи най-добре по посока на гарата и шосето София — Карлово, което е главната улица на града.

Отделните махали са: 1) Новият квартал, 2) Игнатка, 3) Муска, 4) Трапето, 5) Черковна, 6) Мегдана (тук е родната къща на Ив. Вазов), 7) Хамамска (останки от стара турска баня), 8) Базайтска, 9) Садина и 10) Сарая.

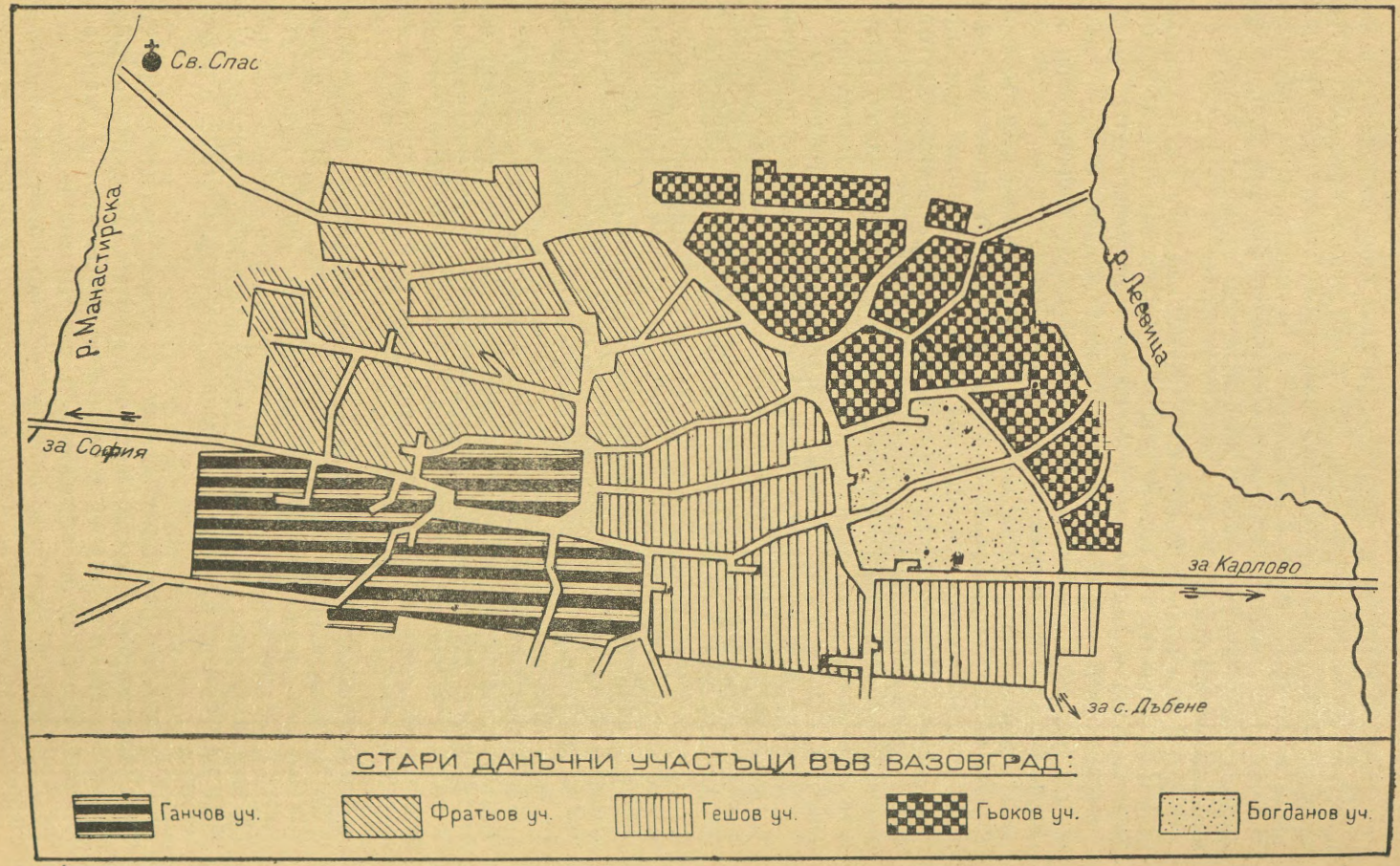
Интересно явление е, че някои от старите имена на махалите са вече забравени и заменени с други. Напр. махала Игнатка наричат Странджата (по името на убития от фашистите в 1924 год. Стефан Странджата), Хамамска — Генерал Додов, Базайтска — Нектарева (по името на дарителя Кирил Нектарев), Муска—Манастирска (от манастира Св. Спас) с подмахала Пулева и т. н.

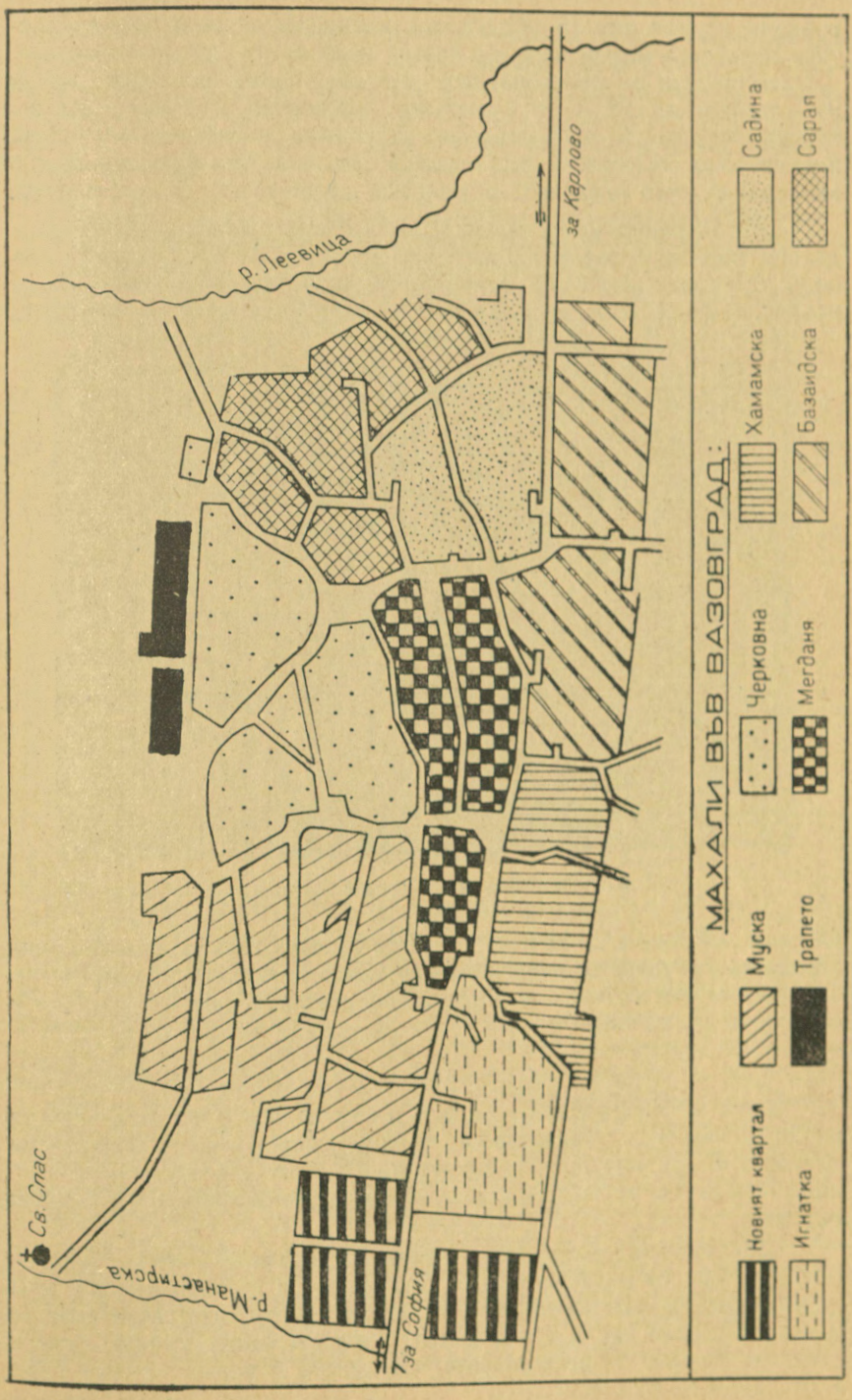
Улиците на града, като изключим главната (шосето София — Бургас) при капитализма не се благоустройваха. Едва днес при народната власт селището се планира и се отварят „задънените“ улици, които имат най-разнообразни посоки. Това личи отчасти и върху схематичната скица на махалите. Своеобразните (разноформени и неправилни) площади се преустройват.

Харманите са в периферията на града. Яхърите и саманлъците, покрити със слама и обградени с дъски, почернели от времето, правеха доскоро лошо впечатление на пътника, който идва откъм Карлово. Тая гледка днес е почти изчезнала като трайно явление, което също показва, че градът не е вече земеделско и градинарско-овощарско селище. Сега само временно на същото място се „строят“ харманите.

На мястото на стария мегдан се изграждат или се проектират нови сгради: гимназия, читалище, градски дом и пр. По-забележителни сгради са тия на килимарската кооперация „Цола Драгойчева“ (временно), на родилния дом, детския дом и др.

Вазовград върви бързо по пътя на преустройството. За това говорят мероприятията на народната власт. Доразширява се водо-

Св. Спас
р. Манастирска
за София
р. Лесковица
за Карлово
за с. Дъбене
СТАРИ ДАНЪЧНИ УЧАСТЪЦИ ВЪВ ВАЗОВГРАД:
Ганчов уч.
Фратьов уч.
Гешов уч.
Гьоков уч.
Богданов уч.

р. Леевица
за Карлово
Св. Спас
р. Маначтирска
за София
МАХАЛИ ВЪВ ВАЗОВГРАД:
Новият квартал
Игнатка
Муска
Трапето
Черковна
Мегданя
Хамамска
Баязидска
Садина
Сарая

провода, градът има 15 обществени чешми. Няма двор без да протича през него малко поточе с бистра като сълза балканска вода.

Затворени са многобройните кръчми, които достигаха преди 9 Септември до 22. С тях местната буржоазия по-лесно експлоатираше населението и се мъчеше да приспи съзнанието му. Днес има няколко обществени ресторанти и пивници. Основаха се няколко кооперации, като шивашка, обущарска, дърводелска и килимарска.

Благодарение на усилията на БКП във Вазовград се създаде тъкачна производствена кооперация „Цола Драгойчева“, която освободи от експлоатация 220 жени и девойки. Кооперацията е в голям възход, нейните килими се търсят не само у нас, но и в чужбина.

Фиг. 18. — Новият дом на народния съвет.

Обмисля се въпросът за построяването на една голяма и подходяща сграда за събирането на всички килимарски станове под един покрив. Така ще се ликвидира с работенето по домовете, гдето в една стая се работи, тъче, готви и спи.

*

При манифактурния разцвет на Сопот водната енергия на р. Леевица и Манастирска е била използувана в най-големи размери. От „Старо време“ водите им са били използувани за мелници и чаркове за гайтан, а така също и за изпирането на готовия гайтан.

До Освобождението по р. Леевица е имало 59 чарка с 63 одаи (сведения по Минко Ганков и Г. Дамянов). По р. Манастирска броя на чарковете е бил по-малък, поради липсата на естествени прагове и водопади. Все пак и тук е имало 14 чарка, чиито останки личат и до днес, особено от изкуствените им падове и канали, а така също и от зидовете на стените.

Към 1800 година са се появили чарковете за плетене на гайтани; те удовлетворяват не само домашните нужди с плосък гайтан за сукмани и потури, но — и с объл. По това време домът престава да е работилница. Последната е вече чаркът край реката, който използува водната ѝ сила. Така се освобождава значителна работна ръка за предачи, бояджии и други.

Фиг. 19. — Коритото на Манастирска река пресъхва лете. В дясно зидове: горе — от воденица и чарк; долу — от речен канал.

С производството на гайтани са се занимавали 39 домакинства, като част от манипулацията се е извършвала в къщи. С тъкачество са се занимавали 9 домакинства, а с вълнарство, т. е. със закупването на вълната от Северна България, са били заангажирани 12 домакинства. Много голям е бил броя на заетите с предачество. Не е имало къща, в която да не се е предяло. Оттогава е останал прякора на фамилията Прелкови. Родоначалникът ѝ имал бакалски дюкян, а зад него крушево дърво с хубава сянка. Под дървото е бил чакръка. Когато не е имало клиенти „търговеца" е бил предач. С предачество са се занимавали и поповете, калугерите и калугерките. Помни се как поп Спас Икономов (баща на артиста Матей Икономов) е предял преди и след служба. Неговата нишка е била дълга „оттук (от Сопот, б. н.) до Цариград". Калугерките в метоха, които достигали до 70, живеели 2—3 в стая и се славели като добри тъкачки.

На К. Иречек направило силно впечатление индустриалната мощ на сопотчани. Той пише[1]. „И досега тук се изработват гайтани, сукна и гюлово масло. За индустриалната предприемчивост свидетелствува новия прост стан за тъкане, измислен от самоука майстор Ненчо, при когото сопотненци не се забавиха да ме заведят."

[1] К. Иречек, цит. съч., стр. 337.

Според Н. С. Державин в Сопот е имало памукотъкачество във връзка с нуждите на квартируващите в града войскови части. В Сопот имало до 120 работилници (керхани) с по 20 тъкачни стана във всяка. Същият автор обяснява, че тъкачеството в града замира с изселването на турския елемент, което разбира се не е най-главната причина. То замира вследствие конкуренцията от Запад.[1]

В. Александров, който е проучвал гайтанджийството, пък твърди, че в Сопот с имало в навечерието на Освобождението 700 гайтаноплетачни машини, а в Карлово 2000.[2]

Каниц също отбелязва Сопот като цветущо селище. Той пише „Сопот е чисто българска индустриална паланка... с главно занаятие... гайтанджийство,... копринени кърпи, вълнени чорапи и други изработвани и изнасяни".[3]

С б о я д ж и й с т в о във връзка с предачеството и тъкачеството се занимавали 16 домакинства. За целта били пренесени специални дръвчета от Мала Азия и засадени в един „ладживер", т. е. бахча (градина), от които се приготовлява жълта боя. Отделните домакини са се специализирали в производството на определена боя. Така напр. имало е Морбояджиеви, които са произвеждали само синя боя.

Ш и в а ч и н а а б и с гайтани и сърма е имало 12 майстори и много калфи и чираци.

К а ф т а н д ж и и т е, които са приготовлявали юргани, антерии от памук, са достигали до 14 души.

К о ж у х а р и т е и ш а п к а р и т е (калпакчии) са били 18 души и са се славели като хора на най-духовития еснаф.

Б а с м а д ж и и т е са приготовлявали кърпи за главите на жените. Те са били към 87 души и са работили в 25 стаи (керхани). В една стая са работили често пъти до 8—9 души. В местността Пикаковец по р. Леевица е имало голям навес, а под него много корита за изпиране на басмите, кърпите и т. н. Освен това почти всяка „керхана" е имала и чешма с голямо корито или гьол, в които са „киснели" материалите. До коритата е имало големи изгладени камъни, по които са тупали изпираното производство. „По цели дни и нощи се е чукало и блъскало с песни, особено при навеса на Пикаковец", ми обясняваше Г. Дамянов.

За този занаят К. Иречек бележи: „В Сопот по-напред се печатали също и цветя на кърпи, басми и изобщо на памучни материали и то с дървени дъски с помощта на дървени тискала, ала при голямата конкуренция на чуждата стока работата се не изплащала."[4]

П а п у к ч и и т е са били 24 майстори и калфи, а б а к ъ р д ж и и т е — 7 души. Последните са работили „от 12 часа през нощта до икиндия".

К о п р и н а р и т е са били 8 домакинства и то от „Вазовия джинс" (устно съобщение на Г. Дамянов).

---

[1] Н. С. Державин, История Болгарии, Москва — Ленинград 1948, том I, стр. 24.

[2] В. Александров, Из историята на един западнал поминък, Списание Бълг. иконом. д-во, год. (1905), кн. 1, стр. 9.

[3] Kanitz, Donau-Bulgarien und der Balkan, Leipzig 1882, B. II, S. 135—136.

[4] К. Иречек, цит. съч., стр. 367.

Н. С. Державин пише, че Вазовия баща е бил първокласен търговец, който е поддържал връзки с Румъния и в Букурещ имал склад за „вързопи с тъкани и гайтани, кожи, чували с ориз, първокачествен хасковски тютюн, плевенска коприна и пр.“ Според същия автор сопотнянци работили повече с Румъния, респективно Букурещ, а калоферци с Цариград.[1]

Балсамджиите, които приготовлявали лековити билки, са били 2 домакинства.

Сапунджиите са приготовлявали сапун и са достигали 5—6 домакинства.

Златарите са имали два дюкяна и са били известни „по цяла Гьопса“.

Все по това време броя на бакалите в Сопот достигал 30 души.

Във връзка с производството на розово масло в Сопот била открита първата на Балканския полуостров „шишеджийница“, т. е. стъкларска „фабрика“. Още поп Константин (1819 год.) описва, че във Вазовград е имало стъкларни, които изработвали стъклени съдове „възчерни и не доста прозрачни“. За стъкларните К. Иречек пише: „Поразпитах за това стъкларство и ми се каза, че тук тази индустрия съществува много от стари времена, но че се ограничава само в претопяване на стъкларски парчета, събирани от другаде“.[2]

Глазният майстор е бил един поляк на име Патко. Във „фабриката“ се е работило деня и нощя на „серии“, т. е. на смени

Касапите са достигали 30 души и са работили в 9 салхани (кланици). Последните са възникнали във връзка с богатото животновъдство и са били главно около чешмите. Известни са били Шияковата и Хаджи Котевата салхани. В тях са се приготовлявали пастърми и „консерви“, т. е. създърма в тулуми, които са познавали пазаря не само на Пловдив и Одрин, но и тоя на Цариград.

Стокарите (животновъдците) са били 15—18 домакинства, като всяко едно е имало над 1000 овце. Наесен са карали добитък за турските празници и то за населението в големите градове: Пловдив Одрин и Цариград. Известно е семейство Пръчови (от пръч — овен).

Розоварниците (гюловарници) са обработвали розовият цвят на цялата западна част на Гьопса — достигали са до няколко десетки. Всяка една от работилниците е имала по 12—6 или 4 казани. Някои от тях са съществували и в първите години след Освобождението.

Овощарите са били над 74 души. Бахчите, т. е. овощните градини, са били между къщите вътре в самия град, но е имало и извън града. Много от градините са били оградени с високи и дебели зидове, особено турските в Сарая.

Шарланджиите са имали 3 „яхани“, в които са получавали орехово масло. Тяхното производство е било във връзка с големите добиви на орехи от ореховите горички по р. Леевица и Манастирска.

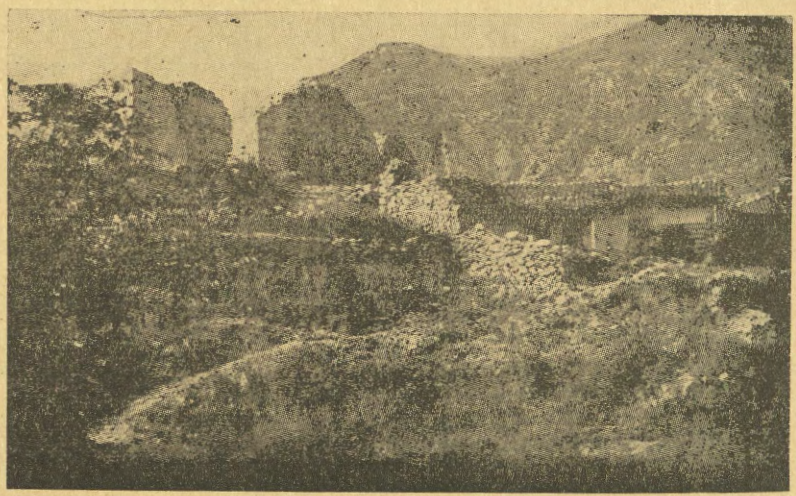
Естествено че при едно такова разнообразно и огромно за онова време производство Сопотските търговци са били познати из цялата турска империя, а и извън нея.

---

[1] Н. С. Державин, цит. съч., стр. 6.
[2] К. Иречек, цит. съч., стр. 367.

Събраните от нас данни показват, че сопотските произведения са се пласирали много добре на годишните пазари в — Чирпан, Узунджово, Прилеп, Охрид, Битоля, Скопие, Сараево, Благоевград (Горна Джумая), Одрин, Гоце Делчев (Неврокоп), Серес, Ниш, Дубровник, Букурещ, Сталин (Брашов) и други. Дохождали са търговци от Македония, Босна и Албания, които с месеци са чакали в града да им се приготви исканият гайтан, шаек и т. н.

Тоя разцвет на Сопот е бил вглъбен в името на града — „герджик Сопот", т. е. хубав Сопот. Но той бил наричан още Кючук Манчестер, т. е. Малък Манчестер. През тоя период сопотските търговци натрупали и разполагали с много капитали и то в турски жълтици и немски минцове. Не случайно един сопотски търговец се заканвал на своя работник кожухар с думите: „ще те бия с жълтици от Сопот до Карлово".

Фиг. 20. — Вазовград запустява при капитализма.

Всичко това не било за дълго. Когато населението се завръща от Балкана, заварило града съвършено разорен и ограбен. Чакракчийници, воденици и дюкяни били изгорени и ограбени. От къщите останали само няколко, между тях и тая на Тана Пиперкова.

Освен това със създаването на Източна Румелия настъпва цял преврат в гайтанджийството. Засилва се проникването на европейски платове и дрехи, което дезорганизира окончателно безсилния вече еснаф. По-заможните еснафи обаче просъществували още известно време, като внасяли тайно „фабрични прежди" отвън. Това става причина да се нанесе „смъртния удар" на пролетаризиращите се гайтанджии, а така също и на женския труд в предачеството.

С унищожението на гайтанджийството и свързаното с него бояджийство, предачество и т. н. населението изгубва възможността за прехрана и започва масово да се изселва към София, Пловдив и др., а дори и в Америка. Някои от тях се връщат, а други остават, гдето се загубват от непосилен труд.

Модерната индустрия се развива късно след Освобождението. Тя е била представена от няколко текстилни предприятия. След национализацията те биват обединени във фабрика „Левски“, която е имала предачно и тъкачно отделение. В нея са работили 200 души. Тя е била с много модерни машини и е давала много голямо производство. След известно време, разправяха ми вазовградци, тя била демонтирана и машините ѝ разнесени из страната. Тоя акт внесъл голям смут в средите на работниците, хора с вековна тъкаческа и предаческа традиция, хора които не знаят текучеството и пр. Вазовградските обществени и политически ръководители скърбят още за това ценно за града им предприятие.

Освободената работна ръка се е преквалифицирала, като една част минава в килимарската кооперация „Цола Драгойчева“, друга част отива на работа в текстилните предприятия на Карлово и т. н.

Фиг. 21. — Килимарски работнички от кооперация „Цола Драгойчева“.

Предприятието „Левски“ се е състояло от 4 предприятия на частници: 1) „Братя Белизиреви“ със 70 души работници, 2) „Братя Клапови“, които са имали две работилници за тъкачество с 10—12 работници всяка една и 3) „Радослав Матев“ — 120 работници с тъкаческо и предаческо отделение.

Днес народната власт строи редица предприятия, които изкорен ще променят облика на града. Например на мястото на турската баня в махала „Хамамска“ ще се построи комбинат: баня, пералня и фурна.

Създадоха се редица занаятчийски кооперации, като шивашка, дървообработвателна, обущарска, килимарска и пр.

Организирана е голяма мандра, в която се преработва млякото не само от Вазовград, но и от Карлово. Заслужава да се отбележи, че към градския съвет има ОСП „Каменна кариера“ в долината на

Манастирска река. Жалко е, че това предприятие не може да си организира сигурен пазар. Нормално нещо е да държи не пласирани по 1000, а понякога и повече кубични метра камъни. Кариерата е от 1947 год. Една част от тоя материал отива за големия мост на р. Левица на шосето за Карлово.

Ежедневно от Вазовград отиват на работа в Карлово 10—15 души като служащи и чиновници. Отиват и няколко души като ученици в техническата гимназия, но техния брой бързо намалява от 40 на 15 в последните две години с отварянето на заводска вечерна гимназия във Вазовград.

Но има и обратното явление, т. е. ежедневен поток на работна ръка от Карлово, Свети Климент, Каравелово, Малък Богдан, Богдан и др. (по 50—60 души от всяко селище) за вазовградските предприятия. По 20—30 души идват ежедневно от селата Анево, Игаково, Московец, Певците, Кърнаре и др. Някои селища изпращат и по-малко работници. Довозването и отвозването става с влак и камиони. От близките села работниците идват пешком.

Земеделието е било основният поминък на населението за времето от проникването на капитализма, който причинява унищожението на манифактурно-занаятчийското производство до 9 септември. През тоя период от време Вазовград носеше градско име, но имаше селско съдържание. Икономическият му профил бе тоя на село — земеделие и животновъдство.

Проектира се и ликвидирането с изоставянето в областта на земеделието. Примитивният начин на обработка, дребнособственическите отношения и каменистите почви пречат за добиване на високи добиви. В града ще се създаде ТКЗС вероятно още настоящата есен. Тогава ще бъде ликвидиран и въпросът със скритата безработица в града. Землището на Вазовград е около 42 х. декара земя, която се разпределя:

мери	40%	овощни градини	2%
ниви	22%	розови градини	2%
гори	18%	естествени ливади	1%
лозя	3%	пустеещи земи	9%
зеленчукови градини	3%	Всичко	100%

Земята е в ръцете на дребни собственици и е разпокъсана до неимоверност. Това личи от долната таблица.

Таблица за земепритежанията във Вазовград[1]

Земепритежания	% от общия брой
1. без земя	1·5
2. до 2 декара	22·0
3. от два до 5 декара	24·2
4. от 5 — 10 „	23·6
5. от 10 — 20 „	18·0
6. от 20 — 30 „	6·7
7. от 30 — 40 „	2·4
8. от 40 — 50 „	1·0
9. от 50 — 80 „	0·3
10. от 80 — 100 „	0·1
11. над 100 декара	0·2

[1] Таблицата е изработена от нас въз основа на декларалите се 992 (от всичко 1007) стопанства на 31. VIII. 1949 год. преди образуването на ТКЗС.

Над 66% от стопанствата имат до 10 декара земя. Това показва, че тук имаме работа с почти пролетаризирало се земеделско население, което търси добавъчен, а най-често и главен поминък в индустриалните заведения на града, в Карлово или се изселва към Пловдив и София.

Средната големина на една нива е 2 декара, на една розова градина 1·3 декара, на една зеленчукова градина 0·8 дек, на едно лозе 1·2 дек и т. н.

От зърнените култури челно място заема пшеницата с 2966 дек (за 1926 год. — но положението оттогава до момента, когато се създава ТКЗС) не се е изменило почти никак. Следва ръжта с 1897·5, царевицата с 1115·3, ечемика с 467·5 и овеса с 14·1 дек.

Явно е, че полученото от тия площи зърно не е достатъчно, още повече че добивите са малки, торенето се е практикувало слабо, а и техниката е почти непозната. Плугът е въведен едва към 1915 год. Вършитбата се извършваше с диканя, а в бедните домакинства от вол и магаре или кон и магаре, а доста често и само от магаре.

Фиг. 22. — Така вършееха бедняците до 9. IX. 1944 г.

И сега може да се чуе във Вазовград „Имам си едно харманче, направих си го, нали ми е катърчето под ръка“ (думи на бай Иван Гешков — пазач на водопровода).

Превозването на снопите, както и редица други стопански работи се извършваха най-често с кола, теглена от чифт магарета.

Освен зърнените храни отглеждат се картофи, които са пръснати на цялото землище по царевичните ниви, но най-вече из домашните градини. Не е рядко явление да се засаждат картофи и из розовите градини.

От зеленчуците отглеждат най-много лук (кромид, чесън, праз), ряпа, пипер, моркови, зеле, домати и др.

Мерите, ако и да заемат големи площи, като изключим пасищата във високия планински регион на Стара планина са изоставени. Те са слаби и лете погарят напълно. Естествените ливади са много малко. Намират се около Манастирска река, Пикаковец и Сарая. Изкуствените ливади с фий и други култури са малко. Повече се ее люцерна, която при напояване дава много хубав добив.

Овощарството е доста добре развито. Вазовград е бил прочут с бахчиите си в турско време. Днес се полагат огромни грижи за развитието на овощарството. Още повече че за това са на лице и природните условия. Преуспяват отлично ябълки, сливи, круши, череши, кайсии, дюли, вишни, смокини, орехи, мушмули и др. От сливите, които сега са загинали от чернилката, в миналото са варели ракия и приготовлявали мармелад, както за домашни нужди, така и за пазар. При капитализма овощарството във Вазовград е страдало винаги от липса на сигурен пазар. И досега се помни „кризата на емиша“ от 1929 до 1930 година. Ореховите трупи се ценят много. Те са истинско богатство.

Цветарството е едно от оригиналните занимания на Вазовградци. То е донесло на града необикновена слава—достойно е получил името „Българският Харлем“. Днес, както отбелязахме има десетина домакинства цветари. Отглеждат се лалета, зюмбюли, нарциси, рози и други.

Лозарството някога е било в цветущо състояние. Почти всяко семейство е имало „парче лозе“. Имало е и стопани лозари с по 2—3 лозя. Още се помнят някогашните лозя на Бозалан, Кайряка, Пикаковец, Мал тепе, Кориятa и др. Упадъкът на лозарството идва от изтощаването на почвите, градушките и филоксерата, която го доунищожава.

Така някои лозя биват изоставени (напр. Бозалан), други превърнати в ниви или розови градини, а трети прéзасадени. От няколко хиляди декара лозя преди, в 1930 година Вазовград е имал само 100 декара обикновени и 153 декара модерни лозя. При народната власт започват да се полагат системни грижи за лозарството.

Розарството е отдавна познато във Вазовград. Почвата и прохладния планински въздух го благоприятствуват. Разбира се, че най-важният фактор за увеличаване или намаляване на площите, засадени с рози, е икономическият. Това говори и долната табличка:

1926	год —	550 декара
1927	„ —	1465 „
1928	„ —	215 „
1929	„ —	933 „
1930	„ —	1105 „

При най-голям разцвет на розопроизводството в града е имало 3 фабрики — розоварни, в които се е преработвало годишно до 100,000 кг цвят. По време на хитлеристката окупация розарството намаля. Днес то е отново във възход.

Животновъдството за което вече говорихме е повече поминък на миналото. Днес то тепърва ще се модернизира с устроената общинска ферма със 150 овце.

Таблица за добитъка

Видове добитък	1920	1926	1942
коне	53	104	108
мулета	55	25	215
магарета	231	280	215
говеда	539	640	523
овце	2983	1980	2148
кози	164	450	272
свини	365	415	425
домашни птици	2507	2009	1680
кошери	188	168	—

Явно е, че буржоазно-фашистките правителства не направиха почти нищо не само за количественото увеличение на добитъка, но и за неговото качество, което десетилетия наред е едно и също. Интересно е притежанието на едрия добитък. Последният е собственост, като изключим 4—5 стопани, които имат по 3 и повече глави едър добитък, на дребните собственици. Много от последните нямат едър добитък или имат само едно добиче, така че взаимно си обслужват. Конете са съвсем малко. „Нашият район не е за коне“ ме уверяваха стари хора, „а за магарета“ — обясняваха всичко с природата.

Бубарството, макар и занятие на миналото, се е запазило до към 1935 год. Помнят се долапите за точене на коприната.

Съобщенията и търговията датуват отдавна. През средновековието и особено през феодалната турска епоха дълго време са били използувани пътеките за пешаци от Вазовград за Северна България, респективно Троян и Троянско. Познати са две пътеки. Едната е излизала от Вазовград и през манастира Св. Спас и долината на р. Манастирска е отивала към Почивалото, като оттам се е разклонявала на две: а) пътека през Керегените и оттам по течението на р. Черни Осъм за Троянския манастир и Троян и б) пътека пред Дълбок дял, по долината на Краева река и оттам пак за Троянския манастир и Троян. Втората пътека е тази, която е минавала по р. Леевица през Зли пролез за Ново село, която, както я описва Ив. Вазов, има историческо значение (Един кът от Стара планина), понеже по нея през събитията в 1877 год. вазовградци са бягали навътре в Балкана и оттам за Северна България — Троян, Ново село и др., за да се спасят от турските потери. По тая пътека е убит при бягството на вазовградци и бащата на Ив. Вазов. Стихотворението Леевица[1] е посветено на тия събития:

[1] Ив. Вазов, Събрани съчинения, том I Лирика, стр. 341—346.

В таз усоя татко мой,
В мъки ти издъхна . . .

Колко свят в ония дни
Тук смъртта загреби
Деца, старци и жени,
Немощни и слаби . . .

В транспортно отношение Вазовград, според обществено-икономическите и политически условия, е поддържал връзки най-много с Пловдив, София, Троян, Свищов по пътищата Пловдив—Вазовград—Троян—Свищов, главно в турската феодална епоха, и Пловдив—Карлово—Вазовград, а така също и София—Вазовград—Бургас при капитализма. През последната епоха пътят през Троянския проход почти замря. Едва в последните 20 години той се използува, но само лятно време. От ноември, та до 15 март, а понякога и до 15 април тоя път бе неизползваем при дотогавашните средства за съобщения и поддържане на пътищата.

Днес в транспортно отношение Вазовград е по-долу в сравнение с Кърнаре и Карлово, които държат връзка респективно с Троян и Пловдив. Вазовград е загубил значение на кръстопът, каквото, както вече отбелязахме, е имал в турската феодална епоха. Съобщенията от Северна България, респективно Плевенския окръг, за Хисаря и Пловдив се извършва през Кърнаре—Вазовград—Карлово, като главната станция на автобусните съобщения е в Карлово.

От голямо значение за Вазовград ще бъде прокарването на ж. п. линия от Троян за Вазовград (респективно Карлово), когато разглеждания край ще придобие кръстопътно положение и по отношение на железните пътища. Във Вазовград е имало пазар през турско време, а и непосредствено след Освобождението. За пазарен ден е бил определен петък, така че търговците са могли да посещават съботен ден и Карловския пазар. Вазовградският пазар е ставал на големия „мегдан“ — сред селището, днешния централен площад. Понякога част от пазаря се е пренасяла и на „малкия мегдан“ — пред днешния милиционерски участък.

Със замирането на града след Освобождението постепенно замира и пазара— окончателно към 1910 година. Вазовград не е можал да конкурира съседа си Карлово, който остава околийски център, освен това по икономически и географски условия е поставен по-благоприятно. Нека не се забравя и обстоятелството, че Карлово се свърза с ж. п. линия много по-рано от Вазовград, превърна се в ж. п. възел, а е и по-близо до Пловдив и Казанлък.

Въпреки всичко това западната част на Карловската околия държи трайни връзки с Вазовград: гимназия, заводски училища, фабрични работници и пр. Ето защо пазара се заражда отново.

Днес търговията на Вазовград е главно с Пловдив, Карлово и София. Внася фабрични и колониални стоки, зърнени храни, а изнася малко животински продукти: масло и сирене; зеленчуци: праз, лук, ряпа; цветя; индустриални и килимарски произведения: черги, китеници и др.

Градът се е борил напразно за надмощие с утвърдения околийски център Карлово. Днес транспортните връзки и индустриали-

зирането на Карлово и Вазовград ще допринесат за тяхното сливане в едно голямо селище, което само след няколко години ще навлезе в първата фаза — тая на селищния комплекс. Подобни отношения на комплексност, а след това и на пълни сливания имаме и другаде у нас. Например при Златица и Пирдоп, но то се извършва на друга стопанска база.

*

Най-после в бъдеще Вазовград може и трябва да стане важна туристическа и летовищна база. Вазовград е в полите на най-високата част на Стара планина. Тя се достига от Вазовград за 4—5 часа, като се пътува през „Почивалото“ и се използува Сопотската хижа (името ѝ се променя на няколко пъти—„Добрила“, „Амбарица“ и пр.). Тя бе много изоставена по време на хитлеристката окупация, но сега е преустроена и е много удобна. Излети до върховете Левски, Ботев и т. н. могат да се предприемат лесно.

Като летовище Вазовград има вече известни традиции. Тук ежегодно идват да летуват няколко стотин ученици от Чирпан, Чирпанско и Пловдив. Голям е броят на летовниците от София, Пловдив и др., главно бивши изселници, които идват при своите роднини. За модернизирането на летовището не е направено почти нищо. Необходимо е например в местността „Трапето“ да се изгради един 4—5 етажен общински дом, който да се използува лете за летовници, а зиме за учащите се в града, които приижда от околните села. Малко повече грижи на градския съвет за устройването на боровата гора в „Трапето“ и тя ще се превърне в един от най-хубавите паркове у нас. Освен това налага се да се направи един басеин — язовир, който да се използува през лятото двояко: и за напояване на градините, и за плаване. Басеин може да се построи например по р. Леевица под лозето на Минчо Фуката или пък на р. Манастирска.

Вазовград е посещаван и ще бъде още по-посещаван при народната власт, понеже тук има какво да се види, било родната къща-музей на народния поет Иван Вазов, било метоха с историческото скривалище на великия апостол Васил Левски, било новия преустройващ се по социалистически град.

ИВАН ВАЗОВ В ПОСТОЯННИЯ КОМИТЕТ И ОБЛАСТНОТО СЪБРАНИЕ НА ИЗТОЧНА РУМЕЛИЯ

от Симеон Радев

Тракиец, Иван Вазов обичаше Тракия със страстна обич и беше горд с нея. В едно стихотворение в сбирката „Сливница", на което е дал нейното име като надслов, той я възпява и слави.

Случи се при все това, че след Освободителната война, която го завари във Влашко като емигрант, Вазов не замина за Пловдив, а остана в Княжеството. В това време Тракия преживяваше големи тревоги. Берлинският договор създаваше Източна Румелия, но какво щеше да представя тя от себе си? Щеше ли да бъде един вид държава с особени ограничения, или един вид турски вилает с особени привилегии? Отговорът на тоя въпрос се криеше в едно близко бъдеще. Тази неизвестност държеше цялата страна в мъчително напрежение и готовност за нови борби.

Берлинският договор предвиждаше за Източна Румелия местна милиция, но с офицери, назначавани от султана. Русите бяха вече създали милицията. Можеше ли сега да се допусне — султанът да изпрати да я командуват турци?

За щастие, опасенията досежно бъдещия устав на Източна Румелия не се сбъднаха. При енергичното застъпничество на Русия, европейската комисия приготви за автономната област устройство с достатъчни гаранции за свободно вътрешно управление и народна милиция фактически в ръцете на местното население.

Тоя въпрос свършен, оставаха други проблеми за разрешение, които държаха страната във вълнение: Берлинският договор даваше на султана правото да държи гарнизони на Балкана. Мислимо ли беше след всичко станало, турски войски да се явят отново в земята, която бяха покрили с разорение и кръв и отдето бяха избягали пред победоносното руско оръжие? Общият вик бе, че по никой начин турски гарнизони не бива да се допуснат. Народът бе решен да се противи на силата със сила. Това не бяха празни думи. Организираната от русите милиция бе въоръжена и в подкрепа на нея бяха организирани „гимнастическите дружества", които трескаво се упражняваха под ръководството на руските офицери. Всички мъже способни да носят оръжие бяха на крак. До пролетта обаче въпросът оставаше открит. Турция не смееше да упражни своето право, нито искаше да се откаже от него. На 24 април генерал Обручев пристигна в Пловдив и на другия ден прочете едно послание на руския цар, в което се известяваше на българите, че освен бъдещият генерал-губернатор, пратен от султана със съгласието на великите сили, никаква турска власт няма да стъпи в областта.

При това послание неописуемо ликуване облада страната. Тя като че ли за втори път се освобождаваше. Обручев носеше и друга приятна вест: „Генерал-губернаторът, каза той, ще бъде българин". С това се туряше край на едно живо безпокойство. Защото досежно народността на човека, който щеше да застане на чело на областта, бяха се носили равни слухове. Турция бе представила наистина на одобрението на великите сили трима кандидати — все чужденци: 1 граф Марини, италианец, католик, който бе взел на турска служба името Рустем паша (както полякът Чайковски беше станал Садък паша); 2 Адосиди паша, грък; 3. Констан паша, арменец. Тотлебен бе се изказал от своя страна пред английския делегат да се избере някой швейцарец, тъй като швейцарците имали опитност от едно сложно управление с различни народности.[1] Руската дипломация успя обаче да издействува — генерал-губернаторът на новата област да бъде българин. Българин с такова високо положение в иерархията на турската държава, че да може да бъде поставен на тоя голям пост, нямаше, освен Алеко паша Богориди, бивш турски посланик във Виена. Руското правителство постави неговата кандидатура и тя биде приета от султана и одобрена от великите сили. Нито семейната традиция, нито личното му минало бяха от естество да внушат у русите силно доверие към човека, когото те поставяха на чело на освободената от тях област. Бащата на Алеко паша, княз Стефан Богориди, съветник последователно на двама султани, бе служил през целия си живот на английската политика в Изток; сам Алеко паша бе правил своята кариера като служител на Високата порта и бе се вживял в нейната атмосфера. Макар, преди да бъде препоръчан от Русия, той да бе взел пред руския посланик в Париж, граф Орлов, задължение, че ще й служи вярно, рискът бе за нея голям. Но Русия го прие, само за да постави над новата българска област българин.

Народът в Тракия знаеше за генерал-губернатора, който им се изпращаше, само това, че бе син на княз Стефан Богориди, който подари мястото на Фенер за построяването на българската църква в Цариград. Неговият избор се посрещна с радост и доверие. Един българин идеше да управлява Източна Румелия. С това свършваше ли се грижата и безпокойството? Не. Тоя българин как ще дойде в столицата, като турски чиновник, или като глава на една християнска държава? Въпросът се поставяше по-конкретно: — с фес ли ще се яви, или с калпак? И когато старият паша се яви в Пловдив не с фес, а с калпак на глава, гръмко „ура" се издигна из публиката.

Ферманът на генерал-губернатора трябваше да се прочете тържествено, при издигнатото знаме. Кое знаме? Алеко паша бе казал: турското. Но през нощта една тълпа отиде в конака и съсече стълба, на който то трябваше да се вее. Явно бе, народът ще се противи със сила. Турското знаме не се издигна. Така Източна Румелия отстрани външните признаци на своята зависимост от султана. Представителите на западните сили в европейската комисия бяха предвидели в Органическия устав всички мислими гаранции за участие на инородните елементи в управлението, за да предотвратят нежелател-

[1] Мих. Ив. Маджаров, Източна Румелия, стр. 127.

ната за тях възможност, — Източна Румелия да стане продължение на Княжеството. Но след изборите областта доби естествено своя български облик и стана фактически една втора България на юг от Балкана.

Докато се водеха тия борби в Тракия Вазов се намираше в Княжеството, на служба, най-напред като преводач при Свищовския губернатор, Найден Геров, после при губернатора Акимов в Русе и най-подир председател на съда в Берковица. В това си последно качество поетът биде зле нападан за небрежност във софийския вестник „Витоша". Той биде преместен във Видин като заместник-прокурор. „Аз счетох обаче това за понижение, разказвал той на проф. Шишманова, и се отказах да приема новия си пост, толкоз повече че майка ми ми беше съобщила вече, че моите приятели в Пловдив искали да се прибера при тях[1]."

Това им желание бе обяснимо. Във Вазов те виждаха една национална знаменитост на областта. Знае се, как с едно стихотворение в Периодическото списание в Браила поетът отведнаж се прочу: случай паметен, изключителен в историята на нашата литература. „Ний четохме „Борът" с възхищение" — разказва Михаил Маджаров. Така го чете цяла образована България. Оттогава, с всяка нова сбирка името му растеше. Да бъде национален поет, — беше неговото призвание, и той го изпълняваше с радост, вдъхновение и сила. Във великите събития, които преобразяваха съдбата на българския народ, неговата поезия бе звучният ек. С вдъхновени, крилати стихове той възпя страданията и борбите български, а когато удари въжделеният час на освобождението, — великия благороден подвиг на Русия. На Русия той възлага своите трепетни надежди, преди още тя да е извадила своя меч. „Чакам те като месия", провиква се той през есента на 1876 г. в „Тъгите на България". Същата пролет той отива да посреща руските войски пред Букурещ. В „Разходка до Баняса" той е опиянен от възторг и плаче от умиление. Опиянението от голямото чудо на българското освобождение не му дава да забрави свещения гняв против тия, които разкъсаха България. В „Сантиментална разходка" той клейми Биконсфилда, нарича го „потомък на Юда, брат на Велзевула, лорд и подлец" и му праща вечно проклятие. Съвременниците четели тия пламенни стихове с възхищение. Аз познавам едного от тях, сега осемдесет и пет годишен, който знае и досега голяма част от тях наизуст.

Поезията на Вазова, израз на дълбоките вълнения на българския народ, стана така част от духовния му живот и извор на неговите най-чисти пориви.

Прочут със своята лира, за Вазов се готвеше в Пловдив, отдето го викаха, и едно друго поприще освен поезията му — обществеността.

Във Източна Румелия литературната му слава бе, която поведе първите стъпки на поета към политиката. По Органическия устав, генерал-губернаторът имаше право да прибавя към избраните

---

[1] Проф. Ив. Д. Шишманов. Ив. Вазов, спомени и документи, стр. 57.

от народа представители в Областното събрание и няколко назначавани от него членове. Иван Ев. Гешов, най-влиятелното тогава лице в Румелия, горещ поклонник на Вазова, препоръча на генерал-губернатора да упражни това свое право в полза на големия поет от Областта. Алеко паша охотно последва тоя съвет. Сам той бе голям любител на изящната литература и смяташе, че името на един прочут поет ще краси неговото управление. Когато Вазов отишъл да му благодари, той му казал: „Аз съм поласканият, Вие сте една от славите на България".

Народен представител, Вазов бе избран и член на Постоянния комитет, който съставляваше най-важния орган в управлението на Румелия. Ако съдим по спомени на някои съвременници, поетът не е бил много деен в изпълнението на тая висока длъжност. „В заседанията — пише Иван Ев. Гешов — той рядко говореше. Мечтаеше". И, за да направи картината по-пълна, добавя: „Като че ли невидими струни звънтяха за него и го унасяха". Сам Вазов не е бил на друго мнение за проявеното от него усърдие. „В Пловдив, като член на Постоянния комитет, — разказва той на Шишманова — бях длъжен да вземам участие в неговите заседания, обаче скоро разбрах, че ми е дадена собствено една синекура, за да мога безгрижно да се предам на своята муза". Тук имаме обаче един от случаите, които показват, с каква предпазливост трябва да се отнасяме към личните спомени като исторически извор. Вазов несъмнено, не бе подготвен да вземе голям дял в управлението на новосъздадената държава, която имаше толкова много да строи и да преустройва; то не бе и работа, която да го въодушеви и да го поглъща. Но погрешно е да си го представяме тялом присъствуващ, а духом улетял нейде далече на крилата на своето въображение. Истината е, че той е изпълнявал, както е можал, но с всичката си добросъвестност, своята служба.

Преди всичко трябва да се отбележи, че той бе секретар на Постоянния комитет. Самата му тая длъжност показва, че той трябваше да следи хода на прениятa. Че той е взимал и участие в тях — се вижда от самите протоколи.[1]

Когато Вазов пристигна в Пловдив (това бе на 5 октомври 1880 г.) в Източна Румелия нямаше още деление на партии. В първите години наистина една обща задача се налагаше на румелийските родолюбци. Трябваше да се даде на автономната област облик на втора българска държава и с тия усилия — усилия да се ограничи до нула намесата на султана, усилия да не се допуснат в управлението турци и гърци — всички бяха обединени.[2] Тая политическа идилия обаче трая малко. На 14 май следната година поетът пишеше на Иречека,[3] че в Пловдив всичко било съсредоточено в партийни раздори и действително впоследствие две партии се образуваха: едната се нарече „либерална", другата „народна". Така те се кръща-

[1] Разглеждаме периода, през който Вазов бе секретар на комитета.

[2] La revolution de Philipopoli, Paris 1888. стр. 41. Тая брошура, издирена от мене, без име, е от д-р Вълкович, един от първие директори (т. е. министри) на Източна Румелия.

[3] Дневникът на Иречек I. 395.

ваха сами, но в разприте помежду им те си дадоха с време, една на друга, имена не тъй ласкави. Противниците на либералната партия я нарекоха, поради дългото ѝ управление и алчността ѝ да заема всички служби, с руската дума „казионна", което би значило на български „бюджетоядна", а народната партия, която спечели изборите, обещавайки, че ще извърши съединението, и, настанена еднаж във властта, забрави обещанието си, доби прозвището „лъжесъединистическа". Под тия имена двете румелийски партии станаха известни в шестгодишната история на Румелия.

Още при пристигането си в Пловдив Вазов се присъедини към кръга на Гешовите; сетне, когато се образува тяхната партия, той влезе в нея и остана в нейните редове до самото Съединение. Тоя факт е, на пръв поглед, очудващ и буди недоумение. Какво бе привлякло знаменития поет в една среда, нему по всичко несвойска? Преди всичко личността на Гешова. Ив. Ев. Гешов минаваше за ценител на художествената литература. Сам той бе се опитвал вече в нея и една негова хуморска „Седянка с една мумия", поместена в цариградското списание „Читалище", показваше известна писателска дарба. Той радушно посрещна Вазова, видяхме как веднага му даде почетно място в Областта и по всеки начин гледаше да издигне името му. Не е чудно, че Вазов скъпеше за връзките си с един такъв човек. Трябва да забележим, че в първите години голяма част от интелигенцията на Източна Румелия беше с Ив. Ев. Гешова. Когато Петко Каравелов и П. Р. Славейков се установиха в Пловдив, те веднага образуваха свой кръжок от интелигенция, но тоя кръжок бе надъхан от стария поет с познатата му към младия негов съперник вражда: оттам дойдоха за Вазов най-отровните нападки. Един трети кръжок се образува по-късно от Захари Стоянов, тоя дето прогласи Съединението. Но Захари Стоянов, който води такава жестока борба срещу съединистите, не щадеше и Вазова. Средата в която Вазов беше влязъл, оставаше единствената, в която той се чувствуваше ценен и защитен.

Среда нему не свойска, както вече казахме, Вазов беше наистина еднакво чужд на нейните претенции за аристократизъм, на нейния класов егоизъм и нейното социално коравосърдечие. Каквито и да бяха понятията, с които той бе расъл като син на търговец, сърцето му беше с онеправданите. Само от такова сърце можеше да излезе трепетния вик „Елате ни вижте", с който свършва всяка строфа в прочутото му стихотворение. Само с едного от хората на неговата партия той се чувствуваше близък по дух и душа, с К. Величкова. Свързани от ранни години чрез писателските си влечения и литературните си възторзи, те споделяха еднакви чувства и в политиката. Във своя вестник „Народний глас", който списваха до последните дни на Източна Румелия, те и двамата се явиха, според идеите на времето и на тяхното поколение, представители на българското национално чувство и на българската демокрация. Статиите им против превратa от 1881 год. в Княжеството и княз Александра са между най-пламенните, които са се явявали в българския печат.

Вазов бе борец с перо в ръка, а не парламентарен оратор, но и в неговите кратки парламентарни речи личат, блеснали тук-там,

искри на неговия демократизъм и на живата му бдителност за българското национално достойнство. Ето и примерите.

На 13 януари 1881 г. Бенев внася предложение да се разделят общините на три категории: департаментални (т. е. окръжни), околийски и селски; той смята, че Копривщица, Сопот, Клисура и Калофер, които не бяха центрове на околии, могат да се причислят към категорията на селските общини. Сопот, — селска община! Самата мисъл изпълва Вазов с негодувание. Към него се присъединява и д-р Янкулов, засегнат за неговия Калофер. И двамата надигат висок протест. Те се чудят на смелостта на Бенева. „Как той отива дотам — питат те — щото да сравнява сопотските и калоферските свещеници с абрашларските и чепеларските?"

Заседание на 16 януари. В протокола се казва, че „предварителното изучаване на правилника за правата и длъжностите на чиновниците в областта се възлага на Вазова". Поетът не само се показа редовен в изпълнението на своята депутатска обязаност, но иска да принуди и колегите си на същата редовност.

На заседанието на 31 януари той прави следното предложение: „Занапред Постоянният комитет ще има редовно заседание всеки вторник, четвъртък и събота (според чл. 9 на правилника, точно по 1 часа после пладне), членовете, които се не намерят в залата на комитета на определения ден и час, губят дневното си възнаграждение."

На 27 януари на дневния ред се поставя публично административен правилник за отпущането на една сума от 500,000 гроша за покриване разноските по събирането на десятъка. Избира се за проучването на тоя правилник комисия от двама души: банкерът Кочо хаджи Калчов и Вазов.

На 28 февруари се разисква върху исканията от генерал-губернатора кредит за двамата частни секретари, двамата адютанти при него, а също и за една сума от двеста лири, която Областното събрание бе отказало да му признае. Вазов се изказва, както четем в протокола, „да не се взима окончателно решение, преди да се вземе мнението на Негово високо превъзходителство".

На 17 март взима думата по субвенцията, която трябва да се даде на ония цариградски вестници, които държаха симпатичен език към Източна Румелия. Той прави едно предложение, което се отхвърля.

На 17 май стават прения досежно младите офицери, които се изпращаха да довършат учението си в чужбина. Вазов иска стипендиите да се дават след изпит.

Той е бдителен по въпросите за справедлив ред в управлението и е особено щекотлив, когато се касае до достойнството на Областта. На 22 май станаха в Постоянния комитет оживени разисквания по едно писмо на австроунгарския генерален консул. По повод уволнението на един австроунгарски поданик, някой си Лео, инженер на служба в мините, той бе протестирал с крайно остър език, заплашвайки, че ще съобщи на правителството си за цял ред произволни дела, на които били подложени чужденците. Вазов, четем в протокола, счита това писмо за много безочливо и предлага да се

отговори, че г. Лео не е приеман окончателно за чиновник в Областта. В тоя дух се съставя отговора, съчинен от д-р Хаканов.

На 3 юни Вазов прави едно предложение, което се приема. Той взима думата и на 25 юни. На 20 август подкрепя решението на генерал-губернатора да задържи чуждестранни офицери само като дружинни командири, а ротите да повери на българи. На 10 октомври се повдига пак разискване по стипендиите на офицери, изпращани в чужбина. Вазов и по тоя случай се изказва.

Постоянният комитет се състоеше от десет души. Тук пренията се водеха във вид на разговор. В такъв тесен кръг Вазов не се чувствуваше спънат от своята естествена стеснителност. Областното събрание обаче съставляваше множество. Без качества на оратор и без тая самоувереност, която у толкова публични говорители замества ораторската дарба, той трябваше да изпитва много колебания преди да вземе думата. Чувството на дълг обаче и тук, както в толкова други случаи, надделявало у него. И в това отношение спомените на някои съвременници могат да ни заблудят. Разказвайки за живота на Вазов в Пловдив, Маджаров пише: „Ако помня добре, още в първите дни на сесията той взема думата по едно предложение, което повдига доста остри възражения. Вазов се доста смути и не се решаваше да вземе повторно думата“[1]. В действителност, ние го виждаме не веднъж да се намесва в пренията и при случаи даже, когато те са били разгорещени.

За пръв път Вазов стана да говори в Областното събрание на 20 октомври 1881. Това бе, за да пита, какво е станало с публично-административния правилник за отпущане на земеделците кредит за семе. Не виждаме да са ставали тук пререканията, за които говори Маджаров.

На 27 октомври 1881 година станаха в Областното събрание дълги и много оживени прения по един законопроект върху печата, който трябваше да замести стария турски закон по тая материя. Въпросът бе особено важен за една млада държава, дето тепърва трябваше да се създава традиция на нов обществен живот. Изказаха се, както можеше да се очаква, най-важните лица в Събранието. Намеси се и Вазов. Той настоя да се изхвърлят из законопроекта ред членове и някои цели глави. С особена енергия той се повдигна против чл. 18, който гласеше: „докачението чрез същото средство срещу владетеля на Отоманската или на друга коя да е държава, или срещу главния управител на областта, се наказва със затвор от две недели до шест месеца и с глоба от 100 до 3000 гроша, или само с едното от тия две наказания“. Вазов смяташе това ограничение недопустимо за печата на една свободна страна. У него трептеше още с всичката си ярост гневът, с който бе писал огнените си статии против княз Александър, след неотдавна извършения превратпротив Търновската конституция. „Аз мисля, — заяви той, — че някои вестници в Румелия ще си позволят да напечатат нещо противно за кой да е господар, било на нашата, било на иностранна държава, но ко-

[1] М. Маджаров, Из живота на Иван Вазов в Пловдив, Българска мисъл, кн. X—XI, 1939 год.

гато стане нужда, когато един чужд владетел си позволи да посегне върху нашата целокупност, върху нашата самостоятелност и народно достолепие, когато един владетел, като княз Батенберг например, поиска да тури вериги на свободата, тогава никой не може да възпре един честен, либерален орган да осъжда тая постъпка и да произнася приговора си, когато съдилището не смее и не може да се произнесе. А според тоя законопроект редакторът или издателят, който би си позволил да стане тълкувател на общото негодувание, ще бъде наказан доволно строго, т. е. със затвор шест месеца и глоба до три хиляди гроша. Ако би да се приеме, тогава то не ще да бъде закон за свободата на печата, а закон върху натиска на печата. Сега вече — заключи той — предлага се на почитаемото събрание да приеме или да отхвърли тоя член. Но във всеки случай, господа, да имате предвид, че в цялото наше отечество, нито в Добруджа, нито в Пиротско, нито в България, нито в Македония, нито в Турция е свободно словото, само на едно място е останал свободен печат, то е в Румелия."

През изборите в 1883 година Вазов се кандидатира в Овчехълмска околия, не желаейки вече да бъде депутат по назначение, и пропадна. През 1884 година Областното събрание обаче бе разтурено и той се завърна в него след триумфалната победа на своята партия. Сега го виждаме нечесто да взема думата. На 15 ноември стана едно доста бурно заседание. Гендович, познат по-късно като член на народната партия, голям предприемач, притежател преди войните на най-високото здание в София, но сега, в началото на социалния си възход, спомнящ си още, че е бил опълченец, повдигна един парлив въпрос, какъвто дотогава не бе се задавал в благонравното румелийско събрание. „Аз моля почитаемата трибуна (!) — каза той — да ми отговори, защо от пет години насам правителството не е събирало данъците от онния лица, които са в състояние и не са ги платили?" Въпросите които засягат личности, повдигат винаги повече страст, отколкото онния, които се отнасят до идеите. Между депутатите настъпи вълнение. Директорът на финансиите, някои депутати, между които Величков, поискаха да се кажат имената. Гендович отговори: „Аз, господа, искам да се въздържам да не говоря имена и ще кажа на г. Величкова, че не съм бирник... Аз като депутат съм неприкосновен, не се боя от никого. Защо почитаемото правителство от пет години не е събрало от онния, които са в състояние, а е събрало само от онния, които орат с едно кръставо магаре. От онния, които са богати, бирниците се страхуват да им искат данък." Тогава се намеси Вазов: „Аз мислех, че г. Гендович, като говори втори път, щеше да каже нещо по-съществено." (Гласове: „Какво ще каже, като го е страх!"). Действително, имената се знаеха; касаеше се за лица с видно обществено положение. Никой не се решаваше да ги назове публично. Тихият поет имà тоя кураж: „Господин директорът на финансиите — заяви той — каза да му покажа няколко имена на лица състоятелни, които не са платили данъците си. Г. Гендович два пъти овори, а нищо не каза. Аз ще улесня задачата на г. Гендович, а в същото време ще удовлетворя г. директора на финансиите, като му спомена някои лица, които не са платили данъците си от четири години. Предварително казвам, че не съм нито главен контрольор,

нито съм бирник, нито какъв да е чиновник от финансиите, за да мога да зная положително тия лица, но като депутат имах случай многажди да се мълви из публиката, че някои лица много богати не са плащали данъка си. Тия слухове се поддържат, и желал бих г. директорът на финансиите да обясни, защо става така? Именно тези имена са: първо, г. Цоко Каблешков, който не е платил от четири години данък и не зная защо финанциалните власти не са направили потребното за събирането на тоя данък; второ, Тодораки Искров Кесяков и трето, Иванчо П. Петров." (Ръкоплескания).

Директорът на финансиите бе приятел на посочените лица. Той не взе тая работа на трагично. С особена ревност той пое защитата на Цоко Каблешкова. Каблешков бил добър платец, но имал частни сметки с държавата. Директорът го викал, разправил се с него. „И тогава, обясни той, казах официозно да му се вземе един запис и после всичко това се плати." При тия наивности Калатинов попитал: „Де ги селяните, когато не могат да платят — дали и от тях се взима запис?" Но идилическите понятия на директора за управлението на държавните финансии не бяха разтревожени от тоя въпрос. „Да — каза той — на своя отговорност, аз взех запис. Това е едно психологическо явление и остава на Областното събрание да съди. Аз имам за себе си начало, когато видя разпра, всякогаш питам, може ли да се погоди по добър начин. Видях, че не е в състояние да се погоди и че правителството от четири години насам не е в състояние да събере данъка, та приех неговата трансакция или погодба, взех запис и с удоволствие мога да кажа, че сега парите се събраха. Не зная, когато има средства тоя човек, защо да се ругаем по между си? И когато той се улесни, ние ги прибрахме. (Гласове., „Кога?"). Събраха се на харман, както пишеше записът".

Имаше в поведението на този управник на Румелия, като че ли изваден от страниците на някоя източна притча, нещо, което обезоръжаваше порицанието. Гендович обърна критиката си на шегобийство. „Понеже — каза той — това е направил г. директорът на финансиите, аз бих предложил да му се даде един запис за заплатата, за да я получи подир три години". (Смях).

Като бдеше върху румелийските финансии, Вазов не забравяше, че е и книжовник. В същото това заседание, в което бяха изобличени нашите данъкоплатци, бе внесен законопроект за „държането на временните ипотечни книги и за естеството и качеството на тия книги". Вазов се намеси в прениятa, но само по един филологичен повод.

„На много места — каза той — се споменава думата „вписница". Аз моля създателя на законопроекта да обясни, какво е това „вписница": рубрика ли е, партида ли е, или нещо друго? Това е една нова дума и трябва да се разясни." Директорът на правосъдието С. С. Бобчев отговори: „Вписница е партида." Събранието бе обърнало погледите си към общопризнатия майстор на българската реч. Д-р Янкулов попита: „Да каже г. Вазов, дали е удовлетворен." Поетът заяви, че е доволен от даденото обяснение.

На 22 ноември се внесе в събранието законопроект за административното подразделение на Областта. Във връзка с него се повдигна един трънлив въпрос, по който много се говори. Берлинският конгрес бе дал граници на Източна Румелия и една европейска комисия бе ги точно начертала. Тридесет села в Родопите обаче бяха отказали да признаят румелийската власт: това бе царството на Ахмедаа Тъмръшлията, опустошителят на Батак и Перущица. Трябваше ли сега румелийското правителство да тури в списъка на околиите тази останала материално под турска власт територия? „Има — казва д-р Янкулов — тридесет села, които се намират под окупацията на Портата и за тях не се знае към кой административен център да ги присъединим.“ Той искаше да се отложи законът, докато тия села влязът под властта на Източна Румелия. „Инак — казва той — ще бъде химера да разпределяме тоже селата, които още нямаме фактически“. Румелийското правителство бе правило опит да се възвърнат тия незаконно откъснати кътове от Областта, но напразно. Гендович изтъкна това му безсилие. „Зная — каза той—че няколко пъти се е писало на префекта ни в Пазарджик и той отиде с няколко души да вземе тия села. А когато отиде префекта там, те просто го изпъдили.“ Той изтъкна опасността, щото Портата да поиска още села. „Какво ще правят румелийците? Ще я посрещнат с пушки и байонети? — питаше той. — Не можем да направим такова нещо“, отговори си сам. И, любител на гръмките думи, но скаран малко с речника, той заяви: „Ние сме пролетариат!“ Правителството бе турило тридесетте села в законопроекта, но под бележка. „Както туря един търговец в тефтера под забележка един борч, за който не мисли никак, че ще може да го вземе“ — забеляза Величков. Д. Юруков, от своя страна, изказа опасението, че заради включването на тридесетте села Портата ще откаже да одобри закона. „Казва се за тия села: не са припознати като наши. Наши са, но нямаме власт върху тях“. Вазов гледаше на всяка педя от българската земя, както скъперник гледа на златото си. Той не допущаше и мисъл — села, принадлежащи законно на Източна Румелия, да бъдат отминати в един официален документ. Той въстана енергично против казаното от Юрукова. „Аз мисля — каза той — че Източна Румелия си има граници и тия са определени най-точно и ясно от Берлинския трактат. Ако има двадесет села непредадени, то не значи, че ние не трябва да имаме закон за административното разпределяне. Това е съвършено друг въпрос. И много е слабо възражението на г. Юруков против тоя законопроект. Освен това, Орг. устав задължава Областното представителство още в първата сесия да изработи един законопроект за административното разпределение на областта. Това го е вече два пъти представило, но, за жалост, не се приел такъв законопроект. А това за нас не е резон да не гласуваме такъв законопроект. Ние много пъти гласувахме изново и други законопроекти, които бяха отхвърлени от Високата Порта, и пак ги пращахме на утвърждение“.

На 3 декември в Областното събрание се повдигнаха прения, в които Вазов взе участие страстно, както никога. Внесен бе един законопроект за експлоатирането на горите. От цялата българска

природа, възпята така вдъхновено от него, Вазов най-вече обичаше планината. Пазенето на горите бе в неговите очи свещено нещо. Още в комисията той бе успял да наложи някои членове, отнасящи се до надзора по сеченето на дърветата. В законопроекта комисията бе поставила един член, който сега срещаше силна съпротива у народните представители. Тоя член 18 гласеше: „Пасенето на добитъка в частни гори се позволява от горското управление в определени места и за определен вид добитък. Престъпниците на тоя член се глобяват според член 54."

Ред говорители се вдигнаха срещу това, което те сметнаха като едно посегателство върху правото на собственост. Я. Д. Матакев заяви: „Аз не зная как можем да правим препятствия на частни притежатели, като ги ограничаваме с такива мерки, които си имат мястото само за обществените и правителствените гори. Защо да им заповядваме какъв добитък да пасат? Нека оставим частните притежатели да се ползуват от своите гори и да правят каквото искат те."

Против това антисоциално схващане на правото на собственост Вазов се изказва с всичката си енергия. Той напомни страшното опустошение на горите. „Аз зная села — каза той — които са притежавали гори, но против своя интерес, против интереса на цялата страна, изсекли са горите си. Такива случаи има много. Зная други села, които владеят една гора, и няколко души, като отидат вечер в гората, наклаждат огън, оставят го да гори, и цялата гора изгаря... Има цели балкански пространства, които преди 2—3 века са били покрити с богати лесове, а днес представляват една пустиня. Минуваш цял час и не виждаш един трън. Причината е голямото невежество на нашите селяни. Аз затова моля да употребим драконовски закон над тия, които по своето невежество не знаят да запазят интересите си".

Против Вазова се обади Георги Груев. Председател на Административния съд, той минаваше, макар и самоук, за най-големия юрист и се ползуваше с всеобщо уважение в Областта. „Има основен закон—заяви той—който казва, че всичките имоти са неприкосновени и всеки може свободно да се ползува от тях. Кои хора ще купуват гора, като знаят, че не ще могат да се ползуват от нея?" После заключи: „Един селянин ще трябва да чака горския пазач, когато се нуждае от дърва да стопли стаята си." Същите аргументи изтъкна и д-р Хаканов. „Ние сме длъжни да пазим основния закон, който иска щото собствеността да бъде неприкосновена. Тоя закон не запрещава никому да влиза в притежанието си с добитък, а ние бихме могли да запретим това, ако се касаеше за някое велико дело. Но тук трябва да знае г. Вазов, че частните гори са твърде малко. Тия гори, които всеки ден се изкореняват, са общинските балталъци. По-добре, говореше той, да не бъде законът драконически, но да е умерен и да може да се приложи."

Вазов имаше да спори—стеснителен, самоук и не много вещ в държавното управление — с хора, владеещи правото и по-добре посветени от него в политиката. Но намираше мъжество в правото дело, тъй близко до сърцето му, което имаше да брани. Той повторно взе думата. „Ония господа — каза той — които са против

член 118, много говориха за неприкосновеността на частната собственост и на основния закон. Не зная дали само у нас има частна собственост и основен закон, но да погледнем към съседните нам страни... Във Влашко, например, един сайбия на гора не може да я експлоатира и да отсече каквото и да бъде, ,ако не повика правителствения контрольор, който да му покаже колко да отсече, на кое място и как. Да вземем България, и там съществува закон за горите. Няма ли там конституция, не е ли тоже осигурена частната собственост? Там един сайбия на гора не може да я експлоатира, както иска, но трябва да повика лесничаря, който му показва де да сече. По тая причина, мисля, че не ще направим голямо престъпление и ние с такъв закон. Нека най-сетне сегашното поколение се малко онеправдае в полза на бъдещето положение на страната. Повтарям, че има в съседните страни такова ограничение и че трябва тоже у нас да има такова, инак не ще имаме гори."

Д-р Хаканов пак взе думата. „Г. Вазова нека ми каже — заяви той—в кой влашки закон, от коя година е и кой член запрещава това. Тогава веднага ще моля Областното събрание да гласува тоя член. А до когато г. Вазов не ми покаже това, той не може нито мен, нито събранието да убеди с едни добри думи — но трябва да има нещо по-положително, отколкото самите думи."

Тоя пряк въпрос постави Вазова на тясно. Известно му бе изобщо, как другаде се пазят горите; но от де поетът можеше да знае влашкото законодателство? Той взе да дава някои обяснения, но събранието бе уморено от спора. Чуха се гласове: „Изчерпано" — и Вазов седна на мястото си.

Това бе последното му говорене в Областното събрание. Следната сесия трябваше да стане през есента на 1885 година. Но на есента 1885 година нямаше вече Източна Румелия.

ИВАН ВАЗОВ КАТО ОБРАЗЦОВ РЕВНИТЕЛ ЗА БЪЛГАРСКИ ЕЗИК И СЛОГ

от акад. Стефан Младенов

Покойният литературен критик д-р К. Кръстев в духа на своя индивидуализъм въздигаше повече Пенча Славейков като „невенчан крал на българските поети“ и го противопоставяше на Ивана Вазов, прогласен за народен поет още през 1895 г. при първия му юбилей по случай на 25-годишната му писателска дейност. Ала д-р Кръстев още по-рано бе писал, че Вазов с разказа си буди винаги интерес и доставя наслада, защото е първостепенен или бележит, „еминентен“ стилист, а стилът е, казва Кръстев, могъщ и верен съюзник.

Прогласявайки Вазова за пръв български стилист, Кръстев писа още, че много от Вазовите произведения ще се спасят от прахът на забвението чрез вълшебството на своя стил. И това е вярно: Вазовите произведения непрестанно се преиздават, Вазов е най-много четеният български писател. Обаче Вазовият език и слог и ден днешен не са надлежно и всестранно проучени. Ние се увличаме от занимливия разказ на Вазова, но не черпим езикова поука от него, а всички Вазови многобройни съчинения, и поетически и прозаически, са пълни с езикови хубости и ценности, които не би трябвало да се отминават мълком.

Работата е в това, че ние, днешните българи, не сме научени да се вживяваме в словесните произведения, та да можем да почувствуваме омайността на техния език и слог. Ние нямаме книга за естетиката на българския език, както що имат други народи такива книги за своя език, напр. немците от O. Weise. В обучението по български език у нас твърде малко внимание се обръща върху особените изразни средства за по-силно естетично въздействие, с които се занимава езиковата стилистика. Ние не само че нямаме събрани в една книга наръчна граматика и стилистика на езика си, както що имат братята хървати и сърби „Граматика и стилистика на хърватския или сръбския език“ от хърватския езиковедец Томислав Маретич, но и стигнахме дотам—да се махнат от българските гимназии учебниците по българска стилистика. Та колкото и недостатъци да имаха, тези учебници бяха и полезни.

Всестранното изследване на Вазовия език представя твърде обширна област, в която има работа за мнозина, млади и стари научни работници. За езика и стила на Вазовите произведения ние ще имаме след време цели книги, както и други културни народи имат отделни книги за езика на своите първи писатели. У нас досега само в

кратки статии или приноси в юбилейни сборници са били засягани въпроси за особеностите на Вазовия език, ала ние трябва да бъдем доволни, че все има нещо писано, ако то и да е недостатъчно. Дано при днешното състояние на българската езикословна книжнина и при отношението на нашенските слависти към езиковото творчество на българските писатели имаме възможност да добием в близко бъдеще книгите, в които ще бъде представен изчерпателно и Вазовият език откъм всяка страна.

По необикновеното богатство на речника, с който си служи, Вазов заема най-важно и първо място между българските писатели. Той използува стотини и стотини редки думи от стария и новия български език, някои от тях престарели, тъй наречени архаизми, други пък запазени само в някой затънтен кът на България, тъй наречени провинциализми. Голямо множество от тия Вазови думи ги няма и в големия „Речник на българския език с тълкуване на речите по руски“ от Найдена Геров (Пловдив, 5 части, 1895—1904) и една книга „Допълнение“ към тоя речник от Геровия сестринец Тодор Панчев (1908). Така например в тези 6 тома човек няма да намери една съвсем обикновена дума като прилагателното (причастие) изрусял, която особено често се явява у Вазова в „Драски и шарки“ (II ч.) и другаде. Облеклото на „Учител по историята“ е представено твърде майсторски с цяла редица тъй наречени стилни фигури: „особена шапчица от черна кожа, късо изжулено палтенце, изрусяло от времето и стихиите, със зяпнали джобове“ (стр. 9). В „Кардашев на лов“ (III) за Каишева се казва, че е с лукаво и безочливо лице, с голям нос и със жълта, изрусяла шапка на глава“ (II ч., I-во изд., стр. 101) и др.

Вазов неуморно и непрестанно е работил над речника на своите произведения, така че е увеличил нашето словно съкровище с грамаден брой думи, някои от които ще да са присъщи само нему. В Геровия „Речник на български език“ има производно име шеговница в израз: Удовица (е) шеговница в смисъл: „оная, с която се глумят“, с „която си бият шега“ или „с която се подиграват“. Геров погрешно тълкува думата с производно от същия турски корен „шегаджийка“ (у Герова с „я“—„шягаджийка“).

Ала явно е, че в Геровия пример думата шеговница не значи „шегаджийка“, а онази, с която си бият шега, с която се глумят. Прочее у Герова няма българска дума шеговник за шегобиец, а у Вазова още в миналия век се среща съществително шеговник = шегобиец.

От турската дума шега = бълг. глума ние имаме две общоупотребителни производни шегаджия и шегобиец, към които в 90-те години на миналия век Вазов притуря и трето — шеговник, образувано тъкмо тъй, както са драговник и гальовник вместо любовник.

Дали в южнобългарските области, дето се употребяват думи гальовник и драговник, има и шеговник, остава да се види в бъдеще, та да се каже, дали Вазов е използувал и в тоя случай една областна южнобългарска дума. Ала би могло да се мисли, че шеговник, женски р. шеговница, са Вазови думи, внесени от

него в книжовното съкровище през 90-те години на миналия век чрез втората част на „Драски и шарки".

Във втората част на тези „Очерки из столичний живот" („Донос", с. 54) Вазов пише:

„ — О Берович! — извика градоначалникът весело, като очакваше да чуе някаква остроумна смешка от Беровича, понеже Берович минуваше в столицата за духовит шеговник".

В следващите по-нататък бележки за Вазова като ревнител за богат и обработен български език, на последно място ще бъдат засегнати някои небезинтересни въпроси из историята на българско-руските езикови и литературни взаимоотношения и по-особено въпроса за благотворността на руското влияние за напредъка и развоя на новобългарския литературен език, както и въобще русизмите в тоя език, за които, понякога с право, а нерядко без право са подмятали Вазову още в края на миналото столетие.

Ако през средновековието русите заемат от българите своя книжовен език и правопис, то в ново време, особено от XIX-ия век насам, ние българите заемаме от русите извънредно много, за да изградим нашия съвременен литературен език.

Неизчерпаемият извор, от който са извадени Вазовите нови думи или образецът, по който те са натъкмявани, са българските народни говори от всички краища на България — източни и западни, южни и северни. Помага му в това отношение и доброто запознанство с българските народни пословици и поговорки, които нерядко и уместно използува. Някои от тези поговорки са римувани, други са с начално съгласуване, тъй наречена алитерация, а някои са с двойна стилна украса — и с рима, и с алитерация, какъвто е случаят например със следната поговорка: „Кога пита и плоска, кога сух хляб и рогозка" („Нова земя", 5 изд., с. 399). У П. Р. Славейков „Български притчи или пословици и характерни думи" (ч. I., Пловдив 1889, с. 227) поговорката гласи: „Кога пита и плоска, кога сух хляб на рогозка".

I. Обогатяване на българския книжовен език

Между писателите, които най-много са допринесли за обогатяването на българския книжовен език, Иван Вазов безспорно стои начело. Вече самият факт, че той работи повече от половин век на словесната нива, му дава предимство спрямо всички останали новобългарски писатели, някои от които умират твърде млади, а други не достигат и средната човешка зряла възраст от четиридесет или петдесет години. Също тъй и по големия брой и необикновеното разнообразие на своите творения Вазов заема първо място.

Думите, с които Иван Вазов е обогатил българския речник, са не няколко десетки, а няколко стотин, ала тяхното изброждане е работа доста мъчна, в немалък брой случаи просто неизпълнима.

За обогатяването на българската реч чрез Вазова ще има да излязат цели книги.

Тук следват някои само примери.

Безизход

Има доста основания да броим тая дума за създадена от Вазова. Още към края на миналия век, в „Нова земя“ той си служи с нея: „У вас има една лъжлива гордост. Животът ще я сломи, както ще сломи и характера ви. Вие ще се каете, но късно и когато се намерите в безизход“ (София 1896, 5-то изд., с. 444). В „Български тълковен речник“ от А. Теодоров-Балан и Ст. Младенов при дума безизход стои отподире звездичка, която означава новостъкмена дума, ала не се посочва Вазов като такъв, който я е употребил: дават се два примера (на второ място тъкмо току-що приведеният из „Нова земя“), ала съкращение „Ваз.“ не е притурено, за да се знае, че примерът е взет из Вазово съчинение. Същото важи и за другия пример (на първо място). Против тая практика беше писачът на тия редове, та в по-сетнешни свезки се избра среден път: да се споменуват съкратени поне имената на авторите, ако не и съответните съчинения и места.

Нова българска дума: бълнувач редом с мечтател

В българските речници няма отбелязано име за деятел (лат. nomen agentis) от глагола бълнувам. Както от преходни глаголи ора, кова, сея, купувам, продавам и много подобни имаме деятелски имена орач, ковач, сеяч, купувач, продавач и т. н., така и от непреходния глагол бълнувам може да се образува съществително име за човек, който бълнува разни работи. И в предпоследната глава от седмата част на романа „Нова земя“ Вазов, говорейки за чинителите („факторите“) на съединението като революция, пише: „Има недоволните умове, неутолените жажди, има възбудените охоти, уязвените самолюбия, онеправданите и обидените и жертвите на настоящий ред; има фалангата на разпалените глави, на бълнувачите за подвизи (у Вазова погрешно по руски „подвиги“) и за слава, на изтръпналите в бездействие сили и т. н. С предостатъчно основания може да се твърди, че Вазов е „изковал“ думата бълнувачи: той знае доста добре френски и нерядко използува френщини като „евантайл“ вместо ветрило, „конже“ вместо отпуск и подобни; той несъмнено е знаял, че френският глагол rêver значи не само „сънувам“, но и мечтая, бленувам, или бълнувам и, следователно, за него френското съществително за име на деятел rêveur е означавало не само мечтател, както се превежда френската дума на български, т. е. оня, който мечтае, но и оня, който бълнува.

И щом оня, който кове, е ковач, оня който продава — продавач, то и онзи, който бълнува подвизи и слава или въобще, не е нищо друго освен бълнувач.

По тоя начин Вазов обогатява българската книжовна реч с един синоним на мечтател. За френския rêveur българинът от времето на Вазова има вече две думи — една стара: мечтател, и една нова, Вазова: бълнувач.

„Вариклечковска българ̀ия“

В българските речници има дума (вари-клечко, вариклечко и вариклечка), множествено число вариклечковци в смисъл на „голям скъперник“, френска avare или ladre(sse), англ. niggard, miser, но няма производни от нея. А от нея има производно прилагателно вариклечковски, па би могло да се образува и съществително вариклечковщина.

В „Нова земя“ Вазов е употребил прилагателно вариклечковски в смисъл на „скъпернически“ около историите на „граф Брадлов“ и „шведецът“ Панаретов. „Последният все пак се срамял от циганията си, като се е тъпкал в третий клас при такива големи командировъчни пари, и не е искал да се запознава и да се открие кой и какъв е. Приторил се е прочее на шведец, а той е чер като корфиотин!... Ах ти Панаретов! Ах, вариклечковска българ̀ия!

И Шопов се кискаше неудържимо“ (5-о изд., с. 471)

Бива с голяма увереност да се твърди, че изразът „вариклечковска българ̀ия“ в смисъл на „скъперническа българщина“ е създаден от Вазова, че с него Вазов наистина е обагатил българския речник и слог.

„Колкото по̀ се вовчоваме, толкоз по̀ ни бият“

Още в една от първите глави на „Под игото“ Вазов използува една рядка дума — вовчоваме се или вовчуваме се (от корена в овца — ставаме като овце), която не се намира в българските речници и която навярно ще да е стъкмена от Вазова. В гл. IV „Пак у Маркови“ четем: „Нас ни колят и секат и без да правим нещо... Колкото по̀ се вовчоваме, толкоз по̀ ни бият. Какво им бе направило невинното Ганчово детенце, което вчера донесоха без глава? Нас заплашват с въжа, щом поискаме да протестираме против тиранията, а на Емексиз-Пехливановците е позволено безнаказано да злодействуват. Каква е тая правда? Може ли това тегло да изтърпи и най-бездушният? И решето сърце има, казват нашите.“ („Сборник за народни умотворения, наука и книжнина“, изд. Министерството на народното просвещение кн. I, София 1889, стр. 23).

Гръмоподобен глас

В българските речници няма прилагателно гръмоподобен (за глас), а у Вазова то е употребено още през 90-те години на миналия век („Кардашев на лов“, в II-та част на „Драски и шарки“, София 1895, с. 188).

Думата не е създадена от Вазова, а е натъкмена според руското прилагателно громоподобный, което се намира и в Далевия „Словарь живого великорусского языка“ (2-о изд.) С. Петербург—Москва 1880. Ала по никакъв начин не може да се брои гръмоподобен за някакъв русизъм: и това прилагателно влиза в числото на общите, задружни българско-руски или руско-български думи, които са няколко хиляди или десетки хиляди на брой.

Употребявайки прилагателното гръмоподобен, Вазов по най-прост и естествен начин обогатява българският език и слог, черпейки от руския неизчерпаем извор.

Гръмот

Дума гръмот, производна от коренът на гръм, гърмя с известна наставка от, както в тропот, грохот и под., не се среща в българските речници, ала тя има, добила е вече „право на гражданство" в българския книжовен език, понеже е използувана от Иван Вазов още към края на миналия век в „Нова земя". Описвайки в глава VI-та на ч. VI вечерния шум в Париж, Вазов споменува покрай друго и „трясъкът на пайтоните" и „тежкия гръмот на трамваите, натъпкани до върхът със свят" (София 1895, изд. 5-о, с 451).

„Дебливият надзор на общественото мнение"

В българските речници няма прилагателно деблив от корена на всеизвестния глагол дебя, а още по-малко можем да очакваме да найдем в тях производно съществително от женски род — дебливост за „качество на деблив, на оня, който деби".

А между това в предпоследната глава „Съединението" на романа „Нова земя" Вазов си служи с такова едно добре стъкмено прилагателно — деблив:

„Ако правителствата имат над себе си и над действията си винаги дебливий надзор на общественото мнение, опозициите имат развързани ръцете си, за тях не съществува юздата на отговорността" („Нова земя", 5-о изд., София 1896, с. 538).

Денгубство

Думи денгуба, денгубица, денгубие, денгубене и денгубец са доста добре известни у нас, ала у Вазова се вестява и производно денгубство в „Ганчо Кирков" (гл. IV от част VI на „Нова земя"): „Той беше една жива илюстрация на армията на отрицанието и денгубството, набрана в средата на българската младеж. „В стаята на Ганча Кирков в Швейцария „от портретите на стената гледаха космати несресани глави, вероятно на някои велики хора неизвестни Найдену (хероят на „Нова земя", двойник на Вазова). А това бяха апостолите на социализма, идолите на Ганча Кирков" (София 1896, 5-о изд., с. 440).

Покойният български речникописец Константин Стефанов, лектор по английски език и доцент по английска филология в Софийския университет, е вместил в своя божем „Пълен българо-английски речник от 1914 година думата денгубец = англ. idler, an indolent fellow (с. 81), но Вазовото денгубство у К. Стефанов го няма.

Живоструйна веселост

В речниците на стария и новия ни език напразно бихме търсили и прилагателното живоструен, с което си служи Вазов, ко-

гато говори за Светослав Миларов, издъхнал в клупа на въжето в Черната джамия.

„Клетият тоз Миларов, клетият идеалист, вечно безкористен, вечно страдащ, клетият безгрижен поет и песнопоец...“

„...малко ли пъти е прояснявал челата ни със своята живоструйна веселост? („Един кът на покой и забрава“ в „Пъстър свят“, София 1902, с. 60, „Съчинения“, изд. Паскалев, т. XI, с. 52).

Жизнедарно слънце

В нашия книжовен език през старобългарско време има доста производни думи от живот и неговия синоним жизнь, ала в това многобройно количество не влиза прилагателното жизнедарен, с което си служи Вазов във втората част на „Драски и шарки“.

В „Той е млад, здрав, интелигентен“ има едно достобележито лирично обръщение към България, пълно и с прекрасни, сътворени от Вазови думи:

„О Българио! Богата си, майко, млечногърда си, силнокръвна си... Имаш съкровища в недрата си — пренебрегнати; стихийни жажди и потребности — неудовлетворени! Твоето слънце жизнедарно не запаля с топлите си лучи в душите ни пламъка на енергията“ и т. н.

Хубавият епитет на слънцето — животодарно или жизнедарно го няма например нито в Миклошичовия „Старословенско-гръцко-латински речник“, нито в Далевия „Словарь живого великорусского языка“: у Миклошича има животодателен, и животоподателен, у Даля жизнедательный, а Вазовия по-къс облик го няма.

Жизнелюбивост

В Далевия „Словарь живого великорусского языка“ (т. I, с. 557) има прилагателно жизнелюбивый „кто любит жизнь“, а производно жизнелюбливость, „качество на жизнелюбив“ не се намира у Даля. Наш Вазов в „Един кът на покой и забрава“ („Пъстър свят“, София 1902, с. 60, Съчинения, изд. Паскалев, т. XI, с. 52) пише за Светослава Миларов, че много пъти е прояснявал челата на приятелите си „със своята живоструйна веселост“ и е хвърлял въз тях „една атмосфера от жизнелюбивост и успокояваще доверие в светът и в доброто“.

Вазовата дума жизнелюбивост е синоним на жизнерадост и жизнерадостност, каквито у Даля няма.

Жизнерадост и жизнерадостност

За немската дума Lebensfreude, която русите превеждат с две думи „радость жизни“, ние имаме твърде обикновена дума жизнерадост, към която Вазов още към края на миналото столетие притуря и жизнерадостност. В „Сахат тепе“, гл. XV от част пета на „Нова земя“ Вазов разправя, как въпреки непримиримата ненавист и политическата вражда „възхитителното място и поезията

на вечерния час настрояваха обществото към ясност и веселост. Оркестърът разливаше на хармонически вълни сладострастните рими на модната тогава „хаванеза". Живи възклицания се спосрещаха с кръшни смехове в купчините увлечени от някакво общо и заразително чувство на жизнерадостност" (5-то изд., София 1896, с. 375).

В Нестор Марковия „Българско-френски речник" от 1898 година думите жизнерадост и жизнерадостност ги няма, а у К. Стефанов, Пълен българо-английски речник (София 1914, с. 122) има само жизнерадост, а Вазовата дума жизнерадостност у К. Стефанов също не се намира.

Жълтоусти пилци

Прилагателно жълтоуст не се намира в Н. Геровия речник, който дава само едно сложно прилагателно — жълтобрад с пример из народна поговорка. В „Български тълковен речник" свез. 8, е дадено прилагателно жълтоуст с обяснение, което напомня употребата на това прилагателно във Вазовия роман „Казаларската царица": „пак виждаше лястовичката... как прилиташе със звънливо чуруликане да навести жълтоустите си пилци" („Съчинения", изд. Паскалев, т. XXVI, 1922, с. 11), ала самият пример, както и Вазовото име, не е споменат.

Възможно е някой да е употребил прилагателно жълтоуст и преди Вазова, както много късно след Вазова се среща пиле жълтоклюнче, но преди да имаме всебългарски речник бива да се твърди, че прилагателно жълтоуст ще да е стъкмено от Вазова в едно от късните му произведения.

Зазвездя

Напразно бихме търсили в нашенските речници глагол зазвездя. Тая прекрасна поетическа дума е стъкмена от Вазова в „Зимна разходка" („Драски и шарки" част II, с. 61): „Отивам нататък.

Полето! просторът! Витоша!

О колко е хубава тая картина!

Всичко завито с бялата покривка на снега; когато слънцето лъсне свободно от лазурния си път, хиляди брилянтчета зазвездят по нея" (Витоша), т. е. заблестяват като звездички или брилянтчета.

„Златоруси тъсми на пожънати ниви"

От съществителното злато има доста сложни прилагателни в досегашните български речници, включително златолист у Емануил поп Димитров и „златолица есен" у Вазова, ала у Вазова има и прилагателно златорус (или златнорус), с което трябва да се допълнят тоя вид сложни производни в изчерпателните български речникови помагала. В „Урвата Зли-пролез" („Нова земя" 5-то изд., София 1896 година, с. 5) Вазов рисува изгледа на юг към долината на Стрема: „През тоя процеп погледът слазяше към Стремска долина, широко разстлана в своята вълшебна живописност, със злато-

руси тъсми на пожънати ниви, с тъмни купове орешаци, със зелени паши и покосени ливади край лъскавата ивица на река Стрема“ и т. н.

Образът на златорусите тъсми от пожънати ниви в Стремската долина заслужава да влезе и в българските помагала по стилистика и във всеки добър подробен български речник.

Злочинство

Покрай старинните думи злодеяние и злодейство в български има и други подобозначни думи — злотворство, злосторство, па и злочинство, употребено от Вазова към края на миналия век в „Нова земя“. В „Нечакана развезка“ (гл. XI от част VI), пред която се разправя за печалните и срамни подвизи на самозвания граф Брадлов, синът на Рачка Прълето, Вазов пише: „Това приключение туряше край на злочинствата му и завинаги залепяше позора по челото на тоя жив и способен момък, оставил се на влечението на лошите страсти“ (с. 469, 5-то изд.).

Интересно е да се отбележи, че в Далевия „Толковый словарь живого великорусского языка“ (2-ро изд., 1880 г.) има руски глагол злочинствовать, а съществително злочинство няма!...

Избух

Големият „Словарь болгарского языка“ на А. Л. Дювернуа (Москва 1885—1889), стр. 2622 далеч не предава речниковото богатство на българския език, та там не се намира дума избух. Но и в петте тома на Геровия „Речник на български език“ 1895—1904 и в „Допълнението“ към него от Геровия сестринец Тодор Панчев (1908) няма да намери човек дума избух, както няма да я намери и в Нестор Марковия „Българско-френски речник“ от 1898 година (Пловдив), нито в Константин Стефановия „Пълен(!) българо-английски речник“ от 1914 година и други.

А между това в „Народът“, един от очерките „из столичний живот“, „Драски и шарки“ (ч. II, с. 42) Вазов разправя, как „народът“ от партизани на властта прешумно се весели след полунощ и когато представители на полицейската власт се явили да кажат: „Господа! тишина!“, тогава настанал: „Веднага избух от негодование. Как! Свободата се тъпче! И ужасни викове и псувни, последвани от летение на чаши въз неучтивите гости“ и т. н.

Издиг

Дума издиг не ще намери човек ни в речника на българския език от Н. Геров, ни в българския речник от руския учен Александър Дювернуа, нито пък в Българско-френския речник от Нестор Марков (Пловдив 1898), нито в „Пълен българо-английски речник“ от Константин Стефанов (София 1914) и други. Тая дума ще да е създадена от Вазова вместо отглаголното съществително издигане и се явява още през 90-те години във втората част на „Драски и шарки“. Най-напред в „Зимна разходка“: Когато душата

ви се почувствува издребняла в клокота на ежедневните борби на живота — погледнете Витоша! Вие ще изпитате таинствен нравствен издиг от лицезрението на мощта и пълнотата" (стр. 62).

„Одевешния издиг на душите се смени от сметката" („Кардашев на лов" XXXVIII. Начало на едно политическо поприще, София 1895 година, стр. 193).

Калайма

Вазовият „сладкодумен гост на държавната трапеза" се отзовава твърде зле за културата или цивилизацията на столицата ни към края на миналия век: „Цивилизация? — Кажи еврейщина, немщина, глупави моди и съсипия, а никак не цивилизация! Ни сянка от нея няма... Който вникне в основата и на какво се гради всичката тая столична декорация, ще види, че всичко е фалш, калайма и опропастяване..." (Съчинения, изд. Паскалев, т. XI, с. 187).

Дума калайма в българските речници няма. Тя обаче не е съчинена от Вазова, а си е турска и значи нещо покрито, лъснато с калай отгоре. Вазов само е използувал добре тая турска дума, па й е дал вече и право на гражданство в литературния ни език, щом я използува в прозата си още в края на миналото столетие.

Кипежний живот

В Нестор Марковия „Българско-френски речник" и в Константин Стефановия „Българско-английски речник" българско съществително име от мъжки род кипеж не се намира (има кипване, кипнуване, кипение). И от това новобългарско съществително Вазов образува прилагателно кипежен = който е от, с кипеж, и го използува още през миналото столетие в „Нова земя":

„А кипежний живот на града в революция пак зашумя и заклока с буйни талази" (5-то изд., София 1896, с. 535)

Кучеловец, кучеловци

Дума кучеловец не може да се търси в по-старите български речници, понеже Софийската столична община тепърва в деветдесетите години на миналия век е решила да очисти столицата от безстопански кучета, като натоварила лица да ги ловят за умъртвяване.

В българската литература думата кучеловец влезе през втората част на Вазовите „Драски и шарки", по-точно през „Кардашев на лов", вид очерци из столичния живот. Под наслов „Цербер в беда" авторът разправя за Кардашева, сиреч за себе си, че не слуша събеседника си, защото всичкото му внимание било отишло в срещната уличка „15 ноември", дето се разигравала една възмущаваща душата драма.

„Градските кучеловци — и такова съсловие вече съществува в София — със своите прътове на върха с колело от тел, бяха загащили едно черно кученце и хвърляха арканите си на шията му, които то с голяма ловкост успяваше да избегне.

„Горкото животно уплашено и разтреперано, с настръхнала козина на гърбът и вратът, правеше отчаяни маневри, за да се избави от примката на дрипавите и жестоки циганчета, натоварени с ловенето и убиването на скитащите се по улицата кучета“ („Драски и шарки“ ч. II, София 1895, с. 106).

„Някои лъхове от студа“

У Н. Герова в речника на българския народен език няма съществително име от глагол лъхам, лъхна, „завея“, „вейна ветрец“, а има само областно съществително лъх = „лъжец“. Между това в българският език има и второ съществително лъх = лъхване, повейване, производно тъкмо от глагола лъхам, па от него и множествено число лъхове.

Вазовата „драска“ „В градината на музите“ („Пъстър свят“, София 1902, с. 62, Съчинения, изд. Паскалев, т. XI, с. 53) започва така: „Фъртуната навън вееше, фучеше зловещо. Сегиз-тогиз тя блъскаше стъклата и някои лъхове от студа, минали през отзевките на прозорците, правеха да клима пламъкът на ламбата със счупена в долнята част стъклена тръба...“

Млечногърда майка

Вазов не е прекален поклонник на сложните прилагателни и епитети, но на известни места много хубаво ги натъкмява и майсторски ги използува. Такъв е случаят в лирическото обръщение към България във втората част на „Драски и шарки“:

„О България! Богата си, майко; млечногърда си, здрава си, силнокръвна си, свещена кърмачко — на немощни, безжизнени, изкилени уроди!“ (с. 39).

В никой български речник не може да се найде прилагателно млечногърди, защото то е сътворено от Вазова именно в свръзка с образа на България като кърмачка на недостойни чеда.

Мурголик

От корен мург в мургав (мургий) Геров-Панчев не дават никакви сложни производни, а Вазов още в „Сладкодумен гост на държавната трапеза“ е употребил прилагателно мурголик = човек с мургаво лице: „Той се спря пред една маса в ъгъла, дето седяха двама души. Единият от тях, по-старият беше човек мурголик, сухичък, с брада à la Batemberg и с поглед спокоен“ и т. н. („Съчинения, изд. Паскалев, т. XI, с. 186).

Щом има прилагателно белолик, може да се образува и мурголик. Ала в случая е важно да се посочи, че Вазов е употребил през 90-те години на миналия век в художествената литература едно прилагателно, което в българските речници не съществува и което може да е натъкмено от самия Вазов.

Успоредица „накàна“ от женски род покрай „накан“ от мъжки род

В Геровия Речник на българския народен език (1895—1904) има само съществително от мъжки род накан, към което и в Панчевото „Допълнение“ от 1908 г. не се намира облик от женски род накана.

А у Вазова „Кардшев на лов“ („Драски и шарки“ ч. II) започва с „Чудата накана“ и в първото издание от 1895 г. (с. 99) и във второто издание (Паскалевото без дата) в „Иван Вазов, Съчинения“ том X, стр. 3.

Настръх

За Вазови думи в нашия книжовен и народен език бива да смятаме прилагателно нàстръхни („настръхни ужаси“), сложната дума настръх от основата на глагола настръхвам, еднократен вид настръхна, от него минало действително причастие настръхнал.

В нашите речници няма дума нàстръх. А тя се явява още в края на миналото столетие във втория голям Вазов роман „Нова земя“, посрещнат не твърде дружелюбно от критиката. Под наслов „Изкупление на една радост“ в глава II Вазов разправя извънредно живо за ужасите, постигнали Южна България след оттеглянето на Гурковите войски подир Старозагорския бой. Турците жестоко отмъстиха на българското население, задето то бе посрещнало русите като освободители. „Южна България понесе самà наказанието за една радост, която изпитваше и цяла България, и една даде изкупителната жертва за освобождението ѝ. Меч, огън и опустошение мина през всяко място, дето бе стъпил руски крак, или дето се бе пратил поздрав за освободителните гости, или само бе се изказала най-малка радост за дохождането им. От двете страни на Средня гора и на Сърнена гора, в полите на Стара планина, в долината на Тунджа, в долината на Стрема — всичко бе потънало в кръв и пламък. Стара Загора гореше, Нова Загора гореше, селата там горяха; Калофер гореше, Карлово не гореше, но се пълнеше с български трупове...“

Но непосредно пред тези думи Вазов пише: „Настана кървавата отплата, за кратковременното тържествуване, за пияния възторг на роба при вижданото призрака на свободата си, призрак изчезнал като лъжлив сън. Извърши се най-страшният епизод на тая война, епизод кървав и пълнящ с настръх душата, но чийто шум заглъхна в трясъка на Плевенските катастрофи, в гръмът на епическите битки при Шипка“ и т. н.

Тоя най-страшен и кървав епизод на Освободителната война от 1877—1878 година именно пълни с настръх душата на човека.

И българската етимологическа наука ще има да се занимае с думата нàстръх, която ще да е от най-низката степен на коренът на съществителното страх, с понижение на коренната гласна *а* в *ъ* вследствие на безударност.

Нàстръх е по-силен синоним на страх или ужас, — ужас, при който настръхват човеку косите; синоним е бълг. настръх и на латин. терор, производно от същия корен, от който е и страх, и треперя, и трепет (страх и трепет) и лат. tremo, tremere „треперя“, френ. trembler, и треса се, разтръсвам, земетръс и много подобни.

Настръхни ужаси

В дългата редица хубави български думи, които Вазов е внесъл в съвременния български език, трябва да заеме подобаващо място и прилагателното настръхни в смисъл на такъв, що прави да настръхне човек или „който прави да настръхнат косите на човека“.

В „Гарнитури за прозорците“ (II част на „Драски и шарки“, стр. 31) Вазов взима повод от един роман на Леон Доде, в който са представени ужасни епизоди от страдания в болниците под хирургическия нож на доктора, и намира, че не би трябвало болните човеци да служат за бездушно вещество на научни изследвания. „Човеческата съвест“, пише Вазов, „се възмущава от подобни сцени те уприличават стаята за операциите на касапница за овцете. При зрелището на тия нàстръхни ужаси, умът не иска да види крайната, хуманната цел, що се гони чрез тях.“

Нахлув

В досегашните български речници има отглаголно съществително нахлуване, а облик от мъжки род нахлув няма. У Вазова („Нова земя“ част II, гл. VII, с. 80, 5-о изд., София 1896) се чете: „Сюлейман паша правеше ужасните си юрюши въз Св. Николския връх и всеки час се очакваше нахлувът на ордите му в Северна България.“ Както срещу пробивам стои съществително от мъжки род пробив, редом с пробиване, така и срещу глагол нахлувам може да има съществително от мъжки род нахлув, редом с нахлуване. Ала ето че К. Стефановият „Пълен (!) българо-английски речник“ от 1914 година няма нито съществително пробив, нито нахлув!...

С голяма увереност може да се твърди, че Вазов е създал думата нахлув, както някой безименен езиков творец е пуснал в употреба думата пробив, която К. Стефанов и други съставители на български речници са пренебрегнали...

Българската дума за „подагра“ — ногоболие

Гръцката дума подагра като название на вид болест в краката се смята за общоприета и в нашия език. И никой нашенски езикочистник не си е поставял за цел да замести гръцката чуждица, като я преведе.

А Иван Вазов още в началото на нашия век е изпълнил дългът си като ревнител за чисто българска реч и е превел гръцката дума подагра с ногоболие. В първата част на „Казаларската царица“ Вазов пише:

„Милкиното неправедно отчисление беше една беда за Хрусановото семейство, но тая беда му донесе и едно добро. Майката бе станала от някое време хърлава, страдаше от хроническо ногоболие, трябваше някои да я замести в грижите за къщата. И Милка се завзе с преданост и любов за това“ (Изд. Паскалев, 1922, стр. 39).

Откак сам Вазов е заместил „подагра“ с ногоболие, гръщцината подагра е изгубила своето мнимо „право на гражданство“ в българския литературен език и може да отстъпи мястото си на ногоболие.

Окаяник

В Геровия речник от глагол окая (се) има като производно само прилагателно, в същност минало страдателно причастие, окаян. Нестор Марков дава като превод на френ. détresse или misère extrême дума окаяност, а Константин Стефанов — подобният облик окаянство за англ. misery, wretchedness, wretched, state, и godlessness.

Но у Вазова има и съществително окаяник, към което, разбира се, има и женски род окаяница, за окаян човек, окаян бежанец в края на първата глава от „Нова земя“ („Урвата Зли Пролез“ с. 7, 5-о изд., София 1896): „Турците преследваха окаяниците и в планината; в самата балканска долина Леевица, отдето се почва спасителната урва, се търкаляха трупове окървавени на българи, застигнати от башибозуците.“

Оттласкателно лице

От глагола оттласквам = отблъсквам българските речници не дават производно прилагателно оттласкателен = който оттласква или отблъсква, а Вазов в своята „животописна беседа“ Великсин представя образа на тоя наш поет и с тези думи: „До преди няколко месеца често излизаше от тая къщица (на ъгъла на улици Славянска и Преслав, близу до Военното министерство) един застарял човек, дебел и къс, с голяма бяла брада, която се спускаше от едно червеникаво, изприщено и сипаничаво лице, без никакво особено изражение, но крайно оттласкателно по своята физическа безобразност“ („Пъстър свят“, София 1902 г., с. 126, Съчинения, из. Паскалев, XI, с. 105.).

Оттласкателен е по-слаб синоним на отвратителен, а и двете думи само увеличават нашето словно богатство.

Една рядка областна дума — папин

Вазов си служи в първата част на „Драски и шарки“ с рядката областна дума папин в смисъл на птица „патица“ или „патка“:

„Ти, господине, още трябва да ме похвалиш, че не се смущавам, като папин, а ми тече из устата“ („Репетиция“, ч. I на „Драски и шарки“, 2-о изд., 1895 г., стр. 49, Съчинения, изд. Паскалев, т. IX, стр. 37).

Любопитното е, че дума папѝн не се намира не само в Найден Геровия речник на българския език и в Панчевото „Допълнение“ към него, но и във всички други по-големи и пълни речници, както що е К. Стефановият голям „Пълен българо-английски речник“ от 1914 година: в 902 страници на Стефановия речник няма ни следа от папин!

Вазовият папин има областни съответствия папиня — „глупак“ сиреч, пат(ар)ок и папия = „патица“, които напомнят новогръц. *παππί* = „малка патица“, *πάππια* = *πάππι*. Новогръцкото *πάππι* е приведено за сравнение с папин, папиня, папия само в „Етимологичен и правописен речник на българския книжовен език“ от писача на тези редове (София 1941 г., стр. 411).

„Пастърмяна и винена атмосфера“

Вазов използува с върховно майсторство не само неограничените възможности на родния ни език за свободно творчество от по-горен разред както при думи бълнувач, зазвездя, нàстръх, деблив, но дори при описания от нисши разред, напр. на кръчмарски сцени. В седмата част на „Нова земя“ в глава XI „Патриотически разговори“ (в кръчмата „Марково коляно“) четем: „И разговорът беше тука сè по съединението, и очите светяха, и чувствата се изливаха в поток речи разпалени, и главите се размътваха в тая пастърмяна и винена атмосфера, напоена с революционен дух“ („Нова зема“, 519).

В големите речници на Н. Геров и на А. Дювернуа и в другите български речници няма прилагателно, производно от пастърма. Би могло да се каже, че Вазов е стъкмил производното пастърмян = от, на пастърма в израза „пастърмяна и винена атмосфера.“

Самоуверен поклат

В лиричното обръщение към България в „Той е млад, здрав, интелигентен“ (ч. II на „Драски и шарки“) Вазов е отчаян от службогонството на българина: „В мухъла и плесена на мързела плуе нашата мисъл, неспособна за самоуверен поклат, за самодейност. Не! нам едно трябва: служба, служба, служба! Не видим, не искаме друго. Тя е алфата и омегата на наште човешки ламтения...“

С пълна увереност можем каза̀, че поклат е дума внесена в книжовната ни реч от Вазова, па може и да е създадена от него в чисто народен дух. От това гледище поклат е всебългарска дума: всеки българин, и който не е ходил на училище и не знае ни да чете, ни да пише, може да каже поклат, от глагол клатя, както ще каже и повод от глагол водя...

Разхождачи

От своя глагол se promener „разхождам се“ френците имат съществително promeneur, която френско-българските речници още от времето на доктора Ив. Богоров превеждат на български с дума разхождач.

Може с голяма достоверност да се твърди, че Богоров е стъкмил думата разхождач и с това е преградил пътя на чуждопоклонците, които инак щяха да обогатят българският език и с дума „променьор“ за френския promeneur. Ала Богоровата дума можеше да остане заглъхнала, ако не бе я въздигнал до височината на литературна употреба Иван Вазов в „Нова земя“ (ч. VI, гл. VIII, с. 456, изд. 5-то, 1895): „В предпоследния ден на отпътуването си (от Париж, Найден Стремски и Невянка) те се разхождаха из Елисейските полета. Беше неделен ден. Куповете разхождачи в бляскави тоалети гъмжаха из сенчестите алеи...“

Рудник или рудница вместо чуждинската „мина“

Във втората част на „Драски и шарки“, излязла в София през 1895 година, Вазов заместя чуждицата мина с чистобългарската старинна дума рудница (има и рудник). В началото на „Кардашев на лов“ се чете: „Един случай може да ме натъкне на най-неожиданото събитие, да ми открие рудницата на едно ново вдъхновение“ (с. 100).

Използуването на дума рудница, или въвеждането на рудник и рудница в литературния ни език е наистина цяло събитие и голяма заслуга, защото в петтомния „Речник на български язик“ от Найдена Геров (Пловдив 1895—1904 г.), дума рудник или рудница не се намира, па и в Т. Панчевото „Допълнение“ към Геровия речник напразно бихме търсили тези хубави съответствия на френщината „мина“. И затова негли нашите невежествени чуждопоклонци разправят, че българският език бил много беден и че „мина“ била необходима дума за нас.

Думата руда е старобългарска и общославянска и има точно съответствие в староиндийският език (lôha — от индоевропейско roudho); коренът е същият, който и в старобългарски рыжд, рус. рыжий, лат. ruber червен, френ. rouge, нем. rot, англ. red и т. н.

„Народът на рукло вървеше“

От корена на глагол руквам — „потичам изведнъж и много“ — Геров и другите български речници не дават производно рукло, което Вазов е употребил в „Нова земя“: „Из пътя народът на руклó вървеше, развълнуван и въодушевен. Малки дружини от войници обикаляха из улиците и викаха: „Да живей съединението!“ и „ура“; отреди войски сновяха, офицери на коне препускаха на разни посоки, разсичаха навалицата“ и т. н. (5-о изд., София 1896, с. 505).

Сърцеядец

Още в старобългарската писменост има дума сърцеведец, с която се превежда гръцкото съществително καρδιογνώστης, а в „Нова земя“ Вазов, като говори за любезностите на модния кавалер Цабриков към госпожа Стремска, употребява дума „сърцеядец“, която ще да е стъкмена от него:

„Отношенията ѝ с Цабрикова, станали дружески, добиваха характер, който тя не подозираше, но който по нагон проникваше будното сърце на мъжа ѝ. Невянка беше на път не да се улови в примката на хитрия женски сърдцеядец, а да даде храна на Хисарските клюки във вреда на нейната чест и за тайно удоволствие на щеславната душа на Цабрикова“ (5-о изд., София 1896, стр. 355).

„Талазливи звукове на инструмента“

В „Травиата“, във втората част на „Драски и шарки,“ Вазов си служи с едно стъкмено от него производно прилагателно „талазлив“ вместо българското вълнист:

„Докторът се услуша с видимо удоволствие в талазливите вълни на инструмента“ (улична лантерна). Българските речници дават само съществително талаз или талази като турска дума вместо бълг. вълна̀, но производно прилагателно талазлив няма ни у Дювернуа, ни у Геров-Панчев, ни у Н. Марков или К. Стефанов или други нашенски речникописец.

Ако и да е от турски корен, Вазовото прилагателно талазлив редом с вълнист иде да обогати българския речник и слог. И двете думи, тъкмо защото имат своя отсянка, ще се използуват от ония наши писатели, които знаят да ценят изобилието от изразни средства и умеят да схващат тънките различия между тъй наречените синоними.

Ухораздирателен

В числото на изкованите от Вазова думи ще трябва да се включи и прилагателното ухораздирателен. В руския четиритомен „Словарь живого великорусского языка“ от Владимира Даль такова прилагателно не се намира. Но това не значи, че в руската литература, особено от 18-ия век насам, не е била употребена думата ухораздирательний, както е могла да бъде употребена и дума сърцераздирателен, която у Даля също не се намира, а наши речници дават сърцераздирателен в миналия век.

Това са въпроси из историята на руско-българските езикови и литературни взаимоотношения и влияния, които чакат да бъдат разгледани и осветлени от млади ревнители на литературната наука у нас и в Русия.

„Майката бе станала от някое време хърлава“

В първата част на романа „Казаларската царица“ Вазов е употребил една рядка старинна дума — прилагателно хърлав в смисъл на болнав, от корена на старобълг. хыра „болест, недъгавост = хыровливъ = лат. aegrotus и на руския глагол „хворать“ боледувам, = друга степен на глагол хиреть (по-старо хырѣть) слабея, боледувам, губя сили; недъгувам, старобълг. късно хворъ = aegrotus.

„Майката бе станала от някое време хърлава, страдаше от хроническо ногоболие, трябваше някой да я замести в грижите за къщата“ („Съчинения“ т. XXVI, изд. Паскалев, София 1922, с. 39).

У Герова (ч. V, с. 512) има областно прилагателно „хрьлйв" в смисъл на „гурелиев", „сополив", писано и „харлив", което ще да е сродно по корен с „хърлав".

Черномуро момиче

Освен прилагателно мурголик Вазов употребява и черномур, което съдържа прикрито удвоение. Посетителите на увековечения от Байрона прочут Шильонски замък, между които са и героите на „Нова земя" Найден Стремски и съпругата му, слушат мрачните истории на замъка, „разказани от черномуроto хубавичко момиче-чичероне" (5-о изд., София 1896, с. 425).

Пропуснати от Найдена Геров и Т. Панчев умалителни имена

За неизчерпаемото богатство на българската народна реч не може да се съди по речника на Найден Геров и допълнението му от Геровия сестринец Тодор Панчев, защото са пропуснати и множество най-обикновени български думи, които съществуват в нашия език и които са били използувани на времето и от Вазова.

Вирчина, умалително от вир.

От съществително вир Геров дава пред вир като заглавна дума вирче (у него „вирчя") и го тълкува „малък вир, вирец", а умалително вирец не се намира между виренье и вирище. Но освен двете споменати у Герова умалителни вирец и вирче има и трето неспоменато-вирчина от женски род, и него тъкмо е употребил Вазов в „Наводнение" (II част от „Драски и шарки", с. 21):

„Имаше пресни следи от вода, само мътни вирчини, които се утичаха, гладка нова тиня, оставена на [по] двете страни на шосето от изтеклия порой..."

„Мътните вирчини" след Ючбунарското наводнение са общобългарски изрази, чието съществуване се потвърждава и от Вазовите произведения („Драски и шарки"; други примери са приведени в „Български тълковен речник", свезка 4, стр. 305, но без посочен извор...).

„Шумачето на българската литература"

Умалителни облици от съществително шумак или шумалак у Геров — Панчев не са отбелязани, а те съществуват. И Вазов в „Un cas de psychologie" („Драски и шарки", II ч., стр. 28) разказва за своя познайник Маргаритов, че тоя последният разправя с възхищение подробности из широката област на немската литература, па след това започна да говори за Вазово „най-ново поетическо произведение" „Драски и краски"...

„Очевидно, той се заблуди в шумачето на българската литература..."

И това българско умалително — шумаче го няма в други големи български речници, няма го и в К. Стефановия Пълен българо-английски речник от 1914 година.

Умалително мързелец

В Геровия речник има само съществително „мрьзел“ за „мърза“, „леност“, „мързеж“, без умалителен облик, какъвто не можем да очакваме и в другите по-малки български речници. А у Вазова в „Казаларската царица“ се намира и умалително мързелец: „— Който се извинява, се обвинява, казва една поговорка. Стига, стига се черви. Мързелец малко, признай се — престъпление няма...“ (Съчинения т. XXVI, изд. Паскалев, 1922, с. 49).

Увеличително хайдутак

Това увеличително и хулно или презрително производно от хайдут(ин) не е дадено нито у Герова, нито у Тодора Панчев, а то е доста употребително у народа; като употребено от Вазова е засвидетелствувано в първата част на романа „Казаларската царица“: „Той си спомняше, че така дружески не бяха приказвали с девойката, а тоя хайдутак (той го нарече в ума си именно хайдутак!) се радваше на нейното пълно, безгранично благоразположение“ („Съчинения“, изд. Паскалев, София 1922, т. XXVI, с. 24).

Успоредица: събирателно ливадяк редом с ливадак

Геровият речник дава само събирателно ливадя́к „ливовище“, „място, дето има много ливади“, а у Вазов в първата част на „Казаларската царица“ се чете: „Отвъд селото се зеленееха ливадяци край речичката“ („Съчинения“ т. XXVI, изд. Паскалев, 1922, стр. 42).

II. Русизмите у Вазова

Между небългарските съставни части на Вазовия речник първо и понякога преширо място заемат руските думи. За тях ние отдавна би трябвало да имаме не една, а няколко наръчни книги, от които би могъл да черпи поука всеки ревнител за хубава и чисто българска книжовна реч.

Отношението на Вазова към русизмите в продължение на полувековната му дейност не е еднакво: младият Вазов употребява много повече русизми, а у зрелия вече писател ясно личи желание и умение да очисти речта си от непотребните русщини. Най-интересна и поучителна би била една книга, в която авторът би говорил не общо за непотребни руски думи у Вазова, а би разпределил Вазовите русизми на няколко вида, па би посочил по отделно и подробно, как се отнася Вазов към всеки от тези видове през разните периоди на своята дейност. Отделни откъслеци към такъв един хронологичен преглед на Вазовите русизми можеха да излизат на времето веднага след появата на всяко Вазово творение, малко или голямо, прозаическо или поетическо. Такива откъслечни прегледи щяха да свидетелствуват и за будния усет за чисто българска реч у читатели и критици. За жалост такива прегледи с критика на Вазовите русизми току-речи няма, а една статия на П. К. Гъбев в „Периодическо списание на Българското книжовно дружество“ — за истински и мними русизми у Вазов — иде тъкмо да покаже, как не бива да се пише по български езикови въпроси и особено пък за русизмите в нашата книжовна реч.

Петко Кол. Гъбев сякаш не признава български език преди XIX-ия век, та и без всяко право кори Вазова, че бил препълнил „Нова земя“ с думи, които според Гъбевото разбиране били русизми, а които в същност са наше старо книжовно благо. Вазов е съвременник на освободителната руско-турска война от 1877—1878 година, и веднага след свършъка ѝ обнародва стихотворната сбирка „Избавление“, съвременник е и на руската окупация и на събитията след окупацията и след изтеглянето на руските войски, когато българският канцеларски, разговорен и литературен език продължаваше да бъде препълнен с най-разнообразни русизми. Ето защо никак не е чудно, че Вазовите произведения до края на миналия век са все още прошарени с различни русизми.

Ала Вазов има вроден усет за чистота на езика и понякога сам заместя някои от непотребните русизми с чисто български думи. Тоя вид поправки у Вазова трябваше да бъдат внимателно проследени: тяхното посочване ще бъдеше особено поучително за подрастващите поколения, па и за писателите, които са длъжни да си служат със чисто българска реч. Но това не стана, а наопаки доста отдавна доморасли критици си позволиха да осъждат Вазова, че употребил някои хубави руски думи, за които критиците сякаш не знаеха, че са от старобългарски произход.

През 1899 година в „Периодическо списание“, издавано от Българското книжовно дружество, предходник на Българската академия на науките, един гимназиален учител, сега покойник, П. К. Гъбев, преподавател по математика и руски език и автор на „Руско-български речник“, в книга 60 (1899), с. 990—996 под заглавие „Малки вести“ дава „Езикова браница из „Нова земя“ от И. Вазов, 2. изд., 1896“ и между друго осъжда Вазова, задето „препълнил „Нова земя“ с руснащини, каквито надали друг някой наш писач употребя“ (с. 992). Ала Гъбев не е забелязал, че някои от тези „руснащини“ са употребени не от автора като разказвач, а са вложени в устата на някои от героите на романа като характеристика на речта им, както лесно ще забележи внимателният читател. Вън от това, не е „руснащина“ съществително вещ за „нещо“, предмет, сърбохърват. stvar: „Стремски в другата стая прибираше вещите си“, стр. 992. Думата вѣшть е много стара: среща се още в някои старобългарски паметници, писани едни с кирилица, други с глаголица, па има съответствие и в старогермански (готски) — waihts(ai=e); гот. wehts отговаря звук по звук на старобълг. вѣшть. Славянската дума (чеш. věc) не е заемка от готски, а готската и славянската дума са сродни тъкмо тъй, както гот. nahts, нем. Nacht и старобълг. ношть, латински nox, noctis и т. н.

Също тъй не е „руснащина“ съществителното от женски род вина, по повод на което Гъбев си позволява неуместно подмятане. У Вазова стои: „в недоумение кому да припише вината и какво да направи“, Гъбев добавя: „=на кого да даде, с писмен документ, вината, разните вина: бяло, червено, тъзгодишно, онъзгодишно, в голямата бъчва“ и т. н. Но и съществително вина от женски род е стара българска дума, има значение на лат. causa, accusatio .. и също се среща в ранни кирилски и глаголически паметници, па има съответствия по корен в балтийски, латински, келтски...

Руските думи от старобългарски произход у Вазов и в нашия съвременен литературен език дават разнообразие на книжовната реч и не могат да се обявяват за непотребни „руснащини“ и да се иска премахването им. Думата колебание напр. е старинна наша дума и може да се запази като тъй наречен архаизъм. Гъбев я смята за непотребен русизъм и навярно е мислил, че стигат българските ѝ съответствия в неговия „Руско-български речник“: „клатене, клатушкане, поклащане, мърдане, двоумение“.

Ала в българския сегашен език има прилагателно колеблив и съществително колебливост, които по никой начин не могат да се предадат с прилагателно от корена на глагол клатя или клатушкам: колеблив не е „клатлив“ или „клатушкащи се“, а „нерешителен,“ „двоумящи се“ и под.: сам Гъбев дава за „колебание“ на край и дума двоумение!...

Според Гъбева и думата лес била „руснащина“ и подлежала на изхвърляне из българския книжовен език, но и тая дума, непотребна по мнението на Гъбева, има своето право на гражданство в книжовния ни език, понеже се среща още в наши старобългарски и среднобългарски паметници. Лес може да има смислова отсянка и на прастаринна гора, нем. Urwald...

В Гъбевия списък на непотребни „руснащини“ стои м. др. и думата засада: „те бяха притърчали от засадата си при камъняка“. За руската и книжовна у нас дума засада народът употребява тур. пусия, ала в Гъбевия „Руско-български речник“ от 1900 г. след руското засада стои: „скритак (пусия)“.

Неясно остава и сега, дали Гъбев е взел дума скритак от някой народен говор или пък я е съчинил, за да замести непотребната според него „руснащина“ засада... Въпросът все още чака отговор и разяснение.

Между непотребните според него русизми Гъбев поставя и старобългарския глагол утолявам („жаждата трябва да се утоли“), и униние („прогониха мрачното му униние“) и причастие унил („поезия мрачна и унила“). За да се разбере смисъла на тези обвинения, човек трябва се отвори Гъбевия речник и да се поучи, че „руснащината“ унинието значи на български „омърлушеност, обезсърдечност“, унылое „омърлушено, схълмено“, а как трябва да се преведе на „чистобългарски“ „руснащината“ утолить е пропуснато да се каже в Гъбевия руско-български речник. А и тези думи са старобългарски...

Има у Гъбева и доста верни бележки, ала в немалко случаи Гъбевата критика е същинска „туня беда“, на която Вазов благоразумно отговори с мълчание. И съвсем не под влияние на Гъбевите закачливи бележки Вазов в по-късните си произведения заместя явно непотребните русизми със съответните български думи, напр. рус. „привязаност“ с бълг. привързаност.

Бележит факт в историята на нашия книжовен език си остава това, че най-големият русофил между българските писатели, Вазов, на няколко пъти се изказва против непотребните русизми в нашият език.

През февруари 1901 година Вазов пише „драска“ „В електрическия трамвай“: „Когато цяла София се извози и насити на трамвая,

вредих се и аз да му се порадвам, и се качих при Банката (Бълг. народна банка) на вагона с надпис „Гарата — Игнатиев". Той отиваше към гарата".

И така, возейки се с електрическия трамвай, Вазов бележи, че и трамвая внася нов международен вклад в речника ни. Единия от чиновниците в трамвая го викали ватман, а другия ресевйор, т. е. френ. receveur „получател", който получава парите, комуто се дават парите за возенето...

„Всяко нововведение в живота ни влачи подире си рой чужди думи в езика и той, сиромахът, ги гълта, усвоява, обогатява се, оварварява се..." И след като изрежда някои от тия чуждици, с които се оварварява българският език („тротоар" вместо плочник, както го чул от селяни, „екскурзия" вместо излет „ческа и сръбска дума, но хубава и на български", „палач" вместо джелатин и др.), Вазов продължава: „взехме руските упрек (вместо укор, натякване), намеквам (!) (вместо загатвам, подфърлям), прицелвам се (вместо луча, меря... И стотина такива"). „Пъстър свят", София 1902, „Съчинения", изд. Паскалев, т. X, стр. 84.

И така, русофилът Вазов предпочита народната българска дума джелатин (от турски!) вместо руската дума палач, и напомня, че вместо „упрек" е по-добре да се казва укор или натякване, а вместо „намеквам" — загатвам, подфърлям, па бихме рекли и подмятам и т. н.

Из огромния материал по въпроса за истински и мними русизми у Вазова тука следват още няколко бележки.

Русизми за характеристика на говора у известни лица

Както се каза и както е всеизвестно, по време на руската окупация след руско-турската война в 1877—1878 година в българския език навлязоха — покрай необходимите — и някои съвсем непотребни русизми, против които и сам Вазов и други русофили и нерусофили са писали.

Понякога у Вазова известни лица си служат с такива не необходими руски думи, и авторът не смята (с право!) за необходимо да ги поставя в кукички или кавички. Такава е руската дума „морда" за муцуна. Умалителното е в руски „мордочка", а у Вазова едно от лицата в „Кардашев на лов" („Драски и шарки" част II, стр. 114) си служи с умалително „мордичка" вместо рус. „мордочка": „Сряда е женския день за къпане, през неделята. Стой тука, има приятни мордички да видиш..."

„Мордичка" би могло да се нарече полурусизъм и да се постави в отделен разред.

„Преводчик" (с едно е, вм. „переводчик") в „Кардашев на лов" („Драски и шарки" II ч., с. 204) си е все пак непотребен русизъм вместо преводач.

Непотребен полурусизъм е думата прием в смисъл на похват (рус. приём). Тя се явява у Вазова във втората част на „Драски и шарки": „Сума дребни чъртици от ораторски приеми и парламентарни нрави" („Кардашев на лов", София 1895, с. 180).

В досегашните руско-български речници руското приём се превежда с прием, начин способ, метод, маниер, ала не е зле да се прибави и българската дума похват като съответствие на рус. прием в случаи, подобни на приведения пример из Вазова.

За русизъм трябва да се смята „красавица“ в речта на Цабриков („Нова земя“, 5-о изд. София 1896, 356): „Във въпрос на [за] хубаво, само красавицата е компетентна да цени непогрешимо.“

В писмото на Стремски до Драга („Нова земя“, с. 209, 5-о изд., 1896) стои „связите“, като характеристика на Стремски. Малко по-напред за същите отношения доктор Догански си служи с българската дума връзките: „Подир Вашата постъпка, вие разбирате, че да се опитвате да подновявате связите с мене е повече от нелепо, то е жестоко“, а на с. 202: „Докторът скокна. — Как? Да подновиш връзките? — извика той в негодувание. — С каква цел? — Тя проси (=моли!) да се обясни. Аз не мога да откажа...“

„Веер“!!

Френската дума за ветрило — éventail се явява във всички издания на „Под игото“ написана с български букви евантайл (и с печатна грешка „евонтайл“), ала освен нея Вазов използува в други свои произведения и нейното руско съответствие веер, например в „Нова земя“, глава XXII от част пета на романа („Една развалена идилия“) разправя за горската разходка на Драга с поклонника ѝ Армодиадис, който казва на Драга:

„— Аз за тебе съм готов да ида не само в пожар, а и в ад. Но ти си толкова aimable, че ме повика в рая. Впрочем, ангелите и не живеят на друго място.

— Ласкателю! — каза му Драга, като галено го перна по лицето с веера си“ (5-то изд., София 1896, стр. 397).

„Отверстие“!!

Отдавна забравен русизъм е отверстие, употребен в „Нова земя“ вместо дупка, отвор или „отвърстие“: „Пламъците едновременно излазяха из прозорците, из стрехите, из покривите и из всичките отверстия на горния кат“ (с. 385).

Възприемливост вместо „възприемчивост“

Към най-лесно поправимите Вазови русизми спада и съществителното „възприемчивост“ вместо по-българското възприемливост.

За Найден Стремски („Нова земя“ част I, гл. V, 5-то изд., стр. 22) Вазов разправя, че ленивият и негодният в Бяла черква ученик внезапно се променил, когато го приели за ученик в Цариградския турски лицей на едно от местата за българчета: „той се отличи с усърдие и с голяма възприемчивост“.

Тук побългаряването е от най-лесните: замени ли се съгласна ч с едно л, добива се чисто българска дума — в Цариградския лицей Найден Стремски се отличил с усърдие и с голяма възприемливост!...

Светскост не е русизъм, а нова руско-българска обща дума

За прословутия „граф Брадлов", син на Рачка Пръдлето, се казва в „Нова земя", че се бил въртял в изтънчена среда и обладавал светскост, която съединена с неговата изискана външност и аристократическо лице го правела твърде приятен и бляскав кавалер. Светскост е много хубава руска дума, с която се означава качество на човек светски, с изтънчени обращения, посетител на дружества, забавления и т. н. и която ние с пълно право можем да броим и за своя, па и да я използуваме като своя. Това тъкмо е направил и Вазов още в края на миналия век.

Ние днес можем само да се радваме, че думата светскост, дадена и във второто издание на Далевия „Толковый словарь живого великорусского языка" (1882) доста отдавна е проникнала у нас чрез Вазовия втори роман и е станала чисто българска литературна дума, при все че в обикновените български речници не се намира даже и през второто десетилетие на XX-ия век (в К. Стефановия „Пълен българо-английски речник" тя не се намира).

Руско-българската дума светскост би отговаряла на едно френско mondialité, каквото не се намира във френските речници, нем. „Weltlichkeit"!...

III. Други някои редки чуждици

Вазов е твърде умерен в употребата на тъй наречените варваризми, т. е. чужди думи, за които ние нямаме свои, домашни думи като заместници. Ала все пак е вмъкнал в речта си и някои редки и малко познати чужди думи.

„Фаворити"

Една такава рядка чуждица — „фаворити" е намерила място в „Бален герой", петата глава от втората част на „Нова земя" (изд. пето, стр. 71): „Той (балният герой) трябваше да има около трийсет години. Лицето му правилно, покрито с приятна бледност, уморено, малко изветряло, с английски фаворити, прилежно пригладени, които му придаваха нещо екзотическо. Черни мустаци със завити от помада нагоре краища ..." Чуждата дума „фаворити" има смисъл на нем. „бакенбарди", бузна брада, брада пусната само по бузите при обръсната долна част на лицето и едва ли е била разбрана от мнозина читатели, и то само такива, които знаят много добре френски: на френски favorite, сиреч barbe, значи тъкмо и „бакенбарди", не само „любимка".

Това значение на френщината favorite го няма и в най-пространния речник на чуждите думи в българския език от покойния Георги Бакалов. Този Бакалов речник има 760 страници и дава около 20 хиляди думи, ала авторът му признава: „Това не значи, че и ние сме дали буквално всички чужди думи, които могат да се срещнат в българския език". Вазовите „фаворити" ги няма и в трите издания на „Речник на чуждите думи в българския език"

от писача на тези редове, който речник по брой на страниците е много по-малък от Бакаловия.

Ала почитта към Вазовия езиков талант, както и основателното и разумно желание да се разтълкува цялото разнообразие и богатството на Вазовия речник налагат да се направят още някои допълнения към речниците на чуждиците в нашия език, тъкмо с оглед на употребените от Вазова.

„Евантайл"!! вместо ветрило

От корена на своята дума vent „вятър" (лат. ventus) френците са образували съществително éventail, което значи „ветрило". Така, с „ветрило" се превежда френската дума в по-новите френско-български речници, ала през втората половина на миналия век д-р Иванчо Андреев Богоров не знае дума ветрило и превежда френ. éventail само с турската дума елпезе!

Когато в края на 80-те години от миналия век Вазов е писал „Под игото", той не е искал да си послужи с турщината елпезе, но, види се, не е знаял и за съществуването на българска дума ветрило, та прибягва до френската чуждица „евантайл". В глава VII на романа се разправя за кълбообразния отец Гедеон, който е „дълбоко занят" в манастирския двор: „той наблюдаваше пуйките [пуяците], които се разхождаха из двора с разперени на търкала опашки, като евонтайл" (1-во изд. на „Под игото" в „Сборник за народни умотворения, наука и книжнина", издаван от Министерството на народното просвещение. София 1889, стр. 31).

И във всичките пет отделни издания до смъртта на автора френщината „евантайл" си стои непокътната, при все, че поновите френско-български речници превеждат френското éventail само с дума ветрило, напр. Н. Марков „Dictionnaire bulgare—français" (Пловдив 1898, стр. 117); А. Яранов, Илюстрован френско-български речник, 5-то изд., 1941 г., стр. 324, София; Ch. Ghennadiev, Grand dictionnaire français-bulgare, Пловдив (без дата), 569.

От почит към Вазова би трябвало и „евантайл" да се вмести в някой пълен речник на чуждиците.

„Куриозен" вместо любопитен

Френската дума curieux има две различни значения: 1) любознателен или любопитен, който иска да знае или узнае нещо, и 2) който буди любопитство или интерес, чудноват, рядък.

За второто значение Вазов е предпочел френската дума („Драски и шарки" ч. II, с. 116), та пише: „Новите двукатни къщи, отдолу с магазини и кръчми с куриозни надписи, кафенета" и т. н. Днес ние можем да кажем, че някои кръчми са с любопитни надписи, и никой не би ни обвинил, че сме се повели по френската употреба на прилагателното curieux, толкова повече, че и в руски прилагателно любопытный има две значения: 1) който обича да пита, гледа да узнае, види или чуе нещо, без друга цел, и

2) който буди любопитство, достоен за внимание, занимателен, забележителен. Надписите на някои кръчми у нас могат да будят любопитство или интерес, могат да бъдат откъм някоя страна занимателни или чудновати. Днес и самият Вазов би казал за такива кръчми, че са с любопитни надписи, та би избягнал ненужната вече у нас френщина „куриозен".

„Негация" вместо отрицание, струване бъх, бъшене забъшване, отричане, отказване

В речта на Парижкия полицейски комисар, който разправя за измамничествата на „граф Брадлов", син на Рачка Пръдлето, се среща у Вазова („Нова земя", ч. VI, гл. XI, 5-то изд., с. 467) освен руския „машенник" (с *a*!) и думата „негация" за струване бъх или забъшване: „И за да подкрепи негацията си, уверява, че той е в Париж само от две недели..."

Вярно е, че в книжовния ни език се употребява „негативен" вместо отрицателен, „негативност" вместо отрицателност, та може да се очаква и „негация" за франц. négation, ала все пак в добрия български слог няма „право на гражданство" френската непотребна чуждица „негация", вместо която може да се използува някое от шестте български съответствия, които стоят над тези редове.

„Конт Брадлов" се опитвал да подкрепи отрицанието си или струването бъх, забъшването и под., а не „негацията" си. На последно място би се поставило отричане или отказване, понеже тия думи прилягат и за латин. (франц.) абдикация „отричане", „отказване" от престол.

„Много пасажери"

Нерядко у Вазова някои чуждици са употребени за характеристика на нечий говор, особено на тъй наречената интелигенция, а сам авторът не си служи с тях. В „Казаларската царица" главното лице говори: „Но тая нощ много пасажери имаме. Ние ще бъдем притиснати, каза Милка, гледайки куповете пътници, които нахълтваха във всичките вагони" („Съчинения, изд. Паскалев, т. XXVI, София 1922, с. 25).

В тоя случай за Вазова няма „много пасажери", а има „купове пътници", които нахлуват във вагоните.

Предизвиквач вместо „провокатор"

Днес мнозина нашенци смятат думата „провокатор" за необходима и незаменима за българския литературен език, а Вазов още през 1895 година („Драски и шарки" ч. II, с. 188) я заместя с българското съществително предизвиквач, а може да бъде и по-старинно предизвикател. „Провокаторски" ще бъде предизвикателски, а „провокаторство" — предизвикателство.

„Ти си имал чест, фелиситирам те“!!

В „Нова земя“, когато доктор Догански узнава от Стремски, че годеникът на Драга върнал годежа ѝ, казва му:

„Ти си имал чест, фелиситирам те — каза той, като прочете показаното място.

— Собствено защо ми честитиш?

— Поздравих те, че си имал щастие, дето не влезе в примката, дето сега няма да делиш скандала и позора на това семейство.“

Френско-немският глагол „фелиситирам“ е употребен за характеристика на лицето. И затова Стремски пита по чисто български: „Защо ми честитиш?“, а не „Защо ме фелиситираш?“

*

В заключение към казаното по-горе трябва да се подчертае, че Иван Вазов е един от най-големите, ако не и най-големият, български стилист и ревнител за хубав и чист български език. Вазов допринесе извънредно много за усъвършенстването и обогатяването на българския литературен език, като твърде умело черпеше из съкровищницата на нашия народен език. Вазов сам създаде много нови думи, някои от които сега са забравени, а други красят родната реч. Вазов черпеше умело и из богатата съкровищница на руския език, езикът на Пушкина и Гоголя, на Толстоя и Горки и на толкова други бележити майстори на руската реч. Значението на руския език и литература за нашия всестранен културен напредък е грамадно.

Вазовите езикови завети имат значение и днес, когато ние строим социализъм у нас: нашата литература е социалистическа по съдържание, а национална по език. В преживявания от нас сега период на диктатура на пролетариата националните езици продължават да съществуват и да се усъвършенстват според вътрешните закони на своето развитие, както това доказа др. Сталин в своите гениални изказвания по въпросите на марксизма в езикознанието. Според думите на др. Сталин, след победата на социализма във всемирен мащаб досегашната национална обособеност и взаимно недоверие на нациите ще бъдат заменени със взаимно доверие и сближение и близкото взаимно сътрудничество между нациите ще се наложи. Свободното езиково сътрудничество между нациите, в случая между българския народ и руския, ще се продължи в още по-голям размер не само по силата на старата наша езикова общност, но и поради днешните разширени връзки, така че и нашите езици ще имат възможност свободно да се обогатяват един други по реда на взаимно сътрудничество също така и с някои думи от съвършено нов (не старобългарски, или староруски, или старославянски) произход.

НАБЛЮДЕНИЯ НАД ЛЕКСИКАЛНИЯ СЪСТАВ НА ВАЗОВИТЕ РАЗКАЗИ

Проф. Ив. Леков

Нашите писатели-класици, чиято творческа дейност принадлежи вече на историята, не са разучени добре в езиково отношение[1] И досега няма отделно методологически издържано, подробно и цялостно изследване на Вазовия език в неговото постепенно развитие и усъвършенствуване. Главната причина за това е отсъствието на подготвителни трудове и особено на специално съставен речник на Вазовото творчество. Все още са възможни само отделни приноси, в които би трябвало да се обръща внимание между друго и на социалната характеристика на Вазовия речник.

Някои мислят твърде едностранчиво, че всеки писател има постоянни, типични, напълно еднакви и повтарящи се във всички негови произведения езикови и стилни качества. Растежът на творческия талант се отразява и наблюдава не само тематически, идейно, но и езиково. Тази безспорна закономерна зависимост и историчност на езиковия развой у писателя ни убеждава в действието на една от чертите на диалектиката. И ако въпреки това ние сме свикнали често да откриваме писателя по неговия език и стил, това показва, какво важно участие има друга страна от диалектиката в обяснението на всички сложни творчески процеси. Ето защо не без основание съветският академик А. С. Орлов в „Язык русских писателей", Ленинград 1948, забелязва, че езикът на писателя е явление твърде сложно и разнообразно.

---

[1] Досегашните по-сериозни опити в тая насока (вж.: А. Теодоров-Балан, Преглед на поетичната творба на Ив. Вазов, Псп. 61, 62, 63, 67; Б. Ангелов, Стремежи и похвати за строителство в книжовния ни език в ново време, Сборник в чест на Л. Милетич, София 1912, 1—10; Ст. Младенов, Към оценката на Вазовата дейност от езиковно-историческо гледище, Сб. Иван Вазов, Живот и творчество, под ред. на Ст. Романски, София 1920, 135—150; Ив. Минков, Иван Вазов, Български писатели, т. IV, 3—71; Ст. П. Василев, Българският писател и родната реч, очърти върху езика и стила на наши писатели, София 1933, 14—29, са твърде общи, с неопределен, но винаги едностранчив обсег и не представят същинска лингвистична анализа. Но въпреки всичко, те не пропускат да отбележат най-ценното качество на Вазовата езикова практика, а именно — не само стремеж към лексикална чистота, но и ясно очертана ненавист към крайностите на пуризма. Това становище се оказа и днес най-меродавно, жизнено и препоръчително, и стои в съгласие с принципите на новата езикова политика, срв. Г. Винокур, Руский язык М. 1945, 175: „Эта средняя линия употребления письменного языка, с одной стороны, удерживающая язык на высоком уровне современной культури, а с другой — не допускающая отрыва его от народной почвы, и есть руководящая линия языковой политики советской власти").

Обемистото и трайно Вазово литературно дело в езиково отношение от тая гледна точка има две отличителни свойства. От една страна то показва непрекъснат развой, без особена склонност към новаторство[1], в духа на съответната класова традиция, а от друга стремеж към близост с народните говори и предразположение към архаични, порусени или дори чисто руски езикови наслоения.

Вазов представя същински извор за езиковедски проучвания, но неговото творчество, преди да се сдобие с теоретическо езиково изследване, би трябвало да бъде отразено, както вече се загатна, и в специален речник, гдето нагледно би се показала историята на много интересни, редки или забравени вече думи. Докато се извлекат и разработят по надлежен начин материали за тая цел, полезно е да се посочат в отделни кратки приноси редица страни от Вазовото езиково умение и някои особености на неговата езикотворческа практика. Тия бележки имат скромната задача да обърнат внимание на няколко употребени от Вазов думи преди повече от 50 години, които днес след две нови поколения, изглеждат по форма или съдържание най-малко необичайни в книжовния език, а за по-младите и непознати или не добре разбрани. Такива езикови особености, твърде указателни за българската лексикална история и интересни от общо лингвистично гледище, се срещат доста, но тук се касае до словарни елементи, почерпани от Вазовите къси разкази, писани в самия край на миналия век и ценени твърде високо и днес като реалистични и хуманни прояви на неговата творческа дарба.[2] Между тях се намират пълни с тъжен лиризъм и състрадание импресии като „Иде ли?“, трогателни нравствено-патриотични откъси като „Дядо Йоцо гледа“, „Една българка“ или „Ново преселение“ и най-сетне разкази, в които е отразено по прост, но оригинален композиционен начин чувството на вечна и силна привързаност на българския народ към русите — нашите освободители и покровители („Негостолюбиво село“). За да бъдат избрани тези произведения като обект на наблюдение и бегла анализа спомага обстоятелството, че те са от по-ранните творби на Вазов и че представят прозаичен словоред, а не поетична мерена реч, в която думите, както е известно, често м е н я в а т и своята нормална семантична стойност и най-сетне, че тая художествена проза е в най-пряка изобразителна връзка с бита и изобщо с българската действителност в края на миналото столетие, та затова най-вярно критично и реалистично отразява и езиковото всекидневие.

По-внимателното вглеждане в лексиката на Вазов, която майсторски се слива с характера на сюжета, с времето и неговите типични отлики, със средата, в която живее творецът, дава възможност да се посочат шест главни отличителни лексически групи, които биха могли да се категоризират по следния начин: 1) думи, чиито звуков състав, форма, значение и употреба са останали непроменени през изминалия период от 50—60 год. Това е преобладаващата част от

[1] Като се изключат някои неприети в книжовния език новизми, употребени от Вазов в поетична реч.

[2] Вж. Ив. Вазов, Избрани съчинения, под ред. на проф. М. Арнаудов, т. V — Разкази. София 1940, стр. 246.

Вазовата лексика и тя е присъща на общобългарския културен език, оформен в Подбалканските области в последната четвърт на миналия век. За пример нека послужи следното изречение от първия поместен разказ „В Пирин“: „А гладни глутници вълци сновят по белия сняг и очите им светят в нощната тъмнота.“ Тук думите от всички застъпени граматични категории пазят и днес своя стар лексикален смисъл.[1]

2. Формални архаизми, част от които са вече преодолени и надживени в езиковата практика дори и в изостанали лексично диалекти, а друга част са още жизнени в т. н. по терминологията на лингвистичната география островно разпространение. За първия случай свидетелствува употребата на думата самаго в израза: „А той нито допущаше мисълта да накара самаго него да го поведе към Синия бряг сега, посред нощ.“ (Белимелецът, 40). При втория случай характерен пример представя употребата на глагола хвана вм. захвана в смисъл на започна във фразата: „Нилов хвана да размишлява“ („Прекрасно!“, 147). Между друго тук е интересно да се насочи вниманието към историята на употребата на глагола хвана със значение започна във връзка със семантичната палеонтология и с общата генетика на езика. Тая употреба отвежда към най-старинните епохи на мислене, свързано с действието на ръката, която е първото и единствено средство за хващане. Известно е, че според трудовата теория за произхода на езика, ръката е важен езиковен посредник. Тя създава жестовете, които придружават звуковия образ на редица конкретни и абстрактни стари значения. И тъй в изразите от вида на „хвана да размишлява“ се съдържат езикови архаизми, произлезли от архитипа хвана — започна, т. е. върши всяко действие с ръка и тая употреба показва материалния характер и протоизвор на всяка човешка проява.

Думите хвана и почна (чин=действие) са в тоя смисъл синоними, че първата означава действие с ръка, а втората само действие; следователно първата е по-конкретна, а втората, съобразно с нейната по-нова служба, по-абстрахизирана.

Към същата група формални архаизми, които още не са забравени в някои народни говори, принадлежат думите злорек вм. обикновената злоречив, смет в м. р. вм. смет—сметта от ж. р., смисъл в ж. р. вм. днешния м. р., тежчина вм. сегашната тежина; голак вм. голтак, бежлив вм. бегъл, желъдък (за корем), кафеджият вм. кафеджията, фотографисване вм. фотографиране и мн. др. По-старинните в суфиксално отношение думи като офицерин (104), солдатин (25), капитанин (29), стражарин (222) се наблюдават често в разказите на Вазов. По-нататък в тая група спадат: (мълчалив) наговор вм. наговаряне 66, наставително вм. наставнически 67, милуваха вм. помилваха 79, младенци вм. младежи 110, студенчески вм. студентски 116, стрешина вм. стреха 117, замамливо (място) вм.

[1] С изключение може би на думата тъмнота, която отстъпва днес на тъмнина.

примамливо 123, щиплив 126 (кога се) се посрещнахме вм. срещнахме, 126, вдадлив вм. податлив 131, сполучно вм. сполучливо 135, догадлив 161, вейва вм. повява 165, трети клас (на железница) 185, смешлив 231, безстрашлив 237, премеждив (живот) 239 и други особено със суфикс-лив.

Интересни са и примерите, в които откриваме противоположна употреба на глаголната префиксация в сравнение с днешните норми, напр. повръща поклони вм. връща поклони 123, и обратно: да не я кътнете вм. да не я покътнете 64.

В по-голяма част от формалните архаизми отличителна роля имат словообразователни фактори, а само рядко и други граматични причини, като промяна на рода и пр. Ето и самите примери в тяхната естествена среда — изречението: „Вчера той отиде при баща й, Миля Каражелев, чорбаджията, надут, гневлив и злорек селянин...“ (Бикоглав, 98) ...„Умственото бунище на Японската земя се обогати с един още непотребен смет на глупостта...“ (Японски силуети, 227). „Матеев беше пропътувал петнайсетина километра с голяма бързина сред несносната тежчина и жега.“ (Негостолюбиво село, 187). „Левски не е пил, не е пушил, не е усвоил чуждо нещо; като Карла XII не е знаял жена: скитник вечен, вагабонтин, голак, често гладен — той е умял да бъде въплощение на идеална честност“ (Чистият път, 243). „Ние го виждахме като заминуваше по двора и се отбиваше в първоначалното училище, без да се обърне и хвърли поне един бежлив поглед към нашето отделение...“ (Епитропът, 115). „Гладът чрез остри бодове в желъдъка издаваше своя алчен гняв.“ (Негостолюбиво село, 188). „Али-чауш поздрави българина с наргилето, когото познаваше, отиде при кафеджият и го попита с равнодушен уж вид, но низко.“ (Апостолът в премеждие, 238). „Само един Левски не се бои от такова фотографисване“ (Чистият път, 243.).

Има и случаи, когато архаизмът се изразява и синтактично, като напр. „Младен спечели в симпатията му“ вм. днешната употреба: „Младен спечели симпатията му“ (Бикоглав, 104—105). Тези архаични елементи разкриват от една страна народно-демократичния характер на Вазовото творчество, но от друга неговия литературно-езиковен консерватизъм. Чрез тях делото на народния поет затвърдява своя историцизъм и традиционализъм като остава вярно на основните отлики на епохата.

3. Семантични архаизми, които не много последователно дават предимство на по-стария от два или повече синонимни пластове в езика и заедно с това осветляват косвено колебанието и борбата между синонимите изобщо. Те съвпадат по значението си за характеристиката на Вазовата лексика с по-рано разгледаната словна категория. Тук могат да се припомнят следните думи: а) хубаво вм. добре в израза: „Момче, крий се хубаво днес!“ (Една българка, 206); б) дерат вм. късат в израза: „Разтичаха се жандарми да дерат поканите...“ (Дядо Нистор, 88); в) книга вм. писмо в израза: „Облакът показва и хабер: ще имаш книга от Стоенча. (Иде ли?, 24); г) война вм. войска в израза... Господине, война иде ли още?“ (Иде ли?, 30), зачини (низки метани) 23, без боене

вм. спирах 63, замайването ми вм. забавянето ми 74, кривда вм. вина 79, месечина вм. месечна заплата 86, сяках вм. мислех 86, отчислява ме вм. уволнява ме 95, наклопили вм. наклеветили 104, разваляне вм. скарване 116, болест вм. болка 119, оттласкателно вм. отблъскващо 126, развала вм. погром 138, държава вм. имот 178, плъзнеше (в незнание) 182, погълчаваха (тихичко) вм. проговориха 70.

По-настрана стои употребата на думата загащена, в която се отразява разговорно-емоционален езикозен отенък. („Вчера чешмата била загащена при Влашко-село,...“ (Белимелецът, 34).

4. Смесени формално-семантични архаизми, чрез които обикновено се наблюдава значителното руско езиково влияние. Тук спадат думи като съкрушение вм. мъка, прозябание, обикновение вм. обичай, основание вм. основа, освещение вм. осветление, светлина, пленение вм. плен в изреченията: „Види се, Славчо разбра съкрушенията на турчина, та му каза:...“ (Белимелецът, 41) „Не се случи никакво събитие в еднообразното прозябание на селцето му, което от далеко даже да науми кипящия живот на България.“ (Дядо Йоцо гледа... 181). „И заптиетата, що бяха горе, и другото, що бе на стълбите, знаеха, че Ахмед-ага отива да прави изпит на тоя час на разбойника, както имаше обикновение. (Белимелецът, 37). „Ето гнездото на вълка, ще го разсипем до основание, за да не се овълчават вече други такива мръсни гадове!“ (Пак там, 36). „Всичките тия разкази, един от други по-невероятни и изумителни, хвърляха ново освещение върху моралната страна на дякона...“ (Чистият път, 242). „Призракът на ново пленение, на побоите, на оковите... се изпречи... пред очите му.“ (Белимелецът, 50). По-необичайна изглежда употребата на глагола благодареше вм. благоприятствуваше в изречението: „Селото беше мъртво и пусто и това го благодареше...“ (Бикоглав, 101).

Тия думи указват не само времето, в което са били продуктивни, но посочват и Вазовите предразположения към русизмите, (и черковнославянизмите), както и известни трайни особености на писателската му школа.

5. Остарели чуждици, предимно турцизми. Останалите чуждици като напр. попатаса 51, литаври 167, депеша 173, антрефилета 172, омбрела 246 и под. заемат съвсем незначително място в разглежданите разкази. По-типичните турски елементи са вече почти забравени в българския език, вследствие на това, че те вече не изразяват актуални понятия. Такива са между друго думите низами, кърсердар, гявурджик, хаирсъзи, чоджум, соба, талим[1] употребени в следните фрази: „Видял там, че низамите на кърсердара отсядлали и развеждали конете си.“ (Чистият път, 246). „— Пак си бил хитър гявурджик, каза притворено благосклонно Ахмед-ага; ...“ (Белимелецът, 42). „Кръчмарят един здрав, гоен, червено-бузест шоп, с хитри очи, с големи, дълги до

[1] А особено тараболуз 108 (пояс), дибидюс 113 (досущ, съвсем), маймурин 177 (големец) и др.

ушите ястъклии мустаци, каквито често учудват по селата..." (Негостолюбиво село, 182)." — Хаирсъзи? — прошепна другият спътник. — По-лошо, по-лошо... — избъбра първият." (Из кривините, 71). „Е, какво искаш, бе чоджум?" (Бикоглав, 99). „И ония, дето бягат при циганите, тук ще бягат да се топлят, — казваше Хаджията, като опитваше тръбите на собите дали са добре закрепени." (Епитропът, 118).

Твърде малка и несамостойна група образуват думи като граполи 108, вшутявка (165), изсули се (измъкна се) (240), както могат да се причислят и към други категории на по-редки и малко употребими днес лексични елементи. Тук принадлежи и хубавата дума пособник (ятак, съдеец): „Като подозрени пособници на Ботевата чета."

6. Най-сетне трябва да се изтъкнат и съвсем явните диалектни лексикални наслоения от рода на дека (— къде — декъ — дека чрез т. н. метатеза) в „Кажи: дека е Видинската хазна? (Белимелецът, 38), оти (гр.) в „А бе, холан човече, оти не ни каза по-рано, ами ни мъчи така и ни увре в грях?" (Негостолюбиво село, 193), нечем = (не искам) в „Нечем му левовете: — извика неутешимия Стоян." (Запалените снопе, 221), челяк (— человек) в „Ху да се не види макар, как не ни изпсува по-рано, да се сетим, че си наш челяк, нали сме си пусти говеда..." (Негостолюбиво село, 193), нам (— незнам чрез т. н. хаплология) в „Това са мъченици, избити нам в каква си война на турци с австрийци през миналия или по-миналия век;..." (Белимелецът, 32), найдат = намерят в „... и до днес не могат да си найдат безбедно пристанище"... 143, гуди = тури в „Нилов ги гуди да делят затвора"... 151, веке = вече в „Та ние се веке познаваме от старо време" 76, гаче = като че ли в „Гаче царщината щеше да пропадне"... 79, утрепе = убие в „Ще ме утрепе ли?" 53.

Редки са чуждиците, минали в езика на Вазов чрез руски. Такива са напр. сибаритски = безгрижен, гауптвахта = главен арест 105, авангвардия = преден отред 77 и др.

Нови сложни думи от рода на шапкоснимания 122, в които се крие известен ироничен смисъл у Вазов почти няма.

На границата между лексиката и другите граматични части се явява изследването на редица характерни езикови особености у писателя. Тук ще спомена някои от тях. На първо място стои склонността на Вазов към енклитична вм. проклитична употреба на местоимения: „При моминските гласове присъединяваше се (вм. се присъединяваше) и силният глас на Вълкана" 62. „Всяка гънка от неговия.. живот, изважда го по-голям пред нас" 243 и мн. др. След това наблюдават се и предлози с по-друга от днешната семантична стойност, както и предпочитане на нечленувани думи: „весели цяла планина" 17, и задпоставяне на прилагателни имена: „играчите всичките" 63, „просяк въшкави" 100 и пр.

Подобни думи сочат на близост с народа и дават възможност за верни описания в духа на реалистично-натуралистичната обстановка, при умело спазване на сюжетния колорит, обикновено в диалога.

Творчеството на Вазов е в неразривна връзка с българския народ след неговото освобождение, с цялата му историческа съдба и култура. Понеже то отразява буржоазно-капиталистическа действителност, за него е характерна, но само отчасти и съответна лексика. В нея преобладават, както видяхме от разгледаните Вазови разкази, елементи не толкова от градска, колкото от селска битова разговорна реч, тук-там примесена с „по-висока" традиционно-книжна лексика. Вазов умее да подбере национално-характерното в речника и да постави в съответствие лексическия състав и социалното положение на лицата с техния характер и с обстановката, в която действуват.

Народодемократичната позиция на автора му позволява да преодолее в областта на речника класовата ограниченост на буржоазната езикова естетика и да отрази в битово-разговорна форма вярно социалната среда в нейните исторически рамки.

Като се вземе пред вид основната методологическа предпоставка на всяко езиково изследване, според която реалният език трябва да се опознае в условията на неговата употреба, за Вазовия език би могло да се каже, че той изразява многообразието на обществената практика в определен и то дълъг период от живота на българския народ. Понеже лексиката не може да се откъсне от нейната естествена среда — изречението, просторечивите, областните селски думи, емоционалните „низки" лексикални елементи и вулгаризми, които характеризуват някои обществени групи, откъснати от културата по силата на икономическите и обществено-политически условия, придават на израза реалност, стегнатост, демократичност, изразителност и сила.

В наличието на последната категория от думи някои може да видят социално лексическо раздвоение на писателя или пък обратно стремеж за обединение на лексикалните средства на главните български обществени слоеве непосредствено след Освобождението. И в единия и в другия случай названието народен поет и писател, което Вазов с достойнство получи още приживе, се оправдава убедително и с това шастливо обстоятелство ще трябва да се съобразяват всички бъдещи езикови изследвачи на Вазов, особено когато ще разполагат и с необходимите пълни речнишки данни.

Съвокупното цялостно предназначение на лексикалните елементи трябва да бъде цел на всяко подобно изследване.

ДРАМАТИЧЕСКОТО ТВОРЧЕСТВО НА ИВАН ВАЗОВ И УСПЕХИТЕ МУ В НАРОДНИЯ ТЕАТЪР

от Божан Ангелов

Лириката и размерената реч е най-непосредствената форма, в която Вазов изразява преживелиците си. Но заедно с това той проявява значителен брой качества на епически поет и художествен повествовател от първа величина по български мащаб. По-малко той е чувствувал необходимостта на драматическата форма, особено в първите няколко десетилетия на своето творчество, докато през периода 1908 г. — 1921 г. най-високия свой творчески напор и въздействие той достига в историческите си драми Бориславъ, Към пропаст и драматическата хроника Ивайло и Престолът. Драматическото творчество на Вазова се състои от комедии и драми. Комедиите му представят пряка и непосредствена обработка на наблюдения върху нравите на околния нему живот, каквото са Михалаки чорбаджи, Кандидати на славата и Службогонци, а една част от драмите му са драматизации на епически произведения: Руска—от поемата Загорка, в известна връзка с поемата Грамада, Хъшове — от повестта Немили недраги, Под игото и Казаларската царица от съответните романи. Направо изработени като драми са Белодушков, която, изглежда, не е била печатана, а само представена по ръкопис от трупата „Сълза и смях“ четири пъти през сезона на 1897 година, и споменатите исторически драми. Белодушков изобразява картината на политическите борби от мрачната епоха на Стамболовия режим — 1886—1894 г. — между русофоби, жигосвани от своите съвременници с епитета „черни души“ и русофили, представени в типа на Белодушков. Драматическото си творчество Вазов започва току след Освобождението с две произведения: комедията Михалаки чорбаджи (1882 г.) и драмата Руска (1883 г.). И в двете произведения той изобразява чорбаджийството в лицето на двама негови представители в традиционното общоразпространено в средата на революционната българска емиграция схващане на чорбаджийството като отрицателна обществена категория. Действието на комедията се развива в един крайдунавски град през време на руската окупация от 1878 г. и осмива отчаст туркофилството на Михалаки чорбаджи. Общо обаче комическата заплетня е построена върху качества, които далеч не са присъщи на чорбаджиите и чорбаджийството, именно — върху недосетливостта на чорбаджи Михалаки и хитростта на слугата му Петко, който ловко успява да заблуди господаря си и да устрои годежа на дъщеря му с приятеля на семейството Стоянович. Драмата Руска има в основата си отмъ-

щението върху чорбаджи Куздо за неговите предателства към сънародниците му българи. Обект на това отмъщение е Кърджи Осман, типичен представител на властен разбойник, представител на турската власт. Героинята-отмъстителка е Руска, чието име носи драмата. Колкото и наивно и пресилено-героично да е предста-

Артистът Иван Попов в ролята на Македонски от „Хъшове".

вена Руска, пиесата е имала на своето време през първото десетилетие след Освобождението огромен сценичен успех. В тия две произведения, както разказва Ив. Попов в своята богата по съдържание и увлекателно написана История на Народния театър, са получили, може да се каже, своето сценическо кръщение неколцина от видните от по-късно време артисти, именно: Ив. Попов, Антон и Стефан Попов, Дим. Антонов, К. Сапунов, Б. Пожаров, Ана Попова, Мария Янкова — Ив. Попова и др. Интересни подробности

поставянето и първото представяне на драмата Руска дава Ив. Вазов в книгата си Из бележника на поета (1920 г.).

Истински художествено въздействие и сценически успех от по-висока проба Вазов постига в драмата си Хъшове. Пиесата в първо издание е излязла в 1894 г. и същата година за пръв път била представена на сцената на Славянска беседа, а после и на много провинциални сцени. Във второ съвършено преработено издание пиесата е излязла в 1899 г. В редица ярко очертани типове и художествено проведени сцени Хъшове представя страданията, тежкия, пълен с лишения живот на българската революционна емиграция и нейния героизъм и беззаветно самопожертвуване за идеала на българската свобода. Класически типове на тази емиграция са знаменосецът Странджата, Македонски, Бръчков, тъй живо и ефектно въплотени от първи артистични сили у нас на своето време: Ив. Попов, К. Сапунов, Гено Киров, Васил Кирков, Хр. Ганчев и други, които сами са получили от ролите си, както Ив. Вазов ги е дал в драмата си, много нещо за своето образование и подготовка като сценически дейци. Хъшове още при първото си сценическо изпълнение през 1894 г. и по-късно, когато е била играна от трупата Сълза и смях по десетина пъти през сезона в салона на Славянска беседа, е дала на Вазова да преживее първите си шумни театрални успехи.

Комедиите му Вестникар ли? (1900 г.), Кандидати на славата осмиват слабости, пороци на един твърде ограничен кръг дейци — безскрупулността и дребнавата злоба на журналисти, славолюбието и завистта на писатели. Първата от тия две пиеси е имала твърде слаб успех, а втората не е стигнала до сцената. Комедията Службогонци, предметът на която изрично се показва в заглавието ѝ, е имала сравнително по-голям успех, толкова повече, че на автора се е удало да създаде напрегната комическа интрига и да нарисува няколко живи типове, най-ярък образец на които е главният герой Квасников.

Върховете на своето драматическо творчество и сценически успехи Вазов достига в историческите си драми Борислав (1909 г.), Към пропаст (1910 г.) и драматическата хроника в две части Ивайло (1911 г.) и Престолът (1934—1935 г.) Предмет на тези пиеси са известни исторически кризи, които се развиват главно в българските дворци в кръга на царското семейство и само отчасти проникват до широките народни маси, както е случаят с драматическата хроника Ивайло и Престолът. Драмата Борислав има двойна добре заплетена интрига: от една страна, заговорът на българина Гаврил в съобщничество с епирския цар Кир Тодор, който живее в двореца на Ив. Асен II като пленник, от друга страна, любовната интрига на болярина Борислав и дъщерята на Ив. Асен—Тамара, които се сговорят да бягат, понеже Ив. Асен тъкми да прати дъщеря си невеста в двореца на краля в Неапол. По една щастлива случайност Ив. Асен открива заговорниците и срещата на влюбените и се разправя сурово със заговорниците, а към влюбените проявява всичкото свое бащинско великодушие, като благославя брачния съюз на дъщеря си и на болярина Борислав. Живо

и релиефно очертаните фигури на пиесата са намерили още по-ярко и внушително въплощение в първите сили на Народния театър от това време, именно: Сава Огнянов като Ив. Асен II, Ат. Кирчев като Борислав, Т. Стойчева като Тамара, Коста Стоянов като Кир Тодор и други. В това разпределение на ролите и тяхното изпълнение пиесата е пожънала небивали сценически успехи. Само през първия сезон (1908—1909 г.) тя е биха представена 42 пъти. Мерило за дъл-

Артистът Атанас Кирчев в ролята на Борислав.

бокото впечатление, което пиесата и нейното изпълнение са произвели на времето си върху публиката, са случаите на зрители, които са я гледали по 20—30 пъти.

Сюжетът на пиесата Към пропаст е една дворцова семейна драма, която има известни исторически последици за българската държавност от по-късно време. Предмет на драмата е развода на

цар Ив. Александър с жена му Теодора, една влашка принцеса, и женитбата му за еврейката Сара. В рамките на тази интрига са дадени ред картини на царска разпуснатост, веселби, разправии с лицата, които имат смелостта да се противопоставят на прищевките и своеволията на царя Иван Александра, каквато е фигурата на смелия му изобличител болярина Раксин. Пиесата е имала досъщ като Бориславъ огромен успех и е оставила у зрителите от това време дълбоко впечатление, благодарение на своите художествени достоинства, на доброто сценическо поставяне от артиста Ив. Попов, както и на талантливите изпълнители като Ат. Кирчев—Ив. Александър, Сава Огнянов — Рад Лупу, Хр. Ганчев — Раксин, Т. Стойчева—Сара еврейката, Ел. Снежина—Красимира.

Драмата Ивайло има за сюжет и главен герой един изключителен исторически случай от XIII век, когато един млад прост селянин, с помощта на разбунтувани селски маси, се възмогва до българския царски престол, заеман от заместницата на малолетния цар — хитрата и властолюбива византийка Мария. Втората пиеса от хрониката — Престолът — изобразява същия герой Ивайло, който се оказва обаче неподготвен да издържи изпитните, козните, съблазните на своя висок пост и на своята сподвижница царица Мария и не след много време разбунтуваният народ го принуждава да напусне царския престол и в бягство на чужбина да дири спасение. Пиесата Ивайло е получила въодушевен прием от публиката през сезона 1912—1913 г. и после, благодарение, колкото на собствените си достойнства, толкова и на пълнокръвното изпълнение от артистите Сава Огнянов и Кр. Сарафов като Ивайло, Зл. Недева като царица Мария, Т. Стойчева и М. Ламбрева като Кремена, Ив. Попов като Тертер, Тачо Танев и Коста Стоянов като Андроник и други. С по-малък успех е минала пиесата Престолът, поставена в 1934—35 г. от режисьора Н. О. Масалитинов, едва тринадесет години след смъртта на писателя. Времената са се били вече променили и в настроението и идеологията на публиката не е имало условия за успех на пиеси от този род.

Наред с всичко казано по-горе трябва повторно да се изтъкне, че сценическите си триумфи в пиесите Бориславъ, Къмъ пропастъ и Ивайло Ив. Вазов до известна степен дължи на поставянето на тия пиеси от артиста Ив. Попов.

КЪМ ХРОНОЛОГИЯТА И ХАРАКТЕРИСТИКАТА НА ПЪРВИТЕ ПЕЧАТАНИ ВАЗОВИ СТИХОТВОРЕНИЯ

от М. Арнаудов

I

Кое е първото печатано стихотворение на Вазова? Въпросът за датата на „Борът". — Срещата между поета и редакторите на Периодическо списание в 1871 г. — „Борба" или „Дунав" възниква по-рано? — Вазови ли са стихотворенията, излезли в Отечество през 1869 и 1870 г.? — Под инициала W. се крие не Вазов, а Светослав Миларов. — Какво пише Вазов в Олтеница през 1870 г.? — В Бакъу възникват през 1871 г. „Всесилните сълзи" и „Вярата ми". — В Галац към края на същата година поетът „бълнува само рими и стихове". — Стихотворения в социалистически дух под влиянието на Ботева. — Писмо от 1. февруари 1872 г. до Васил Друмев, с ръкописа на „Към природата" и на „Борът". — Отзив на Друмева за последното стихотворение.

Пълното издание на Вазовите съчинения от 1942—1948 г., което изнесе за първи път всичко писано от поета, даваше благодарен повод за проверка на малкото вести, тъй непълни или противоречиви, относно хронологията на най-рано отпечатаните негови стихотворения, до преди появата на сбирката Пряпорец и гусла от 1876 г. Че още преди да е обнародвал каквото и да било от своите ранни поетически опити Вазов е писал много стихотворения и че голяма част от тия ръкописи са изчезнали безследно при опожаряването на Сопот през 1877 г., знаеше се добре от някои биографски показания на поета. Но не за тези наченки, лишени от по-значителна художествена стойност или само случайно спасени, за да бъдат издадени в Майска китка от 1880 г., е тук думата. Интересуват ни, собствено, първите печатани стихотворения на народния поет, излезли след 1870 г., както и няколко други неща от периода между 1870 и 1876 г., тъкмени и пратени за печат, но не видели свят и само по щастие упазени в ръкописното наследство на Вазова.

Приемаше се обикновено, без да се правят справки в списанията и вестниците до Освобождението от 1878 г., че първо печатано произведение на Вазова е било „Борът" от 1872 г. И понеже в Браилското Периодическо списание, книжка V и VI от същата година, гдето се бе появило това стихотворение, край подписа на автора стоеше датата 21. септември 1870 г., мислеше се, че това е било времето, когато възниква първият печатан поетически опит на Вазова. Според това устроителите на първия юбилей на народния поет отпразнуваха 25-годишната му литературна дейност в края на септември 1895 г. Наистина, не беше скрито за посветените, че и преди „Борът" Вазов е печатал някои стихотворения; че вече в 1870 г.

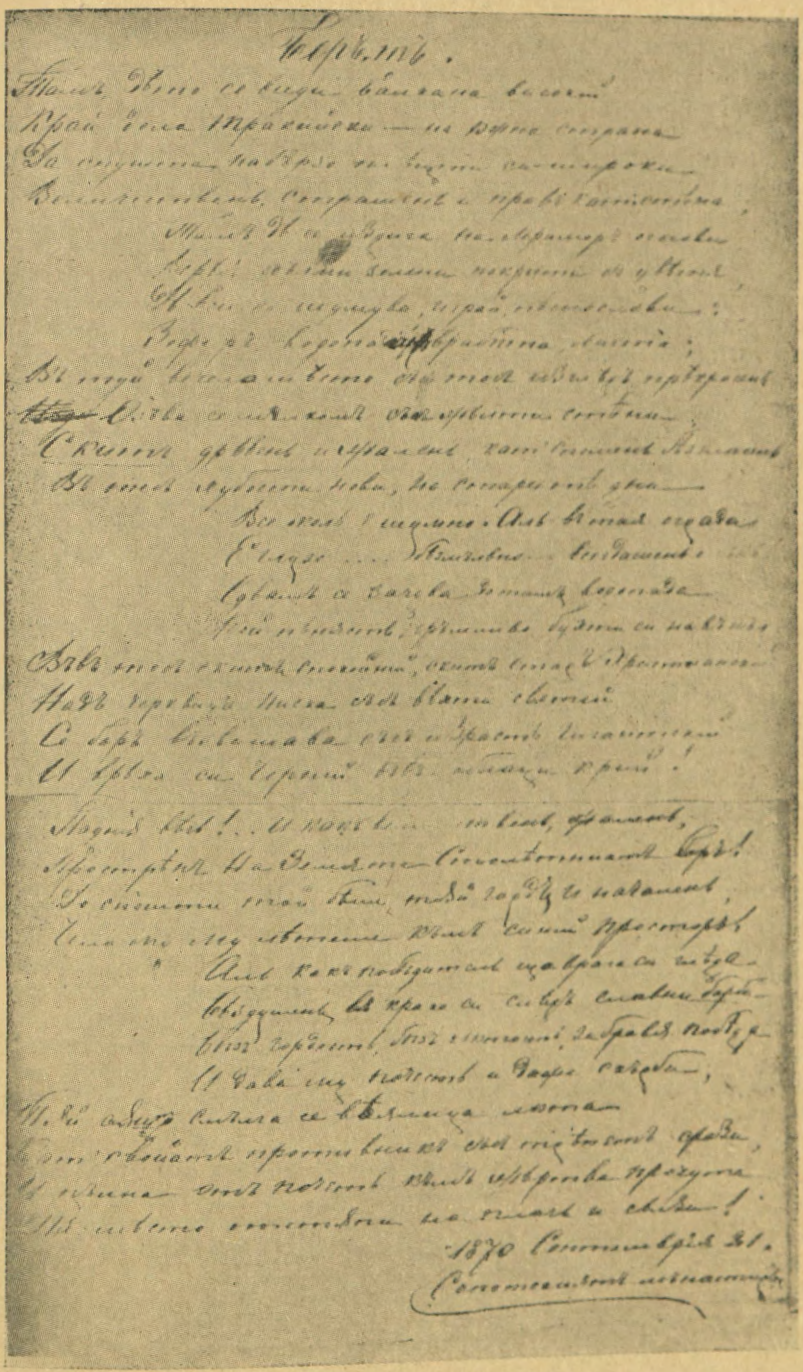
напр. той е поместил в органа на Българското книжовно дружество книжка II, стихотворението си „Борба“, без дата. Но това идваше само да подкрепи почина за празника, без да решава въпроса за приоритета на онова датувано стихотворение. Сам Вазов, в юбилейната си реч от 24. септември 1895 г., се изказва по начин да засили създаденото предубеждение, като признава за първо свое излизане в печата тъкмо „Борът“. В приветствието от страна на Васил Стоянов, председател на юбилейния комитет и един от основателите на Книжовното дружество в Браила, се е казвало: „Когато преди 25 години издаде на свят първото стихотворение под заглавие „Борът“, ти като че символически с него посади бора на българската поезия...“ Юбилярът, благодарейки за оказаната му чест, излага в отговора си спомена за това събитие, което е образувало пределна дата в живота и в творчеството му, така:

„Тъкмо преди 25 години, през един облачен ден на септември, в румънския град Браила един юноша, сиромашки облечен, с вид нерешителен, боязлив, се спираше със страхопочитание пред вратата на едно високо здание, над чиято врата се красуваше тоя надпис: Българско книжовно дружество. И тоя беден и смутен момък, който се готвеше да влезе там, изглеждаше плахо и недоверчиво високата стена, голямата порта на тоя дом, магически действующия на него надпис, и усещаше трескави тръпки, като човек, чийто живот зависеше от онова, което ще намери вътре, чиято съдба щеше да бъде решена след няколко минути. Да, защото този момък носеше в душата си една многогодишна, голяма жажда — да бъде поет — и в пазвата си — един голям ръкопис със стихове.“

И разказва Вазов още, как бил приет от двамата ръководители на дружеството, същевременно и редактори на списанието му, Васил Стоянов и Васил Друмев, и как тези „оракули, върховни авторитети“ в негови очи, се отнесли към плодовете на вдъхновението му. „Те посрещнаха благосклонно моя първи труд, намериха в душата си думи топли, насърчителни, за да укрепят вярата ми, терзаема от съмнения и страх. Ръкописът ми се прие! Иска ли казване, как щастлив, как пиян от радост и светли надежди излязох от там! След малко Борът се появи в Периодическо списание. Аз първи път се печатах! Борът се хареса на мнозина! Аз не бях на земята. От тогава станах писател.“[1]

Спомените на поета, които трябва да си мислим сравнително още свежи, неизбледнели до 45 годишната му възраст, стилизират тук преднамерено фактите около дебюта на литературно поле, за да оправдаят пред обществото избора на юбилейната дата, без да се отклоняват грубо от основната истина — срещата с редакторите на Периодическо списание, която обаче изглежда да е станала, както ще посочим, не през септември 1870, а цяла година по-късно, през септември 1871 г. Приемайки условно, че „Борът“, който прави известно името на автора си като даровит и многообещаващ поет, е означавал само съвсем общо началото на писателската му кариера и негов „пръв труд“ („аз първи път се печатах“), Вазов не пропуска

[1] Юбилеят на Ивана Вазов. Събрал и наредил Юбилейний комитет, София 1895, 30—31.

Автограф от началото и края на стихотворението „Борът".

да изтъкне, че бил се явил пред Стоянова и Друмева в Браила с „голям ръкопис стихове", за чието съдържание той не казва нищо. Бил ли е „Борът", който излиза от печат „малко" след тази среща, част от ръкописната сбирка, Вазов не съобщава, макар това и да се подразбира от целия строй на мисълта му. И не се изяснява Вазов по тая точка, понеже е знаял добре, че в действителност „Борът" не е бил първото му в хронологическо отношение печатано произведение, тъй като и преди него той е изпращал до редакцията или е предал лично на редакторите и други неща, които биват отчасти напечатани, отчасти отхвърлени. Когато, именно, в 1920 г., по време на втория си юбилей, Вазов пише статията си: „Моето първо печатано стихотворение",[1] той заявява най-определено, без колебание: „Моето първо печатано стихотворение не е Борът... Но комитетът, който се завзе да устрои юбилея на моята 25 годишна дейност, счете него за първото ми печатано стихотворение, основавайки се на една моя бележка под него: септември 1870 г., Сопот. А тая дата означаваше просто времето и мястото, когато е повален борът." И Вазов посочва този път като първо по ред на обнародването свое нещо стихотворението „Дунав". „То бе написано през пролетта на 1871 г., през продължаващата се още френско-пруска война, веднага след пристигането ми в Румъния (Олтеница)".

Поправяйки една грешка, Вазов прави неволно втора грешка, като обявява „Дунав", излязло в книжка III на Периодическо списание (1871), за свое първо печатано стихотворение и като съвсем забравя, че няколко месеца преди него, и то в същото списание, книжка II (1870), се е появило дългото му поетическо стихотворение „Борба", един поетически диалог между „невежи" и „певец". Ако „Дунав" се е запечатал в паметта на поета като първо произведение, то е било навярно затова, че над него той е работил най-рано след пристигането си в Румъния, тъй като изпратената до онова списание, след няколко месеца същата година, „Борба" е била донесена навярно готова от България. И по дух това последно стихотворение не издава влиянието на новата емигрантска атмосфера, носейки всички белези от заниманията на Вазова с руската поезия, и частно с Пушкина, още в Сопот и Калофер. Но, преди да определим последователното възникване на печатаните произведения от периода 1870—1876 г., налага се да отхвърлим една погрешна хипотеза относно първите печатани работи на Вазова и да уточним някои биографски подробности, тясно свързани с литературната му дейност в Румъния.

В една статия от 1920 г., онасловена „Първи стихотворения на Вазова", писателят Ст. Чилингиров се опита да докаже, че за такива стихотворения би трябвало да се броят печатаните под инициала W. в емигрантския вестник Отечество през 1869 и 1870 г. десет неща, както може би и подписаното с буквите И... М... стихотворение „Глас към спящия българин" (подражание на Чинтуловото „Стани, стани юнак балкански") в браилския вестник Дунавска

[1] Съюз на българските писатели — Сборник 1. Редактори Ал. Балабанов, Н. Атанасов и Д. Подвързачов. София 1920, стр. 9.

зора, 14 март 1868 г.[1] Наистина, сам Вазов, запитан от Чилингирова по тоя въпрос, заявил скептично, че „се съмнява в авторството си над тях"; а пред Шишманова, още по-рано, през август 1916 г., той е казвал най-определено: „W. не съм аз".[2] Чилингиров, обаче, въпреки това, държи на своето мнение: „Но аз твърдя, па и всеки който ще прочете въпросните стихотворения, придадени към настоящето библиографическо изучване, ще се съгласи с мене, че те не могат да бъдат писани от другиго, освен от Вазова." Съображенията на нашия библиограф са: първо, че тези стихотворения не напомняли ни по стих и език, ни по „размах" нито за едного от предосвобожденските познати стихотворци (Васил Попович, Д. Великсин, Харалан Ангелов); второ, че Вазов бил подписвал и много по-късно някои свои бележки из вестниците и списанията с инициала W.; и трето, че с пълното си име той излизал отначало не само в Периодическо списание от 1870 г., а и в Отечество от 1871 г. (при станците „Стара планина"). И, за да направи убедително заключението си, Чилингиров, вместо да разгледа стилно-критически онния десет неща, за да изтъкне идейната или формалната възможност да бъдат те от Вазова, прибягва до новото предположение, фактически съвсем необосновано, че Вазов бил емигрирал в Румъния не през 1870 г., — както сам поетът твърди и както по всичко изглежда да бъде вероятно, — а още през 1869, ако не дори и през 1868 г.

Четейки онния мнимо-Вазови стихотворения от 1868 до 1870 г., при съпоставка с истинските негови неща от онова време, ние веднага долавяме, че в тях няма нито помен от външните или вътрешните качества, които характеризират ранното му творчество. „Глас" от 1868 г. напр. (подражание на Чинтулова) започва така нескопосно:

Стани, стани, български сине!
Стани та са свястно събуди
от туй умразно дълго спане
що са та зли врази приспали!

„Поет и муза" от 1869 г. има все такова тромо начало:

Защо, музо, бягаш ти от мене
и не рачиш да ми идеш често,
дали моят венец ще повене
който сама си ми плела, дето

да по-буйно еще разцъфти са?
Ръчицата кога ти прибера
златни жици на сладка ми лира
жалост тайна тогаз мя възниса.

Не по-щастливо като стих и поетическа картина е началото и на „Влизането на Стефан Караджа в Търново" от 1870 г.:

---

[1] Ст. Чилингиров, „Първи стихотворения на Вазова", сборник Иван Вазов. Живот и творчество. Под ред. на проф. Ст. Романски. София 1920, 105—126.
[2] Ив. Д. Шишманов, Иван Вазов, Спомени и документи. Под ред. на М. Арнаудов. София 1930, стр. XXX.

Жарко слънце от небето грее
Марно поле гори в огнен жар,
де е хладен вятър да повее;
несмилимо стрели дневний цар.

Какво чудо! От стръмната урва
спуснал ми ся людье голям куп,
музика ся от далеч зачува
дивий тъпан загръмел туп, туп.

Вазов, който през 1868 и 1869 г. пише, вдъхновен от руските поети, такива спюнтанни по чувство и мелодични стихове, запомнени до старост, но ненапечатани на времето:

Дайте ми уединение
някъде далеч от шум,
вън от мирското кипение,
где смутен е моят ум;[1]

или химната си за Сопот, преди напускане на родното място в началото на 1870 г.:

Приймн любезний ми привет,
прекрасний, поетичний край,
и нека вечно за напред
туй обаянье в теб да трай.[2]

или диалога си „Борба“, все от това време, печатан в Периодическо списание 1870 г. с името Вазов (тук говори „Певецът“ за ползата от образованието):

О чуйте що ви думам аз:
то дар велик е и небесен;
то прави всякого от нас
да бъде мъдър, и честит, и свесен,
и дава му голяма власт
над всичко — в този божий свят...

— този Вазов, колкото още и неустановен в ритмика и власт над словото, стои високо над оня анонимен автор в Отечество, който куца ужасно във версификацията си. Но ние имаме и други основания, чисто фактически (освен признанието на Вазова и доводите на литературната критика), за да отхвърлим предполаганото от Чилингирова авторство. В своите мемоари от 1901 г., озаглавени Исторически работи, редакторът на Отечество, Пантелей Кисимов, изрично твърди[3], че ония слаби патриотически стихотворения, подписани с W., му били предложени за печатане във вестника в Букурещ през 1869 г.

---

[1] Ив. Шишманов, ц. с., 28.

[2] И. Вазов, Поетическа биография, 24.

[3] П. Кисимов, Българска сбирка III, кн. V, 454, и Исторически работи. Моите спомени III (1901), 129. „Миларов (пише Кисимов)... докато се бави в Букурещ, една-две негови политически статии, с твърде малко изменения, напечатах в Отечество; а така също и няколко патриотически стихотворения. Тези последните носеха подпис двойната латинска буква W.“ Срв. у мен, Иван Вазов, Избрани съчинения, изд. Хемус, т. I (1938), 59; и П. Христофоров, Iv. Vazov (1938), 48.

от младия писател Светослав Миларов; а и сам Миларов (връстник на Вазова, роден също в 1850 г.) съобщава в едни свои биографични бележки,[1] гдето става дума за наченките му като публицист и поет, за същите неща: „На 1869 г. оня вързоп, дребни песни, печатани в Отечество...“ Изпратен през 1869 г. от Цариград за Букурещ, — след като по съвета на П. Р. Славейков е променил името си от Сапунов на Миларов, — буйният този младеж, сътрудник по-рано на в. Македония, е трябвало да се срещне в румънската столица с Любен Каравелов и други българи, с цел да се основе едно дружество, което да подтикне народното дело. Дали покрай тая задача той е имал и друга мисия, съвсем непрепоръчителна, заради която Каравелов го обвинява открито в шпионство, е въпрос, който няма да ни занимава тук.[2] Миларов пише и по-късно разни поетически опити, без да си спечелва някакво признание с тях.

Относно хронологията на първите Вазови поетически произведения, печатани в Румъния, има известна обърканост и в показанията на поета, която също трябва да оправим. Ако в приведените по-горе спомени от 1920 г. Вазов твърди, че стихотворението „Дунав“ било написано „през пролетта на 1871 г....“, веднага след пристигането в Олтеница, важно е да се изтъкне, че Вазов е напуснал България и е прехвърлил възпятата отпосле река не в 1871 г., а година по-рано, през пролетта на 1870 г. В биографския очерк за Вазов по повод на първия му юбилей от 1895 г., който очерк, макар и да носи подписа на артиста Радул Канели, е работа на самия поет и представя в същност една прикрита автобиография,[3] паметта на поета пази още вярно годината. Говорейки за изблика си на страст да пише стихотворения в течение на 1868—1870 г., след завръщането си от Пловдив в Сопот, Вазов ни съобщава и за недоволството на баща си от новото увлечение, което не само отдалечавало младежа от бъдещата му професия, търговията, но и лишавало бащата от помощта му. „Тогава той (бащата) решава и го праща в Румъния при сродници, с надежда под техните грижи и ръководство да се залови за търговска кариера (1870 г.).“ Така и в съобщенията си пред Шишманов от 1915 г., в обстойната биографска анкета, Вазов посочва същата дата, 1870 г., като край на първото си престояване в България. „Когато напуснах в 1870 г. Сопот, майка ми скрила ръкописите... (думата е за любовните и другите стихотворения на Вазова, писани дотогава). Като се убеди най-сетне баща ми, че от мене търговец няма да стане, той ме прати при брата си Кирка, в Олтеница...“[4]

В този румънски град, разположен на Дунава, срещу Тутракан, Вазов престоява, по собствено признание, около една година. Тук,

---

[1] Български преглед II (1895), кн. VII, 5. Срв. Ив. Вазов, Събрани съчинения, изд. Хемус, т. I, 2 изд. (1947), 476—477.

[2] С. Сапунов—Миларов, „Отговор на Търновска конституция“, в. Средец, бр. 89 от 19 януари 1885 (— по повод на Търн. конституция, бр. 106 и 108 от 16 и 25 януари с. г.). Срв. Свобода (Л. Каравелов), бр. 11 от 18 януари 1870 и бр. 26 от 10 декември 1871 г., както и М. Димитров, в Съчинения на Хр. Ботев I, 179, III, 462—463, и Н. Начов, Из ръкописите на Еня Хр. Кърпачов, София 1932, 7 нт.

[3] Срв. признанието на Вазова пред проф. Шишманов в книгата на тогова Иван Вазов, 352; също и Събрани съчинения, т. XXII (1950), 8 и 375.

[4] Ив. Шишманов, ц. с., 28, 33.

нямайки на разположение руски книги, той научва румънски език и чете румънските поети, от които заема и размера (поетическия метър) на някои от своите стихотворения. Тук той написва нови поетически неща, които изпраща за печатане в емигрантските вестници Отечество (Букурещ) и Свобода (пак там, орган на Л. Каравелов), и в списанията Читалище (Цариград) и Периодическо списание (Браила). Относно „Борът“ той признава, че изпитал голяма радост, като го видял напечатан. „Това стихотворение, казва Вазов пред Шишманова, погрешно се смята за първо мое печатно поетическо произведение. Написах го в Олтеница, когато живеех при уйка[1] си Кирка и го изпратих на редакцията на Периодическо списание в Браила, отгдето скоро получих съчувствено писмо. Редакторът В. Друмев, когото знаех дотогава само по име и по повестите му, похваляваше плавността на моя амфибрахий, но ме съветваше...“ и пр.[2]

Излиза, според тези показания, гдето не става дума за лична среща с Друмева, че „Борът“ е бил изпратен по пощата до редакцията в Браила, и че само писмено Друмев е давал мнението си за харесаното произведение, мнение, което ще приведем по-нататък, в свръзка с въпроса за възникването на „Борът“. Но първо по ред ли е било изпратено до Периодическо списание това стихотворение? Положителният отговор тук е изключен, щом знаем, че „Борът“ се явява едва в книжка V—VI на списанието, която е била отпечатана към април 1872 г. и разпратена на абонатите не по-рано от юни с. г.[3], а преди „Борът“, и то в книжка II от 1870 г., отпечатана през февруари 1871 г., и разпратена през март с. г.[4], излиза стихотворението „Борба“, и в книжка III, готова през юли 1871 г. и разпратена през август и септември с. г., — стихотворението „Дунав“[5]. И после, както сега узнаваме от едно запазено в архива на Книжовното дружество писмо на Вазова до Друмева от 1 февруари 1872 г.: „Борът“ е бил изпратен тъкмо заедно с това писмо, подобно на друго едно стихотворение „Към природата“, което остава изобщо ненапечатано. Всички обстоятелства говорят в полза на предположението, че от Олтеница Вазов е изпратил на Друмева най-рано не „Борът“, а „Борба“ и „Дунав“, които наистина биват отпечатани, и че все в Олтеница той е написал „Днес“ (или както го озаглавява Вазов в спомените си, по лайтмотива му: „А ние все стоим“), което излиза в Свобода на Л. Каравелов през април 1871 г. „В Олтеница, признава Вазов, написах още няколко патриотически песни. Между друго: „А ние все стоим“, по повод на френско-пруската война, тогава в разгара си“. В своята

---

[1] Погрешно, lapsus lingue у Вазова, или lapsus calami у Шишманова, вм. чичо.

[2] Ив. Шишманов, ц. с., 33, 199.

[3] За отпечатването на кн. V—VI от Периодич. списание срв. преписката на Книжовното дружество от 1872 г. и съобщението в Свобода, бр. 40 от 18 март и бр. 1 от 2 юли 1872 г.

[4] Срв. в архива на Книжовното дружесто писмото на В. Д. Стоянов от 25. II. и 27. III. 1870 г. („Архив на действителните членове за година 1870—71, № 2“).

[5] За отпечатване на кн. III от Периодич. списание срв. преписката на Книжовното дружество от 8 май и 19 август 1871 г. и Свобода, бр. 17 от 4 октомври 1871 г.

малка Поетическа биография от 1920 г., излязла под името на измисления Габровски, Вазов изрично споменава, че при пътуването си от България за Румъния през пролетта на 1870 г. бил „намислил" поемата си Видул и стихотворението „Дунав", което, „написано сетне", в Олтеница, излиза напечатано „заедно с Борът", в Периодическо списание. „Когато чича му видя стихотворенията, той се хвана за косите: „Няма да излезе човек от наш Ивана!" каза той и се оплака с писмо до баща му."[1] Но, сигурно е, че тук може да става дума не за „Борът", излязъл едва през юни 1872 г., когато Вазов отдавна вече не е в Олтеница, а за станците „Стара планина" във в. Отечество и за „Днес" в Свобода, все от началото на 1871 г. („Дунав" излиза в Периодическо списание, кн. III, късно през лятото с. г., когато Вазов е напуснал от два-три месеца Олтеница).

От Олтеница Вазов отива в Браила, гдето прекарва 2—3 месеца — навярно от март до май 1871 г., движейки се всред хъшовете около Никола Странджата, чийто живот е изобразен в повестта Немили недраги; после спира за няколко дни в Букурещ; и, накрай, навярно през юни—август 1871 г., се задържа в Бакъу (Молдава) три месеца при вуйка си Георги, търговец с колониални стоки. Вуйката, съвсем не строг, като чичото Кирко, му дава топло гостоприемство. При някакво dolce far niente Вазов има „пълна възможност да пише". „От това време, спомня си той, са много от напечатаните и изгубените ми стихотворения. От Бакъу е песента „Всесилните сълзи", посветена на баща ми и напечатана в Периодическо списание. Тук написах и едно стихотворение „Сопот" (непубликувано)..."[2]. Но и този път Вазов прави важна грешка, като твърди, че песента „Всесилните сълзи" била напечатана, тъй като в действителност тя не вижда никога свят. За щастие, ръкописът ѝ, датуван от 28. август 1871 г., е бил запазен между книжата в архивата на Книжовното дружество и стои днес на разположението ни. Какво друго е писал в Бакъу Вазов, не знаем точно. Имаме обаче достатъчни основания да приемем, че тук възниква не само „Всесилните сълзи", но и „Вярата ми", изпратена заедно с това стихотворение в редакцията на Периодическо списание и също запазена в оная архива. От Бакъу 1872 г. (годината е погрешно поставена по-късно, по памет, вм. 1871 г.) е датирано и стихотворението „Де е България?", напечатано за пръв път едва в сбирката Избавление (1878). Че то изобщо е по-старо от другите стихотворения на тая сбирка, показва не само свидетелството на автора[3], но и споменът на един ученик на Вазова за декламиране на същото стихотворение още през 1874 г. в Мустафа паша, гдето поетът-учител изненадвал всеки ден учениците си с някоя нова песен.[4]

---

[1] Срв. Българска мисъл XVIII (1943), кн. 6—7, 280; също и Ив. Вазов, Събрани съчинения, т. XXII (1950), 56.

[2] Ив. Шишманов, ц. с., 34—36.

[3] Ив. Шишманов, ц. с., 197.

[4] Д-р Ст. Димитров, в сборника Иван Вазов, ред. Ст. Романски (1920) 229.

Все в Бакъу Вазов, по собствено признание, написва недошлото до нас стихотворение за родното място, „Сопот“, с около 30 куплета, в което възпявал природните му хубости и изказвал — както добре помни — носталгията си така:

Напусто аз напъвам взор,
та пак да видя аз от тук,
и в тоя чужди кръгозор
напрасно диря ваш въздух.

Описвайки околностите на Сопот, той се е сещал и за манастира му:

О, манастирьо, милий кът,
кой дни ми ясни си видял
като зефиря да текат,
далеч от грижи, скръб и жал.

В тоя химн на родните предели Вазов не е забравял да говори за „нощните си разходки по лунна светлина“, песните си с дружина под сенките, възхищението си от Стара планина“ (— те ще бъдат после предмет на толкова лирически късове и на описания в повести, романи и пътеписи), като споменавал и за бора в манастира, възпят наскоро в отделно стихотворение.

Виждайки, че внукът му хаби канцеларската хартия за нещо безполезно, за стихотворения, вуйката го завежда в Галац при приятеля си Чучкович, хърватин, богат търговец на жита. Тук Вазов остава на работа няколко месеца — навярно от септември 1871 г. нататък, през есента и зимата, като във време на „дългото си бездействие“ (поради замръзване на Дунава и спиране на търговията с жито) чете френски романи. Че покрай службата си в житарската контора и в магазина за вар на Чучкович той не само е четял, но и писал поезия, по придобит навик, можем да предполагаме със сигурност. Защото за времето, малко по-късно, когато се премества, бидейки все още в Галац, от Чучкович при българина Добрович, също търговец и приятел на вуйка му, той съобщава, в беседата си с Шишманов от 1915 г.: „Добрович много добре забелязваше, че във всички свободни часове, а понякога и в работните, се занимавам само с четене и писане, но никога не ми правеше укори.“[1] В неотдавна откритата преписка между Вазова и младия му приятел Спас Вацов, студент в Загреб, четем, под дата 14 (26) януари 1878 г., една биографска скица, в която Вазов признава за идването си във Влашко между другото: „после (т. е. след като се занимавал при чича си в търговия с жита) се преместих в Галац, дето, като товарях на пристанището стоки, съчинявах в ума си, в същото време, стихове за Пер. Бр. Списание“).[2] В спомените си от 1920 г. под псевдоним Габровски, в частта, останала ненапечатана тогава и из-

[1] Ив. Шишманов, Иван Вазов, 36—37.

[2] М. Арнаудов, „Неиздадени писма на Ив. Вазов“, сборник Ив. Вазов, изд. Бълг. академия на науките (1949), 282; Ив. Вазов, Събрани съчинения, XXII (1950), 7.

дадена едва през 1943 г., поетът допълня: „В магазина с колониални стоки, дето му даде служба Добрович, Вазов бълнуваше само рими и стихове. Добрович забележи това, но не показа вид, че е недоволен. Един ден го извика в контората си и му каза благо: „Господине, ваша милост си за даскал повече, а не за търговец!", даде му десет наполеона и му пожела всяко щастие.[1] Няколко месеци безделничество из Галац, среща се с Ботева, безделник и хъш като него, пише в Цариградското „Читалище" ода по случай избирането екзарх — Пей о музо обичлива... разисква по цели часове с емигрантите източния въпрос, гладува, ругае богаташите — той е почти комунист — и най-после решава да замине за Цариград, там да търси щастие и слава."[2]

В Галац Вазов прекарва зимните месеци от края на 1871 г. и началото на 1872 г., изпитвайки силно влияние от страна на Ботева, с когото се е срещал и по-рано („виждах го няколко пъти в Браила")[3]. За Ботева, след прекъсването на в. Дума (август 1871) и по време на скитническия му живот в Румъния през втората половина на 1871 г. и първите дни на 1872 г., Вазов разказва в автобиографията си от 1895 г.: „В Галац Вазов се сближил с Ботева, от красноречието и ума на когото останал пленен. В него време (1872) Ботев... проповядвал със свойствената си разпаленост комунизмът. Той имал за другар и вдъхновител една мистериозна личност, русин, нихилист, носящ лъжливото име Флореско. В тяхната среда, под влиянието на техните възпламенителни беседи, както и под влиянието на скитничеството си и тегловното съществувание в чужбина, Вазов се надъхал донегде с техните доктрини и даже написал куп стихотворения в социалистически дух. Тая сбирка, зета от Ботева да я чете, паднала в ръцете на румънската полиция, заедно с другите вещи на Ботева при обиска, който направила в стаята му, вследствие на известната авантюра, която го прати в тъмницата... Това минутно увлечение на Вазова престанало, щом той се пак озовал в България, гдето животът налагал други задачи на патриота."[4]

За срещите си с Ботева в Браила и Галац Вазов говори много по-рано в спомените си Неотдавна от 1881 г., като погрешно обаче смята, че Ботев издавал Дума през 1870 г. (трябва да бъде юни-август 1871): „Бяхме се срещали най-напред в Браила, на 1870 г., когато списваше в. Дума... По-после... той заряза Дума и дойде на 1871 г. в Галац. Там го виждах много месеци."[5] Тези месеци могат да бъдат само през есента на 1871 г., понеже от първите дни на януари 1872 г. до юли с. г. Ботев е вече арестуван, в течение

---

[1] Зачертано е след това в ръкописа: „Е, сега? Няколко месеца хъшуване, па хайде в Цариград!"

[2] Ив. Вазов, Събрани съчинения, т. XXII (1950), 56—57.

[3] Срв. Ив. Шишманов, ц. с., 133.

[4] Р. Канели, „Иван Вазов. Биографски бележки", Светлина 1895, кн. VII—VIII, юли—август, 98—99. Тази част от автобиографията е изпусната при препечатването в Светлина, кн. IX (септември с г.) и в Юбилея на Вазова (1895), 3—12. Срв. сега Събрани съчинения, т. XXII, 11.

[5] Наука 1881, кн. I—III; срв. Ив. Вазов, Събрани съчинения, т. V (1943), 251.

на около шест месеца.[1] Какъвто пише през това време нашият поет, узнаваме отчасти както от собствения му разказ в 1895 г., така и от едно негово писмо, изпратено навярно от Галац (мястото не е означено) на 1 февруари 1872 г. Писмото е отправено до Васил Друмев, редактор на Периодическо списание, с когото Вазов е стоял в преписка по-рано и комуто е изпращал дотогава някои от своите стихотворения. Това писмо, което сега се пази в Архивния отдел на Народната библиотека в София (№ 19 II. В. 1852), има следното, важно за нас, съдържание:

1872. февруария 1.

Драгий ми Г. Друмев!

Макар и да не получих до днес вашият почтенний отговор за когото се надявах непрестанно, уверен че ще дадете внимание на просбата ми, що ви правех в известното вам мое последно писмо; макар че и днес даже не мога да си изтълкувам причината на мълчанието ви, а което е по-тежкото, че съзирам в това ви мълчание нещо подобно на равнодушие и небрежение към мене, то аз пак си позволих да ви се обадя днес и да ви поздравя с настоящето си, от което аз усетих едно пълно удоволствие.

Завчера приказвах с Г. Чолакова касателно дружеството и случайно дойде реч за мойте две последни стихотворения, що ви бях пратил, за които ми каза, че не сте им удобрили нещо и затуй няма да се печатат. Съзнавам се, че те бяха слаби и по това и аз сам вече нежелаях да се печатат, което обаче не ме спираше да се надея за отговора ви.

Сега ви претварям други две стихотворения, които ви моля, като прегледате достатъчно да ми се отговорите неотложно удобрявате ли ги и можете ли ги тури в П. Списание без да бъдат изменени другояче. Лаская се с една малка надежда че те тоз път надминуват до нейде си другите ми що ги имам вече, и следов. щът бъдат удобрени. Впрочем, и противното да се случи, аз вярвам, че нещете да ме оставите да чакам дълго време ваший отговор, за да ми явите и по тос случай да ми прикажете и нещо касателно за положението на Дружеството, за което вие знаете, че съм земал живо участие.

Като ви поздравявам братски, остаям

Ваш
преданий приятел
Иван М. Вазов

Веднага след текста на писмото идват написани на същите листове синкава, начертана хартия, голям формат, две стихотворения от Вазова, именно „Към природата“ и „Боръ̀т“. Писмото заема 1 и 2 страница, а стихотворенията — 3 до 8. От писмото могат да се направят следните изводи:

1. Вазов ще се е срещал вече по-рано с Друмева, комуто е предлагал свои стихотворения, и то навярно през септември 1871 г., когато живее вече в Галац, отгдето е било тъй лесно да се прескочи до близката Браила. Това ще е била историческата среща, за която говори Вазов в юбилейната си реч и която той изрично поставя „в един облачен ден на септемврия.“ И понеже „Боръ̀т“ бива изпратен Друмеву едва през февруари 1872 г., имаме достатъчно фактически и психологически основания да смятаме, че личната размяна на мисли с редакторите на Периодическо списание ще

[1] Срв. М. Димитров, Хр. Ботев, Съчинения, т. I (1945), 3; З. Стоянов, Хр. Ботйов (1888), 185.

е станала не дълго преди това, значи през есента на 1871 г., а не много по-рано, през септември 1870 г., докато е живеел в по-отдалечената Олтеница, както погрешно иска да ни внуши Вазов в някои свои изказвания. Тая размяна на мисли е могла да се отнася до „големия ръкопис стихове", отчасти писани още в България (като напр. „Борба"), отчасти възникнали в Олтеница и Бакъу.

2. Обращението в писмото „драги ми г. Друмев" говори ясно, че между 22 годишния Вазов и 30 годишния Друмев, който от есента на 1869 г. до юни 1873 г. води делата на Книжовното дружество в Браила[1], са се завързали най-приятелски отношения, пълни с уважение от по-младия към по-стария писател. Вазов е чел на времето с увлечение повестите на Друмева „Нещастна фамилия" (1860) и „Ученик и благодетели" (1864),[2] а може би е знаял и за работата му над драмата „Иванку", отпечатана през втората половина на 1872 г. За всеки случай, възможно е още при първата си лична среща с Друмева той да му е поверявал впечатлението си, че романът „Ученик и благодетели" бил „пленявал юношеската му душа" в Сопот; и сигурно Друмев се е отнесъл крайно благосклонно към поетическите опити на даровития си събрат, за да има Вазов куража да се тъжи в писмото си четири-пет месеца по-късно за някакво предполагано „равнодушие и небрежение" към себе си. Приятелството с Друмева ще се е градяло, между друго, и върху живия интерес на Вазова към новоучреденото Книжовно дружество, на което председател е бил проф. Марин Дринов, а фактически ръководител, поради отсъствието на Дринова, Васил Друмев, върху когото са лягали всички административни и редакторски грижи.

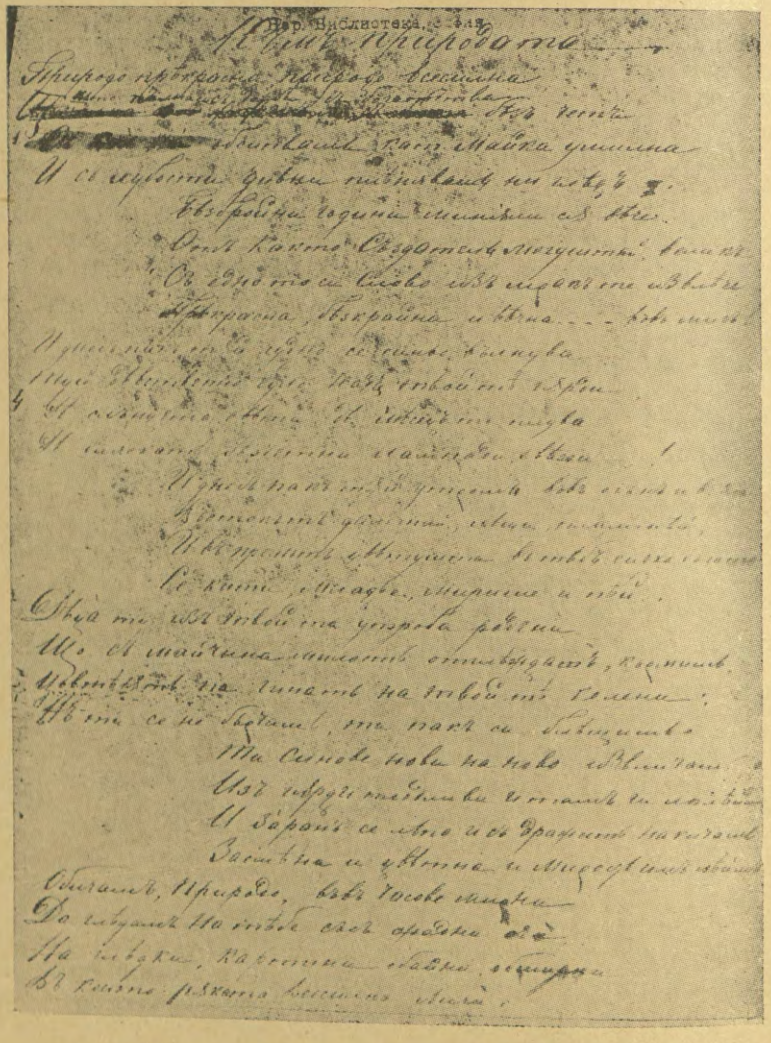
3. Вазов е изпращал, изглежда, и преди 1 февруари 1872 г. писма до Друмева, било по дружествени работи, било в свръзка със своето сътрудничество в Периодическо списание, щом е очаквал отговор на „последното" си писмо, заедно с мнение за приложените към това писмо „две последни стихотворения". Като не получил обаче отговор, той пак писал на Друмева, понеже узнал случайно от Васил Чолаков, известния учител и събирач на фолклорни материали (който отпечатва през 1872 г. в Болград своя „Български народен сборник"), че Друмев „не бил одобрил нещо" в поезиите му и затова нямало да ги помести в списанието. „Съзнавам, пише смирено честолюбивият иначе млад автор, че те бяха слаби и по това и аз сам вече не желаех да се печатат, което обаче не ме спираше да се надея за отговора Ви". Можем да предполагаме, че тъкмо тези две стихотворения са запазените в архива на Друмева, в ръкопис, „Всесилните сълзи" и „Вярата ми", датирани (първото) от 29 август и (второто) 4 октомври 1871 г., от които само „Вярата ми" бива по-късно обнародвано, и то заедно с „Борът", в Периодическо списание, книжка V—VI от 1872 г., която излиза от печат през юни с. г. Ръкописът на тези две стихотворения е запазен, заедно с изпратените по-късно други две стихотворения, „Към природата" и „Борът", в архива на Народната библиотека (София), под № 19, II. В. 1852.

---

[1] Срв. автобиографията на Друмева в сборника под моя редакция Климент Търновски (1927), 2.

[2] Ив. Шишманов, Ив. Вазов, 19—20.

4. Намирайки сам, че в предишните му два поетически опита имало някои съществени недостатъци, — от какво естество, не се казва, — Вазов е изпращал на Друмева две нови стихотворения, за които хранял надежда, че „надминават“ другите, що бил писал дотогава или предлагал вече, и че те щели да бъдат одобрени. Но ако „Към природата“, което върви първо, не носи никаква дата, то „Борът“ е датуван по начин, който заблуждава мнозина, понеже е карал да се мисли, че стихотворението е писано не в края на 1871, или през януари 1872 г., а през септември 1870 г. И ако първото стихотворение, „Към природата“, не бива и този път одобрено, в

Автограф от началото на стихотворението „Към природата“.

замяна „Борът“, който е вдъхвал и на самия автор по-голяма надежда, е бил намерен от Друмева за твърде задоволителен, поради

което и бива отпечатан в списанието на Книжовното дружество, и то наред с допълнително одобреното „Вярата ми". Сам Вазов разказва през 1915 г. на Иван Шишманова, разяснявайки историята на сбирката си Пряпорец и гусла, в която „Борът" е бил по-късно препечатан, че получил в Олтеница (погрешно, вместо в Галац!) наскоро след изпращането на това стихотворение едно съчувствено писмо. „Редакторът В. Друмев, когото знаех дотогава само по име и по повестите му, похваляваше плавността на моя амфибрахий, но ме съветваше да прибавя още няколко куплета, в смисъл, че една фиданка от тоя бор израсла пак и расте бързо и се уголемява. Друмев беше разбрал, именно, че стихотворението ми Борът е символическо, а аз просто бях описал един стар бор великан в Сопотския мъжки манастир, паднал една година по-рано от буря... Друмев реши обаче, че стихотворението и без желаните прибавки е хубаво, и го напечата както му беше изпратено."[1] Недоумение буди тук съобщението, че Вазов познавал дотогава Друмева само по име, — и това може да важи за периода от Олтеница до пролетта на 1871 г., тъй като в действителност срещата между двамината се е състояла вероятно още през есента на 1871 г. При съпоставка на относните тук факти и съобщения става явно, че Вазов смесва, в мъглата на спомените си, двата различни момента: тоя от Олтеница, когато е пращал Друмеву някои свои неща по пощата, и оня от Галац, когато той се е виждал вече в Браила с него, като е водил след това и преписка. Друмев е могъл да направи писменото си предложение за добавки към „Борът" най-рано през февруари 1872 г., когато Вазов е все още в Галац, но мисли вече и за туряне край на емигрантското си скитане, като замине за Цариград.

II

Поетически наченки на Вазова в България, под влиянието на Славейкова и на френските поети. — Характер на „Майска китка" от 1869—70 г., напечатана в 1880 г. — Втори период на творчеството, в Румъния: променено вдъхновение (1870—1875). — Мотив и тенденция на „Борба", в сравнение с „Чернь" от Пушкина. — „Дунав", с поправка от Друмев. — Станците „Стара планина", формална и идейна зависимост от „Лох-на-Гар" на Байрона. — „Днес" („А ние все стоим"), по повод на френско-пруската война. — Потик от проповедта на Караведова, „Горски пътник" на Раковски и стиховете на Чинтулов. — Носталгия във „Всесилните сълзи"; родствени настроения у Славейкова. — „Вярата ми", с обрат в мислите и чувствата — Народ или наука, според Друмева.

И така: докато е още в България, до 20 годишната си възраст, Вазов не е напечатал още нищо свое в стихове, макар и да пише вече от 5—6 години. Слушайки в класното училище на Сопот декламацията на руски стихотворения от учителя си Партений Белчев, той се е наслаждавал от тях, без да ги разбира. „Ние пръв път слусе е наслаждавал от тях, без да ги разбира. „Ние пръв път слушахме руски стихове, пише той в спомените си Даскалите. Тяхната музика омайваше слуха ми и сърцето ми. Дотогава аз бях само чел Славейковите песни, които знаях наизуст, но страстно обичах бунтовните и народните... Но да се опитам да пиша и аз стихове, тая

[1] Ив. Шишманов, ц. с., 189.

мисъл беше далеко сто хиляди морски мили от мене!“[1] Малко по-късно, 14 годишен, четейки отново сбирките на Славейкова, особено Смесна китка от 1852 г., Вазов изпитва вече желание да съчинява сам такива неща. „И почнах да пиша стихотворения, без да имам обаче и най-малко понятия от размер, от просодия, ако и у Юрдан Ненов да бях изучавал и пиитика.“ Подражавайки на Славейкова и на други доморасли поети, които печатат в „Цариградски вестник“, „Български книжици“, „Гайда“, „Македония“ и други вестници или списания през периода до 1865 г., използувайки и сбирките от рода на Ст. Зафиров (Българска гъсля, 1857), Г. Лазаров (Песнопевка, 1858) и други, той пише историко-патриотически песни, от които не е запазено почти нищо. Спомняйки си за учителя по френски Зафиров и за еротическите песни от неговата сбирка, той казва: „Тия любовни песни, подражание на гръцки, аз ги научих наизуст още като юноша, заедно със Славейковите лирически песни от същото естество.“[2] Когато през 1865 г. става учител в Калофер и се запознава в училищната библиотека с руската поезия, с Пушкина, Лермонтова и други автори, а чува и френски стихове от Беранже, Вазов подобрява вкуса си за мерената реч, но без да е овладял още елементарните просодични правила. Тогава той съчинява песента си за Цар Крума, от която помни нещо до старини.[3] Като ученик в Пловдив, през 1866—1868 г., той изучава усърдно френски език и се увлича от Ламартина, Юго, Милвоа, четени от учителя му Богдан Горанов. Под това влияние той захваща да пише отново, но все „несръчни стихове“.[4] „С какво увлечение ни четеше, спомня си Вазов за Горанова, Ламартиновите Méditations и песните на Беранже!... Тук, чрез Горанова, пръв път бях запленен от френската поезия, по-добре — от музикалността на френската реч... Аз се упивах от тия звукове, силни, звънливи, които се кръстосваха, сливаха хармонично, образувайки музикален ехтеж, като клапите на пиано, пеещи някой вихрен Вагнеров мотив. Беранже и Ламартин бяха първите френски поети, които разбрах и обикнах... Тогава именно захванах да се опитвам в стихотворството (— Вазов мисли не за първите, а за по-сетнешните си опити), и първият ми труд беше преводът на Беранжеовата песен La mère aveugle. Разумява се (— пише Вазов, подценявайки до известна степен умението си), стиховете ми нямаха ни просодия, ни мярка, ни звучност, ни ритми, понеже за такива считах думите само с еднакви букви на края...“[5] Все по това време той чете страстно, възхищавайки се сигурно не толкова от формата, колкото от горещината на патриотическия тон, и Горски пътник на Раковски (1857).

Прибран от баща си в Сопот, за да му помага в търговията, Вазов е взел вече твърдото решение „да стане поет“. Сега той е угадил, главно по Славейкова, техниката на стихосложението; сега

---

[1] Ив. Вазов, Събрани съчинения, изд. Хемус, т. VIII (1944), 103.
[2] Ив. Вазов, ц. с., VIII, 118.
[3] Ив. Шишманов, ц. с., 21—22; Ив. Вазов (Т. Габровски), Поетическа биография (1920), 20—21.
[4] Ив. Шишманов, ц. с., 25—27; Ив. Вазов, Поетическа биография, 21.
[5] Ив. Вазов, ц. с., VIII, 120—121.

той има на разположение едно томче от френските поети на XVII и XVIII век, от които се и влияе; сега той подражава често на „сладострастния" Парнй, в любовните си песни („Юго и Беранже ме завладяха по-късно"); и сега той пише безразборно за всичко, което занимава ума и сърцето му. „Темите му бяха, говори той в късните си автобиографски бележки (Поетическа биография), най-различни. И природа, и любов, и моми, и описания, и калугерици, и сатири, и еротика. Отечеството идеше най-после... Той не намираше още пътя си. Той се търсеше... Едничкото свястно нещо, което постигна, беше изглаждането на стиха си, понякога до виртуозност." Жизнерадостен, влюбен, предаден на веселби с другари, на разходки из околностите и на скитни из Стара планина, той не е докоснат още от революционния тътен, чужд и на Сопот, не знае и никакъв допир с каквото и да било идейно течение, способно да го постави пред сериозните задачи, лични и обществени, на историческия момент. „И стиховете на Вазова бяха като живота: леки, или безцветни, безсъдържателни."[1]

Посветил на любимата си, на първата си любов, много стихотворения, от които една част биват издадени едва през 1880 г. в Майска китка, Вазов пише и втора сбирка „от друг характер", за чието съдържание не знаем нещо по-определено, и от която едни стихотворения загиват при опожаряването на Сопот през 1877 г., а други биват възстановени и използувани по-късно.

След този първи период на творчество (1868—1870 г.), Вазов мени вдъхновението си, щом заживява при съвсем друга обстановка и с друго отношение към света, в Румъния. Юношеската жизнерадост, безгрижието под бащиния покрив, светлите надежди за щастие край обичаната, изказани в стихове, които заемат от Парнй, Делил и други предромантични поети теми, образи, метри, за да им предадат някакъв личен печат,[2] престават изведнаж да бъдат предмет на оригиналните или подражателни поетически изповеди. Майска китка, в която са изказани сантиментално-еротичните преживявания и илюзии на поета, бива изоставена като недостойна за променения в самочувствието си и интересите си емигрант: тя ще бъде напечатана едва след Освобождението, когато животът в нова България и възвърнатата епикурейска философия на поета подсказват нови подобни настроения и мотиви. В Румъния поетът става сериозен, поглежда сериозно на света, на историческите събития, на българското освободително движение, на собственото си творчество, което, наситено от реминисценции из домашната и чуждата литература, се домогва до все по-голяма самостойност и художествено съвършенство. Публицистиката и белетристиката на Каравелова, изживените хъшовски неволи и идеали, поезията на Ботева го опомнят върху задачите му като писател. Политическият момент в чужбина и дома го занимава не по-малко, отколкото личните съмнения и несполуки. За пръв път в живота си той страда по-дълбоко: страда за съдбата на отече-

---

[1] Ив. Шишманов, ц. с., 28—32, 196; Ив. Вазов, Поетическа биография, 22—25.

[2] Срв. П. Христофоров, Творческото развитие на Иван Вазов, Годишник на университета Св. Климент Охридски — София, т. XL (1944), 10—25.

ството си и за оставените там близки; въздиша не по любимата, която бива скоро забравена, а по природата на родното си място и загубената идилия на юношеството си; чувствува дълга да служи чрез перо на борбата за културен напредък и народни правдини. И, настроен така, той пише неща, смятани за достатъчно издържани и достойни да бъдат изнесени пред читателите. Авторското честолюбие, съчетано със значителна самокритика, позволява на затворения в себе си младеж да потърси обществено признание. Така Вазов навлиза в един нов, втори период на творчеството си, 1870—1876 г., през който, без да губи всяка връзка с предишните си идоли и теми в поезията, застъпва по-обективни идейно-емоционални комплекси. Възникналата така лирика добива вече историческо значение за младата ни литература.

На първо време Вазов подиря достъп в най-авторитетния тогава научно-литературен орган у нас, Периодическо списание. Прочел, навярно, в книжка първа на това списание, която излиза през септември 1870 г., слабото стихотворение на Жинзифова „Дунавска песня“, той се окуражава да изпрати наскоро, през есента на 1870 г., опита си „Борба“, донесен, по всичко съдено, готов от България. Но още преди II книжка от списанието да стигне до читателите през март-април 1871 г.,[1] с отпечатаната там „Борба“, той изпраща в началото на 1871 г., все от Олтеница, до в. Отечество в Букурещ стихотворението си „Стара планина“, което бива и обнародвано там, в брой 78 от 26 февруари 1871 г. Така, по дата на изпращането за печат — и на печатането през зимата на 1870—1871 г. — първо място в творчеството на Вазова държи „Борба“; а по фактическо излизане на свят и най-ранно вестяване пред очите на читателите първенството се пада на „Стара планина“. Едва на трето място по време идва стихотворението „Днес“, обнародвано в Свобода на Любен Каравелов, брой 16 от 17 април 1871 г.

„Борба“ представя поетически диалог между „певец“ и „невежи“.[2] Води се словесна борба, разпря около лозунга „ученье и пак ученье“, поддържан от певеца-поет. Докато тоя певец е пеял вдъхновено и свирял „пренесено“ на гуслата си, „народът простий“, тълпата „невежи“ го е смущавала с буйни викове, недоумявайки, „какво говорят тия струни“, какво значат тия „думи все безумни“. И певецът, оскърбен от невниманието и възраженията, се е обръщал към тълпата с укора:

Мълчи несмислений народе,
що си останал жално сляп,
всегдашен роб на труд и мъка,
що от единът само хляб
не мислиш друго, не познаваш...

Простият народ, поради невежеството си, не е бил в състояние да се наслади от „нищо гиздаво, прекрасно“, не е знаел миналото на

---

[1] Срв. съобщенията за излизане на кн. I и II от Периодическо списание в Отечество, бр. 58 от 2 октомври 1870 и бр. 84 от 9 април 1871 г.

[2] Периодическо списание, кн. II (1870), 103—106.

дедите си, не е използувал поуките на историята, за да почувствува що е задължен днес роду си:

Ах! нищо теб изящно не влече...
От нищо свето, идеално,
ни от високо — гениално —
ти не разбираш...
И нищо тебе не плени!

Бихме могли да допуснем, че в тая изповед на поета звучи отглас от личното огорчение на Вазова, когато дома си, в Сопот, не е намирал благосклонна за упражненията си среда, когато напр. чува въпроса на баща си, разгневен от това, че синът дращял стихове по тевтерите му: „Тия дивотии, дето ги пишеш, ще те нахранят ли, бе магаре?“[1] Но не само малограмотния баща, загрижен за бъдещето на непрактичния юноша, е гледал с недоверие на поетическите му занимания. И от други, по-млади хора, бездушни и прозаични натури, Вазов е могъл да чуе такива натяквания или закачки по повод на идеалните си пориви. За всеки случай, помним ли ужаса, който изпитват дори по-късно някои интелигентни хора у нас при мисълта, че един сериозен мъж може да се посвети на писателска кариера, — и това излага с хумор сам Вазов в разказа си „Прощъпалник“ от 1903 г.,[2] няма защо да ни очудва присмехът на глупците от по-рано, в робската епоха. „Един човек със здрав ум и с мозък в главата би потърсил друга печалба, вместо да гладува от писателство“, е твърдял самоуверено лекарят в разказа на Вазова. А друг заможен господин се е изразявал все там, из същия предразсъдък: „Ако забележа, че някое от децата ми ламти за тоя гладен занаят, ще счета, че това е едно проклятие божие.“ Така не мисли никой днес, но така се е мислило преди от мнозина, и то не само в България, но и другаде по света (нека си припомним напр. страха на Хайневата майка, че синът ѝ можел да стане писател, а не богат търговец или банкер). И Вазов би имал достатъчно лични поводи, за да отреагира мъката си при подобни отзиви на младини, при първите си литературни стъпки, за да си оттуши в едно сатирично дело, в което ще изповяда и съкровената си мечта да бъде полезен с перото си, като постави вдъхновението си в услуга на националния умствен и нравствен възход. Не подлежи обаче на съмнение: прекият потик за тази profession de foi е идял от един литературен извор, именно от елегията-сатира на Пушкина „Чернь“ (1828 г.). С Пушкиновата поезия Вазов се е запознал, както видяхме, още като учител в Калофер. Пред Шишманова той признава веднаж, че в училищната библиотека на този град намерил през 1865 г. много руски книги, между които и съчиненията на Пушкина, и тях той четял усърдно или ги изучавал наизуст, така че дори на старост помнял цели Пушкинови стихотворения, повтаряйки ги точно.[3] Все пред Шишманова Вазов твърди, както ще посочим по-

[1] Ив. Вазов, Поетическа биография, 22.
[2] Утро в Банки; срв. Ив. Вазов, Събрани съчинения, изд. Хемус, т. IX, 67 нт.
[3] Ив. Д. Шишманов, Ив. Вазов (1930), 23.

долу, че в 1870 г. е имал някакъв по-непосредствен повод да мисли за Пушкиновата „Чернь“ и да се опитва в подражение на това стихотворение. Пишейки по това време не само любовни, но и други стихотворения, той открива, че поетическият протест на Пушкина отговаря отлично на собственото му настроение и положение. И той го взима за основа, на която ще изведе нещо твърде близко. Мотивът бива разработен в диалог между поет и тълпа и в ямбични строфи, тъкмо както у Пушкина. Но по-важно за сходството, отколкото външната форма, се явява вътрешната форма, гдето цари голяма близост, почти тъждество в мисли, образи и изрази. Главната идея у Пушкина е контрастът между вдъхновения свише поет, с неговия индивидуалистичен култ на високото изкуство, и тъпото равнодушие към песента му у невежия народ, който предпочита пред една класическа статуя гърнето си за вариво. Аристократично изкуство, посветено на „звуци сладки и молитви“, и тенденциозна литература, която трябва да просвещава и да облагородява сърцата на всички, стоят тук в открит, непримирим антагонизъм. У Вазова двете оценки на нещата са дотолкова доведени по-близу до българските условия, доколкото поетът не иска да стои усамотен в съзерцанията си, а догонва това, което сам народът иска от Пушкиновия поет: възпитание в духа на хуманност (също и на гражданско-национални права и на дълг към отечеството). Поетът в руския образец отбягва всеки допир с масата:

Молчи, безсмысленный народ,
Поденщик, раб нужды, забот!

Така чувствува и роптае и българският му събрат. И ако първият е възмутен от хладното държане на народа и от въпросите му: „О чем бренчит? Чему нас учить! Какая полза нам от ней?“ (от песента), вторият също така влага в устата на народа думите: „Защо без спирка ги бръмчиш (тия струни)?... Каква ли полза в него (учението) щем намери? Не може то да се яде...“ Порицава ли Пушкин с презрение „чернь тупая“ заради безразличието ѝ към „божественный посланник“ и заради подканата ѝ да употреби той дарбата си за нейното нравствено „благо“, за избавата на събратята си от коварство, злоба, клеветничество и други пороци, Вазов вижда в тълпата, първо, страненето от наука и грижата за прехрана, и после неспособността ѝ да се възхити от нещо „благородно, красно“. Впрочем, у него има дотолкова известно противоречие, избягнато у Пушкина, доколкото тълпата, която мисли преди всичко за материалния си интерес, едв али би се обявила и против образованието.[1] И ако у Пушкина поетът завършва речта си с проклятието: „Подите проч... В разврате каменейте смело...“, Вазов знае също тъй подобно отвръщане от потъналите в сън и самодоволните в духовната си нищета невежи:

. . . Творение бездушно!
Тебе да накаже Рокът Прав
за упоритий твой нърав,
урисал те е от безкрайно време
навсякъде да носиш тежко бреме!

[1] Срв. А. Теодоров, Периодическо списание, XLI (1900), 737.

Представител на патриотично-просветителното движение у нас, Вазов държи на лозунга „учение и пак учение", в съгласие с всички наши книжовници до Освобождението, които не престават да славословят науката и образованието, като заклеймяват невежеството. Не чете ли той още в първата книжка на Периодическо списание (1870) програмната статия на редакцията, т. е. на В. Друмев, в която се заявява: „Задатъкът на народите, които се лишават от учението — наука, не може да е друг освен: да бъдат тия народи най-долни слуги на просветените народи — да им робуват... Само ония народи са удостоени с благословението и благодатта на провидението, които са истинни любители и верни приятели на учението."[1] Още в по-раншна своя статия за „Значението на Българското книжовно дружество" в Дунавска зора от октомври 1869 г. Друмев е твърдял решително: „Да, не ни доставя (т. е. достига!) просвещението, науката, а това е всичко. Без науката ние не можем дълго съществува, ние ще се изгубим."[2] А и в статията си за „Значението на животописите", поместена в първата книжка на Периодическо списание (1870), той пак е настоявал: „Само тогава един народ може да има душевна (умствена) независимост, когато сам се предаде на науката... Науката е прочее оная сила, която дава възможност на народите да имат трайно и честито живеене и без която иародите умират."[3] Ако Друмев харесва между представените от Вазова ръкописни стихотворения главно „Борба", за да я напечата и първа, причината е била може би това, че Вазов се е явявал там горещ апологет на науката. И в уводна статия на Отечество от юли 1870 г. Вазов е могъл да прочете една красноречива защита на науката, в която се изтъква ползата от нея и необходимостта да излезе народът ни от невежеството си, от нравствената си неволя и робството тъкмо чрез просветата.[4]

От многото подобни разсъждения у нас от по-рано бихме припомнили само уводните думи на Славейкова в Македония от април 1867 г., гдето той, като честити на читателите си великденския празник, пожелава им „да гледат час по-напред да се избавят от мрака на невежеството и да настанат дните на просвещението, дните на успеха... Рекохме и пак ще казуваме, че Учението, Просвещението и чрез него развиваната Търговия са самите двигатели, които могат да повдигнат един кой да е народ от унизеното му състояние, да го възвисят пред очите на другите народи и да му доставят нравствено и веществено благосъстояние."[5] И по-късно, след Вазова, ние се натъкваме постоянно на такива мисли у авторитетни наши общественици и писатели. Така напр., Гаврил Кръстевич, като благодари на Книжовното дружество в Браила за избора си като негов почетен член, пише в 1872 г.: „Както Дружеството, така и аз всякога съм мислил, че главната причина дето наший народ е останал във всяко отношение толкова назад не е друга, освен това пусто неве-

---

[1] Периодическо списание, кн. I, Браила 1870, 3.
[2] Дунавска зора (Браила), бр. 44 от 15 октомври 1869.
[3] Периодическо списание, кн. I, 29.
[4] Отечество, бр. 49 от 19 юли 1870.
[5] Македония, год. I, бр. 19 от 8 април 1867.

жество, което прави нашите българи... да не умеят пред користолюбивити свои сопротивници да си защищават и упазват и най-непрекословните свои правдини."[1] Вазов, осланяйки се на Пушкина, от когото известен род мотиви са могли да му се струват най-пригодни за собствената му поезия, — и в хармония със задачите на Книжовното дружество, на което по сили е искал да сътрудничи, — повтаря повика на някои наши възрожденци, дошел да засили самия него в схващането му за мисията на поета: да бъде вожд и възпитател на народа.

Че стихотворението е замислено и написано още в България (с Пушкина нашият поет не се е занимавал вече в Румъния), можем да заключим от едно случайно признание на Вазова пред проф. Ив. Шишманов. В свръзка с анкетата си от 1899 г. за влиянието на Пушкина върху българските писатели и за първите преводи от Пушкина на български, Шишманов узнава от Вазова, кога и как бива написана „Борба". „Запознат още от Калофер — казва Шишманов — с добрите произведения на руската поезия, той (Вазов) си запази особено горещо почитание към Пушкина, когото той и днес цени по-високо от Лермонтова и който, заедно с Беранже и В. Юго, най-много е влиял върху развитието на неговия талант.[2] Едно от първите стихотворения на Вазова в Периодическо списание (г. I, 1870, кн. 2, стр. 103—106: „Борба") е подражание на Пушкиновата поезия „Чернь". През ваканциите на 1870 год. се завърнал в Калофер един наш руски възпитаник и декламирал пред Вазова Пушкиновата песен, която тъй възхитила нашия поет, щото той се решил да напише нещо подобно по нейн образец."[3] Сходството в случая е на лице, то издава зависимост на „Борба" от Пушкиновата „Чернь", с тия общи места, било заемки, било парафрази.

Заедно с „Борба" Вазов изпраща за печатане в Периодическо списание и стихотворението си „Дунав",[4] с подпис Иван М. Вазов, датувано от 14 ноември 1870 г., но писано—като първо по ред в Румъния — по-рано, още през пролетта на същата година в Олтеница. „В него, пояснява Вазов, свързвах своите впечатления от пръв път преминаването голямата река с чувствата, породени от френско-пруската война. Понеже по картата знаех, че Дунав извира

[1] Право, бр. 21 от 31 юли 1872.

[2] Срв. за ролята на Пушкина в поетическото развитие на Вазова очерка „За моята си черга" от Драски и шарки, II (1895), 221; и Ив. Д. Шишманов, Ив. Вазов (1930), 22—23.

[3] Ив. Д. Шишманов, „Наченки от руско влияние в българската книжнина", Български преглед, VI (1899), кн. IX—X, 113 нт., отд. отп. 60. В една бележка от 1899 г., в ръкописното наследство на Шишманова, все по този случай се казва конспектно, въз основа на показания от Вазова: „В Сопот имал учител Партени Белчев. Препод. руски в учил. В Калофер от Ник. Мир. Тошков, Палаузов подар. библ. — Чел всички Отеч. записки — Тук имало и Пушкина. — Поет и чернь (подр. в Пер. спис.) Още в Сопот. Слушал от ученик дошел от Русия 1870 (рецитирал)." Като отбелязва нат., че Каравелов, макар да превел „Капитанска дъщеря" от Пушкина, не бил се повлиял от този поет, Шишманов добавя: „Ботев се възх. повече от Некрасова. Мразят олимпийците. Вазов не се повлиял. Винаги худож. на Пушкина го пораз. Винаги обичал П. повече от Лермонтова." (Архивен институт при Бълг. академия на науките).

[4] Периодическо списание, кн. III (1871), 108—109.

из област, край която тече и Рейн (Баденското херцогство), аз накарах Дунава да се ужасява от видът на кървавите вълни, що влачеше Рейн, макар че го деляха баири от тая река! Рейн наричах Райна, с което име беше го побългарил Раковски."[1] Стихотворението си Вазов изпраща Друмеву, и тоя му отговаря — навярно, че го одобрява, — като оправдава само една поправка, наложена от обстоятелствата. „В Периодическо списание, казва Вазов в посочената си статия, свобода бе заменена от Друмева с наука. Той ми писа, че си позволил тая поправка, понеже списанието се пращало и в Турция, дето думата свобода била забранена." И от тази забележка пак става явно, че Вазов е имал първата си лична среща с Друмева по-късно, понеже иначе поправката би била уговорена устно, а не писмено.

Самото стихотворение носи по мотив и обработка всички белези на ранните Вазови поетически неща, с липсата на по-значителна самостойност и на собствен акцент в чувствата. Мотивът представя въпроси към Дунава и размисли (във формата на изповед пред реката) върху пораженията на войната. Защо Дунав тече мрачен и гневен, защо са вълните му кървави, пита поетът, като че подсетен за концепцията си от един поетически диалог между пътник и река Янтра от Раковски в Предвестник (1859), гдето също тъй става дума за трагични събития от някога и днес. Но, като оставям да говоря за това влияние в свръзка с Вазовата поема „Самуил" от малко по-късно време, ще забележа тук, че реката, макар и олицетворена, не дава никакъв отговор. Поетът се задоволява с апострофи, които се повтарят без особено вътрешно напрежение, и тази стереотипност, както и баналните поплаки и примери („майка сълзи кат' пролива да търси свойта рожба обичлива"; „младата, що годенику китка кат' вие чака, чака го от битка с разтупано вряло сърце..."), показват, че вместо искрено вълнение тук говори книжна афектация. Хладно и съвсем формално звучи и последният въпрос към Дунава: дали, именно, ще настъпи денят, когато

на място огън и желязо адско
да се възцари всъде съгласье братско
наука, щастие и мир?

„Наука" тук е било поставено от редакцията на Периодическо списание вместо по-уместното, но и опасно пред турска цензура свобода в първообраза на Вазова. Голям напредък в идейно или художествено отношение това стихотворение не бележи. Авторът римува зле („безбродий—гордий", „риданье—трепетанье"), умува посредствено, не постига ни музикални ефекти, ни картини за въображението, и ако редакцията на списанието е харесвала стихотворението, то ще е било само заради популярната хуманна нота на потрес от кървавата историческа драма. Пожеланието за „свобода, щастие и мир" е лучало, естествено, не толкоза западния свят, с двубоя между велики сили, тласкани от воля за надмощие, колкото

[1] Съюз на бълг. писатели, Сборник (1920), 9.

близкия Изток, с тиранията над българския народ. Вазов е още твърде хрисим в политическите си блянове и не смее да тури открито пръста си на раната.

Малко по-смел се показва той в стихотворението си „Станси. Стара планина", изпратено все от Олтеница до в. Отечество и напечатано там в брой 78 от 26 февруари 1871 г. с подписа Иван М. Вазов. Ако поетът е видял отпечатана своята „Борба" от 1870 г. едва през април 1871 г., когато излиза кн. II на Периодическо списание, то станците в Отечество са направили вече месец преди това името му познато между читателите в Румъния и България. В тези станци, които са, както казахме, първото по време на обнародване Вазово стихотворение, младият автор проявява значителен напредък в овладяването на теми и на техника, но като използува пак един тласък отвън. Той се вдъхновява тук от станците на Байрона „Lachin y Gair", в сбирката му от 1807 г. Hours of Idleness. Дори мотото на българските станци е заето от това стихотворение, в което английският романтик възпява „Алпите на Каледония", високата планинска верига в Шотландия, наричана по местния говор Лох-на-Гар.[1] „Край Лох-на-Гар, пише Байрон в забележка към стихотворението си, аз прекарах първите години от живота си, споменът за които породи тези станци". Разболяло се опасно в Лондон, осемгодишното дете бива заведено в майчиното си имение на север, за да се лекува на чист планински въздух. Тригодишното престояване тук (1796—1799) се запечатва в паметта с всичко величаво на природата, дошло в контраст към равнината на Англия, за да бъде извиквано по-късно твърде често, като примамлива картина. Четейки в превод стихотворението, Вазов бива живо подсетен за собственото си бащино огнище и, по заведена вече практика, използува чуждия мотив като съсъд за личните си спомени и копнежи. Че той поставя мото от едно чуждо стихотворение, би могло да се схваща на пръв поглед като указание само за случайна заемка, при пълна оригиналност на мотива.[2] В действителност обаче ние имаме тук по-тясно осланяне на първообраза, с неизбежните за нашия поет промени в картините и в изповедта. Първата октава у Байрона предава отвръщането на поета от питомната равна страна, гдето сега живее, и мисления му полет към планинския свят, очаровал го тъй силно:

Махнете се, вие, весели ландшафти и розови градини!
Във вас се подвизават любимците на разкоша;
възвърнете ми планините, покрити със сняг,
те са все още святи за свободата и любовта:

---

[1] Стихотворението на Вазов „Байрон", в първата си редакция (Зора, 1885, кн. II, 78), започва с „Въз Лох-на-Гар дивий замислен стоях". Срв. Звукове (1893), 6.

[2] И в други случаи Вазов поставя за мото на дадено стихотворение куплет от чужда поезия, която му е подсказала мотива или дала пряк повод за творчески асоциации. Така напр. в Майска китка стихотворението „Име" получава при последната си редакция от 1911 г. мото от Лермонтовото „Ест речи-значенье", което е послужило за пряк извор: срв. П. П. Славейков, Мисъл, 1899, 563, и Събрани съчинения, VI (1940), кн. II, 417; също и в очерка ни „Как поправя Вазов стиховете си". Още по-рано, при стихотворението „Керванът", излязло

о, Каледонио, обични са твоите планини,
край чиито бели върхове воюват стихиите;
и макар водопади да се пенят вместо тихотекущи води,
аз въздишам за долината на тъмния Лох-на-Гар.[1]

Във втората октава поетът си спомня, как в тая долина „са бродили неговите млади стъпки в детинството", когато е носел баретка на глава, вместо шапка, и е бил наметнат с вълнена шотландска мантия (плед). И когато през деня той е тичал през моравите, обкръжени с борове, паметта му го е връщала към „отдавна изчезналите главатари". И дома си той не се прибирал, „докато загасващата слава на деня не отстъпвала място на лъчистата полярна звезда". И фантазията му била радостно раздвижвана от преданията на местните жители.

Третата октава: „Сенки на мъртвите, не чух ли вашите гласове, носени от дъха на нощния вятър?" душата на героя се радва, когато лети вихрено из планинските долове, гдето се събират бурeносни мъгли и гдето зимата владее от студената си ледена колесница. „Облаци обкръжават образите на моите деди, които обитават в бурите на тъмния Лох-на-Гар". Четвъртата октава, при намек за майчините прадеди на поета, Гордоновци, които били близки на стария кралски род на Шотландия, оплаква ония от тях, на които било предопределено от съдбата да загинат, без да бъдат увенчани с ликуванията на победата и без да бъдат щастливи в „земната дремка на смъртта", гдето само скалите на Лох-на-Гар давали „отзвук на делата им". Пета октава:

Години се изтърколиха, о Лох-на-Гар, откак те напуснах,
и години изтекоха, догде те видя отново:
макар природата да те е лишила от зеленина и цветя,
ти все пак си ми по-скъп от полетата на Албион.
Англио! твоите красоти са твърде опитомени и домашни
за оногова, който е скитал из далечните планини;
о, диви и величествени скали!
стръмни, намръщени прелести на Лох-на-Гар!

в Под нашето небе (1900), стр. 25, той поставя мотото „Il marche. V. Hugo", за да изтъкне зависимостта във вдъхновението си от чуждо стихотворение, печатано в сбирката „Les Châtiments". Взимайки по-късно повод от обвинението на Д. Поляков, че тук се касаело за плагиат (сп. Наш живот, 1902 г., ред А. Страшимиров), Вазов излиза със следното обяснение: „Керванът ми е илюстриран от идеята на Хюговото „La caravane", но аз не съм скрил това. Който се потруди да разгърне на стр 25..., ще види веднага, под заглавието Керванът, че блещи името V. Hugo и мотото „Il marche", думи с които се почва неговото стихотворение... Тия указания, т. е. запазването същото заглавие, името на Виктор Хюго, мотото.... не свидетелствуват ли ясно, че не съм искал да скрия извора, а напротив съм го посочил". От Наш живот, 1902 г., това писмо е пречечатано и в Наши дни, ред. А. Страшимиров, год. I (1921), кн. VIII—IX, стр. 4.

[1] Away, ye gey landscapes, ye gardens of roses!
In you let the minions of luxory rove;
Restore me the rocks where the snow-flake reposes,
Though still they are sacred to freedom and love;
Yet, Caledonia, beloved are the mountains,
Round their white summits though elements war;
Though cataracts from 'stead of smooth-flowing fountains,
I sigh for the valley of dark Loch na Garr.

Приведох цялото стихотворение, за да се види, чрез сравнение, как Вазов използува плана, темите и настроението му, когато иска да опоетизира собствените си спомени и личните си чувства. Прочитът на „Лох-на-Гар“ пробужда у него родствени преживявания от младини и родствени разочарования в равна Румъния; и, поет на емоционалните трепети, той написва в пет строфи една елегична прослава на Стара планина, пренасяйки всичко на лична и собственонародна почва. За разлика от Байрона и от италианците (Бокачо, Ариосто), строфата у Вазова не се състои от осем петостъпни ямба, а от дванадесет твърде неравни в ритмично и метрично отношение стиха. Очевидно, нашият поет, все още несигурен в просодията си, има пред вид станците у Пушкина и Лермонтова, гдето също тъй се изневерява на класическата традиция и се пишат строфи от 4, 6, 8 или 14 реда, по-къси или по-дълги. Само в римите той се доближава до първоначалната октава, като групира съзвучията в последователността аа, бб, вв, гг, дд и т. н. По-важна от чисто формалната страна е идейно-художествената композиция. Първата строфа у Вазова е замислена и изградена досъщ както у Байрона, само че вместо Каледония и Лох-на-Гар се явяват Стара планина и върхът Добрила:

Закрийте с' от очите ми ви весели картини,
засмени равнини, цветнали розкошни градини,
та не омайват ми сърцето красотите ваши!
Ах дайте ми горите исполински, височайши,
убежища священи на прескъпата свобода
и диви красоти на мълчаливата природа.
О, Стара-планино! Милея ти за висотите
свърталища зеленотревни, голи на орлите,
де бляскат мрамор снегове; из дола водопади
гръмят пенливи буйни, всред скалисти грамади,
въздишам о! Добрило, за твоята таинствена юдол,
за черни ти букаци, и за твой връх стръмен, гол.

Предавайки твърде свободно чуждото видение, чуждата носталгия, Вазов запазва основната концепция, с противопоставянето на полска и горска природа, едната цивилизована, другата първично-дива, при решително предпочитане на втората, свързана с личното минало и величана като крепост на свободата. И че покрай заетите конкретни черти на ландшафта се вестяват и нови образи („свърталища на орлите“, вместо стихиите в борба; или „черни букаци“) е нещо най-естествено, при играта на въображението и необходимостта от нов езиков и стилен израз. — Втората строфа се осланя също тъй най-тясно на първообраза: поетът си спомня, как се е лутал в нежните си години из планината и как вятърът е отнасял шапката му; как пред погледа на въображението му са се вестявали „чудни признаци“ — само че не тия на собствените славни деди, а историческите образи на Крума, Самуила и Шишмана, за които споменът живее в планинските самотии. Така и третата строфа, със „свещенния глас“ на мрачните сенки, който ехти при развилнелите се стихии. Само че Вазов разширява тук темата, като кара летещите герои да призовават потомците си да грабнат меч за свободата и като вижда тези потомци — в лицето на неспоменатите пряко хай-

душки чети — да започват бой с четиривековния враг. Четвъртата строфа, подлавяйки новите образи, посочва, как лаврът ще увенчава челата на тези храбри борци. Забравените славни деди възкръсват от мирния си сън, за да живеят в делата на своите внуци: в дела, на които Стара планина с радост се откликва, както у Байрона скалите на Лох-на-Гар за борците преди векове. Пета строфа ни връща към детските спомени, за да изтъкне как родните горди върхове не са били забравени пред чуждите полета. „Години много, много от тогас“ са изминали, но умът се носи все към тях; и ако поетът не е честит да бъде отново дома си, той може да уверява (като Байрона):

Макар природа сѐ със дивости те надарила,
но ти за мен от вси си по-величествена, мила.

Извиквайки родния ландшафт, Вазов подчертава предимствата на планините, от чиито върхове е съзерцавал света, пред разкошните розови долини на Тракия. Само че, за разлика от Байрона, който също тъй гледа съжалително на розовите долини в Англия, Вазов приключва дитирамба си на отечеството, като провъзгласява в патриотическа екзалтация висотите на Стара планина за „най-красни в тоя мир“. Било този патриотически захлас, било „широкият размах“ на рисунъка са карали някои съвременници, като поета Великсин, да се възхищават от стихотворението.[1]

Изпитвайки при своите наченки най-разнообразни влияния, Вазов е могъл да кръстосва заемките от Байрона с внушения от българските поети, които той чете в тия години. Единични мисли, чувства, стилни похвати и ритмични особености са се запечатвали в ума му и са допълвали преките му подражания. Така, при виденията на Крума, Шишмана и т. н., чиито спомени „живеят“ в самотите на Стара планина, той може да има пред вид стихотворението „Отечеството на българина“ от Войникова, гдето също тъй Стара планина е посочена като родина на видни юнаци и храбри витязи, Крум, Борис, Симеон, „що слава народна са пели пред нази“.[2] Но още поблизу по дух и време стои тук дългото стихотворение на френски език „Ma Patrie“ от септември 1850 г., подписано с инициала N и дадено същевременно в прозаичен превод на български в подлистник на в. Отечество, август и септември 1870 г.[3] Анонимният автор, зад когото се крие букурещкият д-р Петър Протич, търновец, който публикува и по-рано и по-късно стихове на френски, възпява безкрайния хоризонт на България, чиято земя е смесена с кръвта на юнаците, умрели за светата ѝ отбрана. Не са ли горделивите балкани, гдето бди грижливо Крумовият лев, мавзолей за тези мъченици? Посещавайки Търново, пътникът-поет припомня походите на Асеновци, чиито палати са се издигали на Трапезица. „Живей, велико Търново, бисер на градовете ни, царица на земята ни, толкоз славно, толкоз

[1] Ив. Шишманов, ц. с., XXX.
[2] Д. Войников, Разни стихотворения, Браила 1868, 33—36.
[3] Ma Patrie, Sept. 1850. Отечество, бр. 53—56 от 29 август до септември 1870.

величествено... Дано бъдещността, която те чака, да бъде по-величествена... Стара планина, този горделив и величествен гигант,... брани те и те покровителствува..."

Д-р Протич (1822—1881), като студент по медицина в Париж до 1852 г., е копнеял от далечна Франция за родното си място и е давал израз на носталгията си в патриотически стихове, обнародвани много по-късно. Ако д-р Никола Пиколо, също търновец и също поет в свободните си от филологични занятия часове, под чието влияние е стоял в Париж нашият ентусиазт за природата, е минавал за грък, макар да се е интересувал за българското политическо възраждане и да е имал българско съзнание, по-младият негов роднина (сестрин син) Протич е изповядвал в 1850 г. открито българския си национален идеал, както личи и от сатирата му против „Грькоманията", писана още през 1844 г. в Атина.[1] Вазов от Олтеница, гдето пише станците си, е следял сигурно редовно в. Отечество, гдето се явява стихотворението „Ma Patrie". Вестник Отечество е бил получаван от чичо му Кирко — и тъкмо този Кирко Вазов стои на първо място в една писмена похвала за вестника, отправена до редакцията му по случай новата 1871 година и подписана от няколко патриоти в Олтеница, които пожелават по-скорошното „освобождение на милото ни отечество".[2] Изпълнен от идеи и чувства, които застъпва вестникът в политически статии и литературни произведения, нашият поет ще е взел безусловно бележка и от горещата възхвала на родината от поета N.

Търсейки постоянно себе си, както се изразява за по-раншните си години, Вазов и в Румъния не престава да се придържа в определени чужди образци, копирайки ту канвата и метъра на мотива, ту единични образи и места и внасяйки дотолкова нови елементи, доколкото личните впечатления и личната чувствителност са налагали това. Зависимостта в дадения случай (главно от Байрона), както и при „Борба" по-рано, говори твърде определено за нерешителността на поета да мине към разработка на преживяно, мислено, мечтано съвършено по свой начин, като остане само при чисто формално подражание. Не толкова влияние, което подбужда личната творческа мисъл, колкото приспособяване, което заличава следите от заемките и дава местна багра на подробностите, е тук на лице, — сега и доста време занапред, докато настъпи пълната еманципация.

Още една стъпка напред в патриотическо-актуалната тематика Вазов прави в стихотворението „Днес", датувано от Олтеница, 13 февруари 1871 г. и напечатано в Каравеловата Свобода, брой 16 от 17 април с. г. с подписа И. В. По-самостоятелен вече в инвенцията си, той е забравил носталгията, за да се поддава на жизнени настроения, свързани с преживяваните от емиграцията ни чувства и надежди в този исторически момент. Френско-пруската война е към

[1] Срв. за д-р Протич работата на В. Бешевлиев, Д-р Никола Пиколо като класик и филолог. Годишник на Соф. университет, Ист.-фил. ф-т, XXXVII, (1941), 6, 22, 81, 114, 178. Френското стихотворение за Търново и гръцкото „Грекомания", с нов български превод от Т. Траянов, са преиздадени в сбирката Poésie par Dr. Pierre Dem. Protich (1844—1866), София (без год)., въз основа на Poésies от 1872 и на други издания.

[2] Отечество, бр. 74 от 29 януари 1871.

края си, и във Версайл, в началото на февруари 1871 г., са започнати прелиминарните преговори за мир. Вазов ненавижда Наполеона III, подобно на Каравелова, и се радва за неговото проваляне: но само този ли тиран, „гладник за слава и за кръв", заслужава подобна съдба? В Австро-Унгария борбата на подтиснатите славяни за държавно-национално признание е взимала все по-напрегната форма, така че след въстанието в Далмация през 1869 г., подкрепено от херцеговци и черногорци, чехите и поляците са станали през 1870 и 1871 г. още по-настойчиви за ревизия на основния закон, в смисъл да се признае политическото им обособяване. Възбуждението в Прага, довело до обсадно положение и после до включването на чехи във виенския кабинет, и смяната на няколко австрийски кабинета, за да се дойде до изравнение на конфликта между немци и славяни, са намирали жив отзвук всред българите. Общ интерес е будил и Ватиканският събор от 1870 г., гдето се развива отчаяна борба около догмата за непогрешимост на папата. Всички тези политически и обществени движения Вазов е следил с внимание, намирайки, че българите не използуват благоприятната европейска обстановка, за да сложат на разглеждане — ако ще би и чрез бунт — на националния си въпрос. Година време преди да състави „Днес" той е могъл да прочете в Дунавска зора, бр. 45 от 21 октомври 1869 г., стихотворението без заглавие, подписано с инициалите Поп (Васил Попович?), в което се порицават апатията и празнословието на сънародниците ни по повод на общата им участ:

И спим завладени от тежкият сън
и уж се пробудим, и уж се свестим;
понякога зарним безцелно навън
и пак си от дремка главата клоним!...
Стърчи Егоизмът на място целта;
в нас личната корист владее над все:
елеят се лее и тъпче в калта
а там безответно си чувството мре!
Стресни се пак, душе, веднаж завсегда,
трепни, помръдни се, о сърце, впокон;
време, зар стига тъз грозна судба
да сили гърдите на вечният стон!

Завладян от подобни чувства, Вазов пише сатирата си, в която противопоставя на общото раздвижване в света нашата с нищо неоправдана инертност. Всеки поробен или потиснат народ е взел добър урок от събитията, напрегнал е сили за освобождението си—и само ние „все стоим". След падането на Наполеона III е избухнала вътрешна буна, с лозунга „победа или смърт"; братските нам славянски народи се противопоставят решително на „тевтонството", което иска да ги асимилира; „книжници и митари" (толкова дипломатическите конференции, колкото и католишкият клир около папата) са се заели да заглушат свободата на съвестта; „а ние все стоим, стоим!" Защо не се одързостим и ние за отхвърляне на турския ярем? Нима Русия не ще ни подкрепи, стига веднаж да открием борбата? Нима сърби, черногорци и румъни ще ни изо-

ставят? Нима трябва да очакваме спасение от политиците на Запад, които се мъчат да запазят „проклетото status-quo?“

А гласът на братята ни що страдат
нас вика там да ги спасим!
До коле турци нас ще владат?
До коле ние ще да стоим?

Песенният четиристъпен ямб и рефренът придават живост и енергия на сатирата, каквито липсват на другите Вазови неща дотогава. Очевидно, борческата струна на душата е засегната силно, за да прозвучи в такива ритми. Надъхан от Каравеловата революционна проповед, Вазов си спомня и за бунтарския позив на Раковски от Горски пътник, гдето също тъй се е изтъквало, как „мир вес е в общо колебание“ и как „Север же помощ ще нам подаде“, ако грабнем оръжието.[1] „Благое не губи време, правда твоя си ищи!“ Този позив на легендарния войвода звучи в ушите на Вазова, пред гледката на национално-революционното кипение наблизу и далеч. И в същия дух, и в размера на Вазовото стихотворение, много порано, Чинтулов е приканял за кървава разплата в „Стани, стани юнак балкански“ (1849)[2], като е привеждал за пример въстанията на сърби и гърци, завършени с основаването на свободни държави:

Я вижте, братя, погледнете
на ближните нам племена!
От тях добър пример вземете
как се прославят имена!...

На помощ сърби, черногорци
с радост ще се затекат,
а откъм север храбри руси
тоз час ще да се появят!

В съвсем друго състояние на духа ни пренасят двете стихотворения на Вазова, писани в Бакъу през есента на 1871 г. Борческо-решителното настроение, създадено под впечатление на историческите събития и на Каравеловата проповед, е отстъпило за момент на мисли и съзерцания от по-интимно естество, на чувства, свързани с разочарованията в чуждата среда и спомена за най-близките в отечеството, които са го тешили в неволя. Поет на преходните вътрешни вълнения, способен да пламва, да се трогва, да се гневи толкова от общи, колкото и от частни поводи, Вазов изпада при новата обстановка в някаква сърдечна мекота, която го кара да мечтае по-често за родното си място, за баща и майка, за идилията на детинството си. Той възпява тогава, както изтъкнахме по-горе, „прекрасния поетичен край“ на Сопот, с горите и долината му, с манастира и всичките му други прелести, оставили в душата дълбоко обаяние. Той извиква във въображението си и образа на баща си, на строгия, но изпълнен от доброта мъж, за когото пише в късната си „Поетическа биография“, разказвайки за прощаването

[1] Срв. Горски пътник (1857), стр. VI и 18.
[2] П. Христофоров, Творческото развитие, 26—27.

си с роднини и родители, при тръгване в 1870 г. от Сопот за Влашко: „Когато изпращачите стигнаха до Плачи-орехче и настанаха прощавките, заляха се сълзи по лицата. Просълзи се и твърдият му баща, когото никога до сега не бе видял да плаче. Тия сълзи на баща му страшно покъртиха Вазова (по-късно той ги възпя в стихотворението "Всесилните сълзи", напечатано в Периодическо списание). Ронеше сълзи и майка му, като че това е последна раздяла".[1] В стиховете на Люлека ми замириса Вазов се връща, половин век по-късно, на тоя и мъчителен и мил спомен, за да пише в „Плачи орехче":

Аз спомням пак със трепет нов
и мойта с моите раздяла . . .
И виждам майка прибледняла,
и ликът бащин наскърбен . . .

В Бакъу пресният спомен гори, несъмнено, с по-голяма сила, при мисълта за една безрадостна кариера и съзнанието за готвено огорчение на бащата. Етосът на Вазова, моралната страна на характера му, обагря винаги и поетическите му образи и настроения, езика и формата на изповедта. Видения и чувства намират сега израз в един нов метър, който подхожда напълно за тежката вътрешна атмосфера. Но ето и самото запазено в ръкопис стихотворение:

Всесилни-тѣ сълзи

Въвъ мѫки, въ страданья, когато подпадамъ
Кога-то надѣжда мя мами всѫдѣ
И сила вѣчь нѣмамъ, азъ сѣбе да владамъ,
Та жалъ ме отчайва и въ пропастъ ведѣ,
Тогава си спомнямъ... мечтайно сѫзирамъ
Тесъ сълзи подирни, възъ жалний му ликъ:
Въ душя си спокойство внезапно намирамъ
Прѣдъ очи блѣшти ми небесень свѣтликъ
Кога-то бѣзмилно и грубо прѣзирамъ
Отъ чужди-тѣ хора въвъ чуждіятъ край,
За мень униженье и срамъ азъ сѫзирамъ
Що духъ благородень, не снася... не трай,
Тогава ми нѣщо притиска гѫрди-те:
Усѣщамъ по мене че трепетъ пълзи;
Нъ въ тосъ мигъ дѣ горко окайвамъ си дни-тѣ
Аз виждамъ тесъ бистри сърдечни сълзи!
И мислѫ че тѣ сѫ за мене пролѣни,
Възъ туй достолѣпно и жално лице,
Че има въ свѣтъ-тъ кой да люби пакъ мене
Че тупа съсъ мой-то и друго сърдце.
О, сълзи всесилни! Вий сълзи най-сѣтни
Потѣкли горчиво въ горчивіятъ часъ,
И свѣтли кат' капка роса на листъ цвѣтний
Мень Ангела драги, обичамъ аз васъ.
Вий мене хладите кога сѫмъ въспалень
От страсти опасни, въ кои съмъ ся вплѣлъ;
Въвъ васъ оглѣдвамъ кат' въ изворъ кристалень
И вижламъ дългъ-тъ си и моя-та цѣлъ.
Вий дрѣбни сте сълзи нъ силно топите
Минѫли-те тѫжби, кат' буень потокъ,
Сърдце ми сладите, кат' балзамъ лѣчите
И мой-тѣ — се сливать, съсъ вашиатъ токъ!

1871. Августь 29.

[1] И. Вазов, Поетическа биография, 35.

В четиристъпни амфибрахии, ритмичен отзвук на всичко сериозно в самочувствието, Вазов изказва отчаяние от несбъдната надежда, страдание от унижения в чужбина, упование в бащината любов, която той съзира събрана символично в чистите сълзи, потекли при раздяла. Окайва ли дните си в чужбина, той тутакси намира противовес, способен да го избави от губителен гнет, в спомена за един баща, жив образ на мъжко достоинство, на честно изпълнен дълг и на беззаветна преданост към жена и деца. Ободрявайки се чрез този спомен, поетът си представя бащата в един момент на неволно разкрита съкровена чувствителност. Сълзите са неопровержим доказ,

Че има в светът кой да люби пак мене,
че тупа със мойто и друго сърце.

И разбрал смисъл и значение на включената в сълзите душа, поетът намира утехата, която е търсил напразно другаде:

Вий мене хладите кога съм възпален
от страсти опасни, в кои съм се вплел;
във вас се оглеждам кат' в извор кристален
и виждам дългът си и моята цел.

Стихотворението, датувано от 29 август 1871 г., не бива напечатано в Периодическо списание. Навярно редакторът Друмев не е одобрявал лиризма на едно отчаяние у млад човек, с търсене утеха в сълзите на стар баща. Друмев, подобно на повечето книжовници от онова време, се е възхищавал от други мотиви на поетическото въодушевление, именно мъжествено-патриотичните, а не от сантиментално-елегичните признания на Славейкова и подражателите му. В Смесна китка от 1852 г. Вазов е могъл да плува до насита във въздишки, довели до сълзи. Така в Отчаяние:

От обществата удалечен
по брежищата осамотен,
тук аз отчаян на ядовете
на плачовете ще бъда роб.

Или в „Зачто?" („На далеч в страна тук чужда... что ли тъжно сълзи лея... Аз забравих от отдавна мойта къща бащина, мойта отечина похвална там под Стара-планина"). Или в „Сълза":

У злочеста земя
на усилно време,
в сиромашия роден,
бях от всички презрен,
на света меланхолно живеях...

Но небето реши
за да мя утеши
изеднаж на очи
чух сълза да ручи
разгорени гърди да облива.

Или в „Стара планина“, гдето при спомен край планината за преживяното край Дунав, в равнината, поетът въздиша:

Ах, споменът на нейната хубавина
влече и мами ми сърцето;
замокриха ми сълзи по страни,
душата ми кипи, примира (баялдиса),
познанници мечти около мен се сбират;
припомних любовта на предните си дни.
и мъки и тегла. . .[1]

Напущайки меланхолията и носталгията си, за които Славейков е подсказвал толкова родствени теми в стиховете си, Вазов написва месец по-късно в Бакъу „Вярата ми“, датувана от 4 октомври 1871 г. Изпратена на Друмева, заедно с „Всесилните сълзи“, тая работа бива напечатана едва откак се получава по-късно и „Борът“, — и то на второ място след това стихотворение, изпратено по-късно, — в кн. V—VI на списанието от 1872 г. Поетическият метър тук е както във „Всесилните сълзи“, но мотивът е от по-обективен разред и родствен повече с „Днес“. Обръщайки поглед към световната хроника, с толкова събития, характерни за борческата воля на подтиснатите народи и узнавайки как Левски туря в действие плановете на революционния комитет, председателствуван от Каравелова, Вазов се чувствува вътрешно окрилен, патриотизмът му е получил нов тласък, вроденият му оптимизъм също. Сега той е убеден, че иде бързо жадуваният час на избава от „мрака прелош“, настъпва вечният ясен небосклон над отечеството, когато ще бъдат зачетени гробът и споменът на страдалците, забравени днес. Сега той — говорейки все предпазливо, понеже е печатал работите си в органа на Книжовното дружество — вярва, че новите дни ще донесат и нравствена обнова в обществения ни живот, отровен от „завист, раздори тез вехти злини“, за да зацари братство и щастие между българите. И заедно с това поетът вярва, че културното и политическото ни съвземане ще тури край на лошата ни слава в света, за да застанем ние гордо с „име народно“ край другите народи. Патетично завършва стихотворението с възгласа: „О, вяра свещенна! О, съньо любим!“ Редакцията на Периодическо списание, печатайки тази поезия, си позволява малка промяна, за да отстрани подозрението от турска страна, че се касае за позив в духа на революционния комитет. Ако Вазов казва, в запазения до нас ръкопис:

И ний кат народ щем пред цял свят да светним
и с име народно ний ще се гордим,

редакцията поправя:

И ние кат всички пред цял свят ще светнем
и с име, с наука ний ще се гордим.[2]

---

[1] П. Р. Славейков, Смесна китка, 133—135, 143.

[2] В печатания текст, Периодическо списание, V—VI (1872), 204—205, е допусната, както виждаме от ръкописа, една печатна грешка в първия ред на стихотворението: „казва ясно“, вместо „явно“, което се римува с „давно“ в третия ред.

III

„На един отговор", Галац, декември 1871 г. — Песимистично настроение у Славейкова и Вазова. — „Към природата", от края на 1871 и началото на 1872 г. — Сродни поетически прослави в чуждата литература и у Войникова. — Концепцията на „Борът", със заетата анафора и подражанието на Григоре Александреску. — Изчезналите „социалистически песни" на Вазова от 1871 година. — Предпоставки на този прелом; социални утопии у Юго, Жорж Санд и други писатели; революционна идеология на Ботева. — Мисъл за литературна работа и практическа кариера в Цариград. — Какво пише Вазов тук през лятото на 1872 г.? — Среща с Величкова и Славейкова. — Получено назначение в Мустафа паша (Свиленград.)

Между септември 1871 и пролетта на 1872 г. Вазов е в Галац. Тук той, по собствено признание, „бълнувал само рими и стихове" и писал доста неща, между които изрично отбелязани като от тази епоха са: 1. „На един отговор", датувано от Галац, 6 декември 1871 г., и напечатено в Читалище (Цариград), брой 7 от 15 януари 1872 г.; и 2. „Ода" по случай избора на екзарх Антим (16 февруари 1872), датирано от Галац, 15 март с. г., и напечатано пак в същото списание, брой 12 от 15 март с. г. Повод за първото стихотворение дава прочутата на времето си елегия на Петко Славейков „Не пей ми се" от 7 септември 1870 г., печатана в Читалище от 1 октомври с. г. По-право, Вазов се решава да отговори на Славейкова, откак прочита любителския опит на Ангел Пискюлиев, елегията „Пейте, Славейков", в Читалище, бр. 3 от 3 ноември 1870 г., и новото стихотворение на Славейков „Из отговорът ми към...", в Читалище, бр. 3 от 1 ноември 1871 г. Оплаквал ли се е Славейков от безчувственост и равнодушие на съвременниците си към своите песни и се е заричал да занемее с лирата си, догде не дойде друго поколение, „по за песни достойно", Пискюлиев го е заклевал да не се отчайва и да продължи делото си, тъй необходимо за българското пробуждане. Така и друг един стихотворец, П. И. С-в, който често се подвизава във в. Отечество, пише там, в бр. 69 от 18 декември 1870 г., в стихотворението си „Пей, Славейков!":

Пей, Славейков, пей,
догде ръка ти лирата владей;
пей, и от свят се небой —
свят от добро не познава.

Цяла година по-късно Славейков хваща перото, за да отговори на първата приятелска подкана, за да изкаже още по-настойчиво разочарованието си:

Жив няма, няма ни един
с дух бодър и свободен —
едничък бащин, майчин син, —
пророк до нас проведен.

Всичко наоколо му е заспало, „мрак и пустота" цари навред, и само плач заслужават ония, „що плъзнат недостойно". При такова мъртвило наоколо и при толкова лични неволи, устата на поета остават склопени, „за песен те са неми". — Вазов е живо засегнат

от песимизма на първия български поет, негов учител, и бързо се откликва на убийствената му изповед. Сам попаднал в безизходност, в раздразнение и мизерия, той разбира по родство на душите дълбоката скръб на брата си в Аполона. И вместо да подземе поканата на Пискюлиева, той одобрява съчувствено решението на поета да не тревожи повече бездушните егоисти, забравили и народно тегло и народна чест. Защо да корим поета? Какво може да стори той, когато дълбока, гробна тишина владее всред първенците на това общество, когато гласът на миналото и на бъдещето, раздвижил света и възпламенил сърцата, остава без отзвук у тях? Без „висши чувства", без „благородни стремления" в средата си, поетът не може да намери настроение за песни:

О, ти харно си го рекъл, че денят не е за песни,
що величие възпяват, дарби и дела чудесни.
О! за плач, за плач сме днес!
Зарад сълзи сме достойни, че в страданията тлеем,
че доволни сме от нас си, и не мислим, не жалеем
наш и роден интерес!

Несъмнено, Вазов е искрено вдъхновен в този си елегичен къс и, за всеки случай, по-оригинален в мисълта си, отколкото Пискюлиев, със своето банално насърчение. Славейков ще е взел бележка от съчувствието на младия емигрант, и затова по-късно, когато преглежда и поправя поетическите си неща, допълня в ръкописа заглавието: „Из отговора ми към Вазова", забравяйки незначителния и случаен стихотворец, комуто в същност е отговарял.[1]

В Галац Вазов съставя и двете си стихотворения, изпратени на 1 февруари 1872 г. Друмеву, именно, „Към природата", неудостоено с печатане и запазено само в архива на Книжовното дружество, и „Борът", което излиза наскоро в Периодическо списание и прави името на автора си популярно. Първото стихотворение има този текст:

Къмъ природата

Природо прѣкрасна, природо всесилна,
Што пълна си съ дарби, съ богатство бѣзъ четъ
Съ кой ни обсипвашь, кат' майка умилна
И съ хубости дивни плѣнявашь ни глѣдъ,
Бѣзбройни години минжли сж вѣче
Отъ както Създатель могуштий, великъ
Съ едното си Слово изъ мракъ те извлѣче
Прѣкрасна, бѣзкрайна и вѣчна... въвъ мигъ!
На вѣкове дълги живота прѣкара,
Минжхж, изгнихж бѣзъ диря безъ гласъ,
Нъ ти о, природо ни вѣхта ни стара,
Си млада и нова какъ въ първий си час!
И днесъ пакъ тжй чудно си синьо вълнува
Туй дѣвствено було надъ твой-тѣ гжрди,
Дѣ слънцето свѣти, дѣ мѣсец-ътъ плува,
Дѣ бляскать бѣзчетни лампади, звѣзди!

---

[1] Срв. Б. Пенев, „П. Р. Славейков", увод към Избрани съчинения на Славейкова (1927), 395—396; История на българската литература, IV (1936), 547 нт.

И днесъ пакъ тѫй утромъ въвъ огънъ и въ злáто
Въстокъ-тъ далечний, лъщи, пламенѣй,
И въ пролѣтъ цвѣтушта във тѣбъ сичко богато
Се кити, младѣе, мирише и пѣй.
Дѣца ти изъ твой-та утроба родени
Що съ майчина милость отглѣждашь, кърмишь,
Цьвтѣѭть пагинать на твой-тѣ полени:
Нъ ти се не бѫрчишь, ти пакъ си блѣщишь.
Ти синове нови на ново извличаш
Изъ гѫрди плодливи и тамъ ги люлѣй'шъ
И заранъ се лѣпо и съ дражесть накичашь
Засмѣна и цвѣтна и мирость имъ лѣйшъ.
Обичамъ, Природо, въвъ часове мирни
Да глѣдамъ на тѣбе съсъ жадни очи,
На глѣдки, картини обайни, обширни
Въ които рѫката Всесилна личи.
Въ туй нéбо пространно късъ се пъстрѣе,
Въ гори-тѣ високи съсъ снѣжни чела,
Въ туй бляскаво слънце що пламенно грѣе,
Въ моря-та бурливи съ бѣздѫнни легла́,
Азъ виждамъ ти какъ си чудесна, бѣзкрайна,
И колко велик е Създатель-тъ твой,
И колко сѫмъ малъкъ и тваръ тукъ нетрайна,
Ничтожень кат' Атомъ във твой ширъ и брой!
Какво пó-велико отъ твоето величье?
Какво по-прекрасно отъ дивний ти ликъ?!
О, слава на Тосъ що тѫй мѫдро те кичи
И пълни съ хармонья, съсъ сладость, съ свѣтликъ!
Не си ли ти отзивъ на мѫдрость всезнайна
Творение гигантско на мощтна Рѫка?
Неé ли въ тѣбъ видна тасъ Личность намъ тайна?
Неé ли в'плътена въ тѣбъ, тѫй да рѣкѫ?
Не всуе човѣкъ-тъ лишень отъ лѫчи-тѣ
На свѣтлий Источникъ, съ духъ неличитень, слаб,
Отъ толкосъ величье ударень въ очи-тѣ,
Божилъ те, кланялъ се, мислилъ се твой рабъ.
Поети, тѣбъ чеда любими, щастливи
Кои си дарила с най-рѣдкий си даръ,
Не въ тѣбе ли черпѫть тесъ мисли свѣтливи?
Не ти ли имъ вдѫхвашь тесъ пѣсни и жаръ?
Най-сетне въ тѣбъ само, въвъ твой-тѣ прѣгрѫдки
Нетлѣнни и драги, о, Майко свѣтá,
Духъ-тъ ни утрудень отъ свѣтски-тѣ мѫки
Намира утѣха, покой, радоста!

Стихотворението представя първата по време прослава на природата от Вазова, прослава в стила на ония поетични или философско-елегични късове, които са поместени в Гусла и Поля и гори: „На Ком“ (1880), „Към природата“ (1882), „Долината“ (1883), „Майски вид“ (1883) и др. Тематично и версификационно те указват на реминисценции от френските романтици (Ламартин в „Isolement“ и „Le Vallon“, Юго в много неща на „Les feuilles d'Automne“ и пр.) и предромантици (напр. Marie-Joseph Chénier, „Hymne a l'Etre suprême“), както и на техните подражатели в руската, румънската и българската литература. В случая с „Към природата“ от края на 1871 и началото на 1872 г. ние имаме сякаш първата скица на едноименното Вазово стихотворение от 1882 г., което след десет години подновява и довежда до върхна точка изкуството да се предават впечатления и рефлексии върху подобна тема. При постоянство на основните

нагледи, при олицетворения и разсъждения, изтекли от лични възприятия, Вазов ни дава сумарната картина на природата, дава я в духа на оня пантеизъм, който Русо по-рано и Гьоте по-късно (напр. във лиричната проза „Die Natur"), застъпват тъй ненадминато поетически, печелейки огромно влияние навред. Статичното изтъкване на природните красоти у нашия поет напомня в някои черти Войниковите описания в Разни стихотворения от 1868 г. Ако напр. още в началото Вазов величае природата:

Що пълна си с дарби, с богатства без чет,
с кои ни обсипваш кат майка умилна,

Войников в „Отечеството на българина",[1] отпечатано изпърво в Дунавска зора, бр. 3 от 25 ноември 1868 г., говори за българската природа:

С прелестни са дарби предивно дарила
и щедро раздава своето богатство.

И ако Войников излага в 19-те строфи на „Всемогъщество божие"[2] всички чудни и мъдри прояви на това всемогъщество, — слънце, луна, звезди, земни твари и човешка душа, — в стила на тая строфа:

Таз сила върховна, над все превиспренна,
коя господствува невидно в Вселенна,
след като създала небето земята
и всички дихания, е дала живота,
и е отредила природни закони
за всички твари небесни и земни,

Вазов, който чувствува и пише из живо поетическо възприемане, загатва ред сродни теми и образи:

Аз виждам ти как си чудесна, безкрайна
и колко велик е Създателят твой...
Какво по-велико от твоето величие...
Не си ли ти отзив на мъдрост всезнайна
какво по-прекрасно от дивний ти лик?

Но стихът на Войникова е твърде много скован езиково и ритмично, за да не задоволява слуха на Вазова, свикнал със звуковата оркестрация на френските поети. И макар сам да не е постигнал още оная подвижност на стиха, която отличава тъй очебийно нещата му от 1881 г. нататък, той е все пак много по-жив в съзерцанията, по-естествен в израза, по-оригинален в постигането на една органическа цялост от идея и настроение, нежели Войников, извел съвсем прозаически и несръчно темата си.

Дали Друмев отхвърля „Към природата", понеже съзира някакво сюжетно родство между Вазова и Войникова, не знаем. Но, за всеки случай, — и с оглед особено към „Борът", гдето също тъй са на лице някои реминисценции от Войникова, — той едвали е могъл да изпадне в грешка по отношение на младия си сътрудник,

[1] Д. П. Войников, Разни стихотворения, 33—36.
[2] Д. П. Войников, Разни стихотворения, 3—8.

щом е откривал у него една истинска творческа натура, съвсем различна от студената разсъдъчност на Войникова, роб на схоластическата си поетика. Рецензирайки Ръководството по словесност на последния от 1874 г., Друмев се произнася безпощадно както за правилата, препоръчвани там, по които един писател без дарба могъл да съчинява лесно, така и за произведенията на самия Войников, дал най-добро доказателство за безсилието на всяка теория в случая. „Той (авторът на онова ръководство), пише Друмев, има и „Кантати" с „речитативи" и „Елегии" и „Оди", и пр. и пр. и писани все строго по правилата. Но при всичко това, всичките тия произведения са сухи, грапави, без чувство, без душа, без мисъл, без идея; написани са уж по правила, но с един варварски език, четат се много мъчно, не произвеждат никакво впечатление, не дават никаква сладост..." И, като се обръща към драмите на Войникова, писани уж с оглед към сценичните изисквания и правилата на драматургията, но останали „безжизнени, без поезия, без вкус, без чувство, без всякакъв драматизъм", Друмев заключава общо: „Бездарността при най-подробното и точно знание на правилата, остава си все бездарност,... човек, когато няма истинска дарба, когато няма истинско чувство и въодушевление, той все не може да напише нещо хубаво и за пред хора."[1]

Вазов, оценен правилно още при „Борба" и „Дунав", не е могъл да бъде поставян от един редактор, проявил такъв верен усет за тайните на поетическото изкуство, в разреда на Войникова, щом „Към природата" е знаяла строфи, пълни с чар за слуха, като тая напр.:

И днес пак тъй чудно си синьо вълнува
туй девствено було над твойте гърди
де слънцето свети, де месецът плува,
де бляскат безчетни лампади, звезди!

Не напомня ли още от сега тая строфа ритмично-музикалната сила на „Към природата" от 1882 г.? Вазов е писал по-късно:

И сводът син, прозрачний е твойто було бело,
и слънцето-брилянтът, що грей на твойто чело...

Страда ли обаче „Към природата" от 1871—1872 г. все пак от известна монотонност в славословието и от банални размишления върху божествения промисъл, „Боръ̀т" от същото време е решително поиздържан сюжетно, при една комбинация на описателни и идейни елементи, която тъй хубаво се свързва с драматичното ядро за съдбата на бора-гигант. Че Вазов излиза при концепцията си от жив спомен за виденото преди две години в Сопот, знаем вече; и че той използува за развитието на мотива си български и румънски образци, като Войниковото „Отечество на българина" и някои стихове от Григоре Александреску, не подлежи на съмнение.[2] Трябва да припомним

[1] В. Друмев, „Книжовни вести", Периодическо списание, кн. IX—X (1874), 187—188.

[2] П. Христофоров, Творческото развитие, 85 нт.

обаче и това: образът на бора е антиципиран поетически още от Славейкова в Смесна китка. Пише ли Вазов:

Се бор възвишава със израст гигантский
и връха си черний във облаци крий,

Славейков е прибягвал до такава хипербола в началото на своята „Сатира“ със друг сюжет:

Като в гора високий бор
над дръви са въздигнал
и облаци пристигнал...

И ако за повторението в няколко стиха на началото „Там“ у Вазова:

Там, гдето се види Балкана високи...
там, де се издига на мрамор-основи...

може да се посочи сродна фигура у Войникова:

Там, гдето Природа си място отбрала...
там, дет' се растила под весел небосвод...

— би трябвало да се има пред вид също, че подобна анафора, — т. е. повторение на известна дума в началото на стиха, като средство за свързване на частите и за подсилване на картината или чувството (както тя е обикната у поети с жив темперамент и логическа мисъл),[1] — подобна анафора се среща и у други български стихотворци преди Вазова. Напр., един анонимен автор, подписан с три звездици, на когото дължим „Глас на свобода у Стара планина на 1867-ма год.“, подражава в 1869 г. така на Войникова и на Раковски с прославата си на хайдушките чети:

Там в Исток где влада Орканový закон...
там гдето с надменност владее Корана...
там глас от свобода днес всички ги зове...[2]

Вазов е имал всички основания да се реши, след такива непридирчиви упражнения, да използува за поетически цели едно свое силно впечатление, особено като е намирал при „Боръ̀т“ и положителни чужди образци за концепцията си. Надминавайки Войникова по всички линии, той постига тук и цялостна композиция, и период с градация на афектите, и контраст или разнообразие в картините, и трагична перипетия, която добива нетърсен символически смисъл. Нещо подобно по замах на въображението, поетическо красноречие и музикално обагрена реч не е било четено по-рано, освен при Ботева. Сам Вазов е имал сигурното чувство на сполучлив опит, поради което е могъл да пише на Друмева, предлагайки му стихотворението си:

---

[1] Срв. R. M. Mayer, Deutsche Stilistik (1906), 91—92.
[2] Дунавска зора, бр. 37 от 16 август 1869 г.

„Лаская се с една малка надежда (т. е. с голяма увереност, ако го разбираме правилно!), че те (думата е за двете нови стихотворения, „Към природата“ и „Боръ̀т“) този път надминуват донейде си другите ми, що ги имам вече, и следователно щат бъдат удобрени“. Той настоява пред компетентния редактор да напечата новите неща без всякаква поправка („без да бъдат изменени другояче“), понеже е положил в течение на няколко месеца всичкото си старание, за да задоволи и своята критическа съвест и поетическия вкус на читателите.

Но в Галац Вазов се е предавал не само на този род елегични спомени от българската природа. Колкото и странно на пръв поглед, като вземем във внимание печатаните работи на поета от онова време и познатото постоянство в основните му умствени и емоционални реакции по-късно, той е бил автор и на стихотворения със диаметрално противоположна тематика, писал е поезия, в която мисли и чувства съвсем не са хармонирали с обикновената му лирика от емигрантството до 1872 г. Това са били, именно, изчезналите още тогава, при обиска в квартирата на Ботева, социалистически песни: песни, навеяни от беседите на нашия поет с Ботева и с приятелите му емигранти. Едничкото свидетелство за тяхното съществуване — не и за тяхното конкретно съдържание — остава Вазовият автобиографски очерк от 1895 г., в достоверността на който по тая точка не може да има никакво съмнение. Как се идва до тази социалнореволюционна поезия, нарушила общия ход на Вазовото познато развитие? Отговорът не е ни най-малко труден. В средата на Ботева и на неговия мистериозен другар Флореску нашият млад поет е слушал, както видяхме, разпалени проповеди против социалния строй; поглъщал е жадно новите идеи за „народна революция“ и „радикален преврат“ като единствен път за спасение „на всеки народ, особено за нашия“, както тези идеи са били развивани във вестника на Ботева, Дума от юни и юли 1871; възхищавал се е от утопиите на Фурье и Прудона, които Ботев, пак в Дума, в статията си „Смешен плач“, е наричал школа на социализма, взимайки под своя защита парижките комунисти, мъченици на свободата; изпълнен е от омраза към тиранията, еднакво тая на правителствата в Европа и на чорбаджиите в България, последните като агенти и съдружници на турската власт... Вазов е станал „почти комунист“, както признава сам в спомените си („Поетическа биография“ от 1920 г.), гдето говори за теглото си в Галац, за ядните свои обвинения срещу богаташите, — все в кръга на Ботева и на руските емигранти; той се е „надъхал донегде с техните доктрини“, както открито изповядва в биографическия си очерк от 1895 г., с доктрините на Херцена, Бакунина и Нечаева;[1] и, нетърпелив да даде поетически израз на новите си убеждения или настроения, на всичко мечтано, на всички протести и всички идеи за по-добър световен ред, той пише „куп стихотворения в социалистически дух“. Той е вършил това, което са вършили не само Ботев, но и други писатели на Запад и в Русия, и стигало би да припомним, как напр. Жорж Санд и Виктор Юго са се вдъхновявали от проповедта на Сен Симона, Фурье и Пиер Леру за въдворяване

[1] Срв. за тях М. Димитров, Христо Ботев (1919) 47 нт.; Съчинения на Хр. Ботев., изд. Хемус, I (1945), 27 нт.; Евг. Волков, Хр. Ботев (1929), 167 нт.

абсолютното царство на материалното и морално благополучие в света; или какъв широк отзвук са намирали в обществото и всред писателите бляскаво написаните памфлети на Прудона, с формулата му „собствеността е кражба“ („надали е казана по-силна истина през даден век“, мислил е сам Прудон) и с проектите за най-широко приложение на идеите за свобода и справедливост. Трябвало би да се върнем мислено към Ботевата епоха у нас от седемдесетте години на XIX век, да се сродим със социално-революционната идеология, развивана от „младата партия“ всред българската емиграция, да се вживеем във възгледите и страстите при полемиката със „старата“ партия, за да разберем правилно и превратата в поетическата тематика на Вазова. Впечатления от по-близу и далеч, мизерия на българските емигранти в Румъния, лични несгоди там, вести за страданията на народа в България, войната между Франция и Прусия от края на 1870 и началото на 1871 г., разтърсила цяла Европа, триумф и поражение на Парижката комуна (март-май 1871): ето историческата обстановка, при която Вазов, подавайки се на внушения от по-силния волево Ботев, става за твърде кратко време социалист. Засегнат живо, в цялото си духовно същество, от новото верую, което младите и енергични интелектуалци около него усвояват като лозунг в борбата, той се вслушва с любов и в поезията на Ботева, никнала тогава като израз на дълбоко изживени чувства: в „Елегия“, „Борба“, „Майци си“ и „Към брата си“, печатани или препечатани в Свобода и Дума от 1870 и 1871 г. За жалост, никакъв образец от сбирката социалистически стихотворения на Вазова не е уцелял до нас, за да видим в какви мотиви и форми се е изявявала новата поетическа струя, пресекнала тъй бързо. Сам Вазов по-късно е нямал никакъв интерес да припомня с примери, какво точно е било творчеството му под влиянието на ултра-революционните позиви, щом е усвоил вече едно скептично становище спрямо социализма и щом тъкмо социалистите-критици са отричали най-решително произведенията му с тясно-патриотическа тенденция. И че продуктивният период под знака на Ботевската идейна ориентация не е оставил по-трайни следи в душата му, показва ни отсъствието на социалистически навеи в стихотворенията му непосредствено след това. Доколкото пък Ботев лично е взел бележка от „изневярата“ на другаря си от Галац, показва ни сатирическото му стихотворение от май 1873 г.: „Защо не съм?“ Тук, наред със стихоплетци като Пишурка и Владикин, или злополучни писатели като Пърличев и Войников, се осмиват, заради наивно-сантиментални или хрисимо-легитимистични възгледи, Петко Славейков и Вазов. За последния се казва:

Но защо не съм и Вазов
„вярата“ си да възпея:
че ще стане вълк овцата,
а певците като нея?

Съображенията, които карат Вазова да напустне Галац и да се върне в Турция, не са изяснени достатъчно. В посочената по-горе преписка между Вазова и студента Спас Вацов четем, под дата Свищов, 14 (26) януари 1878 г., относно пребиваването в Галац: „На

1872 г. се разболях зле и по съвета на докторите минах на Цариград беден, болен и отчаян и се прибрах при един сродник."[1] В спомените си от 21 април 1921 г. „Една цариградска среща" Вазов признава; „Какво бях дошел да правя в Цариград? Нищо. Бях празен и сиромах: мечтаях да се присламча при някоя редакция..."[2] А пред Шишманова в 1915 г. Вазов привежда думите на търговеца Добрович, който го освободил от служба: „Вие сте повече за поп и за даскал. Идете си по-добре в България. Там пó има работа за Вас."[3] Изглежда, като че тъкмо неотклонната мисъл за една по-друга кариера, нежели търговията, за която го е готвял баща му, принуждава поета да потърси турската столица, гдето около списание Читалище, в което е пратил едно свое стихотворение, и около в. Македония на Петко Славейков са били групирани неколцина писатели, привърженици на легалната борба. Наситен на хъшовския живот и на сиромашията, болен при това, Вазов е нямал желание да се опитва отново в търговия, за която не е чувствувал никаква наклонност; а за друга професия в Румъния той не е могъл и да мисли. Бидейки утвърден в намерението си да се прояви като поет, той е смятал, че едничката възможност да постигне някак идеала си е била службата в някоя българска редакция. И понеже нито Периодическо списание, нито българските вестници в Румъния не са откривали никакви перспективи да се живее чрез перото, той обръща поглед към Цариград, гдето е имало една значителна и заможна българска колония и гдето като че ли са се очертавали по-щастливи изгледи за сполука. Нека не забравяме, че след арестуването на Ботева (януари 1872 г.) у Вазова бързо настъпва охлаждение към социалистическите идеи и възвръщане към чисто националните и културните задачи на момента, за да разберем, защо той туря точка на емигрантството си покрай неспокойния хъшовски елемент и подиря по-улегналата среда на цариградската интелигенция. Може би и страх да го не сполети участта на Ботева тласка склонния към безбурна поетическа мечтателност поет, изнервен при това от болестта си, да се отдалечи от горещата почва на крайдунавските румънски градове и се прибере в едно тихо пристанище, по-благоприятно за нашепванията на музата. „Минутното увлечение" от социализма, за което Вазов си спомня по повод на първия си юбилей, отстъпва място на по-умерени възгледи, и Цариград му се струва тогава най-сигурно убежище за препитаване и за творческа работа. В досег с личности като Петко Славейков, Марко Балабанов, Тодор Бурмов, д-р Стоян Чомаков и толкова други дейци, двигатели на българското политическо и просветно движение в духа на еволюцията, а не на революцията, той е вярвал да намери истинско място за проява на таланта си, възможност да живее в хармония с исконните си вътрешни тежнения.

Напечатан „Борът" в Периодическо списание през юни 1872 г. — след като е била написана и „Одата" по случай избора на първия български екзарх Антим (16 февруари 1872 г.), която из-

---

[1] Срв. у мен, сборник Ив. Вазов (1949), изд. БАН., 282.
[2] Възхвала. Сборник в чест на Ст. С. Бобчев, под ред. на Хр. Цанков. София 1921, 31.
[3] Ив. Шишманов, ц. с., 37.

лиза в Читалище от 15 март 1872 г., — Вазов потегля с параход за Цариград. Най-скъпоценното, което той е носил със себе си, и което той е искал да спаси от всеки риск, са били стиховете му. Тях той скрива на голо, така че при ровене в багажа му ръкописите не биват открити от бдителното око на митническите власти в Цариград. Кога пристига и колко време остава тук, Вазов не ни съобщава. Може да се предполага обаче, че „двата-трите“ или „няколкото“ месеца, за които той говори пред Шишманов, ще са били юни, юли и август 1872 г. Разбира се, той ще подири преди всичко лица, от които очаква назначение на служба, и другари, с които може да сподели поетическите си интереси. В българската книжарница, управлявана от Ив. Говедаров, той се запознава с Константин Величков и Стефан Бобчев, двама развити младежи (първият следва в императорския лицей, вторият в медицинския факултет), и с тях той води патриотически разговори, намирайки повече допирни точки с първия, известен вече донейде като автор на драмата Невянка и Светослав, която била играна пред цариградските българи през февруари и март 1872 г. Величков му говори с възторг за Шенье, Ламартин, Юго, Мюсе и други френски романтици, които и Вазов обиква покъсно;[1] а Бобчев го занимава с българското историческо минало, което е интересувало поета и по-рано.[2] Срещата със Славейков, „всепризнатия първенец в храма на българската поезия“, не донася очакваното от Вазова сближение. Авторът на Смесна китка, редактор сега на Македония, не му споменава нищо за „Борът“, познат вече на цариградчани, не пожелава и да прочете и поемката му „Видул“, под предлог че нямал свободно време. Той само порицава Любен Каравелова и Ботева — първия заради нападките ми срещу цариградските дейци, а втория за крайните му идеи. „Ботев проповядва социализъм, но той много се заблуждава; такова учение не е за българите.“[3]

На сп. Читалище, редактирано до май 1872 от Лазар Йовчев, а след това от Тодор Икономов,[4] Вазов предлага няколко от донесените си стихотворения, и те се явяват там през есента на 1872 г, „Дълбоко обезсърчен“ от студения прием у Славейкова, той е нещастен и поради трудността да получи каква да е подходна работа. „Българите ми се радваха, но само това. Нищетата ми се увеличаваше. Но аз бях млад, и това беше всичкото ми богатство“. В друг спомен — все от 1920—1921 г. — той бележи: „Сиромах, Вазов се скита още няколко дни, немил-недраг, незнаещ какво го очаква утре. Но той не пада духом. Той е млад, той вярва в себе си, той среща усмихнат всичките удари на съдбата.“[5] Най-сетне българското чита-

---

[1] Ив. Вазов, „Възпоменателни бележки за К. Величков“, Предговор към К. Величков, Повести, разкази. спомени, т. I (1911), стр. V—VI; срв. Ив. Вазов, Събрани съчинения, XXI, 259.

[2] Ив. Вазов, „Една цариградска среща“, Възхвала. Сборник в чест на Ст. С. Бобчев (1921), 30—31.

[3] Ив. Шишманов, ц. с., 38—39; Възхвала 31; Габровски, „Поетическа биография“, Ив. Вазов, Събрани съчинения XXII, 57—58.

[4] Срв. М. Арнаудов, Екзарх Йосиф, I (1940), 142; д-р Хр. Стамболски, Автобиография, II (1927), 215.

[5] Възхвала. . . на Ст. С. Бобчев, 31; Ив. Вазов, Събрани съчинения, XXII, 58.

лище в Цариград, основано в 1866 г. за да поддържа просветното и учебно дяло в страната,[1] предлага на Вазова да стане главен учител в Мустафа паша (Свиленград), и поетът, хващайки се за това спасително предложение, дошло сякаш да реализира препоръката на търговеца Добрович от Галац, заминава за местоназначението си — навярно през август 1872 г., в началото на учебната година.

IV

„Ода" по случай избора на екзарх Антим (февруари—март 1872 г.). — „Цар Борис и идолопоклонниците" (август. с. г.). — Исторически извори и патриотическо вдъхновение. — „Сонет", писан под влияние на „L'Art poétique" от Боало. — „На чужбина": разочарование от Румъния и копнеж за отечеството. — „Тежка мисъл", внушена от мрачната безнадежност на Ботева; реминисценции от Славейкова. — Оптимизмът на „Страдающий пътник"; зависимост от „La jeune captive" на А. Шенье. — Обществено-национални подбуди за „Свещникът да свети!" — Борбите в Цариград, с раздвоението и враждите вред българската колония. — Предупрежденията на поета. — „Един къс от Цариград" (лятото на 1872 г.): чиста живопис и импресионизъм. — „Прибирание в отечеството", с идеализацията на родния край.

Стихотворенията от цариградския период, печатани през 1872 г., характеризират само малка част от преживяното и почувствуваното през лятото тогава, в турската столица, тъй като повечето от тях са били донесени готови от Румъния. Тук спада преди всичко „Одата" за избора на екзарха, писана в чужбина под силното впечатление на събитието от февруари 1872 г. Тя е датирана от Галац, 15 март, и навярно това е времето на истинското ѝ завършване и на изпращането ѝ до Читалище, гдето тя бива наскоро и отпечатана (книжка 12 от 15 март). Изборът на екзарх Антима, с който се туря най-сетне в пълното си действие ферманът за българската черковна автономия, раздвижва всички български среди, еднакво в Турция и в Румъния, и Вазов, забравяйки струната на социалното си вдъхновение от порано, пише възхвала на българската победа над Фенер:

> С радост българинът гледа
> после дълголетен мрак
> на свещений трон да седа
> пастир еднороден, драг.

Колко далеч стои той тук от Каравелова и Ботева, с тяхното равнодушие пред решението на черковния въпрос! Докато Каравелов заявява в 1872 г., из радикалния си възглед за революцията като едничко спасително средство: „Свободата не ще екзарх, иска Караджата", Ботев, и след издаването на екзархийския ферман твърди, в противоположност към ликуването на българския печат за сполучливото разрешение на черковния въпрос: „Въпросът стана несъвременен... Въпросът се реши само за духовенството...", с което ясно сочи политическото освобождение, по рецептата на Каравелова естествено, като едничко актуален въпрос.[2] Вазов, отри-

---

[1] Ст. Чилингиров, Български читалища преди Освобождението (1930), 527 нт.

[2] Л. Каравелов, „Пролет дойде и пиленце" (1872); Хр. Ботев, Дума, бр. 4 от 17. VII. 1871.

чайки се от усвоената по-рано идеология на емигрантските водачи, клони към схващанията на умерената и консервативна цариградска група. Той приветствува с радост създаването на един духовен център и утвърждаването на един духовен началник, от които се очаква да подтикнат не само просветното ни дело, но и усилията за достойно национално битие. Отхвърлянето на опеката от Фенер е давало и според него, както и според оная група, мощен тласък за разгъването на сили, спъвани дотогава, и една нова страница от възраждането на българския народ е трябвало да се изпълни с важни културни и граждански придобивки. Ставайки отзвук на общите вълнения и надежди, проявени при посрещането на екзарха в разни български градове преди пристигането му в Цариград, той пише одата си, в която най-силно звучи бодрият рефрен: „България ще живей!“

Не е съвсем ясно, каква тенденция догонва второто Вазово стихотворение, печатано в Читалище, кн. 22 от 15 август 1872 г., недовършената поема „Цар Борис и идолопоклонниците“. Сюжетно тази историческа поема указва на занимания с българското минало, особено през двугодишния период 1868—1869 г. Още по-рано, докато се е учил в Сопот при Йордан Ненов и Партений Белчев, до 14 годишната си възраст, Вазов е чел и „Царственика“ на Христаки Павлович от 1844 г. (Паисиевата история) и Венелиновите „Критически издирвания за историята българска“, преведена в 1853 г. от Ботьо Петков.[1] В „Царственика“ той намира краткия разказ за бунта на болярите против покръстването и за потушаването му от цар Бориса: „Но он зема в рацете си честний крест, и излезна на них, и нави им со силата честнаго креста...“[2] А у Венелина той чете друг подобен разказ за смиряването на размирниците идолопоклонци, които не искали да отстъпят от вярата си в Перуна.[3] Тези популярни изложения, подобно на други у нас от това време, са имали за първоизвор известието у византийския хронист Скилица—Кедрин за реакцията против епохалното дело на цар Бориса. „Народните боляри, пише хронистът, като узнали за промяната на вярата изобщо, възбунтували се против княза и се стремили да го убият. Но той, като се обърнал против тях с малцината, които били около него, предхождан от кръстния знак, принудил ги, поразени от неочакваността, да станат християни.“ У Зонар, друг хронист, е добавено към това съобщение: „Българите се побунили против своя княз като против отстъпник от бащината чест и слава.“[4]

Поемата на Вазова, подсказана от този исторически факт, — както може би и от драмата на Войникова „Покръщение на Преславский двор“, играна в Браила през 1868 г. и отпечатана в Букурещ с. г., — изглежда по всичко, особено по стил и техника, да принадлежи на късния сопотски или ранния румънски период от творчеството му.

[1] Ив. Шишманов, ц. с., 20.
[2] Хр. Павлович, Царственик или История Болгарска. Будим 1844, 31.
[3] Ю. Венелин, Критически издирвания... Прев. Ботю Петков, Земун, 1853, 44.
[4] В. Златарски, История на българската държава, т. I, част 2 (1927), 44—48.

Тя показва родство с друго едно стихотворение оттогава, останало ненапечатано и загубено, за което Вазов си спомня през 1915 г. „Пак по същото време, — разказва той на Шишманова в свръзка с някои стихотворения от 1868—1870 г., писани преди заминаването за Румъния, — написах и едно стихотворение по случай 1000-годишнината от покръстването на българите при цар Бориса и го пратих Славейкову за Македония, но той не го напечата. Помня от него само два стиха:

В царуването на султана Азиса
празнуваме кръщението на Бориса.[1]

Тези два стиха, с наивното съпоставяне на две имена в угода на римата, имат съвсем по-друг размер от тоя на „Цар Борис и идолопоклонниците“, и ясно е, че последното стихотворение е замислено по-късно и независимо от първото, като има и по-добра техника. Проучвайки българската история, Вазов се вдъхновява от легендите или героичните ѝ моменти не само за стихове върху цар Бориса, съкрушил с твърда ръка бунта на суеверния народ, воден от старите жреци и болярите-консерватори, но и за една драма от времето на Константин Тих. Драмата остава недописана, подобно на поемата. Имаме ли пред вид историческата традиция, от която Вазов е почерпил оскъдния си материал, трябва да предполагаме, че поемата е завършвала с апотеоза на царя-победител. Възникването ѝ спада може би още към края на 1869 г., когато Вазов е бил вече по-обигран във версификацията, така че по-късно, в Румъния (Олтеница) през 1870 г., той само е поправил или преработил готовото дело.

Към ръкописите, донесени от Румъния, ни насочва и стихотворението „Сонет“, печатано в Читалище, кн. 24 от 15 септември 1872 г. Авторът, който още в Сопот се е запознал с образци от френската литература, — „в туй време, признава сам той, аз не само пишех, а и много четях, особено френски“, и той споменава Расина Молиера, Дидро,[2] — ще е попаднал някак и на L'Art poétique, от Боало. Неотклонно зает с избистряне на идеите си върху литературния занаят, Вазов дозема с изненада, с радост, как литературния законодател от XVII век е поддържал тъкмо такива схващания върху дълга на писателя към себе си и към читателя, които са отговаряли и на собствените му разбирания. Именно, авторитетният и догматичен критик е препоръчвал в песен I на дидактическата си поема, между другото, да не се залавя никой за поезия, ако не е по природа поет, да работи бавно над писаното („ne vous piquez point d'une folle vitesse“), да не се доверява самодоволно на музата си или на похвали от глупците („un sot trouve toujours un plus sot qui l'admire“), да свикне със неумолима самокритика („soyez-vous à vous-même un sévère critique“) и да не взима любовта си към римуването за безусловен белег на гениалност („ni prendre pour génie une amour de rimer“). Тази грижа за честно отношение към изкуството, за съвършенство и за задоволяване на добрия вкус, идва като се-

[1] Ив. Шишманов, Ив. Вазов, 29.
[2] Ив. Шишманов, ц. с., 29.

риозно предупреждение и за българския начинател, обхванат към 1869—1870 г. от истински „бяс“ за римуване. Вазов е намирал у великия френец тъкмо онова задълбочено понятие за мисията на поета и качествата на поезията, което му се е налагало вече като лична негова мисъл (след толкова опити да си уясни собственото призвание), за което е чел и в изповедите на майстори от значението на Пушкина напр. Избирайки за форма на своя пръв литературен манифест сонета („un sonnet sans defauts vaut seul un long poème“, казва Боало), Вазов превръща урока към себе си в съвет „към един български писател“, за да изложи възгледите, до които е дошел по сила на собственото си художническо развитие, в известна хармония с максимите на критикът от XVII век. Той изисква от поета да изчаква вътрешното узряване на поетическата идея и часа на вдъхновение; да не се заблуждава от похвали на отделни лица, а да търси признанието на публиката („че кога са той мни гений, тя го има за кърпач!“); да не се показва бърз в работата си, а да има за пример древния скулптор, търпелив в цизелирането; защото само така поетът щял да бъде смятан за „творец“, а не за „писач“. Че нашият автор, тъй млад още, не се е проникнал напълно от тази теория и че той формулира предписанията си, без да се придържа винаги в тях, забравяйки ги дори веднага, личи както от самия сонет, съвсем неокършен стилово, така и от по-сетнешните му работи, тъй непридирчиви често в едно или друго отношение. Дали Вазов се е повлиял при това стихотворение от едно поетическо „Писмо“ на румънския поет Григоре Александреску,[1] което издава зависимост от поетиката на Боало и показва известно родство в общите си мисли и в метрично-ритмичния си градеж с българския сонет, не може да се твърди категорично. Не е изключено и това, може би, да пише Вазов в Оленица (1870—1871) своята хладно и тромо изведена ars poetica във формата на сонет и под влияние на Войникова и Великсина, които са напечатали вече в Дунавска зора от 1868 г. патриотически или сантиментални сонети, посветени ту на преславските развалини, ту „на една българка.“[2]

На периода от Галац указват — по всички вътрешни белези — и две стихотворения от Вазова, „На чужбина“ и „Тежка мисъл“, напечатани в Читалище, кн. 3 и 6 от 15 февруари и 30 март 1875 г. Късното им обнародване не може да ни заблуди относно момента на възникването им и повода на настроението от по-рано. В първото от тях, дадено като кос от цикъла „Свободните ми часове“, поетът изказва разочарованието си от чуждата страна, гдето напразно е очаквал осъществяване на златните си сънища, и мъката си по родния край, тъй лекомислено пренебрегнат. „Бляскавата надежда“ за щастие далеко от отечеството се е оказала фантом; а окаяното положение е подсещало, по контраст, где трябва да се дири истинският, загубеният рай, така че тъкмо спомените за него ще бъдат утеха за нещастника, будейки същевременно и копнеж за възвръщане в отечеството:

---

[1] Срв. П. Христофоров, Творческото развитие на Иван Вазов, 91-92.

[2] Д. П. Войников, „Сонет“, Дунавска зора, бр. 24 от 22 април 1868 г.; Д. Великсин, там, бр. 26, 29, 33, 34 и 44 от 13 май, 10 юни, 8 юли, 15 юли и 5 октомври 1868 г.

Отечество! долино свята,
полени красни! милий бряг,
кога ли с радост хвърковата,
ще мога вас да видя пак?!

Да пише: „теглих в чужбина, плаках много“, и да се пита, изпълнен от съмнение и разкаяние, дали ще бъде честит да зърне пак родния си кът, Вазов може — психологически погледнато — само в Румъния, след изживяното там отчаяние. — Стихотворението „Тежка мисъл“ ни отвежда към същото жизнено настроение, към същата душевна криза на емигранта, но като се изтъква друг момент в тока на чувствата и представите. Тук Вазов видимо стои под силното внушение на Ботевата поезия, особено на стихотворението „Към брата си“, от което ни облъхва мрачна безнадежност. Сломена вяра в успеха на народното дело върви у Ботева ръка под ръка с чувството за лична безпомощност, при отсъствието на среда, която би разбрала готовността му за жертви в името на идеала. У Вазова скръбта изтича не толкова от обществени, колкото от лични мотиви:

Мислях ази да премина
в тоз лукав и шумен свет
тих, невинен, но загина
таз надежда за напред.

Няма туй, кое желаях
аз да найда на света,
и това, кое мечтаех,
виждам, че било мечта...

Срещу борческото, волевото начало у Ботева тук стои пасивното сантиментално самочувствие, мисълта за безметежно щастие. Обща е обаче острата песимистична нота, изказана в сродни образи и думи. Ботевото стихотворение се открива с енергичния възглас:

Тежко, брате, се живее
между глупци неразбрани;
душата ми в огън тлее,
сърцето ми в люти рани.

Вазовата „Тежка мисъл“ започва със сродна психологическа констатация:

В душата ми стъмнена
горки мисли се таят,
мойта съвест възмутена
ядни спомени летят.

Тук се счуват реминисценции и от друго Ботево стихотворение, именно от „Дялба“, с неговото начало:

По чувство сме братя ний с тебе
и мисли еднакви ние таим...

Също и от Ботевото „Майци си“:

Та скитник ходя злочестен ази
и срещам това, що душа мрази.

Защото и Вазов приключва стихотворението си с необоснованото в развоя на мотива признание:

И душата ми възлюби
туй, що мразеше преди!

Обща за „Тежка мисъл“ и „Към брата си“, едното с пет, другото с шест строфи, е и хореичната стъпка, при което у Ботева и четирите реда имат пълни хореи, когато у Вазова вторият и третият стих завършват с непълен хорей. Но по-важна, като указание за идейна зависимост, е цялата емоционална атмосфера, както тя се долавя и в сродните образно-звукови елементи. Такава близост в хореичния метър и в развитието на мотива, основана на несъмнено влияние, на подсъзнателно подражание, наблюдаваме и много по-късно у Вазова, напр. в „Молитва“ от 1888 г. (в Звукове), ако я сравним с „Моята молитва“ на Ботева. Неотразимото внушение от лириката на поета-воевода се чувствува явно тук, въпреки дълбокото различие в темперамента и светогледа на двамата някогашни другари, така че ако единият, натура смела, зове бога си:

Не оставяй да изстине
буйно сърце на чужбина
и гласът ми да премине
тихо като през пустиня...

другият, съзерцателен и примирителен дух, ще се моли:

Не оставяй стидно ази
да пропадна в бой със злото
и съмнене да ме сгази
в Тебе, в Правдата, в Доброто.

В „На чужбина“ и в „Тежка мисъл“ обаче Вазов е могъл да се повлияе донякъде и от Славейкова, както това е посочвано и от други. Касае се, именно, за стихотворенията на Славейкова „Спомен на миналата година“ и „На Никифоровата смърт“, в Смесна китка от 1852 г.,[1] от които, при съществената разлика в мотивите, са могли да бъдат подсказани на младия подражател само отделни изрази, като:

Бълнувахми злати мечти
със мисъл в облаци летяхми...

или:

Блазе тому что е поминал
на този свят все със любов...

[1] П. Р. Славейков, Смесна китка (1852), 7—8, 143—144.

Стиховете у Славейкова:

Поглеж... в изменната надежда
лъщат не бистри радости,
и под врачовната одежда
таят ся клети горести,

напомнят у Вазова веднаж:

И пълен с бляскава надежда
и с омаятелни мечти.

и други път стиха: „Горки мисли се таят." Но спомените от Славейковата поезия, втълпени дълбоко у Вазова, не достигат по сила на поетическото вживяване четеното по-късно от Ботева, с неговата по-съвременна тематика и техника.

В Цариград възниква, може би най-рано, стихотворението „Страдающий пътник", печатано в Читалище, кн. 24 от 15 септември 1872 г. То носи всички белези на пълна искреност, на преживяна мъка, след неуспеха на поета да си намери работа, която би задоволила нараслите му писателски амбиции. Ако веднаж Вазов уверява Шишманова, че в Цариград бил написал само „Разходка из Босфора" и че всичко печатано тогава в Читалище било донесено от Румъния, друг път той изрично изтъква, че „Страдающий пътник", с бодрото си настроение, било плод на отърсването му от вътрешен гнет, от униние, при несполуката да получи в Цариград място в някое просветно дружество или някоя редакция[1]. Дори до старост, в 1920 г., той помни — но като мени неволно някои изрази — началото на своята изповед:

Не, не ща да клюмна като клас отсечен
в туй море бурливо, дето съм увлечен,
аз не ща умра!

„Надеждата го окриля, той е кален в бедите", добавя той в последните си спомени, като цитира и втори куплет:

Аз напред ще тичам през вълни, през бури
всичко, що ми пречи, ще да се катури,
но не ще се спра![2]

Зает със себе си, изключително със себе си, той страда при съзнание на незаслужената си тежка участ. Но, колкото и остро да е

[1] Ив. Шишманов, ц. с., 39; продължение от „Поетическа биография", Събрани съчинения XXII, 58.

[2] В Читалище, II (1872), кн. 24, 1134, двата куплета, които Вазов привежда наизуст, гласят (срв. и Събрани съчинения XIX, 28):

Ба! неща да падна като клас отсечен
в туй море бурливо, дето съм увлечен,
аз не ща умра!
Аз напред ще бягам през вълни през бури
всяка пречка в път мой ще да се катури
и не ща се спра!

това недоволство от похабения без време живот, от скъсените „млади дни", той не ще повтори гневния протест от галацките хъшовски дни срещу лошия социален ред. Той ще подчертава само личноетическия императив да не се поддава на мрачни настроения и да спаси всичко борческо на духа си, за да дочака успех. Характерно за основната насока на темперамента и светогледа у Вазова остава, че критиката му над общите убийствени условия, които носят вината за личната трагедия, не отслабя оптимистичното волево начало. Затова той заявява: „На съдбата люта в лице ще се смея!" Колкото сега да е „жален, гол и гладен", той знае, че бурното море има бряг, а пустинята — оазис; и, окрилен от надежда, той се зарича с мъжествена твърдост да не пада поразен, а „все напред да бяга".

Издържано сравнително в развитието на идеята, стихотворението бележи с енергичния си ритъм, прочувствения си тон и простотата на израза едно щастливо усилие на поета да надхвърли конвенционалния стил на много о предишните си неща, като остане при мисли и чувства, подсказани от собствения житейски опит.

Без да е изключено тук някакво оплодяване на личното настроение и на поетическите хрумвания от определен чужд образец[1], не трябва ни най-малко да се подценява силата на личното вдъхновение. Вярно е, че „Страдающий пътник" напомня „La jeune captive" на Андре Шенье. Но докато у френския автор възгласът „Je ne veux point mourir encore" излиза от гърдите на една осъдена на смърт пленница, която храни надежда („J'ai les ailes de l'espérance"), че жизненият й път („mon beau voyage") не е към края си, у Вазова „Аз не ще умра!" изказва ободряването на скитника, сполетян от „светски неволи", от „скърби нетърпими", и решен да не падне „като клас отсечен" („L'épi naissant mûrit de la faux respecté"). Приликите както в строфичния и метричния градеж, така и в общия емоционален тон и отделни изрази, говорят в полза на предположението, че като опечален отначало и ухрабрен отпосле несретник в Цариград (а не когато лежи болен от тиф в Галац, преди да напусне контората на Добрович) Вазов е могъл да се сети за елегията на Шенье, пропита от дълбоко състрадание за нещастната жертва на терора от 1794 г., M. de Coigny. Но ясно е все пак: той утвърждава в своята изповед личния си начин да изживява и да предава поетически нещата. Като Жуковски, Вазов би могъл да каже за този род влияния: „У мен всичко е заето или вдъхнато от другите, и все пак всичко е мое."

Не интимна трагедия, а обществена загриженост говори от стихотворението „Свещникът да свети!", излязло все в Читалище, септември 1872 г. Тук Вазов дава ново доказателство, доколко вдъхновението му изтича преди всичко и в главните си мотиви от българската действителност, с големите тревоги на историческия час и по-трайните народни тежнения. Без да престава да следи с жив интерес чуждия обществен и културен живот и чуждата литература, той не става сляп роб на едно подражание, забравило съдбата на собствения народ и усвоило модните другаде форми и

[1] P. Christophorov, Ivan Vazov (1938), 50.

мотиви, с всичко тесногърдо на дилетанското стихоплетство. Знае се, как в Легенди при Царевец от 1910 г. Вазов порица с дълбоко възмущение всяко бягство на българските поети от живота, всяко увлечение по „нововремските навеи в западноевропейската литература". Отхвърляйки безпочвеното поетизиране в космополитичен дух, анемичната литература, лишена от живо чувство за съвременната действителност, той препоръчваше, в съгласие с критика Белински, да се търси вдъхновение „в борбите на идеите и страстите, които новото време роди, в широките потребности на народния дух."[1]

Верен на тези начала в творчеството си още през периода от 70-те години, Вазов в Цариград продължава наченатата си в Румъния актуална поезия и пише „Свещникът да свети." Преодолял бързо мрачното си настроение, породено от лични несрети, той дозема с патриотическа болка известни явления в живота на българската колония, които не обещават нищо добро за голямото национално дело. Въобразявал ли си е по-рано, че ще бъде свидетел на сплотеност и ентусиазъм между борците за верски и граждански правдини, той е изненадан от печалното разногласие, от нестихващите раздори, които хвърлят пълна сянка върху бъдещето на великата придобивка, откъсването на българското духовенство от властта на патриаршията. Откак, именно, е излязъл ферманът за учредяване на екзархията (28 февруари 1870 г.) и особено след избора на първия български екзарх (16 февруари 1872 г.) единодушието всред видните дейци бива нарушено от дългите и ожесточени разпри около мандата на екзарха, устройството на висшата духовна управа и отношението ѝ към патриаршията и светската власт. Докато Иларион Макариополски, Гаврил Кръстевич, Марко Балабанов и други ратници от лагера на „старите" държат на пожизнен екзархат с еднолична компетенция, в съгласие с традиционните наредби на православната църква, д-р Чомаков, Петко Славейков и други „млади" настояват за синодална управа и за периодичност на избора, за да не би да се загнезди в българската екзархия някакъв автократизъм. И докато представителите на консервативното течение искат, отчасти под руско влияние, подобряване на отношенията с патриаршията и дори вдигане на схизмата, либерално-демократичните членове на съвета при екзархията настояват за вдълбочаване на кризата спрямо гръцката църква и за близко сътрудничество с турското правителство. Към разпрата в печата около устройството и обществено-националната роля на новата църковна управа идват два нови почина, способни да подлютят полемиката и разединят още повече враждуващите партии: първо, предложението на Тодор Икономов от юни 1872 г. (в статията „Една стъпка напред", Читалище) за ревизия на остарелите църковни правила, в съгласие с новите напредничави идейни течения, за да се отърси църквата от закостеняло-монархическите си форми и от всяка нравствена тирания; и второ, статията на Светослав Миларов, вдъхновена от Славейков, „Двете касти и власти, или днешната наша екзархия" (Македония, 25 юли 1872), в която се нападат „калугерокрацията" и „аристокрацията (чорбаджий-

[1] И. Вазов, Събрани съчинения, т. IV (1943), 252—253.

ството)“ около екзарха, за да се препоръча участието на народа в управлението на черквата и в решаването на политико-обществените въпроси, добили жизнено значение за българите.[1] Полемиката в събрания и в печата се е водила с присъщата на времето — та и по-късно — настървеност, с груби нападки и клевети, с обвинения в предателство и всякакви лични грехове, и тази вражда или злокачествена критика е хвърляла в голям смут широките кръгове, застрашавайки същевременно и спечелената с толкова жертви духовна независимост.

Вазов, опечаленият наблюдател на разгорещените страсти, не е могъл да се въздържи от порицание на взаимната омраза и нетърпимост и написва дидактично-алегоричното си стихотворение „Свещникът да свети!“ Песните на Беранже, този „шампион на народните интереси“, който осмива политическите недоразумения и реакционните кроежи на своите съвременници, го утвърждават да върши същото и у нас, за да изобличи ония, които са се мислели непогрешими рицари на светото дело. Оригинален напълно в мотива си, той взема от сатирата на Беранже „Le vilain“ само мотото, в което се изтъква правото на селския син от просто потекло да обича отечеството си поне колкото благородниците и прелатите, които подклаждат гражданските борби. Без да иронизира, като френеца, и далеч от желанието да обиди когото и да било, Вазов прибягва до фикцията на една детска забава, като прави все пак ясни намеци. Защо толкова крясък, защо тая лудешка борба?, пита се той очуден пред гледката на една игра, изродила се в жесток побой. Не се ли налага повече благоразумие, повече предвидливост, за да не се дойде до загасване на току-що запалените свещник, за да не се върнем отново към вековния мрак?

Тоз свет лик да пазим кат' имот най-драг...
С тез борби безместни губим си свесът
та ветрища бурни щат я угасят...
Моля ви пазете свещника да свети!

Не негодувание, а мек укор, сериозно приятелско напомняне за „черните вампири“, от които едва се е избавил народът ни и които пак могат да го яхнат, щом настъпи мрак, след угасналия светлик, говори тук. Поетът е мислил, че тъкмо с тоя език може да въздействува по-сигурно върху пламналите глави, без да взима страна в самата разпра, или да има притезанието, че по същество на въпросите е най-компетентен (той не притежава „пергаментова грамота“, по израза на Беранже). Памфлетната острота е заменена, както и прилича на младия автор, с размислите на един трезвен наблюдател, за когото по-важно е да се спаси голямото общо благо, отколкото да се търси отговорността за избухналата свада.

От малко по-късна дата изглежда да бъде стихотворението „Един къс из Цариград“, което Вазов онасловя в късните си спомени „Разходка из Босфора“. Печатано в Читалище, кн. 24 от

[1] Вж. по-подробно по тия разпри у мен, Екзарх Йосиф и българската културна борба..., т. I (1940), 100 нт., 123 нт., 129 нт.; и Д-р Хр. Стамболски Автобиография, дневници и спомени, т. II (1927), 143—219.

септември с. г. наред с другите три неща, то няма нищо общо с тях по мотив. Ако съдим по някои подробности от обстановката, именно „пекът юлски нетърпим“ и „жежките дневни часове“, можем да допускаме, че то е писано посред лято, през месец юли или август. Решил да не се поддава за дълго на тъжни размисли и да преодолява несгодите на момента чрез присмех над съдбата си, той се отдава с леко сърце на впечатленията от един екзотичен свят, гдето всичко буди любопитството му или дразни въображението му. Романтичната чувствителност на Вазова стои тук в успоредица с известни настроения и видения у един Виктор Юго („Les Orientales“) или един Теофил Готие („Emaux et Camées)“, които търсят живописни ефекти далеко от отечеството си, между друго в страните на полумесеца. Но нашият поет стои тук на свои нозе и не издава никаква зависимост, откъдето и да било. В строфи от къси редове и с бързо движение той нахвърля картинки от виденото, с тяхната своеобразна местна багра. Безстрастен зрител, той знае тихо възхищение от чудесата на архитектурата и хумор при гледката на азиатска безпечност или врява. Изящество на тънките минарета, от които ходжи зоват правоверните за молитва, идилия на фаталистично невъзмутимите пушачи на наргиле, димящи параходи в залива, шумно суетене на тълпата из улиците, мигновено мярнали се мили женски образи, смес от физиономии и костюми на разни раси, „etcetera, etcetera“: това е импресионистично доловената смяна на гледките, на декорите, която би могла да бъде продължена безкрай, ако нямаше опасност да се злоупотреби с подобна чиста живопис, в която отсъствуват по-дълбоки емоции или идеи върху преживяното външно. Забравил сякаш поезията на родните предели, които подхранват носталгията му, и поезията на диворомантичната природа, която го хвърля в екстаз, Вазов тук се проявява като чист живописец, какъвто той ще бъде сравнително рядко и какъвто тъй често е по-късно Пенчо Славейков.

Последно по ред на възникване в Цариград през 1872 г. е може би стихотворението „Прибирание в отечеството“, печатано през 1874 г. в Читалище, кн. 6 от 26 март, с подпис И. В. Писано навярно под влияние на радостта, обзела поета след назначаването му за учител в Мустафа паша, то издава игра на въображението и носталгия, които срещаме и в по-раншни неща. Мислено Вазов се носи от Босфора към българската земя, гори от нетърпение да вземе парахода, който ще го отведе до Родосто,[1] за да поеме оттам пътя към вътрешността, представя си идилията на българския семеен живот, в кръга на най-близките, както и познати видове от родния край, при река Стрема, идеализира красотата на долината и чарът на таинствените букови гори. Лиризмът тук изтича от настроение на момента и указва на въздишки, екстаза и видения, които ще се повтарят до насита и по-късно. Наченато може би още в Цариград стихотворението бива преработено, завършено и изпратено за печат от Мустафа паша, гдето поетът ще бъде погълнат главно от работата си в училището.

---

[1] Срв. Спомените у Ив. Шишманов, ц. с., 40, и „Поетическа биография“, Българска мисъл, XVIII, 282; Ив. Вазов, Събрани съчинения, XIX, 58.

V

Поетически неща от Мустафа паша, 1872—1873 г. — „Ода на 11 май", преработена в 1875 г. — „Сиромахкиня" използува мотива на една елегия от П. Иванов. — Мечтателност и творчество в Перник, 1873—1875 г. — Поемата „Самуил", печатана в 1880 г. — Поезия на историческите развалини у нас: Войников, Раковски, Чинтулов. — „Отлъчие" на Раковски от 1856 и теми у Вазова. — Възторг от природата и култ на българската природа. — Роля на възпитанието и на европейската литературна традиция. — „От всите крайща и земи..." (1874), като апотеоза на отечество и народ. — Химнът „Де е България?", възникнал в Бакъу 1871 г. и напечатан в 1878 г. — Сродни мотиви в домашната поезия по-рано: Славейков и Т. Икономов.

Като учител в Мустафа паша през 1872—1873 г., Вазов е догонвал две преки задачи: да възпитава народа в родолюбив и революционен дух и да противодействува на гръкоманската партия. Постоянното общуване с младежта и гражданството му е отнимало възможността да живее с поетически мечти и да продължи по-интензивно писателското си дело. „В Мустафа-паша, спомня си той, зает с преподаване и агитация, написах само две-три стихотворения, едното „Марица", което изпратих на Читалище, но не биде напечатано... Другото стихотворение, „Ода на св. Кирил и Методи", се появи във вестник Право на Ив. Найденов. Тук написах и една агитаторска песен против гърците, „Българи сме", и сам измислих гласа, за да могат учениците ми да я пеят. От нея не е останало обаче нищо."[1] В друг спомен за това време той казва: „През едногодишното си пребиваване в Мустафа-паша Вазов съвсем бе захвърлил лирата. Написа само ода на св. Кирил и Методи, печатана, мисля, във в. Право."[2] Поправим ли грешката за одата, в смисъл, че тя е напечатана не в Право, а в Напредък от 14 юни 1875 г., и то под наслов „Ода на 11-ий майя" и с дата на края „Сопот, 12 мая 1875", другите показания на поета могат да бъдат взети за верни. В стихотворението си от 1913 г. (по време на Балканската война) „На Свиленград" той пише:

Скромен жрец на идеали
сях лучи и живо слово,
будях съвести заспали,
готвях поколенье ново...

Край вълните тихопойни
шепнах първите си песни,
часове познах упойни,
тънях в блянове чудесни...[3]

За разходките на поета извън града, за отпразнуването деня на светите братя с декламации от поета, за дружбата му с един арменец, началник на телеграфо-пощенската станция, който постоянно четял на френски Беранже и Юго, си спомня до късно един ученик

---

[1] Ив. Шишманов, ц. с., 41.
[2] Българска мисъл, XVIII, 283; Ив. Вазов, Събрани съчинения, XXII, 59.
[3] И. Вазов, Под гръма на победите (1914).

на Вазова.[1] Спомня си този ученик и началото на едно непечатано Вазово стихотворение:

Глас гръмлив се носи
в наший небосклон...

Любопитно е, че Вазов измислял сам гласа на някои от песните си, които учениците му трябвало да пеят под негово ръководство. Дали е била изпяна и „Одата", не знаем. Но че тя е била отсетне основно преработена и едва от Сопот изпратена за печат, можем да предполагаме със сигурност. Ако при „Борът" Вазов антедатира, за да означи реалния повод на вдъхновението си, тук той постдатира, с намерение да придаде актуалност на настроението си. Одата издава не само влияние от тържествения словослов на Юго, но и твърде грижливо издържана композиция и неизбежната патриотическа тенденция:

Да, в подвизи им светли за нас примери има
отечество да любим с любов неугасима
и неговата чест...

За него да милеем, за него да се трудим,
и тям делата сяйни, с кои се толкоз чудим,
и ний да вършим днес.

В Мустафа паша Вазов едвали е могъл да постигне изведнаж тая мярка в израза и този музикален тон. Композиционно одата бележи по-зрял опит, с тая картина на пролетта в началото, дадена в избрани внушителни черти, с празника на светите братя, обединил цялото славянство, с беглия исторически екскурс за заслугите им — център на цялото — и с края за значението на подвига в днешния момент на народна пробуда и на воля за борба. Увод и заключение, строфичен градеж и темпо на движението, овладян патос и подбор на съзвучия — всичко говори за един по-напреднал стадий от развоя на техниката и на поетическата мисъл. Идейно-емоционален комплекс и стилно-езикова форма издават, дори ако биха се открили подражателни елементи, Вазовия индивидуален нерв, както той се долавя в стихотворенията му с най-първично съзерцание и настроение.

От Мустафа паша е навярно и първата редакция на стихотворението „Сиромашия", за което Вазов казва пред Шишманова: „Един цариградски вестник (в. Право или друг) беше писал, че в Чирпан умряла една оставена от мъжа си жена. Мисля, че го напечатах преди „Борът" в някой цариградски вестник. То има голям успех и се декламираше в училищата."[2] Вазов тук се лъже чувствително: стихотворението е напечатано не преди „Борът" (пролетта 1872 г.), а три години по-късно, в Читалище, бр. 12 от 30 юни 1875 г.[3] Самоизмамата обаче изглежда да не бъде без известно

[1] Ст. Димитров, ц. ст., 228—230.
[2] Ив. Шишманов, ц. с. 189.
[3] Наскоро и П. Иванов, в сбирката си Стихотворения (1875), 123—130, помества Вазовата балада под надслов „Клетница" и с подпис И. В.

реално оправдание, щом имаме основание да допускаме, че поводът за написване и самото написване не са отдалечени много от появяването на „Борът." Само около шест-седем месеца откак „Борът" вижда свят Вазов е могъл да прочете във вестник Право, бр. 36 от 13 ноември 1872 г. стихотворението на приятеля си П. Иванов (подписан с инициали П. И.) „Елегия. Една черта от българското Сиромашество."[1] Дали в същия вестник е стояло съобщението, за което си спомня Вазов, не знаем. Но че тъкмо за нещо подобно се е говоряло в елегията на Иванова, не е за нас без значение, заедно с обстоятелството, че тази елегия се родее в мотив и важни подробности твърде отблизу с Вазовото стихотворение.

Вазовата „Сиромашия" (балада) е датирана в края си от „Сопот, 22 март 1875" и е снабдена със следната забележка под черта: „Сюжета на тия стихове е едно истинско събитие, което прочетох в една дописка от Чирпан в един вестник български. В нея са разказваше за жалната участ на една сиромахкиня през ланската люта зима. Горестните впечатления, които ми направи тоя прочет, и мисълта, че едно голямо число човеци търпяха тогава най-страшни лишения и неволи, произведоха настоящата балада." Тая бележка, тъй категорична за повода от „ланската" 1874 г., отстранява възможността да допускаме че случаят от живота е дошел по-късно само да потвърди литературния случай, опоетизирал сродното нещастие. Писаното много по-рано, в Мустафа паша, стихотворение е могло да бъде преработено в Сопот, като му се добави и нова дата, за да се получи впечатлението за нещо съвсем прясно и нещо напълно независимо от опита на П. Иванова. Ако баладата на Вазова е подписана от 1875 г., не трябва да забравяме, че и химнът за 11 май, възникнал през 1872 г., и то в свръзка със събитие от същата година, вижда свят, с променена по-късна дата, едва в 1875 г. Вдъхновявайки се от съобщението за нещастната вдовица в Чирпан, но помнейки навярно и елегията на Иванова, Вазов е могъл да задържи баладата у себе си поне две години, за да я изпрати в редакцията на Читалище само откак е поработил доста над първия си опит. Иванов започва с увод, в който нахвърля такава картина:

Нощ е ужасна зимна студена
по поле вятър буря голема.
Секой се крие в заклон да иди
домашни свои мили да види.
А кой ще с мене заедно д'идим
там в една къща нещо да видим...

В къщицата накрай село една майка гледа през сълзи децата си сираци, жалейки, че няма с какво да ги стопли и нахрани заранта и оплаквайки участта на убития им баща. Тя заспива. На утрото децата, събудени, призовават майка си да им стъкне огън и да пригърне най-малкото дете, Милчо, но откриват, че тя е умряла:

Но майка мълчи студно й чело...
поп й изчете гробно опело.

---

[1] Препечатано под надслов „Вдовица", П Иванов, Стихотворения, Цариград 1875, 65.

Вазовият разказ, по-обстоен, знае същата рамка, с уводната картина и завършека, и същото развитие по същество. Началото е познато:

Йоще зима не минува!
Силен вятър вее с бяс...
Там край село, без ограда,
малка къща се крепи...
Вътре майка е клетница
и две мънички дечица...

Тематично нататък имаме: зима, буря, вдовица с деца; описание на нощната обстановка: терзания на майката, изоставена от мъжа си; просия у безсърдечни хора; падане в безсъзнание и халюцинаторна среща със завърналия се и забогатял мъж, който отвежда семейството си в разкошен дом; печално пробуждане всред неволята, при деца, които пискат за хляб и огън; и накрай:

Подир два дни пред носило
с бързи крачки ходи поп...

Несравнено по-силен като творчески дух и техник на стиха, Вазов съумява да наложи на сходния мотив напълно личен отпечатък. Той го развива лиро-епически с редица свои теми, внасяйки същевременно бързина в движението, драматично разнообразие и оная поетическа свежест в езика и ритма, която липсва на скромния чужд опит. Стихотворението не влиза дълго време в нито една от сбирките на поета. То бива препечатано от автора едва в изданието на Пряпорец и гусла от 1911 г., в първия том на събраните му съчинения.[1] Трябва при този случай да забележим, че Вазов не остава само при този социален мотив, че занапред, и до края на творчеството си, той се връща често към подобни наблюдения и мисли върху живота и че с това ни дава правилна мярка за съчувствието, което му изтръгва всяко човешко страдание и всяка социална неправда. Достатъчно е да припомним стихотворенията от Гусла (1881) и Поля и гори (1884), или от Скитнишки песни (1899) и Под нашето небе (1900), които разработват теми от окаянството на селянина или работника, за да разберем доколко вдъхновението на поета в много елегии и сатири изтича от сърдечни тревоги по повод на разнообразни обществени злини. Искреност на чувствата и воля за премахване на неправдата ни облъхват напр. от „Елате ни вижте!“, „Трудът“ и други подобни неща, гдето поетът ни приканва или пита:

Към нас приближете, — вий славни, вий сити!
Зърнете през наш'то изгнило плетище,
и може би вам ще настръхнат косите!

Теглата знайм ли и живота тъжен
укрити в тоз балкан безроден, беден?

[1] Пълно събрание съчиненията на Ивана Вазов, изд. Паскалев, I (1911), 9—14.

Ний знаем ли труда свещен и честни
на сечивото, ралото и чука?

Реализъм в рисунъка на бедняшкия живот и гореща симпатия към малкия брат, подтиснат от нужди, отличават голям дял от Вазовата най-добра лирика.

Следващата жизнена станция, — с престой приблизително от лятото на 1873 до началото на 1875 г., около година и половина, — е Перник. Служейки като преводач при чуждите инженери от компанията за постройка на железопътната линия София — Кюстендил, Вазов разполага с много време за спохождане на романтичните околности, за вникване в бита на простия народ, за засилване на знанията си по френски и немски език — и особено за самотна поетическа мечтателност край разрушената крепост до пролома на Струма, за миналото на която, с подвизите на Кракра воевода и трагедията на Самуил, той е чел нещо в историята на Добри Войников от 1861 г.[1] „Там (на хълма със старински зидове от крепостта) по цели часове мечтаях и се вдлъбявах в миналото на България, живеейки с призраците на онова героическо време...", спомня си Вазов на старини.[2] А в 1907 г., в едни пътни бележки, като говори за спохождането си на Перник и Радомир, той казва за първото село (град сега): „На 1874 г. аз живях в това село около една година. Често излизах на върха на могилата, населян с останките на средновековните стени... Мечтаях там, бродех уединен, потънал във възпоминания за ония трагични епохи на героизми и катастрофи. И уединението ми се населяваше с образите на миналото, аз живеех с тия исторически сенки и моята мисъл възсъздаваше гордите зидове със зъбци, с кули и бойници, и образа на забрутелия болярин Кракра, упорит защитник на крепостта; виждах в бляновете си Самуила, тая величава и мрачна фигура..."[3] Видения и настроение търсят израз в поезия. „Пернишкият период в моя живот, свидетелствува Вазов, бе много продуктивен и от голямо значение за моето творчество." Тук той написва, по собствено признание, дългото си стихотворение „Самуил или Мечтания при Перник", напечатано след пет години във в. Марица от 28 януари 1880 г. (то е датувано от Перник 1874 г.); работи над историческата си драма „Светослав Тих", изгоряла в пожара на Сопот през 1877 г.; намира сюжета на поемата си „Трайко и Риза", възникнала обаче в Пловдив 1881 г.; написва едно, загубено отпосле, стихотворение, в което е окайвал тежката съдба на българския селянин; написва и — при едно от честите си посещения в София, гдето е дружал с весели другари — стихотворението „Пътник и Витош-планина", поместено после в сбирката Пряпорец и гусла (то носи там датата 1875 г., поправена в изданието от 1895 г. на „1874, София"). Сигурно тук е съставено и стихотворението без заглавие (с начало: „От всите крайща и

---

[1] Д. Войников, Кратка българска история, Вена 1861, 112—116.

[2] Ив. Шишманов, ц. с., 43; Българска мисъл, XVIII, 284 и И. Вазов, Съчинения XXII, ... Срв. още разказа „След двайсет години" (Пъстър свят), 1902 г.

[3] Ив. Вазов, „До Радомир" (Духовна пробуда 1907); Съчинения, изд. Хемус, XI, 170 нт.

земи"), което Вазов напечатва в Читалище, брой 14 от 15 юли 1874 г. и което на края си носи бележката: „П... (т. е. Перник), 21 Майя 1874".

Списъкът тук е твърде непълен, като знаем обилната плодовитост през този период и като помним забележката на поета за завръщането му от Перник в Сопот — през София, гдето се е застоял отново: „Блудният син се връща вече и при баща си. Но, вместо кесия с пари, той му донася цял куп стихотворения."[1] Част от ръкописите бива после загубена, друга част уцелява за нова обработка или за печатане без промяна. Тук спадат, по всичко съдено: баладата „Сиромашия", печатана в Читалище, бр. 12 от 30 юни 1875 г. (и препечатано в изд. Паскалев от 1911 г., в сбирката Прянорец и гусла, под наслов „Сиромахкиня"); „Сбогом на Витошпланина" във в. Напред, бр. 58 от 6 септември 1875 г.; и писаната въз основа на спомен от Букурещ „Луиза" (пак там), бр. 68 от 1 ноември с. г. (възпроизведена в сбирката Избавление от 1878 г., с дата „1874, София").[2] За установяване на съвсем точна хронология и на последователността при възникване на тези стихотворения не може да става и дума, при липсата на повече указания и при неизбежния ретуш в някои случаи.

Между най-ранните неща в „купа" поезии, донесени от Перник, трябва да броим поемата „Самуил", която предугажда с концепцията си и с някои от историческите си видения поемата от 1884 г. „В царството на самодивите." Поезията на историческите развалини започва у нас твърде рано, и вече Чинтулов, Славейков, Раковски и Войников я застъпват често, по примера на множеството романтични описания и блянове в чуждата литература. Славейков превежда свободно елегията на Батюшкова „На развалинах замка в Швеции", побългарявайки пейзажа ѝ (в Смесна китка от 1854 г. „Спомен"), а Раковски в Предвестник горскаго пътника от 1856 г. помества поемата си „Отлъчие от България едного разпаленаго родолюбца българина в лет. 1853",[3] с нейния патриотически копнеж по славната старина, както я загатват днешните съсипни. Преди тях Чинтулов в своето „Възпоменание" от около 1845 г., печатано обаче едва в 1872 г.,[4] се предава на тъжни мисли при спомена за търновските развалини, а след тях Войников (1868) и други стихописци от преди Освобождението пишат елегии за преславски и други български старини.[5] От Войниковия „Сонет" за Преслав[6] се е възхищавал и влиял Вазов, по собствено признание, още докато не е напуснал Сопот, пишейки сам една елегия с подобен сюжет, „Преславските развалини"; също и от Горски пътник на Раковски, четен с „възторг и умиление" в Пловдив.[7] Първият потик към

---

[1] Българска мисъл, XVIII, 284.; Събрани съчинения, XXII, 62.
[2] За „Сиромахкиня" и „Луиза" срв. Ив. Шишманов, ц. с. 189, 196.
[3] Виж у мен, Съчинения на Раковски (1922), 51 нт., и Предвестник Горскаго пътника, под ред. П. Динеков, изд. Хемус, 36 нт.
[4] В. Пундев, Добри Чинтулов (1922), 94, 117.
[5] Д. Войников, Разни стихотворения, 64—65.
[6] Дунавска зора, бр. 24 от 22 април 1868. Срв. П. Христофоров. Творческото развитие на Ив. Вазов, 76—77.
[7] Ив. Шишманов, ц. с., 21, 27.

„Самуил или Мечтания на Перник", с оглед към литературните реминисценции, се дължи навярно на Славейкова „Спомен"; но съвсем съзнателното отношение към впечатленията от крепостта на Кракра и към историческите предания, заедно с избора на поетическата форма, е подсказано преди всичко от Раковски и Чинтулов.

Раковски прави в своето „Отлъчие" от 1856 г. една дълга, разточена, квази-лирическа апотеоза на великото минало, свързано с Преслав и Търново, а Чинтулов се ограничава с кратка, незавършена елегична прослава на столицата край Янтра, като свързва веселия съвременен ландшафт със спомен за изчезналата героична епоха. Отчаян от робското тегло в отечеството си, Раковски потегля за чужбина. Пътят му минава край Преслав, и рой спомени нахлуват в ума му при гледката на това „ничтожно днес, шуто, пусто" място, гдето някога е царувал Симеон и отгдето са били предприемани победоносни походи срещу Византия. Печалната картина на разрушение, на мъртав покой, на „страшно мълчание" навява тъжни мисли на патриота:

Пустия грозна все място обладала;
отровно мое сърце от жалости тлее!

И поетът, разчувствуван от печалния контраст между някога и днес, се пита: защо не е останал никакъв знак от предишното величие, от дворците и градините на Бориса; впуска се в размисли за историческия момент, когато днешна „хитра Европа" е тънала в невежество, а у нас са цъфтели изкуства и книжнина; отдава се на поплаки за опустошенията на варварите и за тираническото управление; окайва тежкото положение на българския народ под двойното турско и гръцко иго; и потегля по-нататък, за да стигне в Търново. И тук същата картина на разруха, която живо го подсеща за свобода, сила и гордост някога:

Кого аз за слава наша да попитам?
За Търнов он наверно да ми повести...

И обръща се той, дълбоко наскърбен, към реката, която опасва тъй живописно развалините на крепостта Трапезица:

О старо Янтро, ти, что сред Търнов течеш!...
Кажи ми, что си великолепно видяла?...
Н' моля те тъкмо славни дела повести!
Раздори разорителни не приказвае...

И разгорещеното въображение на патриота си рисува разкошните доспехи на старите царе и юнаци, техните бранни подвизи; разпитва реката („Кажи ми, Янтро...") за победата на Асена над Балдуина, довела до широки граници на България; иска да узнае от нея, коя е била причината за „падениа сея крепкия държави"... Таен глас от реката се отзовава на въпросите и повествува „умилно и с въздихание жалостно" за тая причина. Тя се крие в делото на Черни бог, който чрез пратеника си Бедай, бог на разорението, из-

пратил на българите „мълва, клевета, ярост“... Поетът пресича отговора на реката, за да се впусне сам в една дисертация върху покварата на нравите, довела до българското падение и заробване. Изведнаж обаче той се сепва от звуците на Марсовата тръба край Дунав, при Доростол, — защото Раковски пише по време на Кримската война от 1853 г. — и побързва да се намеси в борбата, за да изпълни свещения си дълг към отечеството...

И в Горски пътник от 1857 г. Вазов е могъл да прочете места, от които лъхти патриотическа мъка по запустелите или заличени исторически светини. Така, юнакът Момчил припомня „български наши скъпи древности... около тъмн' остатки“ край Дряново, родното си село, близу до „старославна града Търново“, а юнак Радой говори за хълмовете, които Янтра обикаля при село Бяла:

Стары остаткы там ся виждат
Древности разсип' едва познати!
Българска слава тъжно сочат
В' вечно забавенье горко покрити!

И в забележките към поемата си Раковски с тъга споменава разрушените при турското завоевание „старобългарски здания“, от които нещо било уцеляло в черквите на Търново и София. „В Търново се вижда и упустелий царски палат Трапезица, и само сринати зидове засипани от многогодишна пръст!“ Красиви мраморни стълпове и добре издялани камъни били изкопани преди години край Преслав — и отнесени за градеж на шуменската крепост![1] Н. Д. Козлов е видимо повлиян от това описание, когато в „Днешний град Търнов“ в Дунавска зора от 1868 г. извиква картината:

Мрамор гори обикалят
Търнов града от вси страни...

При гледката на обраслата с тръне и обхваната от р. Етър Трапезица, той се отдава на спомени за

Памятници стародревни
Разтурени запустени
С земя мухул те обвити
замълчели онемели.

Горд агарянин владее сега тук, и българинът клет му слугува. Пътникът-странник, който обзира мястото, мълви унесен за „златоглави венценосци“, които са блестели някога в „слава и чест“, заплашвайки Рим и кръстоносците, и въздиша: „Ах! где остава тя слава, що в десятий гърмеше век...“[2] Подобни видения и настроения, още понесръчно предадени, е съдържала и елегията „Една вечер у Преславските развалини“ от Ив. М-зов (Мънзов), все в Дунавска зора от 1868 г.[3] Докато се е отдал на размисли за гибелта на отечеството

[1] Г. С. Раковски, Горски пътник (1857), 66, 88, 195.
[2] Дунавска зора, бр. 19 от 18 март 1868.
[3] Дунавска зора, бр. 36 от 29 юли 1868.

някога, една женска фигура, една вила се явява в нощта и съветва поета да не проклина съдбата. Тя го учи да се вдъхновява от максимата: „Помогни си, и бог ще ти помогне“, при девиз: „Един за вси, вси за едного.“ Идея за цялото ни дава началото:

Една лятна вечер отидох в Преслава:
там легнах в буйната зелена трава,
що ся простираше по равните пустини
на жялостните, ах! Преславски развалини!

Малко по-късно, в цариградския в. Право от 1871 г. един анонимен пътепис в проза се открива със стихотворението „Търново“, подписано от „един скитник“,[1] в което четем:

О! Търново, Търново ти
достославно по древности,
възпоменанието ти
ражда най-високи мечти,
мечти святи, святи...

Все тогава (1871 г.) и Васил Радославов опитва перото си в един „Плач за Преслав“, печатан в Читалище.[2] Очевидно, Раковски и Войников правят школа със своите елегично-патриотични извиквания на великото минало, насърчавайки за подражания всички посредствени любители на крилатото слово.

Поемата на Вазова се развива — с картини от природата, угнетено настроение от настоящето, патетични възгласи за миналото, и диалог с реката — по един план, който напомня отблизу виденията и емоционалните реакции в Предвестник и Горски пътник на Раковски. Никой пътник, в поемата, „не тъгува над тези печални съсипни“, само реката пее „жална песен“ за отлетелите векове и поетът броди замечтан там, долавяйки сенките на старите юнаци, на които иска да отдаде поклон, като ги разпита за „тяхна страшна старина“. Струма тъгува, плаче — и поетът иска да узнае тайната на страданието ѝ, като намери утеха в сълзите ѝ:

Кажи! Не си ли ти виждала
на Перник страшните стени?

И той си спомня за кървавите сражения тук, за отбраната на Кракра и за срамното предателство, довело до „мрак и пустота“ в тези места. Нарушавайки единството на разказа чрез лирически отклонения, в които застъпва собствената си съдба и скръб, поетът се връща отново към гигантските скали, за да ги пита, защо са занемели.

Кажете ми, да чуяази
дали е някога тук бил
на таз могила, срещу вази,
великий, мрачний Самуил?

---

[1] Право, бр. 12 от 17 май 1871.
[2] Читалище, год. II (1871), кн. IV, 175— 177.

Раковски в Търново извиква образа на Асена; Вазов в Перник мисли за Кракра и Самуила. В един исторически екскурс Вазов припомня славната и трагична епопея на Самуила, която е тревожила порано въображението на Любен Каравелов от в. Свобода (1870),[1] а също и на П. И. С-в от в. Отечество (1871). Стихотворението „Самоил“ на първия от тия предходници припомня времето, когато Византия е треперала от българите:

Самоило войска сбира
сѐ храбри юнаци...
Блестят, звънтят копията,
светът са маздрещи...
И момците като орли
към Цариград крачат...

Макар да е минала обаче отдавна тая сила, една надежда трябва да ни окриля:

Но дека е текла вода, ще тече пак —
българинът са вече от сън пробуди, —
ще стане с пушката в ръка балканският юнак...

Все тъй слаба е и баладата на съвсем непознатия поет от Отечество, гдето се излага поражението на Самуил от гърците.[2]

Взел, може би, бележка от тия опити, Вазов е дотолкова оригинален, доколкото завършек на поемата му образува, съобразно с променената обстановка и новия исторически момент, не вярата в провала на тиранията и не зовът за борба, а меланхолната представа за помръкналия в забрава и буренак паметник, крепостта на Перник:

Край теб минаха вековете,
но твойта жалба не мина.

Художествено взета, Вазовата елегична поема стои високо над афектирано-риторичните строфи на Раковски, лишени от първичен поетически лъх. Но откъм образи и форма, откъм теми и емоционална основа тук има несъмнено сходство, което сведочи за внушения от страна на по-стария образец. Пустота край стария град, печал и сълзи на посетителя, видения на цар и герои, скръб за гибелта на царството, въпроси към реката или скалите: те не са случайни общи места, а строителни елементи, свързани по линията на подражание, което използува свободно, по оригинален начин, лайт-мотив и подробности в описанието или размишленията. Вдъхновението на Вазова свидетелствува за свежо съзерцание, каквото липсва на разсъдъчния Раковски. То стои по-близу тематично до други неща в домашната традиция, каквото напр. е „Възпоменание“ от Чинтулова. И този романтично настроен певец на старината търси утеха за скръбта си в разходка край Трапезица; и той повежда разговор с Янтра, — за да узнае нещо за „прадедни времена“, с техния блясък и техния грях, — но без да

[1] Свобода, бр. 49 от 11 ноември 1870 г.; срв. Съчинения, I (1888), 18.
[2] Отечество, бр. 71 от 8 януари 1871 г.

се впуска в подробен спомен за цар Асена и без да стига до уталожване на възбуждението си, като Вазова, или до едно героично решение, като Раковски. С Чинтулова е сроден Вазов в непосредствената си поетическа чувствителност и в изисканата лекота на импровизацията, а с Раковски — в широкия обхват на историческата легенда и на свързания с нея съвременен ландшафт.

Такава мечтателност, съединила въобразено с реално, такъв възторг от слава на дедите и от красива природа, която припомня за подвизите им, се среща в нашата доосвобожденска литература и друг път, напр. в приведения вече къс „Ma Patrie" на д-р Протич (N.), писан в 1850 г. и обнародван през 1870 г.[1] Тук пътникът, който навестява Търново и си спомня царственото му минало, стои прехласнат пред пейзажа край Янтра, целува пръстта на родния си град при влизане в него, слуша въобразено хилядите гласове на народа, който „трепери от гняв и кълне тиранина", радва се на овчаря и стадото му и т. н. Хвърляйки поглед към Стара планина, N. се провиква: „Сичко, сичко за тебе дише любов и преданност! А що видя аз оттатък зад него? Величествено зрелище!!! Вред пълно с цветя, вред видна червенина." Тракия е широка градина, с градове и села, с потоци, спуснали се от високо към Марица и Тунджа. „Който и да би погледнал от върха на Балкана, ще да рече: — Без противоречие там е земний рай." Молитва към бога, да даде сила на народа ни да строши робските вериги и извоюва пълната си независимост, образува завършек на тая дълга лирико-описателната поема.

Вазов от Олтеница и от другите свои местопребивания в Румъния и България до 1876 г. живее със същата мисъл, същите възторзи от природа, народ, идеал на свободата. Той може да не е запомнил тиradите на N., но се е възхищавал на времето от тях, от една апотеоза, тъй родствена със собствената му мисъл. Трябва да изтъкнем обаче и по-далечните аналогии на подобна поетическа чувствителност у Вазова. Целият му начин да съзерцава и поетизира го доближава до предвестника на европейския романтизъм, Жан-Жак Русо, у когото страст за бляновe в лоното на природата върви ръка под ръка с патриотическа преданост към родината му, Швейцария. С готовност нашият поет би повторил за себе си признанието на женевския утопист в Réveries du promeneur solitaire (1782): „Излизайки от дългите и сладки мечти, като се виждах окръжен от зеленина, цветя, птички, като отправях поглед към далечните романтични брегове, които обхващаха широката площ бистра и прозрачна вода, аз уподобявах на моите фикции всички тези мили впечатления; и, като се намирах малко по малко възвърнат към себе си и към това, което ме заобикаляше, аз не можех да отбележа точката, гдето фикциите се лъчеха от реалностите, дотолкова всичко съдействуваше да ми направи драг съзерцателният и самотен живот, който водех в това хубаво местопребиваване." Не чуждото езеро, а вълните и брегове на Струма пораждат сродни видения и чувства, които нашият поет ще включи в своите лиро-епически или чисто лирически строфи. Ако до 15 годишната си възраст Вазов е бил недостъпен за въз-

[1] Отечество, бр. 53—56 от 29 август до 19 септември 1870.

торзи от природата (— сам той признава за ученическия период от Калофер: „Природата още не ме интересуваше. Мара-гидик още не говореше на въображението ми"), макар да е четял с увлечение Пушкина и Лермонтова,[1] три-четири години по-късно той пише, под влиянието на тия поклонници на тихо-идилични или диво-романтични пейзажи, едно загубено после стихотворение, от което е запомнен откъсът:

Дайте ми уединение
някъде далеч от шум
вън от мирското кипение
где смутен е моят ум.

Промяната се е дължала обаче не само на литературата, руска, френска и друга, възприела романтичните идеи на Русо. При тази промяна на лице е и едно друго, по-близко и интимно влияние—това на майката на поета, която се е отличавала с рядка възприемчивост за природните хубости. При разходки извън Сопот, край манастира или по други места, тя не е преставала да се възхищава и да кани и близките си да се любуват като нея на разкошните гледки: „Очите ѝ бягаха, спомня си Вазов, по върховете на планината и дълго се спираха очаровани в околните красоти... Майка ми беше поет по душа, при лицезрението на природата... Тя често ми разказваше, че България е най-хубавата земя на земята... И аз ѝ вярвах тогава."[2] Вярва това обаче поетът и по-късно, когато е видял и чужда природа. Защото дори в 1901 г., в пътните си бележки Мусала, той откровено заявява, — щом се сеща, че някои биха намерили за прекалени възхищенията му по разни поводи от българските планини и долини: „Но аз съм искрен в предаването впечатленията си, защото всичко каквото съм виждал, аз съм го и чувствувал като българин. Всичко за мене е мило, прекрасно, величествено, а главно — мило." Виждал е той Алпите, пътувал е в Швейцария, но... „Но всичките тия чудеса на природата са ме поразявали, като са ме оставяли хладен. Те не са говорили и на сърцето ми със своите странни имена, странни кръгозори, странен език що звучи там. Чужда ми е тая природа и аз съм чужденец ней. Дивил ѝ съм се, но не съм я обичал. А България? Всичко ми е родно, близко до сърцето и душата... Всяка нейна красота ми е скъпа, всяко нейно величие е по-велико за мене и ме прави да се гордея. И чини ми се, че никоя земя на света не е тъй красна — може би и това да е една от причините на моята егоистична любов към нея."[3]

При дълбокото единство на Вазовата вътрешна природа и при постоянството на култа му към България, не е никаква изненада, ако четвърт век преди тая прочувствена тирада, и в пълна хармония с нея, той пише дитирамба си без заглавие, датиран от Перник 1874 г.:

---

[1] Ив. Д. Шишманов, ц. с., 22—23, 28.
[2] Ив. Д. Шишманов, ц. с., 359.
[3] Ив. Вазов, „Мусала", Видено и чуто; срв. Ив. Вазов, Събрани съчинения, изд. Хемус, т. X (1945), 363.

От всите крайща и земи
аз България най-обичам...

Обича той не само отечеството си (заради плодородието му и момите му, между друго), но и народа си. От всички народи на света той „най-обича" българите, заради правия им дух и светлите им надежди; от всички невести и жени — българките, че обладават „първи добрини" като верността, хубостта и качествата на домакинята; от всички истории — българската, която го прави ту да пролива тъжни сълзи, ту да се предава на възторг; и от всички езици — българския, на който се радват и плачат братята му и пеят момите у нас... Славословието тук не се отличава ни тематично, ни формално с особена изисканост: то е дори твърде монотонно с повторенията си и твърде бедно откъм образи; и едничкото му значение лежи по линията на безизкуствено изказаната фанатична привързаност към всичко българско. „Всичко за мене е мило, прекрасно, величествено", изповядва той и по-късно, из наивно-чистото си преклонение пред народ и природа.

Подобно въодушевение знаят покрай Вазова и след него и други български поети. Ще припомним преди опита на Вазова стихотворението на някоя си поетеса Карамфила „Българка съм!" в Читалище, бр. 2 от 20 януари 1874 г. и това на А. П. Шопов „Де съм ся родил", пак в същото списание, бр. 9 от 15 май 1874 г., а след тях „Татковина" от П. Р. Славейков, печатано в 1882 г. В първата, съвсем посредствена работа от шест строфи, едно сираче изповядва с гордост, че колкото и да страдало, не ще престаняло да обича рода си:

С радост всегда ще да пея
сестри: „Българка съм аз!"

Във второто, от Шопов, отегчително с подробностите и безформеността си, авторът пише:

Знаеш ли чудна природа де е
мене родила и отхранила,
отечество мен знаеш ли де е,
де майка мила мен е кърмила?

И следват още въпроси: „Де чада здрави ражда българка?", „Де зефир хладен тихо си вее" и т. н., за да се заключи:

Българин роден Българин умри!...
Българин съм роден аз ей
във плодородна българска земя...

В стихотворението на Славейкова се натъкваме на същата патриотическа вяра, но при лирична задушевност, намерила и по-издържан наивен израз:

Хубава си татковина,
име сладко, земя рай...

Дор на небо ясно слънце,
и на очи свят, живот,
святи ще ми са на сърце
таз земя и тоз народ[1]

В Избавление от 1878 г. Вазов помества химната „Де е България?“, в края на която като място и дата на възникването е отбелязано „1872 Бакъу“. (Но в Бакъу Вазов е бил през 1871 г.!) Написана в осмосричния размер на народните обредни и хороводни песни, тя подсеща за по-късната Славейкова песен, в която се повтаря стереотипният израз „рай-земя“ и образът на реките Дунав, Марица и Вардар. У Вазова мотивът е дотолкова по-пълно и по-оригинално развит, доколкото покрай картините на българската природа от изток, запад и юг стои споменът за историческите слави и за паметниците-рушевини в Търново и Преслав, както и патетичното отъждествяване на личната съдба с тая на отечеството:

В теб родих се и желая
в теб свободен да умра.

Живата, игриво-подвижната дикция тук подсеща донякъде за стихотворението на Славейкова от 1854 г. (в Смесна китка) „Тамо“, което пък се издава като твърде свободна преправка на Гьотевата песен „Миньон“ от романа Вилхелм Майстор (1795).[2] Срещу повторенията у Вазова:

Тамо, де сѐ възвишава горда Стара планина...
Там де Вардар през цветята струи хладни си вълни...
Там роден съм...

У Славейкова стои: „Там веят тихи ветрове и листовце люлеят“, „Там чуваш птичи гласове и любовно като пеят“ и рефрен, в който звучи решителното желание:

Там желая аз
да бъда с вас.

Много по-голяма близост издава обаче Вазовото стихотворение с други две стихотворения, печатани в началото на 1871 г. в Отечество на Кисимов. Едното от тях, озаглавено „Slavjanska Domovina“ от И. К. е дадено и в хърватския си оригинал и в български превод („Славянско домовище“) от редактора на вестника.[3] Писано в четиристъпни хореи, както Вазовата песен, то представя тематично повторение на въпроса „Де й славянска бащиния?“, при което по ред се пита „дал е царството Росия?“, „дал е полско царовище?“, дали е

---

[1] П. Р. Славейков, Песни и стихотворения за деца (1882) и Читанка за първо отделение (1883), 45. П. Р. Славейков, Избрани съчинения, т. I (1927), под ред. Б. Пенев, 365, 422.

[2] П. Р. Славейков, Смесна китка, 131—132. Срв. Боян Пенев, „Гете у нас,“ Училищен преглед, 1908, кн. IX, 718.

[3] Отечество, бр. 70 от 1 януари 1871.

Лужичко, Ческо, Далмация, Украйна, Славония, България на цар Крума, Сърбия с Черна гора... И отговорът накрай е:

Дух славянски дето влада
от изтока до запада,
дет' славянски глас се чува
от Адрийско до Урала.

Ей видиш ли, казвам с тон:
сичко туй е нашът дом.

Друга подобна прослава — не на славянската, а на българската родина — е стихотворението на Ив. Кършовски, отпечатано наскоро след това, пак в Отечество, под наслов „Где е българска татковина?“[1] Без всеки усет за поетическа форма и идея, без правилен размер и търпима рима, този любителски опит набелязва някои от образите и езиковите обрати на Вазовото стихотворение от същото време:

Где е Българска татковина?
Где? — Там гдет' е Стара планина,

Рай земни где с' изображава...
радост чудесни все обкръжава...

От вред води где бряг мий, пере
обкръжена красна градина,
от Дунав, Черно, Бяло море
основал нам прадед дедина

Казват наши, от старина,
там българска татковина!

И Вазов и Славейков видимо са взели бележка от тази безпомощна прослава на България, като с това косвено — а отчасти и пряко — подражават на познатото стихотворение „Де й родът ми?“ от Теодоси Икономов, напечатано през 1868 г. в сп. Общ труд[2] и възникнало като българска версия на чехската химна „Kde domov muj“ (1834) от Йозеф Тил, която служи за извор и на Кършовски. За да не се спирам на въпроса за отраженията на ческата песен у нас и по-специално на връзката ѝ с Вазовото стихотворение, по който имаме вече една изчерпателна студия,[3] ще отбележа тук, че Вазов, колкото и зависим в основния си мотив, знае да го разработи съвсем самостоятелно и в наистина поетически дух, при нов подбор на елементите и с музикален лъх на речта си. Ще отбележа пътем, че между другите поетически отгласи от стихотворението на Икономов, излезли преди Вазовото, спадат и любителските опити на П. И. Ст-в и Никола Белчев. Първият от тях, печатан в Отечество от август 1870 г., е озаглавен „Моята родина Свищов“. Той ни отвежда

[1] Отечество, бр. 88, 1871.
[2] Общ труд, X (1868), кн. II, 68.
[3] „Kde domov muj“ у нас“, Българска мисъл (1935), кн. I, 3—24.

Там гдет' са Дунав гордо вълнее
и стръвни брегове тихо той мие,
там ми е мисл нощ и ден
там аз мисля въсхитен...[1]

Вторият опит, в Читалище от 1874 г., величае живописния Пловдив с равнината му:

Там де всред поле широко
връх седм хълми устроен
Пловдив град стои високо
от памти-века създаден

Там Марица облива
огради, сади прелестни...
Там сладкогласно славейче
в градинка върху калинка...
Там българин се гордее
с пастир и език матерен...

И в заключение, като израз на безмерна любов към родния край:

Ах! Тамо е земний рай!
Боже! да живея там ми дай![2]

VI

Стихотворения от София, 1874—1875 г.: „Луиза", „Пътник и Витош планина" и „Сбогом на Витош планина". — Промяна в мисли и настроения след завръщане в Сопот, 1875 г. — „Приветствие на Леди Странгфорд" — „Първи сняг" и „Гора и поле". — „Пролет" от по-раншна дата. — Революционен кипеж и поезията на Ботева. — „Новонагласената гусла", с отказа от сантиментални песни. — Прехвърляне в Румъния през 1876 г. — Борчески мотиви в сбирката Пряпорец и гусла.— Бълг. благотворително общество; документи от Д. Манчов и Пейчин (Вазов). — Стихотворения в „Нова България": „Свобода или смърт", „Вярата ми" („На гуслата ми"), „Политика", „Песен на юнаците на Радецки". — Легенда и апотеоза на Ботева.

В София през 1874 и 1875 г. възникват стихотворенията на Вазова „Луиза", „Пътник и Витош планина" и „Сбогом на Витош планина". Първото от тях, датирано „С. 1875" и напечатано в Напредък, бр. 66 от 1 ноември 1875 г., лучи контраста у една чужденка (полякиня) между красота и душа, по-право между очарованието у поета от красотата и разочарованието му от идейната пустота на една девойка, с която той е дружил в Букурещ. Девойката знае „чувства нежни и поетически мечти", но това не може още да плени патриота, за когото България е всичко. „Но моят род е странен ней и мойта родина премила..." При такава индиферентност към идеала, при хладнокръвието, с което хубавото същество слуша името на България и гледа сълзите за нещастието на народа ѝ, той не ще бъде в състояние да пламне за нея: националната му чест се оказва по-силна

[1] Отечество, бр. 50 от 1 август 1870.
[2] Читалище, бр. 19 от 30 септември 1874.

от призивния чар на вечно-женственото.— „Пътник и Витош планина", диалог с олицетворената природа, се осланя, в поетически нагледи, стилни похвати и метрика отчасти на народните песни, в които юнак пита гората — защо е попарена и осланена,[1] отчасти на стихотворения от Войникова („Еклога") и Ботева („Майци си"), отчасти на някои румънски образци,[2] а донегде и на Горски пътник от Раковски,[3] с гнева на войводата-пътник към враговете на народа, приспали го в духовна дрямка („Грък духовник чародей с татол тя напоил!"; у Вазова: „С татул отровен тя напоени"). Сам Вазов по-късно не е бил възхитен от това свое стихотворение, поместено в Пряпорец и гусла, понеже го намира и „без оригиналност", с общи места в мисли и образи, и „плаксиво" по тон.[4] Такава присъда той би произнесъл навярно и над сродното по мотив и ритъм стихотворение „Сбогом на Витош планина", което не бива прибрано в никоя от първите печатни сбирки. Датирано от 15 август 1875 Чепени (Чепинци, Софийско?), то е посветено на другарите „шозовци" в София, между които първо място е държал Спас Вацов.[5] Но за тях, за чувствата, които са ги свързвали в общия „разсеян живот",[6] не е казано нищо, и покрай условните излияния за споделени с планината „тайни мъки", идва една искрена лична нота в стиховете:

Ази ще ида в родни полени
тамо, де цъфнат ружи засмени,
дето се Стара планина вдига
и със глава си облаци стига.

Как ми е мила, как е тя славна!
Как се изправя дива и гнявна;
бий ми сърцето пак да я видя,
сбогом, прощавай! Тамо ще ида!

Тя е душа ми сявга пленила,
с спомени сладки, с възторг кърмила...

В Сопот обаче, гдето се връща без определен план за работа, поетът се увлича не толкова от прелестите на природата, колкото на първо време от нов „безделнишки живот" с другари (учители и

---

[1] Срв. Бр. Миладинови, Бълг. нар. песни, № 148; или Дозон, Бълг. нар. песни, № 36.

[2] Срв. П. Христофоров, Творческото развитие на Иван Вазов, 68, 117, 211.

[3] Раковски, Горски пътник (1857), III

[4] Ив. Д. Шишманов, ц. с., 188.

[5] Под дата 14 май 1881 г. К. Иречек бележи в дневника си: „Вацов познавал Вазова от еднодневно познанство през ваканцията на 1876 г. в София, дошъл от Загреб като ученик от VI клас на реалката: Вазов бил терджуманин при железницата. Те образували тук весело дружество „шозовци" (chose). Вацов бил „шозсчето." От това време били приятели. Спас искал да го замъкне за една година в Загреб, поне като „волнослушател". К. Иречек, Българскидневник, I (1930), 395. — Годината 1876 тук трябва да се поправи на 1875. Срв. за връзките на Вазова със Спас Вацова забележките към Иван Вазов, Събрани съчинения, изд. Хемус, т. IV, 2 изд. (1948), 508—509, както и в очерка ми „Неиздадени писма на Ив. Вазов", сборник Ив. Вазов, издава Бълг. академия на науките (1949), 320 нт., 324.

[6] Ив. Д. Шишманов, ц. с., 45; срв. Ив. Вазов, Събрани съчинения, XXII (1950), 61.

други младежи), а наскоро и от кипналото през 1875 г. революционно движение. Отдавайки се от цялата си душа на това движение, особено откак Каблешков основава към края на 1875 г. комитет, Вазов напуска в поезията си всички теми, които нямат отношение към новата борба. Но той смогва да напише и да напечата още до април 1876 г. няколко неща, които сведочат за по-спокойни чувства. Тук спада епиграмата „Г-ну Богорову", датирана от 17 ноември 1875 г. (Напредък, бр. 71 от 6 декември 1875),[1] която хумористично представя пуриста като „побратим", обхванат от ужас, че езикът ни се опропастявал от потока чуждици.[2] После идва „Приветствие на Леди Странгфорд", известната филантропка, помогнала на българските нещастници (Напредък, бр. 78 от 24 януари 1876 г.), което в къси стихове предава благодарността на поет и народ и, което е датирано от Сопот, 2 декември 1875 г. (с подпис И. Вазов). В спомените си поетът се мами, като мисли, че бил напечатал това слабо по форма послание във в. Стара планина (Букурещ) и че друго подобно стихотворение бил посветил във в. Право (Цариград) на Лорд Странгфорд. В действителност куплетът, който той привежда от последното, е взет от първото стихотворение за Леди Странгфорд, дето има и възхвала за съпруга ѝ лорд. Грешката на Вазов иде оттам, че в Напредък, бр. 105 от 29 октомври 1876 г., той напечатва второ стихотворение,

---

[1] Препечатано в Майска китка (1880), 56 с поправката:

И трупа пуристът велик
будикулки, седачи и самораспи,
бивалици, чинкии красти...

вместо първоначалното

Врачари, бивалици и самораспи,
книговища, кърпели, красти...

Заглавието в първата редакция е: „Епиграма Г-ну Богорову."

[2] Вазов е могъл да прочете в Напредък, бр. 8 от 21 септември 1874 г. анонимната рецензия (може би от Петко Славейков) за „Книговище", кн. III от Богорова: „... намерихме много работи, достойни да извикат смеха и на най-сериозния философ. На чудноватия щутош-филолог ний молитствуваме добри сполуки в новото поприще да бъде смешен; освен това молитствуваме му малко разумец и повече прехласнати читаци." Все в същия вестник, бр. 27 от 1 февруари 1875 г., Тончо Маринов разглежда обстойно „Книговището", за да заключи: „Г-н Богоров се е заел да издирва нови думи, но страда и от манията да сковава други съвсем нови... Колкото нови думи е издирил г-н Богоров из народа заслужва уважение, а с които е сковал той произвежда смях". — Вазов е могъл да прочете и в Независимост на Л. Каравелов от 15 юни 1874 г., както и в Знаме на Хр. Ботев от 2 февруари и 4 април 1875 г., някои подигравки за Богорова. В една по-сериозна критика на същото „Книговище" (кн. I от 1874 г.) в цариградското Читалище (год. IV брой 12 от 15 юни 1874), 338—340, гдето се прави укор на Богорова за крайностите на пуризма му, се казва: „Вий пишете, както уверявате, според говора на селяните. Но ще повярвате ли, че туй, което е написано от вас с вашите самораспи, похватности, самотици, самоплуви, клади, лъхнали пътници, помисли, истъкмяванея, застани, бегавици и пр. най-подир със всичкия ваш чистейши български език не ви разбира ни селача от Мизия, ни селянина от Тракия, нито пък бугарина из Македония. Всички от Вас сковани са за него толкоз познати, колкото..."

посветено на Леди Странгфорд, одата под надслов „За нашата благодетелка". Докато първото стихотворение не е изобщо препечатвано отпосле,[1] второто, което носи на края датата „Драгоево, 19 октомври 1876" и е подписано с инициалите И. В., влиза в Тъгите на България (1877) под надслов „На леди Странгфорд."[2] Като мото служат тук (и в първото издание и в сбирката) два куплета, взети от първото стихотворение за филантропката.

Социално по мотив е стихотворението „Първий сняг" (Напредък, бр. 86 от 20 март 1876 г.), писано навярно в началото на зимата 1875 г., което, връщайки ни към спомените на поета от детинство, противопоставя на изчезналата идилия мъката и теглото на онеправданите от съдбата сънародници. Радостта бяга от сърцето пред картината на ония, които зъзнат без покрив и в оскъдност (срв. „Сиромахкиня"), и особено при мисълта, че в страшни и студени тъмници са хвърлени борците за народност („моите братя"). Това стихотворение ни дава отново възможност да измерим разстоянието, изминато от поета от времето, когато, в любовно опиянение, щастлив, епикурейски настроен, е могъл да се радва егоистично на зимния пейзаж, без да се грижи за нещастните наоколо си („Добре ми е", поместено после в Майска китка).[3]

Някак особено съчетава Вазов възторга си от планинската природа с един социален навей, с едва загатнатия протест срещу тиранията, в стихотворението „Гори и поле" (в. Напредък бр. 88 от 2 април 1876 г.). Вътрешен подем, чиста радост, откъсване от страсти, физическа и нравствена евфория всред девствените балкански дъбрави извикват най-неочаквано, по контраст, грозната действителност долу, в полето. „Там", високо в горите, отгдето се съзерцават вълни пространства и горд полет на орлите,

Там нищо не те смущава,
ни хорски сълзи, въздишки,
ни пусти мъки, неволи,
ни зло, ни очи кръвнишки.

Решителният обрат в жизнени чувства се долавя тук ясно, макар указанието за народни неволи и кръвнишки подтисник да е дадено на края съвсем бегло. Продуктивното настроение, с всичко смело на мисълта и волята, е отляно в енергичен ритъм и в образи с голяма внушителна сила. Простотата и икономията в изразните средства отговарят прекрасно на елементарните чувства, включени в малка рамка. В сравнение с това стихотворение, следващото по ред на напечатване, „Пролет" (Напредък, бр. 89 от 10 април 1876 г. с подпис не Ив. Вазов, като предишното, а само инициала В.), означава отново възвръщане към чистите и тихи съзерцания, лишени от всяка мрачна

[1] Срв. сега И. Вазов, Събрани съчинения, XIX (1949), 42.

[2] Срв. изд. Хемус I, 145, 2 изд., 157. Тук е изоставено мотото от два куплета: „Ти днес си стъпила... И с помощ дарува български народ". — За благодарността на леди Странгфорд към Вазова срв. Стара планина, бр. 36 от 16 дек. 1876 и Нова България, бр. 54 от 17 дек. с. г.; също у мен в сборник Ив. Вазов, изд. Бълг. академия на науките (1949), 280.

[3] Срв. П. Христофоров, Творческото развитие, 33 нт.

сянка. Писано навярно много по-рано, а обнародвано едва сега, то предава статично картината на пролетния пейзаж, без да се отличава по тема и стил с особено напрежение. За всеки случай, и то стои високо над други възхвали на пролетта в домашната литература, печатани по това време, като напр. тая на Вазовия приятел от Стара Загора Петър Иванов (1875 г.):

Снегове във гъсти гори се топят
в долини красни потоци течат
Перун в небесата пуща си стрели
небето и земята от ужас стрепи...

Този апел в пет строфи за пробуждане на сънародниците от Македония[1] е последван наскоро от кратката песен на същия любител „В май“,[2] с начало:

Ах обичам ази тез времена майски
дървета прекрасни и цветове райски
драго ми е много в' дъбрави зелени
весел да разглеждам хубости големи
отдалечен тука от светски интриги
мойта душа къса тежки си вериги...

Но времето за подобни въздишки е минало, щом настъпва революционното раздвижване през пролетта на 1876 г. Вазов изоставя мечтите си за любовно щастие и възхищението си от мириз на теменуги, славееви песни, цвят по дървета (в „Пролет“), за да постави лирата си в услуга на великата борба. „Под влиянието на новите революционни идеи, говори той в спомените си от 1915 г., и на книжката с Ботевите и Стамболови стихотворения, аз почнах да пиша в това време бунтовнически песни, по-голямата част от които излязоха после в Пряпорец и гусла.[3] Обратът се чувствува най-определено, щом съпоставим писаното преди с възникналото в Сопот като отдушник на новите чувства. Хронологически първо място тук държи стихотворението „Новонагласената гусла“, в което е изказан отказът от „песни любовни, тихи безгрижни“ (писани главно по подражание на Парни и обнародвани после в Майска китка) и прегръщането на идеала за бунт и свобода. Из „въодушевението и опиянението от близката борба“ Вазов заявява високо:

Вече възставам върху тирана!
Този в мен старий пламен небесний,
който заглъхнал до днес остана,
трябва най-после на вън да блесни.

Потушено въстанието от април 1876 г., в което Сопот не взима участие, и пред опасността да бъде арестуван и съден, Вазов забягва за Цариград и оттам за Румъния, както това е разказано от

[1] П. Иванов, „Глас към българина в Македония“, Напредък, бр. 31 от 1 март 1875.
[2] П. Иванов, Напредък, бр. 44 от 31 май 1875.
[3] Ив. Шишманов, ц. с., 46.

самия него в спомените Неотдавна (1881). В Цариград той се среща с приятеля си Атанас Илиев, който, виждайки поета смутен, загдето напуска отечеството си в такъв момент, го успокоява с думите: „Вие сте потребен за отечеството. Вашата заслуга ще бъде много по-голяма, като обогатявате литературата с произведите на музата си, отколкото ако гнияхте в турските зандани. Вие бяхте в Румъния и отивате пак там. Работете с перото си.“[1] На 2 май 1876 г. Вазов се озовава здрав и читав в Букурещ, след като е изживял ужасите на разорението в България и е минал през доста изпитания по пътя си. Тук той попада в средата на хъшовете и на бежанците от България, вижда се отново с Ботева, който се готвял за четнишкия си поход, чете на 21 май с дълбоко вълнение писмото му от Радецки, 17 май, до Ив. Кавалджиев и други приятели, в което изказвал радостта си, че провидението го ощастливило да се изпълни „Молитвата“ му, и става член, после и секретар на Българското централно благотворително общество, което се грижи за изпращане доброволци в Сърбия, като продължава и делото на стария революционен комитет.[2] Посред възбуждението, очакванията, усилената работа в „Обществото“, наречено благотворително, за да се прикрие нелегалният му характер, и мизерията, която споделя с другарите си, той пише новите свои стихотворения, повечето от които влизат в сбирките Пряпорец и гусла и Тъгите на България.[3] Първата от тези сбирки Вазов посвещава на русина Влад. Йонин, „човек идеален и възторжен славянофил“, който дал подтикът за установяване на революционния комитет и подпомогнал парично автора за издаването на сбирката му. „Напечатах, спомня си Вазов, сбирката си на свои разноски, благодарение и на Йонина, който беше ми подарил 80 фр.“[4] Паметта се оказва малко неточна, в светлината на следните две бележки, запазени в архива на Благотворителното общество[5] — първата от името на настоятелството на Обществото, втората от името на издателя на сбирката, Д. Веселинов-Манчов, който намерил и псевдонима на Вазова, „Пейчин“ (такова име имало в Родопите):

По решение на Настоятелството Ив. Кавалжиев ще брои Манчеву за отпечатването на книжката „Пряпорец и Гусла“ фр. 255 двеста и петдесет и пет.

1876 септември 15
Букурещ

Председател: К. Цанков
Секретар: П. Енчев

---

[1] Ат. Илиев, Спомени (1926), 169.

[2] Срв. Д. Уста-Генчов, „Участието на Вазова в Българския централен революционен комитет“, сборник Иван Вазов, под ред. Ст. Романски, София 1920, 213 нт.

[3] Срв. „Неотдавна“, Иван Вазов, Събрани съчинения, V (1943), 259—264; Ив. Шишманов, ц. с., 48 нт.

[4] Ив. Шишманов, ц. с., 187; Ив. Вазов, Събрани съчинения, V, 259.

[5] Сега в Архива на Народната библиотека, София.

Подписаний приях от Българското централно благотворително общество в Букурещ, чрез Г-на Ив. Кавалжиева, 255 фр. (двесте и петдесет и пет фр.) за напечатване на 1000 т. от една книга „Пряпорец и гусла". За знание

Букурещ, 1876
сеп. 15-и

Д. Веселинов

Ако Вазов твърди, все по спомен, за сбирката си: „Разпродаваше я Манчев, но от нея не видях ни пара. Аз бях тогава не от мира сего. Не се грижех за доходите си",[1] едно решение на онова Общество и една разписка на Вазова внасят известна корекция в съобщението му:

Българско централно
благотворително общество
в
Букурещ.
10 октомври 1876.
№ 119.

Заповед

По решението на Обществото умолява се Г-н Ив. Кавалджиев за сметка на Обществото да брои на Г-на Пейчина като възнаграждение за трудът му „Пряпорец и гусла" подарения на Обществото восемдесет франга (80 фр.).

Председател: Ол. Панов
Секретар: П. Енчев

Разписка

Приех от Българското благотворително общество чрез Г-н Ив. Кавалджиев осемдесет франга (80 фр.).

1876 октомврия 11-ий
Букурещ

Пейчин (И. Вазов).

Излиза от тези документи[2], че Благотворителното общество е поело изцяло разноските по отпечатване на Пряпорец и гусла, като е предало за тая цел Манчеву 255 франка, и че Вазов е получил все пак някакво, макар и твърде скромно, възнаграждение за труда си, предоставен за разпродажба в полза на Обществото. Дали хонорарът от 80 фр. е същата сума, която Йонин „подарява" Вазову, не може да се каже. Сигурното обаче, както излиза от запазените в архива на Обществото (сега в Народната библиотека София) документи, е, че Вазов е получавал месечна заплата за работата си като деловодител. Именно, председателят Киряк Цанков и секретарят Г. Золотов молят в една записка Ив. Кавалджиева да брои на Вазова от страна на Обществото сто франка за м. септември 1876 г., и Вазов издава по този повод следната разписка:

Приех от Г-н И. Кавалджиев за месец септемвр. фр. 100 сто.

1876 септември 7
Букурещ

И. Вазов

[1] Ив. Шишманов, ц. с., 187.
[2] Архив на Народната библиотека, София.

За м. октомври, все „по решение на Ц. Общество", подпредседателят Ол. Панов и секретарят Золотов нареждат да се брои пак такава сума. Вазов издава разписката:

Приех от Бълг. центр. благот. общество чрез Г. Ив. Кавалджиев за месец октомврий франка сто.

Букурещ 1876
октомвр. 1

И. Вазов.

Дохода от първия си писателски труд Вазов е отстъпил изцяло на делото, на което е служило Благотворителното общество, както това е изрично изтъкнато в самия труд, озаглавен: „Пряпорец и гусла. Книжка I. Издава за ползата си Българското централно благотворително общество в Букурещ." И в предговора към сбирката е казано: „Аз имах днес честта да поклоня на Българското Ц. Б. Общество в Букурещ този си скромен труд", от което се разбира и изразът в заповедта на Обществото по-горе: „Трудът му Пряпорец и гусла, подарения на Обществото". Тъкмо Обществото, с централата си в Букурещ, чрез члена си Иван Кавалджиев, и с клоновете си в Галац, Браила, Плоещ и други градове, се е било нагърбило и с разпродажбата на стихотворната сбирка, както личи това от обявлението във в. Български глас, бр. 24 от 2 октомври 1876 г., с което се е оповестявало, че сбирката била вече излязла от печат.[1]

Между стихотворенията, които Вазов отпечатва току след пристигането си в Румъния, още преди излизането на Пряпорец и гусла в отделна книга през септември 1876 год., първо по дата е „Свобода или смърт". То се явява във в. Нова България (Гюргево), брой 9 от 26 юни 1876 г. Вестникът, редактиран в първия си брой от Хр. Ботев (5 май), бива продължен, след заминаването на войводата с „Радецки" и гибелта му на 20 с. м., от Р. И. Блъсков, под псевдоним А. Р. Белобрадов. Издаван при сътрудничеството на С. Стамболов, Ф. Симидов, Н. Живков и други писатели-бунтовници, Нова България е поддържал революционната програма на младите емигранти, изнасяйки между другото и доста стихотворения с патриотическа тенденция—от поменатите и от други лица. Стихотворението на Вазова, подписано Пейчин и без дата (едва по-късно, в първата си сбирка, авторът поставя „Букурещ, май 1876") има за предмет Априлското въстание. То славослови храбрите панагюрци; то призовава гуслата на поета да гръмне в чест на достойните потомци на Асена, които са „пустнали на воля Шишмановия лъв"; то заклеймява позора на Европа, която „изглежда равнодушно как падаме и мрем", но е готова да спасява застрашената Турция, потребна ней за плячка; и то изказва упованието в крайната победа на храброто славянско племе на юг. Чувствува се тук силното възбуждение на поета, патосът на повярвалия в съдбовния обрат наблюдател, при смес от химнични и сатирични елементи. Любопитно е, че все в същия брой на Нова България е поместена шарадата, която смайва на времето тъй

[1] Срв. Ив. Вазов, Събрани съчинения, т. I, 458, 2 изд., 474.

силно умовете у нас и която е повторена по-късно в един интересен епизод на романа „Под игото“ (част II, гл. XIV). Под наслов „Пророчество Исаию чтение“ тук се редуват букви и цифри, които дават текста: „Турциа ке падне“ (Т—300, У—400, Р—100, Ц—900, И—10, А—1; К—20, Е—5; П—80, А—1, Д—4, Н—50, Е—5) и сбора на числата — 1876.

В бр. 16 на Нова България, от 21 юли 1876 г, е поместено второ Вазово стихотворение „Вярата ми“, писано в Румъния след бягството от България и пак с подписа Пейчин. В печатаната наскоро сбирка то получава новото заглавие „На гуслата ми“ (при дата: 1876, юли 23), навярно, за да не се смесва с излязлото в 1872 г, в Периодич. списание едноименно стихотворение, което има съвършено друго съдържание. Потушено средногорското въстание, на което са били възлагани толкова големи надежди, поетът може само да оплаква жертвите, като изказва и покрусата си от новото по-тежко робство. Но това потиснато настроение е само началото на едно вдъхновение, изтекло от скръб и непотушима вяра в бъдещето. Преход в тематиката е даден чрез куплета:

Но дали сѐ тъй мойта родина
ще да въздиша като робиня?
Дали певецът сѐ ще линее,
и до край песни тъжни ще пее?

Отговорът е отрицателен. Лирата на поета е готова да предаде буйната решителност на роба и „горещата вяра“ на поета в по-честити дни. „Клетви, сълзи, вопли на народа“, както и мъките на „тез момци що храбро мрат в тъмниците и на бесило“, неминуемо ще родят нашата свобода.

В бр. 18 на Нова България от 28 юли 1876 г. се появява трето стихотворение на Пейчин, повторено и в сбирката от септември с. г. Това е „Политика (из Пряпорец и гусла),“ с дата 1 юни с. г., променена отпосле на 12 юни. Тази сатира бичува лицемерната радост на „паши, везири, софти, журнали“ за уведения уж нов курс на политиката в Турция след детронирането на султан Абдул Азиса и заместването му с Мурада (17 май 1878 г.). За поета е ясно, че не е настъпила никаква „светла епоха“, въпреки тържествените уверения на дипломатите-туркофили: „Турция вече напред отива!“ Ферманът за равноправие е толкова искрен, колкото и викът на Андраши: „Болний оздравя!“ Иронично поетът подмята, че всички реформи и конституции за процъфтяването на Турция, издавани с благословията на Австрия или на Англия (Дизраели), ще дадат сигурно добри резултати, щом с прилагането им са натоварени черкези и башибозуци. „Зли подигравки! Лъжи гнуснави!“ е неговият протест при тъжната гледка на разоренията в отечеството („А България в черно чернило...“), за което никой в света не се е разтревожил.

В бр. 19 на същия вестник от 31 юли 1876 г. Вазов помества одата си, датувана от 20 май 1876 г. и озаглавена: „Песен на юнаците на Радецки (из Пряпорец и гусла).“ Писана в деня, когато Ботев е бил вече пронизан от вражеския куршум, но без Вазов и емиграцията да са узнали още този печален край на войводата и разбиването на четата му, одата се явява в момент, когато надеж-

дите, възлагани на похода, са били ненакърнени. В бр. 2 на вестника от 26 май, в отдела „Последни новини", се е съобщавало успокоително: „Пишат ни из България, че четата на Христо Ботев е посрещната от българското население с голямо възхищение. Навсякъде дето той е минал са се присъединявали с него селяните, тъй щото в два деня е имал повече от 2000 души." В бр. 5 от 12 юни е поместена все такава тенденциозна уводна статия за въстанието, според която то вървяло успешно, усилвайки се навред в Мизия, Тракия и Македония— с участието на 60 хиляди юнаци. Дори в бр. 6 от 16 юни е могло да се яви едно анонимно, твърде посредствено стихотворение с подпис Х., озаглавено „На Хр. Ботйова. Войвода във Врачанската планина", с началото:

Отвъд Дунава, голяма река,
юнак е дошел, отчаян и млад;
народе, роб си, възставай на бой
а вий тирани, падайте в ад.

Дълго време печатът на българската емиграция не е искал да се примири със съкрушителната вест за трагичен край на Ботевата чета, а когато този край е бил положително установен Вазов пак не се е отказвал да даде вяра на тъмния слух, поддържан от една упорита легенда: че героят от Радецки е още жив и че броди таинствено с дружината си из България. В стихотворението, датирано от 31 август 1876 год., „Подъл ли е българският народ?", което се явява първо във в. Възраждане, бр. 19 от 1 октомври 1876 г. (то влиза после в Тъгите на България), нашият поет отбива енергично хулите на сръбския печат срещу българския народ, като в един епизод извиква, за опровержение на тези хули, героичните дела на панагюрци, на Хаджи Димитър и на Христо Ботев. Но ако Хаджи Димитър е вече в гроба, Ботев не е ли още на чело на буйните си и самотвержени юнаци?

О, Ботев храбрий! Душа велика!
Къде се скиташ с юнаци твои?
В кои долини, в кои усои?...
Стани о Ботев и разсърди се!...

Три месеца по-рано Вазов се е опиянявал от геройския подвиг на войводата, стъпил на българска земя с непоколебима вяра в способността на роба да скъса робските вериги; и из общото ликуване за четнишкия устрем към Стара планина е написал своята „Песен на юнаците на Радецки", която после нито бива приета в отделната сбирка Пряпорец и гусла, нито бива изобщо препечатвана. Трябва да се признае: тя е твърде слаба, несравнено по-слаба от всички стихове по-рано, които не са задоволявали критическият усет на автора. Касае се тук за един твърде несполучлив поетически експромпт, за нещо което външно взето иска да бъде поезия, но което по вътрешна форма и по език е съвсем неиздържано и не прави чест на Вазовата муза. Очевидно, под напора на вълнението си, на патриотическата си мечта, поетът не е смогнал да овладее идеята си и е импровизирал само от желание да се освободи по-

скоро от оня напор. „На 18 май, пише той в спомените си Неотдавна (1881), неустрашимата чета се качваше по части на парахода Радецки и подир няколко часа целуваше светата земя на бащите ни при Козлодуй. Величествена страница!“[1] Посветен в приготовленията на четата и в „лудото въодушевление“ на емиграцията в Букурещ, Вазов не е бил в състояние да се сдържи да не даде израз на възторг и надежди. Но колкото е било лесно за него да намери метричната схема с напевен ритъм, толкова трудно се оказа да се оформи едно хаотично настроение, да се предаде една неизяснена вътрешна картина. Емоционалното движение се е отразило в стихове, в които се редуват четири стъпки с два хорея, амфибрахий и ямб, при кратък тристъпен хореичен рефрен; но съдържанието говори твърде малко на въображението ни, свеждайки се към банални образи и позиви. От името на самите герои се заявява волята им за поваляне на тирана като се вдигнат на бой внуците на Карана и се отмъсти за всички тегла. И като заключение се изказва предчувствието за тъжен край под ударите на по-силния враг. Малко познатата песен има следния текст:

Песен на Юнаците на „Радецки“

(из „Пряпорец и гусла“)

I.

Гордий лев се издига над нас
и ни ободрява.
Ний летим, ний летим тоя час
на бой и на слава.
България в тос бунт велик
укървавена с жалостен вик
Братя, нас призовава.

II.

Нейни синове храбро трошят
робските окови,
На тирана си гордо крещят:
„Вам не сме робове“!
Но тиранина жалост няма
с кръв и с пепел зарова.

III.

Скоро ний ще пристигнеме там,
тамо на Балкана
и в земята що драга е нам
ще съзрем тирана —
и на нашият доблестен глас
нов огън ще изпълни тогас
внуците на Карана!

IV.

И тогас задружно в славен бой
ще да полетиме,

[1] Ив. Вазов, Събрани съчинения, V (1943), 254.

турска кръв ще си лей кат' порой,
варвари ще бийме!
И за многото наши тегла
и заклани жени и деца
страшно ще отмъстиме!

V

Може би кат се борим с врагът
в родните полени
Да намериме там ранна смърт
млади и зелени.
Но тая смърт мила ще да е нам
че не роби покрити с срам
а свободни ще мреме!

1876 май 20 Пейчин

(Нова България, год. I, бр. 19 от 31 юлий 1876 г.)

Все тогава или малко по-късно, виждайки цялото безсилие на първото си старание, Вазов се връща на една нова апотеоза на Ботева; и този път, из едно по-щастливо настроение и при ясно доловена картина, пише сполучливата си песен „Радецки". В тона и с простотата на народната песен той създава нещо, способно да отговори на чувства и спомени в душата на широките среди, и тъкмо благодарение на това съзвучие между лична и колективна чувствителност песента добива познатата си непреходна популярност. Всичко наивно в съзерцанието и разказа, всичко конвенционално в стила е тук преднамерено търсено. Ако липсва индивидуален тон на възприемане и преживяване, в замяна добре е постигнато лиро-епическото вдъхновение на народния певец от старо време, с неговия установен традиционен стилов канон. Изплатил така данта си към незабравимия Ботев, Вазов не се е решавал да възобновява героичния му лик в своята Епопея на забравените от 1881—1882 г., която изобщо не е искала да обхваща целия пантеон на големите български мъченици. Едва в периода на Скитнишки песни от 1899 г. ние го виждаме да извиква отново в елегичен спомен образа на героя и да пише прочувственото си стихотворение „Той не умира".

VII

„Към Европа" във в. Стара планина, август 1876. — „Абдул Хамид" от същото време в Нова България.—Полемика със Стара планина по повод на в. Напредък: Вазовото „посещение" на Бежан (Стефан Бобчев)и писмото до редакцията. Становище на Нова България. — Адмиративна критика от Д. Коцов: българските гении и мястото на Вазова. — Вазов отклонява похвалите, писмо до Нова България. — „Потребно размишление" от декември 1876 год.: като сатира против туркофилските схващания на Вълко Нейчев. — Отличие за поета от страна на Странгфорд. — Сбирката Тъгите на България (1877): подготвяне и отпечатване.

В бр. 1 от 7 август 1876 год. на новия емигрантски вестник, редактиран от Ст. Бобчев, Стара планина, Вазов (Пейчин) напечатва политическото си стихотворение „Към Европа", тъй издържано в своите размишления и своите позиви към културния свят за

освобождение на България. То влиза и в сбирката Пряпорец и гусла. Датирано първоначално от Букурещ, 1 август 1876 г. (в сбирката датата е поправена, според времето на възникване, на 18 юли), то развива планомерно мотива, прибягвайки главно към апострофи. Облякъл мисълта и настроението си в тая ритмично-стилистична фигура, Вазов се пита:

Но Боже? Що съглеждам? Европа се заклина
тиранина да пази и бичът на света
и милост християнска в душата ѝ застина,
и смей се безпощадно над нашите тегла!

Състрадание към поваления във въстанието роб и възмущение от безсърдечието и коварството на западния свят, лаком за „тлъста плячка" на Изток, се допълват в цялостното афективно състояние на поета, който отлично знае, как Турция би била неспособна да отхвърли един диктат на Европа в наша полза („О, доста е да викне! Как?! само да потропа, та бледни полумесец завчас ще потъмней!"), стига Европа да се реши на тази мярка.

Изоставено бива в сбирката от септември 1876 г. друго едно стихотворение на Пейчин, поместено в Нова България, бр. 27 от 29 август с. г. Датата на възникването му не е посочена, но тя може да бъде само в седмицата след 21 август, тъй като на тоя ден бива прогласено детронирането на „лудия" Мурад V и заместването му с Абдул Хамид II. Новината за трагикомедията в Цариград, коментирана от печата, възбужда и въображението на поета. Горчива усмивка има той за едно събитие, уж важно исторически, което не е меняло обаче с нищо положението на нещата. Защото той е знаял като цял свят, че всички нови фермани, издавани при такава смяна на султаните, не са могли да тласнат нито крачка напред възвестяваното тъй често реформено дело. Иронията на поета лучи еднакво и турската управа („Чуйте, Халифът... ще към щастие нази да води!") и европейските ѝ крепители (той си представя сцената на дипломатическия прием в Илдъза, когато „консули с поклон шапки ще снемат" пред тирана). Заключението е дадено в контраста между лицемерно тържество на турци и дипломати и неприкритото негодувание на роба, посрещнал празника в Цариград с „псувни и клетви". Сатирата, като посветена на едно злободневно събитие, което късните поколения едва ли биха си спомнили, и като изблик на афекти, достатъчно вече изказвани в други стихотворения на Пряпорец и гусла, не бива приета в тази сбирка. Текстът е този:

Абдул Хамид

Из Стамбул града гръм се разнася:
един цар пада, други се възглася,
нов султан днеска турчинът посреща.
Но! нов тиранин робът съглежда.

Чуйте Хамидът, Султан ще биде!
Той ще към щастие нази да води;
след един лудню, идиот иде,
а подир него бесен ще доде!

Славна Епоха! Пак ред настана
свет да се лъже с дума притворна,
пак ще се дават нови реформи
туй вече в Стамбул мода остана.

Веч си представям, как пред Хамида
консули с поклон шепки ще снемят;
своето царство,ази веч видя,
как го управя вътре в харемът.

Гърмете топове!... Турци празнуват.
Вредом се правят илюминаций,
зилове зънкат в турски конаци,
сечове нови пак се бълнуват!

Гърмете Турци! Царя славете!
Вий, дипломати, ръце плещете!
Псувни и клетви да се не чуват
На тес, що в адски мъки робуват.

Пейчин.

В букурещкия в. Стара планина, смятан на времето за орган на „старите“ (макар редакторът му да уверява по-късно, че това бил „независим лист“),[1] се явява в отдела „Книжовни вести“ (бр. 33 от 4 декември 1876) съобщението, че вестник Напредък на Ив. Найденов, спрян от цензурата за кратко време, бил подкачил да излиза отново. Редакторът на букурещкия вестник, Стефан Бобчев, скрит под псевдоним С. Бежан (Бобчев бил напуснал Цариград на 17 май 1876 г. от страх да не бъде арестуван: в Букурещ той бил повикан — след кратко пребиваване в Сърбия — от приятелите си Д. Манчов, Ив. Вазов и др., за да се предаде на публицистична дейност),[2] си е позволил такъв неблагоприятен отзив за нещастния Найденов: „Горкият издател още в първия брой на новото си появление прибързал да си изопачи съвестта, да покади малко тамянец и да стори два-три темеани на Саадулах бея, директор на пресата. Ний не можем да не скърбим, като гледаме това нравствено отпадане, до което е довело турският хомот нашата журналистика.“ Вазов, който е сътрудничил на в. Напредък и е познавал добре открития характер на редактора му, е бил силно възмутен от обидния и надменен отзив на Бобчева. Въпреки добрите си отношения към тогова, създали се още в Цариград, и макар да е печатал свои поетически работи във вестника му, той се решава да защити честта на Найденова, тъй неоснователно заподозряна. Колкото понятно и простимо за Найденова е било да направи един невинен компромис, щом е трябвало да се спаси нещо по-скъпо, именно излизането на един публичен лист в подкрепа на българските интереси, и то при крайно стеснителни условия (особено по време на бунтов-

[1] В спомените си Неотдавна Вазов пише: „Добродетелната дружина на „старите“, която си основа орган, Стара планина, под редакцията на г. С. Бобчев, избягал наскоро от Цариград...“ Ив. Вазов, Събрани съчинения, V, 258. В своите животописни бележки, редактирани от Илия Бобчев, Стефан Бобчев признава, че бил секретар на Добродетелната дружина, но твърди, че вестникът му бил „независим“ орган. Юбилеен сборник за 25-годишната книжовно-обществена дейност на Стефана С. Бобчев, Пловдив 1896, 48—49.

[2] Юбилеен сборник... на Стефана С. Бобчев (1896), 46—47.

ните опити),[1] толкова неоправдана е била строгата присъда на Бобчева, издадена анонимно, и то в Румъния, гдето свободата на печата е била гарантирана и нищо не е заплашвало писача за дръзките му политически възгледи или за памфлетите му. Все тъй анонимно, като Бобчева, излиза да порицае оная присъда, способна да опетни доброто име на Найденова, и Вазов. Не в статия или антрефиле, а в поетическа форма той въстава против събрата си по перо Бежан, като печата в Нова България, бр. 54 от 17 декември 1876 г., следното свое стихотворение, което не бива отпосле възпроизвеждано.

Посвещава се на редактора
на Стара Планина

Недей псува, кир Бежане,
Найденова клети,
че той казал на Блак бея
две, три думи сладки:
„Благодаря, за дето ма
тъй строго наказа;
аз не бях виновния,
това са доказа!“
Тая горка благодарност,
тия сладки думи
с[2] по-лоши от псувните,
падат като куршуми,
за тогова, който може
да ги проумее,
че под тях са укор страшен
и умраза крие.
Недей псува, недей хока
Найденова клети:
той живее в земя робска
на звяра в ноктете,
дето няма ред и правда,
закон и свобода,
дето живее человека
по-зле и от скота.
Но погледни на себе си
ти живееш във Влашко,
тук не бесят за правото
и открито слово;
погледни са, чак доде си
ти ниско испаднал:

[1] Напредък е бил спрян след броя си 105 от 29 октомври 1876 г., гдето е било поместено и Вазовото стихотворение в чест на леди Странгфорд: „За нашата благодетелка“, подписано И. В. Спрян е бил заради превода на една статия от руския историк Иловайски, обидна за турските управници. Откак обаче Найденов обяснил на директора на печата Блак бей, че тази статия била заета от един цариградски гръцки вестник, който не бил наказан, разрешено било на Напредък да излиза отново (срв. д-р Хр. Стамболски, Автобиография..., т. II, 1827, 492). В брой 106 от 20 ноември 1876 год. тук се е заявявало от страна на редакцията, че вестникът е пострадал повече за „чужди грехове“; освен това редакцията е изказвала благодарност към приятелите си в Цариград и навън, също и „дълбоката си признателност към Н. В. Блак бея, който в истинската си ревност да изпълнява своите високи длъжности не пощади ни нас, ни листът ни, но и не се забави да ни освободи от наказанието, щом узна правотата на сърцето ни и че неволно е било нашето прегрешение“.

[2] Навярно трябва да бъде „са“ — Б. Р.

при свобода ти примерно
мекере си станал
на пет старци изумели
и един владика,
които ни гроб копаят
със чужда мотика,
па ни псуваш ти народа,
наш'те мъченици,
за да имаш топла пита
и в джоба — желтици.

Че стихотворението-импровизация може да бъде от Вазова (но нищо не пречи да го отдадем и на Стамболова или Симидова, с техния каравеловски начин на поетизиране и бичуване), личи както от цялата дикция, така и от полемиката, която избухва наскоро между Вазова и Бобчева. Написано с размер на игривите народни песни (4+4), то напомня отблизу по форма и стил друго едно Вазово стихотворение от това време, „Жалби“, в Тъгите на България. Плод на мимолетно настроение, то отразява враждебното становище, заето от групата на младите около Нова България, членове и на революционния комитет, спрямо групата на старите, враждебна към акцията на комитета по изпращане доброволци за Сърбия, във войната обявена през юни 1876 год. на Турция.[1] Първо, според Вазов, извинението на Найденова в Напредък е тъй ловко редактирано, щото би могло да се схване като съкрушителен удар върху подтиснической власт; и второ, ако Найденов трябва да бъде извинен за тактическия си ход, назначен да гарантира съществуването на вестника му в страната, гдето няма „закон и свобода“, то осъдително се явява поведението на Бобчева, проявил евтин патриотически кураж в Румъния и приел да бъде оръдие на Добродетелната дружина, само за да се радва на „топла пита“. Лютият сарказъм тук, свойствен и на Вазовите приятели (Стамболов и компания), е изтичал от благородно негодувание. Все пак Вазов е долавял наскоро, че е отишел може би доста далеч в личната си полемика, затова се отказва от стихотворението, тъй неиздържано в много отношения и тъй тъмно за читателите, които не са помнели особения случай, и не го включва във втората си сбирка, Тъгите на България (1877).

Между това, два дни преди да се яви в Нова България, това поетическо посвещение за Бежана, на страниците на Стара планина, гдето Вазов е следвал да сътрудничи дотогава (и само дотогава), се появява изпратеното по-отрано негово стихотворение „Русия“, датирано от 30 ноември 1876 г. (в Тъгите на България датата е поправена: 22 ноември). Напечатано бива стихотворението като подлистник във вестника, в бр. 35 от 15 декември 1876 г., със заглавието: „Россия!“ (из „Въздишките на България“) и с подпис: Ив. Вазов. Поетът обаче е скъсал вече с Бобчева — Бежана, било поради полемиката за Найденова, която е била по-малка причина, било поради твърде обтегнатите, дори враждебни отно-

[1] Срв. по въпроса А. Бурмов, Български революционен централен комитет (1943), 169 нт.

шения между Нова България и Стара планина по въпроса за четнишкото подпомагане на Сърбия. Не случайно в уводната статия на Стара планина, бр. 40 от 5 януари 1877 г., гдето редакцията е давала отчет за извършеното във вестника в течение на изтеклата годишнина, се е казвало за подлистниците с тяхното разнообразно съдържание: „Там са започена превъзходната книга по свирепствата в Българско, от Мак-Гахана... В подлистника напечатахме една част от пътуванията си в Сърбия; няколко прекрасни стихотворения на добрия инък, но слабохарактерен г. Пейчин“ и пр. Ухапан така зле и така немотивирано, Вазов се е чувствувал задължен да брани честта си. В Нова България, бр. 60 от 15 януари 1877, той помества тогава следното

Писмо до редакцията на „Стара-планина“

Г-не Бежане!

В 40-ий брой на „Стара-планина“ четох дългия ви уводен член, в когото, като изброявате самодоволно големите заслуги, които сте сторили чрез листа си на българската читающа публика, счели сте за твърде необходимо и интересно да й явите в тоя си баланс, че аз съм: слабохарактерен.

С тоя си достоен начин може-би сте искали да засвидетелствувате признателността си към един човек, който като туряше безкористно в стълповете на листа ви трудът си, името си, и честта си, беше станал негова нравствена поддръжка.

Прочее, ползувам се от тоя ви комплимент, за да ви изразя своето най-дълбоко отвращение.

Букурещ
7 януари 1877.

Пейчин

Из познатата практика на нашите публицисти и писатели до Освобождението (не по-малко обаче обикната и след това!) да се полемизира най-несдържано, Вазов е отвръщал за грубостта с грубост и на обидната квалификация със също такова злоезичие. Но това е било незначителен епизод всред големите тревоги на деня, при очакваното с голямо нетърпение избухване на руско-турската война. Оправдан ли е бил Вазов да се оплаква (пред приятеля си Спас Вацов, на 30 януари 1877 г.) от невнимание или незачитане на таланта си „всред разваленáта среда“, в която е живял,

Де страстите върлуват, о, страсти, ниски, диви;
и де те окръжават приятели фалшиви,
и подли врагове!

той е могъл все тъй смело да признае в същото писмо до младия си почитател, студент в Загреб, че бил погълнат в момента от едно по-възвишено чувство:

И чакам аз за мъст готов,
и целия народ ми чака,
кога в теглото и во мрака
ще чуем руски силен зов.[1]

---

[1]) М. А., Неиздадени писма на Ив. Вазов, сборник Ив. Вазов, изд. БАН (1949), 280.

Редакцията на Нова България е разчиствала сметките си с Бобчева, като срещу неговия годишен отчет е поставяла своето новогодишно пожелание в следното анонимно стихотворение, в бр. 59 от 9 януари 1877 год., съчинено от Стамболова, Симидова или друг техен другар-стихоплетец:

Сурвакане

Сурвакаме редактора на „Стара-планина"
желайме му да поумней поне таз година:
желайме му да напусне подлостта проклета,
да полюби свободата и честта човешка.

Желайме му да не лае като куче бясно
и дан хули всичко що е велико и честно...

Че не само скептици и завистници са се произнасяли за Вазовата емигрантска поезия, че той е намирал и горещи почитатели (какъвто е бил напр. Спас Вацов в Загреб), готови да прекаляват в адмирацията си, показва най-добре следната уводна статия в Нова България, бр. 55 от 23 декември 1876 г.

Гюргево, 23 декември 1876 г.

Петвековния български затъпкан гений, напоследък ето захвана постепенно да се проевлява у много наши съотечественици, както в литературно отношение, така и в индустриално. Да! българския гений въ твърде късо време показа една удивително и извънредна жива деятелност пред всеобщия човешки прогрес и още малко той ще бъде на редът във всеобщия европейски концерт, в който концерт, думаме играят великите гении на другите цивилизовани народи.

И наистина, може да се каже, че у нашия народ има множество гениални младежи, но ние не щем да ги изреждаме сега; само ще споменем тука, че и у нас съществуват: Шекспировци, Дантевци, Гетевци, Декартовци, Жан-Жак-Русовци и пр., с които са гордеят другите националности. Ако техните потомци с уважение се покланят на техните изящни творения, то и ние имаме пълно право да се покланяме пред изящните творения на нашите гениални творци. Но правим ли го? За нас нашето е се лошо и нехелито, а чуждото добро и похвално, когато ние първо трябва да уважаваме своето, та тъй да имаме понятие от уважение и към чуждото. Но, както и да е, нека за сега прикажем относително за поетическата дарба на един наш младеж. Думата ни е за г. Иван Вазов, който тъй да кажем, по своята поетическа живост и гений, надминува сичките, току речи, до сега познати у нас поети. Той умее да схваща великолепните и преизящни страни на въображението. С неговите отлични стихотворения се е красила и „Нова България": у няколко си от предишните броеве читателите ни са видели стиховете с подпис Пейчин и вярваме, че секиму се е усладило прочитанието им. Поетическите творения на г. Вазова се отличават по това, че у тях се облача секи възпят от него предмет в най-гиздава великолепност. Земете наприм. неговата наскоро напечатана книжка Пряпорец и гусла и ще видите какви хубаво нагласени стихосложения има в нея.

Ето и други негови стихове, що ни е изпратил наскоро, за да се напечатат у вестника:

Потребно размишление[1]

(Посвещава В. Нейчеву)

Е добре; но ази гледам,
— честно сърце в тебе не бий,
и всичко изповядам
че изменник в теб се крий.

---

[1] Тия стихове са нагласени по повод на статията, под същото название, напечатани у 27 брой на „Напредък". В. Нейчевъ е такъв какъвто го възпява попетът. В Русчук той беше блюдолизецъ на Асим паша, от когото се надяваше за голяма някоя служба. Р. (Забележката е от редакцията на Нова България).

Ако наш'те мъки, рани,
ти да беше споделил,
то към нашите тирани
толкос нежен не би бил.

Ти не би викал: мълчете,
тежкий забравете кръст:
мир със турците сторете
и с убийците — съюз!

Ти разбрал би, че потока
вечно кървав ще се лей,
и че яма зла, дълбока
между тях и нази зей;

че не може светлината
да живува със мракът,
нито правдата с лъжата,
нито агнето с вълкътъ;

нито ангела с сатана,
ни юнака с гнилий труп,
нито роба със тирана,
нито ние с турчин груб!

Ив. Вазов

В предишния брой на вестника си ние споменахме вкратко за наградата, що е поклонила благородната англичанка, леди Странгфорд, на нашия поет. — Секиму е познато, какво тая българофилка беше се запътила из далечния британски остров и доде в България да обиколи разорените села у Пловдивско и да помогне на ония злочести челяди, които пострадаха от дивия азиатски звяр. — А върху поменатата награда ето какво ни пише нашия дописник из Букурещ.

„Младия и даровит наш поет, г. Вазов, е умял така искусно така деликатно да схване искрената признателност на българския народ, щото може да се каже положително че в това творение напълно се олицетворява искрената душа на нашия народ. Това негово творение било преведено на английски език и прочетено на благородната леди Странгфорд, при нейното тържествено дочакване от нашите сънародници в Пловдив. Очарована от такова приветливо към нея творение милостивата и добрата англичанка помолила присъствуващите да я запознаят с този даровит поет, като казала: „Желая, господа, да се запозная с този мой непознат приятел. Кажете ми, моля, кой е и къде живее той?“ Тогава един от присъствуващите й отговорил тъй: „Благородна госпожо! множество такива наши даровити съотечественици са биле прогонени от турското кръвнишко правителство, които се скитат сега по чужбина и горчиво оплакват съдбата на своето поробено отечество; мнозина от тях са оставиле свещените за нас кости в чужда земя, далеч от своето мило отечество от своите родители и роднини, от приятели и познайници. Следователно, благородна г-жо, с жалост сме принудени да Ви известим, че и този наш българин е далеч прогонен, за когото, ако искате да знаете, той са намира сега в престолния румънски град — Букурещ, дето оплаква горчивата съдба на нашето до вчера прекрасно, а сега разорено отечество... Да, благородна г-жо, което подир малко и Вие ще да гледате с очите си на ужасните развалини...“ При тая жаловита реч, очите на милостивата англичанка се просълзили, щото тя не проговорила нищо, но с един жаловит глас попитала, чрез кого може да му изпрати нещо. Посетителите си излезли и тя останала сама. Тогава тя решила да изпрати незабавно за добър спомен на нашия поет гос. Вазова един сребърен медалион, в когото е турнат нейния портрет заедно с портрета на покойния неин съпруг Странгфорда. Този дар пристигна тука през деве си от Цариград и нашият млад поет го прие с голяма благодарност.

„Действително, аз от своя страна не мога да намеря думи, с които да изразя голямата признателност на народа ни към тая истинно-благородна и образована англичанка, която толкова се труди и жертвува за нашия народ, а ние повече, като с това знае да цени и уважава способността на българския гений. С тази награда

благородната англичанка въздига мономент на незабвенност, както в сърцето на заслужаващия тази чест поет, така и в сърцето на цял български народ, който знае високо да цени подобна награда, която е знак на неговата отлична способност по тази част на изящността.

Д. П. Коцов

Вазов ще е прочел със смесени чувствува тази наивно-възторжена критика за своите неща. Колкото поласкан ще е бил от добрата воля на Коцова (учител преди и след Освобождението), толкова и стеснен ще се е почувствувал той от всичко прекалено на един отзив, в който за пръв път се е изтъквало без оговорки, че авторът на Пряпорец и гусла „надминува сичките, току-речи, досега познати у нас поети". Голям оптимист по отношение на българския напредък, критикът-даскал е виждал у нас „гениални творци", способни да се мерят с Данте, Шекспир, Гете..., настоявал е „да уважаваме своето", посочвал е у Вазова (Пейчин на излезлите в Нова България поезии) „хубаво нагласени стихосложения" и „гиздава великолепност" на изображението... Не, този приятел и почитател е отивал далеч в патриотическата си ревност! С похвалното си желание да изтъкне заслугите на младия поет, като тури в сянка останалите стихотворци, дори Ботева и Славейкова, той е могъл само да му навреди пред една недоверчива публика. Вече първите успехи на Вазова са му били навлекли „яд и смях", за което той говори с толкова болка не само в стихотворението си „Към поета", датирано от 1876 г. и влязло в сбирката Избавление (1878), но и в стихотворението си „Полет", пак от 1876 г., влязло в Тъгите на България (1877). Смазан от „мъки, теготи" всред една емиграция в Букурещ, изпълнена от „подлост, присторка и... яростен разврат", и гонен от „подли врагове" (срв. приведените по-горе стихове „Де страстите върлуват...", от първата редакция на онова стихотворение), поетът е ламтял за усамотение в природата, „де злобата се губи" и гдето той би могъл да пее като бардът на старото време, скрит от света и вслушан в говора на гори и морета. „Написах го, признавал е Вазов на старини за Полет, под гнета на тежкия живот в Букурещ и потърсен от интригите на някои емигранти, които ми завиждаха и ми правеха неприятности."[1]

Критиката на Коцова, одобрявана може би от някои разположени към Вазова читатели, е могла само да раздразни озлобените му врагове и засегнатите в самолюбието си поети, за да ги предизвика за още по-остри порицания, както това е ставало неведнаж и другаде в такива случаи. И Вазов, който не е искал в стеснителността си и скромността си да се натрапва никому, се е боял основателно от нова вълна устни или печатни подигравки. Той намира за уместно да излезе със следните изявления в Нова България, бр. 58 от 6 януари 1877 г.:

Писмо до редактора на „Нова България"

В 54-ий брой на почитаемия ви лист аз прочетах една доста дълъжка статия, в която автора, като зема повод от сувенира, пратен мене от Леди Странгфорд, намерил за добре да занимае с моята скромна личност читателите,

[1] Ив. Шишманов, Ив. Вазов, 194.

като й приписува качества и преимущества, които никога не съм имал, нито мога да имам претенции да притежавам.

Аз напълно оценявам дружеските чувства на автора към мене, що са го въодушевлявали и неговото чисто намерение, да ме насърдчи, за което му благодаря искренно.

Но мисля че, както имам право да опровергавам злонамерените и несправедливи укори, които биха се явиле срещу мене, така също скромността ми заповяда да отблъсна сичките незаслужени и прекалени хвалби, които би имале за предмет личността ми, от каквито чувства и да са биле вдъхнати.

Прочее, между другото, аз съжелявам почитаемия автор за увлечението му дето прави сравнение на мене с оние гениални мъже, които са гордост за човечеството, и на които имената трябва да произнасяме с благоговение; мене, казвам, който при тяхното величие съм малък и незначителен, както е бледавата звездичка при заслепителното сияние на слънцето. Като правя това признание, аз вярвам, че изпълнявам една длъжност не само към мене си, но и спрямо уважаемата публика, която праведно би претълкувала мълчанието ми в тоя случай.

Приемете, моля Ви, уверението на моето почитание към Вас.

Букурещ,
26 декември 1876

Ив. Вазов

Отказът на Вазова от приписвани качества се е дължал еднакво и на искрена самокритика и на страх да не бъде обвинен, че е подвел оня хвалител, член на редакторската колегия, към която се е числял и поетът. Обясненията са могли само да утвърдят доброто мнение за него, Вазова, като загрижен за достоинството си, но и недостъпен за ласкателство писател. Какъв е бил ефектът от похвалите на Коцова, не ни казва никой. По-важно за нас от този въпрос за общественото мнение се явява в случая самото стихотворение, приведено в уводна статия и влязло отпосле (без заглавието си) в сбирката Тъгите на България, с дата под него 6 декември 1876 г. За да разберем правилно повода за възникването му и съдържанието му, забележката под черта от редакцията на вестника не е достатъчна. Налага се да припомним следното от политическата хроника на епохата.

В бр. 107 на Найденовия вестник Напредък от 27 ноември 1876 се появява уводна статия, подписана от училия се в Париж панагюрец Вълко Нейчов и озаглавена: „Потребно размишление". Авторът, който изпъква пред нас като долен туркофил, дошел да оправдава правителството за злодеянията му, се наема да изложи пред българите „някои истини", достойни за вниманието им. Първо, и с оглед към грозното потушаване на въстанието в Панагюрско, той заявява самоуверено: „Когато някой ламти да добие наведнаж твърде много, той повечето пъти бедствува да са види лишен и от малкото, което би притежавал." Второ, макар да знае „хилядите злоупотребления от сякакъв род и безчовешките притеснения" в отечеството си, вършени от частни лица и от местните власти, той не може да се примири с мисълта, че „средствата, употребени с такава безразсъдност от някои наши" (т. е. революционерите), са били „едните згодни за да докараме нужното поправление". И трето, сега когато царското правителство се старае „да осигури на сичките си подданци, без различие на племе и на вярвания, една по-добра участ, тия последните са длъжни от своя страна да съдействуват на усилията му со сичката разумност и со сичките добри наклоности...

„Налага се“ да покажем още примери от търпеливостта, която ни е собствена, уверени, че с помощ на изключителното благоволение... нашите желания за мир и за благосъстояние... ще получат своето възможно осъществление.“ И така, станалото е станало, жертвите и насилията трябва да се забравят, и народът ще стори най-добре да се помири с положението си и да очаква с търпение благоволение отгоре, вместо да се доверява на опасни съвети за търсене чрез протести и бунт на правото си. Толкова раболепие у един образован българин, който, за да угоди на властта, е порицавал бездушно народните водачи, освобождавайки от отговорност насилниците, не е могло да не извика негодувание всред емиграцията ни, особено когато се е знаяло, че авторът на статията е успял с това да се препоръча на омразния Мидхад паша, за да получи по-добро назначение. Впечатлението от статията се е засилвало от втора статия на Нейчова, в бр. 109 от 11 декември на Напредък. Този път публицистът се е нахвърлял по-открито върху бунтовниците, намирайки, че народът в Пловдивско, гдето по-рано царувало „живост и веселост“ (и нямало, значи, причини за недоволство), проявил непростителна слабост, като се доверил на „люде без никакъв морален вес, не предлагающи никакви гаранции за интересите на обществото ни“ и „вдъхновени от един таен и неприятен гений“, ако не и „от лакомство за земни стяжения и от други амбициозни съображения“. Нейчов захваля Мидхад паша, че бил имал воля и енергия да тури всекиго, който прибягвал „до крайности“, на мястото му, за да оздрави така държавата върху „новите основи“ на политическата мъдрост и отстрани „с прозорливост и с решителност“ народните изпитания... В същия брой на вестника се е съобщавало отделно, че на Високата порта било станало провъзгласяването на новата конституция, в присъствието на всички сановници и при изблик на радост всред събраното множество народ. В брой 110 от 17 декември с. г. Напредък е отпечатвал и пълния текст на „Отоманската конституция“ от 11 с. м., с членовете ѝ, които гарантирали личната свобода, свободата на печата, равенството пред закона, религиозните правдини, правото на професионални сдружения, учредяването на две камари — сенат и народно представителство и т. н. Велик везир ставал тогава Мидхад паша, водач на младотурците.

В стихотворението си, извикано от статиите на Нейчова и лукавите обещания на Високата порта, Вазов е свалял маската от лицето на „предателя“ и е отхвърлял енергично предложението за споразумение между роба и тиранина, бидейки убеден, като всички умни наблюдатели, че тук липсва и добрата воля за справедливост и способността за прилагане на реформи и закони, от страна на управниците. „Нежността“ на Нейчова към последните е била доказ за безчувствието му към народните болки и въжделения; съветът му за забрава на страшното минало и за помирение с палачите е изтичал от неразбиране на реалните възможности. Защото, по фигуралния и образен език на поета, мъчно са могли да съжителстват светлина и мрак, ангел и сатана, агне и вълк... Намерило възмущението на поета този енергичен и внушителен език, стихотворението запазва значението си и по-късно, въпреки всичко вре-

менно на събитията и мненията, които са го подсказали. Поместено по-късно в Тъгите на България,—но без заглавието си, което е оставало неразбрано за по-късните читатели, — то претърпява малки промени, които отстраняват наблагозвучието на известен стих (вм. „ангела с сатана“ — „ангела с мръсника“, което довежда и до „роба с кръвника“, вм. „роба с тирана“, и внасят по-изразителен конкретен образ, вместо баналното име („мир със тигрите сторете“ — вм. „мир със турците“)[1]. По размер (четиристъпен ямб) и тенденция това стихотворение стои близо до „Амнистия за българите“ от Пряпорец и гусла.

Едно значително морално удовлетворение изпитва Вазов през декември 1876 г., когато получава мил подарък от леди Странгфорд за своето второ стихотворение, посветено ней. Както посочихме по-горе, това стихотворение се появява в Напредък на 29 октомври с. г. И както разказва Д. Коцов в статията си в Нова България от 23 декември с. г., стихотворението, преведено на английски, трогнало дотолкова състрадателната жена, щото тя полюбопиствувала да научи, кой е авторът му, и пожелала да му изпрати един спомен от себе си.[2] Вестник Стара планина, бр. 36 от 16 декември 1876 г., напечатва в отдела „Разни вести“ следното съобщение: „С удоволствие се известихме, че леди Странгфорд е изпроводила един хубав подарък на г. Вазов, един от най-сполучливите български поети“. И добавя се още, че подаръкът бил от благодарност за „похвалната песен“ на Вазова във Напредък. Редакцията на Нова България е могла със задоволство да отбележи успеха на сътрудника си, чрез следното съобщение в бр. 54 от 17 декември с. г.:

Награда с златен медал

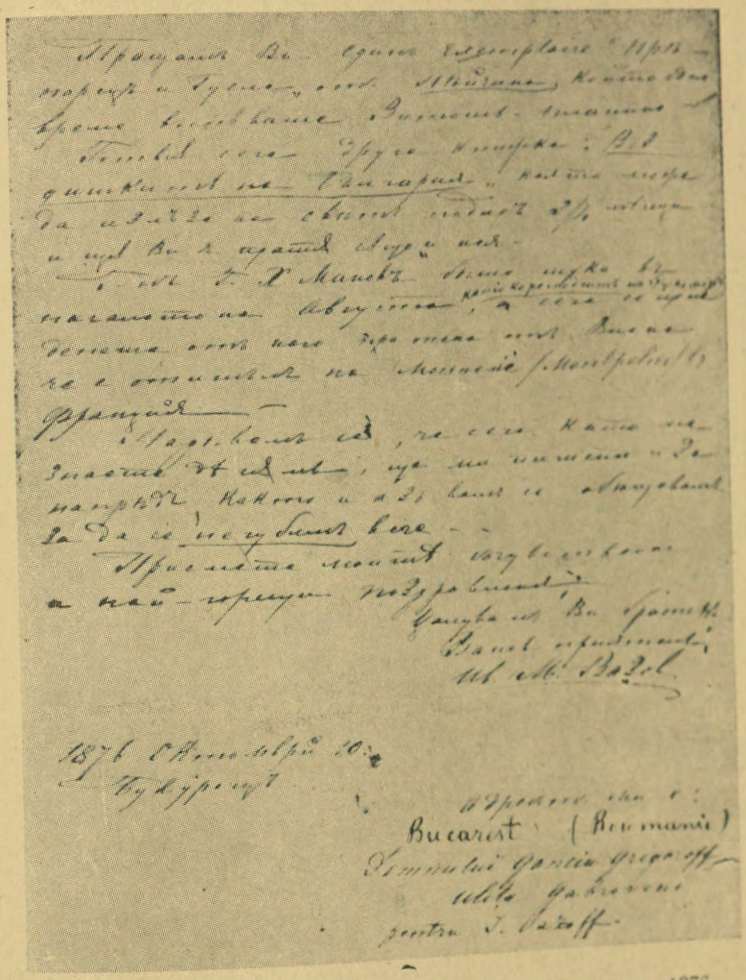
Нашият млад поет г. Вазов се е удостоил да получи тия дни, за награда на отличната си поетическа дарба, златен медалион, проводен нему от познатата на читателите ни благородна англичанка леди Странгфорт. Тая образована и благородна българофилка благоволила да награди нашия поет за своето към нея поетическо приветливо творене напечатано на скоро у издавания в Цариград български вестник Напредък. Когато един българин, познайник на милостивата към злочестния ни народ и благородна г-жа, превел и представил поклоненото ней стихотворение, тя се отрадвала и заведнаж поръчала да се изработи един медалион с нейния образ наедно с образа на покойния й съпруг Странгфорда. До пъти ние ще да поговорим повече върху тая награда.

Още през 1872 г. П. Кисимов е печатал в Читалище, год. III, кн. II от 30 ноември 1872 г., похвални стихове за лорд Странгфорд, дипломат в Цариград, който бил „описал верно и препоръчвал на западния свят“ българския народ. Когато обаче леди Странгфорд, дълго след смъртта на съпруга си, посещава този град през

[1] Срв. Ив. Вазов, Събрани съчинения, XIX (1949), 66.

[2] В съобщенията си пред Ив. Д. Шишманов от 1915—1920 г. Вазов забелязва за броя от Напредък със стихотворението: „Тоя брой попадна в ръцете на Ив. Евст. Гешев в Пловдив, който взема че го превежда на английски и го поднася на Леди Странгфорд. От благодарност тя му изпрати един медалион с образа на мъжа си и нейния.“ Ив. Д. Шишманов, Ив. Вазов, 193.

септември 1876 г. и заминава на 5 октомври за Пловдив, с намерение да утеши на мястото нещастниците, преживели Априлското въстание,[1] вестниците ѝ посвещават статии, пълни с топла благодарност за доброто ѝ дело.[2] Най-траен израз на тия народни чувства е давал Вазов в стихотворението си, което вече споменахме и което намира място в сбирката му Тъгите на България. За радостта

Част от писмото на Ив. Вазов до Спас Вацов, 10 октомври 1876.

си от това внимание на знатната чужденка, дошло да повиси популярността му като поет, Вазов говори в писмо до Спас Вацов от 30 януари 1877 г.[3]

---

[1] Срв. и д-р Стамболски, Автобиография, II, 491.
[2] Срв. статията в Напредък, бр. 113 от 7 януари 1877 год.
[3] Срв. у мен, в сборник Ив. Вазов, изд. БАН, 280.

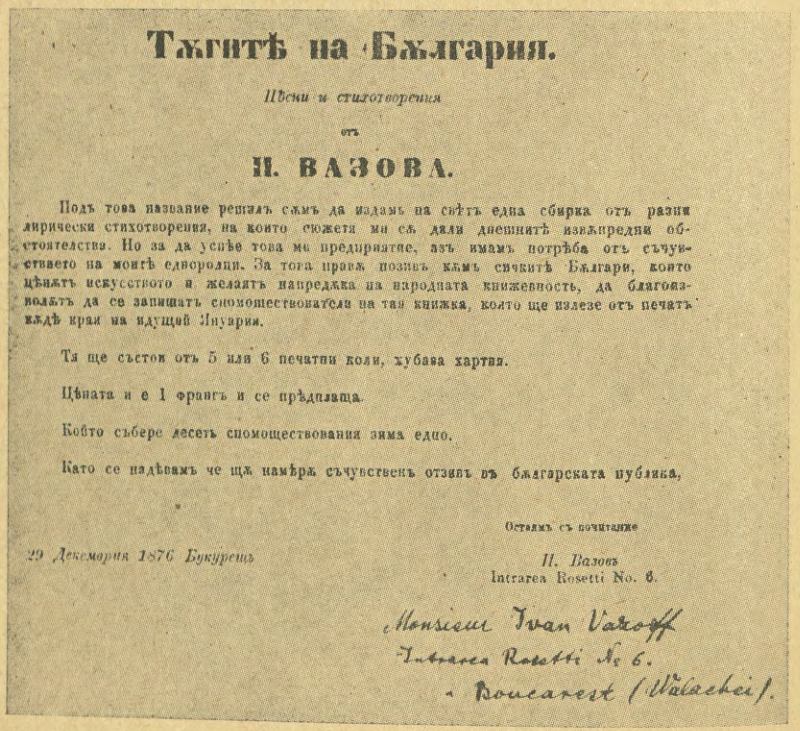
Самата сбирка Тъгите на България, която първоначално е трябвало да се нарича Въздишките на България, е била приготвена от поета още през есента 1876 г., както се учим от друго писмо на Вазова до Вацова, датирано от Букурещ, 10 октомври.[1] В отдела „Книжовни известия“ на бр. 75 от 22 април с. г. Нова България е могла да съобщи: „Излязла е из печат книгата на г. Ив. Вазова Тъги на България“.... — след като в бр. 72 от 24 март с. г. е било отпечатано следното Вазово

Известие

Понеже книгата ми „Тъгите на България“, е отпечатана до половината само, а да се довърши, нужни ми са средства, аз моля най-учтиво всичките приятели из Ромъния, които имаха добрината да ми съберат спомоществования, да прибързат да ми внесат незабавно поне една част от събраните спомоществования, с което ще улеснят бързото отпечатване на книгата.

1877 март 18 Ив. Вазов.

Адресата ми е: Букурещ интраря Росетти Н. 7

Тѫгитѣ на Бѫлгария.

Пѣсни и стихотворения

отъ

И. ВАЗОВА.

Подъ това название рѣшилъ съмъ да издамъ на свѣтъ една сбирка отъ разни лирически стихотворения, на които сюжета ми съ дали днешнитѣ извънредни обстоятелства. Но за да успѣе това ми предприятие, азъ имамъ потрѣба отъ съчувствието на моитѣ единородни. За това правя позивъ къмъ сичкитѣ Бѫлгари, които цѣнятъ искуството и желаятъ напредъка на народната книжевность, да благоволятъ да се запишатъ спомоществователи на тая книжка, която ще излезе отъ печатъ къдѣ краи на идущий Януарии.

Тя ще състои отъ 5 или 6 печатни коли, хубава хартия.

Цѣната и е 1 франгъ и се прѣдплаща.

Който събере десетъ спомоществования зима едно.

Като се надѣвамъ че ще намѣрѫ съчувственъ отзивъ въ бѫлгарската публика,

Остамъ съ почитание

29 Декемврия 1876 Букурещъ *И. Вазовъ*
Intrarea Rosetti No. 6.

Monsieur Ivan Vazoff
Intrarea Rosetti № 6.
à Bucarest (Valachei).

Покана от Ив. Вазов за абониране на сбирката му Тъгите на България (сравни сборник Иван Вазов изд. БАН., 1949, стр. 325).

Български глас от Болград, в бр. 36 от 12 февруари 1877 г., е давал още по-рано едно известие, в което, препоръчвайки поета за лириката му, посветена на съвременните събития, е призовавал публиката „да улесни“ издаването на новата сбирка.[2]

[1] Срв. посочения сборник Ив. Вазов, 279.

[2] Срв. Ив. Вазов, Събрани съчинения, изд. Хемус, т. I, 459, 2 изд. (1947), 477.

ГРАМАДА

СЮЖЕТ, ПЪРВООБРАЗИ, СЪПОСТАВКИ

от Величко Вълчев

В началото на поемата Грамада четем следните забележки на автора: „Предмет на тая поема е един оригинален народен обичай в Берковско, един вид нравствен линч, чрез който селяните наказваха в турско време ония свои съселяни, подтисници или влиятелни изедници, на които бяха безсилни инак да си отмъстят.

Повод за тая поема ми е дал един процес, разгледан в Берковския окръжен съд през 1879 г."[1]

Приведените по-горе забележки на Вазов, които обясняват сюжета на тая негова творба, я характеризират същевременно твърде ясно като произведение насочено срещу българските чорбаджии и изедници, произведение с твърде ясно подчертан социално-прогресивен характер. Ето защо, при задълбочено проучване и преоценка на огромното литературно наследство на Вазов, поемата Грамада трябва да бъде разгледана между първите произведения на поета, като романа „Под игото", повестта „Немили недраги" и целия низ поеми и стихотворения, в които класикът на нашата литература, покрай прекрасните битови и природни картини, е нарисувал правдиво живота на нашия народ, като е отразил същевременно социалния патос на величавата възрожденска епоха.

Грамада и днес остава едно от най-хубавите и пълнокръвни произведения не само на Вазов, но и в цялата наша литература. Тя и днес е една от най-четените и предпочитани творби, които е създал родният гений. В подкрепа на това може да се приведе фактът, че тая поема на Вазов е едно от най-много издаваните негови произведения. Една кратка библиографска справка потвърждава тая мисъл.

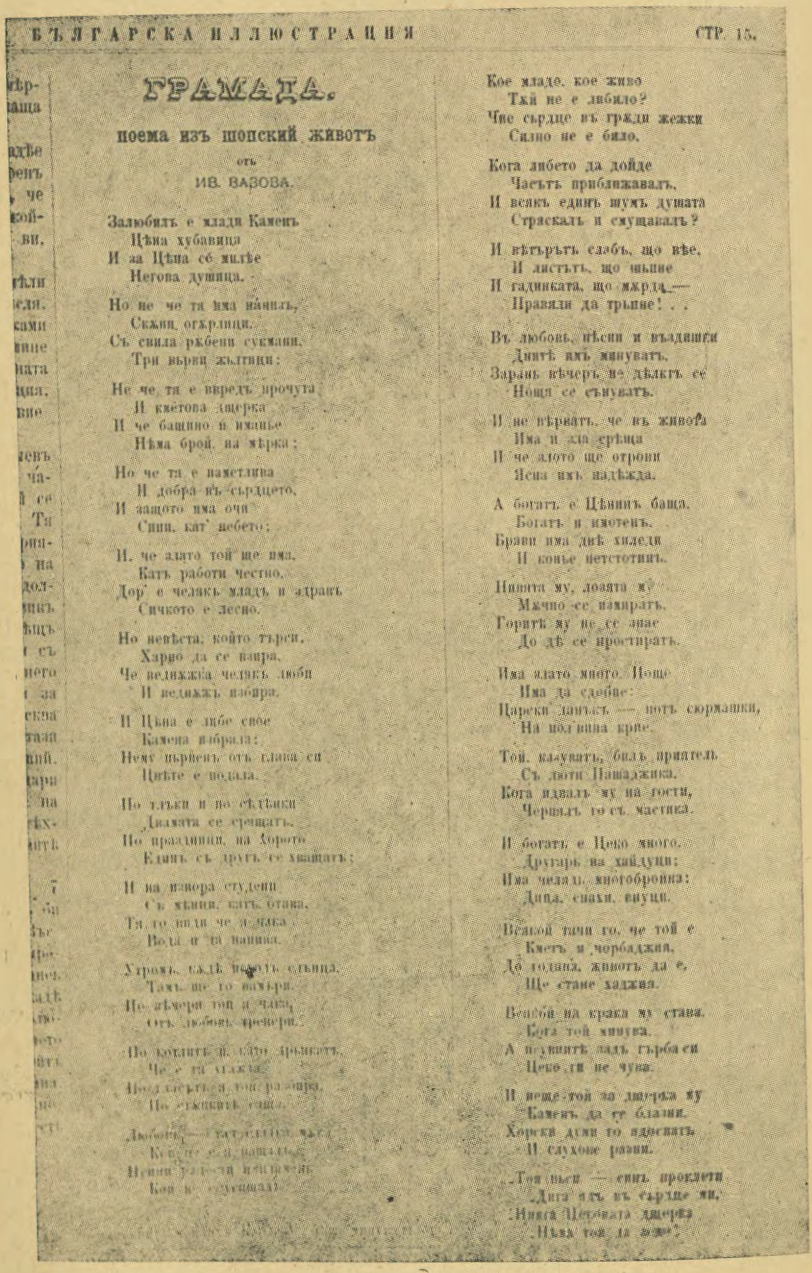
Поемата е писана в Берковица през 1879 г. Дотогава Вазов беше издал първите си стихотворни сбирки и се беше очертал като млад надежден поет. Ето защо съобщението за скорошното излизане на Грамада е предизвикало интерес у неговите приятели и читатели. За това, без да е готова цялата поема за печат, Вазов публикува началото на поемата във вестник „Български глас" (броеве 16 и 18 от 1879 г.[2])

Цялата поема излиза за пръв път в сп. „Българска илюстрация 1880 г. (кн. 2 и 3). Първото нейно самостойно издание, излязло в

---

[1] Иван Вазов, Съчинения, София, Ал. Паскалев, 1911 г., т. IV., с. 5.

[2] Тук са обнародвани началните 336 стиха на поемата, включително и строфата с начален стих: Тая вечер са на гости...

БЪЛГАРСКА ИЛЛЮСТРАЦИЯ СТР. 15.

ГРАМАДА.

поема изъ шопский животъ

отъ

ИВ. ВАЗОВА.

Залюбилъ е хладя Каменъ
Цѣна хубавица
И за Цѣна сѣ жилѣе
Негова душица.

Но не че тя има нанизъ,
Скжпъ огърлица.
Съ свила рѫбени сукмани.
Три върви жълтици:

Не че тя е вредъ прочута
И кѣтова дщерка
И че бащино и имѫне
Нѣма брой, на мѣрка;

Но че тя е наметлива
И добра въ сърдцето,
И защото има очи
Сини, кат' небето;

И, че злато той ще има,
Кат' работи честно.
Дор' е челякъ младъ и здравъ
Сичкото е лесно.

Но невѣста, който търси,
Харно да се вари,
Че неднжжка челякъ люби
И неднжкъ избира.

И Цѣна е люби свое
Камена избрала:
Нѣмъ първенъ отъ глава си
Цѣте е подала.

По тлъки и по сѣтники
Дилята се срещатъ.
По праздници, на Хоро то
Единъ съ другъ се хващатъ;

И на извора студени
Съ кѣпни, кат' отака,
Тя, то нѣди че и мжка
Вода и тя вапика.

Хубавъ, сядѣ нѣмать сѣпница.
Тамъ ще го намѣри.
Но вѣчери той и чуля
Отъ любовь прѣгори.

По котлитѣ и сйо дрѣмятъ
Че е та спжка
Но спжкитѣ сѣнки
Любовь — тая сѣнка мжка
Кой не е пощнал
Нѣма [illegible]
Кой в [illegible]

Кое младе, кое живо
Тжй не е любило?
Чие сърдце въ гръди жежки
Силно не е било.

Кога любето да дойде
Часътъ приближавалъ,
И всякъ единъ шумъ душата
Стряскалъ и смущавалъ?

И вѣтърътъ слабъ, що вѣе,
И листътъ, що шѣпне
И гадинката, що жжрда —
Правяли да трѣпне! . .

Въ любовь, нѣсни и въздишки
Днитѣ имъ минуватъ.
Зарань вечерь не дѣлкъ се
Нощя се сънуватъ.

И не вѣрватъ, че въ живота
Има и зла срѣща
И че злото ще отрови
Ясна имъ надѣжда.

А богатъ е Цѣнинъ баща.
Богатъ и имотенъ.
Брави има дивѣ хиляди
И конье петстотинъ.

Нивята му, ловята му
Мжчно се изброятъ.
Горитѣ му не се знае
До дѣ се простиратъ.

Има злато много. Нощи
Има да сдѣбне:
Царски данъкъ — пѣтъ сюрмашки,
На полянна кръе.

Той, казуватъ, билъ приятель
Съ люти Пашаджика,
Кога идвалъ му на гости,
Черпялъ го съ мастика.

И богатъ е Цѣко много.
Другарь на хайдуци;
Има мелядь многобройна:
Дица, снахи, внуци.

Всякой тамъ го, че той е
Кметъ и чорбаджия,
До годинъ, животъ да е,
Ще стане хаджия.

Всѣкой на крака му става.
Кога той минува.
А полякитѣ младъ сърбаси
Цѣко ги не чува.

И нещо той за дщерка му
Камень да се бліани.
Хорска дума то вдъхнала
И слухове разни.

„Тая пъсн — синъ проклети
Дига ятъ въ сърдце ми,
Нивга Цѣковата дщерка
Нѣма той да люби".

Факсимиле от началото на поемата „Грамада", печатана в сп. „Българска илюстрация", кн. 2 и 3, 1880 г.

София 1894 г., е на Българското народообразователно дружество. По-късно поемата е видяла за 17 години 4 издания само от издателство Факел, като № 3 на библиотека Иван Вазов от 1926, 1929, 1939 и 1943 година. През 1943 година, наред с изданието на Факел, поемата е издадена и от Хемус (Библиотека Български писател). Същото издателство пуща Грамада в ново издание само след три години, в 1946 година. На следната година имаме от Хемус ново издание на поемата (Българско творчество). Поменатите последни две издания на Хемус са придружени с предговор от Петър Динеков. Трябва да се отбележи, че и тия последни засега издания на Грамада трудно се намират на книжния пазар.

Без да смятаме, че е необходим подробен библиографски преглед на Грамада, ще отбележим, че поемата е издавана приблизително още толкова пъти в събрани и избрани съчинения на поета, колкото в самостойни издания. Трябва при това да се имат пред вид и чуждите преводи на поемата, които не са малко. Само на руски поемата, преведена от Уманов Каплуновски, е претърпяла три издания: в сп. „Дело", № 7, 1887 г.; в Сборник „Баян", СПБ, 1888 г.; в Сборник „Славянская муза", СПБ, 1904 г.

С право възниква въпросът: кое прави Грамада и днес тъй увлекателна и свежа творба, тъй четено и търсено произведение?

Трябва да отговорим, че преди всичко това се дължи на самия сюжет на поемата, който поетът е наситил идейно и подплатил с моменти от живота и борбите на нашия народ през време на турското робство, като е предал социалния кипеж и протест на борческата предосвобожденска епоха.

Въпросът за сюжета на Грамада е спирал не веднъж вниманието на нашите литературни работници. Техният интерес обаче не бе открил истинската случка, която е дала на Вазов повод да напише поемата. Този интерес не бе отишъл по-далеч от предположения за същината на процеса, за който Вазов загатва на няколко места.[1]

Макар днес да притежаваме неоспорими данни по този въпрос, които по-късно ще изложим, все пак ще разгледаме накратко и изказаните предположения относно сюжета, първообразите и влиянията в Грамада.

Първото предположение бе лансирано от А. Т. Балан в монографията му „Преглед на поетическата творба на Вазов."[2] Според Балан, Вазов е имал пред вид случка в Кюстендилско. Трябва да отбележим, че това предположение е най-слабо защитимо. Още повече, че неговият автор го е оставил неподкрепено с никакви данни и доводи.

За второто предположение ни съобщават двама души: Николай Дончев в статията си „Вазов в Берковица по свидетелства на негови

---

[1] За този процес Вазов съобщава на Спас Вацов в писмо от 11 ноември 1879. Вж. М. Арнаудов, Неизладени писма на Иван Вазов, в Иван Вазов, сборник от спомени, материали и документи, София, БАН, 1949, с. 291. Същото съобщава Вазов по-късно и на Шишманов. Вж. Ив. Д. Шишманов, Ив. Вазов, спомени и документи, София 1930, с. 56, 234.

[2] Вж. Периодическо списание, XIII, 1902, с. 496.

съвременници“[1] и Георги Караиванов, в статията си „По стъпките на Вазов в Берковица“.[2] В тези статии се сочи за място на случката Берковското село Гушанци.

Поменатата статия на Николай Дончев не е посветена специално на въпроса за сюжета на Г р а м а д а и първообразите в поемата. По тоя въпрос той бележи между другото, че главните първообрази на Вазовата поема са от село Гушанци, Берковско. Първообраз на Цеко е бил богатият първенец и кмет на селото Христо Гушански, наричан заради богатството му „кнез“. Неговата красива дъщеря, Занка, е задирял бедният селски момък Стефан. Тия сведения Н. Дончев има от поп Господин Цветарски, който по времето на техния разговор (1933 г.) е бил на 85 години.

Общ характер има и поменатата статия на Георги Караиванов. Той е използувал разговора си със същия поп Господин Цветарски, поради което изнесените факти в двете поменати статии взаимно се допълнят.

Г. Караиванов е отбелязал интересна страна от характера и държането на Христо Гушански. Свещеникът съобщава на Караиванов, че Христо „е носел фес и кобури и е ходел често из града и селата с тогавашните заптии. За техен човек го имали. Всички го наричали „кнез“ (княз), а Занка — кнезовата щерка“.

След това, като предава съвсем накратко по-нататъшната съдба на нещастните бегълци, свещеникът съобщава: „...Полицията ги проследила и открила в една овчарска колиба. Него затворили, а нея — дали на баща ѝ. Така ги разделили. С подкуп или другояче, не знам, но Стефан се освободил и избягал в Сърбия“... Повече за първообразите не са питали, или не е записал поне нито Н. Дончев, нито Г. Караиванов.

Пред вид на интереса, който представя разглежданият тук въпрос, аз проверих някои твърдения и подробности от тая случка на самото място. За тая цел разпитах [през октомври 1949.] в Берковица: Криса Тодорова Богданова (63 г.), Илия Георгиев (72 г.) и други, а от село Гушанци (сега Замфирово) — Георги Илиев Кондурски (90 г.), дядо Начо Кантарджийски (80 г.), Павел Петров Христов (78 г.) и други.

Оказа се, че всички лица, разпитани от мене помнят и до днес, по-добре или отчасти, разказите на своите родители и роднини за станалата в Гушанци случка, още повече, че тя е ознаменувана с народна песен, която се е пяла доскоро в кръчмите на Берковица, при различни веселби в града, в самото Гушанци пък и в съседните села.

Най-ценни и интересни са сведенията на дядо Начо Кантарджийски, който е потомък на прославения в народната песен герой — Стефан. Сведенията той има предимно от родителите си. От неговите спомени се вижда, че над техния род, наречен по-късно Беленчани, е тежала зла орисия през турското робство. Бащата на Стефан, на име Камен, се отличавал със своето свободолюбие. Той е имал красива стопанка, в която се заглеждали турските големци,

[1] Вж. Мир, XXXIX, 1933, бр. 9966, с. 3.
[2] Вж. Дума на българските писатели, 1935, бр. 5, с. 6—7.

дошли по работа или без работа в Гушанци. Хубостта на Каменица е карала често турски чиновници да спохождат селото и да отсядат в къщата на Камен. Тия чести посещения са дразнели свободолюбивия мъж и породили у него решение да защити семейната си чест.

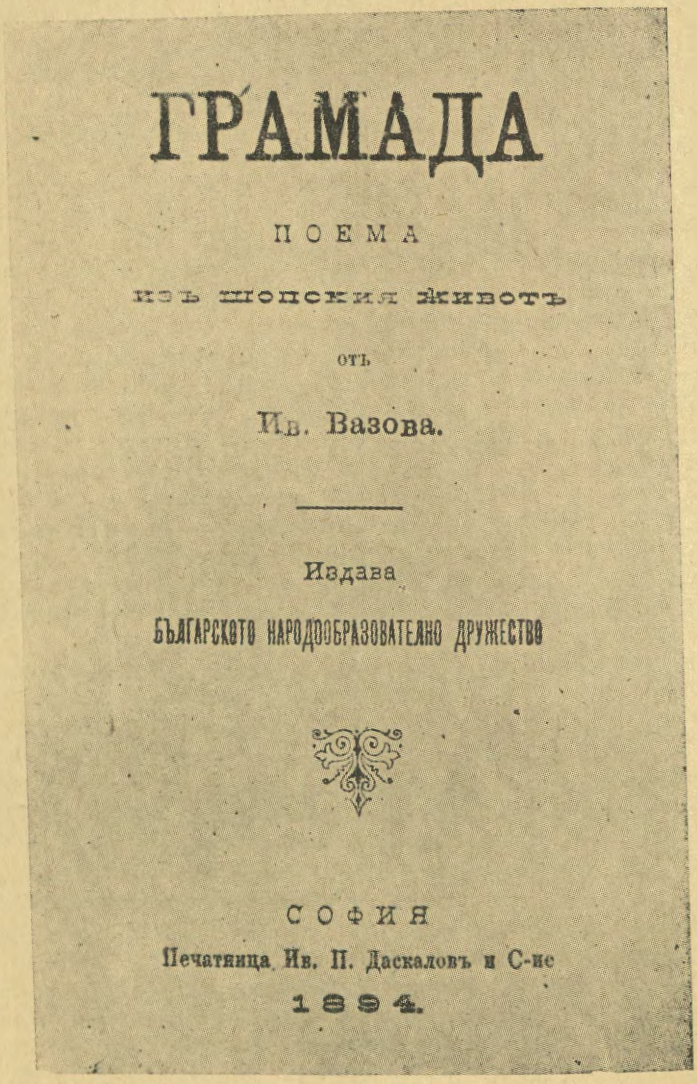
Случай за това не закъснял да се яви. Веднаж през лятото Камен, току-що овършал хармана (направен накрай селото), чакал вятър, за да отвее овършаното жито. Дошъл при него селският кехая, един циганин, когото той намразил поради службата му още повече, и му съобщил да прати жена си в къщи да приготви кокошки, баница, че турски големец щял да им дойде вечерта на гости. Камен протестирал, тъй като само преди няколко дни турският големец бил у тях на гости, и молил кехаята да потърси гостоприемство за него у други хора. Кехаята настоявал, защото такова му било нареждането. При скарването Камен го убил с лопатата, след което избягал със семейството си в село Бяла, Врачанско. (Половината на това село се нарича Мало бабино). Красивата Каменица обаче била и в това село задиряна от турците. Тук нейният съпруг убил един турчин, след което се връща отново в Гушанци, гдето вече били забравили за убития от него циганин. Дошъл отново в родното си село, той получил името на селото, което му дало за няколко години убежище, и родът им почнал да се наричи Беленчани.

Стефан наследил от майка си физическа красота, а от баща си — омраза към робството и угнетителите; той раснал със спомените за народни хайдути и за техните подвизи. Едър, снажен, хубавелек, той не бил привързан към земята, която при робските условия не му обещавала нищо друго, освен непосилен черен труд, и си избрал за занятие кафеджийството. Обличал се спретнато, носил е „корденица", държал се е като „туркалия". С тоя външен вид, с големи засукани мустаци, той е всявал у турците и почит, и страх.

Стефан си избрал за другарка дъщерята на селския първенец Христо — Занка (в Гушанци името се произнася: Дзандза, Дзанка, Дзанкя; Занка е по-ново). Христо, наричан от местното население „кнезо", тъй като бил и кмет и първенец и голям богаташ, в никой случай не бил съгласен да даде дъщеря си на такъв сиромах, като Стефан, още повече, като знаял непримиримостта му спрямо турците, с които Христо се спогаждал много добре.

Красивата кметова дъщеря обиква истински бедния момък. За да се отърват от преследването на баща ѝ, двамата млади решили да избягат от хорото на един празник. Опътили се към село Нефелна. В самото село не влезли, поради опасност да бъдат хванати, а се скриват в една изоставена кошара. Но за тая дръзка постъпка разярeният кмет съобщил на турските власти, които пратили потеря да хванат бегълците. На третата заран от бягството, когато запасвал пояса си (дълъг 40 лакти), Стефан бил забелязан от потерята, ранили го, след което бегълците били хванати и върнати обратно.

Стефан бил затворен в Беркозица. Но турците не погледнали на неговата постъпка с особена сериозност, тъй като избягването или отвличането на моми не е било нещо съвсем необикновено. За това, като узнали, че техният арестантин е кафеджия, оставили го да им

ГРАМАДА

ПОЕМА

ИЗЪ ШОПСКИЯ ЖИВОТЪ

ОТЪ

Ив. Вазова.

Издава

БЪЛГАРСКОТО НАРОДООБРАЗОВАТЕЛНО ДРУЖЕСТВО

СОФИЯ

Печатница Ив. П. Даскаловъ и С-ие

1894.

Корицата на първото издание на „Грамада“.

вари кафе, при което той получил по-голяма свобода да излиза из града. След няколко дни Стефан, като бил отишъл за вода, оставил гюма на кладенеца и избягал към местността „Мочурището". След това потърсил ятаци в Берковица, село Лопушна и др., като почнал да си събира и другари за една малка чета. За другар на първо време той взема един кожухар от града, който имал да си отмъщава на Христо „кнезо". Той потърсил и намерил и други обидени, подтиснати и онеправдани и направил една чета от десетина-дванадесет души, която почнала да всява безпокойство у наши и турски изедници. Дядо Начо допуща, че в тая група, като хайдутин или като ятак, е участвувал и дядо Анто от село Песочница.

Прогонил по такъв начин бедния момък от Гушанци, Христо решил насила да омъжи дъщеря си за един изоставен в селото ергенин на име Тончо Дуйов, твърде възрастен, тъй като тя, според него, не е могла вече да се омъжи за друг ерген. Четата обаче се научава кога и къде ще се венчава Занка (църква нямало и затова венчавката щяла да стане в една къща). Хайдутите пристигат привечер, Стефан изкъртил вратата, разгонил слисаните сватове и взел със себе си зарадваната Занка, след което пак я „влачил" няколко дни. Младите хора, над които е тежал гневът на селския изедник, били отново заловени.

След тази случка Стефан събрал отново четата си и отишъл в Балкана. Не след много хайдутите хванали младия син на Христо, Младен, когато отишъл „да бачева", и дълго го измъчвали, като го принуждавали да върви след тях вързан. Карали го да се храни с вързани ръце, като слагали храната на коленете му, и той трябвало да яде седнал, като се навежда. Хайдутите поискали от баща му откуп, който той отказал да даде. Тогава те заклали Младена и пратили главата му на баща му. Това било през пролетта. В жетва хайдутите слезли в селото и го завладели лесно, тъй като то било почти без хора. Когато потърсили за разплата Христо, той се скрил в мазето. Хайдутите почнали да стрелят, стрелял и сам „кнèзо". За да го накарат да излезе, те напълнили една каца със сено и я запалили. След неуспеха си да го хванат и да се разплатят с него, те избягали отново в Балкана.

Хайдутите обаче не се отказали от отмъщението, и когато през есента големият му син Георги тръгнал на сбор в с. Сумер (отстоящо на 7 км от Гушанци), те го хванали и го откарали в гората. И за него те поискали от баща му откуп. Като знаел как са постъпили с по-малкия му син, Христо не се забавил да прати искания откуп. Хайдутите пратили хабер парите да им се занесат край кладенеца в местността „Чербол". Христо пратил откупа чрез Камен Съйов, негов зет, който ходил два пъти на уреченото място. Чак на третата вечер хайдутите слезли там, водейки и своя пленник, комуто разрязали ухото „за спомен". Освободили го, като се заканили и на Христо. Оттогава Стефан получил прозвището „айдуко", без което прозвище днес рядко му споменават името в Гушанци, а също и в Берковица.

Тази случка е станала няколко години преди Освобождението. Хайдутите дълго бродили по близките места, като задавали страх на българския чорбаджия и на турските власти. След Освобождението Стефан с няколко свои другари е минал в Сърбия.

Христо смятал, че повторното слизане на Стефан, както и „влаченето“ на Занка са я компрометирали и насила я омъжил за един вдовец, стражар в Берковица, на име Яким, родом от с. Сумер. Към това го е подбудило обстоятелството, че вечерно време градът е бил осветляван с фенери и хайдутите са се страхували да слизат, още повече, че там е имало и стражари. По този начин той се освободил от вечния страх да се излага на опасности от хайдушките посещения, които биха имали за цел задирянето на Занка от Стефан и разплатата, която хайдутите търсели от него.

Допълнение към този разказ прави Криса Т. Богданова. Тя е купила къщата, в която е живяла в Берковица Занка. Приживе Занка е разправяла доста случки от живота си на Криса.

Като мома Занка се отличавала с изключителна хубост. Черти на тая физическа красота тя запазила и през своята старост. Макар да се страхувала от баща си, тя не се спирала пред нищо, за да покаже любовта си към Стефан, а на третия ден от тяхното бягство — и да сподели любовта на смелия хайдутин. Присъствие на духа тя не е губила и в най-критичните минути на тяхното бягство в Балкана. Била е „мъжкаржийка“. През нощите са спели на навущата на Занка, които тя развивала от краката си.

Споделила любовта на волния балкански орел, естествено, Занка е приела без всякакво желание женитбата си за берковския стражар. Не е трудно да се отгатне тежкото й състояние след оженването й. „Тормозила“ я е и песента, която гушанските ергени са „извадили“ две седмици след случката. Към Стефана тя запазила любовта си. Когато той издебвал удобен случай, слизал нощно време в заспалия град и й оставял на прозореца някой подарък (например, когато имала малко дете) или пък окървавен патрондаш, за да изплаши нейния съпруг. По-късно, когато Стефан попаднал в затвора в Русе, той й се обадил с писмо, което тя с удоволствие показвала и чела на близки жени.

След смъртта на Яким, Занка се е женила още два пъти. Вторият й мъж е бил Алекси, с прякор Мандърсата. С него е живяла десетина години. След това се омъжила за някой си Младен, при когото живяла само няколко месеци. Напуснала го и се отдала на бабуване. Като акушерка на Берковица, тя е оставила и до днес най-добри спомени между хората. Баба Занка се е поминала в 1913 г. от холера.

Като духовита и смела „мъжкаржийка“ помни баба Занка и дядо Илия Георгиев. Той сам веднъж е изпитал на гърба си нейната смелост, когато я е подразнил за нещо, при което тя засегнала твърде осезателно неговото мъжко достоинство. Но при все това той не помни с лошо духовитата берковска акушерка.

Спомените на дядо Илия определят точно времето и мястото на бягството в гората. Това е било през юни, когато Занка е копаела с други моми „на кьро“. Бягството по всяка вероятност е било отрано оговорено, и знакът за него е била една ябълка, която Стефан е пратил на Занка по близък човек.

Подобен на изложените тук разкази е и разказът на дядо Георги Илиев Кондурски. Той е зет на по-големия син на Христо — Георги, комуто хайдутите разрязали ухото.

Колко силно е покъртила селото тая случка с двамата млади хора се вижда и от народната песен, съставена по тоя повод. Интересно и не без значение е да се отбележи, че мотивът, възникнал на местна почва, не се е локализирал само в Гушанци, а е обходил и други села от Берковска околия. Нещо повече. В един от сборниците на Стоин тая песен е записана и в села от Врачанска и Ломска околия.[1] Три варианта от същата песен записах и аз при отиването си в Берковица и Гушанци.

Намирам за необходимо да приведа тук тия песни, за да бъдат взети под внимание по-късно при разглеждане на поемата.

Занка от Гушанци

1.

Какво съ й чудо сторйло,
де съ е чудо видѐло,
напрай съ урò големо,
сред село, насред Гушанци
на широката поляна, (2)
на зелената морава.
Сви ми се момѝ събрали
и чорбаджийски момчета,
сви ми се моми събрали,
сал Занка тамо немаше.
Излезна Стефко айдука,
излезна Стефко юнака,
метнà си òчи навсъде,
нагоре и после надолу.
Занка на порти седеше.
Занка се назад повърна,
та флезнà ф тевни пйвници
и бръкна ф кафтàн джѐбове,
извади тестѐ ключòве,
йотвори тежки сандъци,
Извади бела премена,
па си се Занка премѐни.
Излезна Занка на урò,
па се със Стефка фанàха
на едно уро играят,
една си дума говорят: (2)
Занка по Стефан да иде.
Везден като съ играли
Занка по Стефка тръгнàла,
па си я Стефчо йотведе
по Чйренските кошари, (2)
по Врачàнските държави, (2)
я по турските чефлъци.
Тръгнà си Христо да пита
за свойта Занка хубава.
Питà си Христо, распитвà,
по Чйренските кошари, (2)
по Врачанските държави.
Йофчари Христу си думат:
— „Идй с в град Берковица,
фанй си турци еничѐри,
фани си турци кòнници,

[1] Народни песни отъ Тимокъ до Вита, редактира Василъ Стоинъ, София 1928, с. 717—719.

да убият Стефко гушанен,
да убият Стефко хайдутин."
Нашли със турски конници
и Стефка хайдук запреха.
Занка си сълзи ронеше,
ала си дума говори:
— „Я съм се с обич женѝла,
я съм си Стефка сакà̀ла,
със него да си йотида."

№ 2705
с. Градешница, Врачанско.

2.

Събрали ми със набрали, джанъм,
у това село големо, (2)
големо село Гушанци,
на зелената поляна,
на зелената морава,
големо хò̀ро играе.
Край хоро Стефчо стоеше,
ергелѐ тутун пушеше,
за Занка гледа да излезне.
анка по двори ходеше,
дребни си сълзи ронеше,
защо я Ристо не пуща,
на хò̀ро да си излезне.
Защо че я Стефчо отведѐ.

№ 2706
с. Вълчедръм, Ломско

3.

Направ̀ви се ò̀ро големо
в големо село Гушанци
пред Куздовите àнове,
етѐ си Дзанка че йде.
Облекла риза свилена,
и това крапò̀ елече,
убула чà̀рни кò̀ндури,
фанà̀ се Дзанка в ороò̀то.
Ете си Стефчо че иде.
Облекъл ново кожушлѐ,
на три орото раскѝна,
дорде при Дзанка отиде.
— „Я ела, Дзанке, при мене,
я ела либе, код мене,
да си те, Дзанке, повѝда
на баща ти Ристо на къò̀рлук."
Фанà̀л я Стефчо, повел я
по Бѐлянските шумаци,
по Врачà̀нските дабнѝци.

№ 2707
с. Гор.-Озирово, Берковско.

4.

—„Занке ле, мома хубава,
я ставай сутрин по-рано, (2)
обличай бела премена,
на наше село да идем,
на наше село Гушанци,
там прават òро големо,
тупàните му се не чуват,
виòлите му се не чуват.“
— „Не думай, Бончо, тез думи,
нали сме пусто роднина, (2)
мама и стрина етърви,
тато и чичо два брата.“ (2)
Бончо на Занка думаше:
— „Занке ле, мома хубава, (2)
хубава мома род нема,
дълбока вòда брод нема.

№ 2708

с. Три кладенци, Врачанско

5.

Бегàла Занка ча по Нефѐлна.
Боса я кара Стефан айдýко,
боса я кара по люта слана,
по люта слана, ча до Нефелна.
С пръчка я бие по руса коса.
— „Айде д'йдем ф селò Нефелна,
тамо ще да се и ожениме.
Да ни не чуе твоя баща,
че е баща ти княс на земята.
Доде се не е чýло, прочýло,
че я съм тебе, Занке, отвело.
Като е разбрал Занки баща й,
Спрàвйл си коньо, седнàл на коньо.
Додѐ е стъпнàл на десна зенгйя,
доде префърли на лева зенгия,
йон се намира ча по Нефелна.
Колко е занел турски жълтици?
— Половин дисаг турски жълтици.
— „На ти, Стефане, турски жълтици,
пустѝ ми чедо, чедо рождѐно.“
— „Ти можеш, кнезе, дом да си с'йдеш.
Това е сега моето чедо,
Твоето чедо мене е булка.“

№ 2709

с. Гушанци, Берковско.

6.

Заигра оро големо
у това село Гушанци
на широката поляна,
на зелената морава.
Стеффо край оро стоеше,
Стеффо младо хайдуче.

Задала се Дзандза Христова
със тоя чоен вълнеиик,
със тая прека престилка,
с тия памучни чорапи,
у тия черни кундури,
с това свилено елече,
с това лъскаво коланче,
Стефчу със ръка кимаше:
— „Я стой, почакай, Стефчо ле,
Стефчо ле младо хайдуче,
хорото да изиграем,
челедта да се разнесе,
я щем по теб да пристанем
из тия темни темници.“

№ 2710
с. Голенци, Ломско.

7.

Какво е чуду станалу
ю това селу Гушанци.
Цялу се селу събралу,
гуляму хо̀ру станалу,
пред Кузманову кафене.
Ергените се питаха:
„Къде е Занка хубава,
хо̀руту грозну биз нея.“
Една невеста стуеши,
мъжку детенци държеши,
тя на ергени думаши:
— Занка е у тях запряна,
у бащини й зивнйци.
Ергени думат на булка:
— Я иди, булко, я иди,
Занкина майка пувикай,
две думи да й бе кажиш —
аку си Занка ни пустнат
на хору Занка да дойди,
къщата ще им запалим,
живи ще да ги изгурим!

Берковица

8.

Заправйло се хо̀ру гулѐму
у пусту селу Гушанци.
Фана̀ се Занка на хо̀ру,
фана се Стефан ду Занка.
Стефан на Занка думаши:
— Идй си, Занке до̀мака,
замеси белй погачи,
закули тлъсти кукошки,
натучи вину, ракия,
д'йдеме, Занке, да бягаме
във Берковските курйи,
във Врачанските мугйли.
Занка на Стефан думаши:
— Страх ме е, Стефане, от тата, —
чудеса, Стефане, ще направи,
пак нази, Стефане, ще фани.

Берковица

9.

Чудну е чуду станалу
във това селу Гушанци,
пред Куздовите меани,
на широката поляна,
на зилената мурава,
гайда ду гайда,
тупàн до тупàн.
Стефчу се фана насреща,
Занка си юро кърстосва,
и си при Стефча ютива.
Стефчу си Занка дума ютгуваря:
— А айде, Занке, земи ме.
Занка му дума, тихум утгуваря:
— Мене ме тату по теб ни дава.
Стефчу си Занка ни слуша,
Стефчу си Занка ютвлѐчи
по дòбринските ливади,
ю нефѐлските кушàри.

с. Гушанци, Берковско

Близка на тези варианти в известно отношение е и песента „Стефан и врачанските чорбаджии."[1] Стефан отива на сбор във Враца, отбива се на хорото, и щом неговата избраница Петранка го съзира, пуща се от другарките си и завежда и него на хорото. Стефан обаче не е знаел, че врачанските кадии и чорбаджии са сторили тимбих: ерген до мома да не играе —

Кой до мома се улови,
сред хоро ще го затрият,
главата ще му отрежат.

Стефана хванали и му свързали ръцете. Но като научил защо ще го убият, той се помолил да не го „затриват" на хорото, гдето има „деца дремнинки" и „булки непразни", ами да го изведат вън от селото. Той излъгва по пътя сейменина да му развърже дясната ръка, уж да извади и му хариже два кемера жълтици. Вместо това обаче той си изважда сабята и се провикна:

— Ой ми ва вази, кадии,
кадии още хаджии,
хаджии и чорбаджии,
сега ме мене ловете,
сега ми глава земете,
сега ще си ва науча,
как ми се тимбих издава,
момък до мома дан'йгра!

Стефан избива тези, които се канят да го затрият. Краят на песента е благополучен за двамата млади:

Че си на хоро отиде,
Петранка за ръка улови
и я на конче покачи,
че въз мама си отиде.

[1] СбНУ, XXVI, № 33.

Третото мнение по интересуващия ни въпрос застъпва Ив. Георгиев в статията си: „От где иде сюжета на поемата „Грамада“ от Иван Вазов“.[1] Той смята, че случката, която е дала сюжета на Вазов за неговата поема, е станала в с. Чипровци, Берковско. Според Ив. Георгиев, тя се състои в следното. Кмет на с. Чипровци преди Освобождението бил Гого Мицкин. Негови първи приятели били Алит Ага и Пашаджика. Той имал роден брат — Точо Мицкин Балкански, народен хайдутин, „любимец на народа, а враг на чорбаджии и турци.“

В подкрепа на своята теза, авторът на статията привежда една историческа случка. Той пише:

„На 9-й юлий 1876 г. в с. Чипровци идват четите на Панайот Хитов, Филип Тотю и дядо Желю. След едно сражение при Чипровския манастир „Св. Иван Рилски“, четите се връщат в Сърбия по заповед на генерал Черняев. Населението хваща гората. Само Гого Мицкин горд и весел посреща Пашаджика и Алит ага с техните войски. Яли и пили и четиридесет чипровчани с вързани назад ръце били закарани в гр. Берковица. Между тях е и поп Ванчо, Кола Павлов, Кола Георгин, Павел Георгин, дядо Анто Живков, Кузма Колин и др.“

След като ги държали няколко месеца арестувани, властите ги освободили. На връщане селяните се досетили, че човекът, който ги е наклеветил, бил сигурно техният кмет. Седнали да си починат на местността „Столовете“, водораздел между Еловишката и Котеновската река; по предложение на дядо Антон Живков, решили да му направят „натамия“ (грамада), за да си отмъстят. Подплашен от народното отмъщение, Гого съобщил на Пашаджика, че „в Чипровци и жените са комити“. Това обаче още повече го отделило от неговите съотечественици, и след Освобождението той умрял при всенародното презрение. Ив. Георгиев заключава:

„Писателят-поет Иван Вазов е бил съдия в Берковица и е идвал в село Чипровци, сам е знаял Гого Мицкин и разказите от очевидци, написва поемата Грамада, като името на Гого се заменява с това на сина на Гого — Цеко. Украсена и вдъхновена от поета— тази истина минава в поемата Грамада.“[2]

---

[1] Вж. Неделен дневник, IV, 1940, бр. 212, с. 4.

[2] Без да изтъкваме несъстоятелността на това твърдение, трябва да отбележим тук невярното предаване на някои исторически дати и факти, които Георгиев привежда. Преди всичко, през юли 1876 г. в Чипровци е влязла само четата на Панайот Хитов. Филип Тотю със своите хора е останал да пази тила на Панайотовата чета.

В похода на доброволческите чети през посочената по-горе година дядо Желю не е водил самостоятелна чета; той е бил „подвойвода“.

Четата на Панайот Хитов е слязла в Чипровци на 8, а не на 9 юли. На 9 юли четите наистина са в Чипровци, (по-скоро край Чипровци), но за втори път, като са се оттеглили към с. Влашко село, отстъпващи под напора на многобройните турски войски. (Вж. Ив. Кр. Стойчев, Материали за дейността на Панайот Хитов през 1876 г. в Сърбия, София 1939, стр. 60). Панайот Хитов е получил заповед за оттеглянето на четите не от генерал Черняев, както се казва в статията, а от сръбския комендант на лагера при Корито — поручик Михаил Нешич. (Вж. Ив. Кр. Стойчев, пос. съч., стр. 58; Стефан Младенов, Панайот Хитов борец за свободата на България; Панайот Хитов, Място пътуване по Стара планина, София 1934, стр. XX—XXI).

Въпросът за сюжета на Грамада се е опитал да „изясни" и Христофоров в книгата си „Творческото развитие на Иван Вазов."[1] Ето неговите разсъждения: „Липсата на сведения около този процес (процесът, който Вазов е разгледал в Берковица, бел. В.) не ни позволява да дадем положителен отговор. Без риск за голяма грешка можем да направим, все пак едно предположение, според което би се отстъпило на Берковския процес целия сюжет на Грамада: съденето на един бивш кмет от страна на селото за деяния, извършени срещу някои селяни или негови близки. Съденето на селото от кмета е по-малко вероятно, още по-малко съденето на бащата — от дъщеря му..." [2]

Трябва да отбележим, че истината за процеса е точно такава, каквато Христофоров, а и други с него най-малко са очаквали. Неоспорими данни по този въпрос ни дава пак сам авторът на Грамада. Тези ценни сведения намираме отпечатани заедно с други бележки под заглавие „Из интимния живот на нашите знаменитости. Посещение на г. Вазов."[3] В това мнимо интервю с поета, на което сам Вазов е автор (скрит зад инициала S), се казва:

„... Сюжетът на Грамада му е бил вдъхнат от един процес, който той разглеждал в Берковица, като председател на тамошния окръжен съд, после уничтожен.

Един селянин от село Охрид дал тъжба против съселяните си, че го биле проклели по начина, който се изобразява в „Грамада". Тая тъжба естествено била оставена без удовлетворение, но тя не остала без последствие в душата на поета, и ней се дължи едно от най-хубавите украшения на нашата литература..."[4]

Съзнателно не приведохме преди по-нататъшните „тълкувания" на Христофоров. Те са още по-досадни, като се има пред вид, че в своята докторска дисертация — в библиографията, той отбелязва това „интервю" в сп. „Илюстрация светлина", в което Вазов недвусмислено сочи селото, случката и същността на процеса.[5]

Тия ценни сведения на Вазов, останали незабелязани дълго време от буржоазната литературна критика, ни довеждат до твърде интересни изводи, както за Грамада, тъй и за нейния автор. Тук трябва да изтъкнем следните от тях:

1. Случката, която е дала на Вазов повод за поемата му, е станала в с. Охрид, което се е числяло в Михайловградска (бивша Фердинандска) околия — Берковски окръг, а не в Гушанци или Чипровци.

2. Фактът, че Вазов, като председател на Берковския окръжен съд оставя без последствие прошението на тъжителя говори още веднъж за положителното отношение на поета към борбите и идеалите на трудящия се български народ. Това е твърде характерно

---

[1] Петър Христофоров, Творческото развитие на Ив. Вазов, ранни влияния, София 1944.

[2] П. Христофоров, пос. съч., с. 57.

[3] Вж. Сп. Илюстрация светлина, XIII, 1905, кн. 11 — 12; XIV, 1906, кн. 2.

[4] Пос. сп., XIII, 1905, кн. 11—12, с. 7—8.

[5] Petr Christophorov, Jvan Wazov, La formation d'un écrivain bulgare (1850—1921), Paris 1938, p. 225.

за Вазов, особено за този период от неговото творчество, когато омразата му към народните врагове и угнетители личи твърде ясно.

3. Щом тъжбата, която Вазов е разгледал и оставил „без удовлетворение“, е била подадена срещу съселяните на тъжителя, защото той е бил проклет по начин, „който се изобразява в Грамада“, то този тъжител е първообраз на чорбаджи Цеко от Вазовата поема.

4. Фактът, че на този народен угнетител от с. Охрид е правена грамада за проклятие, говори, че народният обичай, предаден в Грамада, е бил още жив към края на 70-те, 80-те години на миналия век. По-късно този обичай отмира.

5. Интересно е да се отбележи още, че сам Вазов смята своята поема за „едно от най-хубавите украшения на нашата литература“.

Към тези интересни изводи ние ще се върнем допълнително, когато поемата ще бъде разгледана по-подробно в някои отношения. Сега за малко да надникнем в историята на с. Охрид през време на робството и около Освобождението.

Охрид е малко селце и се числи от дълго време към Бойчиновската община. Край селото минава реката Ботуня, която напоява землището му. Главният поминък на населението е земеделието. Скотовъдството преди Освобождението е било развито по-добре; тогава горите не са били, както са днес, изсечени. В турско време селцето е имало около 50 къщи. Днес то брои към 1200 жители.

Най-ценни сведения за историята на Охрид получих при посещението си в селото от дядо Илия Дамянов Младенов, роден през 1855 (или 1856 година). Той има завидна памет и знае много случки от робството, помни Освобождението, Пашаджика, много случки, лица и дати. Сведенията от другите стари хора в Охрид са по-малко ценни.

Първото нещо, което трябва да се изтъкне, е извънредно тежкото положение на охридчани през време на робството. В землището на тяхното село е бил чифликът на богатия турчин Мехмед бег Исуф Пашов. Когато той остарял, фактически господар на земите му бил неговият син Ибраим бег Пашаджик, тоя „бич на селата“, от когото е пропищяла кански цялата околност. След смъртта на баща си той наследил чифлика, който имал 12000 декара с около 3000 декара орна земя. Освен това най-плодородните места в землището на селото: триста декара в местността „Полѐне“, 100 декара в „Оме́рово“, 60 декара в „Ра́ново“, 60 декара в „Манчово место“, 50 декара в „Лъките“, една градина от 18 декара и около 100 декара гора в местността „Турски дол.“ Освен имотите в Охрид, Пашаджика е имал земи още и в Мечит махала (сега Пърличево), в Хаджийска махала (сега Черкаски), в с. Сумер и др.

Обсебил най-плодородната земя на селото, Пашаджика е използувал безогледно населението за обработване на земята. Обикновено селяните са работили „гарйя“ (ангария — безплатно); само в отделни случаи бегът е подхвърлял по някой грош на беднотията. Той се е държал господарски. Освен обикновената прислуга, имал е палешари — за отглеждане „палаши“ (ловджийски кучета) и хрътки, други за отглеждане на атове и пр. Яхнал хубав ат, „на един кълк“, Пашаджика често е прескачал зидове и пътища, когато е намирал вратите

на селяните заключени и е трябвало насила да изкарва населението на работа. За да не остане никога без забавления, той е имал на разположение и харем, построен отсам чифлишката земя, край реката, близо до самото село. Харемът, наричан от селяните „женската кула“, е имал 90 „капии“ (90 врати, т. е. 90 стаи). Точният брой на „булите“ (ханъмите) населението не е могло да узнае, тъй като те не се показвали. За тях, както и за хората на Пашаджика, се е грижел специален лекар, наричан „ефендйята“.

Когато ханъмките от харема са омръзвали на Пашаджика, той е посягъл най-безцеремонно на българките. Дядо Илия си спомня красивата дъщеря на Дядо Нено, който е бил старейшина. Цяло село е знаяло, че Пашаджика е „свóял“ (имал я е за своя жена) Пена Ненова. След като се наситил на нещастната девойка, той я оженил за Тодор Скръбчилов, мирен селянин от Охрид.

Когато наближили русите, Пашаджикът събрал башибозук, черкези и ги накарал да запалят Чипровския манастир. След това „геройство“ избягал през София за Цариград.

Пашаджикът, неговите хора, както и всеки турчин, са могли, нестеснявани от никого, да задирят българските моми, „да ги свóят“ — да живеят с тях, без да обръщат внимание на молби и протести от страна на близки и родители. На българските ергени обаче те забранявали да ходят по седенките и сядат до момите. Разбира се, нашите момци не веднаж са отивали на седянка, но са гледали да не ги завари турчин. Наказанието на хванат момък обикновено е било — да носи турчина на гръб до чифлика.

Пашаджикът е имал за другар друг чифликчия от околността — турчинът Нанач. Неговият чифлик бил в с. Минкова махала (сега там се строи комбинатът „Гаврил Генов“). Нанач не бил толкова богат, но се е мъчел да подражава на Пашаджика във всичко. Като него имал любовница от Минкова маҳала — Пена Генова, която покъсно оженил по същия начин, както Пашаджика.

Освен притесненията, които изпитвало от данъчните власти в Берковица, от свирепия Пашаджик, населението било често нападано и ограбвано от черкези. Близките черкезки села, от които са патили често охридчани, са били между с. Люта (сега Владимирово) и с. Кобиляк — Лютенски черкези, между Мърчево и Габровница и други. Когато през време на Освободителната война русите наближили с. Охрид, черкезите от близките села го нападнали, ограбили и след всички поразии избягали от селото.

При тази обстановка е станала случката, за която Вазов пише в сп. „Илюстрация светлина“. Мухтар (кмет) по това време е бил Йончо Петров от с. Охрид, човек от средна ръка. Кметувал е около 20 години. След дядо Нено негов помощник и секретар е бил старейшината Цоно Цонков. Имал е само един син, Демян. Дъщери е нямал. Бил добър, с хората се спогаждал, „държал за българите“.

Покрай другите задължения старейшината е трябвало да събира и данъците. Случката, която е скарала Цоно Цонков с неговите съселяни, е следната. Една година, когато „вадил беглика“ на свинете и събрал 4,000 гроша (по 3·5 гроша на глава), Цоно забавил да внесе данъка в държавното ковчежничество. Когато му искали обяснение

— защо не го е внесъл, той казал, че не го е събрал още. От Берковица му пращат един низамин да му помага. С него той тръгва отново да събира данъка. Понеже низаминът настоятелно искал данъка, вдигнало се цялото село да се оплаче в Берковица. Кадията извикал Цоно Цонков и го попитал — дали ще се закълне, че не е събрал данъка. След неговия положителен отговор кадията решил, че охридчани трябва да съберат данъка 4,000 гроша. Озлобени против Цоно, на връщане от Берковица, селяните му направили „проклетия". Грамадата издигнали край селото Боровци, отдето вървял тогава пътят за Берковица.

След Освобождението Цоно казал на някои свои близки, че когато отивал да носи парите в Берковица, бил настигнат от читаци — турци в гората, които му взели парите. Пред кадията го е било страх да каже това, да не го убият после турците.

По този интересен въпрос не можах да се добера до по-конкретни данни. Навярно Вазов на времето си е получил по него доста сведения. Разпитаните от мене селяни обаче не помнят Цоно да е бил богат. Някои го помнят като малко болнав. Той имал три дъщери (Сава, Бона, Мария), които се омъжили за работливи и мирни бедняци. Единственият син на Цоно, на име Герасим, се поминал няколко месеца само след „проклетията". Огорчен от неговата смърт, измъчван постоянно и от мисълта за грамадата, той се оплакал след Освобождението против съселяните си пред окръжния съд в Берковица.

Трябва да отбележа, че макар дядо Илия да е грамотен селянин, той не знае Вазовата поема, нито пък това, че нейният сюжет е взет от Охрид. Дори учителите в селото останаха учудени, когато им съобщих целта на своето посещение.

Имаме основания да приемем, че освен случката в Охрид, Вазов е знаял и за гушанската, тъй като Занкината песен е била една от най-любимите в Берковица и Берковско. Не можем да допуснем, че Вазов не я е чувал, като имаме пред вид неговата любов към народните песни.

Любовта и интересът на поета към народното творчество не намаляват никога през живота му. Това е забелязал добре и берковският свещеник Цветарски за периода, когато Вазов е бил в техния град. Той е предал впечатленията си на Н. Дончев. Същата мисъл на свещеника е отбелязал и Г. Караиванов в „Дума на българските писатели": „Правеше му голямо удоволствие да слуша народни песни" (с. 7).

От случката в Охрид Вазов е взел: 1) народния обичай да се правят „проклетии" на хора, на които населението не може инак да си отмъсти; 2) образа на български първенец, който подтиска своите сънародници (Цоно Цонов); 3) смъртта на чорбаджийските синове (по разказа в с. Охрид — един син), след издигането на грамадата; 4) тежкото положение на трудовия народ, гнетен, освен от султанските чиновници, и от български чорбаджии, от Пашаджика, от черкези и башибозуци.

Само тая случка обаче не може да ни обясни въпроса за възникването и първообразите на Грамада. Преди всичко самият

Цоно Цонков не е истински първообраз на Цеко. Както бе отбелязано, неговите съселяни не го помнят като богат човек. Освен това той не е бил кмет. Когато Вазов съобщава за процеса, не споменава никъде, че тоя селянин, който е дал тъжба до Берковския съд, е бивш кмет. Знаем също, че нито една от дъщерите на Цоно не е приставала или бягала в гората със своя избранник.

Гушанската случка, документирана с народната песен, е дала на Вазов следните елементи: 1) любовта на беден, но смел свободолюбив селски момък (Стефан) с красива и разумна мома (Занка), дъщеря на селски кмет и чорбаджия (Цеко), който дружи с турски големци и подтиска сънародниците си; 2) селският чорбаджия не дава дъщеря си на бедния момък, но младите се обичат, въпреки неговата забрана; 3) бягството на влюбените в гората, преследването и залавянето им от потеря; 4) насилственото омъжване на кметовата дъщеря; 5) избягал от потерята (затвора), бедният момък събира верни другари и става хайдутин в Балкана.

Трябва да се подчертае, че приведените подробности относно случките в Охрид и Гушанци не са дадени с цел да изтъкнат изключителното значение на самите случки за характера и идейния строеж на поемата. Един писател може да създаде голяма реалистична творба без да се придържа сляпо в суровия фактически материал, както може и от прекрасния фактически материал да ни даде антихудожествено и антиреалистично произведение, в зависимост от художествения метод, с който си служи при написването на произведението.

За нашия случай по-важно е да имаме пред вид, че Вазов е съумял да използува твърде сполучливо материала, който му предлагат поменатите случки. Имаме пълно основание да смятаме, че Вазов е използувал лица от двете случки. Психологията на литературното творчество знае безброй случаи, при които писатели и поети са си послужвали с физически и душевни качества на няколко лица при моделиране образите на своите герои. И при Вазов могат да се посочат редица такива случаи. Тъй е получен и образът на Цеко, като са използувани черти от Цоно Цонков и Христо Гушански. Това се отнася и до други образи в поемата.

Горки определя способността на писателя да създава „типове", да рисува „типични герои в типични обстоятелства" по следния начин: „Описав одного знакомого ему лавочника, чиновника, рабочего, литератор сделает более или менее удачную фотографию именно одного человека, но это будет лишь фотография, лишенная социально-воспитательного значения, и она почти ничего не даст для расширения, углубления, нашего познания о человеке, о жизни.

Но если писатель сумеет отвлечь от каждого из 20—50, из сотни лавочников, чиновников, рабочих наиболее характерные классовые черты, привычки, вкусы, жесты, верования, ход речи и т. д., — отвлечь и объединить их в одном лавочнике, чиновнике, рабочем, Этим приемом писател создаст „тип" — это будет искусство"[1]

---

[1] М. Горький, Литературно-критические статьи, Москва 1937, стр. 327.

Трябва да кажем, че Вазов, използувайки черти от поменатите лица, е успял да предаде твърде сполучливо в лицето на Цеко типичния образ на български чорбаджия — угнетител на собствения си народ. Навярно поетът е имал пред вид и черти на други чорбаджии, когато е създавал сполучливия образ на Цеко. За да постигне това по един превъзходен начин, помогнал му е неговият верен исторически усет, здравият реалистичен метод, макар в поемата да се срещат следи от романтично третиране на лицата и на случките.

Сполучливо са изградени и образите на Камен и Цена. Вазов е отишъл по-далече от Стефан „айдýко", като е показал увенчания с успех край на неговите скитания в гората. Разбира се, поемата би спечелила още повече, ако поетът беше предал образа на един истински народен хайдутин, който надживява личното си нещастие и заработва за освобождението на поробения народ. Когато е рисувал образа на Цена, поетът, освен образа на Занка, е имал без друго пред вид и съдбата на други български девойки в с. Охрид и другаде.

Вярно е предаден образът на Пашаджика, заклетият народен враг. Под образа на Халит ага трябва да подразбираме или неговия другар Нанач, с когото са устройвали шумни оргии по сборовете, или друг някой местен народен изедник.

Образите на останалите герои в поемата са повече или по-малко създадени от самия поет. Впрочем, за някои от тях Вазов е могъл да има пред вид и местни първообрази, напр. за поп Михо, Анто стогодишни и др. Поетът е вмъкнал и образа на Каменовата майка, с цел да завърже интригата и да я направи по-интересна и смислена.

В реда на тия мисли ние можем да допуснем, че Вазов е знаел не само гушанската история, а и случката в Чипровци. По-важното е, че Вазов наистина е посещавал Чипровския манастир, слушал е спомените за народните хайдути, за опожаряването на манастира, за бедствието на народа през робството и по време на Освободителната война. Това личи и в началото на неговата повест „Белимелецът".

От разказа на старите хора в с. Охрид трябва да се заключи, че описаната случка е станала няколко години преди Освобождението. Около това време е и случката в Гушанци. В своята поема Вазов приближава случката до самата Освободителна война, свързва развръзката на личната драма на бегълците с общонародното ликуване от пристигането на русите, отбелязва народната признателност и любов към Дядо Ивана — към братския руски народ. Поради това читателят получава вярна представа за историческата картина, следи с интерес динамизма на действието, радва се на народната разплата над чорбаджии и турци.

*

Пред вид на това, че буржоазната литературна критика изобщо не можа да разгледа и оцени правилно литературното дело на Вазов, като покаже всичко прогресивно и ценно в него, не можеше да се очаква, че тая критика ще отдели по-специално внимание и към Г р а м а д а. Доколкото пък се е опитала да направи това, този опит носи всички белези на случайно, несериозно и методологически неправилно отношение към нашия класик и реалист. За случая е достатъчно да раз-

гледаме как например Петър Христофоров в своето съчинение „тълкува“ влиянията върху Вазовата поема.

Преди всичко, народното творчество той не споменува. За него то като че ли не съществува, въпреки ясното указание на Вазов за сюжета и предмета на поемата. Вместо това той се опитва да тълкува Вазовата поема с влияние от Цани Гинчовата балада „Две тополи“. Разбира се, изпърво не се решава да употреби думата влияние, а говори, че моментът, когато селските първенци в Грамада се събират в кръчмата на Желя, за да решат да направят грамада на Цеко, както и други някои куплети, „напомнят места от Ц. Гинчовата поема „Две тополи“.[1]

В „Две тополи“, с техниката и средствата на нашите първи стихотворци, е предаден мотивът за вграждане. До селския мост, който е взел живота на Ненчо и Дешка, са изникнали две тополи. Вечер, при лунно осветление, една таинствена „приказвачка“ (едно таинствено непознато „лице“) може да разкаже на някой закъснял пътник тяхната злочеста съдба.

Христофоров вижда известна връзка между Грамада и поменатата поема на Ц. Гинчов. Но моментът от тая поема е съвсем различен от тоя в Грамада. В „Две тополи“ се говори за едно съвсем мирно събиране на „старците“, които трябва да вземат решение за направа на мост в селото. При все това, без влияние на Цани Гинчов, Христофоров трудно може да си представи създаването на Грамада. Той пише: „В тези колкото радостни толкова и мъчителни часове, в които поетът в борба с думи, метри, ритми, изгражда своето дело, колко по-плътна и съчувствена е подкрепата, която може да намери в някое произведение!“[2]

Намерил е, значи, Вазов образец за подражание и се успокоил, както може би се е успокоил и сам Христофоров. Той вече свободно говори за влияние от Ц. Гинчов.[3] Но той сам не е сигурен в изводите си: „Само че у Ц. Гинчова събирането на селяните има спокоен, миролюбив характер. Мъчно ли ще е Вазову да му даде вид на народно съзаклятие?“ ...[4]

Не знам дали такова нещо би било мъчно за Вазов, но на Христофоров наистина не се е удало да съпостави два момента от поеми, които нямат нищо общо помежду си. Не му се е удало и съпоставянето на други два момента от поменатите поеми, които имат случайно външно, техническо сходство. След смъртта на Ненчо и Дешка в „Две тополи“, цяло село се е разплакало от съчувствие. Христофоров смята, че този момент е оказал влияние върху Вазов, за да изрази скръбта на селяните по Камен и Цена, когато се е разчуло за постъпката на Цеко спрямо дъщеря си и селския момък. Все под влияние на Цани Гинчов Христофоров се мъчи безрезултатно да обяснява и други моменти от Вазовата поема. Той търси известна „прилика“ на някои стихове и в поемата на Райко Жинзифов — „Кървава кошуля“.[5]

---

[1] Христофоров, П., пос. съч., с. 56.
[2] Христофоров, П., пос. със., с. 58.
[3] Пак там, с. 58.
[4] Пак там, с. 58.
[5] Пак там, с. 59.

Но особено разчита Христофоров на края на „Две тополи". Той пише: „Но има едно място в Грамада, което ще получи най-вярното обяснение от Цани Гинчовата поема и без което обяснение то изглежда странно." [1] След това той привежда края на Грамада, който пасаж предаваме и ние тук:

А грамадата расте сѐ
неусетно, тайно
И камън'те върху нея
хвърчат непрестайно.

Ето краят на Цани Гинчовата поема:

От тогива и до сега
много време мина...
Погледни им буйна снага —
каква й кът планйна..,
Птичка фърка — на тях кацни —
весело попее;
пътник мине — под тях седни —
почини, спомене. [2]

От тая съпоставка се вижда колко трудна задача си е поставил нашият изследовател. Нима в произведенията и на други наши поети не могат да се намерят подобни места, които да предават селски или махленски съвещания, съчувствия на народния колектив? Ние бихме могли да намерим подобни места и в „поезиите" на даскалската поезия. Нима Вазов е изпитал влияние и от тях?

За нас въпросът — дали Вазов е чел поемата на Ц. Гинчов е второстепенен. По-важно е — ако наистина я е чел — дали би могъл да използува елементи от нея за Грамада. Вазов действително не е използувал нито сюжета, нито темата на „Две тополи". А дали би могъл да вземе като образец за подражание поетическата стилистика на Ц. Гинчов? Ето няколко образци от нея:

Чи тръгнаха двете дружки
на хоро отиват, —
също патки патърушки
двете си приличат... [3]

или пък:

Применени, прибелени,
като бели патки,
с смесени китки накичени
и червени пандалки... [4]

или пък:

У гърди му огънь плавна:
на уста няма дума...
А сълзи-те се течаха
горещи, варени... [5]

---

[1] Пак там, с. 59.
[2] Две тополи или неожидана среща, баллада написана от Ц. Гинчова Шкипърнева, Цариград 1872, с. 110.
[3] Пак там, с. 41.
[4] Пак там, с. 43.
[5] Пак там, с. 64.

Трябва да се отбележи, че опитът да бъде тълкувана Вазовата поема с влияние от „Две тополи" е в същност опит да бъде подценен нашият национален поет. Това не е толкова поради факта, че Грамада е сравнявана с една слаба поема. Вазов наистина може да е запазил някои форми и образи от нашите първи стихотворци, особено в първите години на творчеството си. Работата обаче се състои в това, че Христофоров се мъчи да установи влияние върху Вазов, като използува произведения, които най-малко биха могли да влияят върху Грамада.

Защо Христофоров например не се е опитал да види известно вляние от Ботева в разглежданата поема? Нима нашият гениален поет не е влиял на Вазова, както с личността си, тъй и със смелия революционен дух на своята поезия? Нима Вазов не е показал на много места в своето творчество обаянието си от смелия хъш и бунтовник?

Но когато дойде до Ботева, Христофоров иска да отмине с вързани очи. Като споменава, че духовната среда на нашата емиграция в Румъния е могла да даде малко на Вазов (което не е вярно!), той пише: „Дружбата с върховете на нашата емиграция би му отворила широки хоризонти в това отношение. Но с Ботева плахият поет има само едно случайно свиждане, колкото за Каравелова, той му прави едно или две протоколни посещения. Какво е могло да бъде въздействието на тези срещи? В същност Вазов е оставен сам да търси пътя си..." [1]

Две неща трябва да бъдат отбелязани във връзка с посочения цитат. Първо, „плахият" опит на Христофоров да отклони мисълта ни за влияние от страна на Ботев върху Вазов. Второ, да ни убеди (!), че за да изпита влиянието на Ботева, един писател трябва непременно да се е виждал лично с него, а на Любен Каравелов — да е имал с него непротоколни срещи.

За да бъде изяснена правилно Вазовата поема, действително трябва да бъде разгледана във връзка с народното творчество, а тъй също с творчеството на някои наши и чужди автори. Съпоставките обаче, които ще бъдат направени след малко, нямат за цел да установят външни, механични влияния върху Грамада, а да подчертаят вътрешната връзка, която съществува между Вазовата поема и поменатите източници. Касае се по-скоро да се изтъкне, че рисувайки обществено-политическия живот на народа ни, Вазов е използувал такива случки, подплатил ги е с такива идеи, предал ги е с такива художествени средства, каквито срещаме, както в нашия фолклор, тъй и в творчеството на наши и чужди класици. С други думи, касае се за еднакъв начин на виждане и пресъздаване на обективната действителност.

Връзката на Грамада с народното творчество трябва да се търси в две посоки: а) народният обичай „грамада" или „проклетия" — нравствен линч спрямо народни подтиснници и б) народните песни.

Трябва да съжаляваме, че народният обичай да се издига „грамада" при случаи, когато народът е безсилен да се справи по друг начин със свои и чужди изедници, — не е изследван добре.

[1] Христофоров, П., пос. съч., с. 80

Този обичай, който разкрива толкова важни страни от живота, теглата и борбите на народа ни, не е разгледан задоволително и в посветената специално на него студия от А. П. Стоилов.[1] Главния недостатък на тази студия се състои в това, че авторът ѝ, като проследява обичая според сравнителния метод, отделя малко място за изучаването му на наша почва, а разглежда редица подобни обичаи в много европейски и други народи по света. При това, той неведнаж съпоставя нашия обичай с други народни обичаи, които са свързани понякога и с жертвоприношението.

Друг съществен недостатък на студията е този, че вместо да се проучи народния обичай в Берковско и Михайловградско, отгдето Вазов го е взел, Стоилов привежда примери от своя роден край — Горноджумайско.

Това, което за нашия случай намираме полезно, е установяването, че да се прави „грамада" е стар народен обичай, съществувал през турското робство и изчезнал след Освобождението. В началото на нашия век този обичай се помни вече само от разкази на повъзрастните. Не помни самия обичай и Берковският свещеник Цветарски. Това е отбелязано в статиите на Николай Дончев и на Георги Караиванов. Още по-малко трябва да се очаква от днешните стари жители в Берковско. Тези от тях, които съм разпитвал лично за обичая, наистина не го помнят, дори от разкази на свои родители или близки.

Истинския народен обичай не помнят днес и най-старите хора в с. Охрид. Те са слушали обаче на времето от своите родители за него. Колкото за „грамадите", които доскоро се правеха в този край, трябва да се гледа като на реставрация на стария народен обичай, внушена от Вазовата поема, която впрочем дава повод и на Стоилова да се занимае с него.

Отмирането на този обичай след Освобождението е лесно обяснимо: националните угнетители са вече прогонени от родната страна, а срещу българските народът ни е потърсил и е намерил нови начини за протест, защита и борба.

На второ място трябва да се отбележи, че обичаят е бил разпространен в цялата ни страна. Стоилов бележи: „Мнозина ми са разправяли, че обичаят „грамада" бил познат в много места из български поселища в България, Тракия и Македония, ала не съм успявал да добия подробни описания." [2]

Разбира се от само себе си, че ако по времето, когато се печата студията (1910 г.) се проучеше този обичай на самия терен в Берковския край, ние сигурно щяхме да имаме твърде ценни наблюдения и сведения за него.

Да отбележим още един елемент, който прозира от студията. Стоилов отбелязва обобщенията, които правят немските фолклористи Карл Хаберланд и Феликс Либрехт по въпроса за издигане на каменни грамади.[3] От тези обобщения се вижда, че обичаят да се

---

[1] А. П. Стоилов, Грамада, фолклорна студия, Периодическо списание XXII, 1910, с. 391—415.

[2] Стоилов, посоч. студ., с. 393.

[3] Пак там, с. 412—413.

издигат каменни грамади е твърде старинен, че грамади са били издигани при най-различни случаи, при които е трудно да се проследи кой е бил първоначалният смисъл, който различните народи са влагали при този обичай и как този смисъл се е менил през течение на вековете.

Примерите, които привежда Стоилов за издигане на грамада у нас и у наши съседи също ни сочат за различни случаи, които не всякога са свързани с нравствено отмъщение срещу народни угнетители. Той пише: „От наведените начини за издигане на грамади-проклетии — у българския народ явно се вижда, че навред е прокарана мисъл: изедници, злосторници, крадци, предатели и прелюбодейци народът другояче като не може да накаже, той ги проклева и за поука на бъдното поколение им издига грамади от камъни край село, на кръстопът или друго видно място, които се уголемяват от нахвърляни камъни на минувачи.“ [1]

Тълкувайки Вазовата поема във връзка с народния обичай, трябва да отбележим, че поетът, използувайки автентична случка, е предал този обичай в неговата най-подчертана социално, най-класова форма — протест против български чорбаджия — народен подтисник и злосторник, който се е сортачил с народните врагове — турците, отричайки се от своя народ.

Тук трябва да изтъкнем и добре да подчертаем правилното и положително отношение, което Вазов, народникът и демократът, имаше към трудовия български народ, към неговите идейни борби, към неговото творчество. В лицето на българските чорбаджии, отрекли се от своя народ, той е видял истински народни предатели и ги е заклеймил най-категорично в поемата си.

В нашата литературна наука не е поставян досега сериозно въпросът за установяване влиянието на народното творчество върху литературното дело на Вазова. А такава връзка съществува очевидно, и нейното проучване и изясняване би открило твърде интересни страни от творчеството на нашия голям реалист и класик.

За да бъде добре разбрана връзката между Грамада и народното творчество, не са достатъчни само песните за гушанската случка. Тук трябва да се имат пред вид и редица мотиви, които са сходни на важни моменти от поемата на Вазов. Без да става дума за подробен анализ на поемата, успореден с народните песни, трябва да бъдат разгледани тия мотиви, които засягат националния и класов гнет над българския трудов народ, защитата на народа, оказвана от народните закрилници, издевателства на турци над български моми и жени, песните за приставане, както и песните за освобождаването ни от русите. В цялата поема не веднаж долавяме и образа на родния Балкан, верен закрилник на борците за народна свобода

Безбройни са народните песни, които разкриват покъртителната картина, представяща страшната робия на нашия народ под турско иго. Приведената тук песен е от Врачанско:

---

[1] А. П. Стоилов, посоч. студ., с. 393.

Черни ми йо́чи весело гледа́йте,
све си гледайте, све си задремайте,
па не видохте що по друма мина,
що по друма мина, три синджира ро́бе.
Първио синджир све млади девойки,
фторио синджир све млади невести,
третио синджир све млади ергени,
че ги откарват въф пуста Враца,
въф пуста Враца, в хапсунѐто.[1]

Стоин, Т. В., № 2870. Вар.: Стоин, СБ, № № 174—176; 212; Янк., № 24 и др.

Ето как Вазов е предал момента, когато Цеко е наклеветил селото пред турските власти, „че във̀в него пушки имат дори и момите“:

Затърчаха към селò̀то
люти заптиета,
да ловят и трепят, дето
им посочи кмета.

Извързаха, подкараха
мъже, момци слаби...
Майки плачат и се молят,
кълнат стари баби.[2]

Народните песни, в които се говори за български чорбаджии-угнетители на собствения си народ, не са единични. В такива песни понякога е загатнато и тяхното приятелство с турците. Следната песен ни рисува разплатата на хайдутите, които по-рано е измъчвал един такъв чорбаджия:

— Настасе, Настас чорбаджи!
Знаеш ли, Настас, помниш ли,
когато бехме момчета,
момчета бичкиджийчета,
субащки дъски бичехме,
субашки още къдийски?
Ти ни бе дъгмаджията,
на дъски дъгми туряше,
половината ги крадеше,
та ги одъре правеше
турците да кундисуват,
турците от конаците,
гърците от чардаците!

Цялата тая песен е прекрасна илюстрация на безсърдечните и брутални отношение на българските чорбаджии спрямо трудовия обезправен и беззащитен народ. По-нататък в нея се разправя, че като нямали пари да си платят „харача“[3], Настас ги е накарал да бичат дъски на сами Великден и Гергьовден, и на техните молби да ги пусне, за да си видят семействата и близките, той им е отговарял:

---

[1] Затвор.
[2] Ив. Вазов, Съч., София, Ал. Паскалев, т. IV, с. 29.
[3] Харач — вид данък.

— Лежѝте, гиди габровци,
лежите да изгниете,
харача да си платите!

Безсърдечието и цинизмът на забравилия се чорбаджия поражда в беззащитните бичкиджийчета мисълта за отмъщение. Те се молят да се разлисти гората и планината и да станат хайдути:

Де стоял Господ, да слушал,
та лѐтна дребна росица,
та си гората разлисна,
гората и планината,
млади хайдуке тръгнахме,
та си Настаса фатихме,
и го на ръжен пекахме.
Гато Настаса печаха.
около хоро играха,
тая му песня пееха.

Стоин, Тр. п., № 255. Вар.: № 256, Стоин, СБ, № 377.

Този край на песента, колкото жесток, толкова и справедлив, не събужда у нас никакво състрадание спрямо народния подтисник, който заслужено получава наказанието си.

Пряка връзка с тоя цикъл имат редица песни, в които се величае подвигът на много народни закрилници (Страхил войвода, Чавдар войвода и др.), които са получили чрез самите песни вечната признателност на хилядите подтиснати и угнетени.

Образът на Цеко от Грамада е твърде родствен на образа от гореприведената песен. Вазов ни рисува богат селски чорбаджия, който граби и подтиска бедното население, след като си е осигурил приятелство с турските власти:

Има злато много — йоще
има да сдобие —
царски данък — пот сюрмашки
на полвина крие[1]

Трябва да се признае, че този национален и класов подтисник е нарисуван наистина добре от Вазов. Едновременно с това поетът е доловил и правилно отразил борбите на нашия народ против български и турски подтисници.

При това симпатиите на поета недвусмислено са изразени на страната на народния колектив, изпитал върху гърба си много пъти деспотизма, грабежа и отмъщението на Цеко.

Срещу суровата разплата, която чорбаджиите, според песента, получават заради своите нечестни постъпки спрямо сънародниците си, Вазов осъжда по особен начин Цеко. Наистина, отначало народният съд на селяните, освободени вече от турско и чорбаджийско иго, иска най-жестоко наказание за него:

---

[1] Вазов. Ив., Съчинения, пос. том, с. 7.

— Издаднику! Поганецо!
Дядо Анто вика,
обесете този Юда,
на тая борика!

— Не! извика Зелен-Горо,
в яма да го фърлим!
— Не! друг рече, кожата му
с плява да напълним!

— Не! С катран да го намажем!
Тъй, отвърна пети, —
тая вечер на хорото
той ще да ни свети![1]

И Цеко сигурно би получил наказание, подобно на своя побратим от приведената преди малко народна песен, ако в този драматичен момент не бе се спуснала из невиделица дружината на Камен. На Цеко отсъждат по-тежко наказание, отколкото физическата смърт. Камен предлага:

А тогова да оставим, —
нека жив да бъде.
Нашта радост да го мъчи,
Господ да го съди![2]

Поетът тук искал да подчертае и изрази по-силно националното презрение към един безопасен вече враг на освободения народ.

Героизмът на българската жена, борила се рамо до рамо със своя другар против поробителите, е показан в редица прекрасни песни. Те всички дишат волността на балкана, ненавист към подтисници, решителност за борба и отмъщение. Покрай другите песни, Вазов сигурно е имал пред вид и песните за моми и жени хайдутки.

Много са песните, в които майката учи дъщеря си, когато ѝ дойде сватбата, „кротичко“ да се поклони на свекър, свекърва, кумове́ и други, да не поглежда към гората, за да не познаят сватовете, че тя е ходила с хайдути. Вместо това момата хайдутка се моли баща ѝ да и „прикьо́са“ мъжката премяна и хайдушкото оръжие, защото се кани да води мъжа си само два-три дни.

Като си Пенка издума,
облече мъжка премена,
запаса чифте пищове,
и остра сабя френгия,
изведе конче хранено,
и си в гора отиде
да си юнаци дарува:
на всеки юнак махрама
и у махрама жълтичка;
да знаят още да помнат,
кога се ѝ Пенка женила.

Цонев, с. 109. Вар: Стоин, СБ, №№ 292—296; Доз. № 18 и др.

---

[1] Вазов, Съчинения, пос. том, с. 34—35.
[2] Вазов, пак там, с. 36.

В друга подобна песен момата се връща в Балкана още преди да ѝ е дошла сватбата. Наистина, тя е послушала майка си, хвърлила е „рухо хайдушко“ и е облякла „рухо девишко“, почва да преде „тънки дарове“. Но щом вижда зелената гора, хвърля шарената хурка, облича хайдушките дрехи и се провиква:

— Дружина вярна, сговорна,
дека сте сега, елате
върли хайдутлук да правим
по тая гора зелена,
по тая Стара планина!
За овчар не са седенки,
ни вито хоро моминско;
за юнак не са плачове,
за мене не е къделя,
ни позлатено вретено!

Сп. Знание, г. II, с. 45.

За случая могат да се имат пред вид песните за моми и жени хайдутки в сборника на Безсонова, №№ 27—30, СбНУ, XXXI, с. 172; Бончев, № 52 и др.

С поменатите песни може да се съпостави тоя момент от поемата на Вазов, в който се рисува избягването на Цена в Балкана заедно с Камен. Разбира се, Вазов е предал тоя мотив в поемата си по оригинален начин. Преди всичко, тук се касае именно за бягство, тъй като младите са сподирени от потеря:

Любовта ги укрилява
и страхът ги тласка...
А потерята отдиря
шуми, вика, кряска.[1]

Бягството в Балкана на Камен и Цена не е ръководено от благородни общестнени подбуди. Това е егоистичното чувство за опазване на личното щастие. Вазов не ни е дал живота на Камен и Цена след залавянето на Цена и бягството на Камен.

Семейната чест на българката е бивала омърсявана от паши, бейове и други не веднаж през дългото робство. Такива случаи намираме отразени в безброй народни песни. Тяхното проследяване трябва да почне с песните, в които са дадени само задирките на български моми от турци, като песента от сборника на Стоин-СБ, № 215, в която Юмер паша задиря бяла Рада, или в песента от сборника на Янкова, № 54. В следната песен е даден случай на нахално ухажване на мома от турчин:

— Аз ще ти купя едни желти чехли,
земи ме, како Станке, земи ме!
— Пусти да останат твойте желти чехли,
остави ме, Хасан ага, остави!
— Аз ще ти купя един моден фистан,
земи ме, како Станке, земи ме!
— Да ти опустей модния фистан,
пустни ме, Хасан ага, пустни ме!...

Янк., № 59

[1] Ив. Вазов, пос. том, с. 18.

Следват песните, в които се рисува пристигането на турци в къщата на някоя мома, която нежеланите гости заставят да им слугува при угощението. В такава песен народният певец оприличава задаването на Айдън паша с „тъмна мъгла, тъмен облак". Кондисват пашовите хора в ливадите и почнали да записват конаците:

Де са двама, де са трима,
у Недини деветмйна
деветмина низамина.
Неда плаче, не ги раче.
Мама Неду отговаря:
— Мълчи, Недо, недей плака,
ас ше ида ф твойто място.
Неда мама одговаря:
— Че ти, мамо, не си млада,
нито млада, нито стара.

Стоин, СБ, № 246. Вар.: 177, 216, 247.

На посочената песен е подобен този момент от Грамада, в който се рисува угощението на Халит ага и Пашаджика в къщата на Цеко. Обстановката тук е малко по-друга. Поетът ни запознава обстойно с приятелите на българския чорбаджия:

Халит ага — арнаутин,
Цеков стар приятел,
много пакости от него
е светът испатил.

Пашаджик — бич на селата
може да се каже:
десет годин бил разбойник,
и сега е даже.[1]

Ако тези гости са съвсем нежелателни на Цена, а тъй също и на цялото село, Цеко, сроден тям по душа изедник, е разтварял за тях широко своя дом. Разбира се, тая вечер прославените разбойници не са имали щастието да бъдат черпани от Цена с върла ракия: докато я чакат да им стои „диван-чепраз", втурват се ратаите и съобщават „Цена е бегала". Озвереният селски чорбаджия, който не почита никакво национално и свето чувство у дъщеря си, я обещава робиня на Халит ага, а Камена предлага курбан на Пашаджика.

Разбира се, покорителите на нашия народ не са се задоволявали само с любовни закачки спрямо българските моми и жени. Редица песни свидетелствуват за излъгани и отвлечени българки (напр. Стоин, СБ, №№ 207, 210 и др.) Много песни в нашия фолклор свидетелствуват също тъй за нравствения отпор, който е оказвала българската жена против опитите на турци да погазят национална чест, вяра и човешко достоинство.

Срещу прекрасната песен за Балканджи Йово, който „глава си дава", но „Яна не дава на турска вяра", имаме цял низ от песни, в които е показан героизмът на самата българска девойка за опазване

[1] Вазов, пос. том, с. 15.

на национална и семейна чест. Такава е например песента за „убава Мария“. Хваната от турци-еничери, когато е отишла за вода, тя е била хвърлена в „тъмна тъмница“, хранена със сух пелин и поена с кръв, за да погрознее и приеме турска вяра. На въпроса на джелатите — иска ли да приеме турска вяра, тя отговаря категорично:

Глàва давам, вѐра не погазвам!

И тя заплаща скъпо човешкото и националното си достоинство:

Одрѐзали нейна руса коса,
извадили нейни черни òчи.
Черни очи на трън нанизали,
с тънка снàга друма прековàли,
за да мине нейна стара майка,
та да види Марийкина снага.

Стоин, Т-В, № 2890.

Подобни са песните, в които български девойки са затворени в тъмница, само защото не са отговорили на задирките на националните угнетители:

Донка са бедъ беди.и,
Донки момиче юбаво,
за нищо и за никъкву,
чи ни е дала турчину,
турчину китка смесена,
та я ф тъмница фърлили.

Стоин, СБ, № 218—222. Вар: Бълг. книж., I, 1858, ч. III, с. 200. Подобна е и песента в сборника на Г. Керемидчиев — „За правда и за свобода“, с. 178, № 11; също песента в сборника на Братя Миладинови, № 78.

Като слабост на нашия народен поет трябва да отбележим, че, рисувайки образа на Цена, той не е отишел по-далече от образа на Занка, както е запазен той в спомените и в народните песни.

Отразил, макар и частично, героизма на българските хайдути в Грамада, Вазов не ни е дал героичния образ и на българската девойка. Образът на Цена е предимно женствен, рисуван в някак романтично сладникав тон. Никъде не се вижда нейният протест против баща ѝ, и най-голямото ѝ геройство се състои в това, че се решава да избяга с Камен. Никаква смелост, никаква решителност не показва тя и в гората, когато са обградени от потерята. Цена не дава на Камена да стреля срещу Цеко, защото все пак той ѝ е баща, и го моли:

— Бягай, бягай, отърви се!
Аз ще умра тука.[1]

Разбира се, тя не умира в гората, защото нейният свиреп баща изпълня заканата си:

След ден той я в град испрати
да слуша Халита.[2]

[1] Вазов, пос. том, с. 19.
[2] Пак там, с. 20.

Народните песни за доброволно потурчили се девойки завършват обикновено с разочарование: момата е смятала, че като се потурчи ще се спаси от убийствената полска работа, но не след много се разочарова:

Та добро ли е турското:
не знаят делник ни празник,
не знаят света неделя.
Българско, та па българско!...

Цонев, с. 157. Вар. Янк., № 258, СбНУ, XV, 43 и др.

Ако доброволно потурчената българска девойка стига до това разочарование, какво остава до дъщерята на Цеко, която обича повече от всичко своя избранник. Рисувайки нейния образ страдалчески, Вазов се е стремил да представи баща ѝ в още по-черни краски.

В репертоара на народните певци се срещат и песни, възникнали на почвата на историческите събития от 1877/1878 г., — идването на русите, за да освободят българския народ от турско иго. В една песен от Свищовско е предаден народният възторг от пристигането на дългоочакваните освободители. Те са тъй много, че султанът, загледан към Дунава, не може да ги познае отначало:

Той си са чуди и маи,
дали е бело лебеди,
или е риба моруна.
Не било бело лебеди,
не било риба моруна,
най било славна Русия!

Стоин, СБ, № 251. Вар.: № 250.

Горещ поклонник на руската култура, истински приятел на руския народ, отразил любовта си към него в много свои произведения, Вазов не пропуща случая да предаде възторга на нашия народ спрямо братята руси и в поемата си Грамада. Самата вест за пристигането на русите идва в момента, когато селото е заплашено от „двеста души арнаути и голи черкези", водени от Пашаджика. Слухът за бягството на турците променя коренно психологическия момент:

Чу се, че казаци идат,
не биле далеко...
Усмихна се цяло село
и побледня Цеко.[1]

И ето, в залисията си как да посрещнат „тие драги гости", селяните се сещат за дядо Анто Стогодишни, който е посрещал с хляб и сол и Дибича Забалкански през време на руско-турската война (1828 г.). Дядо Анто разкрива дългогодишните надежди и очаквания на българския народ да бъде избавен от „Дядо Ивана":

[1] Вазов, пос. том, с. 31.

Сто години що сънувах,
днес видях на яве:
дядо Иван от поганци
с калъч ни избавя.

Туй време благочестиво
чакаме отдавна:
русите са наши братя,
вяра православна.[1]

Обаянието от родните гори и балкани, оказвали прибежище през дългия период на робството на хиляди народни закрилници, е отразено в много наши народни песни. Те са едни от най-поетичните ни творби, обагрени с лиризма на признателната народна душа. Затова тъй са чести в тия песни обращенията към гората и планината, които обращения говорят за голямата интимност и топлота на народния поет.

За илюстрация на казаното са достатъчни няколко само, макар и малки, откъса от народни песни:

Горо льо зелена,
водо льо студена!
Имаш ли за нази
шумка да ни пазиш,
шумка да ни пазиш,
сянка да ни хладиш?
. . . . . .
Горо льо зелена,
наша стара майко!
Войници се пишат
по войнишки села,
пък ний ще се пишем
по букови листа....

СбНУ, XXVI, с. 75, № 53.

В друга песен стар хайдутин се обръща към гората с думите:

Горо льо, горо зелена!
Знаеш ли, горо, помниш ли,
из тебе, горо, га ходях
със триста отбор юнаци?
Ех пусти, пусти младини!...

Отговаря му кацналото на трендафила славейче:

Да би гората думала,
не би я пасли овчари,
не би я секли дървари,
не би тя крила хайдути!...
Майчица що е рождена —
и тя си чедо изказва
на турци и на сеймени;
гората, майка хубава —
скрий ли се в нея хайдутин,
никому нищо не казва.

П. П. Сл. Кн. п., с. 181. Вар. СбНУ, XXVI, № 34, 93; Стоин, СБ, № 121 и др. Подобна: П. Хитов, с. 70—71.

[1] Пак там, с. 32.

В много песни от този род е подчертана и връзката между народните хайдути и гората чрез едно още по-живо и поетично олицетворение: гората е тъжна, когато я напуснат народните закрилници. За пример ще ни послужи твърде разпространената песен за Индже войвода:

Разплакала се гората,
гората и планината,
и на гората дървето,
и на дървето вършето,
и на вършето листата,
заради Индже войвода:
— Де да е Индже да дойде
с петстотин млади юнаци,
дето ги куршум не фата,
горите да развеселят!

Сп. Kolo (Загреб) 1847 г., кн. V, № 2, с. 28—29 Вар.: Безс., 49; СбНУ, XII, с. 49; Дун. леб., 1860, бр. 6 и 7; Стоин, СБ, № 278; Стоин, Т-В, № 2963.

В поемата на Вазов не веднаж е загатната покровителствената роля на родния Балкан. В него се скриват Камен и Цена, решили да се избавят от ненавистта и злобата на Цеко:

„Да вървиме!“ си казаха
двете души верни
и тръгнаха мълчаливо
към горите черни.[1]

Осъмнали на връх Балкана, „под буките диви“, те се чувствуват щастливи далеч от гнева на Цеко. В същия този роден Балкан ги настига и огражда вражеска потеря, тук, лишен от Цена, Камен сподиря верни другари и става хайдутин, в него калява мъжеството си, в него се научава да отмъщава на народните душмани, за да каже след слизането си в село:

Халит ага в пъкъл пратих;
но той не бе първи...
С мъст душата си наситих
и ножа си с кърви.[2]

Благотворното влияние на народното творчество върху Гр а м а д а, както и връзката на поемата с живота и борбите на народа ни, се чувствуват на много места. Вазов е предал образа на такива врагове на народа ни, като Цеко, Халит ага, Пашаджика, но тъй също — и образа на народни хайдути, като Ганчо Зеленгоро. След като рисува физическия му портрет, поетът пише за него:

Казват, че той друг път ходял
с Минча воевода,
сички планини познавал,
живял на свобода;

[1] Иван Вазов, Съчинения, посоч. том, с. 14.
[2] Ив. Вазов, посоч. съч., т. IV, с. 36.

и че лани по Петровден,
тамо в кукуруза,
(между нас да си остане) —
заклал Кьор Юнуза![1]

Връзката на Грамада с нашата доосвобожденска поезия е очевидна. Нея откриваме еднакво в композицията, в езика и в стилистиката на поемата. Тук трябва да обърнем по-специално внимание на сродството, което Вазовата поема има с гражданската лирика на П. Р. Славейков, с революционната поезия на Л. Каравелов и Хр. Ботев.

Наистина, когато Вазов пише Грамада, нашата литература не бе дала още образци, които биха улеснили младия още поет. След първата поема в нашата литература — „Стоян и Рада", написана от Найден Геров (Одеса, 1845), у нас имаше само наченки от този поетичен род.

За влиянието, което са упражнили върху Вазов поменатите преди малко поети можем да съдим от изказванията на самия поет. Дан на признателност, например спрямо П. Р. Славейков, Вазов отдава при един от най-тържествените случаи в живота си. Като отговаря на поздравленията по случай първия си юбилей (1895 г.) в Народното събрание, Вазов си спомня с най-голяма любов и признателност за Петко Славейков. „Да, — обръща се той към присъствуващите, — Славейков, моят учител, и вашият... Родолюбец горещ, ум богат, всестранен, той даде най-силния потик на народното свестяване; писател, поет даровит, той пръв със своя майсторски чук издяла из грубата скала на българский език статуи с изящни линии и форми, пръв изкара из тоя първобитен, необработен инструмент ония сладки звукове, ония драги песни, които са омайвали нашите юношески души и са поронили в тях първите семена от любов към хубавото, към поезията... И аз, негов ученик и негов последовател, обсипан тук с почести, фалби и приветствия — награда далеко превишающа скромната ми деятелност, — чувствувам се някак си стеснен пред тоя величавий лик на покойния старец."[2]

Тази искрена и дълбоко сърдечна благодарност на Вазов ни казва твърде много за влиянието на поета гражданин върху неговото творчество. За случая е излишно да се търсят успоредици между Вазови и Славейкови творби. Такива могат да се намерят много. По-важното, което трябва да изтъкнем, е обстоятелството, че в литературното творчество на Вазов намираме същото съзнание за граждански дълг, същата любов към българския народ, същата привързаност и признателност към великия славянски събрат — руският народ — освободител, както и у П. Р. Славейков.

Ето например как Славейков е изразил любовта си към руския народ в стихотворението си „На Царя и Русия":

Бог поддържа крепка мишца
и ръка спасителна,
той им вложи във десница
сабя отмъстителна.[3]

---

[1] Пак там, с. 24.
[2] Юбилеят на Ивана Вазов, София 1895, с. 33, 34.
[3] П. Р. Славейков, Избрани съчинения, т. I, София 1927, с. 259.

Срещу това в Грамада намираме:

Тая милост е велика,
Господ ни я праща!
. . . . . .
Дядо Иван от поганци
с калъч ни избавя.[1]

Или:

Русите са наши братя,
наша плът и наша кръв.[2]

А в Грамада:

Русите са наши братя,
вяра православна.[3]

Съществува несъмнена връзка между творчеството на Вазов и творчеството на Каравелов и Ботев. Както вече видяхме, именно тази връзка се мъчеше да отмине П. Христофоров, а със завидно старание изучаваше влиянието на румънската литература върху нашия народен поет. Като говори за румънския период от своя живот, Вазов ни съобщава, че по това време е „поглъщал" главно Александри, Болинтинеану и други, след което добавя: „Ромънските поети ми дадоха по-после размера на много мои стихотворения, но по сюжет ромънската поезия ми остана чужда."[4]

Независимо от тая декларация на Вазов, ние все пак можем да допуснем, че поменатите румънски поети биха могли да му окажат влияние и относно някои сюжети. Това се отнася главно за Василе Александри (1819—1890), който, като подражател на френските романтици, беше изразител на настроенията на буржоазната революция от 1848 г., тъй и за Димитри Болинтинеану (1826—1872), който проправяше в Румъния пътя на Ламартина и Байрона. Прави обаче особено впечатление, че за това предполагаемо влияние Христофоров е посветил цели 73 страници във своето съчинение, а отделя само пет реда, за да отрече всяко влияние върху Вазова от Каравелова и Ботева.

Христофоров не е сигурен дали едно или две „протоколни посещения" е правил Вазов на Каравелов. Ето как сам Вазов ни предава впечатленията си от Каравелов. В „Срещите ми с Любена Каравелов", като говори за състоянието, в което е изпаднал Каравелов след оттеглянето си от революционната борба, Вазов пише: „Но аз, пресен гост в Букурещ, и чужд на местните страсти и недоразумения, отивах при Каравелова, пълен с удивление към него, обладан от почит, що ми вдъхваше тоя светъл и обширен ум, този нервозен талант, този поет, този злъчен и силен критик, чиито съчинения гълтах жадно доде бях в България."[5]

---

[1] Ив. Вазов, Съчинения, пос. том, с. 32.
[2] П. Р. Славейков, пос. стихотворение, с. 259.
[3] Ив. Вазов, пос. том, с. 32.
[4] Ив. Д. Шишманов, пос. съчинение, с. 33—34.
[5] Ив. Вазов, Срещите ми с Любена Каравелов, спомени, Бълг. сбирка, X, 1903, стр. 606.

Това е впечатлението на Вазов от първата му среща с Каравелов в Букурещ през 1876 г. Нима казаното за тая среща е незначително указание за влиянието, което Каравелов е имал над младия поет? За втори път той вижда Каравелова на следната 1877 г. — при отварянето на Руско-турската война. Вазов пише: „Ние често (к. н.) се срещахме при масите на едно от главните кафенета на улица Поду Могушной (сега Calea Victoriei), дето идяха и Стефан Стамболов, Олимпий Панов и другите членове на разтуряния Букурещки централен благотворителен комитет (младия). При тия срещи Каравелов, както обикновено, речовит и приятен събеседник, даваше тон на разговора..."[1]

Вазов вижда отново Каравелов в Русе, през 1878 г. Каравелов е смятал да издава в. „Основа" и е предложил на Вазов да му сътрудничи. Но старият ветеран е вече с разклатено здраве. Вазов съобщава, че е посещавал често Каравелова.[2]

Както виждаме, тук съвсем не се касае за „едно или две протоколни посещения". Ако Христофоров не е чел спомените на Вазов, нас ни става ясно колко добросъвестно буржоазната литературна критика е разглеждала Вазова. Ако допуснем пък, че ги знае, фалшификацията с нашия народен поет е явна.

Несъмнено е влиянието на Ботев върху Вазов, особено в тоя период, когато той пише Грамада. Това влияние, разбира се, почва много по-рано. Като си спомня участието си в Сопотския революционен комитет, основан от Т. Каблешков, Вазов съобщава: „под влиянието на новите революционни идеи и на книжката с Ботйовите и Стамболови стихотворения, аз почнах да пиша в това време бунтовнически песни, по-голямата част от които после влязоха в „Пряпорец и Гусла."[3]

За Ботевото влияние върху народния поет съдим и от редицата стихотворения, посветени на вдъхновения водач и певец на нашата национално-демократична революция. Вън от това ние виждаме, че в Грамада по ботевски звучи не един стих. Тук често долавяме същата любов към бедния поруган и отруден народ, същата омраза — към „чорбаджии и турци." Трябва да добавим, че Вазовата поема е сходна в някои отношения с две от най-хубавите и възторжени песни на Ботева: „Хайдути" и „Пристанала". За „Хайдути" ни напомня оня момент от Грамада, когато бедният селски момък, прогонен от чорбаджията, става хайдутин в балкана и по-късно е наситил „с мъст душата си", „и ръце си с кърви". Избягването пък на кметовата дъщеря със смелия селски момък има известна прилика с „Пристанала." Без да може да достигне Ботевите творби по обществена значимост и социална заостреност, Грамада държи все пак връзка с творбите на ненадминатия наш революционер и поет.

Влиянието, което са оказали на Вазова П. Р. Славейков, Л. Каравелов и Ботев, не се състои в заемки относно темата, сюжета или композицията на Грамада. Това влияние се състои в гражданския

---

[1] Ив. Вазов, пак там, стр. 608.
[2] Ив. Вазов, пак там, стр. 609.
[3] Ив. Д. Шишманов, пос. съч., стр. 46.

патос, който е получила Вазовата поема, в изобличаването на чорбаджийството, като консервативно-реакционна класа, в голямата любов на поета към трудовия български народ. Почерпил сюжета и суровия материал от разгледаните случки, Вазов е избистрил и идейно оформил своето произведение благодарение на нашата гражданска и революционна поезия от 70-те години на миналото столетие.

Нека накрая кажем няколко думи за връзката на Грамада с поемата на Тарас Шевченко „Катерина".

В поменатата Шишманова книга Вазов ни съобщава: „Размера на „Грамада" заех от Шевченка, из чиято поема „Катерина" беше ни цитувал нещо още учителя... в Сопот. „Катерина" бях чел в извадки и у Гербеля, сборниците на когото (преводи от руски, немски и славянски поети) бях си купил още в Русчук от една новооткрита руска книжарница. Тия сборници бяха единственият ми прочит в Берковица." [1]

Тук, макар и пътем, трябва да спомена и за влиянието на руската литература върху творческото развитие на нашия голям поет. То почва твърде рано, — в Калофер, гдето поетът, едва петнадесетгодишен, бил назначен за подидаскал при учителя Съйков. Библиотеката, която Вазов намира в тамошното училище, е изиграла върху него извънредно голяма роля. „Без нея,—бележи поетът,—аз нямаше да бъда нищо."[2] Тя се е състояла предимно от френски и руски книги. Вазов по това време е бил по-слабо запознат с френски език. „Но затова, — пише той — с толкова по-голяма жадност поглъщах руските книги от шкафа — особено многобройните томове от „Отечественныя Записки" със статии и съчинения от Белински, Лермонтова, Пушкина, Григоровича и др." [3]

Като разглежда това влияние, Ив. Д. Шишманов пише: „Запознат още от Калофер с добрите произведения на руската поезия, той си запази особено горещо почитание към Пушкина, когото той и днес цени по-високо от Лермонтова, и който, заедно с Беранже и В. Хюго, най-много е влиял върху развитието на неговия талант. Едно от първите стихотворения на Вазов в „Периодическо списание" (г. I, 1870, кн. 2, стр. 103—106; „Борба") е подражание на Пушкиновата поезия „Чернь". През ваканциите на 1870 год. се завърнал в Калофер един наш руски възпитаник и декламирал пред Вазова Пушкиновата песен, която тъй възхитила нашия поет, щото той се решил да напише нещо подобно по неин образец. — Оттогава вече руската поезия не престава да бъде един богат извор за вдъхновение и образование на Вазова." [4]

Любовта на поета към руската литература и култура, както и към руския народ изобщо, е расла в душата му всеки ден. Тая любов ние виждаме отразена в много от неговите произведения, посветени изцяло на великата славянска страна, или — вплетена в редица негови стихове, повести, разкази и други.

---

[1] Шишманов, ц. с., с. 234.
[2] Шишманов, ц. с., с. 22.
[3] Шишманов, ц. с., с. 22.
[4] Ив. Д. Шишманов, Наченки от руско влияние в българската книжнина, Бълг. преглед, V, 1899, кн. 9—10, с. 172.

Руската литература, влияла върху Вазова със своите най-изтъкнати представители, световно известни и признати сърцеведи на руската и на човешката душа, е дала до голяма степен на поета здравите граждански и прогресивни традиции, социалния патос на неговите произведения, голямата вяра в доброто и човека. За духовното общуване на Вазов с руските поети ни говорят и преводите, които той е правил на техни произведения. От Пушкин например той превежда: „Удавеник", „Птиче", из „Медния конник", из „Скъперникът рицар", из „Евгений Онегин", „Възпоминание", из „Борис Годунов"; от Кольцова „Тъгата на селянина"; от Лермонтова: „Сам излязох на поле широко...", „Пророк", из „Демон"; от Некрасов— „Настая вечер пак", „Като гледам страхотиите на войната" и други.

Освен тези преки указания по тоя въпрос, влиянието на руската обществено-прогресивна мисъл, култура и литература върху творчеството на Вазов трябва да имаме пред вид и тогава, когато по една или друга причина той се опитва да омаловажи или да не признае това влияние.

Вазов признава напр., че когато се запознал в Пловдив, благодарение на една руска възпитанипа, с творчеството на Некрасов, той харесал много неговата остра сатирична реч и неговия реализъм. Той съобщава, че първите му стихотворения в сп. Наука—„Пустота", „Старият стражар"—отразяват „Некрасовски настроения". „Обаче, — пише Вазов, — с тия няколко опита се и свърши влиянието на руския поет върху мене. От тая дата моето творчество доби по-независим характер. Ученикът почна да се еманципирва от своя случаен учител, Некрасов, толкова повече че действителният живот в Източна Румелия по онова време съвсем не отговаряше на сериозността на руския." [1]

Мисълта, изказана в последните редове, Вазов подкрепя с довода, че първите години след Освобождението са носили характер на голяма жизнерадост. Разбира се, ако се имаха пред вид само тези години, той би имал известно оправдание.

Но ние знаем, че не мина много от Освобождението, и капитализмът, оперил се срещу патриархалния строй и порядки, затероризира трудовия български народ и неговата прогресивна интелигенция. При това той си служеше с най-свирепи средства, с най-необуздан автократизъм, срещу който и сам поетът не веднаж е изказвал своя протест и ненавист. Нима няма нищо некрасовско в стихотворението „Преклонената главичка", „Елате ни вижте" и редица други още?

Щом се върнем на цитираното по-горе място, в което Вазов говори за Шевченковата „Катерина" и за сборниците на Гербеля, трябва да обърнем внимание преди всичко върху връзката между поемата на големия украински поет и Вазовата Грамада. Наистина, Вазов не ни съобщава какво впечатление му е направила тая поема, за да имаме по-пряко указание за влиянието върху неговата поема. Но тук той си спомня, че известни места на тая прекрасна поема, в руски превод разбира се, той е слушал още от учителя си Партений Белчев в Сопот.

[1] Шишманов, ц. с., 66.

Сборникът на Гербеля,[1] за който говори Вазов, съдържа само първата част от поемата на Шевченко (първите 324 стиха), в превод от самия редактор на сборника.

„Катерина“ е най-хубавата поема на Шевченко. Тя ни пренася в историческото минало, когато московските „паничѝ“ угнетявали безмерно украинския народ. Шевченко не веднаж изказва против царския режим своя гневен протест. В тая своя поема той ни разказва съдбата на една бедна украинска девойка, която е повярвала в любовта на един руски офицер. Лекомисленият офицер изоставя по-късно бедната селска девойка, която е родила от него дете, и заминава в своята страна. Озлочестена по тоя начин, тя бива пропъдена и от своите родители. Тръгва да търси своя любим, като разпитва срещнатите, где е пътят за Москва. Намира най-после своя любовник-палач, който без да ѝ обърне внимание, пришпорва коня си и оставя нещастната жена в най-тежко отчаяние. Като не може да понесе повече всичко това, тя оставя детето си на снега и се удавя в едно езеро.

Тъй като Вазов бележи, че в Берковица сборниците на Гербеля са били единствения му прочит, трябва да допуснем, че, четейки тъжната история на една нещастна украинска девойка, при работата си над Грамада той е заимствувал не само стихотворния размер, а и други елементи от поемата. Това е и допустимо и естествено; психологически трудно може да се обясни механическото откъсване само на формата на едно произведение.

Тук трябва обаче да изтъкнем, че „Катерина“ не е влияла върху Вазовата поема със сюжета си. Това е лесно да се установи. В поемата на Шевченко намираме невярната до коварство любов на руския офицер, предупреждението на поета за предпазване от любовта на „московците“ (Чернобровые, любитесь, но не с москалями); в Грамада — истинска, вярна, взаимна обич между бедния, но честен селски момък и красивата кметска дъщеря.

Образите обаче на Цена и Катерина имат доста общи черти. И двете девойки стават жертва на национални подтисници, и двете са несретни, с крила, пречупени от живота. Наистина, към края на Вазовата поема Камен освобождава Цена от Халит ага, докато Катерина свършва трагично краткия си земен път.

Още в едно отношение Грамада се доближава до „Катерина“. Това е близостта на Шевченковата поема до украинската народна песен. Когато четем „Катерина“, наместа ние като че ли слушаме тъжната песен на измъчения народ, пъшкал дълго време под ботуша на руското самодържавие:

Есть на свете доля —
С кем она спозналась?
Есть на свете воля —
Да кому досталась?

[1] Поэзия славян, сборник лучших поэтических произведений славянских народов, изданний под ред. Ник. Вас. Гербеля, СПБ, 1871.

Есть на свете люди —
Золотом сияют,
Кажется, чего бы —
Долюшки не знают...[1]

В заключение трябва да подчертаем, че буржоазната литературна критика действително не се решаваше да пристъпи към посистемен и пълен анализ на Вазовото творчество и на отделни негови произведения. А творбите на нашия народен поет, независимо от това, че понякога се отклоняват от прогресивно-демократичната линия на възрожденските идеали, имат много положителни страни, които бяха скривани умишлено.

Разглеждайки влиянията върху Вазов, буржоазните критици се мъчеха същевременно да омаловажат дълбоко демократичния характер на неговото творчество, да не покажат истинската здрава връзка между поета и неговия народ; не виждаха и връзката между него и най-прогресивните представители на революционната ни литературна мисъл. Те съзнателно разглеждаха произведенията на нашия класик изключително или предимно във връзка със западноевропейските романтици, като премълчаваха благотворното влияние на руската литература върху Вазов, а тъй също и голямата любов на поета към нашия велик събрат — руския народ.

Всичко това водеше до подценяване, обезличаване и фалшифициране на нашия народен поет.

Днес ние по-добре от всякога виждаме голямото значение на Вазов за нашия литературен, културен и обществен живот. Затова ни помагат значително и съветските литературоведи, които също изучават неговия живот и литературното му дело. За него Н. Державин пише: „Руската общественост трябва с особена признателност да отбележи неизменната и непоколебима преданност на Вазова към общославянското дело и неговата дълбока, искрена и безкористна любов към Русия и руския народ, нееднократно възпят от него в неговите произведения, изразяващи мислите и чувствата на целия български народ.“[2]

Високата оценка, която съветската критика дава за Вазов, трябва да ни накара с още по-голямо усърдие да изучаваме огромното и разнообразно литературно дело на нашия народен поет, да го очистим от буржоазната плесен, да го пазим от всякакви изопачавания и фалшификации.

---

[1] Поэзия славян..., с. 148.
[2] Н. С. Державин, Иван Вазов, жизнь и творчество, Москва 1948, с. 337.

ИВАН ВАЗОВ — ИЗОБЛИЧИТЕЛ НА ИМПЕРИАЛИЗМА

от д-р Георги Димов

Народният поет Иван Вазов в своя полувековен творчески живот успя да пресъздаде две големи и важни епохи от новата ни история — епохата на българското възраждане и на следосвобожденска България. Със своята неизмерима поетическа мощ и реалистичен метод народният поет успя да отрази в художествена форма много факти и събития, мечти и настроения, борби и идеали в тези две важни епохи от историческото развитие на нашия народ. Но Вазов не се задоволи само с отразяването на българската действителност. Той надхвърли рамките на заобикалящата го действителност и се домогна да отрази в творчеството си много съществени страни от общата европейска буржоазно-капиталистическа действителност през втората половина на миналото столетие, когато европейският капитализъм, навлизайки във фазата на империализма, ставаше все по-агресивен и по-брутален в потъпкване и заробване на малките народи, а от друга страна нарастналите производителни сили и свързаните с тях нови обществено-икономически отношения вече рушаха старите и прогнили основи на феодално-крепостническата турска империя. Това пък рушене от своя страна водеше към разкрепостяване и освобождаване на българския народ, към създаване на българска държава, която да тръгне по пътя на капиталистическото развитие.

За да се разбере правилно творчеството на Вазов, да се обясни генезиса на неговите идеи по отношение политика, морал, изкуство, социал-икономически установки и нравствени схващания, трябва да се излезе от епохата, в която се ражда и формира поетът, която епоха, подобно на творчеството му е изпълнена с не малко противоречия.

Новата обстановка в Европа, създадена от нарастването на производителните сили и парично-стокови отношения след Кримската война налагаха и нови обществени отношения във феодална Турция, дето западноевропейският капитализъм все повече нахлуваше и поставяше Турция под своята икономическа и политическа зависимост. През това време западноевропейският капитализъм по силата на новите капиталистически отношения, навлиза във фазата на империализма, в своя монополистичен стадий. Със своята мощна индустрия и търговия той завладява турските пазари, ограбва турското стопанство и в турската империя настъпва дълбока икономическа и финансова криза, от която криза отоманското правителство иска да излезе чрез сключване на външни заеми от европейските капиталисти, което довежда до още по-пълна разруха на икономическия й живот. В борбата между отделните капиталистически правителства за прераз-

пределение на световните пазари, европейският капитализъм потъпква всякакви социални и морални принципи и става поддръжник на най-реакционните принципи в политико-икономически отношения и културно въздействие.

Всичко това довежда до обедняване на българския народ, до пролетаризиране на градските и селски маси, до нарастване у българския народ на съзнанието за борба за национално, политическо и икономическо освобождение от турското иго.

Тези вътрешни противоречия в турската държава все повече и повече се изострят и неизбежно водят към нейното разкапване. И само съперничеството между капиталистическите държави кой да владее и експлоатира султанската империя, кой да използува до край „болния човек", и страхът им от руското влияние на изток са единствени, които крепят изкуствено съществуването на турската империя с нейния феодален строй. „После же Паришкаго мира — пише Раковски в 1861 г. — западните сили добивши веки пълно влияние в турския дела и свободен ход в Турция, не пропустиха това благовремие да употребят сички възможни средства, за да уничтожат съвсем руское влияние, не само между българите, но въобще между сичките православни християни в Турско."[1] Виждайки в лицето на турските управници верни и послушни оръдия на своята империалистическа политика, а турските пазари — добър консуматор на индустриалните стоки и същевременно извор на суровини, така необходими за едрата капиталистическа индустрия, империалистическите правителства в Европа търпяха, а в някои случаи дори подпомагаха и поощряваха Турция да държи в робство славянските народи на Балканите и да потушава всеки опит за национално освобождение на поробените народи.

В същото това време в България се извършва диференциация и поляризация на различните класи и съсловия; те започват да определят и показват ясно своите политически и идейни позиции спрямо извършващите се политически и социални събития.

Иван Вазов е свидетел на целия този процес на обособяване на различните класи и политико-обществени групи всред българския народ и има възможност да отрази в творчеството си идейния и нравствен облик на всяка една от тях. Тук му е мястото дебело да се подчертае, че Иван Вазов оформи своя светоглед не само под влиянието на домашната си среда (баща му е бил заможен търговец, с либерално-демократически политически и патриархални морално-битови възгледи), но и под влиянието на демократичната руска мисъл и на цялата революционно-демократична атмосфера, която цареше в България непосредствено преди Освобождението.[2]

Иван Вазов има възможност да вземе участие в подготовката на национално-революционната борба, както и да влезе в непосреден контакт с българската революционна емиграция в Румъния, която тогава е всецяло под идейното влияние на руските демократи и революционери. Той се запознава отблизо с Каравелов и Ботев, живее в идейната атмосфера на българските хъшове-революционери, образите

[1] АНБ, арх. ф. Г. С. Раковски, Раковски до Княз Горчаков, 8. XII. 1861 год. инв. № 7758а

[2] Вж. Т. Павлов, Ив. Вазов, 1950 год.

на които по-късно блестящо пресъздаде в безсмъртните си произведения „Немили недраги", „Епопея на забравените", „Под игото" и други, показвайки същевременно непримиримите социални и идейни противоречия между различните обществени слоеве от епохата непосредствено преди Освобождението. Това Вазово пребиваване в средата на българските революционери, връзките му с първите хора на националната революция оказват благотворно влияние върху формирането на неговия прогресивен мироглед, спомагат твърде много на неговия честен и дълбокочовечен дух да се сроди с демократичните идеи на широките народни слоеве. Вазов обаче не можа да достигне до позициите на лявото крило от българската емиграция, възглавявано от Хр. Ботев. Неговите демократични и хуманитарни идеи му позволяват все пак правилно, трезво и обективно да съди за същността и характера на разлагащата се турска империя, а също и да разбере много страни от политическия, идеен и нравствен образ на европейските буржоазно-капиталистически правителства. Тук именно трябва да се търсят корените на Вазовия демократизъм, на неговия искрен патриотизъм и прогресивен хуманизъм, на неговата дълбока ненавист и омраза към европейските капиталистически правителства и към тяхната агресивна, империалистическа и завоевателна политика спрямо нашия народ и редица други колониални и подтиснати народи. Тук трябва да се търсят корените на неговата ненавист против всички империалистически и реакционни попълзновения на западноевропейския капитализъм, против лицемерната му и фалшива и разлагаща се култура и цивилизация, и борбата му за разобличаване на антинародната, античовешката и антисоциалната същност на управляващите кръгове от империалистическия свят.

Отрицателното отношение на тогавашните европейски буржоазно-капиталистически правителства към тежкото положение на българския народ, към неговата национално-освободителна борба, благосклонното и приятелско отношение на тези правителства към феодално-крепостническа Турция, помагайки ѝ всякак да продължава своята агония и исторически неизбежната си гибел, дават достатъчно материал и основание на поета да съди за нравствено-идейния облик на управляващата буржоазна класа, за нейната империалистическа и реакционна политика, умело прикривана с гръмки човеколюбиви фрази за свобода и хуманност. И нека веднага прибавим, че макар и политически не добре ориентиран и без ясно оформен идейно-политически научен мироглед, което обстоятелство не му дава възможност правилно научно да разбере историческата закономерност в развитието на човешкото общество, Вазов успява, благодарение на своите демократични и прогресивни разбирания, благодарение на дълбоките си връзки с народа, благодарение на своето дълбоко човечно сърце и отзивчивост към съдбата на народа, да види в голяма степен някои от пороците и недъзите на капиталистическия свят, неговата нечовешка завоевателна и колонизаторска политика спрямо малките народи, да види и да разобличи целия фалш и лицемерие на прехваленатa тогава цивилизация на капиталистическата класа.

За познаването и разобличаването на истинския образ на империалистическите правителства, както вече споменахме, решително

влияние върху Вазов оказва пряката или косвена близост с водачите на национално-революционното движение — Раковски, Каравелов, Ботев и др. Още Раковски разбира лицемерната игра на европейските правителства по отношение съдбата на България. Не на едно място той говори, че българският народ не може да чака никаква помощ от Европа, защото европейските правителства са икономически заинтересовани от съществуването на отоманската империя. Така в „Няколко речи о събитии в България в лет. 1853 до лет. 1856", говорейки за турските зверства, Раковски отбелязва: „Присъствие англо-французшкии сил лесно можеши запрети сия звероподобна дела турков, нъ они весма мало мераха за страждущее человечъство... Европа скоро забораве своя обещания, и занимаяще са с особния своя корестни ползи, никак не ще да знае за това бедство християнских народ и със несъществуящий Хати Хумаюн иска да заслепи мир!... Напусто неций са били в мнение да Европа въистина е взела съжаление за страждущи в Туркия християнски народи... Все нейно великоречно обящание яви ся в сухи и суетни речи, а действително нищо не са испълне... Ми не трябва веки да са толко глупави показвами..., нъ тряба да мислими, че днешна дипломатичъска система е такава чтото, за да добие една ней полезна точка, съгледва множество человеков като вещества неудошевлена и мала грижа има за истребление нихно. Тряба да мислими, че днешни Европейски кабинети играят человеческаго рода жребия с таковое хладнокръвие, като че играят между си игри за преминуване времени"[1]

Говорейки за заинтересоваността на европейските правителства от турската държава, Раковски, в писмо от 1. III. 1861 г., пише на Йосиф Дайнелов:

„Въсточний въпрос не е друго нищо освен чи всеки от великих сил ищи да ся ползува от слабости турск. държави, коя е дошла веки в растлейване. А защото всяка от тях сили гледа в него златая баснословна яболка и е убедена чи не е възможно да я сама откъсни, трудят ся коя повеч да ся приближи при нея, щото да изварди время и къту придебни другия, да ся ползува тя." Раковски схваща правилно характера на европейската политика, и затова в същото писмо по-нататък продължава: „В дипломатичъский днешен свят и в европейская обща политика, коя ся управя от няколко си увенчани, няма ни человеколюбие, ни любов ближнаго, ни вяра, всичко е особна корист и лична полза. Правда по-силнаго днес владее!"

И след като разглежда разположението на политическите сили в Европа и отношението им към съдбата на нашия народ и безсилието на турското правителство, заключава: „Това е днешное разположение Европи към нас, кои ако и да имами уш господар (султана, б. н.), нъ наша съдбина не зависи от него; защото той е дотигнал да го заповедат в дома му други и да разполагат както си щат с негов имот."[2] Така вярно Раковски е успял да разбере кой е истинският господар на турската империя.

---

[1] АНБ, Арх. ф. Г. С. Раковски, инв. № 6801.
[2] Ч. Попов, Чърти из живота на Сава С. Раковски, 1893, с. 102.

Любен Каравелов още в 1869 г. разкрива користолюбивите намерения на европейската политика спрямо поробените народи и нейното покровителство на Турция. Ето какво пише Каравелов във вестник „Свобода“: „Някои европейски кабинети се стараят да возскрасат Турската империя, да дадат живот на гнилият труп, или да садат трендафел в деспотическото блато, в което и лепян не може да расте.“ Говорейки по-нататък как европейската преса величае турските псевдореформи и проглушава света с турската толерантност към поробените народи, Каравелов заключава: „Но който познава по-близо турците и турското правителство, той има пълно право да каже, че тоя темян, който са кади на турското правителство, не е нищо друго, освен е г о и с т и ч е с к о п о б у ж д е н и е, и на турските реформи могат да се радват само такива люде, които искат да се радват и радват са, или на които поноси да са радват и радват се. Секи знае, че на тоя свят има такива люде, които се радват, когато гори някоя чужда къща... има и такива, които навсякъде видат трендафел, злато и счастие, ако само тие имат такива интереси, които ги принуждават да наричат копривата трендафел, блатото злато, а сълзите — счастие.“[1] Така саркастично осмива Каравелов европейските правителства с техните принципи за добро и зло, за справедливост и човещина.

Вазов знае и мнението на идеолога на българското национално-революционно движение Хр. Ботев по отношение европейските капиталистически правителства и провежданата от тях политика спрямо поробените славянски народи. Той се среща с Ботев още през 1871 год. в Браила и впоследствие навярно е четял неговите язвителни и разобличаващи статии и фейлетони по адрес на капиталистическите правителства. Ботев ясно е съзнавал, че турската империя още съществува само благодарение на икономическата заинтересованост на западните сили, под благовидния предлог да запазят „някакво ефимерно равновесие“, а в действителност, защото „нейните банкери и промишленици са извличали голяма материална полза от неспособността на полудивото азиатско племе“. Европейските дипломати са прекроявали картата на Балканския полуостров без оглед на народите, които живеят там, потъпквайки всякакви етнически и национални принципи, ръководени единствено от своите интереси.

„Оттогава насам (след Кримската война, б. н.), както и по-напред, картата на Балканския полуостров се е делила ту между едни, ту между други държави; а народонаселението или, по-право да кажем, раята в Европейска Турция се е считала просто като стока, която секи би имал право да експлоатира. В онова време ни на една дипломатическа глава не е преминувало през ума, че по полетата и по горите на тоя „европейски Кашемир“ живее такова многочислено племе, което има своя история, свой характер и свои нрави и обичаи, което е трудолюбиво и способно за развитие и за политически живот и което рано или късно ще да изяви своето съществувание и ще да потърси своята изгубена и потъпкана свобода.“[2] Единствено евро-

[1] В. „Свобода“, бр. V, 3 декември 1869 год.
[2] В. „Знаме“, бр. 2, 15 декември 1874 год.

пейските политици вдъхват живот на умираща Турция, на което обстоятелство Ботев много не се и очудва, защото вече е разбрал моралния лик на капиталистите. „За назе не е чудно това, дето различни дипломати, политици, банкери, експлоататори и множество журнални шарлатани са готови да вдъхнат душа на умиращата Турция и да ни уверят, че нейното съществувание е необходимо и за нашия исторически живот“ ... „От Махмуда и досега Турция е вървяла с гигантски крачки към своята пропаст, а от времето на восточната война тя се е държала само чрез милостта и интересът на западна Европа. А в продължението на това доволно дълго време (даже за живота на един народ) тя, освен че не е изработила нищо човеческо в своя административен или юридически живот, но не е възприяла даже и оние прости съвременни държавни форми, с които европейските правителства покриват до нейде робското състояние на своите народи.“[1] Ботев добре е разбирал какво се крие под „хуманитарните“ лозунги на европейските политици, виждал е ясно целите и задачите на политиката на капиталистическите правителства спрямо поробените славянски народи и спрямо султанска Турция. „Ние знаем твърде — пише Ботев през май 1876 год. — че в Европа, която се гордее със сякакви „богоугодни“ и „человеколюбиви“ учреждения и в която има съставени общества даже за състрадание към животните, — в тая съща Европа е съществувал и съществува заговор против освобождението на южните славяни и въобще против свободата на сичкото човечество; ние знаем така също, че тоя заговор е олицетворен в така наречената европейска дипломация, на която проводникът в настоящето време е благородният татарски граф Андраши; знаем най-после, че сичките дипломатически доброжелания на Европа да се облекчи чрез някакви си административни реформи животът на турската рая, не са нищо друго, освен желания да се отстрани за време окончателната смърт на Турция.“[2]

От посочените по-горе цитати се вижда, че водачите на национално-революционната борба са имали достатъчно възможности и доказателства да се уверят в неприязненото и враждебно отношение на буржоазно-капиталистическите правителства към освободителната борба на българския народ и изобщо към славянските народи, да се уверят в завоевателния и експлоататорски характер на тяхната политика. Благодарение на политическата далновидност на Ботев, и българската прогресивна емиграция, която не един път е била разочарована от „добрите“ намерения на „свободолюбива“ и „хуманна“ Европа, е разбирала вече добре истинските намерения на империалистическа Европа към нашия народ.

Ив. Вазов, който живее сред тази емиграция, диша от идейно-политическата атмосфера на това общество и участвува в общата народна борба за освобождение от феодално-крепостническия гнет на отоманската империя, споделя Ботевите възгледи по отношение реакционната и противонародна политика на капиталистическите правителства, без разбира се да достига Ботева в разбиране дълбоките

[1] В. „Знаме“, бр. 8, 2 февруари 1875 год.
[2] В. „Нова България“, бр. 1, 5 май 1876 год.

социални корени на тази противонародна политика. Вазов поставя своя поетически гений в служба на своя народ, в служба на общата национална борба за политическо и културно освобождение, като разобличава успоредно с това управляващите класи на буржоазно-капиталистическа Европа, които без никакви принципи поддържат турските тирани. В стихотворението „Новонагласената гусла“ излязло през 1876 г. в Букурещ, Вазов ни сочи ясно своята литературна програма, своя поетически канон, в съгласие с цялото свое идейно преориентиране. Поетът чувствува, че неговите песни за „слънцето“, „звездите“, „птичките, цветята“ звучат като дисонанс и анахронизъм, когато нашата земя „я тъпчат диви тирани, когато в нея няма свобода“. Затова той наглася своята гусла „с по-нови струни“, — техният „глас веки ще е печален“, както е печална и тъжна цялата българска земя и този глас, „който пъшка, ще го разбира, тоз, който плаче, ще го обича“. Той съзнателно поставя творчеството си в служба на народа и заявява „вече възставам върху тирана“, за да изпълни своя дълг.

Отсега нататък творчеството на поета е наситено с граждански патос, с революционно-демократичен патриотизъм, с прогресивен хуманизъм. Поетът зове съвестта на човечеството, бичува и клейми коравосърдечието и равнодушието на Европа, изобличава и проклина капиталистическите правителства — покровители на тиранина — анатемосва всички народни подтисници и експлоататори. И така Вазов, без да бъде по душа и убеждения революционер от типа на Ботев и Левски, без да разбира като тях дълбоко социалните проблеми на действителността, със своето творчество се явява поет на национално-революционната борба, истински народен поет. Той става изразител „на революционната стихия на нашите безимотни, бедни и средни селяни, дребни и средни занаятчии и търговци и народната революционна интелигенция“.[1] И в името на идеалите на тази част от народа той създава най-добрите си художествени произведения, наситени с демократична, патриотична борческа идейност, достигаща някъде до прогресивна романтика. Той поставя парливите въпроси на неговото съвремие с такава прямота и художествена сила, че творчеството му не е загубило актуалността и в днешния момент при съвършено качествено нова политическа, социална обстановка и тенденции на развитие.

Поетът осъзнава ролята и задачите на литературата, като мощно средство за въздействие върху съзнанието на хората, а оттам и на целия политико-обществен и социален живот. Това негово разбиране за обществената значимост на изкуството и неговата социална мисия определя и неговия реалистичен метод, който му дава възможност да разобличи редица съществени страни от загнилия империалистически свят и да го насочи в борба против нахлуващите в България западноевропейски формалистични и декадентски литературни течения.

*

Епохата, в която живее Вазов, е епоха на големи политико-социални и икономически преобразования, на революционен кипеж,

[1] Т. Павлов, Ив. Вазов, 1950 год.

на рушене на стари обществени отношения, на борба за национална, политическа и социална свобода на поробените народи. Източният въпрос заема особено важно място в политическите комбинации на западноевропейските капиталистически кръгове. Тук се преплитат домогванията на капиталистическите правителства, кой да използува до край разпадащата се турска империя. Ето как правдиво характеризира тази епоха народният поет в предговора към първата си сбирка „Пряпорец и гусла“ от 1876 година: „Великата драма, която се разиграва днес на възток, е едно събитие толкоз извънредно, толкоз велико, щото очите на всичкия свят са вторачени към Балканския полуостров — театъра на тая кървава и отчаяна борба между цивилизацията и варварщината, между свободата и тиранията, между кръста и полумесеца“. И поетът вижда как тази борба всява безпокойство и страх у европейските политици пред мисълта, че тази борба може да разклати и застраши тяхната империалистическа и експлоататорска политика на изток. „Владетелите се безпокоят за бъдещето; дипломатите се потят; политиците буйно разискват; журналистите пишат; капиталистите се страхуват; деспотите се мръщят; робите въздишат или се възпламеняват; поетите се вдъхновяват...“ Тези мисли на поета показват, колко правдиво той е успял да схване смущението, настъпило в капиталистическия свят от започващата се борба на поробените народи. И по-нататък Вазов продължава да изброява противоречията, които характеризират тази епоха: „От една страна гледаш милиони хора, цели народи, че вдигат светия пряпорец на свободата и проливат кръвта си на бойните полета за своето човешко право; от друга — милиони беззащитни, оковани човеци, които пъшкат в тежкия хомот, или мъченически гинат под неумолимия ятаган на една варварска, една азиатска орда, която вътре в пет века още не е утолила бясната си жажда за християнска кръв;... Да, трагедия мрачна, трагедия действителна, но която ние не познаваме във всичкия ѝ ужас,... при спомена на която идущите поколения ще треперят!“

И тази мрачна картина намира жив отклик в честното и свободолюбиво сърце на поета. „Наедно с него (с народа, б. н.) съм страдал и въздишал, делил съм неговите горести и надежди.... неговите злочестини“. И затова в стиховете на тази сбирка Вазов проклина народните врагове, разобличава виновниците за трагедията на българския народ, както преките извършители на злодеянията, така и техните господари — европейските капиталистически правителства, които с мълчаливото си одобрение на варварската политика на султана, поощряват турския варваризъм. Шумно провъзгласяваните и широко разпространявани от европейската преса реформи остават само голи обещания. На турския престол се възкачват последователно няколко султана, но самото имената на тираните са нови. На всички целта е една и съща:

Нови реформи, фермани валат,
за да подпират трона разклатен.

Вазов подобно на Каравелов и Ботев жигосва и осмива побеснелите „паши, везири, софти, журнали“, които до вчера са пеели хвалеб-

ствия на един, а днес на друг тиранин. Крясъците на европейските дипломати, големият шум на продажната капиталистическа преса, че „Турция вече напред отива“, уверенията на Мурад V, че „Българи, турци сé едно значат“, си оставали само:

Зли подигравки!... Лъжи гнуснави!
Светли надежди пълнят Европа.
Андраши вика: „Болний оздрави!“
Дерби от радост скача и тропа.

И новите турски султани и европейските политици имат една цел: „Турско да цъфне всички залягат“, макар че „България кръв я облива“. За тази именно лицемерна игра на европейските дипломати и преса Вазов пише горното стихотворение „Политика“, за произхода на което авторът изповядва пред проф. Ив. Шишманов: „В Турция стана преврат и това даде на мнозина повод да ликуват, че османската империя се е възродила. В това стихотворение осмивам европейския печат“.[1]

В навечерието на Априлското въстание Вазов пише стихотворението „Панагюрските въстаници“, в което призовава народа да се вдигне на въоръжена борба и да докаже на света, че „ний не сме веке рая покорна“, изпращайки „смърт на вековни, черни тирани“. При започване на величавата борба за освобождение Вазов се възпламенява от ентусиазма, обхванал целия български народ, и твърдо вярва, „че бъдеще светливо имало и за нас“. Поетът се надява, че освободителната борба на нашия народ ще срещне одобрение и съчувствие от страна на „хуманна, цивилизована и християнска Европа“. И когато вижда, че тази Европа гледа с престъпно хладнокръвие „как полумесец безчести, тъпче кръста“, неговото възмущение добива злъчна острота против цяла капиталистическа Европа.

И цялата Европа да пази мир злокобен,
съзира хладнокръвно как падаме и мрем,
и не простира ръце на наш народ поробен
да го избави веке от срамния ярем.

И поетът правилно предугажда истинските причини за „миролюбието“ на Европа и остро разобличава това нейно лицемерие.

И казва, като мисли за плячка само тлъста:
„Хасан е нам потребен, нам требува мирът!“
И гледа как полумесец безчести, тъпче кръста,
и милиони души как в робство пищат!

Капиталистическа Европа е заинтересована от запазване на статуквото на Балканите. Тя има по-голям интерес от съществуването на една империя, изостанала икономически и културно, дето производството на растящата европейска индустрия намира добри пазари, нежели от една свободна и демократична България. Това са истин-

[1] Проф. Ив. Шишманов, Ив. Вазов, спомени и документи, 1930 год., стр. 192.

ските причини за „миролюбието" на Европа, затова тя иска мир, който поетът нарича „мир злокобен". Но борбата е вече започнала, и Вазов възвестява на цял свят, че „племето славянско във мъки кално, омръзна му да тегли туй иго на светът" и затова започва борба с вековния тиранин, борба за „свобода или смърт"!

След разгрома на Априлското въстание прогресивното обществено мнение в Европа протестира енергично против турските зверства над беззащитния български народ. Великият френски поет-хуманист В. Юго издава знаменитата си прокламация по случай Баташките кланета, в която предупреждава европейските правителства за отговорността, която носят те за тия злодейства. „Народите имат над себе си нещо, което е под тях, — правителствата. Цивилизацията е у народите, а варварщината — у управляващите", пише Юго в тая своя прокламация. И той пита всесилните европейски правителства: „Кога ще свърши мъченичеството на този малък, но героичен народ?" Под напора на прогресивното обществено мнение, западните сили и Русия възлагат на своите дипломатически представители да анкетират събитията в България. Българският народ посреща с надежда анкетьорите, надявайки се, че плачевното му положение ще затрогне европейските дипломати и те ще заинтересуват своите правителства да се намесят и спрат варварските злодеяния на турското правителство. Ето какво пише Вазов за това време в спомените си озаглавени „Неотдавна" от 1892 година: „Събитията се следваха, едни докарваха други, източният въпрос нахлуваше силом в историята и в кабинетите на дипломацията и заглушаваше всичките други в Европа. Гърмежът при Морава замлъкна, но Цариградската конференция пое въпроса, който не можа да реши оръжието, а зад шума на нейните безплодни словопрения зачуваше се вече кликът на войната от север. Из въздуха миришеше на буря...."[1]

И Цариградската конференция, свикана през декември 1876 година за разглеждане на „източния въпрос" не допринася нищо за да се разрешат назрелите въпроси и да се облекчи тежкото положение на нашия народ. И на тази конференция английското правителство отново проявява своето враждебно отношение спрямо българския народ. Английският делегат-консерваторът Солсбъри защищава турската политика и „упорито уверяваше конференцията, че българи има само в Дунавска България, а в Тракия и Македония са гърци и турци". Тоя същия Солсбъри през 1878 година като министър на външните работи и делегат на Берлинския конгрес застана енергично против създаване на Санстефанска България и наложи България да бъде разкъсана на две части.

През тези трагични дни за българския народ, Вазов, избягал от България, се намира в Букурещ и от своята студена квартира, потресен от новините, идещи от отечеството, пише стихове от сбирката „Тъгите на България". За това време, пълно с нещастия и надежди; Вазов отбелязва по-късно във вече споменатите спомени „Неотдавна": „Времето се влачеше, зимата настъпи. Работите на Цариградската

[1] Ив. Вазов, Неотдавна, т. V, 1943 год., стр. 261.

конференция излязоха ялови. Преживяваше се период от мъчителни ожидания, безпокойства и страхуване за съдбата на България. Масата бежанци из нея всеки ден нарастваше, Букурещ кипеше от голи и безпомощни скитници българи, които, може да се каже, живееха само с надежда". Вазов и другите членове на Централния благотворителен комитет полагат всички сили и средства да заинтересуват общественото мнение в Европа, въпреки явно враждебната политика на капиталистическите правителства. „Самият комитет, лишен от всякакви материални средства... продължаваше своята деятелност, водеше кореспонденция със славянофилските комитети, пишеше дописки до руските и европейски вестници, поддържаше духа и надеждите чрез органа си, Нова България, който проникваше и отсам Дунава посредством агенти и пътници."

Развитието на политическите събития дава основания на поета да се надява в скорошното разрешение на българския въпрос. У народа съзнанието за борба все повече нараства. Вече са на лице известни указания, че славянска Русия ще помогне на своите братя

И при Урал и при Нева,
и при Кавказ и при Дон,
руско сърце закипява,
тръпне руски небосклон!

(„На България")

Поетът искрено се надява, че най-после, след толкова пролята невинно кръв, „цивилизована" Европа няма да остане няма зрителка. И от името на изстрадалия български народ той се обръща към цяла Европа и пита дали още се надява и вярва в очеловечаването на турския звяр.

Тя вярува ли още, че тоз народ омразен,
научен кръв да пие, и с пот да се кърми,
от дивите пустини тук нявга дотътразен,
ще може да напредне, да се опитоми?

Попитал бих я ази възможно ли е вече
след тия страшни зверства да вярва пак сега,
че тигърът ще нявга да се очеловече,
че брат ще да ти бъде тоз, който е ага?

Ще може ли раята да найде състраданье,
раята, що работи, оре и се поти,
от тия паразити, аги, кадий, тирани,
хайдути и черкези, дервиши и софти?

Тук поетът се домогва до някои материалистически разбирания за икономическите противоречия и класовата непримиримост между „раята" и „агата", между „раята, що работи, оре и се поти" и агата — „научен кръв да пие и с пот да се кърми", между експлоататори и експлоатирани, между поробени и поробители, и прави опит да ги отрази в творчеството си. Но Вазов трябва с ужас да констатира, че в противовес на пищните речи за „человеколюбие и демокрация, за свобода и прогрес"

. . . . . Европа се заклина
тиранина да пази и бича на света,
и милост християнска в душата ѝ застина,
и смей се безпощадно над нашите тегла!

Вазов още един път разобличава коварната игра на европейските дипломати и тяхното престъпно „миролюбие"

Дал трябва да сме роби мирът да се не клати?
О, с толкова ли жъртви?!... Проклет да е тоз мир!

Той е против един такъв мир, който трябва да бъде изграден върху пирамиди от кости, и който мир да се крепи на щиковете на турските кръвожадни орди. Народният поет е уверен, че турското господство на Балканите се крепи само с поддръжката на западните велики сили, защото Турция представлява отличен пазар за индустриалното производство на империалистическите тръстове, монополи и концерни. Основите на феодалната турска империя са вече разклатени, и при наличието вече на новите обществени фактори и новата политико-социална обстановка, достатъчно е само Европа „да викне", „само да потропа, та бледний полумесец завчас да потъмней"!

Да, тоз трон обезславен и кървав и коварен,
от бурите разклатен и в блудството изгнил,
тоз трон — скелет бездушен и с клетви претоварен,
от най-нищожний удар на прах се би сторил!

Поетът се мъчи да надзърне по-дълбоко в събитията. Със своя прогресивен хуманизъм той чувствува, че е срам за свободолюбивия XIX век да търпи в единия край на Европа феодално-крепостнически отношения. Той не може да се помири с положението — милиони хора „родени за прогрес" да бъдат жертва на турския деспотизъм.

О, доста е бесняло туй азиатско племе
във таз земя прекрасна, която разори,
сега е ред на роба място му да завземе,
та щастие, най-после, и там да се вцари!

Още много по-рано създателите на великото и всепобеждаващо учение на социализма и най-добрите познавачи на Източния въпрос, Маркс и Енгелс, посочиха в трудовете си как трябва да се разреши Източният въпрос: „Историята и фактите на нашето време — пишат те — сочат на необходимостта от основаването в Европа върху развалините на мюсюлманската империя на една свободна и независима християнска държава."[1] Развитието на събитията впоследствие доказаха правилността на това твърдение и никакви англійски дипломати и империалистически сметки не можаха да спрат историческата закономерност в развитието на човешкото общество, по силата на която старите и отживели политико-обществени формации трябва да отстъпят мястото си на новите жизнеспособни и прогресивни сили.

[1] К. Маркс и Ф. Енгельс, Сочинения, т. IX, Москва 1932, стр. 397.

Бездушието, коравосърдечието и лицемерието на капиталистическа Европа намира своето най-ярко въплъщение в лицето на английските дипломати, които с гнусен цинизъм и нагла мерзост се мъчат да скрият от западноевропейското обществено мнение турските зверства над беззащитния български народ. Когато, след разгромяване на Априлското въстание, под натиска на споменатите вече по-преди фактори, се предприема анкета за установяване тежкото положение на нашия народ, английското правителство възлага на своя посланик в Цариград Елиот да разследва и докладва на правителството. Английският дипломат, верен на интересите на английския капитализъм, потъпкал всякакви човешки и морални закони, отрича каквито и да е зверства от страна на Турия и че те били „клевети, навети от вестниците". И за успокоение на възбуденото обществено мнение английският премиер Дизраели държи надута реч в парламента, в която защищава турската политика на Балканите, отричайки с престъпен цинизъм каквито и да било издевателства на Турция над българския народ. На този окървавен английски държавник, който стана по-после причина за разпокъсване на българския народ на Берлинския конгрес през 1878 година, Вазов посвещава изобличителната и остра сатира с едноименно заглавие. Говорейки по-късно за потекло и причина на своите произведения пред проф. Шишманов, по повод на тая сатира поетът заявява: „Мразех Дизраели, като цяла България". Това стихотворение разкрива моралния облик на английската дипломация и нейната престъпна античовешка политика. Само с няколко стиха, наситени със сарказъм и ирония, поетът успява да внуши всичкия контраст между кървавите картини в България и престъпно лекомислената и натруфена реч на английския държавник, който се мъчи да докаже, че жестокостите и кланетата в България били „клевети, навети" от вестниците.

В България клане и сеч!
вестяват някои газети,
но аз ви давам честна реч,
че туй са клевети, навети.

Лъжа е чиста, уж че там
секат народа без пощада,
че от три месеца насам
май много свят от ножа пада!

От Елиота точно знам:
въз портата е туй набяда!

Дипломатът се мъчи с всички средства да докаже невинността на турските управници и в своето безочие стига дотам, че обвинява българите, че сами са подпалили домовете си, „че огъня в тях сами са българите туряли"!

. . . . . .

Тъй нагло лордът с хладен вид
министерската реч си каза —
и тих, циничен, зверовит,
блъвна си страшната омраза
към нас, и лъжейки без стид,
очите на света замаза.

Лъжата и цинизмът на английския политик са толково явни и отвратителни, че предизвикват протеста и негодуването на целия свят.

Но, о афронт! На туй протест
от хиляди места се дава,
и после таз гръмовна вест
лъжлив пред цял свят лордът става.
О, Англио, защо ли днес
бездушен жид те управлява?

Колко правдиво е успял да схване Вазов нравствения образ на английските дипломати — слуги на империализма и как майсторски предава всичката им низост и лицемерие! С тази изобличителна сатира, в която се разкрива престъпната дързост и безсрамна циничност на английската империалистическа политика, Вазов дава възможност на всички честни и прогресивни хора по света да разберат на какви политически и нравствени принципи се крепи английската империя, да разберат всичката фалшивост на прехвалената английска парламентарна демокрация.

Иван Вазов разобличава и клейми всички западноевропейски съюзници, приятели и закрилници на Турция и нейната грабителска политика. През 1876 година Сърбия обявява война на Турция. На тази война българите възлагат големи надежди, вярвайки, че тя е началото и на българското освобождение и затова вземат дейно участие в нея. Вестта за обявяване на самата война и първите успехи на сърбите предизвиква истински възторг всред българската емиграция, предаден така правдиво, реалистично и с искрена симпатия от народния поет в „Немили недраги". Но наличието на ентусиазъм и героизъм у доброволците българи и руси не е било достатъчно да спечели войната с далеч по-многобройния противник. Сърбия е принудена да иска мир от Турция. Поражението на Сърбия, разгрома на доброволческите чети, победата на Турция предизвикват възторзи и опиянение в унгарската управляваща шовинистична буржоазно-капиталистическа класа. Враждебното отношение на маджарската буржоазия към освободителната борба на славянските народи проличава още в навечерието на самата война. Случката в кафенето в Браила с двамата маджари, които защищават турската политика и възмущението на българските емигранти, описани така драматично от Вазов, хвърлят ярка светлина върху политиката на маджарските капиталисти към поробените малки народи.

След победата на Турция, маджарското правителство приветствува нейните управници и изпраща специална делегация от студенти чак в Цариград, за да поднесат една скъпоценна сабя на главнокомандуващия турската армия срещу Сърбия — Абдул Керим паша. Вазов е възмутен от постъпката на маджарското правителство. Неговото честно и хуманно сърце се бунтува и негодува от този явно неприятелски и провокационен жест на маджарските управници и пише острата изобличителна сатира „Сабята на Абдул Керим паша". Тук поетът отново с богати изразни средства, майсторски сравнения и саркастични епитети разкрива реакционната същност и завоевателна политика на европейския капитализъм, който потъпкал всякакви чо-

вешки принципи, всяка правда и морал поддържа и венцехвали „прогнилия Осман“, който „вдига от кости пирамиди“.

Острите изобличения на поета по своята сила и политическа заостреност достигат в някои моменти до язвителността на политическата сатира на Каравелов и Ботев.

Дерзайте, вий, мръсници, във пътя на позорът!
Правете вие дружба и братство, и любов,
с тез варвари жестоки, що напусто се борат
против светата правда и кръста свят Христов!

Славете ги безсрамно и пейте гръмогласно!
Целувайте, любете прогнилият Осман.
Веч сяко честно сърце потърси се ужасно
от тоя смрад несносен на вашия тамян.

Дерзайте! Тоз век беден, осъден е да види
все, що е най-омразно, чудовищно и зло;
един злодей да вдига от кости пирамиди,
а друг — да слага венци на негово чело.

За това престъпно покровителство на тиранина—потопил в кърви нашата земя — възмущението и гневът на поета добиват страшна изобличителна сила и той проклина тези „европейски варвари“, впили се и те „в славянската снага“.

Вий, варвари безсрамни, вий, кърлежи вонещи,
които сте се впили в славянската снага!
Вий хуни, вий вандали! Вий бухали зловещи!
Вий зверове! Проклети да бъдете сега!

Така конкретният повод дава възможност на поета да погледне по-изцяло на европейската капиталистическа действителност и да разкрие някои от нейните противоречия и нейния реакционен характер.

Бездушието, лицемерието и жестокостта на буржоазно-капиталистическите правителства към съдбата на поробените народи, коравосърдечието, с което те отхвърлят протегнатата българска ръка за помощ, тяхната явна симпатия и поддръжка към турския тираничен феодален режим, дават основание и възможност на Вазов да разбере в много отношения не само античовешката и антисоциална природа на отделните капиталистически политици и правителства, но и в голяма мяра характера на цялата капиталистическа система с всички нейни институции, фалшивостта и гнилостта на културата и на цивилизацията, с които капиталистическите правителства така шумно са парадирали. Заобикалящата го българска действителност кара поетът да се съмнява във всякакви човешки принципи за правда, свобода и прогрес у капиталистическия свят. Но и тук неговата сатира засяга само онези прояви на капиталистическия строй, които пречат на българската национално-освободителна борба, които са в противоречие с народните идеали, без да може да вникне по-дълбоко в органическите социални противоречия на капитализма, без да разбере тенденциите на общественото развитие, макар че прави някои опити в тази насока.

И в стихотворението „Векът“, писано на 12 септември 1876 год. с мото O tempora, o mores, поетът се стреми да разобличи не само

отделни западноевропейски правителства за конкретни техни деяния и постъпки, а се домогва до изобличаване на целия капиталистически свят със всичките негови понятия и принципи за свобода, човечност и прогрес. „Векът" е една от най-острите политически сатири в нашата поезия. Тя представлява синтез на целия житейски опит на поета, на неговата философия по отношение на политическия, идеен и морален облик на управляващите кръгове на капиталистическия свят.

Млъкнете вие, бедни хвалители на века,
във който назовахте свободен человека;
млъкнете с вашта правда, свобода и прогрес,
безумия, с които глушихте ни до днес!
Със нас се не ругайте! От срам се зачервете.
Защо този век нищожен велик го вий зовете?
Дали, че ни обсипва със мир и благодат?
Или... че днес изново епохата настана,
която бе видяла Атила, Тамерлана?

Епохата, в която империалистите проглушават света с думите „правда, свобода, прогрес", прикривайки своята завоевателна и експлоататорска политика, поетът я сравнява с най-страшната епоха, която е преживявало човечеството, епохата на „Атила и Тамерлана", защото

Какъв е този век страшен? Какви са тез години,
в кои дела такива се вършат пред очи ни?
В кои тиранът волно играй с огън и с меч
и цял народ се треби чрез най-ужасен сеч?
Каква е таз Европа, с човещина прочута,
и зрителка спокойна на таз картина люта.

Нейната политика се определя не от друго, не от някакви социални и етични принципи, а — само от „хладний интерес".

За нея робът твар е по-долна и от скота,
когото пазят, милват, че той влече хомота;
че мрем или живеем — за нея сé едно.

Противоречията, които съществуват в империалистическа Европа между думи и дела, между шумно прокламираните „братство и свобода" и нейните най-гнусни и реакционни дела, дават пълно право на поета да заяви в очите на цяла Европа, че всичко в нея е лицемерие, че е потъпкала всякакви човешки принципи, че нейният „Господ е металът".

Да, зех да мисля вече, че принципи човешки,
не са освен досадни измислици глупешки,
че правда, братство, обич — едни са басни тук,
че думата свобода е само празен звук,
че милостта е глупост, че Господ е металът,
кому се всички кланят, боят и свещи палат
. . . . . .
Че силний сè тиран е, и слабий сè е роб;
че таз цивилизация, че това християнство,
не са освен измама, лъжа и шарлатанство;
насилието е правда и мерзостта е слава.

Тук поетът се домогва вече да разбере много страни от съдържанието на капиталистическия строй и неговата империалистическа политика. Макар да няма ясно становище за движущите сили в човешкого общество, макар да няма ясна перспектива за бъдещето общество, неговите народно-демократични разбирания и прогресивният му хуманизъм му помагат да почувствува макар и стихийно, че има известни противоречия в обществото и че докато има хора, които в политика и морал се ръководят единствено от „жълтия метал", дотогава винаги ще има поробители и поробени, и че цивилизация, култура, правда са само „измама, лъжа и шарлатанство", с които господствуващите класи се кичат, за да прикрият своята вълча експлоататорска природа. За постигане на своите грабителски и завоевателни цели империалистическите правителства са готови на всякаква подлост и компромис, правят съюз даже и със своите верски противници, което Вазов така ярко отразява в творчеството си: „де кръст с полумесец цалуват се без срам, де Пий на Мохамеда кади му тимиан", в името на общите си материални интереси.

Тези стихове на народния поет, наситени с хуманистични идеи и политическа заостреност оказват несъмнена помощ, както на национално-освободителната борба, така и впоследствие на прогресивните слоеве от нашия народ за разобличаване капиталистическата фалшива култура.

Свидетел на всички тези обществени и социални противоречия в съвременното нему общество, Вазов чувствува, че човечеството няма да търпи завинаги тези неправди и предвижда, че тази епоха ще бъде „сцена на светли революции", които трябва да разрешат тези противоречия, защото поетът вярва в доброто и прогреса, вярва в силата на национално-освободителната борба, която са повели поробените народи, за да съборят прогнилата отоманска феодално-крепостническа империя и нейните европейски поддръжници, за да установят истинска свобода, култура и цивилизация. Но и тук поетът не достига до пълно отричане на капиталистическото общество. Той схваща тези „светли революции" само като национално-освободителни движения, без да предугажда тяхната социална същност. Силата на неговия художествен талант обаче дава възможност в неговото творчество да намери отражение, макар смътно и далечно, светлата вяра в бъдещето общество, в което човек ще отхвърли калното и отвратително настояще.

Тази светла и бодра вяра в бъдещето щастливо общество Вазов манифестира и в други стихотворения. Заобикалящата робска действителност дава повод на поета да хвърли поглед назад в историята и да види плачевната съдба, която са имали най-светлите умове на човечеството. Тържеството на техните идеи обаче дава основание на Вазов, когато турците отнемат живота на най-чистия и възторжен революционер В. Левски, уверено да пророкува, че нищо не е в състояние да задуши „истината вечна, що вечно живей".

Царете, тълпата, мръсните тирани
да могат задуши гордото съзнанье,
гласът, който вика, мисълта, що грей,
истината вечна, що вечно живей,

измислиха всякой по една секира
да уморят всичко, дето не умира:
зарад Прометея стръмната скала,
адът на Сократа с клеветата зла,
синджир за Коломба, кладата за Хуса
кръста на Голгота за кроткий Исуса —
и по тоя начин най-грозний конец
в бъдещето става най-сиен венец.

В тая остра изобличителна сатира, Вазов надхвърля границите на критическия реализъм и се домогва до прогресивна романтика, която разкрива далечните перспективи на борбата за правда и обществено преустройство, която показва вечната изменчивост на обществото и сигурното тържество на прогресивното, което никакви ужаси и страдания не могат да унищожат. Затова изобличителната политическа сатира на Вазов и днес пази своята актуалност. Събитията, настъпили след неговите пророчески думи, оправдаха предчувствието на поета. Европейските капиталистически правителства, потъпкали всякакви човешки принципи, и днес още държат милиони хора в робство и простират своите хищнически пипала към други малки народи. И днес провеждат със всички средства своята агресивна и завоевателна политика. Но народите узнаха „века на светли революции". Милиони хора се освободиха не само от национално, но и от социално робство и свободно строят своето светло настояще и увенчават със слава и сяйни венци героите и най-светлите гении на човечеството. Пука се по всички шевове остарялата дрипа на империализма и се изгражда светлото бъдеще — мечта за Вазов и наше настояще.

Няколко години по-късно, през 1880 год., когато поетът живее вече в освободеното си отечество, новата обстановка, която съвсем не отговаря на демократичните и прогресивно-хуманистични идеали на Вазов, му дава повод отново да се върне в своите размисли върху характера и идеалите на буржоазно-капиталистическа Европа. Като изхожда от нерадостната действителност от времето на първия етап на проникването на капитализма в България, Вазов се домогва отново до смели преценки и съждения за капиталистическите управляващи кръгове. Неговият реалистичен поглед и дълбоко човешкото му сърце му спомагат да види и отново разобличи империализма на западните сили във всичките негови разновидности и прояви. Под формата на „разходка по Европа", която той остроумно нарича „сантиментална", поетът с по няколко само щрихи ни разкрива най-съществените черти от политическия и нравствен образ на различните правителства и политици на капиталистическа Европа. Вазов спира най-напред своя поглед над Пруската империя, чиято империалистическа политика на Drang nach Osten — разширяване на изток, се е провеждала с такава упоритост и безскрупулност от тогавашния пруски канцлер Бисмарк. С най-черни краски от своята богата поетическа палитра поетът ни рисува този мрачен и зловещ образ, който е всявал ужас и страх у малките народи.

Кой е тоя старец в държавата осма
с глава увенчана само със три косма,
с увиснали вежди, с сърдито чело,
което предсказва нещо не добро?
Той се е замислил, кат някой художник,
или кат оракул въз своя триножник,
и всички съседи със напрегнат взор
чакат, за да чуят някой приговор.
Една тъмна дума, една повеч бръчка
на чело му, дигат страх, тревоги, глъчка.
Неговите чада две са в тоя мир:
немското единство и военний мир.

Колко правдиво е предугадил поетът завоевателните замисли на германския милитаризъм! Колко дълбоко е схванал същината на прусащината и нейния идеал! Историята оправда думите на поета. Потомците на Бисмарк с техните човеконенавистни расистки теории, се оказаха достойни приемници на завоевателната прусашка политика. В името на „немското единство и военний мир“ те тръгнаха да завоюват цяла Европа, за да завършат най-безславно в собствената си бърлога — Берлин.

Все така реалистично Вазов ни представя и капиталистическа Франция, дето викът: „Свобода!“ пръв се разнесе! Бухтя революция, марсилеза пе се“ и дето „най-първо чу се гласът на човека“. Сега тази Франция, „що света е сявга с чудеса дивила“, е станала място на остри противоречия и конфликти, на пъклени планове и сметки за завладяване и експлоатиране на колониалните народи.

Във нейния център — новий Вавилон,
на модите люлка, на грацийте трон,
Содом, рай и пъкъл и вертеп развратен,

В своята „сантиментална разходка“ поетът посещава и люлката на най-агресивния империализъм, който държи в робство и експлоатира милиони хора, идолът на който е само „хладний интерес“ — единствен ръководящ принцип на английската политика и цивилизация.

Кой е този остров потопен в морета
и пълен с машини, с пари, с колелета?
В мъглата му вечна Джон Бул е запрян.
Той от вси народи получава дан.
Бомбай, Суец, Малта, Гибралтар, Канада
са верига яка, с коя света влада.
Неговият идол, от край и до днес,
носи страшно име: хладний интерес.
Ирландия бедна, Индия богата
на тоз идол тежък пъшкат под ногата.
А там — в един ъгъл стои дипломат
и пише романи. Той ми е познат.
Неговата слава далеч се е чула;
потомък на Юда, брат на Велзевула,
на злината гений, на лъжата жрец,
граф и лорд английски, изверг и подлец
и комуто ние от сред Румелия
пращаме му свойта вечна проклетия!

Вазов тук има пред вид мрачната и зловеща за българския народ и за много други колониални народи фигура на лорд Биконсфилд, ръководител на английската политика. Когато този изверг на човешкия род умира, народите от цял свят си отдъхват с облекчение, а Вазов написва специална епитафия, в която казва:

Лорд Биконсфилд умря,
изчезна в тъмний мрак,
и всичко честно се засмя
от Лондра до Батак.

В тия стихове е предаден ясно, синтезирано и картинно целият политически и идеен образ на английския империализъм и неговият апологет — Биконсфилд, комуто всички българи с основание изпращат „свойта вечна проклетия", защото той беше най-горещият защитник на турското господство на Балканите и най-голям противник на нашето освобождение и обединение. Правдивата и обективна оценка на Вазов за английския империализъм продължава и днес да има валидност за сегашните английски политици, които всякак се стараят да пречат на мирното развитие на българския народ. Както тогава, така и днес те се мъчат да прикрият своите завоевателни цели под булото на хуманитарни лозунги. Но историята научи българския народ добре да вижда целите на империалистическата политика.

В своята разобличителна сатира, наситена с язвителен сарказъм и дълбоко човешко възмущение и негодувание, поетът не пощадява и капиталистическа Австрия — „стара, сбърчена кокетка, по коварство славна, по лукавство редка", и рицарска Испания, „люлка на светото ауто да фе", и клерикална Италия, гдето

— в остарелий, глухий Ватикан,
стои старец мрачен — плешив изтукан,
на принципи светли веч немощен враг,
останка печална от рухналий мрак.

Вазов храни особено отвръщение към папската институция, символ на феодалното мракобесие, консерватизмът на която е изпратил не един гений на огнената клада. Поетът мрази Ватикана и от чисто патриотични подбуди. След победата на Турция над Сърбия, папата поздравява султана и затова той го нарича „чудовищний Рим папа, съюзник на Корана" и по-нататък:

Де кръст и полумесец цалуват се без срам,
де Пий на Мохамеда кади му тимиан.

Върху тази папска институция авторът се връща отново в сбирката си „Италия", посвещавайки й специално стихотворение, дето още по-ярко разкрива мрачната инквизиторска роля, играна през вековете от Ватикана, преследвайки и предавайки на смърт великите гении на мисълта и словото, като Галилей, Хус, Гутенберг и други — носители на нови прогресивни и свободолюбиви идеи.

Когато Галилей, тоз ум високи,
каза: земята се върти,
из тия глухи полози дълбоки
на мрак и тъмноти
разчу се клетва непозната:
„Смърт, смърт на сатаната!“

В идейно осмислени и художествено релефни картини, поетът ни развежда из Ватикана, в „глухи полози дълбоки на мрак и тъмноти“, откъдето се носи само един вик — присъда за всичко честно и прогресивно — „смърт, смърт на сатаната!“

Летяха векове. Борците смело
вървяха, мряха в бой велик,
при всяка нова стъпка, мисъл, дело —
сè тоя див подземен вик.

Тук историческата правда намира майсторско художествено отражение, за да стане достояние на човечеството и покаже какво се крие зад молитвите и песнопенията на папския престол. Тук художественият метод на Вазов надхвърля ограничените възможности на неговия идеен мироглед и отразява ярко и правдиво антипрогресивния характер на папската институция и злокобната роля, която тя е играла през вековете. И в тази си сатира, Вазов не се обявява против католическата религия, а само против нейните официални представители, които поставят религията в служба на най-върлите врагове на свободата и прогреса.

Избухването на освободителната Руско-турска война влива нови сили и надежди в българската емиграция в Румъния, и Вазов, като член на Българския централен благотворителен комитет, взема дейно участие в подготовката на българите за участие във войната. Напредването на руските войски, стъпването им на българска земя предизвиква възторг у нашия поет. Тия свои възторзи и симпатии Вазов въплотява в стиховете от сбирката „Избавление“ от 1877 година. Поетът поздравлява братята-освободители „от страна на вси, що плачат, от вси майки пълни с жал, от сюрмахът, от орачът“, с твърдата вяра, че този път тиранинът ще бъде наказан и че западните империалисти не ще могат вече да спасят отдавна разлагащата се турска империя.

Не можаха тиран бесни
чужденците да спасат
и със викове несвестни
да отложат божий съд

Въодушевен от освободителните руски войски, той пророкува, че Русия ще отърве и целият свят от робия.

Да! Силна е Русия
дошла е тоя път,
кат друг един Месия,
с кръвта си от робия
да отърве светът.

(„Голгота“)

Пророчеството на народния поет се сбъдна. „По ирония на историята, — пише Васил Коларов — бившите султански „раи“ на Балканите — сърби, гърци, румъни, българи се освободиха един след други от турско иго и създаваха свои независими държави не с помощта на западноевропейските държави, които се кичеха с принципите на свободата и хуманизма, а благодарение на насърчението и пряката поддръжка на Русия.“[1] А и днес ние сме свидетели, че Русия, след като освободи народите от германския фашизъм, възглавява великото движение за мир, което се бори срещу всяка агресия, срещу всяко подтисничество, за да могат народите свободно да изграждат своето бъдеще.

Все в същото стихотворение Вазов противопоставя братската помощ на Русия на ехидния смях на английските империалисти над народните беди.

Че дор пищи покрусен
народът ни в беда,
там някой мъж изкусен
там някой Джон Бул гнусен
се смее от душа;

че да държат илоти[2]
да има кой за тях
да гний и да работи,
на хиляди Голготи
осъждат ни без страх;

Пред самия край на турското господство в България, английските дипломати в Турция продължават своята велзевулска политика, като разгарят фанатизма на турците, за да подхвърлят на огън и сеч всичко българско. Английският консул в Одрин — Блънт, по своята мерзост и лукавщина не иска да отстъпи на колегата си от Цариград, Елиот. Той подбужда турците да опустошат Тракия при отстъплението си, за което вражеско отношение към нашия народ Вазов му посвещава едноименна злъчна сатира и с остър изобличителен тон ни разкрива още един път нравствения лик на английските дипломати и тяхното отрицателно отношение към освободителната борба на поробените народи. Поетът е успял да схване и отрази най-ярките черти, които характеризират английската дипломация — нейната хитрост и лукавщина, и той обрисува Блънт с най-острите саркастични епитети, сравнявайки го по хитрост със змията, а по кръвожадност е тигъра.

Блънт! Проклето име! Ето
тоз човек червенолик.
Подъл той е във сърцето,
във душата е кръвник.

Тъй, Блънт, ти днес между нази
мълчишката сееш смърт,
от змията, дето лази,
по си хитър тоя път.

---

[1] В. Коларов, Освобождението на България от турско робство, 1948 год., с. 10.
[2] Селяни-роби.

С очудваща художествена сила поетът рисува ехидната усмивка на този дипломат, предизвикана от запустяването на нашата земя, където хиляди майки са останали „без покривка, и децата без баща".

Тържествувай! С много жертви
ти из праха изпълзя,
с наште мъки, с наште клетви
твойто име се свърза!

Престъпленията на Блънт са толкова големи, че поетът с основание предвещава, че „и занапред" неговото име ще всява отвращение и погнуса всред нашия народ.

И за напред в България
името на таз помия,
кой го каже или чуй —
ще да плюй.

Империалистическа Англия иска всякак да осуети освобождението на нашия народ. В приближаването на руските войски към Босфора тя вижда, че нейните интереси на Изток са застрашени. Започва да се говори за война между Англия и Русия. Вазов с голямо безпокойство следи завистта и недоволството на Англия от освобождението на България.

Ох, теб завиждат зли душмани,
чумерят ти се с яд и бес:
за тях са малко твойте рани,
ти малко кръв проля до днес!

(„Надей се, Българио")

Когато английските дипломати се оказаха безсилни да спрат освободителния марш на руските войски, които създаваха условия за образуване на силна и независима България, те се уплашиха за своето влияние на Балканите и наложиха несправедливия Берлински договор, който разкъса България. Тази нова вражеска постъпка на европейските капиталистически политици изпълва с негодувание и гняв душата на народния поет и той посреща с истинска радост и въодушевление Съединението през 1885 година. Този исторически акт дава възможност на поета отново да разобличи престъпните политически планове на капиталистическа Европа. „Омразната присъда на Берлинския договор, която изкуствено и противоестествено разкъса един целокупен, неразделим народ на няколко части, чрез насилствени граници, беше осъдена от разума и историята още в самото си начало. Лорд Биконсфилд считаше най-голяма слава на своята дипломатическа кариера — намаляването на България, чрез образуването на Румелия. Той не доживя да види трайността на своето дело и горчивата подигравка на съдбата с най-изкуствените комбинации, с най-мъдрите и прозорливи пресметвания на дипломацията. Бисмарк, при закриването на Берлинския конгрес, изрази надежда, че делото му ще бъде трайно. Този велик държавен мъж се излъга: той нито се

сещаше да помисли, че съществува един друг фактор, който казваше: не! — българския народ."[1]

Така правдиво и майсторски Вазов ни предава политическите тенденции и идейни принципи, които характеризират капиталистическа Европа от втората половина на миналото столетие. Ненавистта и омразата на поета към капиталистическите правителства не се обуславя само от обстоятелството, че тези правителства са водили политика враждебна на българското освобождение. Неговата любов към свободата не се диктува само от патриотични подбуди. Искреният патриотизъм на поета му помага да надхвърли границите на нашата дайствителност и със своя прогресивен хуманизъм да види трагедията и на другите народи, поробени от империализма. Неговият демократичен дух се бунтува против всяко робство и затова, когато през 1899—1900 г. империалистическа Англия напада малкия, но свободолюбив бурски народ, той му посвещава стихотворението „Трансвал", в което клейми завоевателната политика на „коварний Албион" и подкрепя освободителната борба на героичния бурски народ.

Гърми войната пак. Кръвта
на новий век опръска прага.
Празнува пак Ваал! Оста
подгаврен светлий блян на Хага.

Но и тази нова завоевателна война не е в състояние да помрачи вярата на поета в „зората светла на доброто". Той вижда, как нараства у народите съзнанието за свободен живот и за борба против всяка тирания.

Защото веч е уморен
светът от кърви и клането
и на войната, възмутен,
той гледа кат на вещ проклета;
. . . . . .
Защото възмъжа света
и в идеали други гледа
и на войната гибелта
брои на славната победа.

Как прекрасно е предугадил поетът отвращението на народите от войната и жаждата за „идеали други". Тези Вазови думи са запазили всичкото си значение и днес, когато народите, изморени от империалистическите войни, са устремили своя поглед към други подостойни идеали, към мир и свободен живот. Наред със симпатиите си към героичния бурски народ, изразени в горното стихотворение, Вазов предава и чувствата на състрадание и симпатия на целия български народ към борещия се за своята независимост храбър бурски народ. В разказа си „Героите от Англо-бурската война" от 1891 год. Вазов ни предава изблика на възмущение на нашия народ към английските дипломати и генерали, нападнали така жестоко бурския народ и същевременно радостта и ентусиазма, възторга и опиянението от водачите на храбрия и свободолюбив бурски народ,

[1] Ив. Вазов, Нова земя, 1948 год., с. 558.

който поведе справедлива отбранителна война срещу домогванията на английския империализъм. „Затова, когато настана ред да се явят героите от оранжката република и от трансвалската, настана едно облекчение в салона. Очите засветкаха от добро чувство, лицата се проясниха. Зрителите предвкусиха удоволствието, което с трепетно любопитство очакваха да изпитат напълно.“ И по-нататък: „Сега вече (когато на сцената се появяват бурските герои, б. н.) в салона беше празник. Щастлива усмивка заля всички лица. Очакваха се сега най-славните бурски герои. Едно опиянение обземаше публиката, ръцете сякаш магнетизирани, трептяха от нетърпеливост да отдадат чест на благородните витязи, чието име изпълняше света с ека си.... Сиромаси бури! И ние, и цяло човечество само така можем да ви помогнем в исполинската ви борба за свобода — с шум... Бедно човечество!“ Така авторът е успял да схване една от най-характерните черти на нашия народ, неговата отзивчивост и съчувствие към борбата на поробените народи и омразата му към всички поробители и експлоататори.

Българският народ в своето историческо развитие е имал възможност да изпита на собствените си плещи антинародната завоевателна политика на капиталистическите правителства, както отпреди Освобождението, така и след Освобождението, когато установилата се в България прогерманска монархия продаваше интересите на народа на германския капитализъм и стана проводник на нейната завоевателна и антинародна политика, затова посреща студено, дори враждебно, официалните представители на управляващите среди на капиталистическия свят. Тази неприязън, която нашият народ заслужено храни към представителите на официална Европа и нейните политически институции, е предадена майсторски с тънък хумор и дълбока психология от автора в разказа „Негостолюбиво село“. — Простият, но добродушен и честен селянин, смятайки, че пристигналият в село чужденец е немец, му отказва всякаква услуга, дори и вода, за да се покаже толкова по-щедър щом узнава, че въпросният чужденец е русин.

— Ваша милост, от кой народ си, да прощаваш?

— Матвеев отговори жлъчно:

— Руский!

Кръчмарят го улови за ръката с желание да се здрависват.

— А бе, холан човече, оти не ни каза по-рано, ами ни мъчи така и ни овре в грях?

И селяните един въз друг се заредиха да му хващат ръката. Кръчмарят смеешком му обади, че го взел за „шваба“ — в софийско шопите така наричат неславянските поданици на Франца Йосифа — по вида му и като видял, че приказвал немски с конника...

Дойдоха и други селяни и взеха да се ръкуват... Ела, господине, всичко дал господ у нас: и студена вода, и вино, и хляб, и пиленце за християни като ваша милост.“

При тази показателна случка за настроението и симпатиите на българския народ, авторът намира за необходимо да припомни мнението на Стамболов, който с русофобската си политика се надяваше да отслаби руското влияние в България. И авторът предава дословно:

„По това време именно Стамболов, още всемогъщ властник, говореше на дописника на „Кьолнише Цайтунг“:

— Аз отслабих руското обаяние в България за петдесет години“.

Цялата гнилота на империализяма, разобличена правдиво от Ив. Вазов, не е в състояние да убие у него добрата вяра в бъдещето, вярата в човека. Тази вяра има корените си във великите хуманитарни идеали, които поетът вижда в цялата история на човешкото общество. Вазов храни дълбоко уважение и почит към прогресивната световна култура. Той признава, че наред с всички „изверги“ на империалистическия запад, като Елиот, Дизраели, Дерби, Бисмарк и други, западноевропейските народи са излъчили творци, чийто живот и дела правят чест на човечеството, които „кат лампади светят в мрачината обща на деветнадесети век“.

. . . То има мъже днес
венец на человека, на времето ни чест.
Тъй Ръсел благородни, на слабите бранител,
и славний Гарибалди, на робите любител,
които не един път вдигнаха своя глас,
ужасен за тирана и сладостен за нас;
Странгфорд и Брайт и Гладстон, Фарлей, Хюго поетът,
и други тем подобни, що кат лампади светат
във мрачината обща на деветнайстий век,
приятели и братя на страждущий човек.
(„Векът“)

Вазов посвещава специални стихотворения и на Гьоте, и на Юго, и на Пушкин, и на Байрон, и на Шилер, и на Хайне. Той цени тяхното наситено с хуманни идеи творчество и превежда тези поети, като иска по този начин да направи тяхното творчество достояние на българския народ.

Чрез критико-реалистичния си метод Вазов успява да отрази в творчеството си политико-обществената и нравствена атмосфера на епохата, в която живее, а тя е епоха пълна с обществени и социални противоречия. В навечерието на новия двадесети век, който човечеството с надежда очаква, поетът с безпокойство и тревога вижда, че „влазяме в нов век, но не в нови дни“, защото „въпроси зловещи висят нерешени, вериги дрънчат нестрошени“.

Но творчеството на Вазов не само отразява мрачната действителност. В него намира отражение и чувството, че злото не е вечно, че трябва човек да се бори за извоюване на светлото бъдеще. Поетът напълно съзнателно внушава тази вяра у народа.

Не падай духом, стягай мощ юначна,
в борбата тежка не си давай меча:
тоз дълъг сумрак нощ не види мрачна —
на светло, ясно утро е предтеча.
(„Борецу“)

Тази вяра го кара да се обърне към целия народ с призива „не се отчайвай“.

Не се отчайвай, не са празни думи:
напредък, братство, правда, чест, свобода,
витий площадни ги обръщат в глуми,
а други подло с тях шумят — по мода.
(„Не се отчайвай“)

Тук авторът се приближава вече, макар и стихийно, към разбирането, че съществуващият строй е преходен, че ще дойде време, когато идеалите за напредък, братство, правда, чест, свобода ще получат истинското си съдържание и не ще бъдат само празднн „глуми". Поетът става изразител на най-съкровените мечти и идеали на изнуреното човечество:

А как изждаднял е човешкият род
за правда, за мир и за щастие!

Но кое ще бъде това бъдеще общество, което ще осъществи тези идеали, авторът не е могъл да предвиди. Той не е могъл да разбере, че тези три идеала на човечеството не могат да бъдат постигнати в общество, разделено на враждуващи класи, което е против всяка правда, против свободата, против мира. Със своето творчество обаче, като разкрива много пороци и недъзи на това общество, Вазов помага на народа да види по-добре и да разбере корените на неправдите в живота, а оттам да определи и своето отрицателно отношение към този строй. В това отношение Вазовото творчество е изиграло и играе огромна възпитателна и мобилизираща роля. То подпомага всички честни и прогресивни хора в борбата им за събаряне и премахване на капитализма, за установяване на мирен, свободен и творчески живот.

*

Освобождението на България през 1878 година с помощта на братския руски народ изигра ролята на буржоазно-демократична революция. То смъкна феодалния строй на турската империя и отвори пътя за развитие на българския народ по пътя на капитализма. Младата българска буржоазия измести развитието на българската държава от демократичния път, предначертан от апостолите на национално-революционното движение, и я постави в пълна своя политическа, икономическа и културна зависимост. България, бидейки изостанала страна, скоро става обект на империалистическите домогвания за западноевропейските капиталисти, които щедро подпомагани от нашите капиталисти, нахлуват в България заедно с всичките отрицателни страни и пороци, които империализмът има. Българската буржоазна класа усвоява всички упадъчни, реакционни теории и практика, станали модни на Запад. Скоро в България започна да се шири нечувана корупция, морална, нравствена и политическа поквара, бюрократизъм, кариеризъм, идейна пустота, еснафска простащина, безскрупулност, цинизъм, потъпкване на всякакви по-възвишени социални и културни идеали.

Душата на Вазов, подхранена от чистата, идейно наситена и нравствено възвишена атмосфера на българската революционна емиграция, се бунтува от тази политическа и морална поквара, създадена от българската буржоазия, станала агент на западния империализъм. Верен на своите демократични възгледи да разобличава и бичува всякакви антисоциални и античовешки прояви, да клейми всичко покварено и еснафско, Вазов, който разобличи не малко пороци на европейската управляваща буржоазна класа, започва да

разкрива пороците и недъзите и на българската буржоазия. Той създава редица стихове и разкази, в които осмива и критикува една или друга язва, един или друг порок на българската буржоазна действителност, корените на които язви и пороци отвеждат в общата реакционна и експлоататорска политика на европейския капитализъм. В обобщени картини, синтезирани типични образи, някъде леко осмеяни, другаде остро разобличени и заклеймени, той успява да разкрие противоречията и отрицателните страни на новосъздаващето се българско капиталистическо общество.

Поетът с болка вижда, че недъзите, които той преди Освобождението разкриваше в западния свят, се насаждат всред българското общество.

И пак позорът има тържеството,
лучата в кал, лъжата е на трон.
Понятьето за злото и доброто
изгубено под наший небосклон!
. . . . . .
Що станаха мамливите надежди
за мир, за плодотворен труд, за радост?
Пак в ядови борби изтрита младост!
Пак бъдеще настръхнало с премеждий!

(„Ямби")

— изповяда народният поет с мъка в душата. Той иска да се бори с тези „лъжци, витий коварни". Неговият свободолюбив дух не може да се помири с покварата и разслоението, които „злобни духове величаят, той превръща лирата си в „огън, бич, секира" и заявява високо, че ще се бори със злото.

Няма аз да млъкна, злобни духове!
Няма да ме сплашат вашите викове!

Вазовият демократичен мироглед не може да приеме порядъка в капиталистическото общество и затова остро го критикува, но не може да види и да посочи правилния път към бъдещето, не може да посочи изхода от тежкото положение, защото му липсва научен поглед върху развитието на обществото. Той не може да разбере движещите сили в това общество, борбата между пролетарията и буржоазията, която борба трябва да завърши с тържеството на пролетариата.

Европейският империализъм, успял веднаж да се врастне в политическия и икономически живот на нашата страна, започва твърде скоро да насажда и своите декадентски и реакционни философско-естетически, научно-теоретически и литературно-критически принципи в областта на науката, философията, литературата, изкуството и пр., чрез които се замъглява съзнанието на народите, за по-лесно осъществяване на агресивната колонизаторска и експлоататорска тяхна политика. Мракобесните расистки и човеконенавистни теории на Ницше се разпространяват и насаждат във всичките области на човешката култура. У нас вече са на лице обективните — класови и социални — предпоставки за тяхното развитие. Д-р К. Кръстев и

П. П. Славейков, които са школували при западните буржоазни философи и теоретици на изкуство и естетика, стават първите пионери на тези реакционни, индивидуалистични ницшеански теории в областта на философията и изкуството. Прикрити зад формулата за чистото изкуство, те се заеха да отричат всяка идейно-възпитателна действена роля на художествената литература и на изкуството изобщо, и в същност станаха проводници и апологети на най-реакционните и упадъчни теории, които империалистите с рядко умение и настойчивост разпространяваха. Обявявайки се против реализма, против идейно тенденциозната прогресивна наситеност в изкуството, те фактически се превърнаха в апологети на най-тенденциозното, но вече в реакционен смисъл, изкуство, наситено с индивидуалистични, мистични, символистични и космополитични идеи, и по този начин поставиха икуството в служба на империалистическата политика на западноевропейските правителства. И тези жреци на империализма в областта на духовната култура се заеха да отричат, да клеветят, да петнят народния поет, като заявяват, че неговото изкуство не било истинско изкуство, защото било наситено със злободневна обществено-политическа тематика, лишено от „дълбока философска мисъл". И както професионалните политици и дипломати прикриваха своите реакционни, експлоататорски и колонизаторски попълзновения зад хуманитарните лозунги за свобода, човечност и прогрес, така и пионерите на империализма в областта на духовната култура прикриваха своите антисоциални, антипрогресивни естетически теории зад лозунга за създаване на „високо-художествено" отдалечено от ежедневието на живота изкуство.

Вазов, който остава верен на демократическите и реалистическите традиции на нашата литература, не можеше да не види вредните, антисоциални, безидейни и кухи естетически принципи на тези апологети на чистото изкуство. Той не само продължи да пише за народа, за неговите болки и страдания, за неговите стремежи, борби и идеали за свобода, прогрес и демокрация, но активно започна да води борба против българските модернисти, индивидуалисти и космополити, които, потъпквайки прогресивните и реалистични традиции на нашата литература, утвърдена от творчеството на Каравелов, Ботев, Чинтулов, П. Р. Славейков — искаха да направят от изкуството празна игра от думи, а от писателя — бездушен и безидеен певец на вътрешните себични мечти и блянове, откъснати от обективно-реалната действителност и народния живот.

Тази борба на Вазов имаше корените в неговата предишна дейност. Основните принципи на своята поетика, Вазов ясно определя още в „Новонагласената гусла" от 1876 година главно под влиянието на народно-демократичната, прогресивно-хуманитарната патриотична атмосфера на българското национално-революционно движение и под благотворното въздействие на великите руски писатели-демократи: Белински, Добролюбов, Херцен, Чернишевски и други, и до края на живота си поетът не измени, общо взето, на тези свои демократични позиции.

— „. . . аз никога не съм писал, само да забавлявам, — изповядва поетът пред проф. Шишманов, — Принципът l'art pour l'art във

всеки случай не е мой. Аз мисля — това съм ти го казвал и друг път —, че поетът е длъжен и да поучава. Това е неговата социална мисия[1]. В стихотворението „Защото си поет“ от 1900 година Вазов майсторски осмива незавидната и бездушна роля на поета — такава, каквато му я определят каноните на индивидуалистите, символистите и естетическите формалисти. За тях поетът трябва да няма мнение, да бъде безучастен към неправдите в живота, да бяга от „жизнените битки“, да „мечтай високо“, да стои в храма на своята муза, „кат камък твърд, студен кат лед“, „защото си поет“.

Казаха ми: — Ти нямаш право
да чувствуваш със глас висок,
мълчи потай се величаво,
задушвай скръб ил гняв жесток.
Ти нямаш право дял да вземеш
в вълненията на грешний свят:
всяк има мнение — ти да нямаш,
защото си поет.

(„Защото си поет“)

А за същината и смисъла на поезията, за нейното потекло и предназначение поетът казва, „че тя се крий не в бедно дъвчене на фрази модни“, а „в образите вечни на прекрасното, доброто“.

Вазов не можеше да бъде и не стана поет, какъвто изискваха каноните и догмите на формалистичната естетика и българските модернисти, като д-р Кръстев, П. П. Славейков, Вл. Василев и други. Той възлагаше друга, по-възвишена и по-благородна роля на изкуството. За него то е оръжие за борба със злото, с тиранията, с несправедливостта и експлоатацията. А призванието на поета е — да бъде носител и учител на прогресивни, демократични, хумании и миролюбиви идеи. Чрез своето перо той трябва да отразява правдиво и художествено обективно-реалната действителност на дадения исторически момент и, сочейки по-високи обществени и социални идеали — да съдействува за прогресивното изменение на тази действителност.

За ролята и значението на поезията, за дълга и обществената мисия на поета, за своя реалистичен метод, за вредните западни символистични и космополитични литературни течения и техните български подражатели, освен в многобройните случаи в стиховете си, Вазов говори нашироко, обосновано вече теоретически, в предговора към „Легенди при Царевец“.

„Съществува една духовна жажда у народа, на която поезията, в широкия смисъл на думата, не може, няма право да остане безучастна, ако иска да отговори на призванието си, ако иска да запази яка връзка с народа и да засяга деликатните струни на душата му.

И писателят, когато пише, трябва да знае какво пише и за кого пише, за да бъде четен, разбран и оценен не от чужденци, а от българи. Така само може да остане самобитен и да влияе със словото си на широките народни маси...“

---

[1] Ив. Д. Шишманов, Ив. Вазов... 1930 год., с. 173.

Затова с такава гореща страст Вазов заклейми модернизма, дошлия от запад упадъчен литературен навей: „За жалост, ние виждаме нещо нежелателно. Съвременната поезия, повтарям, не се стреми да говори на народната душа, тя се чужди от нея."

Вазов се обявява против хладното, безучастно и егоистично отношение на нашите модернисти към живота, против техните абстрактни и схоластични умувания, за които поезията е празна игра на словото и които признават за реален само своя вътрешен свят. „Нашите млади поети, между които има и със силни дарования, в стремежа си, законен впрочем, за оригиналност, да дирят нови пътища и нови форми на мисълта си, откъснаха се от народната среда и запяха според нововремските навеи в западноевропейската литература. Зареяха се в областта на олимпийската отчужденост и индиферентизъм, углъбиха се в самосъзерцание и скъсаха всяка връзка с окръжаващия живот. Станаха символисти, индивидуалисти, декаденти, свръхчовеци и не знам още какви. Поезия космополитична, студена, небългарска, нестоплена от живо човешко чувство, защото не е расла на българска почва, чужда на българския дух. Те забравиха правдивите думи на великия Белински: „Поезията на всеки народ е непосредствено изражение на неговото съзнание, тя е тясно свързана с живота на народа. В силата на това, поезията на всеки народ трябва да има национален характер и да не прилича на поезията на всеки друг народ." Все в същия предговор Вазов продължава да показва най-характерните черти на модернистичната поезия, „тъмнота, отвлеченост, за да изглеждат дълбоки и по-малко понятни за читателите." Вазов посочи и съдбата на тази литература. „И настана разрив между тия наши поети и народа. И той не ги чете... Народът очакваше учители и пророци — той и днес има нужда от тях — а видя бежанци от него и от живота." След като осъжда онези критици, които насочват младите поети по такива опасни пътища, уверявайки ги, че народът е „некултурен и затова не ги разбира", поетът отправя бащински апел към младите си колеги да бъдат „синове на своя народ". „Млади поети, бъдете българи, синове на своя народ. Чувствувайте и пишете по български. Черпете вдъхновение не от чуждите души, а от българската, от богатата и здрава българска душа. И разкрийте ни я, осветлете я. Засявайте в девствената ѝ почва, заедно с почитта към родното и благородните семена за любов към доброто, към истината, към човека, и тя ще ви се отзове с благодарност."

Изхождайки от принципа, че „нашето общество иска да види в литературата, особено в драмата, отражение на народния живот, минал и сегашен", Вазов разобличава несправедливото обвинение на някои превзети театрални критици, че българската публика била „безвкусна" и „недоразвита", затова била апатична към репертуара на Народния театър. „Тя отиваше в Народния театър, пише Вазов, да дири, заедно с естетическа наслада, и храна за душата си, да дири онова, което е близко до сърцето ѝ, което би тълкувало нейните собствени чувства, би отражавало живота ѝ. Но ней се даваха на сцената чужди хора, чужди души, чужди характери, сичко чуждо,

нищо българско; драми, писани за други среди, за други култури, не за нас.“[1]

Все в същия смисъл Вазов се изказва и през 1921 год. в едно писмо до редактора на „Развигор“. Говорейки за значението на Народния театър той пише: „Имам само един укор да направя на Народния театър, защо той ни дава и пиеси, като „Мъртвешки танц“, „Адам, Ева и змията“, „В нощите на живота“ и други подобни символични дивотии — извинете за изражението! Кому са нужни те? Кой разбира тия мъгливи шаради? Какво възпитателно, облагородяюще влияние могат да упражнят те въз сърцето и душата на българина? Защо се истезава вниманието на зрителите, които си дават парите за друга духовна храна, отговаряща на развитието им и на нашите нравствени нужди? Защо се трепят с тях и силите на артистите, които се мъчат като дяволи да предадат живот на безжизнени и нелепи творения, родени от болнави въображения, жадни да поразят с нещо ново, чудато и страшно блазираната публика на Запад? Нека си ги играят там. Нам не ни трябват. Нам е нужно нещо здраво, човешко, действително художествено. Поврага тия чужди пиеси!“ [2]

Вазов негодува против всички онези, които, забравили родното, прегръщат чужди на нашия народ идеали, прекланяйки се пред западноевропейските декадентски индивидуалистични теории и идеали, като изоставят здравите реалистически традиции в българската литература, завещани от нашите възрожденци, подценявайки творческите сили на нашия народ. Затова в тезисите на комитета по честуване стогодишнината от рождението на поета се казва: „Ив. Вазов беше страстен противник на буржоазните модернисти у нас от рода на д-р Кръстев, на низкопоклонството пред упадъчната буржоазна култура. Той ярко критикуваше нейните отрицателни черти, водеше на дело борба против формализма и космополитизма.“ И до края на живота си той работи и се бори за своите литературно-естетически разбирания, против идеолозите на буржоазно-капиталистическата култура и цивилизация. Той остана верен на демократичната реалистична линия в изкуството. Този характерен белег от литературно-естетическите и критико-теоретически схващания на Вазов за характера на европейската литература в епохата на империализма, неговите явни отрицателни становища към всякакви модни литературни течения могат и трябва да послужат днес на нашите писатели като импулс за още по-решителна и безкомпромисна борба с всички и всякакви упадъчни индивидуалистични и космополитични направления във философията, естетиката и изкуството, които днес с шумна пропаганда се разпространяват в западните империалистически страни и които са насочени към унищожение на националната културна самобитност на народите, към пълното им културно, политическо и стопанско подчинение на интересите на англо-американските империалисти.

---

[1] Иван Вазов, т. XXI, 1950 г., с. 350.
[2] Ив. Вазов, т. XXI, 1950 г., с. 65.

*

За изясняване поведението на Иван Вазов спрямо империализма особен интерес представлява отношението му към различните войни, които трябваше да води нашият народ.

Както е известно, една от съществените черти на империализма, са завоевателните войни—войни, чрез които империалистите се мъчат да разрешат своите вътрешни противоречия за сметка на независимостта и свободата на малките и слаби икономически народи. Затова пък всяка борба на малките народи за защита на своята свобода и независимост е тяхно свещено право, и войните, които са принудени да водят са войни законни, освободителни, отбранителни войни.

Вазов, който в идейно-политическите си схващания е горещ привърженик на мирното устройство на света, против всяка агресия, певец на мира, свободата и братството между народите, когато се касае за свободата на България, когато българският народ води освободителна война, той остава верен на възрожденските идеали за национална независимост и широко отразява в творчеството си борбите на народа против завоевателя, възпява възторжено героизма на народа в тези войни.

Той посрещна с истинска радост и въодушевление освободителните братски руски войски през 1878 година и им посвети едни от най-хубавите си стихове, като „Топът заехтя“, „Разходка до Баняса“, „Здравствуйте братушки“ и др. Когато през 1885 година империалистическият агент на Балканите сръбският крал Милан, подтикнат от австрийските си господари, напада най-вероломно току-що обединеното българско отечество, честният и искрен патриотизъм на поета въстава срещу вероломния нападател, наричайки го „убиец“, какъвто „вселената не помни“ и възпява отбранителната война, която трябва да води нашият народ. Поетът кипи от негодувание, като вижда, че двата братски славянски народа се изтребват заради интересите на европейските управляващи кръгове, на които Милан и неговата скупщина са само

куп жалостни влечуги
що под трона пъплят за услуга,
слуги немски, съвести продажни.

Както в България, европейският империализъм пуща пипалата си и в Сърбия, умишлено раздухва шовинизма у сръбския народ, насърчава най-върлия шовинист и мракобесник Милош Милоевич в неговите планове да простре сръбското кралство до Черно море. Империалистите добре съзнават, че от междуособиците всред славянските народи на Балканите те ще имат само полза и умело използуват стария принцип „разделяй и владей“ за осъществяване на своите цели. Вазов сравнява предателството на Милана с това на Юда, наричайки го „звер в порфира, идиот с корона“.

Кат Юда някога, тоз кръвник за злато
славянството предаде
върни му ти целувката, която
на брата си той даде.

Поетът приветствува героите „бранители на родината свята“ и възпява героизма на младата българска войска, която с патриотизма и себеотрицанието си очудва света и спасява България от завоевателните планове на Милана и Милоевича.

За тази отбранителна война, наложена на нашия народ, Вазов пише в предговора към първото издание на сбирката „Сливница“ от 1886 година: „... аз бях зрител на една велика епопея от героизми и самоотвержения нечути, които само свободата може да зароди в човеческите гърди, и отчаянието — да заяви.

Правдата първи път в този век се бореше победоносно с едно велико безчестие.“

Но и тук той остава верен на своите дълбоко човечни чувства и искрено скърби за нещастията, които носи войната, за погиването на толкова млади хора, жадни за по-други идеали. В своя хуманизъм поетът намира сили и тук, всред вихъра на кървавата война да възпее братството между двата славянски народа. Колко трогателно е предадена срещата на двамата бойци — ветерани от Сръбско-турската война от 1876 година, когато сърби и българи се биеха рамо до рамо за събаряне на турското робство, а сега същите тия герои от Алексинец, по вина на противонародната завоевателна политика на сръбската управляваща монархо-капиталистическа клика, агент на австрийския империализъм, са изправени с оръжие един срещу друг. И поетът зове съвестта на Милош Милоевич и съдружие, които са се забравили в омразата си към нашия народ да отрезнеят от фанатизма и шовинизма, който ги е заслепил —

Пияници, изтрезнейте, вече е време,
слепци, прогледайте и вижте зрака,
ил ти поне стани, о сръбско племе,
и прогони тез бухали на мрака!

(„Орел“)

Но Вазов възпя не само Освободителната и Сръбско-българската война от 1885 година. Все със същия патос той възпя и Балканската война през 1913 г., която по своята същност бе война справедлива и прогресивна, война оправдана от историята и справедливостта, защото тя разруши и последните феодално-крепостнически остатъци на турската разпадаща се империя на Балканите. За прогресивния характер на тази война Ленин пише: „Балканската война е звено от веригата на световните събития, които ознаменуват края на средновековието в Азия и източна Европа. Създаване на обединени национални правителства на Балканите, смъкване гнета на местните феодали, окончателното освобождение на балканските селяни от всички националности от игото на помещиците, — такава беше историческата задача, която стоеше пред балканските народи.[1] На тази обективно справедлива война Вазов посвещава стихосбирката „Под гърма на победите“, където отново възпява благородните пориви, героизма и себеотрицанието на българския народ. В боевете при Лозенград, Одрин, Люле Бургас, Чаталджа и Булаир нашият трудещ се народ

[1] В. И. Ленин, Соч., 1948, т. 19, с. 19.

е показал чудеса от храброст, защото както поетът, така и целият народ е чувствувал, че войната не се води със завоевателни цели, а нея „я вдъхва, озарява любов най-чиста към човека", защото тя носи разрушение на варварския турски феодализъм.

Рухна в дивий бяг на ордите османски
сетнята на варварството мощ!

Затова именно поетът нарича Балканската война „война свещена", война „за висша цел". Вазов възпя също и следващите войни, без да може да разграничи и разбере подбудите, целите и характера им. Неговият класово ограничен политически светоглед и тук не му дава възможност да разбере правилно причините на войната в капиталистическото общество, а оттам да разграничи прогресивния характер на Балканската война за разрушаване на последните феодално-крепостнически останки на Балканите от завоевателния империалистически характер на Междусъюзническата и Първата световна война, когато българската монархия, верен агент на германския империализъм, искаше да стане хегемон на Балканите. В своето политическо развитие той беше твърде много изостанал, за да разбере същността на обкръжаващата го капиталистическа действителност, шовинистичните и завоевателни тенденции на българската буржоазия и прогерманската монархия. Той не разбра класовия характер на Първата световна война, отъждестви идеалите на управляващата класа с идеалите на народа, вярвайки искрено, че и чрез тази война се осъществяват национални идеали, без да може да почувствува все по-засилващия се протест на широките народни слоеве, който протест, в края на войната, се изрази в открито въстание против противонародната политика на монархията, когато разбунтувалите се войнишки маси издигнаха при Владая знамето на републиката. Поетът възпя със същия възторг тази антинародна и завоевателна война и неговата шовинистична и великобългарска лирика от този период услужи на буржоазията и на монархията за затвърдяване на своето господствуващо положение.

Спирайки се върху причините за отклонението на поета от здравите народно-демократични и възрожденско-хуманитарни позиции, акад. Н. Державин обяснява по следния начин корените на Вазовата шовинистична лирика: „Като поет Вазов възпява подвизите на българския войник, т. е. на българския народ, облечен във военна униформа, и си представя, че тия подвизи изчерпват смисъла на развиващите се събития. Като политик в случая той показва неразбиране на историческото значение на българските военни начинания и обективно става певец на българския шовинизъм...

При тия условия националният патос на Вазова лесно се смесва с националистическата пропаганда на активните защитници на агресията и хегемонията на царска България на Балканския полуостров. Непринадлежащ към писателите с точно и ясно изразен политически светоглед, Вазов се оказва по тоя начин високоговорител на българското великодържавие, навярно искрено убеден, че служи на националните интереси на българската демокрация."[1]

[1] Н. С. Державин, цит. съч., с. 316.

Но даже и в тази си военна лирика Вазов не отива до крайност. За това говори и обстоятелството, че той не посвети нито един стих на българската монархия, която той смяташе за агент на чужди интереси. А от своите шовинистични стихове, писани след временно опиянение — той после се отрича от тях и ги нарича „противни".[1] Но тук трябва да се отбележи, че при всички случаи, даже когато българската армия е жънела успехи, Вазов не е смятал войната като средство за разрешение на политическите и социални въпроси, и е оставал винаги привърженик на мира и на мирното съжителство и разбиране между народите. Когато през 1916 година във вихъра на войната, под напора на прогресивното обществено мнение, започват да се чуват гласове за мир, сърцето на поета се изпълва с радост и той с трепет чака „таз дивна дума" да се разнесе „над кървавия пир".

И чу светът таз дивна дума: „мир",
и чу живота тоя сладък зов,
разнесе се над кървавия пир
на гроба — глас на светлата любов!

(„Всемирната война")

Но буржоазно-капиталистическите правителства очакват войната да ги спаси от противоречията, които ги разкъсват, те искат чрез войната да заробят политически и икономически по-малките народи, да направят ново преразпределение на световните пазари и затова всякак искат „война до край", и тоз техен „вик зловещ" разкъсва от болка сърцето на поета. Вазов чувствува, че войната е желана само от шепата управници, и че „човечеството клето, в сълзи и кръв облето — жадней за мир".

Но чувам вик зловещ, безумен: „Не!
Война до край!" О, пак ли кръв, клане?
Плачи, човешки дух, плачи, о, век!

(„Всемирната война")

Той чувствува, че целият век е наситен с мълненосни бури, „цял в кърви си, о, свете", и страстно желае мира. Но Вазов бидейки по душа миролюбец, ратува и се бори не за какъвто и да е мир, а за един истински справедлив мир за всички народи. Той е против един мир изграден върху несправедливостта и потъпкването правата на малките поробени народи. Той проклина мира, който искаха да наложат европейските правителства през 1876 година, запазвайки турското господство над нашия народ, той е и против мира, наложен на нашия народ от империалистическите правителства след Първата световна война, защото този мир е несправедлив и е „семе за омрази и главня, пожари що ще пали".

Мир ли? Мир ли е това? Не, семе
за омрази и за нови хали,
зъл предвестник на беди голями
и главня, пожари що ще пали!

(„Триумфът на насилието")

[1] Вж. Шишманов, цит., съч., с. 137.

И от малкото посочени тук примери проличава ясно отношението на Вазов към войната и мира. С цялото си същество като човек и писател той е горещ привърженик за мирното уреждане на световните проблеми, за истински мир между народите, против войната и всякаква агресия. Но трябва дебело да се подчертае, че в своето миролюбие, Вазов не стига до сантиментален пасифизъм и безкритичен отрицател на всяка война. Той не само възторжено възпява, но участвува с цялото си сърце и душа в освободителните и прогресивни борби, които води нашият народ. Тези разбирания на поета за войната и мира добиват особена значимост днес, когато прогресивните хора от целия свят се обединяват за борба против новата война, която с такава настойчивост подготвя империалистическият свят. Вазов и днес може, след като внимателно се отделят онези неща от последните години на неговия живот — плод на буржоазната атмосфера и идеология, всред която е живял — и трябва да служи за пример на истински миролюбец, който въстава против войната, заклеймява нейните жреци и идеолози и издига високо знамето на мира, на справедливостта и на човещината.

*

От изложението, направено дотук, и от посочените места из литературното наследство на народния поет и писател Иван Вазов, ясно личи, че той общо взето, от началото на творческия си път и до последните дни от живота си критикува недъзите на буржоазно-капиталистическото общество и разобличава империалистическата противонародна и завоевателна политика на европейските правителства. Вазов се домогва да разбере някои от принципите, които обуславят вътрешната и външна политика на капиталистическите правителства и доминиращия фактор при определяне на едно или друго отношение на тези правителства към дадено политическо или социално събитие. В своите съждения и преценка за управляващите класи в капиталистическия свят Вазов се ръководи предимно от отрицателното и враждебно отношение на капиталистическите правителства към съдбата на нашия народ и изобщо към съдбата на малките поробени народи, и от благосклонното и приятелско отношение към държавите поробителки и главно към феодално-крепостническата турска империя, която за поета се явява като олицетворение на най-реакционната и изостанала в политическо, социално и културно отношение държава.

От конкретните античовешки и антисоциални постъпки на капиталистическите правителства, Вазов се мъчи да прави обобщения и изводи за политическата и социална същност на тяхната цивилизация. И трябва да признаем, че Вазов с всичките си класови предразсъдъци и идейно-политическа ограниченост, успя да разкрие и разобличи много от съществените страни на капиталистическата система, да покаже нейната реакционна, лицемерна и велзевулска природа и да заяви високо пред целия свят, че капиталистите са потъпкали всякакви човешки принципи, че тяхната „цивилизация и християнство, не са освен измама, лъжа и шарлатанство".

Вазов разобличава буржоазно-капиталистическите управляващи кръгове и по отношение на обществено-икономическата и социална

действителност, която се създава у нас след Освобождението, когато се утвърждава българската капиталистическа класа и започва проникването на европейския капитализъм, достигнал фазата на империализма. Противно на идейно наситената и нравствено величава епоха на Възраждането, сега настъпва епоха на развихряне на най-долни политически страсти, на груб кариеризъм, на морална поквара — епоха, лишена от по-високи идеали. Вазовите народно-демократични възрожденски и хуманистични разбирания за политическо устройство, обществени отношения, социална справедливост и човешки морал не могат да се помирят с тази диаметрално противоположна атмосфера, създадена у нас от утвърдената буржоазно-капиталистическа управляваща класа, чиито принципи в политика и култура не отстъпват по нищо на античовешките принципи на западния империализъм. Той вижда как най-възвишените идеи на нашите възрожденци са потъпкани и опошлени, а техните завети — отхвърлени и забравени, за да се проповядват чужди на нашия народ идеали. Затова народният поет, творчеството на който отразява винаги народните болки и идеали, отново настройва лирата си, за да пее за тежкото положение на своите братя, да разкрива противоречията между думи и дела на българските управници, да разобличава тяхната противобългарска и антисоциална политика, да заклеймява тяхното престъпно отношение към великите завети и идеали на българското национално-революционно движение, да проклина пъклените планове на чуждите интервенти към нашето отечество, като същевременно възпява героизма и себеотрицанието на българския народ за отстояване на свободата си от чужди завоеватели. В този период от своето творчество той отразява в правдиви, дълбоко реалистични и художествени произведения цялата българска действителност в момента на първоначално натрупване на капитала, създаване на капиталистически отношения и прикачване България към колесницата на европейския империализъм. Макар че в тази част от своето творчество, Вазов не прояви онази историческа перспектива, с която гледаше на събитията отпреди Освобождението и не схвана насоката на развитие на бъдещото общество, неговото творчество има огромно познавателно значение за разкриване недъзите и пороците в българското капиталистическо общество от онова време. Наред с това то има и грамадно възпитателно значение за нашия народ, помагайки му по-скоро и по-ясно да види виновниците за тежкото си положение, да мобилизира силите си за борба с управляващата буржоазия за извоюване на по-добър живот.

Вазов в тоя период взе рязко отрицателно отношение към нахлуващата у нас загнила култура и цивилизация на западноевропейския империализъм. В своя възходящ стадий западноевропейския капитализъм създаде възможности за ценни завоевания във всички области на духовната и материална култура. Из средата на тази класа в онейния прогресивен период излязоха не един гений в различните области на човешкото знание. Вазов цени и школува у тези гении на човечеството. Неговото отричане засяга онази култура на капиталистическата класа, която тя създава в епохата на империализма, когато тази класа се изражда и навлиза в своя реакционен и упадъчен стадий. Буржоазно-капиталистическата класа в епохата на империа-

лизма скъса с всички прогресивни традиции от своя първи период, и както политиката и икономиката ѝ вземат агресивен характер, така и в областта на духовната култура тя започва да създава разни философски теории и литературни школи за обосноваване и поддържане на агресивната си империалистическа политика. В Европа започват да се ширят различни формалистични, индивидуалистични, космополитични, мистични литературни школи и течения, апологетите на които се явяват върли противници на здравите реалистични принципи в изкуството, мъчейки се да оправдаят своето безсилие и упадък с мъгляви и от никого неразбирани произведения на изкуството. Техните литературно-естетически принципи не отстъпват по нищо на реакционната и завоевателна политика на империалистическите правителства.

Ив. Вазов, у когото са залегнали много от реалистичните традиции на Раковски, Каравелов, Ботев, П. Р. Славейков и на руските писатели-демократи, се обявява против тези упадъчни теории в изкуството и разобличава тяхната противонародна и реакционна същност. Той остро критикува апологетите на това упадъчно изкуство у нас и призовава младите писатели да пишат „по български", да разкриват и осветляват „богатата и здрава българска душа", да сеят „любов към доброто, към истината, към човека", и да изоставят човеконенавистните и антисоциални космополитични теории на западните капиталистически теоретици и писатели. За стойността на културата и цивилизацията поетът съди по онези политически, социални и нравствени идеи, с които те са наситени. И затова, когато той вижда, че претендиращата за голяма култура и цивилизация западна Европа стои безучастна и не се трогва от бедственото положение на нашия народ и от неговата величава и идейно осмислена борба, поетът проклина и отрича такава култура и цивилизация, „че таз цивилизация, че това християнство, не са освен измама, лъжа и шарлатанство".

От какви позиции изхожда Вазов при критикуването и разобличаването на някои страни на буржоазно-капиталистическия строй и неговата империалистическа политика? Изхожда ли той от строго определени идейно-политически принципи, коренно противоположни на позициите на капиталистическото общество, или неговата критика е резултат само на известно несъгласие и недоволство с някои страни и прояви на капиталистическите правителства и на тяхното отрицателно отношение към въпроси и идеали близки до сърцето на поета?

Трябва веднага да отговорим, че Вазов като критикува, разобличава и заклеймява капиталистическата система с всичката нейна порочност и фалшивост в политика, философия, изкуство и морал, не идва до съзнателно, пълно и цялостно отричане на капитализма като политико-обществена и социално-икономическа система и идеология. Идейно-политическата ограниченост на класата, от която произхожда поета, и буржоазно-капиталистическото обкръжение, всред което трябвало да прекара по-голямата част от живота си, слагат по необходимост отрицателния си отпечатък върху демократическия и възрожденско-хуманитарния мироглед на поета. И изхождайки именно от тоя свой мироглед с всичко положително и прогресивно в него — плод на лични предразположби и възрожденско влияние — от една страна, и всичко

консервативно и буржоазно — резултат на класово-социален произход и заобикаляща го капиталистическа действителност — от друга, Вазов се намира на един среден път. Той не може да се помири с пълната с несправедливости и разпокъсвана от вътрешни противоречия капиталистическа действителност, а в същото време няма възможност да погледне с историческа перспектива на бъдещето, за да види неизбежната гибел на буржоазно-капиталистическата класа и заместването ѝ от работническата — единствената класа способна да премахне политическите и социалните противоречия в обществото и да създаде щастливия живот, за който мечтае и пее Вазов. Тази неизясненост в политическите концепции на неговия мироглед е отразена и в неговото творчество. То е изпълнено с редица противоречия — плод на противоречията между неговия идеен мироглед и художествен метод. Чрез творчеството на поета говорят широките народни слоеве от българския народ, които вече ненавиждат и мразят господарите на съвременния живот, но които още не са дошли до съзнателна, последователна и отиваща до край непримирима борба с тях. Вазов критикува и разобличава буржоазно-капиталистическия свят не с цел да се отнеме политическата власт от буржоазията и да се премахне капиталистическия строй, а само за да „превъзпита" буржоазията, да ѝ вдъхне по-високи социални и културни идеали, надявайки се по този начин, че буржоазията ще може да установи мечтаното царство на свободата и правдата. И когато той критикува съвременното нему общество, това той прави не в името на новото социалистическо общество, а само в името на „правдата, свободата, човещината, истината" и други хуманитарни лозунги. И акад. Н. С. Державин, като говори за отрицателното отношение, което има Вазов към капиталистическата действителност, с пълно право отбелязва: „Демократ-просветител, демократ-хуманист от 70-те години, Вазов не приема и упорито не иска да приеме новата капиталистическа действителност — преди всичко като антидемократическа, антихуманистическа и антинародна."[1] Той иска да превъзпита управляващите среди без да може да прозре, че и най-съвършеният възпитателен метод не би могъл да „превъзпита" и да промени реакционната, завоевателна и експлоататорска природа на буржоазията. Затова, въпреки искрените и честни апели на поета за политическа свобода и социална справедливост, буржоазията не променя своята империалистическа антинародна и антисоциална политика. Вазов виждаше много от гнилите и покварени страни на капиталистическото общество, но не можа да направи съответните изводи за пътя, характера и целите на борбата за тяхното премахване, защото му липсваше научно обоснована историческа перспектива за прогресивното развитие на човешкото общество, за класовата борба като движеща сила в това развитие и за неизбежната гибел на изродената вече капиталистическа класа. Това обстоятелство му попречи и да разбере прогресивния характер на социалистическото движение и да пресъздаде образът на прогресивната осъзнаваща се вече работническа класа. Той не разбра, че само социалистическото движение може да „превъз-

[1] Н. Державин, цит. съч., с. 364.

пита“ капиталистическия строй, като го срине до основи, че само то може да създаде истинска справедливост и свобода.

Въпреки това Вазовото творчество има огромно историческо значение за прогресивното развитие на нашия народ.

Историческото значение и своеобразие на критиката и сатирата на Вазов към капиталистическото общество се състои в това, че той с особена психологическа сила, искреност на чувството и художествено майсторство, присъщи само на големия художник, отрази започващия прелом в настроения и възгледи на широките народни маси, които току-що освободени от феодализма на турската империя виждат, че тази свобода им носи нова мизерия, разорение на патриархалния бит и експлоатация и със своята политическа наивност апелират към подтисниците в името на общочовешки лозунги за справедливост и човещина, изразявайки своето стихийно чувство на протест и негодуване. Противоречията във възгледите на Вазов не са само противоречия на неговата личност, а — отражение на онези сложни противоречиви условия, социални влияния и исторически традиции, които определят психологията, настроенията и идеите на различните слоеве в обществото на следосвобожденска България. Тук именно се крие величието на Вазов и актуалността на неговото творчество, защото във Вазов намира пълно оправдание мисълта на Ленин, че ако даден писател е наистина велик художник, то той е длъжен да отрази в своето творчество макар и някои от съществените страни на онова основно социално съдържание, което е присъщо на дадената епоха.

Но въпреки противоречията между обществени симпатии, художествен метод и теоретични обобщения, огромно е познавателното, възпитателно и мобилизиращо значение на Вазовото творчество, защото в него той отрази в завършени художествени форми ясно, дълбоко и правдиво цялостния живот на своето време. Макар субективно да беше противник на социалистическото движение, обективно, разкривайки в типични образи и идейно наситени картини, недъзите, пороците, противоречията, гнилото и фалшивото в капиталистическия строй, и неговата империалистическа политика, със силата на своя поетически гений, чувствителност и искреност на творчеството си той помогна на широките народни маси да разберат противонародната и експлоататорска същност на капиталистическия строй и мобилизира силите им за борба за премахване на този реакционен и експлоататорски строй и създаване на истински щастлив живот на човечеството. Затова днес, изучавайки творчеството на Ив. Вазов, работническата класа вижда по-добре цялостния лик на своите класови врагове, и заедно с това си дава сметка, какво именно не достигаше на поета, за да доведе до край отричането на буржоазно-капиталистическото общество и неговото цялостно премахване.

Сега, когато нашият народ, заедно с цялото прогресивно човечество под водачеството на великия Съветски съюз се бори против хищническите попълзновения на англо-американския империализъм, който от ден на ден става все по-дързък и по-агресивен и с една престъпна последователност подготвя нова война, творчеството на Иван Вазов добива особено подчертана роля и значение в разобличаване завоевателната и антинародна политика на буржоазно-капита-

листическите правителства и мобилизира силите на народа за още по-активна борба на фронта на мира и демокрацията, защото подобно на своя роден поет нашият народ чувствува: „А как е зажаднял човешкият род за правда, за мир и за щастие."

Днес нашият народ цени особено много творчеството на народния поет Иван Вазов и се учи от него, защото той като човек, поет, писател и публицист винаги водеше борба срещу всички сили, които са насочени към национално и социално поробване, срещу всички идеологии и действия враждебни на народа и на делото на свободата и прогреса.

ВАЗОВИ СТИХОТВОРЕНИЯ НА РУСКИ

от акад. Николай Лилиев

Около сто Вазови стихотворения, преведени от шестнадесет съветски поети — П. Железнов, Н. Чуковски, А. Кудрейко, М. Павлова, Л. Белов, М. Зенкевич, Н. Тихонов, В. Луговской, И. Бауков, В. Журавльов, А. Гатов, С. Городецки, Л. Мартинов, Н. Ушаков, Е. Еголин, Н. Асаев — съставят новия сборник „Родине", избрани стихотворения от Иван Вазов (1850—1950),[1] първата книга стихове от „българския класик", която излиза на руски по случай стогодишнината от рождението му. Сборникът е съставен от А. Собкович, под редакцията на В. Луговской и А. Собкович, художници — А. Бил и Н. Мухина, и дава сравнително пълна представа за поетическото наследство на Вазова. Наистина и друг път Вазов е превеждан на руски — още от 1887 година са почнали да го превеждат в не дотам добри преводи, с големи съкращения — но едва днес става възможно да се издават най-хубавите негови поетични и прозаични творби в отделни книги. С право В. И. Злыднев в своята статия посветена на Вазова, печатана в списанието „Советская книга", 7 июль 1950, пише за някогашните Вазови преводачи: „Тесен и беден е бил кръгът на преводачите, а художественото равнище на преводите — необикновено низко и в никаква степен не е предавало цялото богатство на формата и националния колорит в поезията на Вазова".

Новият сборник се открива с трикуплетното стихотворение „Не, не вярвам, че до край...", поместено в сбирката „Поля и гори", писано през май 1883 година, преведено доста точно от М. Павлова, посветено на родината. От това стихотворение и от предговора на Д. Марков — „Велик поет-патриот" — личи какво е ръководило редакторите на сборника, които не са поместили нито едно стихотворение от първата сбирка на поета „Майска китка" — „стихотворни опити със сантиментален любовен характер, които нямат самостойно значение".

Макар всяко едно от Вазовите стихотворения, поместени в тоя сборник да е писано по случай — до такава степен те са отражение на действителността — техният избор съвсем не е случаен. Обединява ги преди всичко надсловът: „На родината", обединява ги любовта, с която са се отнесли всички преводачи към своя труд. Тая любов се чувствува в превода още на първото стихотворение от „Пряпорец и гусла" — „Борът", направен от П. Железнов. Като

---

[1] Иван Вазов (1850—1950), Родине, избранные стихи. Перевод с болгарского. Государственное издательство Художественной литературы, Москва 1950 г.

не се смята поемата „Грамада“, дадена в сполучливия превод на Н. Асеев, сборникът завършва с песента „Моите песни“. Съзнанието, с което е живял поетът, се оправдава напълно от стихотворенията, които предхождат тази изключителна песен. „Чрез многобройните нишки на своето творчество Вазов кръвно е свързан със съдбата на своята многострадална родина. В нейната история няма да се намери нито едно по-значително събитие, което да не е отразено в поезията или прозата на Вазова. В тоя смисъл поетът говори за себе си: „История съм жива тук на сичките трептежи на Балкана“.

С „Пряпорец и гусла“ в същност започва истинската творческа дейност на Вазова, която продължава над половин век — от освобождението на България от турско иго до навечерието на Септемврийското въстание (1923) — „епоха на героични борби за национална и политическа независимост“, през която Вазов — по думите на академика Н. С. Державин — неизменно стои „на старите идеологически позиции на буржоазната демокрация“. С право авторът на предговора бележи, че участието на Иван Вазов в тайния Сопотски революционен комитет, създаден от Тодор Каблешков, водител на Априлското въстание (1876) — и общуването му с българските революционни демократи в Румъния — е изиграло решаваща роля в неговото идейно развитие. Но Вазов следва реалистичните и демократични традиции на своите предшественици — Ботев, Любен Каравелов, Петко Р. Славейков — „не само през време на национално-освободителното движение, а и след освобождението на България от руските войски през 1877—1878 година“. „Призивът към революционна борба“ в стиховете на младия поет „веднаж завинаги определя неговото място в българската литература“. Наистина програмно звучи стихотворението с характерния надслов „Новонагласената гусла“, преведено от Н. Чуковски. Според Вазова, не бива да се пеят весели песни там, дето звънтят окови —

И тъй душа ми, / като се побуни
гуслата грабвам, / струните скъсвам,
па я нагласям / с по-нови струни
и с мойте сълзи / аз ги поръсвам.

В превода на Чуковски вторият стих на тоя куплет е увеличен с една сричка. Цезурата, както и в оригинала, е след петата сричка, но втората половина на стиха у Чуковски е с шест, а не с пет срички:

Струны позвал я / своими ж руками...

Увеличени са сричките и на втората половина от четвъртия стих на седмия куплет — в същото стихотворение:

... свобóда
втоптана в землю свирепым тиранам

в оригинала:

Кога я тъпчат / диви тирани,
когато в нея / няма свобóда.

Верим, ты нас не обидишь
(С виду — добрый человек).
Ах! Те раны, что ты видишь,
Не затянутся вовек!

„На разобличаването на подлата дипломатическа игра на англичаните, чието правителство се е явило дори в защита на Турция", е посветено стихотворението „Политика" — третото стихотворение, преведено П. Железнов; от Н. Чуковски са преведени две стихотворения: „Към Европа", в което стихотворение „Вазов разкрива същността на подлата политика на европейските правителства" — поетът пише:

Европа се заклина
тиранина да пази и бича на света —

трябва да се отбележи, че в превода на Чуковски ямбите, в които са издържани стиховете на оригинала, са възпроизведени с голямо майсторство, цезурата гони седмата сричка, без да сече думите; второто стихотворение е „Заточеници в Азия" — не са нарушени и в превода двата куплета, от които се състои стихотворението, издържани в хорей; от Л. Белов са преведени две стихотворения: „Дизраели" — „саркастическо стихотворение, в което се заклеймява тогавашният първи министър на Англия лорд Биконсфилд" — и „Боят при Гредетин" на 16 септември 1876, в Сърбия — стиховете са предадени на руски в същия размер: ямб (9+8), с римовката на оригинала; от А. Кудрейко е преведено едно стихотворение: „На лирата ми" — поетът разказва, че е живял „с мисълта за свободата, че се е готвил да я прослави, но трагическият край на въстанието е помрачил душата му" — стиховете се състоят от еднакъв брой — 10 срички с цезура след петата сричка, римуват се последователно — 1 с 2, 3 с 4, — ще рече римите са съседни — в превода са допуснати следните нарушения на стиха: увеличени са с една сричка стиховете, и с това се е получил правилен дактил

В песне рыдать мое сердце устало...
Где она, где она, сысь золотая...
Кровью сочатся глубокие раны...
Всех бы тиран уложил на погосте...
Янтра клокочет, Марица вздыхает...
Кровь поглотит его, верю, навеки!...
Девушки, ангелов божых прекрасней...
Велю, родят они нашу свободу...

При тая промяна на стиха, цезурата не може да падне, разбира се, след петата сричка на всеки стих, както е в оригинала. От М. Зенкевич са преведени две стихотворения: „Т Каблешкову" — от което не е поместена в превода осемнадесетата строфа — повторение на първата; петостишията са издържани в ямб — 7, 6, 7, 7, 6 — женски, еднакви са римите на 1, 3 и 4 стих, мъжки са римите на 2 и 5 стих; „При Морава" е второто стихотворение, преведено от М. Зенкевич — както в „Боят при Гредетин", и тука Вазов си спомня за „дружбата на сърби, българи и руси", които разделят помежду

си „една слава, една смърт". В превода на Зенкевич стихотворението сякаш се е приближило по форма до познатото стихотворение на Колцов:

Надо мною буря выла,
Гром по небу грохотал —

В преведеното Вазово стихотворение —

Гром ли с неба раздается,
Буря ли взметает прах?

Най-после, познатият и у нас поет Николай Тихонов е дал израз на неизменните чувства у Вазов към единствения народ, „който се е отнасял с дълбоко братско съчувствие към българите, на които Вазов остава верен другар през целия си живот", като е превел „Русия"! В превода си Тихонов е предал патоса на тия „прости" песни, тяхното ритмично разнообразие. Не е пожертвувал словесното им богатство. В сборника стихотворението не е дадено на руски изцяло — започва със стиха „Навред, де чуват се въздишки..." и продължава до стиха „Един стон, един глас: Русия!" Тия седемнадесет стиха са преведени вдъхновено и точно в шестнадесет стиха. Останал е непреведен четиринадесетият стих: „Вред, дето грей една надежда..." Част трета от стихотворението е преведена изцяло, от четвъртата са дадени само първото и последното четиристишие, преведена е цялата пета част.

В своята сбирка „Избавление" (1878), Вазов най-тържествено „изказва радостта си от подвига на руските войски и от освобождението на България през 1878 година". Чувството на всенароден подем определя тона на сбирката и нейния оптимизъм. От стихотворенията, които я образуват, в отдела „Избавление" са дадени шест — всяко едно от които е свидетелство за „дълбоката признателност и любов на българския народ към великия руски народ-освободител", художествен „документ" за достойно изпълнена задача: да се отрази и в превода възторгът, с който са облъхнати Вазовите стихове, тяхната неподправена прелест и простота. Преводачите са изхождали от предпоставката, че най-близо ще бъдат до оригинала, до музикалността на Вазовата поезия, че не ще нащърбят нейната художественост, нейния цялостен образ, ако спазят ритъма на стихотворенията, броя на сричките, еднаквата римовка, най-строгата точност в духа на езика, на който превеждат. По тоя път те са успели да създадат и атмосферата, в която живеят тия стихотворения, за да звучат и днес като напълно съвременни. „Удало им се е не само да предадат поетическата мисъл, съдържанието, но и в повечето случаи да запазят формата, да предадат националния български колорит".

От В. Луговской е преведено едно стихотворение: „Топът заехтя" — прекрасно възпроизведено на руски, то звучи като оригинално.

И старик в постели,
Просветлев лицом,
Шепчет еле-еле
Слышен пушек гром...

У Вазова „старият“ се е „люшнал“ —

радостно умря.

Но от подобни леки поправки в превода на Луговской стихотворението е само спечелило.

От Ив. Бауков е преведено едно стихотворение: „Южнославянска солидарност“, издържано в ямб — с четиринадесет или тринадесет срички, според римата — женска или мъжка — с цезура, която иде след седмата сричка. Преводачът си е позволил свободата да мени броя на сричките и с това, може би несъзнателно, е удължил отделни стихове —

Душана внуки смелые. / В печальную годину.
О братя наши добрые, / мы благодарни вам!
Враги решим, радуясь — / минутная вражда.
Мол, пропасть меж славянами / глубокая лежит!
Чтобы тирана общего / смогли мы выгнать вон.
Позорная старинная / и глупая вражда
И сила бы славянская / как поднялась высоко
Единство наше братское! / Содружество славян!

Пропуснати са в превода двата стиха:

Това да й нащо знаме / и нашата девиза!
Туй щит е, който нищо / не може го прониза...

Но и без тия два стиха, стихът „Славянска солидарност! / Гореща братска связ!“ се свързва добре със следващия стих „Без нея ний сме крехки, / кат летни класове“. Не е преведен и стихът „И в себе си да търсят / най-вярната забрана“. В същото стихотворение трите стиха

Ако да бяха слели / тез братски племена
поцапани, враждебни, / без цел, без светлина,
в едно тело велико, / под същи знамена?

са дадени на руски в два:

Собрать славян всех вместе, / что прежде враждовали,
Под общие знамена, / тогда бы мы узнали...

От М. Зенкевич е преведено едно стихотворение: „Здравствуйте, братушки“. В превода е предадено настроението, спазен е размерът на стихотворението, получило се е на руски много хубаво стихотворение, което в началото си поне —

„Мама, мама! / Вон, взгляни...“
„Что там?“ — „Ружья, сабли вижу...“

ни препраща към Пушкина:

„Тятя, тятя! наши сети
Притащили мертвеца“.

От В. Журавльов е преведено стихотворението „Погребените солдати“ в шестосричния и седмосричен ямб на оригинала, в строфи по пет стиха, като е запазена и в превода римовката на оригинала: мъжки рими между първия и четвъртия стих и женски — еднакви — между втория, третия и петия.

П. Железнов е превел стихотворението „Блънт“. Превел го е с голяма грижа за постройката на стихотворението — седем куплета, първите шест от които са осмосричен и седмосричен хорей, според това дали римата е женска или мъжка — римуват се в шестте куплета първият и третият, вторият и четвъртият стих, само в седмия куплет — правилен хорей, в първите два стиха осмосричен, с женска рима в края на двата стиха, в третия стих — седмосричен, а в четвъртия — трисричен, с мъжка рима помежду им, който в прехода е станал двусричен —

Името на таз помия
кой го каже или чуй —
ще да плюй

е преведено:

Помянут об этой твари
С гневно сжатым кулаком,
С плевком!

От Л. Белов е преведено едно стихотворение: „Епитафия“, посветена на лорд Биконсфилд, печатано в сбирката „Гусла“ (1881). Сполучения превод на това четиристишие редакторите на сборника са отнесли към отдела „Избавление“ — и не са сгрешили.

Богат материал за своите творби Вазов е черпил от народоосвободителната борба на 70-те години. Без тоя материал мъчно бихме могли да си представим една от най-хубавите книги в българската поезия: „Епопея на забравените“. „Въпреки названието — пише Вазов — стихотворенията носят повече лирически характер“. И в превода тия стихотворения се откриват с „Левски“. От оригиналните 186 стиха са останали 180. Силабическият стих от 12 или 11 стиха, според това дали римата е женска или мъжка, с цезура след петия стих, се е превърнал в превода на амфибрахий с 12 или 11 срички, според римата, на места нарушен и в такива случаи цезурата дори не се чувствува. Нарушен е например в стиха: „И, горд покинув, сгинул во тьму“, с който преводачът А. Гатов възпроизвежда на руски „И излезе тихо / из малкий градец“. Не са преведени двата стиха:

На кого ръката не благословия,
а издайство свърши, и гръм не строши я.

В два стиха

Жестокая виселица! На тебе
Есть отсвет геройства, рожденный в борьбе!

са преведени шестте стиха на оригинала:

О бесило славно! / Теб те освети
смъртта на геройте. / Свещенно си ти,
ти белег си страшен / и знак за свобóда,
за коя под тебе / гинеше народа,
и лъвът, и храбрий: / и смъртта до днес
под тебе, бесило, / правеше ни чест.

При това, в тоя случай „бесило славно“ не би могло да се преведе с „виселица жестокая“. В амфибрахий е преведен и силабическият стих с цезура след шестата сричка, в който е издържано цялото стихотворение: „Раковски“. За Раковски, един от безсмъртните апостоли на народноосвободителното ни движение, Вазов пише:

Твоят символ беше: / смърт или свобода,
сънят ти — Балкана, / кумирът — народа,
народа с безчестие / и с кърви облян.
Твоят живот целий / беше един блян!

Редуват се и в превода на В. Луговской, според римата, стихове в единадесет и дванадесет срички, които преводачът е построил в амфибрахий. Разбира се, в тия стихове не винаги цезурата се чувствува, макар цялото стихотворение да е издържано в размера, който преводачът сам си е избрал: става дума за „природата веща“, която

Хотела вложить в те / бя жаждущий гений.
И череп твой стал слов / но жаркий очаг...
Увы! Искушае / мый демоном тайным...
Сверканьем зарниц по / бежденная мгла.
Любовь словно крестну / ю ношу влача...
В забытое прошло / е дерзко вторгался...

Стихотворението е дадено в шестдесет и четири стиха, отколкото се състои и оригиналът.

Героичният патос на опълченците на Шипка, който вечно ще живее в народната памет, е даден с особена сила в стихотворението на Вазова „Опълченците на Шипка“ (11 август 1877) от В. Луговской в 98 стиха вместо в 101. Стиховете и в превода са разделени от цезура на две: 6+6 или 6+5, според това дали римата е женска или мъжка. Останали са непреведени три стиха на оригинала, но от това не е пострадал крилатият размах на стихотворението: става дума, че „българи, орловци“

Кат лъвове тичат / по страшний редут,
не сещат ни жега, / ни жажда, ни студ,

Последният стих е непреведен. Не са преведени и други два стиха.

Би трябвало да се отдаде особена благодарност на редактора В. Луговской не само за редактирането на сборника, а — и за стихотворенията, които е превел, колкото „неравни“ и „нееднакви“ да са тия преводи. Между тях на първо място би трябвало да се постави, поради своята висока художественост, преводът на стихотворението „Опълченците на Шипка“.

Към сбирката „Епопея на забравените“ Вазов сам е причислил и стихотворението „Бунтът“, написано преди стихотворенията влезли в „Епопея на забравените“ — още през декември 1876 година, в памет на погиналите герои от Априлското въстание. Това стихотворение е включено в сбирката „Тъгите на България“, в пълното издание на Вазовите съчинения, под редакцията на Михаил Арнаудов. В това стихотворение е представен и образът на поета-революционер Христо Ботев, който „в борба живя със мрака, със злото и с тирана и пак в борба загина под пряпореца свой“. „Бунтът“, който се състои от шест къса, за който авторът на предговора е намерил най-хубави думи, е преведен от А. Кудрейко. Ямбът е разделен на две от цезурата, спазена във всички стихове, която иде след всяка седма сричка на стиха. Тъкмо същото би могло да се каже за отличния превод, в който без съкращения е предадено стихотворението, в който дори стихове като „Широкая, сердитая, / вскипает и ревет“, става дума за Янтра, дето цезурата иде след осмата сричка, а не след седмата, както във всички останали стихове, не пречи на читателя да почувствува пламенната вяра в народа и родината, с която е живял Вазов:

Да, мы сметем оковы, / насилье вековое!
Небесная идея / зажгла огонь в крови.
Дух ярости пылает / в душе, как у героев,
У тех, кто умер с кличем: / „Болгария, живи!“

Изобщо, „мисълта за бъдещето на родината у Вазов е свързана с мисълта за трудовия народ“. В поемата „Градада“ „авторът, по думите на Д. Марков, е изобразил борбата на бедните селяни с кулачеството; с грададата камъни се символизира огромната сила на народната ненавист, презрението на българския народ към своите угнетители и предатели. Поемата е написана в задушевен народопесенен стил“. Тъкмо тоя „народопесенен стил“ на поемата е предаден в превода на Н. Асеев, който наистина напомня „доста близко“ поезията на Тарас Шевченко. Вазов сам признава, че по това време (1879), когато е писал тая „поема из шопския живот“, се е намирал под впечатленията от големия украински поет, на неговата поема „Катерина“, която му „подсказва ритъма на стиха“ — хорей, при стих от осем — първият и третият — и при стих от шест срички — вторият и четвъртият, които се римуват. Игривият стих е предаден и в хубавия превод на Н. Асеев, в който е запазен и духът на поемата, и нейният размер, и нейната римовка.

Поезията на Вазова, по своята художествена непристореност, стои „доста близко“ до народното творчество: Вазов е използувал много от народните песни и приказки. В отдела „По народни мотиви“ са поместени шест песни: „Мома Ангелина“ — осмосричен хорей —

в петнадесет стиха, които в хубавия превод на Л. Белов — са станали шестнадесет: преводачът си е позволил да предаде стиха „Славей пее, тя не шава“ в два стиха —

Соловей зальется длинно,
Не проснется Ангелина.

Наистина, в превода „пилето“ се е превърнало на „сърна“, а „еленът“ — в „орлови крила“, но от това не е пострадала нито неговата музикалност, нито неговата хубост. От поета Сергей Городецки са преведени с голямо изкуство две стихотворения: „Змия в пазуха“ — 12 строфи по шест стиха — хорей: осмосричен, в първия и втория стих, които се римуват, и в четвъртия и петия, които са свързани помежду си с женска рима, и седмосричен, в третия и шестия стих, които също се римуват — с мъжка рима; „Калинкин сън“ — преведено в размера и римовката на оригинала. И от Н. Ушаков са преведени, в духа на оригинала, две стихотворения: баладата „Самодивска дружба“ и „Майчин съвет“ — особено в превода на второто Ушаков е вложил своето стихотворно майсторство. Последното стихотворение „по народен мотив“ — „Злата и майка ѝ“ — е преведено от М. Павлова в осмосричния хорей на оригинала — с голяма точност, на която Павлова не е изменила, като не е превела стиха „Мари чеденце благато“ и като е превела

От мен вяра да не чакаш

в два стиха:

Но не думай, ради бога,
Что поверю хоть немного.

Иван Вазов е обичал силно своята родина, и своята „привързаност към родния край“ е изразил в редица пейзажни стихотворения, които са включени в сбирката му „Поля и гори“ (1882 година). Но за Вазова тия чудесни картини на родната природа, както справедливо е отбелязано в предговора на сборника, никога не са били „само цел на естет. Те винаги са преплетени с размисли върху съдбата на родината и на народа“. От „Поля и гори“ са преведени дванадесет стихотворения. П. Железнов е превел две: „Отечество любезно, /как хубаво си ти!“, което открива отдела, преведено в анапест, а не в ямб, както е в оригинала, с цезура след седмата сричка, в тринадесет или четиринадесет срички, според римата; в превода се е получило стихотворение, всяка строфа на което се състои от седем стиха по 12 или 13 срички, според римовката: мъжка — за първия и четвъртия стих — седмия изцяло повтаря първия — и женска — за втория и четвъртия стих, за петия и шестия. Лирическото отклонение в последната строфа

Ах, отчизна, мы здесь / как чужие, живем
Мы глядим на твою / красоту без волненья.
. . . . . .
Ах, родная, мы здесь / как чужие умрем!

е точен и вдъхновен превод на оригинала, дето седмият стих на петата строфа повтаря леко изменен първия стих на същата строфа: И ние в тебе, майко, /ще умрем чужденци!" Второто стихотворение от същата сбирка, „Пред гумното", преведено от П. Железнов в размера на оригинала: осмосричен или седмосричен хорей, според това, дали римата е женска или мъжка — ясно говори, особено в третото и последното четиристишие, за чувствата, които поетът изпитва пред тоя мълчалив герой, който „кормит мир своим стараньем". В. Журавльов е превел три стихотворения: „На Ком", печатано в сбирката „Гусла" — и в това стихотворение, от връх планината, Вазов, „един сред тез пространства", чете, разбира в тях „кат в някои скрижали"

Следы переворотов / и ясную без слов
Немеркнущую славу / и дедов и отцов!

„На Ком" е съпроводено с мото от Пушкина:

Отселе я вижу потоков рожденье
И грозное первых обвалов движенье —

Още едно доказателство, че на нашия поет не са били чужди прекрасните образци на великите руски поети, от които „класикът на българската литература" се е учил на реалистично майсторство: „Пушкин и Лермонтов — казва Вазов — са разкривали пред мене тайната на стихотворството, давали са ми уроци по музиката на словото, по красотата на формата, по изразителната краткост на мисълта".

„На Ком" е издържано и в оригинала, и в превода — в любимите александрини на Вазова от четиринадесет или тринадесет срички, с неизбежната цезура след седмия стих. Само в стиховете

Я с радостью приветствую / венцы так близких мне
Амбарицы, Купены...
И от души приветствую / я дикую природу —

сричките се увеличават с една и стигат дори до петнадесет.

Второто стихотворение „По райским долинам" е сякаш изляно в превода на В. Журавльова — толкова е близо по размах, по настроение, по точност до оригинала, че ако мястото позволяваше, би трябвало да се цитира изцяло това шесткуплетно стихотворение, написано в пеещи седмосрични и шестосрични ямби. Със същата поетическа свежест е възпроизведено и третото стихотворение „Кръгозорът на Пловдив", преведено от В. Журавльов. Шестосричните и седмосрични ямби и в превода звучат с интонацията на автора:

В дубравах и в полях
Повсюду вижу я
Куда свой взор ни кину,
Прекрасную картину
Высот сурово-диких,
Поднявших пики скал,
Туманных и великих,
Как дальный идеал.

Крилатият размер на стихотворението не се прекъсва нито в един от 78-те стиха, които образуват превода.

М. Павлова е превела две стихотворения от „Поля и гори“: „Раненият опълченец при Шейново“. — „Този епизод от подвизите на нашите опълченци“ е бил разказан на Вазова от очевидец. Осмосричният и седмосричният хорей на оригинала и в превода е спазен. Не само това стихотворение, но и второто, преведено от М. Павлова, „Възпоминания от Батак“, разказ от едно дете, свидетелствува за конкретното съдържание на Вазовите стихотворения, написани и двете в наивния тон, с който разказват за своите премеждия и опълченецът, и детето — спазен в преводите на М. Павлова с чувство за голяма мярка и стил. И в превода „Възпоминания от Батак“ е дадено в осем строфи по осем стиха — хорей, съставен от единадесет или дванадесет срички, според римовката — с мъжки рими в 1, 3, 5 и 7 стих и с женски във 2, 4, 6 и 8 стих — с цезура, която пада след шестата стричка —

Но принять их веру / не заставил враг!
Я решил: погибну, / но не стана туркой!
Наконец пустили / снова нас в Батак,
И спустя два года / встретили мы Гурко.
. . . . . .
И тогда настало / время отомстить.

От това, че в превода на М. Павлова строфата е разделена на две, че всеки пети стих е начало на ново четиристишие и, вместо в осем строфи по осем стиха, куплетите са се удвоили — станали са шестнадесет — стихотворението не е пострадало. Последното четиристишие с леки изменения повтаря първото и звучи и в превода като най-интимен разказ:

— Ты не слышал разве, / дядя, про Батак?

„Родопите“ е преведено от Сергей Городецки, който е предал двете части на оригинала — в шест строфи по шест стиха, написани в ямб по четиринадесет или тринадесет и шест срички: шестите стихове на всяка строфа са по шест срички, с цезура след седмата сричка в първите пет стиха на строфата. Запазено е точно същото разпределение на римите: женски между 1 и 2 стих, между 4 и 5, мъжки — между третия и шестия стих. Третата част на оригинала: „Крила, крила да имах! Та щях да бягамази...“ не е дадена в превода.

В. Луговской е превел едно от най-хубавите Вазови стихотворения: „Българският език“, „написано в ответ на единодушните почти тогава твърдения за грубост и немузикалност на нашия език.“ Да се каже, че преводачът е дал в осем четиристишия, издържани по размер и римовка: ямб, десетосричен или единадесетосричен, римовка—между първия и третия стих римата е мъжка, между втория и четвъртия женска — все едно, да се не каже още най-същественото за превода. В. Луговской е превеждал в духа на оригинала, макар в последния куплет

Я воскрешу тебя, родной язык,
Великолепный, звучный и красивый

с изреждането на трите неособено изразителни прилагателни: „великолепен, звучен и красив“ да се възспира някак устременият полет на Вазовия вдъхновен патос. Пострадала е при това прекрасната антитеза в стихотворението:

Език на тая, дето ни роди
за радост не — за ядове отровни

е преведено така:

Речь матери, — для ясных, светлых дней
Родившей нас, совсем не для страданий.

М. Зенкевич е превел две стихотворение от „Поля и гори“ и ако за превода на „Не се гаси туй, що не гасне“ биха могли все пак да се направят някои уговорки — осем куплета, по четири стиха: деветосричен ямб, женските рими се кръстосват с еднаква последователност — за „Памятники Болгарии“ би трябвало да се намерят най-хубави думи — дотолкова тия „паметници на България“ са издигнати с любов и внимание към българския автор. Не само еднаквият брой на куплетите — 28 по четири стиха — ямб, осмосричен и шестосричен — при осмосричния стих, първият и третият, римата, която ги свързва, е дактилическа, при шестосричния, вторият и четвъртият — мъжка — но дори когато дактилическата рима е съставена от две думи, и в превода тя се явява сложна —

И твоята и с т о р и я
изтрити редове —
честта пред нас о т в о р и я
за нови ядове.

Четиристишието е възпроизведено от Зенкевич с голямо стихотворно майсторство —

И вся твоя история —
Ряды истертых строк,
Читаю в их узоре я
Живущих нам упрек.

Л. Мартинов е превел едно стихотворение: „Към свободата“. Възпроизведени са само седемте куплета, без осмия — в размера на оригинала: ямб — десетосричен в първия и третия стих, свързани с дактилическа рима, осмосричен във втория и четвъртия, свързани с мъжка рима —

Свобода, ты богиня грозная,
Я чту алтарь священный твой:
В мир шлешь ты громы, ливни слезные,
Даришь ты жар душе людской.

Към отдела „Под нашето небе“ (сбирката е от 1900 година) са прехвърлени две стихотворения, печатани по-рано в отдела „В ло-

ното на Рила“ — първоначално „В Рила“ — на сбирката „Звукове“ (1897): „Двата бука“ — четирикуплетно стихотворение, написано в амфибрахий от дванадесет срички, и единадесет срички. спазени в оригинала, с римовка на първия и третия стих женска и на втория и четвъртия мъжка — преведено с най-голяма точност от М. Павлова — и „Пирин“, гледан от Кадиин връх — трикуплетно стихотворение, написано в ямб от единадесет и десет срички, спазен и в оригинала, с римовка — за първите два куплета на първия и третия стих — женска — и на втория и четвъртия — мъжка — за третия куплет на първия и четвъртия стих — женска — и на втория и третия — мъжка. Сергей Городецки в своя изискан превод на „Пирин“ е спазил и размера, и еднаквостта на римовката в оригинала. Допусната е една волност, която не би било излишно да се отбележи: Городецки е превел втория стих на втория куплет — „Кой бог във твойто чело има трон?“ — вместо с десетосричен ямб с дванадесетосричен —

Какое божество свой воздвигает трон?

В. Журавльов е превел само първите три куплета от „Нивата“. Макар известният стих на Некрасова „Сейте разумное, доброе, вечное!“ да е подсказал на преводача, че дактилическият размер в първия и третия стих трябва да се даде, както е в оригинала, в дванадесет срички, преводачът не се е съобразил напълно с оригинала — дал е двата стиха в единадесет срички, като е заменил дактилическата рима с женска, и с това се е нарушила своеобразната хубост на стихотворението, макар да е запазена и в трите куплета мъжката рима между втория и четвъртия стих, образувани от седем срички. Не е спазена римовката и в прочутото стихотворение „Керванът“, което е превел А. Гатов: в превода първият и третият стих, които се римуват помежду си, се състоят от осем срички срещу девет в оригинала, деветосричен ямб, и ще рече, обратно на това, което е в оригинала — римата, която свързва тия два стиха, е мъжка, а римата, която свързва втория и четвъртия стих на всяка строфа, вместо мъжка, както е в оригинала, е заменена с женска. Втората половина на строфите — 5, 6, 7 и 8 стих — е дадена в правилен ямб, с девет срички в петия и седмия стих, които са съединени с женска рима, с осем в шестия и с шест в осмия, свързани помежду си с мъжка рима. За забелязване е, че дори шестосричните осми стихове на шестте строфи образуват сякаш едно цяло, което дава пълна представа за тоя „керван на духа“:

И вновь идет вперед
В далекий, трудный путь!
И двинулся опять
Уверенно вперед.
Всегда в движеньи он!
Вперед, всегда вперед!

Второто стихотворение, което е превел от сбирката „Под нашето небе“ В. Журавльов — „Поету“, написано в хорей, с еднакви стихове по десет срички, женските рими на които се кръстосват, във

формално отношение е дадено доста свободно в превода. Още в първото четиристишие, трите първи стиха на което са десетосрични, с цезура след петата сричка, четвъртият стих се явява с единадесет срички: „Их не поймуть иль совсем не заметит".

В. Журавльов е превел и „Стогодишнината на Пушкина", писано по случай столетието от рождението на Пушкина, размерът на което е ясно определен още в двата начални стиха на оригинала —

И ний ведно с Русия / великата й слава
празнуваме — поета й / празнуваме любим —

и следователно щеше да бъде по-добре, преводачът да запазеше навсякъде тия 14 и 13 — срични ямби, с цезура след седмата сричка, и да не увеличаваше на 15 и 14 срички отделни стихове, дето цезурата е престанала дори да се чувствува:

Друзья, сегодня чествуем великого певца —
Мислителю и гению земель и стран славянских
Привет, страна, родившая чудесного певца —

Излишно е да се казва, че отделни строфи на руски звучат като оригинални — сякаш оригиналът е позволил на преводача още по-свободно да изрази вдъхновените мисли на поета:

Пройдут века, а слова / его души свободной,
Все с тем же добрым чувством, / все с той же красотой,
Еще сильнее будет звенеть / в любви народной
Чарующим напевом, / высокого мечтой.

В. Луговской е превел две стихотворения: „Двайсетий век" и „Напред". Пред прага на двайсетия век поетът е смутен; „въпроси зловещи висят нерешени... А как изжаднял е човешкият род за правда, за мир и за щастье". И в превода стихотворението, поне в първите три куплета, е написано в „безпогрешен амфибрахий", както сам Вазов е обичал да се изразява, запазена е постройката на оригинала — четири куплета по четири стиха, първият и третият от които са с 11 срички, свързани помежду си с мъжка рима, срещу 12 срички във вторите стихове и девет — в четвъртите, свързани с женски рими. Четвъртата строфа, в превода, със своя нащърбен амфибрахий, се явява някак безсилна да изрази чувствата, които вълнуват поета —

Иль снова нам жить по закону меча,
Иль разум своей не добьется власти,
А как бескорыстна и горяча
Всесветная жажда счастья!

И в трите последни стиха на превода сричките са намалени с една и не се получава оная въздишка, която се изтръгва от сърцето на поета:

А как изжаднял е човешкият род
за правда, за мир и за щастье!

Второто стихотворение „Напред“, преведено в пет строфи по пет стиха, както е в оригинала, от В. Луговской, е особено характерно за Вазова, който след най-голямото отчаяние, в което се е намирал, когато е писал „Звукове“, закопнял за „нещо ново“, зове:

Вперед! Упорство чудеса свершает,
А вера, ежели она крепка,
Ведет людей в грядущие века...

Строфите, както и в оригинала, са дадени в ямб, с 10, 11 и 6 срички, с римовка на 1, 3., 5 стих — еднаква мъжка рима, и на 2 и 4 — женска.

Стихотворението „Трансваал“ и в оригинала, и в превода на М. Зенкевич, звучи напълно съвременно —

Опять гремит война...

но поетът не се отчайва, защото

Народы все увлечены
Мечтой о дружбе равноправной,
И гибель полную войны
Считает мир победой славной.

И тая крепка вяра, че „славна победа“ на света ще бъде „гибелта на войната“ — ни се внушава от тринадесетте куплета по четири стиха на стихотворението, издържани в ямб — осмосричен и деветосричен — с мъжки и женски рими, които се кръстосват. Тия тринадесет четиристишия възпроизвеждат в превода с пределна точност светлите мисли на поета —

И радостно вперед смотрю,
Предвидя мира воцаренье.

В отдела „Скитнишки песни“ са поместени деветнадесет стихотворения, от които едно, „На майка ми“, е прехвърлено от отдела „В чужбина“, от сбирката „Звукове“. Знае се, че много често, особено когато е бил далече от майка си, Вазов е виждал образа на тая „мъченица жална, клета“, „тъжен, благороден“, да му свети и „в чужбината“. На руски стихотворението е предадено сърдечно и топло от Сергей Городецки, който е удължил първия и третия стих на последния — осмият — куплет с две срички. Разбира се, броят на сричките във втория и четвъртия стих на куплета, както и в останалите стихове, се е запазил същият: десетосричен хорей. Навсякъде са останали женските рими, както е в оригинала. Запазен е размерът и римовката и на второто стихотворение, преведено от С. Городецки, „Разговор“, поместено в отдела „Скитнишки песни“. Тоя „разговор“ се води между планината при Искъра и „влака фъркови“ — в 16 куплета по четири стиха, осмосричен хорей с женски рими, издържан напълно в размер и римовка и в превода, хубостите на който не са затъмнени от неизбежните отклонения:

Чуй я влакът фърковати,
кат минуваше из друма

например, е преведено доста свободно:

Поезд мчится к ней (към планината), как ветер. — Разбира се, според оригинала, влакът е изпратил „дим кълбо“ в небето, след което

Писна, спря се, па й дума...

Стихотворението „Разговор“ е отпечатано за пръв път в сбирката „Самодивски песни“—„впечатления и усещания в Малата и Голяма Стара планина“. Книгата излиза през 1899 година — ще рече, напълно справедливо се отбелязва, че „Под нашето небе“ (1900 година) продължава мотивите на „Скитнишки песни“, като в един „все по-оптимистичен дух „застъпва, покрай любовта към отечеството, „ония граждански добродетели, които са основа на силата и величието на един народ“. Поетът става проводник на идеите на хуманизма, изразител на дълбоката вяра в светлото бъдеще на народните маси. Вазов е знаял, че „никакви сили на реакцията няма да спрат могъщото движение на прогреса, че светлината неизбежно ще победи тъмнината:

Тирани, всуе се морите!
Не се гаси туй, що не гасне.
Лучата, що я днес гасите,
тя на вулкан ще да порастне.

Тъкмо тая любов към народа, голямата нищета на тоя народ, непосилния негов труд Вазов е изразил с особена яркост в „Скитнишки песни.“ „В Малата планина“ — „тъй се зове южният масив на Стара планина между Петроханския друм и Искъра“ — е едно от четирите стихотворения, поместени в отдела „Скитнишки песни“, преведени с голямо стихотворно майсторство от В. Журавльов. Стихотворението е издържано в десетосричен хорей, както е написан оригиналът; римите между 1 и 3 и 2 и 4 стих са женски. „Величието на радостната картина се помрачава от скръбната сълза“ — или както пише Вазов:

И човекът, дрипав, твар нещастна,
роб на мъки и на мрак вековни,
туря пятно в таз картина красна
фърля скръб в предела тоз чаровни!

Журавльов е превел само първата част от „Гълъбинка“ — 5 куплета по 4 стиха — хорей с еднакъв брой срички — десет — в 20-те стиха, с женски рими между 1 и 3, 2 и 4 стих. В превода е спазен дори анжамбманът между първия и втория куплет —

Боса пастирка с коса златиста
там се смейше, дрипава и волна...

или, както е дадено у Журавльов —

Девушка с косою золотистой
Рассмеялась просто и привольно.

На въпроса —

„Кому се смееш, драга?“

Гълъбинка отвръща:

— Теб се смеем. Що тук дириш, дядо?

Това „смеем“ в множествено чнсло, а не в единствено, и това обръщение „дядо“ което дава особен цвет на настроението, не се чувствува в превода;

— Ты над кем смеешься, дорогая?
— Над тобою, странник, над тобою!

Избликът на лирическото чувство е даден във втората, в непреведената част на стихотворението:

Този смях свободни, смях фъркати —
не го знай отдавна и сърце ми.

„Трудът“ е третото стихотворение, преведено от В. Журавльов. Преведен е в единадесетосричен ямб, както е написан оригиналът, всеки един от четирите стиха, които образуват куплетите на стихотворението — единадесет, не е преведен седмият куплет: „За кътче на трапезата държавна“. В своята творческа работа преводачът не е бил ограничаван от размера на оригинала, определен от автора. На места дори е постигнал дословен превод:

Почитам тихия труд на мъдреца,
на деeца усилията ценни,
художнику пламтежа, на певеца
умората във бденья вдъхновени —

е преведено

Я почитаю труд жреца науки
И ценные усилия министра,
Певца ночные творческие муки,
Усталость вдохновенного артиста.

В пет строфи по пет стиха е преведено стихотворението „Чети, говедарче“ — ямб от 11, 10, 11, 10 и 4 срички. В петте строфи римите на 1, 3 и 4 стих са женски, а на 2 и 5 стих римата е еднаква в петте строфи—мъжка. Съветът на Вазова към говедарчето звучи доста строго в превода на Журавльов:

Читай, малыш. Смотри: уже готовит
Огромный труд Отечество тебе.

От сбирката „Скитнишки песни“ М. Зенкевич е превел три стихотворения: „Той не умира“, „Планинци“, „Замъкът на Заград“. На върха Волът Вазов е „покъртен от живия народен спомен за Ботев“, чийто безсмъртен стих „Той не умира“ е послужил за надслов на Вазовото стихотворение — седем куплета по четири стиха, ямб, със

стихове от 10, 11, 10 и 7 срички, римувани — първият и третият с мъжка рима, вторият и четвъртият — с женска — възпроизведени в превода на М. Зенкевич с най-голяма точност. Още първият стих на стихотворението

На „Вòлът", сред пустинния Балкан

би могъл да подскаже на преводача, че е погрешно да се нарича върхът, на който е паднал убит на 20 май (2 юни) 1876 година Ботев, Вол, както е отбелязал това в инак ценните свои бележки към сборника А. Емилиев. Не само за Вазова, за всеки българин върхът е Вòлът, с ударение на първата сричка — и следователно, преводът на първия стих, колкото и точен, и звучен да е — „Среди Балканских гор, средь скал Волà" — неприятно би дразнил всяко българско ухо. От друга страна, последният стих на последното четиристишие би трябвало да завърши с неповторимите слова на Ботева: „Той не умира", както е в оригинала, и тогава тая заключителна строфа би получила в превода по-друг отек:

„Он умер, умер здесь", — так пастухи
О нем рассказывали мне в печали, —
А мне издалека его стихи:
„Он не умрет" — звучали.

„Планинци" е второто стихотворение от „Скитнишки песни", което е превел М. Зенкевич. Пред тия „горцы", „на робството обречени създания", пред техния „вид злочест", поетът „изгубва мир и сладко настроение". „Планинци" е едно от най-мъчните стихотворения за превод, ако трябва да се държи сметка за всички характерни особености в постройката на тия четири куплета по четири стиха, издържани в ямб от дванадесет срички за първия и третия стих и от шест — за втория и четвъртия, с кръстосани рими: дактилически и мъжки, най-после, с тия втори пеони и диямби, на които дори такъв добър преводач като Зенкевич не е отделил голямо внимание:

Измàхнати, / посърнали, / беднѝците ...
По ỳрвите, / чукàрите, / скалàците ...
Духòвна нòщ / във бѐдни им / съзнàния ...
На рòбството / обрѐчени / създàния ...
И чỳвам глàс / от чỳките / намỳсени ...

Изобщо, този укор на природата, тоя „глас от чуките намусени: Що стòрихте за них?" — в превода на Зенкевич

И гор я слышу голос вопрошающий:
„Что сделали для них?"

няма внушението на оригинала.

За „Замъкът на Заград", прекрасно преведено от М. Зенкевич, без никакво нарушение на стиха: хорей, осмосричен и седмосричен, в девет куплета по четири стиха, с кръстосани рими, намират най-

пълно оправдание казаните думи в предговора на сборника: „Поетът (Вазов) вярно е възпроизвел социалната поляризация на съвременното нему общество: тежкият живот на народа е в контраст с разкошествата и преситеността на имащите класи. Картините на нищетата, нарисувани от Вазова, са извиквали у читателя чувство на възмущение и протест и тъкмо те са служили като средство за борба за великото дело на социалното освобождение на народа". С голямо участие към съдбата на оня, който е дигал „с труд и с кървав пот" тоя стар замък, който и сега, както тогава, е „роб на тегла, на нужди", се отнася Вазов; последното четиристишие на „Замъкът на Заград" е получило в превода на М. Зенкевич своя вълнуващ отзвук:

Все здесь тленны; замки, зданья,
Слава царского венца —
Лишь народные страданья
Все живут — им нет конца.

„Народните страдания" са подчертани с особена яркост в стихотворението „Елате ни вижте!":

Зла бедност! Неволя! / Души затъпели
набърчени булки, / деца застарели;
къс ръжено тѣсто / в пушливо огнище
загрява се там за / гърла изгладнели.
„Елате ни вижте!"

Тъкмо този призивен амфибрахий — девет строфи по пет стиха, първите четири стиха по дванадесет срички, петият — по шест, с женски рими, еднакви между 1, 2 и 4 стих и между 3 и 5, при това с повторение на петия стих във всички строфи — е излетял в превода на В. Луговской, направен в хорей, с цезура след шестата сричка, в който е спазена римовката на оригинала, еднаквият брой на стъпките, повторението на петия стих:

„Вы бы поглядели!"

Променен е резмерът и на второто стихотворение, преведено от В. Луговской: „Каменният кръст". В оригинала стихотворението е издържано в осем куплета по четири стиха — ямб, десетосричен и осмосричен, рими — кръстосани — мъжки и дактилически, които предават особена прелест на стихотворението, дори когато заради римата думата е трябвало да понесе изкуствено ударение: „С мотиката на рамене". Тъкмо тия дактилически рими са изчезнали в превода — заменени са с женски. Заменен е и размерът на стихотворението — хорей, с единадесет и осем срички — ще рече, първите и третите стихове на строфите са удължени с една сричка, а в петата строфа — и вторият и четвъртият стих са дадени вместо в осем, в десет срички.

Не бихме се спирали така подробно на тия несъответствия в преводите, ако тия преводи в основата си не бяха построени върху размера и римовката, дадени от автора в оригинала, ако тъкмо тях

не се стремяха да постигнат преводачите, за да бъдат най-близко до съдържанието на стиховете, което поне при Вазова — той се бореше за литература „на висок граждански патос и художествена простота“ — е неделимо от формата.

Вазов чувствуваше и пишеше по български, черпеше вдъхновение не от чужди извори, а — „от българската, от богатата и здрава българска душа“, живееше с прогресивните идеи на своето време, пръв следваше съвета, който даваше на младите поети. „Нашите млади поети — пише Вазов в предговора си към „Легенди при Царевец“ (1910), „балади и поеми“, снабдени с мото от Пушкиновия „Борис Годунов“:

Да ведают потомки православны
Земли родной минувшую судьбу —

между които има и със силни дарования, в стремежа си, законен впрочем, за оригиналност, да дирят нови пътища и нови форми на мисълта си, откъснаха се от народната среда и запяха според нововремските навеи в западноевропейската литература. Зареяха се в областта на олимпийската отчужденост и индиферентизъм, оглъбиха се в самосъзерцание и скъсаха всяка връзка с окръжаващия живот. Станаха символисти, индивидуалисти, декаденти, свръхчовеци, и не знам още какви. Поезия космополитична, студена, небългарска, нестоплена от живо човешко чувство, защото не е расла на българска почва, чужда на българския дух. Те забравиха правдивите думи на великия Белински: „Поезията на всеки народ е непосредствено изражение на неговото съзнание, тя е тясно свързана с живота на народа. В силата на това, поезията на всеки народ трябва да има национален характер и да не прилича на поезията на всеки друг народ... И настана разрив между тия наши поети и народа. И той ги не чете“.

Вазов никога не е живял с мисълта, че може да бъде откъснат от народа, дълбоко е съзнавал „общественото назначение на изкуството“, опирал се на великите руски писатели, с вяра в освободителната мисия на великия руски народ. А М. Горки, който много добре е знаел и високо е ценил големия български писател, нарича Вазова „поет-борец на свободата на измъчена България“.

Вазов цени своята сбирка „Люляка ми замириса“ (1919), която смята своя гордост, „и, нека кажа смело, гордост на българската поезия!“ От тия „песни на спомени, на видения, на самооглъбление; страници откъснати от книгата на сърцето“, В. Журавльов е превел шест, от които първата, „Из прозореца“ — наистина заслужава първа да бъде включена в отдела „Скитнишки песни“, дето от деветнадесетте преведени стихотворения осем са взети от сбирката „Люляка ми замириса“, едно от „Звукове“ и десет — от „Скитнишки песни“. И в стихотворението „Из прозореца“ Вазов всеки ден вижда Витоша и често — „други гледки по-далечни“:

Вижу вас, былые годы.

Сърдечността и простотата на оригинала е постигната и в превода — в тия четири куплета по четири стиха, хорей, осмосричен, с рима между първия и четвъртия и втория и третия стих.

В „Недопята песен“ поетът примирен изповядва, че не е посмял да открие „святая святих“ в душата си, че ще отнесе със себе си „светът невидим на поета и песнята си недопета“. Петте куплета по четири стиха — осмосричен и деветосричен ямб, римите на който се кръстосват във всеки куплет — безпогрешно са предадени и в превода:

С собой в могилу унесу
Я свет невидимый поэта,
И песни дивную красу —
Той, что осталась недопетой.

В четиринадесетото четиристишие — последното четиристишие от стихотворението „Гостната стая“ с тия прекрасни анжамбмани от осмия към деветия и от десетия към единадесетия куплет

И с полйчката, де спеше
цялата литература
българска —

или прехвърлянето на думи от четвъртия стих на десетия куплет към първия стих на единадесетия, за да се свържат с него по смисъл —

... Там жена седеше
с книга във ръка. О злати
спомени на края роден!

дадени и в превода на Журавльов — някак отрупан в първия анжамбман за простия сърдечен стих на Вазова, поръсен с човешкия хумор на поета:

Рядом с чайною посудой
Дружелюбно почивали
Все страны моей творенья,

или —

. . . женщина сидела
С книгою . . . О золотые
О родном воспоминанья!

сякаш се събужда, с това прекрасно възклицание у Журавльова, майката на поета:

Мама! Это ты, бывало,
У того окна влюбленно
Все сидела и читала
„Телемаха“ углубленно.

Излишно е да се казва, че във всеки куплет на превода е запазен осмосричният хорей на оригинала, римовката е кръстосана, с женски рими, които свързват първия стих на куплета с третия, а втория — с четвъртия. Добре е направил В. Журавльов, че е предал в своя превод „Тоска по родине“ трикуплетните четиристишия от дванадесет срички с цезура след шестата сричка на „Носталгия“ в напълно издържан амфибрахий, с ненарушима цезура след шестата сричка, със запазена рима: навсякъде женска, съседна

— в първия куплет, между първия и втория стих и между третия и четвъртия, и в останалите два куплета — кръстосана. Навсякъде женска е римата и в петкуплетните четиристишия на стихотворението „Майка ми“, написано в ямб, деветосричен. От майка си поетът се е научил „да мрази“, „да обича страстно“, към нея той отправя тия прочувствувани стихове, с които завършва стихотворението:

Ти ме роди, но ти ми даде
и светлото, що в теб блещеше,
ти и човека в мен създаде,
Ти два пъти ми майка беше!

„Во мне взрастила человека, — И потому — ты мать мне дважды“ — с такива благодарствени стихове е преведено цялото стихотворение „Майка ми“ — от В. Журавльов Негов превод са и четирикуплетните четиристишия, в които е написано стихотворението „Пред огледалото“ — деветосричен и осмосричен ямб, с кръстосани женски и мъжки рими, сред които блестят стихове като —

Меня чаруешь....
И этой радужной улыбкой —
Одеждой сердца твоего.

От Л. Мартинов са преведени две стихотворения, взети от сбирката „Люляка ми замириса“: „Родната реч“, посветено на д-р Ив. Д. Шишманов, и „Жива история“ — на Добри Ганчев. В „Родната реч“ поетът отново дава израз на своята обич към българската реч — „Звук сладък, най-мил в звуковете“ — в четирите осмосрични и деветосрични куплета по четири стиха, издържани в амфибрахий, с кръстосани мъжки и женски рими. Тоя пеещ трисложен размер на оригинала е заменен в превода с ямб от осем и девет срички, в който трите прилагателни — алмазный, солнечный, стальной — прикрепени към родния език, са много по-щастливо съчетани от трите прилагателни, с които си е послужил В. Луговской в „Българският език“ — „великолепный, звучный и красивый“. Второто стихотворение, преведено от Л. Мартинов — „Жива история“ — възпроизвежда точно съдържанието и формата на оригинала:

Аз здрав съм син на здраво поколенье —
душата ми е цяла разорана
от страшний на неволите му плуг —

предаден в трите куплета по четири стиха — ямб с единадесет и десет срички, с изключение на дванадесетия стих, дето и в оригинала стъпките спадат на осем. Римите и в превода са кръстосани — женски и мъжки. Сполучливата поанта на оригинала е дадена със същата изразителност —

На сичките трептежи на Балкана
история съм жива тук!

в превода на Л. Мартинов —

Бесчисленных балканских потрясений
Живой историей я стал.

В отдела „Разные стихотворения“ участвуват току-речи всички преводачи, чиито имена се срещат и в преводите на стихотворенията, поместени в другите отдели: П. Железнов, Л. Белов, Н. Чуковски, М. Зенкевич, К. Еголин. М. Павлова. В. Журавльов, Л. Мартинов.

П. Железнов е превел две стихотворения: „Сантиментална разходка по Европа“ — стихотворението е взето от сбирката „Гусла“ (1881), най-нови лирически и епически стихотворевия, и „Да работим!“, печатано в сбирката „Под нашето небе“. От 190-те стиха на оригинала, с дванадесет и единадесет срички, със съседни рими най-често, с цезура след шестата сричка, преводачът е дал 189 стиха, тъй като от трите стиха

Твойте танци кръшни, / хаванеза страстна,
заради която / нашта младост ясна
сяка вечер тича / в „Люксембург“ кат бясна —

е направил два

Люблю хабанеру / твою, что на диво
Танцуют у нас в „Люксембурге“, в Пловдйве —

Не е Вазов, който би поставил тъкмо на Пловдив неправилно ударение, както не е направил и Н. Чуковски в „хумористичния диалог“ „Поет и жетварка“, „съвременна еклога“, поместен в сбирката „Поля и гори“, като е превел точно въпроса на жетварката: „Ты, господин, откуда?“ — и отговора на поета: „Из Плòвдива“. В стремежа си да запази хумора, отличния тон на диалога, Чуковски е превел седмосричните ямби с женски рими, на места кръстосани или съседни или „във вид на пръстен“. Жетварката пита —

Кого ты любишь? Музу?
А кто она такая?
Ломает кукурузу
Та Муза молодая? —

на което поетът отговаря:

Скажу, — она, безспора,
На небе всех красивей,
Как ты на этой ниве.

Жетварката пак пита:

Тебе годок который?

Поетът отговаря смутен:

А я не стар. Тридцатый.

И жетварката продължава:

Ты стар. Вот неудача!
Зачем пришел сюда ты?

От отдела „Сатира“ на сбирката „Поля и гори“ Л. Белов е превел две стихотворения: „Средство да нямаш врагове“ — в духа на оригинала — 11 четиристишия, осмосричен и седмосричен хорей, с кръстосани рими — и „подражението“ „Светските условия“ — четири строфи по дванадесет стиха, от които дванадесетият — с шест срички: „То не е публично“ — се повтаря във всяка строфа, наред с осмосричните и седмосричните стихове, хорей, на който римите току-речи във всички строфи са кръстосани. Трябва да се признае, че и двете стихотворения на Л. Белов са преведени точно, с голямо чувство за изискванията на стихотворната форма. От Л. Белов е преведено и стихотворението „На Милош Милоевич и съдружие“, взето от сбирката „Сливница“ (1886). Единадесетосричният ямб, с кръстосани рими, на оргинала се е превърнал в превода на дванадесетосричен амфибрахий. От сбирката „Сливница“ М. Зенкевич е превел „На непукналата граната“, „паднала пред мене в боя при Пирот, на 14 ноември 1885“, в пет строфи по четири стиха — ямб от единадесет и седем срички, женските рими на който са или съседни — единадесетосрични стихове се римуват със седмосрични — или кръстосани. От същата сбирка е и стихотворението „В окопа“, преведено от К. Еголин, който е успял да даде в превода ритъма, римата и размера на оригинала: хорей, осмосричен и седмосричен, на който са римувани, както в оригинала, само вторите и четвъртите стихове на десетте куплета — и в образите на двамата войника, сърбинът Йово и българинът Петко—„облика на двата народа“ и тяхното отношение към сръбско-българската „безсмислена война“, към „лютата и кръвоизпускаща рана от тая братоубийствена война; всичката големина на злото, всичкия позор на светотатството, всичкия ужас на престъплението“.

Н. Чуковски е превел от сбирката „Звукове“ (1897) три стихотворения, посветени на Виктор Хюго, Алфред де Мюсе и Леопарди, а М. Павлова — едно, посветено на Хайне, дето Вазов съветва двете лястовички; „Недейте се отчайва, сдобийте малко дух!“ „Не се отчайвай“ е надсловът на трикуплетното стихотворение, написано в единадесетосричен ямб, с кръстосани рими, което В. Журавльов е превел в дактил с единадесет срички. „Борецу“ е стихотворение, което сякаш продължава предидещото „Не се отчайвай“ със същия ритъм — ямб на единадесетосричен стих, със същите рими — женски, кръстосани, със същия размер — три куплета по четири стиха, със същите напътствени думи: — „Не падай духом, стягай мощ юначна“. Стихотворението е преведено от Л. Мартинов и звучи убедително и смело, особено в своя завършек:

Не падай духом! С богатырской силой
Иди, юнак, вперед, врагу навстречу!
Готовь свой меч! Ведь ночи мрак унылый
Всегда рассвета близкого предтеча!

Напълно съвременно звучи стихотворението „Да работим!“ — взето от сбирката „Под нашето небе“, преведено в размера — осем куплета по четири стиха, в ритъма — хорей, десетосричен и деветосричен, в римовката — женски и мъжки кръстосани рими, в духа на оригинала, който и в превода на П. Железнов не е загубил нищо от своята „поетическа програма“:

За работу! За работу смело!
Труд! Вот мира нового оплот!
В море жизни, бурном и прекрасном,
Честный труд — вот Ноев наш ковчег!

Преводът на М. Зенкевич на „Моите песни“ — стихотворение, печатано за първи път в сбирката „Под гръма на победите“ (1914) — закрива отдела „Разные стихотворения“ на сборника. Тия седем куплета — едни от най-лиричните, които е отронила душата на поета — са намерили своето най-ярко отражение в превода на М. Зенкевич, който е трябвало леко да измени незабравимия стих на Вазова:

Та мойте песни все ще се четат

Мои стихи и песни не умрут.

Какво ни носи на нас, българите, тоя скъпоценен дар от братския народ? — Преди всичко един нов Вазов, когото сме познавали още от деца и когото сякаш отново откриваме в грижливите преводи на съветските поети — един Вазов, който е обичал своята родина по-силно от всичко, който е живял с дълбоката вяра, че за нея ще изгреят по-светли дни. „След Христо Ботев — пише авторът на предговора към сборника „Родине“ — Иван Вазов е най-крупният писател в българската литература. Нему няма равен нито по сила на епически размах, нито по жанрово разнообразие. Автор на редица повести и романи, поеми и драми, той е наред с това и превъзходен лирик. Вазов е писал за народа. Неизменно се е стремил към жизнена правда и към простите изразни форми на тая правда. Него с право наричат велик народен поет.“

СТИЛНО-ИЗРАЗНИ СРЕДСТВА У ВАЗОВ

от Ст. п. Василев

Като разглеждаме стилните изразни средства на Ив. Вазов, разглеждаме главно тяхната изобразителност и емоционалност.

Създал галерия от любопитни типове, Вазов е съумял да даде плътен израз на изписания образ, да направи живописен разказа си, рисунъка, да изтъкне съществените белези на характера, да разкрие душевните вълнения и устремите на героя, да го оживи, да го въплъти и то непринудено и свободно с образен стил, с пластично изображение. С подбрани думи и стилни средства се изнася всякога ликът на някой герой, с такъв похват се изнася и душевната му характеристика, представя се положението, в което той изпада. Ето само един миг из битието на туркофила чорбаджи Йордан, герой из „Под игото": „Мари дъще, мари въртоглава куфалнице, и ти ли ще правиш бунт?" развикал се раздразнителният чорбаджи, страдал от „гастрическа болка", към дъщеря си кака Гинка, а след това и към зетя си Генко Гинкин. „Няма ли за тебе хурка и игла, ами си тръгнала по ума на хайдуците и нехранимайковците, за да ги хрантутиш с пексмет?... Нямаш ли очи и срам, лудетино? И тя не щяла султана, видите ли? Кучко недна! Какво ти е сторил султанът? Дете ли ти взема или нещо те настъпи? Зарязала си къщата и детето и отишла да сваля султана!... Какво гледаш бе папуняк, и ти ли си на нейния ум, и ти ли ще ходиш под байрак?..." (XV, 312).[1] Характеристиката на героя е жива и изпъкнала в тая драматична сцена. Към дъщеря си се развикал „пребледнял, разтреперан като листо от гняв, с всичкия глас", употребявайки твърде живописни обръщения, а към зетя си, който „гледаше уплашено при вратата", се обърнал „свирепо". Изразителни са тук и глаголите „зарязала", „хрантутиш", както и другите стилно-езикови обрати, които придават напрегнатост на сцената, подвижност на фразата и гиздавина. С пестеливи стилни краски и намясто употребени думи е обрисуван външният портрет на разпаления русофил Мичо Бейзадето: „... стар, нисък и чернолик човечец, облечен в шалвари и сукнена салтамарка. Както своите връстници, той беше малообразован и с ограничено развитие, но животът и многото изпитания го бяха направили опитен и разсъдлив. Черните му живи и подвижни очи блещяха умно на сухото му лице, набраздено с дълбоки бръчки" (XV, 167). Все тъй живописно са дадени образите и на Иванчо Йотата, и на хаджи Смион, хаджи Ахил, Странджата, Дормидолски и други.

[1] Всички цитати са по „Събрани съчинения", 1942—1948.

Типични стилни похвати употребява Вазов и когато изобразява природни гледки. Планини и долини, поля и гори, най-разнообразни природни картини и кътове са одухотворени от техния поклонник съвсем осезателно и с точна представа. А за да изрази всичко това, Вазов си служи с най-подходни стилно-езикови средства. Същите средства майсторски и съвсем свободно той използува и когато изобразява прекрасното в живота, омайното в природата, величавото в подвига на героя. Тъй авторът на „Под игото“ и на „Великата рилска пустиня“ е наситил с много изобразителност художествената си проза, внесъл е много поетичност в описанието и повествуването си, изобилна картинност, внушителна образност, които е изпъстрил напълно естествено, съвсем непринудено с всички средства за художествена изобразителност: метафори, епитети, сравнения, одухотворения и други. В поезията си пък поетът на „Епопея на забравените“ и на „Люляка ми замириса“ е дал по-голям простор на чувствата си, на душевните пориви. Напрегнатостта на мисълта и въображението, напънът на чувствата, лиризмът налагат, естествено, и по-други словесни средства за поетичното изказване, които предават емоционалност и на стиха, и на стила изобщо. Тия художествени средства са: обращение и възклицание, хипербола, антитеза и други. С тях Вазовият стил добива героично-риторичен вид. Магията на словото, мелодиката на стиха в художествената проза и в поезията на народния поет са разкрили и неговия поетичен свят, споили са се във вдъхновено написаните му творби.

Очарован и вдъхновен от поезията на природата, опиянявам от природни гледки, изпадащ в екстаз от българската природа, Вазов, чудесен разказвач, е неизтощим в описанията на картини, и стилът му е премного картинен; той не стои равнодушен пред прекрасни природни гледки; не гледа безразлично подробностите на пейзажа, а ги изобразява с живописни словесни средства. В тях има и възхищение, и художествена правда, с които се оживява картината; има динамика, драматично движение, тласкано от изразителни тропи и настройни думи. Такива са не само природните картини, а общо всички картини у Вазова — одухотворени и бликащи с настроение. В стихотворението „Родно пепелище“ например (I, 337) картините са оцветени с метафори, сравнения, инверсии и редица фигури и настройни думи. Приливът на мисълта и тонът на настроението са предадени с фигуративни изрази, с много стилни накити, нелишени от изящество и призивна сила.

Изобразява ли картини с природна обстановка, Вазов е разточителен и в употребата на стилни средства. Сборникът с разкази „Пъстър свят“ (VIII) почва с есенната елегия „Капят листата“. Началото гласи: „Шумата на акациите, пожълтяла и посърнала, тъжно виси по клоните, тихо полюшвана от диханието на есенния ветрец; тополите, ошмулени вече, белокорите брези, пламнали в златна премяна, кадравите туи с повяхнала зеленина, тъмнозелените ели, чеда на усоите, върховете и студовете, стърчаха мълчаливо на излинелите моравки; редки птици в листата хвърляха къси и звънливи нотки в тишината на самотията, сякаш казваха сбогом на нещо си, което е било и го няма вече, на изчезналия шумак и сенки, на

сладкия шепот на зефирите, на топлите лъчи, които съгрявали крилата им и любовта им.“ Епитети, метафори и разни други стилни украшение, редом със симетричността на фразата, разхубавяват картинния стил. Още по-поетично и по-силно съчетание на слово с багра, на звук с образ, още по-изразителен картинен слог срещаме в малкия лиричен и добродушен разказ „Утро в Банки“, с който почва сборникът „Утро в Банки“ (IX).

Голямото разнообразие откъм стилни накити и ефекти, голямата образност изобщо на Вазовия език изпъква поразително в „Под игото“, една от ранните му творби и най-значителна при това, особено при изобразените картини, битови сцени и битова обстановка. Описанието на бурята (XV, 50) и на урагана (XV, 284) е рядко: „Дървета шумяха плачевно, високите брястове се прегъваха от силата на вятъра, тревите и бурените съскаха, цялата природа беше на щрек и фучеше страховито. Едри капки дъжд закапаха рядко и тупаха като куршуми в земята. Светкавицата пък излъкатуши по гърба на Балкана, и тозчас подир нея гръмотевицата с огромна сила заскача и затрещя на небето, като че ще го провали. Силен дъжд рукна, блъскан от бясна виелица; мълниите браздяха облаци и тъмнина, и синият им бледав светлик придаваше фантастичен образ на дърветата и планината. Тия мигновени вълшебни картини, сменявани тутакси с дълбок мрак, приличаха на феерия чудна и страховита. Имаше някаква дива прелест в тая борба на стихиите, в тоя разговор на хоризонтите, в тази адска илюминация на бездните — величествено представление, в което чудовищното сблъскване на безграничното с тайнственото се слива в една неземна демонична хармония.“ С такъв поетичен размах, с движение и изобилие на стилистично труфило са и редица още картини: вечерна (139), зимна (240, 289), картините в пътните бележки, най-много във „В недрата на Родопите“ и „Великата рилска пустиня“, гдето е предадена с неподражаема образност омаята на родопското небе (X, 297) и тайнственото величие на боровата гора, плясъкът и шумът на потоците.

С по-друг стилен израз си служи Вазов, кога изобразява реалистични сцени или социално-битова обстановка. Речта му добива драматично напрежение, фразата е набита с думи и обрати, стилът е напълно реалистичен, ако и самата реалистична сцена понякога да има дъх на романтика. Така е например при убийството на двамата свирепи турци Топал Хасан и Емексиз Пехливан, извършено от Кралича във воденицата. Случката е свързана с току-що описана природна стихия в глава II „Бурята“. Както бурята в природата, тъй и бурята в душата на Кралича е предадена умело с подходящо стилно напрежение, нелишено от драматизъм. Съответна отсянка получава стилът посредством естествено и свободно подбрани думи и при изобразяване на сравнително по-спокойни сцени, например срещата между дякон Викентий и отец Иеротей, вълнуващо описана в главата „Зелената кисия“. Стилът сега има по-други краски, в речта на стария калугер има и старинни черковно-славянски елементи, свойствени за епохата и за всекидневния обикновен език на отец Иеротей. Стилни краски има изобщо и в езика на останалите

герои в романа (Огнянов, Кандов, Боримечката, кака Гинка и други), в самата диалогична реч, дето Вазов се е добрал до чудни стилни ефекти.

Изразителни, с най-уместни стилно-езикови средства са и изображенията в битово-социална обстановка. Забележително е стихотворението „Елате ни вижте!“ (в сбирката „Скитнишки песни“). Поетът представя плачевно-покъртителна картина на селско бедно жилище и на дълбока неволя. Синонимното богатство на българския език, фигуративната изобразителност чрез разни тропи, Вазовото езиково строителство — тук всичко е в пълен израз на поетовите чувства и настроения.

Стилът е в яка връзка с повишения тон на настроението, във възклицанията, във възмущенията, които поетът не може да потаи в себе си при вида на тая бедствена картина, картина на социална неправда и на човешки страдания. Повтарящият се рефрен „Елате ни вижте!“ подтиска още повече настроението, едно тягостно, мъчително душевно състояние, което добре личи и в самия стил, и в самите изразни средства.

Между избраните фигуративни средства на художествения вазовски стил изпъква олицетворението. Ето редове из едно картинно описание на Витоша, живописно, фигуративно, поетично, с гъвкава цветиста фраза и с образен стил: „Витоша живее свой особен живот, тя се смее, въси се замръзнала под ледената си плащаница зиме; ликува в празничния блясък на зелените си гори лете и в багрено-златната си премяна есен, въздиша в шепота на листата си, пее хайдушката си песен в шума на ветровете, в гърмежа на водопада си, в яростта на бурите си, ту мила, ту сърдита, но винаги дива, царствена, повелителна и колосална, и стихийно велика“ (XI, 33). Пейзажът се мени, разнообразяват се и изразните средства — речник, тропи, фраза, образност.

По-различна е терминологията, съвсем друг е подборът на думи и тропи при олицетворенията, които най-често са разширени метафори, особено когато трябва да се изобразяват масови сцени, каквато сцена е въстанието, описана във втора част на „Под игото“. Вазов одухотворява не само цяла планина като Витоша, а и отделни върхове, карпи, реки, потоци, гори, долини. У него всичко шуми и диша: „И сякаш тоя шум омайни е на вселената душата“. Известните стихотворения „Родопите“ (I, 315), „Долината“ (I, 229), „Предпролетни сонети“ (II, 157), „В лоното на Рила“ (181) и още други са обилни с одухотворения. Поетът ги чувствува оживени — тия върхове, долини, реки и т. н., одухотворява ги с изразителни словесни средства, които все повече правят стила му образен.

Известно еднообразие има в употребата на епитетите, които се срещат доста често както в поезията, тъй и в художествената проза на нашия народен поет. Чести са тези епитети: *омаен* (природа, шум, красота), *дивен* (час, гледка, образ), *чуден* (блясък, шепот, цветя), *великолепен* и пр. все от този род емоционални епитети; *бурен* (бурни орли), *чародеен* (думи чародейни), *вихрен* (вихрена победа), *гигантски* (бой), *титанически* (титаническа битка), *стихиен*, *колосален*, *великански*, *бурлив*, *бесен*,

гръмлив и други, свързани с дълбоки преживявания и силни чувства. Обичен за поета е епитетът „див", употребен не в точното съдържание на самата дума, а — наопаки — изказва се възхвала под форма на укор, възхищение, прелест: див светогорец (за Паисия Хилендарски), дива природа, дива красота, диво величие, диви дъбрави. Срещат се и сложни епитети, като гръмоблъвни топове, бистролейни вълни и други подобни. И те, както обикновените епитети, също както сравненията, са употребени естествено, нетърсено и неслучайно.

Израз на възхищения и силни вълнения, на дълбоки преживявания са и обикновените емоционални глаголи, към които Вазов е проявил голяма склонност и вкус. Тези глаголи озвучават, тъй да се каже, стила на поета, подкрепят изобразителността на мисълта. Често се срещат глаголи от рода на смайвам, пленявам, удивлявам, израз на силни преживявания и силни усещания; глаголи, които изразяват стихийност, бурност в живота и природата: реве, ридае, беснее, фучи, кипи, кънти, бухти, ехти, трещи, гърми и подобни, все с емоционално съдържание: „Реве, бесней навън стихия" (II, 308); „Фучи в тъмата хала снежна, зимна" (310); „Гърми войната пак!" (279); „бухти водопадът".

В езика на Ив. Вазов освен посочените досега средства за художествена изобразителност откриваме и други средства за емоционална изразителност: обращения и възклицания, хиперболи и антитези и други. Вазов „трепти от нови ощущения" по разни поводи, свързани с живота на България и с личното му битие, и умее все така майсторски, все така опитно, неподражаемо, да предаде тия свои трепети и усещания с цял словесен арсенал, с хвъркати песни и гъвкава художествена проза, с образи и настройни думи, със спазено единство в тон, чувство и настроение. Напорът на чувствата, напрежението на мисълта, силата на вдъхновението, също отразени в стила, личат дори в словореда, в синтактичния строеж на фразата: Вазов много пъти си служи с безсъюзие, изоставя глагола понякога, за да натрупа повече имена и, наопаки, — реди повече глаголи, и тъй предава силния туптеж на мисълта и оригиналната хубост на стила. Стихотворения като „Само ти, солдатино чудесни" (II, 83), „Новото гробище над Сливница" (85), дванадесетте поемки в „Епопея на забравените" (I), „При Рилския манастир" (II, 180) и много други са образцови не само по съдържание и патетична мисъл, по идейност и поетическа чувствителност, — те са образцови и по внушителността на образите, по художествената си изобразителност и по емоционалната си изразителност. Поетът се обръща към родината, към природата, към заслужили труженици, и излива поривите на своя дух, трепетите на сърцето си, излива чувствата и вълненията си. Към падналите в боя при Сливница воини поетът се обръща с тия миловидни слова: „Покойници, вий в други полк минахте", „Но що паднахте тук, деца бурливи", „Борци, венец ви свих от песен жива", „Юнаци, лека нощ". Стихотворението блика с обращения, и те подигат настроението, разкрасяват съдържанието, а заедно с това — и стила. В същото стихотворение поетът се обръща към родината: „Българио,

за тебе те умряха". Към родината се обръща много често и не еднаж със задушевен епитет: „Мила родино, здравей!", „Отечество любезно, как хубаво си ти!", „На теб, Българио свещена, | Покланям песни си сега", „О, Българио, ти, майко жална". Обращения с възклицания има в стихотворенията „Подъл ли е българският народ", „Към Европа" (I) и още други, в които поетът брани род и родина: „О, Ботев храбри, душа велика!" провиква се поетът. „Епопея на забравените" (I) гъмжи с обращения. Поетът е изтръгнал из съкровищницата на езика ни много богатства в думи и образи, много стилни ефекти и изненади, за да сподели преживяванията си. Само обращения: „О, бесило славно!", „Ставайте, робове!", „О, движенье славно!", „О, Каблешков бледни!", „О, безумни люде, а вий сте му срам!", „Дивни Крали Марко! Всеславянска славо!", „Попейте ми, красни македонски деви!", „Проклети бъдете, о тъмници влажни!", „Раковски, ти дремеш под бурена гъст!", О, Шипка!", „О, геройски час!" и други. Не по-малко възторжени са обращенията към природата, придружавани и с поздрави, и с поклони: „Поклон на теб, природо, създаденье необятно", „О, дивно естество!", „Високо възвишавай се, о горди великан!", „Поклон скали, води! Поклон, ели гигантски! | Вам, бездни, висоти! Вам, гледки великански!", „Ирин-Пирин! Поклон, грамада чудна", „О, пролет, как си чудна!".

Вместо поетическата нагледност, с която се отличават Вазовите картини и споеният с тях изобразителен стил, поетическата терминология при емоционалния му стил пък изобилствува с повторения, които втълпяват мисълта и образа, подплатени с изблика на силни чувства. Поетически повторения съдържа познатото стихотворение „Ековете" (II, 35), прочувствено и с подсилено настроение от повтарянето на отделни думи, както и от питанията и възклицанията. Повтарят се самостойни изрази, цели стихове, строфи, — повторения-рефрени, които не омръзват, а втълпяват мисълта и китят израза. В стихотворението „Завоят на Черна" (III, 122) заглавието се повтаря като рефрен във всеки първи стих на трите строфи: „Завоят на Черна! О, име печално"...; „Завоят на Черна! Каква скръб дълбока"...; „Завоят на Черна! Възторг безконечен"... Също и в стихотворението „Да работим!" (III, 345), чието заглавие се повтаря в осемте строфи и оставя трайно впечатление.

Повторенията и обращенията са придружени най-често с възклицания, тъй характерни за Вазовия поетически стил. И те са изразители на поетична мисъл, на лиричен изблик, на силни вълнения, на душевно опиянение, на възторзи от родина, природа и подвизи. Възклицания изпълват неговите писания: „О, чудо!", „О, картина!", „Какво обаяние на очите!", „Каква красота!"; „О, жестоко време!" „О, жестоко племе!"; „Елате ни вижте!"; „Ерма пее долу. И шум и красота, и дивота и каква поезия!"; „Господи! колко е хубаво!"; „Боже, колко красота, колко чар за очите и душата! Колко свежест и чистота!", „Възхищение! Един голям бял стълп вода! Бухтеж, гръм, рев заглушителен!"; „Идете в Рила да видите дивностите и величието на природата! Качете се на Рила да видите оттам, колко е велика и хубава нашата България", завършва „Великата рилска

пустиня". А пътеписът „Розовата долина и Тунджа" завършва с тия пълни с искрена преданост думи: „Хубаво си, отечество мое!... Бъди благословено, отечество мое; бъди честит, балкански раю! Бъди голяма и славна, о чудна земьо, дето е цъвтяла люлката ми, дето ще се зеленее гробът ми!" (XI, 164).

Самото естество на Вазовото творчество, неговото характерно съдържание предполага честа употреба на хиперболи. Докато в картинното изображение перото на писателя се преобръща в четка, тука, при емоционалната изразителност се преобръща на тръба, из която се лее словесен патос и все за България, за подвига на българина, за българската природа. Вазов си служи отлично с хиперболата като стилно средство при повишено настроение и дълбоко развълнувана душа; служи си с нея много искрено, за да предаде патриотичното си въодушевление. Тя му се натрапва неизбежно, когато възпява подвига на българския войник, тя стърчи в стилния изказ, придружена и с други стилистични средства за емоционален израз: възклицания, обращения, питания, повторения. Вазовата хипербола е изградена с най-силни и изразителни имена за преувеличение — съществителни, прилагателни и числителни, с най-емоционални глаголи, означаващи избухливост и неспокойно душевно състояние. Обични съществителни му са: стихия, ураган, хала, буря, вихър, вулкан, океан, демон, ад, ехтеж, гръм, трус, грохот, трясък, исполин, колос, гигант; прилагателни: адски, демонски, райски, вулкански, гигантски, титанически, стихиен, яростен, лъвски, гороломен; от числителните — сто: сто полета бойни, сто бесни хали, сто гръмотевици, на сто ада ревовете; глаголи: ечи, бухти, клокочи, ехти, бучи, фучи, реве, гърми. С хиперболи са накичени особено одите му и много други стихотворения и разни места из художествената проза. Хиперболични са например стихотворенията „Отечество любезно...", „Майски вид", „Кръгозорът на Пловдив", епопеята „Левски", „Ода на императора Александър II".

Не бива да се отмине и антитезата, като художествен накит на Вазовия емоционален стил. Тя се простира върху цял израз и така прави мисълта още по-релефна и придава на впечатленията по-осезателен вид. Доста антитези се срещат в „Епопея на забравените". Те са като тия из „Раковски":

Един само буден сред толкова спящи,
ти един за всички, като демон бдящи,
работи, бори се, стряска, вълнува,
тук мъдрец замислен, там луда глава,
мрачен узник в Стамбул, генерал в Балкана,
поет и разбойник под съща премяна,
мисъл и желязо, лира и тръба:
всичко ти бе вкупом за една борба.

Или пък тия редове из „Великата рилска пустиня": „Бедните щастливи ветрогонци, те нямат предвидливостта на дъба, който за-

бива корените си толкова нашир в земята, колкото високо се издига над нея. Тая гледка неволно ми наумява на подобни явления и в живота на човешкото общество".

Иван Вазов е ненадминат стилист. С прелестните картини и с внушителните образи, сраснати с мисълта, Вазовият стил се отличава по своята изобразителност и емоционалност, отличителни качества, редки свойщини, в много отношения присъщи на Ботевата поезия.

Иван Вазов и сега е образец за поетическа изобразителност в словесното творчество. И с пълно право академик Тодор Павлов в най-ново време смята Вазов за създател на литературен стил, който може направо да стигне до душата на народните маси.

НАУЧНАТА СЕСИЯ НА БАН

ПОСВЕТЕНА НА 100-ГОДИШНИНАТА ОТ РОЖДЕНИЕТО НА НАРОДНИЯ ПОЕТ ИВАН ВАЗОВ

Честването на 100-годишнината от рождението на Иван Вазов бе бляскава манифестация на високия културен подем, който обхваща целия наш народ в резултат на успешното строителство на икономическите и културни основи на социализма в нашата страна. Осъществява се на дело правилната политика на Българската комунистическа партия, в основата на която лежи Ленинското отношение към културното наследство: в строителството на нашата нова, национална по форма и социалистическа по съдържание, култура намират своето място всички ценности, които нашият народ е създал и в които е въплътявал своите най-вълнуващи устреми и мечти.

Делото на Иван Вазов е скъпо народно достояние в съкровищницата на националната ни култура. Отразило народния живот и народните борби за един дълъг период от време, съчетало в себе си реализма с прогресивната романтика, Вазовото творчество вдъхновяваше и вдъхновява нашия народ в неговото прогресивно развитие. Най-прекрасните черти на нашия народ са намерили своето художествено въплъщение чрез перото на Вазов: безпределен патриотизъм, любов и дружба с великия руски народ-освободител, омраза към тиранията и робството, отвръщение от упадъчната западна капиталистическа цивилизация, любов към труда, културата и прогреса. Вазовото творчество помагаше да бъде разобличен ненавистния капиталистически строй и стимулираше нашия народ да води справедливата борба срещу монархо-фашизма. Днес това творчество ни помага успешно да строим социализма, да познаваме и обичаме нашата родина, да пазим нейната независимост, да укрепваме дружбата с великия Съветски съюз, да стоим крепко на фронта на мира срещу подпалвачите на нова война.

Затова честването на стогодишнината на Иван Вазов се превърна във всенароден празник и манифестация не само на любовта към делото на народния поет, но и на достиженията ни в социалистическото строителство, манифестация на дружбата ни със Съветския съюз и народнодемократичните страни и на готовността на нашия народ да брани делото на мира.

Целият народ чествува 100-годишнината на Иван Вазов със законна гордост. За честването бе образуван общонароден комитет, начело на който застана ръководителят на Партията и народа др. Вълко Червенков. От името на комитета бяха обнародвани тезиси, в които се даде научна оценка на делото на Вазов и се очерта огромното му значение за развитието на нашия народ и литература.

Времето от 3 юни до 9 юли бе определено като месец за Вазов. В цялата страна народът създаде комитети за честуване стогодишнината от рождението на народния поет, в които вземаха участие партийните организации, отечественофронтовските организации, народните съвети, профсъюзните и други организации. По заводи, предприятия, учреждения, войскови части, училища, читалища, клубове се издадоха стенвестници, направиха се кътове, организираха се събрания в чест на Иван Вазов. Широко се популяризира творчеството на поета. До Вазовото творчество се доближи целия български трудещ се народ, който, освободен от веригите на експлоатацията и политическия гнет, осъществява на дело демократическите и хуманистически мечти на поета.

Любовта на нашия народ към Иван Вазов намери израз и в указа на Президиума на Народното събрание, с който родният град на поета Сопот се преименува на Вазовград, на Пловдивската народна библиотека се даде името Иван Вазов, както и в решението на Министерския съвет да се учреди научен институт и музей Иван Вазов.

Стогодишнината от рождението на Вазов бе тържествено честувана на 8 юли в Народния театър. Най-изтъкнатите хора на нашата народна република, учени, писатели, знатни хора на труда отдадоха слава на народния поет. Ръководителите на нашата страна, начело с др. В. Червенков, членове на Политбюро на Българската комунистическа партия и Правителството стояха в деловия президиум на тържественото събрание. Доклад за Иван Вазов като велик народен поет изнесе акад. Тодор Павлов.[1] Нарочни делегации, дошли по този случай от Съветския съюз и народните демокрации, поднесоха пламенни привети към нашия народ.

Тържество за Вазов се състоя на следния ден 9 юли и в неговия роден град Сопот, сега Вазовград.

Стогодишнината на Ив. Вазов намери широк отзвук и в братските народнодемократически страни и най-вече в Съветския съюз.

За Вазовите тържества пристигнаха от СССР писателите: Вадим Кожевников, Сергей Михалков, Платон Воронко и Максим Танк; от Полша — писателят Северин Поляк; от Чехословашко — писателят Милан Яриш; от Ромъния — писателят Йон Калугару и от Унгария — писателят Гейза Кейпеш, които взеха участие в честуването и изразиха отношението на своите народи към великото дело на нашия народен поет. Самото честуване на Вазов се превърна в истинско тържество на дружбата на нашия народ с народите на Съветския съюз, с братските славянски народи, с унгарския и румънски народ, в тържество на братското културно сътрудничество и общия стремеж към мир и благоденствие на всички народи.

Във всенародното честуване на 100-годишнината от рождението на Иван Вазов особено място зае научната сесия на Българската академия на науките, организирана от Института за българска литература и проведена на 4, 6 и 8 юли т. г.

Научната сесия бе открита в големия салон на Академията на науките от председателя на БАН акад. Т. Павлов с възторжено и обширно встъпително слово[2].

---

[1] Вж. стр. 14—72 на настоящия сборник.

[2] Встъпителното слово на акад. Т. Павлов е поместено на стр. 1—13 в настоящия сборник.

В заседанията на сесията взеха участие и пристигналите скъпи гости от СССР и народнодемократическите страни, които произнесоха пламенни приветствия към нашия народ и направиха възторжени оценки за делото на Иван Вазов.

В своето слово водачът на съветската делегация, видният писател Вадим Кожевников, между другото подчерта:

„Юбилеят на Вазов е празник не само за демократична България, но и за цялата напредничава, прогресивна световна култура. Творчеството на великия класик на българската литература се развива в общия поток на революционните национални традиции и под влияние на високо идейната класическа руска литература, под влияние на нейните велики мислители: Белински, Чернишевски, Добролюбов.

„В своите високохудожествени творби Вазов е отразил основните етапи в историческия път на българския народ. Иван Вазов е образец на писател-патриот, беззаветно обичащ своята родина, героично посветил своя талант на освободителната борба на българския народ срещу турската тирания. Поетичният сборник на Вазов „Пряпорец и гусла“ е образец на борещa се патриотична поезия, чиито пламенни думи възпламеняват и вдъхновяват сърцата на родолюбците и до днес. С гневна скръб и вяра в победата на народа са проникнати неговите стихове, събрани в сборника „Тъгите на България“. Трагичните редове на тези стихове са намирали горещ отзвук в сърцата на руския народ, в сърцата на неговите прогресивни хора. Тези редове, изпълнени със скръб и гняв, са вдъхновили руския писател Гаршин за борба срещу злодеянията на турците, извършвани над българския народ. Известният руски художник Маковски е създал картината „Българска мъченица“, която разобличава садизма на турските еничери. Руският писател Тургенев издигна своя глас в защита на угнетения български народ. Така прогресивните хора на българския и руския народ, техните мислители, техните писатели са отдавали цялата си страст, цялата болка на разгневената си душа за защитата и победата на справедливото дело. Кръвта на руските войници и българските воини, пролята за общото дело още тогава, завинаги сплоти историческите стремежи на нашите народи, възтържествуването на чиито идеали така високо се потвърди сега. Иван Вазов — най талантливият и велик писател на българския народ, като обичаше своя народ безгранично, мразеше безгранично неговите врагове. Иван Вазов разобличаваше не само турските тирани, но и тези, които ги поддържаха: и на първо място буржоазните политици на Западна Европа и Англия. Той наричаше Дизраели „лъжливият лорд“, „циничен и зверовит“ и завинаги го заклейми в посмъртна епитафия: „Лорд Биконсфилд умря /изчезна в тъмний мрак,/ и всичко честно се засмя/ от Лондра до Батак“. Той дава убийствена характеристика на буржоазния морал и политика: днес в този цивилизован свят — писа Вазов—където християнството не е нищо друго, а лъжа и шарлатанство, ситият е тиран, а слабият и бедният си остава роб. С особен гняв Вазов се нахвърляше върху папството, отбелязвайки продажността във върховете на римо-католическата църква. Той писа за престарелия, мрачен, плешив идол, който седи във Ватикана и защищава принципите на вечния мрак. Вазов беше безстрашен борец, въоръжен със силата на своя талант. Той влизаше в двубой с враговете на народа, като ги разобличаваше.

„Той беше не само високоталантлив писател, той беше героичен и мъжествен син на своя народ. В първите дни след освобождението на България от турско робство Вазов, заедно с руските войски, се завръща в родината, за да ѝ служи. Вазов безгранично обичаше своя народ и той добре виждаше тези, които препречваха пътя на народа към щастието. В родината си той започна борба със зараждащата се национална буржоазия. Той я разобличава, осмива я в комедиите: „Кандидати за слава", „Службогонци" и др. Той разобличава буржоазната цивилизация, като създава художествени перли, поместени в сборниците „Драски и шарки", „Видено и чуто" и „Пъстър свят".

„Героичен борец за освобождаването на своя народ, в героичната си поезия той възпява славните национални герои на България. Неговият цикъл от стихове „Епопея на забравените" е химн на героите на българския народ. Иван Вазов прославя българските революционери и в своята знаменита повест „Немили недраги"...

„Велико е класическото наследство, неизчерпаеми са неговите богатства, които Вазов е оставил на своя народ. Съветският народ обикна Вазова не само като прекрасен художник, той го обикна и като бележит представител на българския народ, съчетал у себе си много негови най-добри черти.

„Освободителните традиции, с които е проникнато творчеството на Вазов, това са традициите, които дълбоко и неотменно отличават великите руски класици. Но изучавайки великото наследство на класиците, следвайки принципите на марксическата методология, ние можем да отличаваме, трябва да можем да отличаваме всичко напредничаво, прогресивно, което им е свойствено, и онова наслоено и погрешно, което им беше също така свойствено по силата на определената историческа ограниченост на тяхното мислене. В творчеството на Иван Вазов имаше някои грешки, имаше известни заблуждения. Ние знаем как грешките на Вазов бяха раздухвани от буржоазно-фашистката и монархическа клика, която се опитваше да унищожи всичко прогресивно, което така грандиозно бе утвърдено в неговото творчество. Задачата на научната литературна критика е да пресъздаде за целия народ, за цялото човечество истинския, грандиозен, велик и правдив образ на забележителния художник.

„За нас, съветските писатели, творчеството на Вазов е също такъв богат, ярко светещ източник, както и за българските писатели. Иван Вазов стои в редицата на гигантите на човечеството. Неговите достойнства определят достойнствата на народа, който го е създал. Ние, руските хора, не можем да не отговаряме с особена любов на Вазов за онази любов към руския народ, към Русия, с която гореше неговото пламенно сърце. Неговите стихове: „Русия! колко ни плени /туй име свято, родно, мило! / То в мрака бива нам светило, / надежда — в нашите злини!" — запалва в сърцето на всеки съветски човек великата жажда за осъществяване на пролетарския интернационализъм. Пламенният призив на Вазов към българския народ звучи така, сякаш той е написан сега, в дните на освобождението на българския народ от Съветската армия. „Победоносните руски знамена ще се развяват в нашето отечество и под тяхна закрила ние ще положим основите на нашето най-хубаво бъдеще" ... „русите ни идат на помощ безкористно, като братя, за да направят това, което вече направиха за освобождението на гърци, румъни и сърби."

„Вазов прослави руските воини. „И днес йощ Балканът, щом буря захваща, / спомня тоз ден бурен, шуми и препраща/ славата му дивна, като някой ек/ от урва на урва и от век на век!“

„Вазов навлезе в бъдещето като наш съвременник, като велик син на своя народ, негов герой, негов вдъхновител, безсмъртен певец на дружбата между българския и руския народ.

„Огромна е съкровищницата на Вазовото творчество. Тя оплодотворяваше и ще оплодотворява нашата литература със своята голяма революционна страст и художествена сила. В нашата страна сега се издават произведенията на Вазов. В институтите, в учрежденията, в предприятията се устройват вечери, посветени на великия класик. Съветските писатели изучават неговото творчество с проникновение и любов.

„Днес, когато българският народ отбелязва славната стогодишнина от рождението на Иван Вазов, към величествения паметник на неговото творчество са устремени грандиозните победи на българския народ, постигнати по пътя към социализма. Именно днес, в тези дни, трудовият творчески гений на българския народ осъществява великите завоевания, в името на които дадоха своя живот хиляди най-добри негови синове, в името на които гореше и пламенното сърце на Вазов“...

Сесията изпрати пламенното слово на В. Кожевников с бурни аплодисменти в чест на нерушимата българо-съветска дружба и великия Сталин.

Румънският писател Йон Калугару в своето приветствие подчерта: „На тържеството по случай сто години от рождението на Иван Вазов ние подчертаваме и утвърждаваме, че приятелската традиция — от векове наред — в отношенията на двата народа е закон, определен от необходимостта да работим и градим своите страни заедно, другарски и братски. Ние сме убедени — така, както ни учи големият учител на българския народ Георги Димитров — че Дунавът не разделя тия два народа, а ги обединява в борбата им за мир и социализъм.

„Като си припомняме годините, които Вазов прекара в различни градове на Румъния, като Букурещ, Бакъу, Браила, дето участвува в революционните комитети, които се бореха за освобождаване на българския народ от социалното и национално робство на турските феодали, трябва да подчертаем, че една част от българските революционери, начело с Христо Ботев, са обмислили и създали организацията за революционна борба тъкмо в Румъния.

„Изживявайки дълбоко устрема на своя народ, след като той е извоювал свободата и независимостта си благодарение на победата на руската армия, благодарение на политическата и дипломатическата помощ от страна на Русия, Вазов е черпил от изворите на румънската поезия на Александри и Болинтинеану, и особено от здравите традиции на хуманизма на руската класическа литература — Пушкин, Лермонтов, Гогол, Некрасов, Белински и др. В творчеството си Вазов е отразил чувството на обич у българския народ към великия руски народ“.

По-нататък Калугару посочи, че Вазов плати известен данък на шовинизма и от тази страна неговото творчество трябва да бъде подложено на внимателна критика, както в Румъния е подложено на такава критическа преоценка делото на Еминеску. „В този смисъл, — подчерта Калугару, — трудещият се народ на Румънската народна република оценява онова, което е положително в творчеството на пламенния патриот,

демократ и прогресивен реалист Иван Вазов и с тези си чувства на дълбока признателност и възхищение още повече се сближава с българския народ, за да вървят заедно напред към създаването на една нова култура, национална по форма и социалистическа по съдържание".

Украинският поет Платон Воронко с младежки жар заяви:

„От името на всички писатели на Съветска Украина, от името на моя щастлив народ, от името на цялата украинска земя — предавам на слънчева България, на славния български народ своя сърдечен поздрав и поклон.

„Творчеството на Иван Вазов е много близко на украинския народ. България, както и Украина, дълго време води кръвопролитна борба с турските и другите чужди окупатори. Великият украински поет Тарас Шевченко — както и гениалните поети на България Христо Ботев и Иван Вазов — беше певец и борец за освобождението на своя народ.

„България, както и Украина, получи свобода и национална независимост само с братската помощ на великия руски народ.

„Ето защо ни е толкова близка съдбата на България, ето защо славният син на българския народ Иван Вазов отдавна е преминал през Черно море и като желан гостенин, като добър приятел обикаля Украина!"

Полският писател Северин Поляк между другото каза:

„Дойдох от името на моята страна, от името на Съюза на полските писатели да честувам заедно с вас стогодишнината от рождението на големия поет на българския народ, певец на свободата, голям писател-реалист Иван Вазов... Всичко, което виждам около себе си — младите строители от живи реални герои на днешната литература, поколение на строители на красивия, пълен с надежди днешен ден и прекрасно бъдеще е израсло върху почвата, подготвена от писатели и поети като Вазов... Най-висшето достойнство за поета на всеки народ е да бъде винаги млад, да не остава в изсушените антологии и истории на литературата, а да живее по-нататък със своя народ и да участвува в създаването на новия живот. Ние днес, като градим в нашите страни нов справедлив обществен строй и създаваме литература на социалистическия реализъм, се опираме върху големите постижения на съветските писатели, върху 30-годишния им опит. При това ние свързваме здраво тази наша нова литература с творчеството на най-добрите наши народни писатели и поети, черпейки от тях сили за нови постижения... Вазов, като писател, искрено и здраво свързан с българските народни маси, е същевременно писател на народните маси във всички страни, които строят социализъм. И затова неговото творчество е особено близко на нас, поляците."

Унгарският писател Гейза Кейпеш подчерта, че, след Ботев, Вазов става любим поет на унгарските трудещи се, „става жива действуваща сила за унгарския народ". „Ние вече имаме, — каза той, — „Под игото" на унгарски. По такъв начин унгарският народ може да чете на свой език тази първа класическа творба на българския реализъм. Не само Вазовата проза, но и редица негови стихотворения едно след друго излизат на унгарски и вече се декламират в нашите заводи и се възприемат като най-актуални стихотворения. Както Ботев, и Вазов става наше оръжие в борбата против реакцията и империализма.

„Какво може да научи унгарският народ от Вазова?

„Неговото стихотворение „Във Ватикана“ с драматична сила показва на унгарския народ как клерикалната реакция става главно препятствие на мисълта, на човешкия напредък. От това стихотворение на Вазов блика неговата вяра в бъдещето, в прогреса.

„Когато унгарският народ чете стихотворението на Вазов „Трансвал“, може да види колко отвратително е всякога лицето на империализма и на тоя империализъм, който сега във Виетнам и Корея се проявява със също такава безчовечност и жестокост, както в разбойническия военен поход против бурите.

„Вазов ни учи как да бъдем винаги верни на народа. Не е случайно, че писателите на буржоазния индивидуализъм са водили борба против Вазов, който в своето творчество непрекъснато се е борил против „изкуството за изкуството“ и против всички прояви на декадентството.

„Вазов винаги е поставял своето творчество в служба на обществения и културния народен напредък, и това му осигури неизличимо бъдеще!

„Стогодишният Вазов е жив не само за собствения си народ, но и за цялото прогресивно човечество.“

Чехословашкият писател Милан Яриш възторжено заяви: „Нашите деца ще чуват думите фашизъм и империализъм само в часовете по история, а песните на Иван Вазов ще се носят не само над Балканите, а и над Кордилиерите, защото са песни на свободата“.

През първия ден на сесията 4. VII. прочете своя доклад на тема: „Вазов в развитието на българската литература“ проф. Петър Динеков, чл. кореспондент на БАН.[1]

На заседанието на 6. VII. сесията изслуша докладите от научния сътрудник на Института за българска литература, доцент Пантелей Зарев, на тема: „Реализмът и романтизмът на Иван Вазов“[2] и от акад. Людмил Стоянов, директор на Института за българска литература, на тема: „Иван Вазов и Русия“.[3]

На същото заседание сесията гласува поздравителни телеграми до Председателя на Министерския съвет и Секретар на ЦК на БКП др. Вълко Червенков, до акад. С. И. Вавилов — председател на АН на СССР, до акад. Н. С. Державин, до Постоянния комитет на световния конгрес на привържениците на мира в Париж и до Националния комитет за защита на мира в Корея.

На заседанието на 8. VII. сутринта сесията изслуша доклада на проф. Любомир Андрейчин „Иван Вазов и българският език“,[4] след което станаха разисквания по изнесените доклади.

В своето изказване акад. Ал. Т.-Балан засегна особеностите на Вазовия език: влияние на народния говор в Сопот при оформяването на Вазовия език, влияние на руския език върху езика на Вазов, принос на Вазов за създаването на българския литературен език. Акад. Балан се спря и на езиковите богатства, които се съдържат във Вазовото творчество.

---

[1] Докладът на П. Динеков е поместен на стр. 73—110 в настоящия сборник.
[2] Докладът на П. Зарев е поместен на стр. 111—141 в настоящия сборник.
[3] Докладът на Л. Стоянов е поместен на стр. 142—157 в настоящия сборник.
[4] Докладът на Л. Андрейчин е поместен на стр. 158—181 в настоящия сборник.

Акад. Ст. Романски се изказа за лексикалното богатство на Вазовия език. Вазов е един от писателите, чиито произведения са допринесли най-много за създаването на националния български език. Като се спря по-нататък на онова, което Институтът за български език при БАН е направил за събирането на материали за речника на българския литературен език, той посочи огромното значение на речниковия състав на Вазовия език. Напълно събран, той представлява основния фонд, върху който ще се изгради общобългарският речник. От всички събрани досега отделни думи из българския литературен език, които възлизат общо на 75,000 броя, у Вазов се срещат 45,000 думи с различни отсенки в значението. В бъдещия речник на българския литературен език Вазов ще заеме значително място. Акад. Романски се спря накратко и на чистотата на Вазовия език, особено по отношение на турските думи, които съвсем рядко се срещат в неговия богат речник.

Проф. Емил Георгиев се изказа специално за отношението на Ив. Вазов към славянството.[1]

В изказването си Тодор Боров се спря на отношението на Иван Вазов към Ботев и приносът на Вазов за запазване и популяризиране на великото дело на безсмъртния наш революционер. Докато Ботев е бил жив, за неговата поезия и за неговото дело не се е писало. А след Освобождението той бива поставен в сянка. Но Ботев остана в сърцето на българския народ, стана знаме на прогресивното развитие. За това допринесе и Иван Вазов. Още в първата си стихосбирка „Пряпорец и гусла“ (Букурещ, 1876) Вазов печати крилатото си стихотворение „Радецки“, написано под непосредствените впечатления на Ботевия подвиг. По-късно в стихотворението „Подъл ли е българския народ“ (сбирката „Тъгите на България, Букурещ 1877 г.), Вазов отново възхвалява Ботевия подвиг. В „Неотдавна“ Вазов нарисува образът на Ботев, който стои като идеал на борещия се български народ. Вазов със своето творчество помогна за запазване чисто знамето на Ботев и предаването му в надежните ръце на неговия истински наследник — българския трудящ се народ, воден от работническата класа.

Емил Стефанов говори за характера на Вазовия демократизъм. Той коренно се различава от демократизма на Такевци, Малиновци и Ляпчевци, който е враждебен на народа. Вазовият демократизъм е свързан с идеалите на възрожденските дейци.

След това др. Стефанов подчерта, че в изнесените доклади твърде малко място е отделено за разобличаване на някои вредни буржоазни оценки на Вазов, които фалшифицират смисъла на неговото творчество. Така напр. П. Христофоров в своите изследвания едвали не изкарва Вазова пълен резоньор на западноевропейски поети, лишава творчеството му от национални черти и по такъв начин унищожава неговите познавателни и действени качества. Нашата наука и литературна критика твърде малко воюват срещу остатъците от това вредно отношение към Вазов. Те трябва да се очистят от подобни извращения.

Васил Михайлов посвети своето изказване на два въпроса: Вазов и строителството на България и литературното творчество на Вазов

---

[1] Основните мисли на проф. Емил Георгиев се съдържат в поместената в настоящия сборник статия „Иван Вазов и славянството“, стр. 182—216.

в борбата срещу фашизма. Вазов поддържаше, че развитието на нашата страна трябва да се осъществява не чрез компромис със султана и не като подчиним нашите интереси на интересите на западноевропейските империалисти, а по пътя на мобилизиране силите и способностите на нашия народ, по пътя на независимостта на нашата страна, по пътя на безкористното сътрудничество между народите и на първо място между славянските народи. Затова Вазов със страст разобличаваше враговете на народа, буржоазията и чорбаджиите, както и хазайничението на чуждия финансов капитал у нас, особено на немския капитал. Затова Вазов с такава любов възпяваше строителството на България, трудовия подвиг на българския народ. В труда на българина той виждаше материалната сила, която движи прогреса. Вазовата възхвала на труда е оръжие, което и днес ние трябва здраво да държим в борбата срещу лентяйството, мързела, в борбата, която трудещите се водят за построяването на социализма.

Вазовото творчество оказа ценно съдействие на работническата класа в борбата ѝ срещу фашизма. На работнически вечеринки заедно с песните на Ботев и Смирненски се декламираха и стиховете на Вазов. „Епопея на забравените", „Елате ни вижте!", „Не се гаси туй, що не гасне", наред с „Под игото" и „Хъшове" бяха любими произведения на трудещите се. Демократът-хуманист Вазов се превръщаше във Вазов-революционер, който помагаше на народа в неговата борба. Днес Вазовото творчество въодушевява народа в борбата за изграждането на социализма.

Акад. К. Н. Петканов говори за Вазов като народен писател, чието „творчество е родено от ритъма на народното сърце" в дните на борбата за освобождение. Вазов работи със съзнанието, че той има да изпълни заветите на най-достойните борци за освобождението ни. Затова той се опълчва срещу ония, които изменят на възрожденското схващане за народ и държава. Вазов поставя цялото си творчество в услуга на народа. „Неговите герои излизат от народа, действуват за народа и се жертвуват за него". Акад. Петканов се спря по-нататък върху въпроса за тълкуването на произведенията на Вазов, посветени на Балканската война, като пропити с великобългарски шовинизъм. Той намира, че у Вазов няма шовинизъм. Вазов е възрожденски привързан към народа. Затова той е там, гдето се пролива народна кръв. Затова той се бори срещу опита да се насочи българската литература към индивидуализъм. Затова Вазов става жива връзка между две епохи на нашето национално развитие.

Л. Томов говори за изучаването на Вазовото творчество в нашите училища. На Вазов е отделено централно място в програмата на нашите средни училища. Неговото творчество играе огромна роля за възпитаването на младото поколение в социалистически дух, любов към народа, към труда, към родината, във вечна признателност и любов към великия руски народ и неговата прогресивна култура. След 9 септември 1944 година Вазовото безсмъртно дело намери истинското свое място в нашите средни училища. Нашите учители полагат усилия да посочат истинските качества на неговото творчество, въпреки че то все още не е достатъчно добре преценено от литературната история. Томов отбелязва, че все още недостатъчно са оценени и използувани Вазовите произведения, в които е разобличена империалистическа Европа, която не се е отказала и до днес от своите империалистически стремежи към нашата родина.

За приноса на Вазов в развитието на нашата детска литература говори П. Димитров, а Ал. Пиронков говори за отношенията между Вазов и Ботев и за Вазовия език.

Бяха се записали да се изкажат и други наши учени и писатели, но поради напредналото време техните изказвания бяха депозирани писмено на бюрото на сесията.

Преди да се гласува резолюцията, акад. Т. Павлов се изказа по два важни въпроса, повдигнати при разискванията. Той подчерта, че в изказването си акад. К. Н. Петканов се опита да очисти Вазов от всякакви елементи на великобългарски шовинизъм, което е неправилно. Трябва да се прави разлика между Балканската война в 1912 год., която разчистваше пътя на балканските народи, за да могат да се развиват съгласно законите на обществено-историческото развитие, и Междусъюзническата и Първата световна война. Вазов, още като възпяваше победите на нашия народ в Балканската война, прояви и някои черти на великобългарски шовинизъм, а по-сетне, в стиховете посветени на Междусъюзническата и Първата световна война, плати значителен данък на буржоазните националистически идеи и настроения. Отричането у Вазова на тези отклонения е неправилно.

В своето изказване Емил Стефанов, като искаше да разграничи Вазовия демократизъм от „демократизма“ на Такев, Малинов и пр., разкритикува формулировката в тезисите, че Вазов е демократ, като неточна. Др. Тодор Павлов подчерта, че това възражение не е уместно. Формулировката в тезисите не е погрешна. Вазовият демократизъм не прилича на оня демократизъм, който намираме у Ботев, но същевременно Вазов се издигна на доста голяма идейно-политическа висота, която го отличаваше от „демократизма“ на Такев, Малинов и др., което трябва да се има пред вид.

Акад. Т. Павлов отбеляза, че изнесените доклади само поставят въпросите за обсъждане и набелязват по-нататъшната работа, която нашата наука тепърва има да извърши за правилното осветляване делото на Вазов.

След това акад. Т. Павлов подчерта, че за нас бяха извънредно ценни изказванията на гостите на Вазовата сесия и особено на гостите от СССР. Те за нас са помощ, която ние ще използуваме всестранно за по-нататъшното изучаване на делото на Вазов, което неразривно е свързано с укрепването и всемерното развитие на великата дружба между българския народ и всички демократични народи и на първо място с народите на великия Съветски съюз.

След като се прочете резолюцията[1] и се обсъди и единодушно прие, сесията бе закрита.

Стойко Божков

[1] Резолюцията се печата отделно в настоящия сборник, стр. 533—534.

ДЕЛОТО И ЗНАЧЕНИЕТО НА НАРОДНИЯ ПИСАТЕЛ И ПОЕТ ИВАН ВАЗОВ

ТЕЗИСИ ЗА БЕСЕДИ И ЛЕКЦИИ НА КОМИТЕТА ПО ЧЕСТВУВАНЕ СТОГОДИШНИНАТА ОТ РОЖДЕНИЕТО НА ИВАН ВАЗОВ

1. Иван Вазов е любим и всенародно почитан български писател-реалист, с подчертана прогресивна романтика, пламенен патриот, неуморен глашатай на дружбата между нашия народ и руския народ-освободител, изобличител на упадъчната западна капиталистическа цивилизация, голям познавач на народния живот, възторжен певец на труда, културата и прогреса, майстор на българския език и слово, гордост на българската литѐратура, наша национална слава. Неговите произведения, особено такива произведения като „Под игото“, „Немили недраги“, „Епопея на забравените“, са оказали могъщо въздействие върху цели български поколения.

2. Вазов възпя талантливо национално-революционните борби на нашия народ. Той създаде редица ярки положителни образи (Огнянов, образите на борците в „Епопея на забравените“, Странджата и др.), които и днес служат за вдъхновяващ пример на народа и младежта.

От цялото широко и разнообразно по съдържание творчество на Иван Вазов блика гореща и искрена любов към трудещия се български народ. Той изобразява с художествена сила и правда мизерията и неволята на българските трудещи се селяни при капитализма. Иван Вазов остро критикува своеволията и насилията, буржоазно-партийната котерийност, продажността и търгашеството, гнилия буржоазен морал.

С голям патос и нескривана гордост Иван Вазов възпява красотите на родната земя, нашето историческо минало, упоритостта и трудолюбието на трудовия български народ, чистата и звучната негова родна реч. Произведенията на Иван Вазов са препълнени с дълбока вяра в силите и възможностите на нашия народ, в неговото прекрасно бъдеще.

3. До последния си дъх Иван Вазов беше горещ привърженик на нашата дружба с великия руски народ, нашия освободител. В знаменитото свое стихотворение, писано на 22 ноември 1876 г., той завършва с вдъхновеното обръщение към Русия:

„Затуй си ти прочута, славна,
И друга нямаш с тебе равна;
Затуй обфащаш полусвет —
Царства, народи, океани,
И нямаш изглед, край и чет;
Затуй те Бог до днес отбрани
От толкова беди, душмани;
Затуй можа да съкрушиш
Мамая Хан и Бонапарта,
Затуй врага си ти страшиш,

Кога те гледа и на карта,
затуй зовеш се ти светà
Затуй те любим, кат баща,
И чакаме, като Месия:
Затуй си ти, Русия!"

Сам израснал под могъщото благотворно влияние на голямата руска реалистична литература на Пушкин, Гогол, Лермонтов, Белински, Шевченко, Некрасов, Иван Вазов неуморно работеше за нейното пропагандиране, превеждаше я на български.

4. Неоценими са заслугите на Иван Вазов за развитието на нашата литература, на нашия език. Няма област на литературното творчество (стих, разказ, роман, драма, очерк и др.), където Иван Вазов да не е оставил богато наследство, да не е дал голям принос за тяхното развитие у нас. Вазовият стил е близък и понятен на народа. Като използува грижливо и с любов богатството на народната реч и песен и се опира на постиженията на художествената ни литература (Ботев, Каравелов, П. Р. Славейков и др.), Иван Вазов допринесе много за изразителността, силата, гъвкавостта, музикалността на българския език.

5. Иван Вазов беше страстен противник на буржоазните модернисти у нас от рода на д-р Кръстев, на нископоклонството пред упадъчната буржоазна западна култура. Той ярко критикуваше нейните отрицателни черти, водеше на дело борба против формализма и космополитизма.

6. Излязъл от средата на търговската класа, в обстановката на борбата на нашия народ за национално освобождение, Иван Вазов беше възпитан в идеологията на буржоазния демократизъм от този период и до края на живота си той му остана верен. Но заедно с това той остана чужд на възприятието на капиталистическата действителност като историческа категория, придържаше се към наивния възглед за уж присъщата на нашия народ патриархалност. Поради това, Иван Вазов си остана чужд на положителната освободителна роля на работническата класа и социалистическото движение, имаше отрицателно отношение към тях. Иван Вазов нямаше ясна и завършена политическа програма. Наивният възглед за „патриархалната българска демокрация" и липсата на ясна политическа програма са се отразили върху неговото творчество, в което демократизмът, възхвалата на народния труд и изобличението на неговите експлоататори се примесва с елементите на буржоазния консерватизъм и великобългарския шовинизъм.

Националистическите елементи в творчеството на Иван Вазов, особено в периода 1912—1919 год., с които той плати данък на своите неоформени политически възгледи, бяха подхванати и раздути от буржоазно-фашистката и царедворска клика за целите на великобългарската пропаганда.

Но консервативните и националистическите елементи представляват само едно отклонение от главното съдържание на Иван Вазовото творчество, тези елементи са странични, второстепенни, нетипични. Главното съдържание на неговото творчество съставляват неговият демократизъм и реализъм, правдивото художествено възсъздаване на народния живот, дълбоката вяра в народа, в народния труд, вазовското народолюбие, неговият безкористен и искрен — и тогава, когато се е заблуждавал — патриотизъм, неговата вярност към народа и родината.

„За младата българска литература — казва академик Н. С. Державин — която се раждаше в мъките и страданията на борбата за правото на съществуване, за правото да говори със своя народ и да бъде негов учител, творчеството на Вазов беше необходим и положителен етап на развитието. Здравите, прогресивните, действително демократическите начала на неговото творчество укрепиха в българската литература нейното основно демократическо народно начало. Отделните идейни грешки на великия български писател не могат и не биха могли да имат поради това решаващо значение при окончателната оценка на неговото литературно наследство, което е съкровищница на българския език и основа за по-нататъшното плодотворно развитие на българската литература. В страниците на своите произведения Вазов даде блестяща картина на широки кръгове от съвременната нему българска общественост, започвайки от 70-те години на миналото столетие и свършвайки с годините на националната катастрофа, като вложи в тази картина целия свой патриотически патос и цялата си любов към родината и към своя народ. При това, трябва да се подчертае, че Вазов никога не гледаше на своята литературна работа като на бягство от живота „в страната на забравата". Затова творчеството на Вазов изигра в живота на българския народ значителна роля на активна сила в строителството на националната култура." (Н. С. Державин, „Иван Вазов", издание на Съветската академия на науките, 1948 г., стр. 336—337).

7. Само след 9 септември 1944 год., след освобождението на страната от ярема на капиталистическото робство, Иван Вазов получава истинска и достойна оценка и нашият признателен народ му въздава почит и слава като на свой велик син — писател и поет.

Вазовото творчество трябва да намери още по-широко разпространение сред нашия народ особено сред младежта. То е прекрасно средство за възпитанието на нашия народ и младежта на родолюбие, на дълбока вяра в силите и възможностите на народа, в духа на революционните традиции от Възраждането, в пламенна любов и преданност към великия руски народ — наш двоен освободител, против преклонението пред западната империалистическа култура, в духа на активна борба за защита на мира против подпалвачите на нова война, в любов и уважение към труда, в любов към звучната българска реч, към родния език.

Нашите писатели трябва постоянно да се учат от богатото наследството на Иван Вазов и от позициите на социалистическия реализъм да развиват и обогатяват дълбоконародното начало на Вазовото творчество.

РЕЗОЛЮЦИЯ

приета на заключителното заседание на Вазовата научна сесия на Българската академия на науките на 8 юли 1950 г.

Научната сесия на БАН, състояла се на 4—8 юли 1950 г., и посветена на стогодишнината от рождението на народния поет Иван Вазов, след като изслуша докладите: „Основни задачи на научното вазововедение“ — встъпително слово от академик Тодор Павлов, председател на БАН; „Вазов в развитието на българската литература“ — от проф. П. Динеков; „Реализмът и романтизмът на Ив. Вазов“ — от доц. П. Зарев; „Иван Вазов и Русия“ — от академик Людмил Стоянов и „Иван Вазов и българският език“ — от проф. Л. Андрейчин, и след станалите разисквания, в които се изтъкна огромното значение на Вазов за развитието на българската литература, език и култура, и дълбоко народния характер на неговото творческо дело, прави следните препоръки:

1. Научните институти на БАН (Институт за българска литература, Институт за български език, Институт за българска история, Институт по философия и Архивен институт) да положат всички усилия за всестранно проучване на литературно-общественото и езиково дело на Вазов в светлината на марксистко-ленинската теория, като запланират за тази цел конкретни научни мероприятия.

2. Да се изучи епохата, в която живя и твори Вазов: характер и закономерности на епохата непосредствено преди Освобождението, с оглед на тяхното отражение във Вазовото творчество; характер и закономерности на епохата след Освобождението, с оглед на демократичните тенденции във Вазовото творчество и неговия критически реализъм; характер и закономерности на епохата на завоевателните войни на българската буржоазия и отражението им във Вазовото творчество.

3. Да се изучи всестранно биографията, обществената дейност и творчеството на Вазов, като се обърне специално внимание на неговия принос в областта на българската поезия, художествена проза и драма, характера на неговия реализъм и романтизъм, Вазовият творчески метод и стил, връзките на Вазов с руската и другите славянски литератури, влиянието му върху развитието на българската литература, идейно-литературните му позиции и борбата му срещу антиреалистическите и декадентски литературни течения, проводници на упадъчни западноевропейски влияния и др; да се разкритикуват и разобличат всички фалшификации и изопачения на Вазовото творчество от буржоазната наука и култура.

4. Да се проучи въздействието на Вазовото творчество върху прогресивно-демократическото развитие на нашия народ и неговото значение като прекрасно средство за възпитанието на нашия народ и младежта в родолюбие, в дълбока вяра в силите и възможностите на народа, в любов и уважение към труда, в любов към родния език, в революцион-

ните традиции от Възраждането, в пламенна любов и преданост към великия руски народ — наш двоен освободител, против преклонението пред западната империалистическа култура, в духа на активна борба за защита на мира, против подпалвачите на нова война.

5. Да се обърне специално внимание на Вазовия език, като:

а) Институтът за български език организира написването на труд върху развоя на българския литературен език и оформяването му в литературното дело на Иван Вазов.

б) Да се изследва езикът на Вазов.

в) Да се вземат мерки за съставяне на речник на Вазов.

6. Да се издири и събере ръкописното наследство на Вазов и всички архивни материали, свързани с неговия живот и дело, да се вземат мерки за тяхното сигурно запазване и се обмисли въпроса за издаването им.

7. Да се подготви библиография на Вазов, като се използува материалът, събран за общата библиография на българската литература в Института за българска литература. Трябва да бъдат направени всички усилия за събиране на чуждестранната библиография за Вазов.

8. Да се обърне най-сериозно внимание върху издаването на Вазовите съчинения, като се подготви пълно академично издание, а също така се вземат мерки за подготовката на популярни издания на Вазови творби, които да стигнат до всеки български дом.

9. Сесията счита, че трябва да се подобри изучаването на Вазов във всички степени български училища.

10. Проучването на Вазовото дело у нас трябва да се съгласува с почините и научните изследвания в братските демократични страни и на първо място в Съветския съюз, от чиято наука трябва да черпим опит и указания.

11. Сесията препоръчва на Управителния съвет на БАН да направи постъпки за включването на Института-музей „Иван Вазов“ в системата на научните институти на БАН.

12. Всички проучвания на Вазовото дело трябва да бъдат извършвани с оглед на всеобщото развитие на нашия народ по пътя към социализма, дружбата му с великия Съветски съюз и всички демократични народи и борбата за мир и демокрация в света.

СЪДЪРЖАНИЕ

стр.

1. Предговор III
2. Основни задачи на научното вазововедение, от акад. Тодор Павлов 1
3. Иван Вазов. По случай 100-годишнината от рождението му, от акад. Тодор Павлов 14
4. Вазов в развитието на българската литература от проф. Петър Динеков 73
5. Иван Вазов — писател-реалист, от доцент Пантелей Зарев . . . 111
6. Иван Вазов и Русия, от акад. Людмил Стоянов 142
7. Иван Вазов и българският език, от проф. д-р Л. Андрейчин . . . 158
8. Вазов и славянството, от проф. д-р Емил Георгиев 182
9. Стопанско-географска характеристика на Вазовград, роднят град на Иван Вазов, от доцент д-р Игнат Пенков 217
10. Иван Вазов в Постоянния комитет и Областното събрание на Източна Румелия, от Симеон Радев 258
11. Иван Вазов като образцов ревнител за български език и слог, от акад. Стефан Младенов 270
12. Наблюдения над лексикалния състав на Вазовите разкази, от проф. Ив. Леков 297
13. Драматическото творчество на Иван Вазов и успехите му в Народния театър, от Божан Ангелов 304
14. Към хронологията и характеристиката на първите печатани Вазови стихотворения, от Мих. Арнаудов 309
15. Грамада. Сюжет, първообрази, съпоставки, от Величко Вълчев . . 408
16. Иван Вазов—изобличител на империализма, от Георги Димов . . . 444
17. Вазови стихотворения на руски, от акад. Николай Лилиев 486
18. Стилно-изразни средства у Вазов, от Ст. п. Василев 512
19. Научната сесия на БАН, посветена на 100-годишнината от рождението на народния поет Иван Вазов, от Стойко Божков 520
20. Делото и значението на народния писател и поет Иван Вазов. Тезиси за беседи и лекции на Комитета за честуване стогодишнината от рождението на Иван Вазов 530
21. Резолюция, приета на заключителното заседание на Вазовата научна сесия на Българската академия на науките на 8 юли 1950 г. 533

Цена 1000 лева